

SAGA HEIMSPEKINNAR

Rit Gunnars Dal

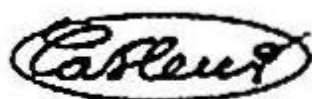
Vera, ljóð, 1949
Sfinxinn, ljóð, 1953
Raddir morgunsins, ljóð 1964
Orðstír og auður, skáldsaga, 1970
Á heitu sumri, skáldsaga, 1970
Kamala, skáldsaga, 1976
Lífið á Stapa, ljóð, 1979
Gúrú Góvinda, skáldsaga, 1980
Öld fíflsins, ljóð, 1981
Hundrað ljóð um Lækjartorg, 1982
Heimsmynd okkar tíma, 1983
Orð milli vina, ljóð, 1984
Undir skilningstrénu, ljóð, 1985
Dagur sem aldrei gleymist, 1987
Land minna næðra, ljóð, 1988
Hin trúarlega heimsmynd, 1990
Heimsmynd listamanns, 1990
Heimsmynd heimspökkinnar, 1991
Hús Evrópu, ljóð, 1991
Hin vísindalega heimsmynd, 1992
Heimsmynd sagnfræðinnar, 1992
Harður heimur, heimildaskáldsaga, 1993
Að elska er að lifa, viðtalsbók við Hans Kristján Árnason, 1994
Meðan þú gefur, harkur, 1996
Í dag varð ég kona, 1997
Maður og jörð, ljóð, 1998
Íslenskir myndlistarmenn, meðhöf. Sigurður Kr. Árnason, 1998
Orðsnilld Einars Benediktssonar, 1998
Stefnumót við Gunnar Dal, viðtalsbók við Baldur Óskarsson, 1999
Grískar goðsögur, 2000
Þrihendur, ljóð 2003
Frelsarinn, hinn lifandi Jesús Kristur, 2004
Þriðja árþúsundið, 2004
Raddir við gluggann, ljóð, 2004
Leyndardómur Maríu, 2004
Stórar spurningar, 2005
Saga heimspökkinnar, 2006

Bækur þýddar af Gunnari Dal

Spámaðurinn eftir Kahlil Gibran, 1958 - 15.
útg. 2003
Yoga-Sutra, 1962
Varnarræða Sókratesar, 1963
Móðir og barn eftir R. Tagore, 1964
Mannssonurinn, Kahlil Gibran, 1986
Lögmálin sjö, 1996
Fyrsta ljóð heimsins, Gilgamesarkviða, 1998
Litla bókin um tao, 1998
Litla bókin um zen, 1998
Kvöldsögur handa börnun, 2005
Allar (23) smásögur Tolstoys, 2006

Gunnar Dal

SAGA
HEIMSPEKINNAR

Reykjavík 2006

Saga heimspekinnar
Gunnar Dal copyright 2006

Útgefandi Lafleur
Reykjavík 2006

Umbrot og prentun: Guðjón Ó – vistvæn prentsmiðja

Bók þessa má ekki afrita með neinum hætti
svo sem með ljósmyndun, prentun, hljóðritun
eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í
heild, án skriflegs leyfis höfundar og útgefanda,

ISBN 9979-9754-2-3
ISBN 13 978-9979-9754-2-7

Færðar þakkir

Ég færi þakkir öllum þeim sem lagt hafa mér lið við útkomu þessarar bókar.

Benedikt Lafleur fyrir að gefa bókina út.

Sigurlaugi Þorkelssyni og Maríu Önnu Þorsteinsdóttur fyrir að hafa búið bókina til prentunar, lesið prófarkir og fært ýmislegt til betri vegar.

Jóhannesi Ágústssyni fyrir lestur prófarka.

Sérstakar þakkir fá vinir mínir á Café París og í Eden í Hveragerði fyrir hlýhug og margvíslegan stuðning.

Gunnar Dal

Efnisyfirlit:

Hvað er heimspeki?	11
Indversk heimspeki	21
Sérkenni indverskrar heimspeki	23
Rig-Veda	33
Upanishad	48
Eingyðistrú og fjölgyðistrú	50
Takmark mannsins	52
Hvað er ást?	54
Hinn sanni Guð	57
Hinn innri veruleiki	58
Borg Guðs	61
Kenningin um fortíluveru og annað líf	62
Kenning Platós	65
Afstaða kristninnar	67
Rök gegn fortíluveru	69
Hvað gerist, þegar maður deyr?	72
Líf í öðrum heimi	75
Karma-heimspekin	79
Hvað er samvizka?	83
Þrennskónar lífsviðhorf	86
Maya-heimspekin	90
Við rangri spurningu er ekki til rétt svar	92
Hvaðan kom lífið?	94
Hver er uppruni veraldar?	96
Er veröldin takmörkuð?	97
Er veröldin blekking?	100
Ljós Asíu	103
Hvað er Nirvana?	119
Hávamál Indlands	129
Sex indversk heimpekikerfi	146
Nayaya-heimspekin	148
Anúmana	150
Vaisesika-heimspekin	154
Samkhya-heimspekin	162
Yoga-heimspekin	169

Yoga-Sútra.....	180
Mīmamsa-heimspekin.....	210
Vedanta-heimspekin.....	218
Manas-mannssál.....	230
Hin æðri vitund.....	232
Atman-andinn.....	234
Síðasti leyndardómurinn.....	235
Orðskýringar.....	240
Nokkur heimildarit.....	249

Grískir heimspekingar.....253

Uppruni vestrænnar heimspeki.....	255
Pales.....	272
Anaximander.....	280
Anaximenes.....	282
Pýþagóras.....	285
Xenófanes.....	291
Parmenides.....	292
Xenó.....	295
Heraikleitos.....	298
Empedokles.....	305
Anaxagóras.....	309
Demókrítos.....	311
Prótagóras.....	314
Sókrates.....	316
Agóra, stórtorgið í Aþenu.....	319
Æðrir sögustaðir.....	325
Öld Sókratesar.....	333
Ævi Sókratesar.....	338
Orfeusartrú.....	349
Vísindi og þekking.....	353
Véfréttin í Delfi.....	357
Æðferð Sókratesar.....	360
Örlög Sókratesar.....	363
Heimspeki Sókratesar.....	370
Varnarræða Sókratesar.....	378
Sókrates er dæmdur sekur og Meletos krefst dauðarefsingar.....	404

Dómur felldur og Sókrates er dæmdur til dauða.....	408
Ævi Platós	413
Frummyndakenningin	423
Þekkingarfræðin	428
Dæmisagan um hellinn	433
Röð vísindanna.....	437
Samband anda og efnis	439
Sálfræði Platós.....	444
Siðfræðin.....	448
Stjórnsmál	450
Staða Platós	456
Aristóteles	459
Rit Aristótelesar	472
Rökfræðin	475
Flokkun vísinda	481
Heimspeki Aristótelesar	483
Efni og form.....	485
Möguleiki og veruleiki	487
Hinar fjórar orsakir hlutanna.....	488
Guðfræði Aristótelesar.....	490
Heimsmynd Aristótelesar —	
Rúm tími og fernskonar breytingar	493
Heimur Aristótelesar	496
Líffræði	498
Sálfræði	501
Siðfræði	505
Stjórnsmál	507
Epíkúr	509
Stóuspekingar	526
Plótínus	539
Nokkur heimildarit.....	549
Heimspekingar Vesturlanda.....	551
Heilagur Águstinus	553
Heimspeki Águstinusar.....	558
Pierre Abelard	565
Tómas Aquinas	577

Heimspeki Tómasar Aquinas	582
Giordano Bruno	587
René Descartes	594
Heimspeki Descartes	599
Benedikt Spinoza	609
Heimspeki Spinoza	619
Wilhelm Leibniz	626
Heimspeki Leibniz	632
John Locke	637
Heimspeki Lockes	645
George Berkeley	653
Heimspeki Berkeleys	662
David Hume	668
Heimspeki Humes	676
Immanuel Kant	683
Heimspeki Kants	692
Georg Hegel	710
Heimspeki Hegels	717
Arthur Schopenhauer	729
Auguste Comte	739
Friedrich Nietzsche	754
William James	779
Henri Bergson	793
Existentialismi	807
Sören Kierkegaard	815
Martin Buber	819
Karl Jaspers	822
Gabriel Marcel	827
Martin Heidegger	831
Albert Camus	838
Jean-Paul Sartre	845
Nokkur heimildarrit	854
Nokkur frumsamín heimspekirit Íslendinga fram til 1980, (Skrá Landsbókasafnsins)	856
Attriðisorðaskrá	859

Hvað er heimspeki?

Heimspeki og heimspekingur eru þýðingar á grísku orðunum fílósófía og fílósóf. Þau eru dregin af grískri sögn, fílósófein, sem merkir „að elska vísdom.“ Fílósóf var sá kallaður sem elskaði Sófíu, grísku viskugyðjuna. Höfundur þessara orða og stofnandi fyrsta heimspekiskóla Vesturlanda, var Pýþagóras. Þegar Pýþagóras talaði um að hann elskaði Sófíu, þá átti hann aðeins við að hann hefði löngun til að leita þekkingar. Nú leita menn ekki að því sem þeir eiga. Menn leita að því sem þá vantar. Í orði Pýþagórasar, fílósóf, felst að heimspekingur sé sá, sem viðurkennir að hann sé fáfróður, en leiti skilnings og beri virðingu fyrir allri þekkingu. Þegar Pýþagóras býr til þetta orð þá vill hann með því greina sig frá þeim mönnum sem kölluðu sig vitringa eða sófista.

Sumir kalla safn minnisatriða þekkingu. Aðrir krefjast skilnings, sem nær dýpra en til yfirborðs vitundarinnar. Þeir krefjast þess að þekkingin verði eðlislæg og geri manninn að göfugri, hógværingi og betri manni.

Enginn þekkir í raun og veru nema lítið brot, jafnvel af nálægasta umhverfi. Það situr enginn uppi með endanleg svör. Aristóteles segir, að maðurinn verði heimspekingur þegar hann sé orðinn nægilega skynsamur til að undrast. Hann segir líka að það sé eðli allra manna að vilja vita. Eins og vikið verður að hér á eftir þá hefur heimspeki mörg andlit og skilgreiningarnar eru margar. Og þessar skilgreiningar sýna að hægt væri að svara þeirri spurningu á ótal vegu, hvað það sé að vera heimspekingur. En við

skulum um sinn láta orðið halda sinni fornu merkingu: Heimspekingur er hógvær maður, sem veit að hann er fáfróður og leitar. Hann reynir án fordóma að komast að hinu sanna um eðli manns og heims.

Á þessa einföldu skilgreiningu Pýþagórasar gætu sennilega allir þeir heimspekingar fallist sem saga heimspekinnar fjallar um. En hverju erum við nær? Er ekki hægt að skilgreina „hið sanna“ á ótal vegu? Og geta menn ekki leitað „hins sanna“ eftir ótal leiðum? Hvers eðlis er veruleiki heimspekingsins? Og hvaða aðferð notar heimspekingur til að finna þennan veruleika sinn? Höfum við svör við þessum spurningum? Já, en ekki eitt svar, heldur mörg og sundurleit eins og saga heimspekinnar sýnir.

Margir heimspekingar á minni tíð töldu það höfuðviðfangs efni heimspekinnar að rannsaka tungumál og skilgreina orð: heimspekihugtakið var þrengt. Heimspeki varð fyrst og fremst gagnrýnin rannsókn á máli leikra og lærðra. Með þessu hugðust menn nema burt allt hið merkingarlausa, óljósa og tvíræða, en þetta telja talsmenn þessarar heimspeki rót flestra heimspekilegra vandamála. Þessi skilningur eða misskilningur var ríkjandi í ensk-amerískri heimspeki í nokkra áratugi, en virðist nú á undanhaldi.

Heimspeki er flatarmálsfræðileg hugsun eins og rökfræði. Hún er öguð hugsun, þar sem föstum leikreglum er fylgt. En heimspeki er líka skapandi hugsun sem leitar út fyrir og upp fyrir fyrri þekkingu og reynslu. Grundvallareðli allrar þekktrar tilveru og um leið mannlegrar hugsunar er það að vera sífellt að breytast, þótt breytingarnar séu hægfara og menn taki ekki eftir þeim fyrr en síðar. Mannleg hugsun er í vexti. Sé heimspeki í forustuhlutverki, þá nær hún að sjálfsögðu líka yfir þetta stóra gráa svæði, þar sem ný hugsun er í mótun og orð og hugtök hafa ekki eins afmarkaðar útlínur og í flatarmálsfræðilegri hugsun.

Hvað er heimspeki? Vitrir menn svara ekki þessari spurningu. Þeir útskýra aðeins hvers vegna henni verður ekki svarað nema með óljósum orðum. En mönnum finnst eigi að síður að skýr svör séu nauðsynleg.

Það liggur beinast við að segja að heimspeki sé verk heimspek-
inga. En hverjir eru þá heimspekingar? Og hvað er það í bókum
þeirra sem gerir þau heimspekirit? Þessi afmörkun er erfið. Heim-
speki er vel skipulögð hugsun, sem nær til allra fræðigreina, lista,
bókmennta, stjórnmála og trúarbragða. Skilgreiningar á þessum
grunni verða jafnmargar og ólíkar og heimspekingarnir í sögu
heimspekinnar. Og hver skilgreining mótast hverju sinni af
heimsmynd þess sem hugsar, þjálfun hans og ögun í hugsun. Þær
geta líka mótast af menningarlegum fordómum og þrönghyggju.
Engin skilgreining á heimspeki nýtur almennrar viðurkenningar
þegar yfir lengra tímabil er litið. Líffræðingur getur auðveldlega
svarað því hvað líffræði er. Og hann getur nokkurn veginn sagt
til um hvar takmörk hennar liggja. Og um þessi svör næst nokk-
uð góð samstaða hjá líffræðingum.

Allir heimspekingar hafa, þrátt fyrir það sem sagt var um vitra
menn, svarað spurningunum: Hvað er heimspeki og hvert er
umfang hennar? En um svör þeirra næst engin samstaða. Það er
stundum sagt, að það að vera heimspekingur sé að vera ósam-
mála. Allir sjá að nútíma líffræðingur veit margfalt meira í sinni
fræðigrein, en menn gerðu fyrr á öldum. En vita nútímamenn
mikið meira nú um heimspekilegar spurningar en gert var fyrir
árþúsundum? Segir ekki sjálfur Alfred North Whitehead að saga
vestrænnar heimspeki síðustu árþúsund sé ekki annað en neð-
anmálsskýringar við heimspeki Platós?

Skilgreining Aristótelesar á heimspeki er árþúsunda gömul.
Hún er nægjanlega víðtæk til að innan hennar rúmist nánast
allar skilgreiningar um hlutverk heimspekinnar. Skilgreining

hans átti að rúma ekki aðeins þann veruleika sem mannshugurinn kallar veruleika, heldur allan veruleika. Síðar greindu menn vísindi og trú frá hinni upphaflegu rót sinni. En hefur þessi skilnaður farið fram að fullu? Er ekki enn æðsti og þróaðasti hluti hverrar fræðigreinar heimspeki hennar? Verður ekki sá vísindamaður sem fer lengst út í jaðra fræðigreinar sinnar orðinn að heimspekingi, – jafnvel dulhyggjumanni áður en lýkur? Allt er þetta að sjálfsögðu undir skilgreiningum manna komið. En tilhneiging nútímamanna sýnist vera sú, að nálgast aftur hina víðfeðmu skilgreiningu sem menn hurfu frá upp úr miðöldum. Og af einhverjum ástæðum hafa menn aldrei hætt að kalla lærða menn í vísindum Dr. Phil.

Aristóteles skiptir heimspeki í rökfræði, siðfræði, stjórn málaheimspeki, þekkingarfræði og metafysik sem kallast frumspeki eða háspeki. Hvorugt þessara íslensku orða er gott. Metafysik fjallar um mörg efni, meðal annars um eðli tilverunnar, tíma og rúm, orsök hreyfingar, hið óendanlega, trú og fagurfræði.

Svörin við spurningunni, hvað er heimspeki? eru háð menningarumhverfi hvers tíma.

Í grískri heimspeki 600-450 f.Kr. fjalla heimspekingarnir Þales, Anaximander, Anaximenes, Pýþagóras, Parmenídes, Herakleitos, Empedókles, Anaxagóras og Demókrítos um heimsmyndunarfræði og veruleikahugtakið.

Frá 450-399 f.Kr., sem kalla mætti Öld Sókratesar, snerist heimspeki ekki lengur um náttúruna og alheiminn, heldur fyrst og fremst athuganir á mannlegri tilveru. Ræðuhöld hans snerust aðallega um gildi, hamingju, góðleika og dyggð. Hann var ekki aðeins að reyna að skilja og skilgreina orð eins og dyggð, góðleika og hamingju. Hann var, ef trúa má Plató, fyrst og fremst að leita að leið til að gera mannfólkið dyggðugt, gott og hamingjusamt.

Hjá Plató merkir heimspeki bæði gerð alheimsins og mannlega

tilveru. Hún fjallar þó öðru fremur um æðri veruleika að baki hins sýnilega heims. Sá veruleiki er ofar reynslu skilningarvitanna. Tilgangur heimspekinnar er í augum Platós sá, að maðurinn rísi upp fyrir hlutveruleikann til æðri tilveru utan tímans. Aðferð Platós er ekki aðeins gagnrýnin rannsókn orða. Hann beitir rökhugsun, en einnig íhygli og hugleiðingu, sem aðferð til að komast í snertingu við hinn andlega heim, sem hann kallar æðri veruleika.

Í samræmi við kenningar Platós fjalla Tómas Aquinas, heilagur Ágústínus og margir heimspekingar miðaldanna fyrst og fremst um Guð, sálina og líf eftir dauðann. Hjá þeim er trú og heimspeki nánast hið sama.

Grísk heimspeki frá 350 f.Kr. til upphafs Rómaveldis snýst aðallega um stóuspekinga, Epikúr og vísindi Alexandríu.

Í miðaldaheimspeki 400-1600 e.Kr. er heimspekin að miklu leyti tengd trúnni, eins og áður segir, þar sem kirkjan og íslam réðu mestu um gang mála. Heimspekingar gyðinga og araba voru einnig guðfræðingar á þessum tíma.

Í nútímaheimspeki 1600-1900 gætir sterkra áhrifa frá tækniþróun og vísindalegum uppgötvunum. Gömul fræði voru iðkuð, en siðfræði, stjórnmálaheimspeki, þekkingarfræði og metafysik fá víðara svið og þau eru litin frá nýjum sjónarhornum.

Á þessu tímabili kemur fjöldi vandamála og hugmynda inn í heimspekilega umræðu. Og þá koma fram margar skilgreiningar á heimspeki.

Sumir sögðu að heimspeki væri að samræma allar vísindalegar niðurstöður í eina heildarmynd.

Aðrir sögðu að heimspeki væri að kortleggja mannleg og félagsleg gildi.

Enn aðrir sögðu að heimspeki væri rökfræðileg rannsókn á staðhæfingum manna.

Sumir héldu því fram að heimspeki væri eingöngu að gera grein fyrir hlutveruleikanum.

Til voru heimspekingar sem sögðu að heimspeki ætti að fjalla um Guð, sálina og frelsi mannsins.

Margir töldu að heimspeki væri fyrst og fremst að skilgreina hugarstarfsemi og eðli þekkingarinnar.

Þannig mætti lengi telja. Einhver ein skilgreining, sem allir heimspekingar gátu fallist á, var einfaldlega ekki til.

Ef menn kalla það heimspeki að skilja og skilgreina veruleika, þá ættu öll vísindi að teljast heimspeki. En vöxtur tækni og vísinda varð svo gífurlegur á síðustu öldum að til urðu fjölmörg sérsvið. Vísindin voru þó í fyrstu treg til að yfirgefa heimspekina. Isaac Newton (1642-1727) kallar t.d. helsta vísindarit sitt: *Mathematical Principles of Natural Philosophy*. Í lok 19. aldar fóru margir vísindamenn að afneita "gamalli heimspeki" af grimmd og orð eins og náttúruheimspeki var sniðgengið. Þekkingin hundr- aðfaldaðist og í stað heildarmyndar komu fram sérsvið, sem enginn einn maður gat þekkt. Samt hélt það áfram að vera ástríða heimspekinga að leita heildarmynda. Sérfræðingur, sem þekkir aðeins sitt sérsvið, býr alltaf til afskræmda heildarmynd, með því að ætla eigin þekkingu of stóran hlut í myndinni. Í tilveru okkar eru engin lokuð kerfi til. Allt í tilverunni tengist öllu öðru með einhverjum hætti. Á síðustu árum hefur það því aftur komist í tísku að leita að rót hlutanna. Og þróaðasti hluti hverrar fræðigreinar hverfur þá aftur til móður sinnar, heimspekinnar.

Heimspeki frá 1900 er nefnd samtímaheimspeki. Þar var aðallega um að ræða fjóra sterka strauma sem flest heimspekileg fley okkar hafa borist með. Þessar fjórar aðaltegundir heimspeki á 20. öld voru:

Rökfræðileg gagnrýni.

Heimspekiskóli Ludwig Wittgensteins, en þar er gagnrýni málsins meginviðfangsefni.

Díalektísk efnishyggja eins og hún birtist í heimspeki marxismans.

Tilvistarheimspeki og fyrirbrigðisfræði.

Og hver þessara hópa markar heimspeki bás og skilgreinir hana við sitt hæfi.

Það er ekki nema eðlilegt að heimspekingar telji sín sjónarmið öðrum fremri. Sumir telja sig jafnvel vera komna með endanleg svör. En stundum heyrir líka það sjónarmið að flestir heimspekingar 20. aldar sýni menningarlega hnignun. Verk þeirra standist engan samanburð við verk fyrri heimspekinga. En allt er þetta undir skilgreiningum komið. Hitt er augljóst að þekking hefur margfaldast á minni tíð, þótt hlutur heimspekinga í þeirri þróun sé þar ekki meiri en annarra.

Jörðin er ekki nauðsynlega miðja alheimsins og staða mannsins er ekki sérstök í tilverunni. Samt er sjónarhorn mannsins sérstakt. Hann sér á sinn hátt hvað fram fer og svið hans er allur hinn þekkti alheimur. Við getum séð billjónir sólna og vetrarbrauta. Við getum séð billjónir ára aftur í tímann og skoðað fæðingu alheims okkar. Við getum séð fyrir endalok hans. Menn telja sig þekkja lögmálin sem þar ríkja og kraftana fjóra sem stjórna öllu sem þar gerist. En hvað veit maðurinn um sína eigin vitund, sjálfan dómarann sem skynjar þetta allt, semur forsendur og kveður upp dóma? Eðlisfræðingurinn t.d. hefur sjálfur, án þess að gera sér það fyllilega ljóst, aldrei haft reynslu fyrir öðru en sinni eigin vitund. Honum er samt meinilla við hugtakið vitund og vill ekki á nokkurn hátt blanda því inn í hina hreinu vísindalegu þekkingu sína. Ástæðan er augljós. Hann veit að í

upphafi gefur enginn af þekktum eiginleikum alheimsins minnstu vísbendingu um að vitund geti orðið til. Vitund er óvísindaleg vegna þess að það er erfitt að gera hana að mælanlegum staðreyndum. En okkar sérstaka vitund ákvarðar hvað við veljum úr þegar við skoðum veröldina. Maðurinn, hvort sem hann er vísindamaður eða rökfræðingur, er sjálfur mælitæki sérstakrar gerðar og niðurstöður hans verða óhjákvæmilega í samræmi við það.

Heimspekingar hafa gegnum tíðina auðvitað skapað margar heimsmyndir. Það er því ef til vill ekki rétt að tala um heimsmynd heimspekinnar. Samt sýnir öll saga heimspekinnar að heimspekingur nálgast veruleikann aðallega með skynsemi sinni. Við gætum kallað veruleika heimspekingsins hugtakaveruleika, þótt það sé á engan hátt tæmandi.

Bjartsýnir rökfræðingar telja sig geta, með nógu skarpri og agaðri hugsun, byggt staðhæfingar sínar á traustum grunni. En rökfræðingar verða eins og allir aðrir að byggja á ósönnuðum fullyrðingum. Og það sem skiptir sköpum um gerð heimsmyndarinnar er hver hinna ósönnuðu fullyrðinga er valin. Menn hafa t.d. alltaf trúað á þá ósönnuðu fullyrðingu að mannshugurinn sé sjálfsagður grundvöllur „sannana“, „staðreynda“ og „veruleika“. Þessi trú hefur orðið grundvöllur allrar heimspeki. Þetta er ósannaður grundvöllur. Jafnvel ekki sennilegur. En er um annan grundvöll að ræða? Já, við trúum því.

Á síðustu árum hafa komið fram nýir heimspekingar sem telja fjórar aðalstefnur 20. aldar blindgötur, sem menn hafa senn gengið á enda. Þessir heimspekingar byggja á miklu meiri þekkingu en fyrri heimspekingar. Og þeir byggja á þróaðri stærðfræði. Hjá þeim gætir afturhvarfs til upphafsins, hvað tilgang snertir. Þeir leitast við að útskýra samræmda heildarmynd. Þeirra rannsókn beinist að sambandinu milli vitundar og þeirra krafta sem

hafa hannað alheiminn og stjórna öllu í hinum efnislega heimi. Hlutirnir eru, að þeirra dómi, ekki eins og þeir eru vegna tilviljana eða eingöngu vegna úrvals úr fjölmörgum möguleikum eins og Darwinssinnar halda. Í allri tilverunni eru ákveðnir fastar (konstants). Tilvera þeirra er enn í nokkurri þoku eins og öll ný vísindi. En heimssamræmið sem birtist Pýþagórasi forðum sem „tölur“, birtist áhorfandanum nú í byrjun 21. aldar sem fastar. Það er hvorki úrval né tilviljun sem ræður því að til er t.d. rökfræðingur. Fastar tilverunnar ráða öllu afstæði. Ef afstæði kjarna-krafta og rafsegulkrafta væri t.d. örlítið öðruvísi þá hefðu engin kolefnisatóm nokkurn tíma myndast og þess vegna enginn rökfræðingur orðið til.

Málið gerir menn að mönnum. En orð eru margræð og tungumálin mörg. Orð eru ekki aðeins gerð fyrir kyrrstæðan heim og flatarmálsfræðilega hugsun. Þau eru oftast gerð fyrir líf og heim sem er stöðugt að breytast. Mörg orð vilja ekki láta taka af sér kyrrstæða mynd. En málvísindamenn, stærðfræðingar og rökfræðingar leita að föstum punktum og orðum með nákvæma merkingu. Orð eru hins vegar og hljóta að vera fljótandi eins og sá heimur og það líf sem þau reyna á takmarkaðan og ófullkominn hátt að lýsa.

Hvers vegna skyldu menn lesa heimspekisögu um skoðanir löngu látinna manna? Það er ekki hægt að svara slíkri spurningu öðru vísi en biðja þann sem spyr að lesa verk mikils heimspekings. Ef eitthvert vit er í manninum þá spyr hann ekki aftur slíkrar spurningar. Uppskeran er næstum ævinlega miklu ríkullegri en haldið var í fyrstu að óathuguðu máli. Allir hugsandi menn telja sig þurfa að lesa heimspekirit jafnvel árþúsunda gömul. Án þeirra nær enginn nútímamaður fullum þroska. Honum er þetta jafnnauðsynlegt þótt hann sjálfur sé á andstæðri skoðun. Verk gamalla heimspekinga mynda í sameiningu rætur, stofn og

greinar á stóru tré. Ný lauf verða aðeins til á þessum greinum, þótt nýgræðingnum sé þetta ekki alltaf ljóst. Aðeins með því að kanna söguna kynnumst við gildi heimspekinnar. Hún hefur mótað hugmyndir okkar og gefið lífi manna nýja vídd og nýja tegund afveruleika. En gildi góðra heimspekirita hefur frá fyrstu tíð verið að gera lesandann að göfugri, hógværarari og betri manni.

INDVERSK HEIMSPEKI

Sérkenni indverskrar heimspeki

Ef til eru algild sannindi, verða þau að vera jafnsönn í dag og á morgun. – Ef til er sönn heimspeki, verður hún að standast tímans tönn, vera sú sama í dag og fyrir þúsundum ára og enn hin sama í lífi óborinna kynslóða.

Trúarbrögð og helgisiðir breytast og hverfa. Trúin hverfur ekki. Menningarríki rísa á gröfum gleymdra þjóða til þess eins að hrynja sjálf. – En menningin lifir og endurfæðist með nýjum þjóðum og nýjum tímum. Listaverk glatast en listin lifir. Stjórn-málakerfi, sem hófust í líki stórra drauma og hárra hugsjóna, vinna hlutverk sitt og missa síðan gildi sitt og er kollvarpað fyrr eða síðar. En andinn, sem bak við þau stendur, hinn eilífi draumur um hið fullkomna samfélag mannfólksins og hinn fullkomna heim, glatast ekki, en hefur aðeins hamskipti.

Í hinum ytri heimi hverfulleikans ber allt úr stað og skorðum. Hinn innri veruleiki, sem stendur að baki þess heims, er sannur, heimur hinna algildu sanninda. Sterk og oftast blind ástríða til að leita þessa dularfulla afls að baki tilverunnar brýzt á öllum tímum fram í trú, bókmenntum og listum. Hugsanir hinna fáu stóru anda, sem túlkað hafa sinn innri raunveruleika í stað þess að gerast yfirborðsleg tízkufyrirbrigði síns tíma, fynast ekki og missa ekki gildi sitt. Dýpsta eðli manna er klettur, sem straumur tímans heldur að eilífu áfram að brotna á.

Taki maður sér í hönd bók, sem skráð er af Vesturlandabúa og fjallar um sögu heimspekinnar, sést, að sú saga hefst jafnan í

Grikklandi og er síðan rakin þaðan vestur á bóginn. Dvalizt er um stund í miðaldamyrkri Rómaborgar og þaðan enn haldið í vestur og norður til Frakklands, Þýskalands og Englands síðari alda. Þar með er þeirri sögu lokið.

Trúarbrögðin eru sögð fóstura heimspekinnar. Það er kunnara en frá þurfi að segja, að öll meiri háttar trúarbrögð heimsins eru runnin upp í austri. Það væri þess vegna kynlegt, ef hin forna menning austursins, sem fætt hefur af sér trúarbragðahöfunda eins og Krist, Búdda, Múhammed og Lao Tze, ætti sér enga heimspeki, eins og margir Vesturlandabúar virðast álíta. Menn vanmeta jafnan það, sem þeir þekkja ekki eða skilja ekki.

Til eru líka þeir menn í Austurlöndum, sem af sömu ástæðum gera sig seka um að vanmeta heimspeki Vesturlanda. Ganga sumir svo langt að fullyrða, að á Vesturlöndum hafi aldrei verið til neinir heimspekingar, aðeins prófessorar í heimspeki.

Þetta gagnkvæma vanmat byggist einnig að verulegu leyti á því, að á Indlandi t. d. hefur heimspeki aðra merkingu en á Vesturlöndum. Orðabókarmaðurinn getur því hæglega með því að gefa hinu vestræna hugtaki nægilega þrönga merkingu „sannað“, að engin heimspeki sé til á Indlandi, og með sama orðhengilshætti getur Brahmaninn „sannað“, að engin heimspeki sé til með vestrænum þjóðum. Hér er þetta hugtak, *heimspeki*, notað í það rúmri merkingu, að það nái yfir allt það, sem stærst og bezt hefur verið hugsað á þessari jörð.

Á Vesturlöndum er heimspeki kölluð *philo-sophia*, – vinur vizkunnar. Leiðarstjarna hennar er skynsemin. Á Indlandi er heimspeki nefnd sanskrítarorðinu *anviksiki*. Það merkir að horfa yfir og inn í alla hluti. Hinn innri veruleiki lífsins er höfuðviðfangsefni hennar. Hún er aldrei eingöngu leikur skynseminnar, heldur á hún sér alltaf þann tilgang að bæta og fullkomna líf manna.

Á Vesturlöndum er heimspeki bundin saman í kerfi, *systema*. Það orð er fyrst notað af Aristótelesi og merkir að tengja hluti saman í rökrétt samhengi. Í indverskri heimspeki er notað orðið *darsana*. Það orð merkir að horfa, ígrunda, rýna inn í dýpsta eðli allra hluta og inn í leyndardóm síns eigin innra eðlis, þar sem sagt er, að ljós heimsins búi. Á Vesturlöndum láta menn sér aftur á móti að jafnaði nægja að safna litasamstæðum af yfirborði tilverunnar í heimsmynd sína.

Af þessu leiðir, að á Vesturlöndum er um mörg heimspekikerfi að ræða. Í meginatriðum eru þessi kerfi í fullkominni andstöðu hvert við annað. Hver heimspekingur er þar miðdepill heimspeki sinnar. Hver heimspekingur kemur þar fram með sitt eigið kerfi og leggur jafnan áherzlu á að koma fram með eitthvað nýtt, vera frumlegur og í andstöðu við eldri stefnur. Heimspeki hins vestræna heimspekings byggist öll á skynjun hans, skynsemi, tilfinningalífi og eigin persónuleika. Engir tveir menn skynja fullkomlega það sama. Skynsemi manna er misjöfn og persónuleiki og tilfinningalíf ólíkt hjá ólíkum mönnum. Af þessu leiðir, að niðurstöður vestrænna heimspekinga verða jafnólíkar og það, sem þær byggjast á: skynjun, skynsemi, tilfinningalíf og persónuleiki.

Margir gáfaðir menn á Vesturlöndum hafa því hafnað metafysikinni, þar sem engum hinna miklu heimspekinga ber saman, og snúið augliti sínu til vísindanna.

En stjörnuhröp eru einnig tíð á himni vísindanna. Fáar kenningar þurfa þar að kemba hærurnar. Nýjar uppgötvanir afsanna þar fyrri kenningar. Þær síðustu eru jafnan taldar hinar merkustu. Þess vegna tölum við um þróun vísindanna. En vísindin ná aðeins til hins ytri heims mannlegrar skynjunar og mannlegrar skynsemi. Í indverskri heimspeki er álitíð, að innsæi, er sé ofar skynseminni, standi sannleikanum nær en hin þrönga skynsemi

manna, sem þekkir hús sitt að vísu nákvæmlega, en hefur engan glugga til að horfa út um. Hversu vel sem þetta hús kann að vera upplýst af lampa skynseminnar og þó hver kvistur þess sé kannaður undir smásjá vísindanna, telur indversk heimspeki, að það sé þó aðeins fangelsi, sem skilur sálina frá hinum miklu víðáttum lífsins, sem liggja ofar takmörkunum skynseminnar.

Í stað þess að safna aðeins litasamstæðum og geislabrotum á yfirborði lífsins, leitast indverskur heimspekingur við að þekkja þá sól, sem er orsök þessa ljósflæðis hinnar miklu elfar og sameiginleg uppspretta alls ljóss. Skynsemin getur ekki farið þá leið. Hún getur aðeins þekkt yfirborðið. Hins vegar er því haldið fram, að allt í tilverunni eigi sér hliðstæðu í manninum. Hinn innri veruleiki tilverunnar er hinn sami þáttur og hinn innri veruleiki mannsins. Þess vegna er aðeins hægt að afla hinnar sönnu þekkingar með því að leysa úr læðingi leynd öfl, sem með manninum búa, og þegar hin dýpsta vitund manna er vakin, getur hún og hún ein skynjað þennan veruleika. Aðeins sá, sem náð hefur þessu marki, getur talið sig heimspeking á Indlandi. Sagt er, að þeir, sem komast upp á þennan tind vitundarinnar, sjái allir sama landslagið. Lýsingar þeirra á þessu útsýni eru ekki allar eins, líkt og tveir vegfarendur lýsa sama byggðarlagi á ólíkan hátt, eftir því á hvaða stigi athyglisgáfa og frásagnarhæfileiki þeirra stendur, en þeim ætti þó að bera saman í aðalatriðum.

Af þessum ástæðum er í hinni löngu sögu indverskrar heimspeki aðeins um eitt heimspekikerfi að ræða, á Vesturlöndum aftur á móti mörg og gerólík, eins og áður er sagt. Ekki svo að skilja, að öllum hinum mörgu heimspekingum Indlands beri saman í einstökum atriðum. Fræðimenn kunna skil á tugum indverskra heimspekistefna og hópa, og rita margir ýtarlega um skoðanamun þeirra. — En þessi skoðanamunur er aðeins á yfirborðinu og snertir aðallega smærri atriði. Hin fimni grundvall-

aratríði indverskrar heimspeki eru sameiginleg öllum hinum „sex kerfum“ og viðurkennd af nær öllum indverskum heimspekingum.

Þessi fimm höfuðatriði eru kenningin um *karma* eða lögmál orsaka og afleiðinga, *endurholdgunarkenningin* um þróun mannsins, kenningin um *maya*, – veröld hverfuleikans, kenningin um að til sé *nirvana*, og *mukti* eða frelsun sálarinnar og lausn undan fjötrum hinnar lægri náttúru.

Þessar grundvallarniðurstöður indverskrar heimspeki eru settar fram í Vedabókum. Þær eru hinn rauði þráður Upanishadanna, og þeim er ekki hafnað í Búddatrú.

Þessar heimspekilegu niðurstöður runnu saman við skáldskap og goðafræði og ríktu sem kynlegt sambland af djúphyggju og hindurvitnum. – Þegar tímar liðu, þótti nauðsynlegt að greina heimspekina frá skáldskapnum og þjóðsögunum, og hin sex viðurkenndu heimspeki, „kerfi“ Indlands urðu til. En eins og áður er sagt – hið vestræna kerfi, systema, á ekkert sameiginlegt með því, sem kallað er heimspekikerfi *darsana* á Indlandi. – Þessi sex indversku darsana eru aðeins eitt kerfi eða eins og sex kapítular í sömu bók. Þau eiga sameiginlegan grundvöll. Þau viðurkenna öll Vedabækurnar og byggjast á heimspeki Upanishadanna. Segja má, að þau hafi með sér verkaskiptingu og deili hinni gömlu heimspeki á milli sín þannig að hvert darsana tekur fyrir ákveðna hlið hennar.

Nyaya-heimspekin (höfundur hennar talinn Gotama) fjallar þannig um þær leiðir, sem færar eru mönnum til að afla sér hinnar sönnu þekkingar og skilja eðli hins innri veruleika.

Vaisesika-heimspekin (höfundur hennar er Kanada) fjallar um vef tilverunnar, sem Kanada telur ofinn úr níu þáttum. Vaisesika fjallar þannig um tilveruna í heild og sambandið milli Guðs og veraldarinnar.

Saṃkhya-heimspekin (höfundur Kapila) telur aftur á móti, að tilveran sé ekki ofin úr níu þáttum eins og Kanada hélt fram, heldur tuttugu og fimm. Kapila tekur til meðferðar þróun heimspekilegra hugmynda um hinn innri veruleika. Það er táknrænt fyrir einingu hinna sex darsana, að þó Kanada tali þannig um að tilveran sé ofin úr níu þáttum, en Kapila tali um tuttugu og fimm, er ekki um neinn árekstur að ræða. – Kapila heldur aðeins áfram þeirri sundurgreiningu, sem Kanada byrjar á, líkt og atómsérfræðingur tekur við hinni gömlu kenningu um að mólekúl sé byggt upp af atómum. Hann er ekki andvígur þessari kenningu, en heldur sundurgreiningunni áfram og bætir við að skipta megí atóminu í elektrónur, prótónur og nevtrónur.

Yoga-heimspekin (höfundur Patanjali) kennir, hvernig menn geti öðlazzt beina innri reynslu í heimi hins yfirskilvitlega með aðferðum yogavísindanna. Það fjallar því um sambandið milli einstaklingsins og hins innri veruleika.

Mimamsa-heimspekin (höfundur Jaimini) fjallar um karma; lögmál orsaka og afleiðinga, eða sambandið milli breytni og hins innri veruleika.

Uttara Mimamsa eða Vedanta (höfundur Badarayanass) er síðasta rannsókn og lokaniðurstöður um hin fimm eldri darsana.

Þessi leit Indverjans að hinu yfirskilvitlega er tilgangslaus í augum Vesturlandabúans, ekki sízt eftir að Kant komst að þeirri niðurstöðu, að ónögulegt væri að ná neinni yfirskilvitlegri þekkingu, að slík heimspekileg sannindi yrðu aldrei fundin með beinni reynslu og því sé metafysikin þegar bezt lætur aðeins ósannaðar getgátur. Margir Vesturlandabúar hafa því neitað að trúa, að að baki „efnis“ og „hugar“ sé annar raunveruleiki, sem bæði þessi fyrirbrigði eiga rætur í. Þeir viðurkenna aðeins það, sem sannað verður vísindalega.

Á Austurlöndum telja menn aftur á móti, að sú sönnun, sem

byggð er á skynjun hinna ytri skynfæra og rökum skynseminnar, sé lítils virði í leit hinnar sönnu þekkingar. Skynjun og skynsemi eru aðeins lægstu þrepin á hallartröppum skilningsins. Indverskir djúphyggjumenn fullyrða, að þar séu önnur þrep ofar. Þeir halda fram, að hægt sé að þekkja metafysisk sannindi með beinni reynslu og menn þurfi því ekki að styðjast við getgátur og rökfræðileg heilabrot eða meðtaka í blindni neina ákveðna trú. Öll meginatriði indverskrar heimspeki eru sögð kennd af mönnum, sem sjálfir hafa séð og reynt innsta eðli mannlífsins, stigið öll þrepin upp að hallardyrum vizkunnar og fundið lykil lífsskilningsins. Í ljósi þess skilnings eru þeir sagðir hafa skrifað hina fornu heimspeki Indlands, sem enn í dag heldur velli og stendur föstum fótum í indverskri þjóðmenningu og gefur henni enn líf, á sama tíma og þjóðmenning tuttugu og einnar stórþjóðar hefur fallið í gleysku og orðið tortímingunni að bráð.

Rudyard Kipling, fulltrúi hinnar brezku yfirdrottunar yfir Indlandi, virðist hafa haldið, að brezka heimsveldið gæti ekki hrunið né undirokaðar og vannærðar milljónir Indlands risið upp úr niðurlægingu sinni. Blekkur af þeirri villu að skoða hið yfirborðslega og stundlega sem hið varanlega, fannst honum sem hjörtu mannanna mundu slá á annan hátt við Öxnafurðu en á Indus bökkum. „Austur er austur og vestur er vestur,“ orti hann, „og það tvennt getur aldrei mætt.“

En tíminn, þessi hljóðláti byltingaseggur, sem aldrei þreytist í dularfullri neðanjarðarstarfsemi sinni í mold viðburðanna, hefur þegar byrjað að afhjúpa þessa villu Kiplings. Í vissum skilningi má þó þessa frægu setningu til sanns vegar færa. – Austur og vestur geta aldrei mætt vegna þess að þau hafa aldrei skilið! Manneðlið er jafnan sjálfu sér líkt, þó að það kunni að birtast í mörgum myndum, – og þessar ólíku myndir þess eru ekki staðbundnar við „austur“ eða „vestur“. – Hve mörg eru þau lönd í

hinum gamla heimi, sem hafa ekki einhvern tíma verið heimsveldi og staðið í fremstu röð? Hvar var menning vestursins á öld Vedabókanna? Hver leiddi vestrið fyrstu skref sín á braut menningarinnar? Hefur ekki vestrið þegið öll trúarbrögð sín frá austrinu? Hve mörg austræn menningarverðmæti hafa ekki auðgað vestrið í heimspeki, bókmenntum og vísindum?

Menningarauður Indlands og áhrif á menningu Vesturlanda eru ekki bundin við heimspeki eina, þótt þau séu þar mest. – Ólíkustu menn eins og t. d. Goethe og Emerson annars vegar og H.C.Andersen og Boccaccio hins vegar hafa ausið jöfnum höndum úr þessum sjóði.

Kviður I-Ióniers eru af mörgum taldar ortar eftir hinni indversku kviðu Mahabharata, sem er lengsta kvæði, sem ort hefur verið. – Söguefni beggja er hið sama. Margar gamlar indverskar sögur er að finna í vestrænum búningi í ævintýrum Grimms og Andersens, í Gesta Romanorum og Decameron, í Canterbury Tales Chaucers og jafnvel í leikritum Shakespeares.

Indverjar eru einnig hinir fyrstu brautryðjendur í málfræði og hljóðfræði. – Enn í dag er málfræði Paninis talin ein sú merkasta, sem skrifuð hefur verið.

Indland er vagga stærðfræðinnar. Indverjar fundu upp núllið og tugakerfið og kenndu Aröbum algebru, sem síðan barst þaðan til Vesturlanda.

Meðan Indverjar voru frjáls þjóð, stóðu þeir ekki að baki neinni annarri þjóð í vísindum, en heimspeki skipaði þar þó jafnan öndvegið, og hún ein hefur haldið velli í umróti síðustu alda.

Af þessu má m. a. sjá, að austur og vestur hafa aldrei skilið. Áhrif austursins á Vesturlönd, einkum í trú og heimspeki, hafa verið ómetanleg. En straumurinn hefur að sjálf sögðu ekki legið í vestur eingöngu. Áhrif Vesturlanda á Austurlönd hafa verið engu minni á síðari öldum, þó á annan hátt sé.

Hin mikla framsókn vestrænna þjóða hefur beint geiri sínum að raunvísindum, tækni og þjóðfélagsumbótum. – Indland fann einnig brátt þúðurþef þessarar nýju menningar í vestri. Valdið kom í stað réttarins og í dag eftir aldalanga ánauð eru Indverjar fátækastir allra þjóða. En þessi fátækt er aðeins veraldleg. Þeir eiga sér stóran auð gamalla og nýrra menningarverðmæta og eru nú aftur frjalsir til að hefja göngu sína til hinnar nýju menningar framtíðarinnar.

Á þessum tímamótum í viðskiptum vesturs og austurs hafa margir góðir menn og vinir indverskrar menningar látið í ljós þann ótta, að hin gamla menning og heimspeki drukkni í umróti þessara síðustu tíma tækni og auðhyggju. Þeir segja, að skólaæska Indlands lesi ekki lengur hinar fornu bækur, en snúi augliti sínu í vestur.

Max Müller segir svo: „Óttazt er, að þeir fáu menn, sem nema heimspekileg fræði, hverfi fullkomlega næstu eina eða tvær kynslóðir, þar sem ungt fólk nú á dögum (á Indlandi) hefur engan áhuga fyrir þessum fræðum, jafnvel þó það sé alið upp með Brahmönnum, og er heldur ekki hvatt til þess“. – Þessi ótti hins gamla fræðapular er þó sennilega ástæðulaus. Æska Indlands í dag skilur réttilega, að annars er nú meiri þörf en heimspeki einnar saman.

Bretar yfirgáfu í Indlandi meira en 300 milljónir manna, sem aldrei var kennt að lesa eða draga til stafs. – Á hverju misseri hafa menn fallið hrönnum saman og falla jafnvel enn úr hungri og hvers kyns sjúkdómum, vegna þess að varla meir en einn hundr- aðshluti af auðlindum landsins er nýttur með nútíma tækni. Öll alþýða manna var og er of fátæk til að geta tileinkað sér hinn mikla arf. Hann hefur verið eign fátækra, – sárafatækra manna. Æskan í dag hefur vaknað til skilnings um, að áður en menn geta eignast hin dýrmætu andlegu verðmæti Indlands, verður

a. m. k. að kenna þeim að lesa og skrifa. Það verður að gera þúsundunum, sem enn láta fyrirberast á gangstéttum borganna og í stráhýsum þorpanna, kleift að búa í húsum. Börn hins nýja Indlands verða að fá nægan mat til að ná eðlilegum þroska. Fyrst þegar menn hafa fengið a. m. k. lágmarks menntun og efnahagslegt frelsi, er tímabært að ætlast til, að menn hafi tíma og ástæður til að sinna heimspeki, bókmenntum og listum.

Þessi kynslóð og hin næsta þurfa á öllum kröftum sínum að halda í hinni þjóðfélagslegu og efnahagslegu uppbyggingu landsins. Hin þriðja kynslóð mun snúa aftur til hins forna menningararfs, — ekki sem fámennur hópur, heldur þjóðin í heild.

Á okkar tímum geta austur og vestur skipzt á stórum og dýrmætum gjöfum. Þau vísindi og þær þjóðfélagsumbætur, sem Vesturlönd hafa skapað í blóðugum fæðingarhríðum nýrra tíma, má engan veginn vanmeta. Án þess að austrið þiggi þá gjöf og tileinki sér þjóðfélagsumbætur og vísindi vestursins, á austrið sér enga framtíð — engan líkama.

Ef Vesturlönd hafna gjöf austursins — framlagi þess í trú og heimspeki, verður menning þeirra hol og innantóm.

Hin nýja menning framtíðarinnar rís í þessari baráttu andstæðra afla. Þessum viðskiptum lýkur hvorki með sigri austurs né vesturs. Afleiðing þeirra verður ný menning, sem stendur bæði hinni gömlu austrænu og vestrænu menningu framar.

Um aldir hafa Vesturlönd beitt öllum kröftum sínum að því hlutverki að finna hinni nýju menningu framtíðarinnar hæfan líkama. Enn fleiri aldir hefur austrið einbeitt sér að þeirri köllun sinni að fá manninn til að uppgötva sál sína.

Við, sem nú lifum, sjáum umbrot og byltingar alls staðar í kringum okkur, vegna þess að við lifum í aftureldingu þeirra tíma, þegar þetta tvennt skal mætast og skapa nýjan heim og nýja menningu á nýju árpúsundi.

Rig-Veda

Um sömu mundir og spámenn Ísraels skráðu hin fyrstu blöð heilagrar ritningar og egypzkir prestar færðu í letur bók hinna dauðu, þá bók er vera skyldi sálum framliðinna leiðarvísir ím rétta framgöngu og rétt svör við spurningum konungs dánarheima, þegar sálin var þar vegin á vogarskálum í höll hans, eftir för hennar til jarðarinnar, – um sömu mundir var ljóðabókin Rig-Veda samin.

Skáldin, sem hana ortu, höfðu aldrei séð bók. Rig-Veda var fyrsta bók hins hvíta kynstofns og er ein af elstu bókum veraldarinnar. Um hana segir hinn lærði þýzki fræðimaður, sem fróðastur er Vesturlandabúa um indverska heimspeki, prófessor Max Müller: „Meðal hinna mörgu bóka, sem geyma sögu hins aríska kynstofns, skipar Rig-Veda öndvegi um allar aldir. Hún er elzta bókin í bókhlöðu mannkynsins, eldri en Zend Avesta og Hómer.“

Vafalaust má þó teljast, að skáldskapur hafi verið iðkaður öldum saman fyrir daga þessarar bókar. Í Rig-Veda hefur ljóðagyðjan þegar slitið barnsskóm sínum. Í ljóðum þessarar bókar er ekki að finna einkenni byrjandans. Tannning máls og meðferð yrkisefna hafa þar náð þeirri fullkomnun, sem hinar fyrstu kynslóðir skáldanna hefðu ekki getað skapað. Um þessi ljóð Rig-Veda segir próf. Mac Donald m. a.: „Þessi ljóðræni skáldskapur, sem er miklu eldri öðrum bókum í sögu hins indó-evrópska kynstofns, einkennist, svo gamall sem hann þó er, af fágun og fegurð í hugsun og leikni í meðferð máls og háttar.“

En hve gamall er þá þessi elzti skáldskapur sögunnar? Aldur hans veit enginn nákvæmlega. Vissa er þó fyrir því, að bókin sjálf er ekki yngri en 3500 ára gömul, en kvæði hennar vafalaust miklu eldri. Sumir indverskir fræðimenn telja ljóðin 5000 ára gömul, aðrir allt að því 8000 ára (Tilak t. d.). Prófessor Jacobi telur þau a. m. k. 6500 ára og byggir það á stjarnfræðilegum útreikningum.

Veda-bækur eru fjórar að tölu, *Rig-Veda*, *Yajur-Veda* (sem skiptist í hina hvítu og hina svörtu Yajur-Veda), *Sama-Veda* og *Atharva-Veda*.

Þegar aríar komu til Indlands, var þar fyrir þjóð, er stóð á háu menningarstigi og hafði þroskað með sér trúarhugmyndir og venjur á ýmsan hátt ólíkar þeim, sem aríarnir fluttu með sér til hinna nýju heimkynna. Til að vega upp á móti þessum trúarhugmyndum heima-þjóðarinnar (dravidanna) er talið að Rig-Veda hafi verið sett saman.

Yajur-Veda og Sama-Veda hafa lítið sjálfstætt gildi. Þær eru að mestu endurómur úr Rig-Veda og voru handbækur ætlaðar til söngs, sem sunginn var við ýmsar helgiathafnir, þegar guðunum voru færðar fórnir eða þegar mjöðurinn *sóma* var búinn til drykkjar.

Atharva-Veda er framlag hins gamla Indlands til hinnar nýju menningar, sem reis með komu aríanna. Margar fornar trúarhugmyndir lifa þar áfram í samfélagi við hina nýju Guði. – Af þessum orsökum var Atharva-Veda lengi ekki viðurkennd sem Vedabók. Frá bókmenntalegu sjónarmiði stendur hún þó aðeins Rig-Veda að baki.

Hver Veda-bók skiptist í þrennt: *Mantras*, ljóð eftir ýmsa höfunda, sem sett voru saman í kvæðasafn er nefnist *Samhita* (sam = saman, hita = setja), *Brahmönur*, sem fjalla um boðorð og helgisiði, og loks *Uphanishada*, sem fjalla um heimspeki.

Möntrurnar eru þannig trúarljóð, samin af skáldunum. Brahmönur eru lög og kreddur trúarinnar, samin af prestunum. Upanishadar eru andi trúarinnar, túlkaður af heimspekingunni.

En í Rig-Veda eru ekki aðeins trúar- og heimspekiljóð í ætt við Völuspá og Hávamál. Þar er einnig að finna ljóð um siði og hætti arianna, bardagaljóð og ljóð um brúðkaup og jarðarfarir. – Skáldin yrkja um bóndann, sem erjar landið með plóg og herfi, haka og hlújárni, um akrana og vatnsveiturnar, sem notaðar voru um þurrkatímann til að bjarga uppskerunni frá eyðingu, og um nautpeninginn og brunnana, sem gáfu honum líf eftir að áin var þornuð upp. Þau kváðu um stríðsvagna og uxakerrur og vopn, sem slegin voru úr málm. Þau ortu lofkvæði um hreysti ættarhöfðingjans, er mætti sem fulltrúi ættsveitarinnar á alþingi, og um konunginn, sem þar var kosinn af þessum fulltrúum.

En framar öllu öðru ortu þau þó um Guðina. Í ljóðum Rig-Veda er að finna næst elstu goðafræði heimsins og þangað sækir goðafræði Grikkja og Rómverja og norræn goðafræði drjúgan efnivið. Það er að vísu vafasamt að tala um uppruna hugmynda og enn vafasamara að fullyrða, að þær eigi sér yfirleitt nokkurt algilt upphaf. – Í Rig-Veda er Guð nefndur sanskrítarorðinu Deva (af div = að skína) og merkir birtu eða ljós. Í grískri goðafræði er bæði hugtakið og orðið fengið að láni og faðir Guða og manna er þar kallaður Zeus (Seifur). Þegar þetta hugtak nær Rómaveldi, fær það nafnið Deus og í norrænni goðafræði nefnist það Týr.

Af þessu dæmi einu má sjá hver áhrif þessarar bókar hafa verið á vestræna menningu. Efni margra kvæða hennar eru endursögð beint eða óbeint með vestrænum þjóðum og jafnvel Edda og Rig-Veda eiga margt sameiginlegt. Nægir í því sambandi að benda á skyldleikann milli þeirrar skýringar, sem Eddukvæði gefa á sköpun heimsins, og ljóðsins í Rig-Veda, sem fjallar um sköpunina og nefnist Púrúsa (heimsandinn).

Kvæðið er þannig:

Þúsundhöfðaður, þúsundeygur og þúsundfættur var Þúrúsa.
Hann hélt öllum heiminum í faðmi sér.
Þúrúsa er allt þetta, allt sem var og allt sem verður.
Hann er konungur eilífðarinnar.
Slík er stærð hans og meir en þetta er Þúrúsa.
Fjórðungur hans er veröldin, hitt er á himnum.
Þrír fjórðungar hans risu til himins.
Fjórðungur hans féll niður til jarðar.
Þar óx hann og varð öll veröldin,
bæði það, sem tekur til sín næringu og það sem enga fæðu tekur.
Hann er faðir Viraj.¹
Og Viraj er móðir hans.²

Eftir að hann var borinn,
var hann þó að baki veraldarinnar eins og áður.
Þegar Guðirnir fórnðu Þúrúsa,
sköpuðu þeir vorið úr merg hans.
Úr hita hans sköpuðu þeir sumarið.
Haustið sköpuðu þeir úr fórninni.
Sem fórn lögðu þeir Þúrúsa á jörðina.
Með Þúrúsa fórnðu Guðirnir Sadhyum³ og spámönnum.
Merg hans var safnað.
Úr honum gerðu Guðirnir fugla loftsins og dýr merkurinnar,
– einnig þau, sem í þorpum búa.

Úr þessari fórn urðu kvæði og söngvar til,
hættir og helgiljóð.

¹ „Eva“ hið gagnstæða kyn, sem síðan skapar hinn ytri heim með Þúrúsa.

² Þegar Þúrúsa er endurborinn af Viraj, birtist hann í tengslum við efnisheiminn.

³ Ákveðin tegund Guða.

Með henni eru fákar fæddir
 og allt sem tvær raðir tanna hcfur,
 geitur, ær og kýr.
 Þegar þeir limuðu Þúrúsa sundur,
 í hve marga hluta var honum skipt?
 Hvað varð af munni hans og örmum hans,
 lendum hans og fótum?
 Brahmanar (kennimenn) urðu til úr munni hans.
 Rajanyar (stjórnendur og hermenn) úr örmum hans.
 Vaisyar (kaupsýslu-, iðnaðarmenn og bændur) úr lendum hans.
 Sútrar (þrælar) úr fótum hans.
 Tunglið varð til úr anda hans,
 sólin úr auga hans,
 Indra og Agni úr munni hans,
 Vayu (stormurinn) úr andardrætti hans.
 Úr nafla hans varð miðhiminn til.
 Úr höfði hans upphiminn.
 Jörðin úr fótum hans.
 Þannig sköpuðu Guðirnir heiminn.

Skáld Rig-Veda voru náttúrudýrkendur. Þau ortu um sólina, sem rís á hverjum morgni og vekur allt af svefni næturinnar. – Í fegurð morgunsins sáu þau hinn dularfulla mátt, sem vekur líf og kæti, og að baki þessarar fegurðar þóttust þau sjá guðdóminn. – Og þau sköpuðu gyðju úr fegurð morgunsólarinnar og nefndu hana Ushas, morgungyðju (Ushas er skylt Eos í grísku og Aurora í latínu). Hún var einnig nefnd dóttir himinsins. Þau kölluðu hana jafnvel móður Guða og andlit hins eilífa, og þau töluðu um hana sem tákn allra fórna.

Úr stjörnum næturinnar sköpuðu þau gyðjuna Nótt. Hún rek-
 ur svartnættið á flótta með ljósinu, sem stafar af skartklæðum
 hennar og gimsteinum, stjörnum og mána. Hún kallar bóndann
 heim af akri sínum, heim til þorpsins, og menn og dýr taka á sig

náðir undir skikkju hennar. Einnig hún er dóttir himinsins og systir Morgungyðjunnar.

Úr fegurð himinsins sköpuðu þau Guðinn Varuna (það orð er af mörgum talið skylt Úranus á grísku og Ahuramazda, Guð ljóssins, á persnesku). Himinninn er feldur hans, sólin er auga hans, stormurinn er andardráttur hans. Varuna verður síðar Guð laga og réttar og Guð refsingarinnar, sem þó er alltaf reiðubúinn að fyrirgefa þeim, er yfirbót gera. – Og hann verður einnig Guð hins mikla lögmáls Rita, sem Lao Tze kallar *Tao*. Því lögmáli lýtur öll tilveran. Það heldur himintunglunum á braut sinni, það veldur komu árstíða og komu dags og nætur. Allar hinar reglubundnu hreyfingar náttúrunnar eru lög þess, og þau lög eru óhagganleg og eilíf. Fyrir þeim verða jafnvel Guðirnir að beygja sig. Þegar þetta lögmál síðar var yfirfært á mannlega breytni, varð siðfræði til. Og Varuna Guð lögmálsins Rita verður þess vegna einnig Guð refsingarinnar, sem sér um, að hvert víxlspor af óhagganlegum brautum samræmisins verði máð út með vendi þjáningarinnar og einstaklingurinn knúinn aftur inn á réttar brautir.

Úr ljósinu, sem nátengt er himninum, sköpuðu skáld Rig-Veda Guðinn Mitra. Hann er jafnan í för með Varuna.

Úr sólinni sköpuðu þau Guðina Surya, Pusan og Savitr. – Surya verður síðar Guðinn Visnu – ein hlið hins þríeina Guðs.

Savitr er ekki aðeins sól dagsins, heldur einnig hin ósýnilega sól næturinnar. Hann er hinn hvíti ás, ljóshærður og gullneygður.

Pusan er Guð búenda, verndar akra og engi og vakir yfir nautpeningnum.

Úr helgum loga altarisins, ljósum himinsins og eldingunni sköpuðu skáldin Guðinn Agni. Honum var ætlað að flytja fórnina til hins æðsta máttar og vera þannig boðberi, sem flytur bænir manna til hæða.

„Ó, Agni,“ yrkir eitt skáldanna – „þiggðu þennan við, sem ég flyt þér, logaðu glatt og sendu úr faxi þínu helgan reyk þinn til efstu himna og lát hann renna saman við geisla sólarinnar.“

Úr regninu, sem fellur niður á þyrsta jörðina og bjargar uppskerunni undan svíðandi tungum þurrksins og mannfólkinu úr greipum hungurvofunnar, sköpuðu skáldin Guðinn Indra. Hann er borinn í skýjum og er einnig Guð stormsins og eldingarinnar. Með eldinguna að vopni sigrar hann meinvætti þurrksins (Vritra) og blóð hans fellur til jarðar.

Indra varð stríðsguð arianna í baráttu þeirra við þær þjóðir, sem fyrir voru í landinu. Án hans gátu þeir ekki sigrað í orrustu. Hann á einnig í höggi við Guði hinna innfæddu, m. a. Krisna, sem síðar (eftir að Bagavad Gita var rituð) verður einn helzti Guð Indlands.

Hvar sem stríðsguðinn Indra fer, er vinguðinn Sóma sjaldan fjarri. Ariarnir virðast hafa verið drykkfelldir nokkuð, eins og títt er um „víkinga“. Þjóðdrykkurinn var eins og vínGuðinn nefndur Sóma. Skáldin kölluðu drykkinn guðaveig, því að þau álitu, að Guðirnir drykkju sýnu meira en mennirnir. Þau héldu fram, að drykkurinn gerði hugann skýrari, innsæi dýpra og fyllti menn Guðmóði. Sum skáldanna litu þó á vínið aðeins sem tákn guðdómsins, líkt og margir persneskir dulhyggjumenn hafa gert, og fyrir þeim hafði drykkja táknræna merkingu ekki ósvipað og vinneyzla við altarisgöngur í kristnum sið. Heimspekingurinn William James hefur á sama hátt á okkar tímum haldið fram, að vitund drukkins manns sé á vissan hátt í ætt við andlega reynslu djúphyggjumannsins. – Við verðum þó að líta svo á, að yfirleitt hafi skáldunum aðeins þótt sopinn góður og notað trúna sem afsökun fyrir drykkju sinni, líkt og Forn-Grikkir drukku í blóra við Guðinn Bakkus, og Persar, sem drukku full Haoma, eða þá norrænir víkingar, sem hófu gleðskap sinn með því að lyfta hornum sínum Óðni til heiðurs.

Eitt skáldanna segir svo í kvæði, sem tileinkað er vínguðnum, Sóma:

Flyt mig, ó, Sóma, til bústaða sólarinnar,
til hins eilífa heims, þar sem ljósið aldrei slokknar.
Flyt mig þangað sem yama ræður ríkjum –
til hinna leyndu bústaða himinsins,
til hinna miklu vatna,
og lát mig dveljast þar að eilífu.
Flyt mig þangað, þar sem lífið er frjálst,
til hins þriðja himins himnanna,
til hins ljósa heims,
og lát mig dveljast þar að eilífu.
Flyt mig til heims vonarinnar og draumsins,
til landsins þar sem hinn gullni bikar Sóma er drukkinn,
til landsins sem á gnótt veizlufanga, þangað sem gleðin býr,
og lát mig dveljast þar að eilífu.
Flyt mig þangað, sem hamingjan býr og gleðin ræður ríkjum,
þar sem draumur allra drauma rætist,
og ger mig þar ódauðlegan.

Þannig létu skáld Rig-Veda fák sinn geysa. Úr fyrirbrigðum náttúrunnar tókst þeim að skapa 333 Guði og gyðjur.

Sumir, sem hafa aðeins yfirborðsleg kynni af þessum bókmenntum, halda, að enginn munur sé á þessari náttúrudýrkun og animisma, trúnni á stokka og steina. Aðrir halda því fram, að skáld Rig-Veda trúi á marga Guði og trú þeirra sé fjölgyðistrú.

Í landi eins og Indlandi á öld Veda-bóka, þar sem ólíkir menningarstraumar mætast, er rétt að gera ráð fyrir, að margar og ólíkar trúarhugmyndir hafi dafnað hlið við hlið með hinum mörgu trúfloknum, sem þar voru til, bæði fornum og nýjum. Í Vedabókum má þess vegna finna flest form trúarinnar. Rétt er að gera ráð fyrir, að á þeirri tíð, eins og enn í dag, hafi verið til

fjöldi manna, sem trúði á persónulega Guði. En því oftast sem maður les þessi kvæði, þeim mun sannfærðari verður maður um, að mörg skáld Rig-Veda trúa aðeins á einn guðdóm, þótt sá guðdómur hefði margar hliðar og gangi undir ýmsum nöfnum. Stundum er þessi æðsti máttur ávarpaður sem „Hann“, stundum sem „Hún“, stundum sem „Það“.

Hvað þetta „Það“ var, vissu þeir ekki, og skáld Rig-Veda til-einkuðu því stundum kvæði sín hinum óþekkta Guði. – En náttúruna skildu þau og töldu sig skynja í henni og að baki hennar andardrátt þessa óþekkta Guðs.

Náttúrufyrirbrigðin urðu þeim þannig gluggar guðdómsins, og gegnum þessa glugga töldu þau sig sjá hið bjarta ljós heimsins í og að baki allra líta. – Andann í og að baki allra veralda.

En þennan guðdóm, sem var ofar mannlegum skilningi, þekktu þau ekki, aðeins leiðirnar, sem til hans lágu; fyrirbrigði náttúrunnar. Þessi fyrirbrigði voru mörg og takmörkuð. En þau ein veittu þeim innsýn í guðdóminn. Úr hverju þeirra sköpuðu þau Guð. Þess vegna urðu Guðirnir eins og náttúrufyrirbrigðin margir og takmarkaðir. En í náttúrufyrirbrigðunum og að baki þeirra, í öllum hinum mörgu guðum og að baki þeirra var guðdómurinn einn og ótakmarkanlegur: Aditi, Brahman, Atma. Takmarkaðir menn skilja aðeins hið takmarkaða. Þess vegna birtist guðdómurinn þeim í mörgum gervum, í líki margra Guða.

Höfundar Rig-Veda trúa á annað líf eftir dauðann. Þar er þó að vísu ekki hægt að finna jafnnákvæmar hugmyndir um tilveru annars heims eins og síðar varð.

Aríarnir voru sigurvegarar. Þeir voru ánægðir með þennan heim og hugsuðu lítið um þann næsta eins og oft vill verða um þá, sem vel vegnar. Trúhneigð er jafnan meiri meðal fátæklinga en sigurvegara. Aríarnir voru gleðimenn og vildu njóta lífsins

sem bezt þeir kunnu. Hugmyndir þeirra um himnaríki voru líkt og hugmyndin um Valhöll bundnar jarðneskum munaði eins og þeir þekktu hann beztan.

Yama (í Zend Avesta hinni persnesku Yíma) er konungur dánarheima og hinnar hnígandi sólar. Hann var hinn fyrsti maður, sem fann leiðina til þessa lands hinna framliðnu. Þar ríkir hann sem húsbóndi og konungur og hýsir þann, sem að garði ber. Ríki hans var nefnt land feðranna. Sagt er, að þegar menn safnist til feðra sinna, liggi för þeirra yfir vatn og brú. Aðeins góðir menn komast þessa leið. Vondir menn fara til helheima, sem eru myrkir staðir og lágir.

Í Satapatha Brahmana er því haldið fram, að sálin eftir andlát-ið verði að ganga milli tveggja elda inn í annan heim. Sá eldur brennir vonda menn, en vinnur góðum mönnum ekki mein. Þar er því einnig haldið fram, að pund hvers manns sé eftir dauðann vegið á vogarskálum og hljóti menn laun eða refsingu annars heims eftir verkum sínum á jörðinni. Sagt er, að á þennan hátt sé úr því skorið, hvort menn fari til himnaríkis, helheima eða verði sendir til jarðarinnar aftur.

Skáld Rig-Veda halda fram, að maðurinn hafi ódauðlega sál (Manas). Sálin er sögð aðsetursstaður hugsana og tilfinninga. Hún býr í hjarta manns. Annað orð, sem notað er um sálina, er Atman. Atman er í fyrstu hinn lifandi andardráttur manns. En skáldin eru ekki ánægð með þá skýringu. Þau víkka hugtakið og láta það einnig merkja blóðið í æðum manna, sem fóstrar og viðheldur lífinu. Loks komast þau að þeirri niðurstöðu, að Atman og sjálfur heimsandinn – innsti kjarni tilverunnar – sé eitt.

Heimspeki á sér ekkert upphaf fremur en hugmyndir yfirleitt. En þeir menn, sem halda, að upphaf lista, bókmennta og heimspeki sé að finna í bókum, munu uppgötva bernsku heimspekinnar í þessum ljóðum Rig-Veda. – Heimspeki hefst með spurn-

ingunni um uppruna og eðli tilverunnar. – Hver hefur skapað himin og jörð? Sumir svöruðu: „Guðirnir“. Öðrum fannst gátan þó ekki ráðin. „Hvað eru þessir Guðir og hvaðan koma þeir?“ „Veit nokkur, hver skapaði Guðina eða hvernig þeir voru skapaðir?“ „Var himinninn skapaður á undan jörðinni?“ „Hvernig sköpuðu Guðirnir himin og jörð – og úr hverju?“ – Sumir svöruðu, að Guðirnir hefðu byggt allt þetta líkt og smiðir reisa hús úr viði. En þeir, sem voru heimspekilega sinnaðir, voru heldur ekki ánægðir með þessa skýringu. „Hvar óx það tré,“ ortu þeir, „er Guðirnir notuðu sem efnivið í slíka byggingu?“

Á þennan hátt hófst leit þeirra að hinni fyrstu orsök, sem setti veröldina á hreyfingu. Eða var hún sett á hreyfingu? Getur nokkuð valdið hreyfingu, nema hreyfingin sjálf? Hefur algjör kyrrstaða nokkurn tíma verið til, og er nokkur ástæða til að leita hinnar fyrstu orsakar, upphafs hreyfingarinnar? Getur hreyfingin ekki verið eilíf? Og var nokkur sköpun til? „Var ekki sköpunin, tilveran, líka eilíf?“ „Tilveran hlýtur að hafa átt sér upphaf,“ sögðu aðrir. En þeir voru óðara spurðir: „Hvað var áður en tilveran varð til, – var það tóm, ginnungagap – eða?“

Og þegar hér var komið, þraut orðaforða þeirra um stund, því að enn var ekkert orð til yfir hið ótakmarkanlega. Skáldin sáu, að óskynsamlegt var að segja, að tilveran hafi verið sköpuð úr engu. Hins vegar vildu sum skáldanna trúa því, að hún hafi verið sköpuð af guðunum og fyrir daga þeirrar sköpunar gat því þessi tilvera ekki verið til! Hvaða lausn fundu þau þá á gátu sköpunarinnar? Eitt skáldanna kemst endanlega að þeirri niðurstöðu, að í „upphafi“ hafi hvorki verið til þessi veröld – né heldur tóm eða ginnungagap. Þá voru aðeins hin miklu vötn. Eitthvað utar og ofar mannlegu hugmyndaflugi, eitthvað sem skynsemi manna nær ekki til. Skáldið fast jafnvel um, að sjálfur Guð þekki þennan leyndardóm sköpunarinnar.

Það kveður:

Þá var hvorki það sem er, né það sem er ekki.
Þá var hvorki loft né himinn að baki þess.
Hvað var? Hvar? Stjórnað af hverjum?
Var vatnið hið mikla djúpt?
Þá var hvorki dauði né eilífð.
Engin skil voru dags og nætur.
„Það“ andaði án andardráttar.
Handan þess var ekkert.
Sjálft myrkrið var myrkri hulið.
Allt var sær án ljóss.
„Það“ duldist í tóminu
og fæddist í líki þessarar tilveru
fyrir tilstyrk hitans.
Ástin kom til þess.
Hún var grein af meiði hjartans.
Skáld, sem leituðu vizku hjartans,
fundu takmörk þess, sem er
í því, sem er ekki.
Ofinn var strengur úr geislum
Var nokkuð fyrir ofan? Var nokkuð fyrir neðan?
Til var sköpun og til voru öfl.
Kraftur hið neðra. Vilji hið efra.
Hver veit þá, hver hefur skapað þetta,
hvaðan þessi veröld hefur komið?
Guðirnir eru yngri en þessi sköpun.
Hver veit þá, hvaðan hún er komin?
– Hann, sem allt þetta er komið frá,
hvort sem hann skapaði það eða skapaði það ekki
– hinn hæsti andi á hinum hæsta hinni –
– hann veit, — — — eða veit hann það ekki?

Skáld Ríg-Veda leituðu ekki aðeins að hinni fyrstu orsök
heimsins, – ef hún var þá til – heldur einnig að þeirri lind guð-

dómsins, sem allir Guðirnir eru runnir frá. Þau tóku að skipta hinum mörgu guðum í stærri og stærri flokka – í Guði jarðarinnar, í Guði sólarinnar, í Guði loftsins og Guði hinna æðstu himna. Loks kváðu þau upp úr um það, að til væri aðeins einn Guð. Eitt skáldanna segir:

„Þeir kalla hann Indra, Mitra, Varúna,
Agni og hinn vængstyrka Garutman. Því,
sem er eitt, gefa vitrir menn mörg nöfn. Þeir
kalla það Agni, Yama, Matarisvan.“

Forn-Egyptar og spámenn Ísraels komust að sömu niðurstöðu: „Drottinn skapari þinn er einn.“ En í Palestínu var þessum skilningi náð eftir blóðug stríð við aðra Guði, valdbeitingar og ofsóknir. Á Indlandi varð þessi þróun aftur á mót árekstralaus. Hinir mörgu Guðir höfðu þar aldrei verið annað en mismunandi tákni hins eina, og skáld Rig-Veda voru upp úr því vaxin að deila um, hvert hinna mörgu nafna guðdómsins væri hið eina rétta. En hinn eini guðdómur skálda Rig-Veda var ekki karlmaður eins og Guð Ísraels. Hann var ekki einu sinni í mannsmynd. – Um þetta segir próf. Max Müller: „Áður en söfnun Rig-Veda Samhita lýkur, hefur sú sannfæring skapast, að til væri aðeins einn Guð, hvorki karlkyns né kvenkyns, – Guð ofar eiginleikum og persónuleika mannlegrar náttúru, en engu að síður var í raun og veru átt við þennan Guð með nöfnum slíkum sem Indra, Agni, Matarisvan . . . í sannleika sagt höfðu skáld Rig-Veda sett fram sömu hugmynd um guðdóminn og nokkrir kristnir heimspekingar í Alexandríu báru fram síðar, en er jafnvel í dag ofar skilningi margra þeirra, sem kalla sig kristna.“

Loks með hugmyndinni um hinn eina Guð eignuðust skáldin orð um hugmynd, sem lengi hafði vakað óljóst fyrir þeim, en þau aldrei getað fyllilega mótað. Þau eignuðust orð, hið fyrsta

orð allra tungumála um hið ótakmarkanlega og eilífa; hið *absoluta*. Þetta orð var *aditi*:

Aditi er upphiminn. Aditi er miðhiminn.

Aditi er faðir, móðir og sonur.

Aditi eru allir Guðirnir, allir kynþættir manna,
allt sem er, og allt sem verður.

Og í ljósi þessa skilnings sköpuðu skáldin nýtt guðaheiti – Hiranyagarbha (síðan Brahma) – hinn gullna frjóanga, sem er kjarni allrar tilveru. Eitt þeirra kveður:

Eins og gullinn frjóangi reis hann í upphafi;
hinn eini Guð allrar tilveru.

Hann skapaði jörðina og himininn.

Hvaða Guð eigum við að tilbiðja með fórn okkar?

Hann gefur okkur anda, hann gefur okkur styrk.

Allt lýtur orði hans, jafnvel Guðirnir.

Skuggi hans er dauðinn og eilífðin.

– Hvaða Guð eigum við að tilbiðja með fórn okkar?

Hann er hinn eini konungur veraldarinnar,

alls, sem anda dregur, alls sem vakir og sefur. Hann
er hinn eilífi Guð alls, bæði manna og dýra.

– Hvaða Guð eigum við að tilbiðja með fórn okkar?

Tign hans og veldi sýna þessi snævi þöktu fjöll,
hafið og hinir djúpu og duldu straumar.

Hönd hans eru þessar víðu lendur.

– Hvaða Guð eigum við að tilbiðja með fórn okkar?

Hann gerði himnana bjarta og jörðina trausta.

Hann skapaði hinn efsta himin.

Hann skapaði geiminn.

– Hvaða Guð eigum við að tilbiðja með fórn okkar?

Þegar hin miklu ágústvötn komu

með frjóanga tilverunnar í faðmi

kviknaði loginn og lífsandi Guðanna varð til.

– Hvaða Guð eigum við að tilbiðja með fórn okkar?

Ljóð Rig-Veda eru þannig upphaf hinnar skráðu heimspeki Indlands. Í þeim er að finna upphaf allra grundvallarhugmynda hennar í sinni frumstæðustu mynd:

Í þessum ljóðum reyndu skáldin að öðlast innri trúarlega reynslu með bæninni og með söngvum, sem þau ortu til hinnar rísandi sólar, til sólsetursins og til dagsins, þegar sól fór hæst. – Þessi leit inn á við þróast síðar upp í þá heimspeki, sem almennt er kölluð yoga.

Fórnarljóð Rig-Veda vaxa smám saman og verða hin viðurkennda guðfræði prestastéttarinnar. Ljóðið um hinn gullna frjóanga Hiranyagarbha verður upphaf heimspekinnar um samband Guðs við veröldina.

Kenningin um Rita, lögmál samræmisins, sem heldur öllum hlutum á braut sinni, þróast síðar upp í karmaheimspekina og hún leiðir aftur á vissan hátt til kenningarinnar um hringferðir mannsálarinnar um hinar þrjár veraldir, kenningarinnar um dauða og endurfæðingu.

Með þessum ljóðum eru fyrstu sporin á leið lífsskilningsins stigin. Það hvílir ferskur morgunsvali yfir vötnunum. Skáldin eru frjáls. Þau eru ekki beygð af valdboði neins harðstjóra. Þau lúta ekki einokun neinna trúarbragða. Vald prestanna var þá ekki til. Ekkert goðalíkneski né hof hafði verið reist. Þau óttast ekkert vald, hvorki á himni né jörðu. Engin yrkisefni og engar hugmyndir eru þeim tabú, sem ekki má ræða.

Upanishad

Lokakafli hverrar Vedabókar er kallaður *upanishad*. Bókstaflega þýðir það að „setjast niður nálægt“ (Upa ni sat). – Enn í dag má sjá á Indlandi hóp lærisveina í görðum, götum og á torgum sitja í hvirfingu kringum fræðara sinn og hlýða á það, sem hann hefur fram að færa. Upanishad þýðir þannig þau fræði og sú heimspæki, sem kennd var í hinum forna indverska skóla.

Þessar bækur eru sagðar 108 að tölu. Þær eru skráðar af mörgum og ólíkum höfundum. Hinar elztu þeirra eru um það bil 3000 ára gamlar og því skráðar fyrir daga Búdda. Hinar yngstu eru frá þriðju öldinni fyrir Krists burð.

Um nöfn og ævi höfundanna vita menn næsta lítið. Á sama hátt og höfundar Íslendingasagna láta þeir ekki nafn síns getið, en tileinkuðu verk sín guðunum.

Með upanishöðum og með kenningu og bókmenntum Búddismans nær indversk heimspæki hátindi sínum. Þær eru þó ekki ný stefna í indverskri heimspæki, heldur framlagd þeirrar þróunar, sem hefst með Vedabókunni. Samhengið helzt órofið. Höfundar upanishadanna lögðu þó meiri áherzlu á að kenna mönnum rétta breytni, en skeggræða trúarsetningar gamalla ritninga.

Trúarþulur og gamlar bænir töldu þeir haldlitlar og óvænlegar til skilnings og þroska. Og þeir virðast ekki heldur hafa borið neina sérstaka virðingu fyrir hinni þjónandi klerkastétt sinnna tíma. „Þeir, sem iðka messugerðir, halda að þeir séu menn lærðir og gáfaðir, en skjögra þó raunar áfram í ráðaleysi líkt og blindur leiði blindan.“ – Stundum eiga þeir til að skopast góðlátlega að

prestunum fyrir að gera sér trúna að atvinnu og afla sér á þann hátt matar og drykkjar. Þó eru þeir engir uppreisnarmenn í trúmálum. Persónulega trúa þeir að vísu ekki á hina gömlu Guði. Samt ráðast þeir aldrei gegn þeim né afneita þeim.

Þeir líta á sig sem fræðara. Hæfur fræðari kannar fyrst hæfni og þroska nemenda sinna og hagar síðan fræðslu sinni eftir getu þeirra. Ef hann vill leiða þá til dýpri og hærri lífsskilnings, verður hann fyrst að stíga niður til þeirra eigin hugmynda og nota þær og aðra þekkingu þeirra og reynslu við útskýringar sínar og fræðslu um hinn æðri veruleika. Aðeins á þann hátt er honum unnt að koma nemandanum í skilning um óhlutstæða heim-speki. Það er tilgangslaust að bera á borð fyrir menn meiri þekkingu en þeir eru færir um að tileinka sér.

Eingyðistrú eða fjölgýðistrú

Hugmyndirnar um hina gömlu Guði voru fornar og rótgrónar í vitund manna. Það, sem höfundar upanishadanna vildu kenna mönnum var, að til væri aðeins einn sannur Guð, sem væri kjarni allrar tilverunnar og hinn innri veruleiki í lífi hvers manns. Sjálfspekking var því hið sama og að skilja hinn eina Guð. Þeirra hlutverk var að vísa mönnum leiðina til sjálfspekkingar, sem ein veitir friðlausum anda mannsins fullkomið frelsi og jafnvægi. En nemandinn á erfitt með að tileinka sér óhlutstæðar hugmyndir. – Hann vill trúa á eitthvað ápreifanlegt, a. m. k. eitthvað nógu líkt honum sjálfum til að hann fái skilið.

Fræðarar upanishadanna gera sér fulla grein fyrir þessu. Þegar þeir vilja koma nemanda sínum í skilning um, að til sé aðeins einn raunverulegur Guð (á sanskrít Brahman), sem allir hlutir eru komnir frá, reyna þeir ekki þegar í stað að brjóta niður hugmyndir hans um hina mörgu Guði, heldur segja þeir honum, að Brahman sé faðir Guðanna, að frá honum séu allir Guðirnir komnir, að Brahman og allir hinir mörgu Guðir og allt annað í tilverunni sé hinn sami guðdómur. Þannig hyggjast þeir smám saman leiða nemandann frá hugmynd hans um marga Guði til hins eina.

Meðan þessum skilningi er ekki náð, eru menn látnir í friði með að dýrka þann Guð, sem þeim geðjast persónulega bezt að og er í mestu samræmi við þroska þeirra.

Frumstætt náttúrubarn, sem á líf sitt og afkomu undir náð og miskunn náttúruaflanna og óttast storminn, sem tætir strákofa þess sundur og feykir jafnvel öllu þorpinu burt, eldinguna, sem dauðinn heldur í hendi sér, – myrkur næturinnar fullt af galdri og illum öndum, villidýrum, og ógnir skógarins, sem leynast í kræklóttum greinum, sem andsetnar eru af dísum og nornum.

Þetta frumstæða náttúrubarn er látið í friði með að tilbiðja slönguGuð, eða þá fljót eða tré, mánann eða sólina. Aðrir eru á sama hátt látnir í friði með að tilbiðja Visnu, Agni og Indra.

En smátt og smátt reyna fræðarar upanishadanna að snúa mönnum frá hinum mörgu guðum og með einföldum orðum og líkingum að leiða menn til skilnings á sjálfum sér og hinum sanna Guði, eða eins og þeir orða það, – „frá hinu óraunverulega til veruleikans, frá myrkri til ljóss, frá dauða til eilíðar.“

Írlendingur nokkur, sem beðinn var að skilgreina ómælisgeiminn, svaraði því til, að ómælisgeimurinn væri tómur kassi – eftir að lokið hefði verið tekið af, botninn sleginn úr og hliðarnar brotnar niður. Líkt og loftið í kassanum er takmarkað frá öðru lofti er maðurinn skilinn frá uppruna sínum og hinu rétta eðli: guðdómnum. – Að taka lokið af, slá botninn úr og brjóta niður hliðar hinnar takmörkuðu tilveru sinnar, er sú leið, sem manninum er boðuð til að öðlast frelsi og endurheimta sitt rétta ótakmarkaða eðli.

Þennan samruna við guðdóminn, sem sálin hefur raunar alltaf verið hluti af, telja höfundar upanishadanna hina æðstu hamingju lífsins.

Takmark mannsins

Ef maðurinn keppir að einhverju öðru lægra takmarki en þessu, veitir það honum aðeins stundarfrið. Mannleg fullkomnun verður að lokum takmark hvers einasta manns. En sú fullkomnun er ekki þróun frá hinu „lægsta til hins hæsta“, þó svo kunni að virðast. Eins og Guð er fullkominn, þannig hefur kjarni mannsins, sjálf hans, alltaf verið fullkominn. En þó þessi guðlegi neisti búi í hverjum manni, er hann þar ekki einráður. Hann vekur aðeins eilífðarþrá mannsins og bendir honum upp á við til hins háa takmarks. En reinma moldarinnar er í blóði mannsins og gerir hann að hálfu dýr, hálfu mann og hálfu Guð. Áður en maðurinn getur birzt, verður dýrið að vera algjörlega tamið og láta að stjórn hans. Áður en Guðinn birtist, verður maðurinn að játast að fullu undir stjórn hans.

Skynsemin getur ekki lyft manninum upp yfir stig dýrsins, því eins og Kant segir: „Það, að maðurinn hefur skynsemi, getur á engan hátt lyft honum upp yfir dýrið, ef hann beitir skynsemi sinni á sama hátt og dýrið beitir eðlishvöt sinni.“

Á vissu stigi þróunar sinnar leita menn aðeins hins „veraldlega“. — Í Chandogya upanishad segir: — „Og Virocana hélt til Asuranna til þess að boða þeim þá kenningu, að dýrka skyldi aðeins holdið, því að þeim, sem dýrkar holdið og þjónar því, mun vel líða þessa heims og annars.“

En andi mannsins finnur þar enga varanlega hamingju. Hann stefnir hærra og sættir sig ekki við að öðlast aðeins hverful gæði fjármuna og hóglífis: „Dauðinn mælti: — „Gott er eitt — þægilegt er annað . . . Þeim, sem halda sig við hið góða, mun vel farnast, sá, sem kýs hið þægilega, nær ekki marki sínu.“

„Fjármunir gera engan hamingjusaman. Hygginn maður, sem þekkir eðli hins ódauðlega, leitar ekki neins varanlegs í heimi

hverfulleikans.“ . . . „En þú, Nachiketas, . . . þú hefur ekki gengið auðbraut veraldarinnar, þar sem svo margir menn týnast“ (Kata upanishad).

Meðan maðurinn vinnur verk sín í eigingjörnum tilgangi, veitist honum engin hamingja. Leiðin til sjálfsþekkingar og lífs- hamingju er rétt breytni, og rétt breytni er að lifa öðrum, en ekki sjálfum sér.

Á þann hátt eru takmarkanir manna smám saman brotnar niður og heimur þeirra verður víðari og bjartari.

Í sumum hinna yngri upanishada er því haldið fram að hægt sé að ná þessu marki með meinelætalífnaði, en það er í andstöðu við anda og kenningu hinna gömlu upanishada: Ástæður meinelætamannsins eru oft sjúklegs eðlis, eða þegar bezt lætur af eigingjörnum toga spunnar. Hann afneitar heiminum og tekur engan þátt í þjáningum og lífi annarra manna. Hann hjálpar engum og er framvindu mannkyðsins gagnslaus, en reynir að öðlast *mukti* (lausn) sér einum til handa.— Í öðru lagi nær hann ekki því marki eftir þessari leið, og þó að því jafnvel stundum kunni að virðast náð, er það ekki varanlegt, því að markinu verður aðeins náð í samfélagi og samstarfi við aðra menn.

Hvað er ást?

En þó upanishadar hafi yfirleitt ekki trú á meinlætaliðnaði, verða menn að losa sig við illar tilhneigingar. Menn mega ekki taka líf annars manns undir neinum kringumstæðum. Þeir mega ekki heldur stela, ekki heldur gefa sig á vald reiði eða illgirni, ekki haturs eða fégræðgi. – Upanishadar fordæma ekki kynhvötina. Henni er þar gefin víðtækari merking en almennt er gert. Á Vesturlöndum er hún af ýmsum mönnum talin „óhrein“ og rót „syndarinnar“. Vitanlega er þessi kenning um „óhreinleika og synd“ ekkert annað en afbrýðisemi og bældar hvatir, sem stíga í stólinn dulbúnar hempu vandlætingarinnar og hylja hið rétta andlit sitt sem vandlegast undir grímu trúarinnar. Fræðarar upanishadanna líta á kynhvötina í öðru ljósi. Hún er miklu víðtækari en svo, að hægt sé að binda hana við eðlun mannfólksins eingöngu. Í raun og veru er hún hinn rauði þráður allrar tilverunnar, hinar tvær andstæður, sem skapa allt líf. Hana er að finna frá hinu lægsta til hins hæsta. Hún er ekki synd, hún er hrein eins og sjálfur guðdómurinn. Og í innsta eðli sínu er hún ein af birtingum hans – hið skapandi afl, sem nær jafnt til hvatanna, tilfinninga hjartans og andans. Þetta skapandi afl er eitt og hið sama, þó að það birtist á ýmsum stigum. Það, sem hinir gömlu lærifeður kalla ást, á sér þrjú stig ólík að vísu, en er þó sama aflið. Þessi þrjú stig ástarinnar eiga sér líffærafræðilegar samstæður – kynfæri, hjarta og heila. Þessi stig verka að sjálfsögðu hvert á annað, en eitt þeirra verður þó ráðandi í manneðlinu á hverjum tíma. Hið fyrsta stig ástarinnar er eingöngu að fullnægja girndinni (kama). Þetta stig kenna fræðarar upanishada, að menn eigi að umskapa og nota orku þess til að byggja upp hið næsta, sem nefna mætti stig djúpra tilfinninga, stig fórnfúsrar ástar, stig hjartans.

Þegar það stig nær yfirtökunum, brýtur hin djúpa hamingja þess niður alla eigingirni og sérhyggju, – og manneskjan lifir ekki lengur sjálfri sér.

En þetta er ekki hæsta stig hennar. Það er venjulega bundið við konu, mann eða barn, en nær ekki nema að litlu leyti til veraldarinnar utan þess hrings.

Hið þriðja og æðsta stig hennar er hugræns eðlis: góðvild og samúð, sem þekkir engin takmörk og nær til alls. Á þessu stigi kennir hún bezt skyldleika síns við guðdóminn.

Þetta, sem gengur undir mörgum nöfnum á Vesturlöndum, kalla fræðarar upanishadanna eitt.

Sú krossfesting holdsins, sem boðuð hefur verið af ýmsum góðum mönnum í anda grískrar siðfræði, á litlum vinsældum að fagna hjá hinum merkari upanishödum. Ástin, þetta volduga afl allrar sköpunar, er allt of djúpstæð í tilverunni til þess, að hún verði „upprætt“, jafnvel á sínu lægsta stigi. Að reyna að uppræta hana jafnvel á fyrsta stigi sínu úr eðli manna, er því næsta brosleg tilraun í þeirra augum. Án hins fyrsta stigs hennar getur annað stig hennar ekki birzt. Á sama hátt geta menn aðeins vegna reynslu hins annars stigs hennar, komizt upp til hins þriðja. Þannig kenna upanishadar, að „lífshvötin“ sé ein – og hún er guðlegs eðlis, – andstæðan, sem sameinast í nýju lífi, hinn rauði þráður allrar sköpunar, allrar tilveru.

Ástin er sterkasta aflið í heiminum og hín leiðir mennina til þess guðdóms, sem fræðarar upanishadanna segja, að bíði okkar að lokum.

Þekking og vísdómur er einnig á hávegum haft, en án kærleika, réttrar breytni og fórnarstarfs í þágu annarra manna geta engar bækur veraldarinnar nokkurn tíma leitt neinn til hamingjunnar.

Til að gefa mönnum kost á að kynna sér að einhverju leyti anda þessara bókmennta, *upanishadanna*, skulu hér til færðir þrír stuttir kaflar teknir upp úr Chandogya upanishad, sem sýna á einfaldan hátt kenningu upanishadanna um manninn og guðdóminn.

Hinn sanni Guð

Allt þetta er Guð. Lát maðinn taka til íhugunar hina sýnilegu tilveru, þar sem hann fæðist, deyr og lifir í henni.

Maðurinn hefur vilja. Það, sem hann vill í þessu lífi, verður hann í hinu næsta. Lát hann því hafa vilja sinn og trú.

Atman, þú, sem veizt, líkami þinn er andi, gervi þitt ljós, eðli þitt orka. Þú gefur öllu líf, lætur allt þrá, gefur öllu ilman. Þú ert allt þetta. Þú talar aldrei og þig undrar aldrei neitt.

Þú ert sjálfíð í djúpi vitundar minnar, smærri en mustarðsfræ. Þú ert sjálfíð í djúpi hjarta míns, stærra en jörðin, hærri en himinninn, meiri en allar þessar veraldir.

Þú, sem ert allt þetta, ert hið sanna, Guð. Þegar ég hverf úr þessum heimi, verð ég og það eitt. – Sá, sem hefur þessa trú, efast ekki. Þannig mælti Sandilya, já, þannig mælti hann.

Hinn innri veruleiki

„Þessi fljót, sonur minn, renna til austurs og vesturs. Þau renna frá hafi til hafs. Þau verða sær. Og þegar þessi fljót verða sær, vita þau ekki meir hvaða fljót þau eru.“

„Á sama hátt, sonur minn, þegar öll þessi dýr snúa aftur frá veruleikanum vita þau ekki meir, að þau komu frá veruleikanum. Hvað sem þessi dýr kunna að vera hér, ljón eða úlfur, göltur, ormur eða mýfluga – það hið sama verða þau aftur og aftur.“

„Allt, sem lifir á rætur sínar í veruleikanum, hinum innri veruleika. Hann er sjálfíð, og einnig þú, Svetaketu, ert hann.“

„Herra, seg mér fleira,“ sagði sonurinn.

„Sem þú vilt, barn mitt,“ svaraði faðirinn. „Ef einhver hyggi að rót þessa trés þarna, mundi trénu blæða, en þó lifa. Ef hann hyggi að krónu þess, mundi því blæða, en þó lifa. Ef hann hyggi að stofni þess, mundi því blæða, en þó lifa. Vegna hins lifandi sjálfs, sem í því býr, stendur það stöðugt, drekkur næringu og fagnar tilveru sinni.“

Ef hið lifandi sjálf yfirgefur eina grein þess, visnar hún. Ef það yfirgefur aðra grein visnar hún einnig, og ef það yfirgefur hina þriðju grein visnar sú grein á sama hátt. Ef það yfirgefur allt tréð – visnar það allt.“

„Nákvæmlega á sama hátt, sonur minn, skaltu leggja þér þetta á hjarta.“ – Og faðirinn hélt áfram: „Þessi líkami visnar og deyr, þegar hið lifandi sjálf hefur yfirgefið hann. Hið lifandi sjálf deyr aldrei. – Allt, sem lifir, á rætur sínar í veruleikanum, hinum innri veruleika. Hann er sjálfíð, – og einnig þú, Svetaketu, ert hann.“

„Herra, seg mér fleira,“ sagði sonurinn.

„Svo skal vera, barn mitt,“ svaraði faðirinn. „Færðu mér aldin þessa nyagrodhatrés þarna.“

„Það er hér, herra.“

„Kljúfðu það.“

„Það er klofið, herra.“

„Hvað sér þú þar?“

„Ekkert, herra.“

Þá sagði faðirinn: „Þessi ósýnilegi kjarni, sem þú getur ekki greint, er sjálfur kjarni hins mikla nyagrodhatrés, sem það er sprottið af.“

„Trú þú mér, sonur minn. – Allt, sem lifir, á rætur sínar í veruleikanum, hinum innri veruleika. Hann er sjálfíð, – og einnig þú, Svetaketu, ert hann.“

„Herra, seg mér ennþá fleira,“ sagði sonurinn.

„Sem þú vilt, barn mitt,“ svaraði faðirinn.

„Settu þetta salt í vatnskerið þarna, og bíddu mín hér á morgun.“

Næsta dag sagði faðirinn: „Færðu mér saltið, sem þú settir í vatnið í gær.“

Sonurinn fann það auðvitað ekki, því að saltið hafði samlagast vatninu.

Faðirinn sagði þá:

„Hvaða bragð er af þessu vatni á yfirborðinu?“

„Það er salt,“ sagði sonurinn.

„Hvaða bragð er af því í miðju þess?“

„Það er salt,“ sagði sonurinn.

„Hvaða bragð er af því við botninn?“

„Það er salt,“ sagði sonurinn.

„Helltu því niður,“ sagði faðirinn, „og bíddu mín hér á morgun.“

Hann gerði svo og fann þar þá aftur saltið, sem hann hafði sett í vatnið, því að salti verður ekki eytt. – Og faðirinn mælti: „Ekki heldur hér í þessum líkama skynjar þú andann,

sonur minn, en hann er þar þó, því að allt, sem lifir, á rætur sínar í veruleikanum, hinum innri veruleika. Hann er sjálfð, – einnig þú, Svetaketu, ert hann.“

„Herra, seg mér fleira,“ sagði sonurinn.

„Svo skal vera, barn mitt,“ sagði faðirinn.

Borg Guðs

Hari, om. – Þetta er borg Guðs (líkaminn) og í henni er kóngshöllin (hjartað). Og í höllinni er hinn hvíti lótus (hin æðri vitund) og á lótusblóminu er perla ljóssins (Atman). Hennar skulum við leita — og reyna að skilja hana. Og ef einhver skyldi spyrja: „Hver er þessi borg? Hver er þessi höll? Hvað er lótus hjartans og perla ljóssins, sem við eigum að leita að og skilja?“ – Þá svörum við: „Í perlu ljóssins í hjarta þér rúmast allir heimar. Í henni hvíla bæði himinn og jörð, bæði eldurinn og loftið, bæði sólin og máninn, bæði eldingin og stjörnurnar.“ – Og ef einhver skyldi spyrja: „Ef öll tilveran er í þessari borg, hvað verður þá eftir, þegar elli og dauði fara herför til borgarinnar og brjóta hana niður?“ – Þá svörum við: „Þótt líkaminn hrörni, verður perla ljóssins ekki gömul. Líkaminn deyr – ekki perlan. Hún er hin sanna borg Guðs. Hún er sjálfið, laust við elli og dauða, laust við sorgir, hungur og þorsta, þráir aðeins hið góða, þekkir aðeins hið sanna. Allur veraldarauður, sem menn afla sér á jörðinni, hverfur. Einnig það, sem menn hafa lagt í sjóð framtíðarhamingju sinnar með fórnum og góðum verkum á jörðinni, eyðist að lokum.

Þeir, sem hverfa frá þessum heimi án þess að hafa uppgötvað sjálfið – hið sanna líf, – fyrir þá er ekki til neitt frelsi í nokkrum heimi. En þeir, sem hverfa héðan eftir að hafa uppgötvað sjálfið – hið sanna líf – þeirra bíður frelsi í öllum veröldum.

Kenningin um fortilveru og annað líf

Hvað bíður okkar handan grafar og dauða? Er það eilíf myrk nótt gleyskunnar eða önnur og ný tilvera? Hver er sá, sem hefur ekki spurt sig þessarar spurningar og leitað svars við henni? Sá, sem bíður eftir ferjumanni, er knúinn til að ráða þessa gátu. Hann þreifir fyrir sér með staf óttans, – en finnur ekki botninn. Stafur skynseminnar nær einnig skammt í djúp þessa fljóts. Þess vegna er leitað á vit trúarinnar.

Öll trúarbrögð kenna að við lifum eftir dauðann, og flest þeirra hafa aðhyllt í einhverri mynd þá kenningu, sem hér verður fjallað um, kenninguna um fortilveru sálarinnar, annað líf og endurfæðingu mannsins til jarðarinnar.

Kristnir menn trúa á annað líf vegna heilagrar ritningar. Ekki svo að skilja, að öllum höfundum hennar beri saman um þetta atriði. — Sá spaki Salómon segir t. d.: „Haltu leiðar þinnar, et glaður brauð þitt og drekk vín þitt með glöðu hjarta . . . því það er ekkert starf, né hugsun, né þekking né vizka í gröfinni, sem bíður þín.“ – Prédikarinn tekur í sama streng og kveðst heldur vilja vera lifandi hundur en dautt ljón!

Fyrst eftir 536 fyrir Krists burð, þegar Ísrael var hernumið af Persum, komust Gyðingar í kynni við þjóð, sem þróað hafði með sér trúna á upprisu eftir dauðann, á laun og refsingu annars heims og dóm á efsta degi.

Viss hópur manna meðal Gyðinga tileinkaði sér þessar hugmyndir Persanna, aðrir voru þeim mótfallnir. Saddúkear t. d.,

sem fylgdu hinum gamla gyðinglega rétttrúnaði, trúðu ekki á hina persnesku kenningu um upprisuna.

Fylgjendur Zoroasters í Persíu trúa því, að sál hins látna yfirgefi líkamann að þrem nóttum liðnum og hverfi til annars heims um óttubil hinnar þriðju náttar. Réttlátir fara til himnaríkis, ranglátir niður á við. Þar bíða hinir ranglátu til dómsdags. Á þeim degi er Ahriman (óvinur sálnanna) veginn og sálir hinna ranglátu eru hreinsaðar af syndum sínum og beint á veg eilífs þroska.

Þetta er hin persneska kenning. Því er að vísu ekki trúað, að um upprisuholdsins geti verið að ræða, en andinn eða sálin er sögð lifa áfram. Ahura Mazda biður menn að meðtaka þetta sem trú, því að ekki sé hægt að gefa mönnum neina sönnun fyrir þessu, og fyrirbrigðið er heldur ekki útskýrt – aðeins kallað kraftaverk.

Með súfismanum barst kenningin um lönd múslíma.

Kristnir menn nú á dögum kenna, að okkar bíði eilíft líf eftir dauðann. Hins vegar halda þeir því fram flestir hverjir, að fæðing mannsins á jörðinni sé upphaf tilveru hans – að sálin sé jafngömul líkamanum og sköpuð á sama tíma.

Aðrir aðhyllast aðra skoðun. Ef sálin ætti sér upphaf, hlyti hún líka að eiga sér endi að þeirra dómi. Ef sálin er sköpuð með líkamanum, hví skyldi hún þá ekki deyja með honum einnig? Þeir geta ekki fallizt á, að sálin geti skyndilega orðið til úr engu. Hvorki efni né andi verður skapað úr engu. Ef maðurinn eða sál hans er eilíf, hvernig getur hún þá átt takmörk í tíma? Hið raunverulega getur ekki byrjað að vera til, því að þá er það ekki eilíft.

Indverjar halda því fram, að sál mannsins sé ódauðleg og eigi því ekki takmark í tíma, byrji ekki að vera til og líði ekki undir lok.

Í annan stað eru Indverjar mótfallnir þeirri hugmynd, að maðurinn fari eftir andlátið annað hvort til himnaríkis eða heljar og dveljist þar um alla eilífð. Náttúran getur ekki staðið kyrr, segja þeir. Kyrrstaða er sama og dauði. Líf er til vegna þess, að allt í tilverunni er á hreyfingu. Manninum er því ómögulegt að dveljast alla eilífð á einhverjum ákveðnum stað. Lífið verður alltaf að yngja sig upp og aðferð þess er fæðing og dauði.

Endurfæðingarkenningin (reinkarnation) verður því niðurstaða Indverjans.

Kenning Platós

Plató, hinn gríski heimspekingur, þekkti vel þessa kenningu og vísar til hennar, þegar hann segir: „Sálin er eldri en líkaminn. Ótal sinnum fæðist sálin inn í þennan heim.“

Plató trúði því, að menn gætu fæðzt í ótal gervum manna og dýra. Sú kenning hefur verið nefnd kenningin um sálnaflakk (transmigration). Þessum tveim kenningum er venjulega ruglað saman, eins ólíkar og þær þó eru. Kenningin um sálnaflakk var þekkt um öll lönd hins gamla heims og þó bezt í Grikklandi og í Egyptalandi. Í bók sinni *Faidros* lýsir Plató hvernig sálin fæðist aftur og aftur til jarðarinnar, ýmist sem maður eða dýr:

Seifur faðir Guða og manna og dýra ekur vængjuðum vagni sínum um himininn og fylgist með öllum hlutum á himni og jörð. – Fylking Guða og sálna fylgir honum og hver þeirra vinnur sitt ætlunarverk. – Eftir hringför sína um jörðina heldur fylkingin á bratta himinhvelfingarinnar til hinnar dýrðlegu veizlu, sem henni er búin á himnum.

Hervagnar Guðanna fljúga léttilega upp himinbogann. Aðrir fylgja með erfðismunum, því að fákurinn, sem vagninn dregur, er viðsjáll gripur, og ef sá, sem á taumunum heldur, handleikur þá ekki öruggri og styrkri hendi, rennur hann niður til jarðarinnar aftur, þar sem sálin tekur á sig klafa þrælkunarinnar.

Sálin Guðanna ná tindinum, stíga niður úr vögnum sínum og ganga til fullsælu hins æðsta himins. – Slíkt er líf Guðanna. Þeir, sem bezt fylgja, komast aðeins nógu langt til að skyggjast inn í eilífðina og sjá þar í sjónhendingu leiftur hins æðsta sannleika. Síðan setjast þær að á hinum lægri himnum. Hinar sálinnar, sem þrá hinn æðri heim, en skortir þrótt til að fylgja vögnum Guðanna, hrapa niður í djúpin, þær brjótast þar um og troða hver á annarri. Margar brjóta vængi sína og örmagnast. Þegar sálin er

Þannig orðin ófær um að sjá hina háu sýn eilífðarinnar, reikar hún um í myrkri, gleysku og spillingar. Sálin missir vængi sína og hrapar til jarðarinnar og þar fæðist hún mörgum sinnum í gervi manns eða dýrs. Tíu þúsund ár hljóta að líða áður en sálin fær snúið aftur til ættlands síns, því að á skemmri tíma vaxa sálinni ekki vængir.

Þannig kennir Plató í bók sinni *Faidros*. Pýþagóras hafði svipaðar skoðanir. Hann kenndi, að sálin færi fyrst eftir andlátinu til dánarheima, en sneri síðan aftur til jarðarinnar og fæddist þar aftur sem maður eða dýr. Fyrst eftir að sálin er orðin algjörlega flekklaus, hverfur hún aftur til hinnar eilífu uppsprettu sinnar.

Forn-Egyptar álitu, að sálin eftir viðskilnað sinn við líkamann færi úr einu gervi í annað um þúsundir ára til þess að afla sér reynslu og þekkingar á öllu sviðum lífsins. Heródótus segir: „Egyptar halda fram þeirri kenningu, að sálin sé ódauðleg. Þegar líkaminn deyr, hve rfar hún í annað gervi, sem henni er búið.“

Helztu heimspekingar Indlands halda fram, að kenningin um sálnaflakk hafi aldrei verið kennd í indverskri heimspeki. Jafnvel þegar á stöku stað í *Vedabókum* er talað um, að menn endurfæðist sem hundar, kettir, slöngur, fílar eða ljón, beri ekki að skilja það í bókstaflegri merkingu, heldur séu þessi orð notuð sem líkingar til að lýsa mismunandi manneðli. Stundum virðist að vísu sem mannum miði aftur á bak eitthvert ákveðið tímabil og hann getur jafnvel orðið að siðlausum villimanni, en aldrei endurfæðzt sem dýr.

Kenningin um fortilveru sálarinnar og endurfæðingu hennar til jarðarinnar er sameiginleg allri indverskri heimspeki og trúarbrögðum.

Afstaða kristninnar

Alexander mikli tileinkaði sér þessa kenningu í austurför sinni. Eftir það varð hún Persum vel kunn. Gyðingar kynntust henni m. a. vegna persneskra áhrifa og vistar sinnar í Babýlon. Grikkjum barst hún eftir sömu leiðum. Philo, heimspekingur frá Alexandríu, prédikaði um fortilveru og endurfæðingu meðal Gyðinga á dögum Krists. Ekki verður annað séð en Jóhannes skírari sé talinn vera Elíjah endurborinn. Í Talmúd er sál Abels sögð hafa endurfæðzt sem Sath síðar sem Móses. Kristur sjálfur talar einnig um fortilveru sína, áður en hann var sendur til jarðarinnar, sem sjálfsagðan hlut.

Origen og aðrir kirkjuféður trúðu henni einnig og breiddu hana út um allan hinn vestræna og kristna heim.

En Justinian trúði henni ekki og sjónarmið hans urðu lög trúarinnar. Á ráðstefnu, sem haldin var í Konstantínópel 553 eftir Krists burð, lét Justinian semja sérstök lög, þar sem svo var fyrir-mælt, að hver sem aðhylltist eða boðaði þessa kenningu, skyldi kallaður trúvillingur og bannfærast. Margir voru síðan pyntaðir og af lífi teknir af þessum sökum.

Sú staðreynd að hinn kristni heimur er yfirleitt mótfallinn þessari fornu kenningu á því rætur sínar augljóslega fyrst og fremst að rekja til valdabaráttu innan kirkjunnar á 6. öld e. K.

Það verður ekki séð, að umrædd kenning stangist á nokkurn hátt við kristna siðfræði. Kjarninn í boðskap kristninnar er að Guð sé réttlátur, að lífið hafi þann tilgang að gera manninn fullkomin, hugsjón hans og takmark er að mannkynið nái þeim þroska, að vilji Guðs ráði á jörðu eins og á himni. Ef maðurinn ætti aðeins eitt æviskeið, er erfitt að sjá að lífið sé réttlátt gagnvart öllum mönnum. Og erfitt er að sjá hvernig maðurinn getur á einu æviskeiði náð þeim þroska, sem er takmark sannrar kristni.

Kristin siðfræði er þannig á engan hátt í ósamræmi við kenninguna um fortilveru og endurfæðingu, nema síður sé. Þegar þetta er haft í huga þarf engan að undra að margir af stærstu hugsuðum Vesturlanda hafa stutt þessa kenningu þrátt fyrir afstöðu kirkjunnar. Meðal þeirra eru Walt Whitman, Goethe, Tennyson, Myers, Rudyard Kipling, Lavater, Longfellow, Swinburne, Emerson, Kant, Fichte, Lessing, Leibnitz, Huxley, Flamm- arion, Schopenhauer, Giordano Bruno, John Masefield, Dante, Gabriel Rosetti, Maeterlinck og Browning, svo að einhverjir séu nefndir. Af frægum mönnum fornaldarinnar má t. d. nefna Cicero, Seneca, Plótínus, Pýþagóras, Sókrates og Plató.

Rök gegn fortilveru

En eins og áður er sagt, þó ýmsir góðir menn á Vesturlöndum séu kenningunni hlyntir, eru miklu fleiri þar henni mótsnúnir. Og þeir hafa sín rök fram að færa. Margir eru þeirrar skoðunar, að tilvera mannsins hljóti einhvers staðar að hafa byrjað og spyrja: Hvar og hvenær var hin fyrsta fæðing? Síðan glíma þeir við gátuna gömlu um, hvort fyrr hafi verið skapað eggið eða hænán. — Kom efnið fyrst og skapaðist andinn síðan vegna vissra eiginleika þess? Eða varð andinn fyrst til og kom hann síðan til jarðarinnar?

En þessar spurningar eru rangar að dómi Indverja vegna þess, að spyrjandinn slær því föstu án þess að sanna það, að efnið eða andinn hafi orðið til — eða að til sé algjört (absolut) upphaf nokkurs hlutar. Að áliti Indverja getur hvorki efni né andi byrjað að vera til. Það er eilíft. Sál manna, sem hlýtur alltaf að vera í tengslum við einhverja tegund af efni eða orku, sem er eitt og hið sama fyrirbrigði, á sér heldur ekkert upphaf. Ef hún ætti sér upphaf, væri hún ekki raunveruleg, því að þá væri hún ekki eilíf. Það, sem byrjar og endar, kemur og fer, svo aðeins hið eilífa er raunverulegt í þeim skilningi. Við segjum, að Guð sé eilífur. Hann er hin mikla sól alverunnar. Geislar þessarar sólar eru tilveran. Sál mannsins er einn þessara geisla. Ef þessi sól er eilíf, hljóta geislar hennar líka að vera eilífir, því að sólin er sól vegna geisla sinna.

Til eru aðrir menn, sem segja, að kenningin um fortilveru hljóti að vera röng, því að ef við hefðum lifað í fyrri tilverum mundum við muna eitthvert brot þeirra. Þessi gagnrýni virðist hafa nokkuð til síns máls, því að hvað kemur okkur við fortilvera, sem er eilíflega gleymd og grafin? Ef við munum hana ekki, sannar það, að samhengi einstaklingsvitundarinnar er rofið og

að rjúfa það jafngildir dauða. „Því fer fjarri,“ svara hinir gömlu indversku lærifeður. – Í fyrsta lagi halda eiginleikar einstakling-
sins, tilhneigingar hans og þroski áfram í rökréttu samhengi og
framhaldi af hinni gleymdu fortilveru, líkt og maður, sem missir
minni sitt, skiptir ekki um persónuleika. Í öðru lagi, segja hinir
gömlu lærifeður, höfum við alls ekki gleymt fortilveru okkar,
heldur munum við hana!

Næstum allt minni okkar frá liðnum dögum í þessu lífi er
dulvitað minni. Minningin frá fyrri tilveru er á sama hátt ekki
glötuð, heldur dulvituð. Viss hluti vitundarinnar man. Þegar
vissu stigi í þroska mannsins er náð, verður hann sér meðvitandi
um fortíð sína. Raja-Yoga kennir mönnum, hvernig þeir geta
jafnvel í þessu lífi endurheimt minni sitt og sannreynt sjálfir
þessa kenningu.

Þriðja og algengasta mótbáran gegn þessari kenningu er þó
það, sem nútímavísindi hafa að segja um erfðir. Ef við erfum
eiginleika foreldra okkar og forfeðra, hvernig getum við þá fæðzt
inn í þennan heim og samt haft persónuleika í beinu og rökréttu
framhaldi af fortilveru okkar? – Þetta er skýrt á þann veg, að
einstaklingurinn dragist að öllu því, sem honum er skyldast.

Erfðafræðin kennir, að menn erfi ekki aðeins eiginleika for-
eldra sinna, heldur sé hægt að erfa alla eiginleika alls kynstofns-
ins. Hún kennir, að hending ein ráði, hvernig erfðir tengjast í
einstökum atriðum.

Í indverskri heimspeki eru tilviljanir ekki viðurkenndar. Allir
hlutir hljóta að eiga sér orsök, jafnvel þó sú orsök sé vísindunum
ekki kunn. –Þar er því haldið fram, að þessi tengsl gerist í sam-
ræmi við persónuleika og karma hins óborna. Vísindamenn, sem
kynnt hafa sér þessa kenningu um fortilveru og endurholdgun
og hafa einnig náin kynni af því, sem nútímavísindi hafa að
segja um erfðir, munu því líka við að fullyrða, að þessar tvær

kenningar séu í andstöðu hvor við aðra. Huxley, einn þekktasti vísindamaður tuttugustu aldar, segir m. a. í riti sínu *Evolution and Ethics* (Þróun og siðfræði): „Engir aðrir en grunnfærir menn munu neita henni (kenningunni um fortilveru sálarinnar og endurfæðingu) sem fjarstæðu á grundvelli erfðafræðinnar. Eins og kenningin um sjálfa framþróunina á hún rætur sínar í heimi veruleikans.“

Hvað gerist, þegar maður deyr?

En ef indverskum djúphyggjumönnum hefur í raun og veru tekizt að komast að þessum hlutum með innsæi sínu, hljótum við að gera þær kröfur til þeirra, að þeir geti sagt okkur, hvað það er, sem raunverulega gerist, þegar maður deyr. Um hvaða veraldir leggur maðurinn þá för sína? Hver er tilgangur þeirrar farar? – Við þessum spurningum er þar einnig að finna greið svör, þótt það kunni að koma okkur að óvörum. Helsta svarið er eitthvað á þessa leið:

Hugsum okkur mann, sem liggur í rúmi sínu og er að yfirgefa þennan heim. Líkamsstarfsemin hættir smám saman, hin ytri skynfæri sljóvgast og hugarstarfsemin tekur kynlegum breytingum. Á þessum síðustu augnablikum kemur venjulega liðin ævi upp í huga mannsins. Hver myndin rekur aðra. Margt, sem áður virtist án tilgangs, skynjar maðurinn í nýju ljósi. Margt, sem áður var gáta, er nú leyst. Ósjálfrátt gerir maðurinn upp ævi sína á þessum miklu vegamótum, og tilgangur þessa lífs verður honum ljós. Af þessum orsökum eru menn beðnir að vera hljóðir í návist deyjandi manns og lofa honum að fara í friði, svo að sál hans geti unnið sem bezt úr þeim boðskap, sem liðin ævi hefur að flytja henni.

Hinum deyjandi manni virðist hann byrja að síga niður, falla lengra og lengra niður í eitthvert hyldýpi. Dauðinn nálgast hann.

Skyndilega verður hann var við, að hann liggur í láréttu ástandi í loftinu upp yfir sínum eigin líkama, sem í rúminu liggur. Þetta ástand hans vekur hjá honum undrun. Hvað hefur gerzt? Hvernig má þetta vera, að hann liggur þarna niðri í rúminu og er þó á sama tíma hér í öðrum líkama? Hann veit, að þetta er ekki draumur, því að vitund hans er skýr eins og í vöku, jafnvel skýrari en nokkru sinni fyrr.

Í indverskri heimspeki er því haldið fram, að maðurinn hafi ekki einn, heldur þrjá líkama, sem fléttast hver inn í annan og liggja allir í sama rúmtaki. – Hugmyndin virðist okkur hreinasta fjarstæða. Hvernig er hægt að hafa þrjá líkama, sem eru allir úr efni, í einum? Í augum nútíma vísindamanns, sem þekkir efnafræði nægilega vel, er þetta þó ekki svo fjarstæðukennt. – Hvað er efni? Hvað er þéttleiki efnis annað en hreyfing? – Til skamms tíma var okkur kennt, að til væri eitthvað, sem kallað var „smæsta efnisögn“. – Okkur var kennt, að það væri hinn fasti grundvöllur efnisins. Sagt var, að efnið væri byggt upp af sameindum og sameindirnar úr atómum, atómið aftur úr elektrónum, prótónum og nevtrónum. En langmestur hluti þessa atóms var þó viðurkennt, að væri tóm, þannig að hið „hreina efni“ þess var hverfandi lítið brot af rúmtaki atómsins. Svo lítið, sögðu vísindin, að þetta „hreina efni“ væri, að ef hægt væri að taka allt hið „hreina efni“ líkamans saman í eitt þannig, að hvergi væri tóm á milli, mundi vera hægt að setja þetta efni í lófa manns og þar yrði það aðeins séð með smásjá.

En jafnvel þessa litlu ögn, sem hér er eftir af hreinu efni, hafa vísindi síðustu ára ekki látið í friði. – Því hefur verið breytt í orku, og orkunni er aftur hægt að breyta í efni: Efni er hreyfing.

Af þessu má sjá, að efnisins vegna er ekkert því til fyrirstöðu, að þrír líkamar með mismunandi tíðni geti rúmast í því rúmtaki, sem takmörkast af útlínunum líkamans.

Kennt er, að fœr mannsins liggi um þrjár veraldir: *Efnisheim* eða jörðina, *geðheim* og *ljósheim*. Þessa flokkaskiptingu má þó ekki taka of bókstaflega, þar sem í veruleikanum er um fjölda mörg og ólík tilverustig að ræða, bæði í astralheimum og æðri heimum sumum, sem liggja langt ofar mannlegri þróun. En þessi skipting er hagkvæm til að átta sig á höfuðatriðum þessa boðskapar og er henni því haldið hér.

Þessir þrír líkamar mannsins hvíla allir (í jarðvist manna) í sama rúmtaki líkt og ljósgeislar, hitageislar og rafurmagn geta fyllt hið sama herbergi. Efni þessara þriggja líkama svarar nákvæmlega til þess efnis, sem þessir þrír heimar, sem getið hefur verið um, eru myndaðir úr. Efnislíkaminn er gerður úr sömu tegund af efni og þessi jörð okkar eða „efnisheimurinn“, geðlíkaminn úr sömu tegund af efni og geðheimar, ljóslíkaminn úr sömu tegund af efni og ljósheimar.

Og nú getum við aftur horfið til hins deyjandi manns og skilið, á hverju þessi reynsla hans byggist.

Þráðurinn hefur slitnað og líkamarnir tveir (sem maðurinn skynjar enn aðeins sem einn, eins og hann gerði á jörðinni, meðan þeir voru þrír) og allir hinir æðri eðlisþættir mannsins hafa skilið við líkamann. Hann er örendur og borinn til grafar. Þó getur jafnvel líkaminn ekki dáið, því að dauði er hvergi til. Frumur hins örenda líkama sundrast og hver þeirra fer með sinn hlut af prönu hans eða lífsorku. Þessa orku flytja þær með sér út í náttúruna og taka með henni þátt í lífi annars líkama, manns, dýrs eða jurtar. En þessi líkami er manninum að sjálfsgöðu eilíflega horfinn.

Maðurinn er nú kominn til astralheima eða geðheima. Hann er nú í astrallíkama sínum. En sá líkami er líka dauðlegur. Eftir að maðurinn hefur dvalizt um stund í hinu nýja umhverfi, sækir að honum svefn og „deyr“ hann öðru sinni. Sá dauði gerist á sama hátt og sá fyrri, að astrallíkaminn losnar úr sambandi við hina æðri eðlisþætti mannsins. Lík þess líkama er stundum kallað astralskel. Skyggnir menn sjá því venjulega mikið af þessum fyrirbrigðum. Fáfróðir menn hafa haldið að þessi astralskel væri sál hins framliðna. Hún er aðeins lík án vitundar og sálar — sem þó getur enn verið á reiki nokkra stund vegna orku sinnar.

Líf í öðrum heimi

Meðan á þessum svefni eða draumamóki mannsins stendur á astralsviðinu, losar hann sig við fleira en astrallíkamann. Hann losar sig um leið við hina lægri eðlisþætti að svo miklu leyti sem hann getur eða vill.

Vanþroskaðar sálir liggja stutt í þessum dvala, því að þær hafa fátt af sér að fella. Að skilja við astralskelina eina tekur lítinni tíma. Þroskaðar sálir liggja oft lengi í þessum dvala áður en þær vakna aftur, vegna þess að meðan á þessum dvala stendur skilja þær við alla hina lægri eðlisþætti og birtast síðan í nýju gervi, þar sem hið innra ljóseðli þeirra er ríkjandi.

Vegna þessa dvala sálarinnar, sem tekur við venjulega stuttu eftir andlátíð, er brýnt fyrir mönnum að „gefa dauðum ró“. Sterkar hugsanir geta vakið manninn upp af dvala sínum áður en umskiptin hafa að fullu farið fram. Hann heldur niður til jarðarinnar til að svara kalli hennar án þess þó að vera til fulls vaknaður til hins nýja lífs. Á þennan hátt tefst hann í þróun sinni og þolir oft óþarfar þjáningar. Þessir menn eru algengir á miðilsfundum og eru þá stundum eins og milli vita.

Aðrir menn, sem eiga oft erfitt með að átta sig á hinum nýja heimi, eru þeir sem farast skyndilega af slysförum. Fyrir þeim er allt svo líkt, að þeir sjá og heyra allt eins og það er á jörðinni og geta ekki áttað sig á hvernig komið sé. Vegna þessara manna eru starfandi hjálpar sveitir, sem annast hvern mann, sem á hjálp þarf að halda, – og smám saman er þessum mönnum „komið í ró“, svo að hinn síðari viðskilnaður geti farið fram.

Eftir að maðurinn vaknar upp af svefni sínum eða draumum, er hann ekki eins og allur þorri manna virðist gera sér í hugarlund „andi“ eða „sál“, – eitthvert þokukennt efnisvana fyrirbrigði utan og ofan við alla hlutlæga tilveru. Hann skynjar

Þvert á móti hinn nýja líkama sinn alveg jafn „þéttan“ og hann gerði á jörðinni. Hinn nýi líkami er á sama þéttleikastigi og hið nýja umhverfi. Þess vegna er honum allt jafn „raunverulegt“ og „áþreifanlegt“ og það var á jörðinni. Jörðina aftur á móti skynjar hann sem skuggaveröld byggða mönnum í þokukenndum líkömum sem hægt er að ganga í gegnum.

Verk manna í fyrri jarðvist, tilhneigingar og þrár þeirra í lífinu, verða hér segulaflið, sem dregur þá til þeirra nýju heimkynna. Hver maður dregst að þeim hlutum og því umhverfi, sem honum er skyldast, og hann hverfur til þeirra sviða, sem eru í beztu samræmi við þroska hans.

Skáldið Rabindra Nath Tagore kemst einhvers staðar svo að orði, að för manna um veröldina sé líkt og sjóferð, þar sem allir ferðast á sama skipi, en þegar í höfn er komið fer hver til síns heima. Eins og fiskurinn getur ekki yfirgefið sjóinn og gengið á land, og eins og landdýrið getur ekki flogið um himininn, eins kemst enginn maður ofar en eðli hans leyfir.

Þeir, sem ekki klæðast úr hinum lægri eðlisþáttum, eru enn hér á valdi lágra hvata og gista svið, sem eru nátengd jörðinni og liggja henni jafnvel neðar. Þeir reyna enn hér að uppfylla allar langanir kama rupa, dýrsálarinnar. Þeir taka sáralitlum framförum og fæðast jafnan skjótt til jarðarinnar aftur, því að hún hefur sterkast aðdráttarafl á þessar sálir.

Aðrir hópar manna lifa á hærri sviðum, í himnaríkjum, þar sem góðvild og hamingja ræður ríkjum og óskir og draumar manna verða að veruleika. Þangað sækja þeir aukinn þroska og byggja þar upp listræna hæfileika á ýmsum sviðum.

Ofar þessum stigum eru önnur, „ljósheimar“, þar sem sagt er, að hinir stærstu andar mannkynsins búi. Þar er vitundin líkari heimsvitund en vitund manna á jörðinni. Fortíð og framtíð eru skynjaðar eins og nútíðin og markmið og leiðir liggja ljóst fyrir.

Þessir menn eru þarna lengi, oft öldum eða jafnvel árþúsundum saman áður en þeir endurfæðast. En einnig þeir fá loks löngun til að hverfa til jarðarinnar og framkvæma þar ákveðin verk í þágu framvindunnar.

Á sama hátt og maðurinn hélt upp („upp“ og „niður“ er hér að sjálfsgöðu notað í táknrænni merkingu) verður hann aftur að fara niður hinar þrjár veraldir. Á þeirri leið tekur hann í sig aftur þá eðlispætti og þá líkama, sem svara til þessara veralda. „Dauðinn“ niður á við er kölluð fæðing. Þannig haldast fæðing og dauði alls staðar í hendur. Það getur ekkert dáið án þess að það fæðist um leið. Sú hlið, sem snýr að þeim heimi, sem maðurinn kveður, kallast dauði, sú hlið, sem snýr að þeim heimi, sem hann kemur til, nefnist fæðing.

Með fæðingu sinni til jarðarinnar tekur maðurinn aftur á sig þriðja líkamann, efnislíkamann, sem síðan eyðist í dauðanum, og maðurinn heldur á ný upp til geðheima. Þannig heldur hringferð mannsins áfram um aldaradur.

Á sama hátt og maðurinn hefur þrjá líkama, hefur hann þrjár vitundir, sem svara nákvæmlega til hinna þriggja líkama og hinna þriggja heima. Skynfæri, taugakerfi og skynsemi mynda hina jarðnesku vitund mannsins. Þau eru tæki til að skynja þann veruleika, sem ríkir á þessu sviði.

En þar sem hinir æðri heimar eru byggðir upp á öðrum grundvelli, yrði hin jarðneska vitund mannsins blind þar. Þess vegna verða hin æðri vitundarsvið mannsins að koma þar upp á yfirborðið til að skynja hina nýju og ólíku tilveru. Á jörðinni hefur maðurinn einnig hinar tvær æðri vitundir sínar, en þær eru þar dulvitaðar og bíða birtingar sinnar líkt og líkamar hans, þar til komið er til þeirra eigin sviðs.

Þessar vitundir eru aldrei óvirkar, þótt þær séu dulvitaðar, heldur vinna þær hver á sínu sviði og safna reynslu og þekkingu um árþúsundir.

En hefur þessi för tilgang? Okkur er sagt, að marknið hennar sé mannleg fullkominun. En áður en henni er náð, verður einstaklingurinn að hafa aflað sér fullkominnar þekkingar á öllum fyrirbrigðum mannlífsins. Öll sú reynsla og þekking, sem maðurinn aflar sér, glatast ekki, heldur geymist dulvituð í vitundum hans, og þegar marki hans er náð, verður hún eign hans.

Skóli mannsins er langur og harður. Því hærra takmark, sem manninum er sett, þeim mun erfiðari er ganga hans. Skólinn er langur, harður og strangur vegna hinnar háu köllunar og hins mikla hlutverks, sem mannsins bíður að námi loknu.

Karma-heimspekin

Það er trú margra, að hvarvetna í efnisheiminum ríki lögmál orsaka og afleiðinga, jafnvægis og samræmis. Alda getur ekki risið án þess að hún falli nákvæmlega jafndjúpt niður á við og öldutoppurinn rís upp á við. Alda rís ekki af sjálfu sér. Hún á sér alltaf einhverja orsök, sem vekur hana. Og eftir að aldan er mynduð, hlýtur hún að eiga sér afleiðingar, venjulega meiri og lengri en séð verður fyrir endann á.

Sú heimspeki, sem kennir að þessi sömu lögmál orsaka og afleiðinga séu einnig algild í hinum andlega og siðferðilega heimi, er á sanskrít kölluð karma (orðið er dregið af rótinni kri: gera) og merkir orðið bæði verknað og þær afleiðingar sem hann hefur í för með sér.

Kjarni þessarar kenningar er, að öllum hlutum sé stjórnað af föstum algildum lögmálum, sem leyfa engar undantekningar eða tilviljanir.

Samkvæmt henni er því haldið fram, að hvert verk, sem við vinnum, hvert orð sem við segjum og jafnvel hver hugsun, sem um hugskot okkar líður, hljóti að hafa áhrif einhvers staðar til góðs eða ills og eiga sér því ákveðnar afleiðingar. – Þau verk, orð og hugsanir, sem menn temja sér, verða smám saman að fastri venju.

Það, sem í upphafi var gert vitandi vits, verður mönnum loks dulvitaðar tilhneigingar, sem verða eðli þeirra, og það skapar síðan aðstæður manna og lífshamingju. Öll verk (einnig orð og hugsanir) skilja eftir mörk sín í dulvitund þess, er þau fram-

kvæmir, og hún er raunar sá dómari, sem úthlutar mönnum forlögum þeirra.

Dulvituð sektartilfinning mun þannig t. d. alltaf sjá svo um, að eigandi hennar taki fyrir eða síðar út refsingu sína. Stundum birtist þessi dulda sektartilfinning eins og rödd, sem stöðugt hvíslar að manninum, hvert sinn sem hann nálgast eitthvað, sem hann þráir eða þegar hann langar til að afreka eitthvað, sem hann telur sér mikils virði: „Þetta á ég ekki skilið. Þetta tekst mér aldrei (vegna þess að ég á ekki skilið, að mér takist það).“ – Og honum mistekst, þó að engin ástæða virðist til, að hann nái ekki þessu marki sínu. Hættulegasti óvinur hvers manns, sem þannig er ástatt um, er hann sjálfur. – Öðrum mönnum virðist ganga allt að óskum án sýnilegra yfirburða.

Verk manns, orð og hugsanir eru á þennan hátt fræ, sem hann sáir í sinn eigin akur, og þessi fræ skjóta þar rótum, vaxa og dafna og mynda loks þann gróður, er til var sáð, – hvort sem sá gróður kann að reynast hinn hvíti lótus hamingjunnar, nytjajurtir hins glúrna bónda, eða illgresi, sem kyrkir allan vöxt.

Þannig getur maðurinn ræktað garð sinn að vild sinni. Hann á frjálsan vilja. Vilji hans verður að verkum. Hann er herra hugsana sinna. Endurteknar hugsanir verða að tilhneigingum. Þrár hans og langanir verða að hæfileikum. Reynslan verður að þekkingu. Þjáningin að samvizku.

Hugsun, orð og verk verður alltaf orsök og hefur í för með sér ákveðna afleiðingu, afleiðingu, sem fyrir eða síðar mætir þeim, er verknaðinn framdi.

Þessi kenning er ævafor. Hana er að finna í meitluðum setningum, sem lifa á hvers manns vörum um allan heim.

Íslenzkur fornmenntabóndi gerir þessari kenningu full skil með hinu gamla máltæki sínu: Hver er sinnar gæfu smiður. New York-búi 20. aldarinnar kynni í þess stað að segja: Pósturinn

hringir alltaf tvisvar. En þeir eiga báðir við það sama og hinn austræni trúarspekingur, sem kýs heldur að segja: Eins og maðurinn sáir, svo mun og uppskorið verða.

Enginn reykur er án elds. Allur ófarnaður manna er afleiðing af eigin yfirsjónum. Öll hamingja er ásköpuð með góðum verkum, orðum og hugsunum. Stundum sjáum við þessi orsakatengsl milli yfirsjóna og ófarnaðar annars vegar og góðrar breytni og lífshamingju hins vegar. En venjulega eru þau þó hulin. Þá tölum við um tilviljanir og forlög, heppni eða óheppni. Sú hugmynd, að mönnum séu búin ákveðin forlög af forsjóninni, er andstæð karma-heimspekinni. Forsjónin hefur ekki úthlutað einum hamingju og öðrum vansælu. Ef svo væri, ættum við ekkert frelsi, en værum algjörlega leiksoppar utanaðkomandi afla. Við gætum þá ekki heldur borið neina ábyrgð á breytni okkar, því að allt væri þá í hendi forsjónarinnar. – Samkvæmt karma-heimspekinni getum við ekki skellt okkar eigin skuldum á forsjónina eða aðrar manneskjur. Hver er sinnar gæfu smiður. Maðurinn sjálfur er höfundur allra forlaga sinna. Nútíðin er sú smiðja, þar sem maðurinn getur látið slögin falla að vild sinni og mótað sjálfur framtíð sína í þann málmi sem fortíð hans fékk honum í hendur. Á sama hátt er nútíðin og þær aðstæður, sem hann á við að búa, eiginleikar hans og gífta, skapaðar af honum sjálfum í gleymdri fortíð, og að áliti karma-heimspekinna jafnvel á mörgum æviskeiðum um aldaraðir.

Líkt og allir hinir meiri háttar fræðarar þessa heims, kennir hún, að líf manna sé eilíft. Það, sem er eilíft, getur ekki byrjað að vera til, því að allt, sem á sér upphaf, á sér um leið takmörk í tíma.

Karma-heimspekin getur því ekki fallizt á, að maðurinn sem eilífðarvera hafi getað byrjað að vera til. Hún viðurkennir ekki einu sinni, að í upphafi hafi Guð skapað himin og jörð.

Það er óhugsandi að benda á hið algjöra upphaf nokkurs hlutar. Hún lítur á það sem fjarstæðu, að Guð hafi skapað allheiminn á einhverjum ákveðnum tíma, sem kallast „í upphafi“ einfaldlega vegna þess að alheimurinn, allt hið þekkta og hið óþekkta, var ekki skapaður, hvorki af Guði né sjálfu sér. Hann er Guði jafngamall, hvorki eldri né yngri. Hann hefur alltaf verið til, eilífum breytingum undirorpinn að vísu, – en það verður ekkert til úr engu og ekkert getur orðið að engu. Þess vegna er ekki hægt að tala um algjört upphaf né algjöran endi nokkurs hlutar.

Sú vitund, sem er líf og hinn innri veruleiki allrar tilverunnar, er einnig kjarni mannsins. Hins vegar er gervi mannsins háð endalausum breytingum. Og í þeim skilningi á hann sér bæði upphaf, það er að segja, þegar hann reis frá hinni lægri tilveru til hins mennska gervis, og eins mun endir hans koma í þeim skilningi að hann mun hefja sig upp yfir þennan þróunarhring og hætta þá að vera maður, en kjarni hans er þó alltaf hinn sami.

Jamini Rishi, höfundur *Purva Mīmāṃsā*, skiptir karma í þrjá flokka: *Nishēda karma* eða ill verk, *saṃkama* eða góð verk og *niskama*, góðverk framkvæmd á fullkominn hátt aðeins vegna þeirra sjálfra án vonar um endurgjald.

Hvað er samvizka?

Karma er þannig sú grein indverskrar heimspeki, sem öðrum fremur fjallar um rétta breytni.

„En hvað er sannleikur?“ sagði Pílatus forðum, og fleiri en honum hefur reynzt næsta erfitt að finna nokkurn algildan mælikvarða á, hvað sé rétt og hvað sé rangt, hvað sé gott og hvað sé illt. Hafa ekki jafnvel trúarbrögð og heimspeki hin sundurleitustu svör við þessum spurningum?

Höfundar karma-heimspekinnar svara því til, að það sé samvizkan í brjósti manna, sem sé hinn eini leiðarvísir um rétta breytni.

En hverju erum við nær fyrir það svar? Ef til er gott og rétt, verður það að vera algilt. Hið sama í dag og á morgun, gott og rétt bæði við Faxaflóa og á Gullströndinni. Ef raunveruleg samvizka er til, ætti hún að vera hin sama hjá öllum mönnum um allan heim. Og ef hún kennir mönnum, hvað sé rétt og gott, ætti enginn ágreiningur að geta risið í þessum efnum. En er þessu þannig farið? Er samvizka mín og þín nokkuð annað en það, sem við heyrðum fyrir okkur í bernsku og æsku og foreldrar okkar og samfélag lagði okkur á hjarta og kenndi, að væri gott og rétt? Er hyrningarsteinninn að samvizku barns, sem alið er upp í kristnum sið, nokkuð annað en hin tíu boðorð Móse?

Öðru barni, sem alið er upp á öðrum stað, er innrætt, að hægt sé að öðlast eiginleika látins manns með því að éta lík hans. Það verður því hluti af samvizku þessa barns, að því beri siðferðileg skylda til að éta föður sinn í virðingarskyni. Og það er gert án alls samvizkubits. Ef sonurinn neitaði þessu, mundi hann hljóta fyrir það fyrirlitningu og ávítur samfélagsins og mundi sennilega þá fá samvizkubit. Samvizka nútímamanna fordæmir þessar aðfarir og telur þær hámark alls siðleysis og rangrar breytni.

Ef samvizkan er hið eina leiðarljós um rétta breytni og ef hugtök eins og gott og rétt eru algild, hvers vegna hafa menn þá mismunandi samvizku?

Til eru kristnir menn, sem halda því fram, að þeirra samvizka sé hin eina rétta samvizka. Hið sama segja múslímar og fylgjendur Zoroaster t. d.

En getum við verið viss um, að sú samvizka, sem samanstendur af hinum tíu boðorðum Móse, sé hinn fullkomni mælikvarði á breytni manna? Ef til vill eru þau rödd Guðs. Aðrir gætu kallað þau rödd ríkra og eigingjarnra öldunga. Þeir segja, að þau séu samin í nafni trúarinnar til verndar veraldlegum hagsmunum þeirra og girndum. Þessi boðorð, sem samin eru af ríkum öldungum, virðast sumum ekki taka mikið tillit til fátæklinga eða ungra manna, né heldur kvenna. Konan er þar, segja þeir, aðeins talin upp meðal þeirra gripa, sem manninum tilheyra, – í sömu andrá og asni hans og aðrar eigur. Ríkur maður og gamall í Austurlöndum átti sér og á sér víða enn eins margar konur og hann hefur efni á. – Og þar sem afbrýðisemi og hégómadýrð eru elztu og verstu hvatir manna, virðist ekki fjarri sanni að álíta, að hinum gömlu mönnum hafi fundizt alveg sérstök ástæða til að tryggja með ákveðnu boðorði, að konur þeirra leituðu sér ekki annars manns, sem þó eðlilegt mætti teljast. Þannig varð það ungum mönnum og konum dauðasynd að lifa saman eðlilegu lífi, nema konan væri lögleg eign mannsins. Til verndar öðrum eignum sínum settu öldungarnir, þessi höfuð ættanna sem fjárins gættu, hið sjálf sagða boðorð um, að menn mættu ekki stela, en gleymdu að setja þar nokkur fyrirmæli um, að sá sem tvo kyrtla hefði, gæfi þeim sem engan ætti. –

Þegar við höfum lokið við að kanna boðorð Móse í þessu ljósi, undrar það okkur ekki lengur, segja þeir, að Jesús Kristur frá Nazaret átti alltaf til vingjarnleg orð handa þeim, sem brotlegir

gerðust við lögmálið, en kallaði fulltrúa þess hræsnara og líkti þeim við grafir, hvítkalkaðar hið ytra, en að innan fullar af dauðra manna beinum.

Svo þegar öllu er á botninn hvolft, er það kannski álitamál, hvort hin tíu boðorð Móse séu hin fullkomna samvizka. –

Í Kóraninum, biblíu múslíma, má lesa: „Fylgdu kenningum Múhammeds. Í því er öll skylda mannsins fólgin.“ – En spámaðurinn leyfir t. d. fjölkvæni og átti sjálfur margar konur. Zoroaster aftur á móti býður okkur að hlýða kenningu Zend Avesta og boðorðum Ahura Mazda. Að eiga tvær konur er þar t. d. talin synd.

Hvernig getur nú samvizkan verið hinn öruggi leiðarvísir á vegi réttrar breytni? Höfundar karma-heimspekinnar svara öllu þessu og segja, að trúarbrögð, siðalærdómar og lagabálkar þjóðfélagsins séu ekki hin raunverulega samvizka og geti aldrei komið fullkomlega í hennar stað. Þeir kenna, að kjarni mannsins, hin æðri vitund hans, sé sjálfur guðdómurinn. Hann býr því í hverjum manni. En meðan hann er hulinn í myrkri hins lægra eðlis er maðurinn siðferðilega blindur og gervisamvizka, svo sem refsingalög ríkisins og utanaðkomandi siðalærdómur, geta aldrei orðið hið sanna leiðarljós, heldur aðeins mannasetningar. – Fyrst þegar maðurinn heyrir rödd hinnar æðri vitundar, þekkir hann full skil á réttu og röngu, góðu og illu. Ef henni er hlýtt, eykst styrkur hennar og manninum miðar fram á við. En þegar henni er ekki hlýtt, verður hún veikari og veikari, unz hún heyrir naumast lengur í háreysti hinna lægri hvata. Og þar sem þær eins og allt annað í náttúrunni leitast við að endurnýja sig og margfaldast, verður maðurinn loks ofurseldur illum hugsunum, orðum og verkum – og geigvænlegum forlögum, sem bíða hans.

Þrennskona lífsviðhorf

Hvatir manna og hugsanir, sem birtast síðan í orðum þeirra og verkum, eru sjaldnast að öllu leyti góðar eða að öllu leyti illar. Þær eru bæði góðar og vondar.

Samt sem áður er mikill stigsmunur á lífsviðhorfi manna og breytni.

Sá, sem að dómi karma-heimspekinnar stendur á lægstu tröppu lífsskilningsins, er sá sem engu ann nema sjálfum sér og kemur næstum hvergi fram til góðs. Hið eðlilega takmark hans eins og allra annarra, er að öðlast lífshamingju. Hann lítur svo á, að hennar verði aflað með því að hrifsa til sín sem mest af veraldlegum gæðum. Fjársöfnun er venjulega höfuðinntak lífs hans, og hann hirðir aldrei um, hvaðan né á hvern hátt fjárins er aflað, né hvaða þjáningum framferði hans kann að valda. Með fé sínu reynir hann að kaupa sér lífshamingju.

Lífið er honum að vísu innantómt en ekki beint óþægilegt. Rödd samvizkunnar ónáðar hann ekki lengur. Sjálfur Jaimini Rishi mundi að líkindum ekki geta kennt honum neitt. – Árangurslaust mundi hann biðja hann að semja skrá yfir sínar skaðlegu venjur og reyna síðan að sigrast á þeim einni af annarri. Hann mundi brýna fyrir honum að nota hvern dag til einhverra góðra og nytsamlegra athafna. (Orð og hugsanir eru einnig taldar athafnir samkvæmt karma-heimspekinni). Á þann hátt gæti hann hindrað illar hugsanir í að ná tökum á sér. Hann mundi ráðleggja honum að umgangast aðeins sér betri menn, og loks gæti hann sagt honum fyrir hin myrku forlög hans sem hann sjálfur skapar sér með framferði sínu. – En árangurslaust. Lífsvenjur hans eru honum of sterkar og hann hefur engan innri leiðarvísi meir um hvernig hann geti lifað í sátt og í samræmi við hin óskráðu lög allrar tilveru. Hann brýtur þau og heldur áfram að brjóta þau og valda umhverfi sínu þjáningum.

En þar sem geta heimsfræðarans þrýtur, tekur lífið sjálft við. Hinn skilningsdaufi og vanþroskaði maður brýtur lögmál lífshamingjunnar vegna fáfræði sinnar og skammsýni. Afleiðing þessara afbrota hlýtur samkvæmt þessum fræðum að hitta hann sjálfan fyrr eða síðar og valda honum hinnar sömu þjáningar og hann olli öðrum. En þessar þjáningar, sem óhjákvæmilega bíða hans, eru ekki refsingar reiðrar forsjónar, heldur eitt af töfrabrögðum framþróunariðinnar. Aðeins vegna þessara þjáninga er honum unnt að læra hið fyrsta stafróf þess lífsskilnings, sem er lykillinn að dyrum hamingjunnar. En Róm var ekki reist á einum degi. Jafnvel eftir aldaraðir kemst hann hægt og hægt upp á næsta stig hinnar miklu leitar að hamingjunni.

Þjáningarnar hafa kennt honum að hafa samúð með þeim, sem eiga við sams konar aðstæður að búa og hann sjálfur, og því sem honum er skyldast.

Enn er hans eigin persóna miðdepill alheimsins. – Góðvild hans er bundin við þröngan hóp vina og vandamanna. – Fyrst kemur hann sjálfur, því næst fjölskylda hans, þá sókn og sýsla. Hann eignast sinn stjórnmalaflokk, sinn söfnuð, sitt íþróttafélag og sína stétt. Allt þetta nýtur samúðar hans, vegna þess að hans eigin persóna er hluti þess.

Ekkert, sem stendur utan þess hringis, sem hann kallar *síð* og *sitt*, kemur honum við. Hann er oft illviljaður í garð óvina sinna og á í sífelldum erjum við pólitíska andstæðinga sína, eða þá, sem tilheyra annarri sókn og söfnuði.

Karma hans er því bæði gott og illt, hamingja hans er hverful og í molum, en á sér þó sínar björtu hliðar.

Loks eftir langa og erfiða reynslu lærist honum, að leyndardómur lífshamingjunnar er ekki að taka, heldur að gefa.

Allt, sem hann vann fyrir sjálfan sig í eigingjörnum tilgangi,

varð honum að engu. Aðeins það, sem honum tókst að gefa öðrum, varð honum eign, sem hvorki mölur né ryð fengu eytt.

Að gefa er að öðlast. – Þegar hann hefur gert sér fulla grein fyrir þessum sannindum, breytist öll afstaða hans til umhverfis síns og samfélags. – í stað þess að safna peningum sjálfum sér til handa, lærist honum að verja þeim viturlega til styrktar öðrum mönnum og þjóðfélagi sínu til góðs.

En peningar eru það fátæklegasta, sem hægt er að gefa. – Betra er að gefa öðrum mönnum þekkingu og lífsskilning, og þó bezt að gefa þeim góðvild og samúð. Honum hefur skilizt, að þetta er leiðin til hinnar sönnu hamingju. Þegar hann vinnur fyrir aðra, er hann í raun og veru að vinna fyrir sjálfan sig. Segja má því út frá vissu sjónarmiði, að hann sé ennþá eigingjarn. En í þessum skilningi er rétt að vera eigingjarn. Hver einstaklingur ber fyrst og fremst ábyrgð á sínum eigin þroska. Ef honum tekst að eignast sanna andlega fjársjóði, sem gera hann að betri og hamingjusamari manni, hefur honum um leið tekizt að lyfta þróun alls mannkynsins, því að hann er hluti þess. Og þótt skerfur hans kunni að vera smár, er hann kornið, sem að lokum fyllir mælinn.

Eigingirni í þessum skilningi er rétt, því að bæði fyrir einstaklinginn og mannkynið í heild er hún spor fram á við til herra og betra lífs.

Karma manns, sem öðlast hefur þennan lífsskilning, verður því gott og öll gæði lífsins taka smám saman að berast til hans, að því er virðist fyrirhafnarlaust. Framtíð hans er heið og björt, og hann nýtur mikillar hamingju bæði í þessu lífi og þó einkum í hinu næsta eftir dauða sinn. Þetta er þó ekki hið æðsta stig, sem karma-heimspekin talar um.

Í raun og veru nær karma aðeins til hinnar lægri náttúru mannsins, en ekki til hins innri manns, sjálfsins. Sjálf mannsins er máttugra karma. Það er algjörlega frjálst og óháð.

Endatakmark karma-heimspekinnar eins og allrar annarrar indverskrar heimspeki er sjálfspekkingin.

Með fullkomnum athöfnum er hægt að ná þessu marki. Hin æðsta tegund karma er algjörlega óeigingjarnt starf í þjónustu mannkynsins.

Þeir, sem færir eru um að framkvæma hinn fullkomna verkn-
að, verða að vera ósnortnir af þjáningum sjálfra sín og annarra,
en þó um leið fúsir að fórna öllu, jafnvel lífinu mönnum til hjál-
par, líkt og móðir, sem hjálpar börnum sínum og huggar þau, án
þess sjálf að verða snortin af þeirra smáu sorgum. Þeir hafa öðlzt
skilning á mannlífinu og vegna reynslu sinnar og innsæis kæra
þeir sig e. t. v. ekki um að höggva af greinar þjáninganna, heldur
leitast þeir við að skera á rætur þeirra.

Þeir vita, að hver maður verður að vinna að sinni eigin sálu-
hjálp. – Því að eins og maðurinn sáir, svo mun og uppskorið
verða.

Maya-heimspekin

Veröldina eins og hún birtist okkur gegnum marglituð gler skynseminnar kallar Indverjinn Maya.

Hvað er þessi heimur okkar og þetta líf eins og það kemur okkur fyrir sjónir? Er það nokkuð annað en flöktandi skuggar, sem líða um leiksvið vitundarinnar og hverfa, þegar tjaldið fellur og sjónleiknum er lokið? Eða á þessi heimur okkar og þetta líf rætur sínar í hinum innri veruleika? Hvert er eðli tímans og rúmsins? Hver er uppruni lífsins og veraldarinnar? – Í hvaða sambandi stendur lífið við dauðann, hið óraunverulega við hið verulega, veröldin við Guð?

Heimspeki varð til vegna þess, að maðurinn gerði sig ekki ánægðan með að sjá, heyra og finna til. Hann krefst einnig skilnings. Skilningsgleðin er fyrsta og dýpsta gleði hvers manns.

Kornbarnið í vöggunni hefur fyrst í stað ekki yfir neinu að kætast. Dögum saman hefur það augu til að sjá með og eyru til að heyra með – en skilningur þess sefur. Dögum saman halda myndir, sem augað sér, raddir, sem eyrað nemur, og snerting mjúkra handa áfram að berja að dyrum skilningsins, unz hann loks vaknar. – Barnið þekkir móður sína og brosir þá í fyrsta skipti. – Og það tekur að líta stórum augum á hlutina í kringum sig, „himin, haf og jörð“, og undrast stórum yfir veröldinni. Þegar því vex fiskur um hrygg, tekur það að spyrja hina fullorðnu um eðli og orsakir allra hluta. „Hvað er“ og „af hverju“ eru algengustu orð þess. Það uppgötvar löngu seinna, að hinir fullorðnu hafa líka verið börn og spurt hinna sömu spurninga, og vita þetta varla enn.

„Spurðu ekki of mikils, barnið gott,“ er haft eftir einum fræðara upanishadanna. Skilningur okkar er takmarkaður. Látum skynsemina glíma við þau viðfangsefni, sem hún er sköpuð fyrir, því að hún kemst aldrei út fyrir takmörk sín. Þar sem getu hennar lýkur, verðum við að nema staðar, nema önnur og æðri vitund geti þar tekið við.

Við rangri spurningu er ekki til rétt svar

Gátur skynseminnar eru ekki heldur sagðar hafa mikla þýðingu fyrir þann, sem öðlazzt hefur sjálfspekkingu og séð, að þær eins og mörg önnur vandamál eru búnar til af okkur sjálfum, byggðar á röngum forsendum og hverfa af sjálfu sér, þegar hin æðri vitund leysir skynsemina af hólmi. Í hans augum kann allt að vera ótakmarkanlegt, nema mannleg skynjun og skynsemi. Og vegna þess að hún er takmörkuð, krefst hún þess að fá skilgreiningu á takmörkunum hins ótakmarkanlega.

Við rangri spurningu er ekki til neitt rétt svar. Að spyrja réttar spurningar er hyrningarsteinn réttrar hugsunar. Áður en við reynum að svara spurningu, verðum við fyrst að ganga úr skugga um, að spurningin sé rétt: Hvert hverfur hnefi manns t. d. þegar lófinn er opnaður? – Hvers vegna léttist villigæs um 10%, þegar hún er skotin? – Hvers vegna snýst sólin kringum jörðina? – Í fljótfærni okkar kynnum við að svara, að hnefinn hverfi út í loftið, að gæsin verði 10% léttari vegna blóðmissis, að sólin snúist um jörðina, vegna þess að hún, eins og hver maður getur séð, kemur upp á morgnana, hreyfist um himininn og sezt á kvöldin.

Þeir, sem varkárari eru, gagnrýna fyrst spurningarnar, áður en þeir reyna að svara. Með fyrstu spurningunni er því slegið föstu, að hnefinn hverfi til einhvers staðar, en hvert getur hann horfið? Höndin, sem hnefann myndar, er á sama stað, aðeins form hennar hefur breytzt. Spurningin er því röng og við henni er ekki til neitt rétt svar. Áður en við svörum næstu spurningu, verðum við að rannsaka, hvort rétt sé að gæsin léttist um 10%, og þegar við að þeirri rannsókn lokinni sjáum, að svo er ekki, gefum við spurninguna frá okkur, vegna þess að hún er röng.

Á sama hátt leiðir rannsókn í ljós, að sólin snýst ekki um jörð-

ina, heldur snýst jörðin um sólina. Spurningin er því röng og við rangri spurningu er ekki til neitt rétt svar.

Sömu afstöðu verðum við að taka til allra heimspekilegra spurninga. Ef einhver skyldi t. d. spyrja: „Hvenær skapaði Guð alheiminn?“ verðum við fyrst að rannsaka, hvort spurningin sé rétt spurning. Með þessari spurningu hefur spyrjandinn slegið föstum fjórum atriðum a. m. k.: 1) að alheimurinn sé skapaður, 2) að alheimurinn hafi verið skapaður á einhverjum ákveðnum tíma (og spyrjandinn vill hér fá sem nákvæmast ártal), 3) að Guð sé til og 4) að Guð hafi skapað alheiminn.

Ef spyrjandinn nú getur sannað þessi fjögur atriði, er spurningin vísindaleg. Ef þessi fjögur atriði eru rétt, er spurningin rétt. Ef við með rökréttri hugsun getum leitt líkur að þessum atriðum, þá á spurningin rétt á sér. En ef eitthvert þessara fjögurra atriða er rangt, er spurningin röng og við henni ekki til neitt rétt svar.

Því er haldið fram, að frá sjónarhóli hinnar æðri vitundar séu flestar spurningar skynseminnar rangar spurningar og falli því niður af sjálfu sér. – En við hin, sem þekkjum enga vitund æðri skynseminni, höldum rökræðunum áfram.

Hér á eftir skal leitazt við að sýna, hvaða afstöðu indversk heimspeki tekur til þessara spurninga, sem vikið var að í upphafi og tengdar eru Maya, – hinni ytri veröld.

Hvaðan kom lífið?

Það fyrsta, sem öll trúarbrögð og heimspeki reyna að gefa skýringu á, er upphaf lífsins og veraldarinnar. Heimspeki og nútíma vísindi jafnt glíma við gátuna um, hvaðan lífið sé komið. Þau hafa ekki svarað spurningunni enn sem komið er, og það er ef til vill ekki heldur rétt að vænta neins svars.

Venjulega hugsum við okkur, að til séu tvær aðskiljanlegar náttúrur: hið lifandi og hið dauða. Dýra- og jurtaríkið köllum við það lifandi, steinaríkið hið dauða. Vissir vísindamenn hafa síðan reynt að skýra, hvernig umhverfi og aðstæður töfra lífið fram úr því, sem þeir kalla „hið dauða efni“. Hinir gömlu fræðarar líta svo á aftur á móti, að allt í tilverunni sé líf á vissu stigi og að lífið sé án upphafs. Vísindin kenna, að allt lifandi hljóti að vera af lífi fætt. Augljóst er, að á þessari jörð er hin svonefnda „dauða náttúra“ upprunalegri en hin lifandi. Þess vegna hlýtur hið lifandi að vera komið frá „hinu dauða“, en það er ekki hægt, nema hið dauða hafi í sér einhverja frjóanga til lífs, sé með öðrum orðum líf á vissu stigi.

Sumir reyna að koma sér út úr þessari sjálfheldu náttúruvísindanna með því að kenna, að lífið sé aðflutt utan úr geimnum, en það skýrir ekki neitt, því að ef við lítum svo á, að skipta beri náttúrunni í lifandi og dautt, hlýtur þá ekki hið dauða að vera upprunalegra alls staðar hvar sem er í tilverunni, því að vissulega getur hið lifandi ekki fætt af sér hið dauða. Þess vegna verðum við annað hvort að vera þeirrar skoðunar, að lífið sé komið út úr dauðanum, sem þó er andstætt einni af grundvallarsetningum náttúruvísindanna (líf er af lífi fætt) og allri rökréttri hugsun, eða viðurkenna, að ekkert sé til nema líf, á mismunandi stigum að vísu.

Hvernig menn komast að þeirri niðurstöðu, að náttúran skipt-

ist í lifandi og dautt, skýrir heimspekin á þann hátt, að hér geri maðurinn sig enn einu sinni sekan um að skoða eigin takmörk sín sem takmörk lífsins í heild. – Fyrst hugsar hann sem svo: „Ég er lifandi.“ Síðan spyr hann: „Hvernig veit ég, að ég er lifandi!“ Og nú tekur hann að sundurliða þá eiginleika, sem líf hans einkenna.

Hann skynjar, hugsar, andar, hreyfist, tekur til sín næringu, fæðist, vex, hrörnar, deyr. – Og þegar hann hefur lokið þessari krufningu sinni á eðli lífsins, telur hann sig hafa fundið þar ákveðna hluti, sem hann kallar t. d. hin fimm einkenni lífsins. – Síðan slær hann því föstu, að allt, sem hefur þessi einkenni, sé lifandi og það, sem hefur ekkert þeirra, sé dautt. Hann lítur síðan í kringum sig og sér, að dýr og plöntur hafa þessi einkenni, steinar og málmar ekki. Og síðan veit hann, hvað er lifandi og hvað er dautt.

En er nokkur ástæða til að ætla, að einkenni mannsins séu hin algilda mælistika lífsins. – Enginn getur sannað, að lífseinkenni mannsins séu meira en sentimetrinn á metraináli allífsins, bæði hins þekkta og óþekkta. Þennan hundraðshluta kallar hann líf, það sem utan hans liggur, dauða, vegna þess að þar lýkur öllum skyldleika við hans eigin persónu: – Það er engin markalína milli hins lifandi og dauða. – Aðeins líf er til.

Hver er uppruni veraldar?

Hver er uppruni veraldarinnar? Er hún takmörkuð eða ótakmörkuð? – Þetta eru hinar næstu spurningar í sambandi við Maya. Samkvæmt indverskri heimspeki er fyrri spurningin röng, vegna þess að enginn hlutur á sér algjört upphaf. – Sköpun og eyðing eru eilíf fyrirbrigði, sem eiga sér engin takmörk í tíma. Tilveran getur ekki staðið kyrr, verið sett á hreyfingu eða stöðvuð: Það er erfitt að hugsa sér, hvernig menn geta bæði trúað á eilífan Guð og um leið á sköpun, sem hefst á einhverjum ákveðnum tíma, sem kallast „í upphafi“. Þeir viðurkenna, að Guð sé eilífur og hafi því aldrei byrjað að vera til.

Öll tilveran er sköpun hans líkt og geisli, sem sólin sendir frá sér. Á sama hátt og sólin er sól vegna geisla sinna, er Guð Guð vegna sköpunar sinnar. Ef sólin sendir hvorki frá sér birtu né yl, er hún engin sól. Ef Guð er algjörlega óvirkur, er hann enginn Guð. Ef tilveran hefur byrjað að vera til, hlýtur þá ekki Guð að hafa orðið til á sama tíma? – Eða á hinn bóginn, ef menn trúa á eilífan Guð, verða þeir að viðurkenna, að tilveran sé líka eilíf. Hvernig geta menn haldið, að Guð hafi verið algjörlega óvirkur og áhrifalaus „frá eilífi“ (sem er mótsögn í sjálfu sér), en vaknað „einn morgun snemma“, skapað alla hluti í skyndingu og lagzt síðan til svefns aftur?

Sköpun er eilíf. Hún hefur alltaf verið og hún endar aldrei. Maðurinn fæðist og deyr, himintungl koma og hverfa. Hvert einstakt fyrirbrigði tilverunnar á sér á vissan hátt upphaf og endi. – Tilveran í heild er eilíf.

Er veröldin takmörkuð?

Er veröldin (alheimurinn) takmörkuð eða ótakmörkuð? – Á miðöldum var það haft fyrir satt á Vesturlöndum, að jörðin væri alheimurinn. – Hún var flöt. Hinuinninn var aðeins hálfkúla úr málm sem kölluð var festing. Undir jörðinni var sær og kringum hana var sær á alla vegu.

Eftir langa vist í formyrkvun blindrar trúar, sem hefti öldum saman þroska mannsandans, tókst nokkrum brautryðjendum loks að sprengja af sér fjötrana og tóku að hugsa frjálst. Þeir komust að raun um, að jörðin var hnöttótt, að festingin væri himingeimur, fullur af öðrum hnöttum. Og menn uppgötvuðu, að jörðin var aðeins hluti af ákveðnu kerfi, sólkerfinu. Þeir sáu líka, að sólkerfi okkar var aðeins hluti af öðru kerfi – ákveðnum stjarnheimi, sem við nefnum Vetrarbraut. Og nú þekkja menn þúsundir slíkra stjarnheima. Á þessari víðáttumiklu þekkingu byggja menn hugmynd sína um „ómælisgeim stjarnanna“. – Þekking okkar er enn sem komið er allt of lítil til þess að hún réttlæti nokkra hugmynd um eðli veraldarinnar í heild. „Ómælisgeimur stjarnanna“ er að líkindum aðeins takmarkað fyrirbrigði, jafnvel þótt við uppgötvum aldrei takmörk hans.

Rúmið aftur á móti og veröldin (allt sem er bæði þekkt og óþekkt) í heild hlýtur að vera ótakmarkanlegt. – Ef við t. d. drögum hring og segjum, að rúmið takmarkist af þessum hring, hljótum við að spyrja: „Hvað er utan þessa hrings?“ Og þeir, sem trúa, að rúmið sé takmarkað, verða þá að svara: „Ekkert“. – En það er ekkert svar, heldur aðeins undanbrögð til að komast hjá að viðurkenna, að þekking þeirra er takmörkuð. Þetta sannar þó ekki, að fyrirbrigðið stjörnur og geimur, sem menn kalla sennilega ranglega „alheim“, sé ekki takmarkað. Það er jafnvel skynsamlegt að gera ráð fyrir, að svo sé, en utan (og innan) hans taka

þá við önnur og ólík fyrirbrigði. – Við könnum rúmið út frá jörð okkar.

Hugsum okkur í þess stað, að við værum íbúar á elektrónu í vetnisatómi í miðju Atlantshafsins. Hugsum okkur, að hlutfallið milli stærðar okkar og þessarar elektrónu væri hið sama og hlutfallið milli stærðar okkar og jarðarinnar. – Vísindi okkar, sem kannað hafa rúmið af elju og dugnaði, þekkja nú veröld, sem er að þvermáli yfir hundrað milljón ljósár.

Hverfum nú með alla þessa þekkingu okkar niður til hinna nýju heimkynna okkar á elektrónunni. Samkvæmt stærðarhlutfallinu milli elektrónunnar og jarðarinnar svarar hún til þess, að við þekktum um það bil einn sentimetra af rúni Atlantshafsins. – Og þó þessi þekking okkar tvöfaldaðist eða þúsundfaldaðist, mundum við ekki komast til neinnar strandar og þekkja aðeins þetta eina fyrirbrigði, vatn. Ekki svo að skilja, að mismunur lands og sjávar yrði jafnmikill séð frá veröld elektrónanna eins og hann er í okkar augum, en þar yrði þó um annað fyrirbrigði að ræða. – Þannig mundu vísindi okkar iðkuð frá þessari rannsóknarstöð í vetnisatóminu aldrei fá neitt hugboð um land, himin eða eld t. d. – Þannig getum við yfirfært þekkingu okkar til þúsund ólíkra rannsóknarstöðva í tilverunni og komist á sama hátt að raun um, að niðurstöður okkar, sem við mundum þá komast að, t. d.: alheimurinn er vatn, alheimurinn er eldur, alheimurinn er grjót, væru allar rangar. Við, sem á jörðinni búum, vitum það með vísindunum okkar, sem við með þessum sönu eða hliðstæðum vísindum mundum ekki vita, ef við værum íbúar elektrónu í vatni, eldi eða kletti, að alheimurinn er meira en vatn, meira en eldur, meira en grjót. En er þá sjálfsagður hlutur, að þessi rannsóknarstöð okkar sé sá eini rétti punktur í tilverunni, þar sem hægt er að fá rétta niðurstöðu um alheiminn? Við verðum, þegar við hugsum okkur um, að viðurkenna, að það er engu auðveld-

ara fyrir okkur hér á jörðinni að þekkja rúm, sem á sér engin takmörk, en það mundi vera frá elektrónu sem miðpunkti. – Þess vegna getum við verið næsta örugg um, að niðurstaða þessarar rannsóknarstöðvar, stjörnur og geimur, sé líka takmörkuð niðurstaða, sem nær ekki yfir eðli alheimsins, heldur aðeins örsmátt brot hans. – Það kann því svo að fara, að menn í framtíðinni a. m. k. segi skilið við hugmynd sína um „ómælisgeim stjarnanna“. Hann er aðeins fyrirbrigði, og það er eðli fyrirbrigðisins að vera takmarkað. Þessi fyrirbrigði („takmarkaðir alheimar“) kunna að vera eins mörg og ólík og gróður jarðarinnar, – en moldin, sem fóstrar þetta allt og tekur það til sín aftur, er ein. Öldurnar, sem rísa á sæ ómælisins, eru takmarkaðar og óendanlega margar. Þær koma og hverfa, en vatnið, sem myndar þær, hverfur ekki, því að undir þeim öllum er djúpið, sem skapar þær og tekur þær til sín aftur. – Sá sær er ótakmarkanlegur og eilífur – Guð.

En í hvaða sambandi stendur þá hið ytra við hið innra — tilveran við Guð?

Er veröldin blekking?

Til eru þeir heimspekingar, sem halda, að hin ytri tilvera sé aðeins „eins og sýning skuggamynda á tjaldi“, – ekki raunveruleg í sjálfu sér. Þeir segja, að Guð einn sé raunverulegur, en veröldin og tilveran í heild óraunverulegur skuggi hans. Þeir segja, að ekkert sé til nema andinn og þær hugmyndir, sem hann fóstrar. Vissir heimspekingar á Vesturlöndum, sem sjálfir boðuðu, að veröldin væri sjónvilla og efnisheimurinn ekki til, bera ábyrgð á því, að hið indverska hugtak, Maya, er yfirleitt á Vesturlöndum túlkað sem heimsblekking. Schopenhauer og lærisveinn hans, Deussen, hafa þannig þýtt hina austrænu kenningu í samræmi við sína eigin „Weltanschauung“ (heimsskoðun).

Deussen t. d. útskýrir kenningu upanishadanna um Maya í ljósi Kantismans og Kant í ljósi upanishadanna með þeim afleiðingum, að kenningu beggja er misþyrmt. En bæði upanishadana og Kant notar hann til stuðnings sínu eigin sjónarmiði, að veröldin sé blekking. – Kenningin um Maya á þó ekkert skylt við þær hugmyndir um sjónvillu og heimsblekkingu, sem menn á Vesturlöndum hafa eignað henni vegna rangrar túlkunar, einkum Schopenhauers og Deussens.

Þessa kenningu er að finna í Rig-Veda. – Þar þýðir Maya aðeins ákveðinn eiginleika til að skapa hið takmarkaða úr hinu ótakmarkaða, og þessi merking hefur raunar aldrei breytzt. *Maya* er komið af sögninni *mama*, en rót hennar þýðir að mæla eða takmarka. Í tveim setningum í Rig-Veda má finna Maya notað með *mamam* og *mane* (sem bæði eru af sömu rót) til að gefa Maya aukna áherzlu og undirstrika sem skýrast, að Maya merki þetta og ekki annað. Maya þýðir aðeins eiginleikann, sem Guðirnir eru sagðir hafa til að skapa hið mælanlega, hið afmarkaða, og þessi heimur hins takmarkaða – hin ytri veröld mannsins – var síðan nefnd Maya.

Á sama hátt er Guðinn Krisna í Bagavad Gita kallaður Mayavín, þ. e. a. s. sá, sem hefur vald til að skapa Maya, sem síðan birtist sem Visayar: hlutir, sem brotnað hafa sundur eða verið greindir frá heild sinni. Þannig þýðir Maya hið stundlega og takmarkaða. – Schopenhauer heldur því fram, að fyrst Maya sé stundleg og takmörkuð, hljóti Maya að þýða blekking, því að í Upanishöðum er því haldið fram, að Guð sé hinn eini veruleiki, og Guð er hvorki stundlegur né takmarkaður. Þess vegna hljóti veröldin að vera óraunveruleg. – En kenning Upanishadanna réttlætir ekki þessa skoðun. Þessi röksemdafærsla er röng vegna þess, að samkvæmt henni þýðir hið stundlega sama og hið „ekki eilífa“ og hið takmarkaða sama og hið „ekki ótakmarkaða“. Hvergi í Upanishöðum er því haldið fram, að hið stundlega sé utan hins eilífa og hið takmarkaða sé utan hins ótakmarkaða.

Og þó því sé þar haldið fram, að Guð sé hinn eini raunveruleiki, er því þó bætt við, að veröldin, Maya, eigi rætur sínar í þessum veruleika og eigi þar með hlutdeild í veruleikanum, en sé ekki sýning skuggamynda eða tómur draumur. „Hið takmarkaða er í hinu ótakmarkaða“, má lesa í Upanishöðum. Tunglið t. d. er ekki alheimurinn. En það þýðir ekki, að tunglið sé utan hans. Maya er ekki (allur) veruleikinn, en það þýðir ekki, að Maya sé utan hans. Hið takmarkaða er hluti hins ótakmarkaða – en ekki andstæða þess, tóm eða blekking. – Þannig þýðir þetta indverska hugtak Maya, veruleiki, þó að hún sé ekki hinn innsti veruleiki – en fær á Vesturlöndum merkinguna heimsblekking vegna mistúlkunar ýmissa heimspekinga og fræðimanna, sem kynntu sér hugmyndina aðeins til hálf.

Guð og veröldin eru eitt og veröldin er ekki skuggi hans, heldur ljós hans. Hinn innri veruleiki birtist alls staðar í hinni ytri tilveru, en er henni þó ekki háður.

Hann er eins og sólin, sem með skini sínu byggir upp nátt-

úruríkin, án þess að hún eyðist við það. – Jörðin er háð sólskininu, en sólin er óháð sköpun sinni á jörðinni.

Þannig er samkvæmt hinni indversku kenningu allt í tilverunni raunverulegt og ekki sjónhverfing.

Maya er veruleiki, hluti hins órjúfandi samræmis og slær í takt við hljómfall hins eilífa. – Að afneita veröldinni er að afneita Guði.

Ljós Asíu

Búddisminn

Í borginni Kapilavastu, norður við rætur Himalajafjalla, fæddist fyrir meir en tvö þúsund og fimm hundruð árum spámaður, sem kallaður hefur verið „ljós Asíu.“ – Nafn hans var Siddhartha. – Síðar var hann kallaður Gautama Búdda. Köllun hans var að losa mannfólkið undan oki þjáninga sinna og vísa því veginn til betra og herra lífs.

Í héraði hans (lítið eitt norður af Bihar) bjó bændaþjóð. Þessir bændur voru örsnauðir menn, þeir fátækustu af hinum fátæku á Indlandi. Undir brennandi sól gengu þeir berum fótum eftir viðarplóg sínum og erjuðu landið. – Þeir ræktuðu rís og sykurreyr. – Baðmullarklút, sem þeir vöfðu um lendar sér, áttu þeir einan fata. Þeir bjuggu í kofum, sem fléttaðir voru saman úr strái eða reyr og þéttaðir með leir og mykju. Sofið var á gólfinu. Rúm, borð eða stól þekktu þeir ekki. Sitjandi á gólfinu með krosslagða fætur neyttu þeir matar síns og notuðu aðeins Guðsgafflana. Þegar vel áraði og hvorki flóð né þurrkar eyddu uppskerunni, gat þetta fólk leyft sér að eta næstum fylli sína af sykurreyr, rís, grænmeti – og salti.

Þessir fábrotnu réttir voru stundum kryddaðir með gömlum þurrkuðum fiski, sem lyktað var af á máltíðum – að éta hann hafði almenningur ekki ráð á. – En þegar illa áraði og uppskeran brást, og það var næstum eins algengt og hitt, barði hungurvofan að dyrum og mannfólkið féll úr hor.

Það þekkti heldur enga vörn við mörgum og illkynjuðum

sjúkdómum, sem hrjáðu þessar byggðir, nema þulur töframannsins. Dag og nótt brunnu líkeldarnir við fljótið, sem skolaði af náð sinni ösku þessara vesalinga til hafs.

En í þessum héruðum á Indlandi, þar sem mannfólkið jafnvel enn í dag á við sárustu örbirgð að búa, hefur landið fóstrað hina ríkustu menn. Bændurnir áttu ekki landið. Það var eign fárra manna og þessir fáu menn leigðu það bændunum og tóku í rentu helming eða þriðjung uppskerunnar, sem þeir síðan söfnuðu í sínar hlöður. Þessir auðugu landeigendur voru kallaðir *raja* eða *maharaja*, er þýðir goði eða konungur. Þeir eins og brahmanarnir, prestarnir, þeir æðstu af hinum fjórum stéttum hins gamla indverska þjóðfélags, voru vel efnum búnir og lifðu í allsnægtum og munaði.

Faðir Gautama var einn þessara auðugu landeigenda maharaja (mikli konungur).

En unglingnum, sem reikaði undir greinum mangótrjáanna í aldingarði föður síns og hlaut í vöggugjöf allan veraldlegan auð og hamingju, leið þó ekki vel. – Hann hafði séð bændurna vinna á ekrum föður síns, séð þá, konur þeirra og börn deyja hungurdauða, séð farsóttir hertaka byggðina og unkomulaus gamlalmenni, sem enginn sinnti, ganga milli manna og betla sér mat, unz dauðinn batt enda á sult þeirra. Hann hafði séð ágirnd og hræsni prestanna, brahmananna, sem þóttust kenna fólkinu lífspeki, en tóku aðeins brauð þess. Hann hafði séð mannlegt umkomuleysi í þúsund myndum og í dekkri litum en Vesturlandabúinn grunar, að hægt sé að finna á þessari jörð. Þess vegna hafa Vesturlönd e. t. v. aldrei skilið Gautama Búdda til fulls, hvað hann átti við, þegar hann talaði um þjáninguna.

Hinn ægilegi veruleiki þessa mannlífs lét unglinginn Gautama aldrei í friði, þótt hann ætti sjálfur við allsnægtir að búa. Þjáning þessa fólks fylgdi honum eins og vofa hvert sem hann sneri. –

Stundum var andlit hennar ásakandi: Gautama, hvaða rétt hefur þú til að lifa í sællífi á nægtum þess brauðs, sem aðrir öfluðu og aðra skortir? – Efaðrir voru dæmdir til hlutskiptis almúgamannsins, hví skyldi hann þá tilheyra yfirstétt, sem aðeins þyngdi byrðar þeirra? – En oftast var þó svipur hennar biðjandi: Gautama, hjálpa þú okkur. Gautama, er engin leið frá hörmungum okkar til betra lífs? Gautama ...

Og Gautama yfirgaf kóngshöllina og aldingarðinn, einnig konu sína og barn. Hann var þá 29 ára að aldri. Mannfólkið þjáðist. Hann varð að hjálpa því. Hin skrautlegu klæði sín gaf hann betlara, sem á vegi hans varð og klæddist sjálfur bómullarklút almúgamannsins.—

Síðan hélt Gautama út í miskunnarlausu veröld fátæklingsins til þess að frelsa heiminn og losa manninn undan oki þjáninga sinna.

Hann leitaði fyrst á fund fræðimanna og spekinga, sem söfnuðu um sig hóp lærisveina og glímdu við gátuna um eðli hins yfirskilvitlega: Er veröldin eilíf? Er hún stundleg? Er hún ótakmarkanleg? Er sálin sama og líkaminn? Er hún annað en líkaminn? Lifir sá, sem þekkir Vedabækur, eftir dauðann? Er hann bæði dauður og lifandi eftir dauðann? Er hann hvorki dauður né lifandi eftir dauðann? Hinir vísu menn skeggræddu um allt þetta fram og aftur. Hver hélt fram sinni skoðun og hver studdist við sína fræðibók. Gautama hlustaði vandlega á tal allra þessara manna og kynntist í þaula öllum hinum margbreytilegu skoðunum og skoðanamun þeirra. – Síðan yfirgaf hann þá. Mannfólkið þjáðist, og köllun hans var að hjálpa því til betra lífs. Þessi heilabrot hjálpuðu engum. Auk þess komst hann að þeirri niðurstöðu, að tilgangslaust væri fyrir skynsemina að glíma við gátu hins yfirskilvitlega. Það þarf eyru til að heyra með. Ekkert annað líffæri getur komið í þeirra stað og skynjað hljóð. Á sama hátt

þarf yfirskilvitlega andlega sýn til þess að kanna hið yfirskilvitlega. – Skynsemin getur ekki komið í hennar stað.

Allir þessir vísu og skriftlærðu menn minntu hann á söguna um gömlu blindu mennina, sem deildu um sköpulag fílsins.

Og Gautama yfirgaf heimspekingana og hélt til Uruvelaskóga til að ígrunda þar í einverunni, hvaða leið væri til undan oki þjáninganna.

Á þessum eyðilegu slóðum lenti Gautama í hópi flóttamanna frá heimi veruleikans. Þetta voru næmgeðja menn, sem séð höfðu ömurleika og vonleysi mannlífsins og hugðust geta sloppið undan því yfir í annan og betri heim. Þeir höfðu krufið mannsálina og kannað starfsemi hennar. Niðurstaða þeirra var, að stormar mannlegra hvata og girnda sneru vindmyllum lífs og dauða og hjóli endurfæðinganna. Með því að lægja þessa storma og sigrast á hvötum sínum og girndum með meinvæðingunni hugðust þeir fá frið, lausn undan oki þjáninganna og öðlast nirvana, sem í þeirra augum var eilíf paradís.

Gautama tileinkaði sér kenningar og reynslu meinvæðinganna og kynntist hugmyndum þeirra og vísindum nákvæmlega. Síðan varpaði hann því öllu fyrir borð. – Gautama var ekki á flótta frá veruleikanum. Hann var í sókn. Þessir menn hugsuðu aðeins um betri tilveru sjálfum sér til handa. Ef Gautama leitaði aðeins eigin hamingju, hefði hann aldrei yfirgefið hóglífð föðurhúsanna. Ef hann leitaði aðeins eigin hamingju, hefði hann ekki snúið aftur eftir að hann öðlast nirvana.

Tilgangur Gautama var ekki að frelsa sjálfan sig, heldur meðbræður sína. Mannfólkið þjáðist og köllun hans var að vísa því veginn til betra lífs, en ekki að leita sinnar eigin hamingju og yfirgefa það síðan.

Eftir sex ára dvöl í Uruvelaskógum hélt Gautama til byggða. Hann var nú þrjátíu og fimm ára að aldri. Hann hafði gengið í

gegnum mannlega reynslu, vaxið upp úr heimspeki og þrautkannað sjálfstamningu og vísindi meinlætamannsins. Hann hafði vaxið frá einfaldleika hins venjulega manns upp til margbreytileika heimsins — og síðan aftur vaxið upp úr honum upp til einfaldleikans aftur, að þessu sinni einfaldleika djúphyggjumannsins, hins sanna meistara.

Enn hafði Gautama að vísu ekki fundið veginn til hamingjunnar, en fylling tímans var í nánd. – Gautama át og drakk og endurheimti líkamshreysti sína, eftir þrautir meinlætalífnaðarins, sem næstum höfðu kostað hann lífið.

Hann settist að undir tré einu, sem síðan var kallað Bodhinanda. Hann sneri andliti sínu til austurs, þar sem sólin reis hvern morgun og strengdi þess heit að rísa ekki úr sæti, fyrr en hann hefði öðlazzt sjálfspækkingu.

Í sjö vikur sat Gautama undir greinum Bodhinanda og einbeitti hug sínum til hins æðsta máttar. Dagarnir komu og fóru og hver þeirra virtist færa hann litlu nær marki. En eins og skýjaþykkni, sem hylur sólarsýn, greiðist smám saman fyrir rísandi sól, unz geislar hennar brjótast skyndilega í gegn – eins brauzt sól hinnar æðstu vitundar í gegnum skýjaflóka hinnar lægri náttúru og Gautama varð uppljómaður af hinum innri veruleika. Hann varð Búdda. Hinn áttundi Búdda, sem gist hefur þessa jörð. Hann sá alla tilveruna og mannlífið í nýju ljósi. Allar hinar gömlu ráðgátur hugans hurfu og virtust meiningarlausar. Hér ríktu engar sorgir meir. Lífið var óumræðilega einfalt og gott og þó svo fjarskylt hinni gömlu veröld skynfæra og skynsemi. Þessi nýi veruleiki nýrrar vitundar var fullur hamingju og friðar í stað stríðs og þjáningar. –

Og vegurinn til þessa lífs var hverjum manni fær. Þessi hamingja gat orðið hvers manns eign.

Og Búdda lokaði til hálfhliðum hinnar nýfundnu paradísar

og hvarf aftur til jarðneskrar þjáningar til þess að vísa mannfólkinu inn á braut lífshamingjunnar.

Hann hélt fyrst til Uruvelaskóga til þess að hitta aftur féлага sína, meinlætamennina. Þegar þeir sáu hann nálgast, ræddu þeir um það sín á milli, að Gautama væri ekki lengur helgur maður, heldur hefði hann rofið eiða sína sem meinlætari og gefið sig á vald veraldlegs munaðar og óhófs í mat og drykk. – Þeir komu sér saman um að heilsa honum ekki og taka hann ekki aftur í sinn hóp. En þegar hann kom til þeirra, urðu þeir snortnir þeim mildu töfrum, sem honum fylgdu, og öll andúð þeirra hvarf. Þeir stóðu upp og fögnuðu honum sem gömlum vini.

Búdda skýrði þeim frá reynslu sinni, að hann hefði fundið veginn til frelsunar. Með því að ástunda góðvild til alls hins skapaða, boðaði hann, hef ég öðlæzt lausn. Það er vegurinn, sem liggur frá þjáningu til hamingju.

Og Búdda talaði til þeirra hlýlega og tók að útskýra fyrir þeim villu og fánýti meinlætalífnaðarins. – Hinn uppljómaði, sagði hann, leitar ekki lausnar í meinlætalífnaði. Hann lifir ekki heldur í veraldlegum munaði. Hinn uppljómaði fer hinn gullna meðalveg, sem liggur milli öfganna tveggja, meinlætalífnaðar og gjálífis. Meinlætalífnaður skapar aðeins auknar þjáningar, en leiðir ekki til andlegs vaxtar. – Að hætta við kjöt og fisk, eða ganga nakinn eða krúnuraka höfuð sitt eða klæðast tötrum, eða bera ösku á líkama sinn eða færa Guðinum Agni fórnir mun ekki hreinsa nokkurn mann, sem haldinn er fáfræði og villu.

Að lesa ritninguna, færa prestunum gjafir og guðunum fórnir eða leggja á sig sjálfsþyntingar eða öll þessi yfirbótarverk, sem unnin eru í sérhagsmunaskyni og von um endurgjald á himnum, getur ekki hreinsað manninn meðan hann er haldinn fáfræði og villu.

Reiði, ofdrykkja, þrjózka, trúhræsni, bakmælgirni, öfundgirni,

blekkingar, hroki og illvild gera manninn óhreinan, – ekki það að eta kjöt. Hinn gullni meðalvegur liggur milli hinna tveggja öfga. Sá vegur opnar augu manna, veitir skilning og frið. Hann leiðir til æðri þekkingar, til uppljómunar hugans – til nirvana.

Sá, sem fyllir lampa sinn með vatni, sér ekkert ljós. Sá, sem reynir að kveikja eld úr fúaviði, nær engum árangri. Röng breytni leiðir ekki til farsældar. Aðeins sá, sem ekki er lengur í ánauð illra tilhneiginga, fullnægir þörfum sínum án þess að flekka hendur sínar. Það er skylda hvers manns að hirða vel um líkama sinn, efla hreysti hans og heilbrigði, því að án þess er torvelt að tendra lampa hinnar sönnu þekkingar og halda huganum sterkum og hreinum. Vatnið flýtur allt í kringum hinn hvíta lótus, en vætir ekki blöð hans. – Þetta er hinn gullni meðalvegur, sem liggur milli öfganna tveggja, meinlætalisfnaðar og gjálífis.

Og Búdda tók að ræða við þá um þjáninguna og hvernig henni verður útrýmt með réttlæti, góðvild og friði. – Þjáninguna þekktu þeir allir vel og höfðu séð, hvernig allt nýtt líf er fætt blóðugt og með þrautum inn í þennan heim, hvernig dauðinn er fullur ógna og sársauka, hvernig elli og hrörleiki, sjúkdómar og skortur hrjá mannfólkið, og hvernig sorgir, örvænting og draumar, sem aldrei rætast, blanda sársauka í lífsbikar sérhvers manns.

En þjáningar mannfólksins eiga sér orsakir. Búdda, sem séð hafði hinn innsta veruleika, hafði einnig séð leiðina til að útrýma orsökum þeirra og þannig hefja manninn upp til nýrrar og fullkomnari tilveru.

Hinir fyrstu áfangar þessarar leiðar voru rétt hugsun, rétt tal og breytni. Hinir síðustu voru könnun hins innsta leyndardóms, sjálfsþekkingin. En bæði fyrstu og síðustu áfangar þessa vegar eru góðvild. Samúð með mönnum og dýrum er fyrsta og síðasta orð í boðskap Búdda. Þessi samúð náði ekki til ákveðinna stétta

eða hópa eingöngu, heldur til allra jafnt. Hún var það leiðarljós, sem eitt gat lýst manninum til hins fyrirheitna lands sannrar hamingju.

Hann skipti veginum í tíu áfanga. Eftir hinn tíunda er maðurinn orðinn Búdda.

Strax á hinu fyrsta stigi vinnur bodhisattvann (svo nefnist nemandi hins áttfalda vegar) eið að því að falla ekki eftir áttunda stigið fyrir freistingum himnaríkis og fullsælunnar, heldur halda áfram að taka þátt í baráttu mannkynsins og bera áfram sem stærstan skerf af hinum þungu örlögum heimsins, unz mannkynið allt hefur öðlazzt lausn. Á þessu fyrsta stigi er nemandanum ætlað að slaka á böndum sérhyggju sinnar og auka samúð sína og skilning. Á næsta stigi, vimala (hreinleiki) vinnur hann jöfnum höndum að því að afla sér þekkingar og efla siðferðilegan styrkleika sinn. Á hinu þriðja stigi gerir hann alvarlega tilraun til að grafa upp sjálfur rætur síngirni sinnar, haturs og yfirsjóna og útrýma þeim einni af annarri. Allar eigingjarnar hvatir verða að víkja og samúð hans verður dýpri og víðtækari. Á þessu stigi vinnur hann sérstaklega að eflingu skynseminnar og rökréttrar hugsunar.

Fyrst á hinu fjórða stigi er nemandanum ráðlagt að nema stafróf hugleiðslunnar og hann heldur því námi áfram á hinu fimmta og sjötta.

Á hinu sjöunda stigi einbeitir hann sér að námi þeirra fræða, sem gera hann sjálfan sem hæfastan fræðara til að vísa mannkyninu leiðina til lausnar, því að það er einkenni bodishattvans, að hann leitast við að bjarga öðrum jafnvel áður en honum er borgið sjálfum. Á áttunda stigi verður hann arhat og er fært að hverfa inn í fullsælu himnanna án þess að snúa aftur til hringrásar lífs og dauða. En hinn sanni bodhisattva sezt þar ekki að vegna hins forna eiðs síns, en snýr í þess stað til þeirra, sem verr

eru settir, og tekst á hendur fórnarstarf í þágu framvindunnar. Á þessu stigi skynjar hann veruleikann, eða veröldina í sínu rétta eðli

En ofar þessu eru tvö stig önnur, og eftir hið síðasta er lokatakmarkinu náð og bodhisattvann er orðinn *Búdda*. Einnig eftir það stig verður hann að halda starfi sínu áfram fyrir veröldina. Þess vegna er í sannleika ekki til neitt nirvana fyrir bodhisattva eða *búdda*.

Eitthvað á þessa leið voru viðræður meistarans við meinlætamennina í Uruvelaskógum. Þeir gerðust fyrstu nemendur hans og fylgdu honum. – Og þessi kynlegi hópur yfirgaf einveru skógarins og hélt til byggða til þess að hefja upp raust sína gegn hinni gömlu stéttaskiptingu, sem gerði mannfólkið að herrum og þjónum, ríkum og fátækum, forréttindamönnum og umkomulausum vesalingum – og kenna mönnum rétta breytni, sem leiddi frá þjáningu til hamingju.

Þannig hófust trúarbrögð, sem síðan fóru sigurför um allan hinn austræna heim og eru enn í dag að nafninu til ein fjölmennustu trúarbrögð veraldarinnar.

Hinar bókstaflegu kenningar Gautama Búdda þekkir enginn. Fræðsla hans var munnleg og skráð af nemendum hans löngu eftir hans dag.

Bókmenntir búddismans sem samdar eru af mörgum og ólíkum höfundum túlka kenningu Gautama á mismunandi vegu og stangast á í einstökum atriðum, þó að kjarni þessara bókmennta kunni að vera sá sami.

Talið er, að andi búddismans sé bezt túlkaður í tveim ritum, bókinni Dhammapada, sem fjallar um siðfræði búddismans, og Surangama Sutra, sem fjallar um heimspeki hans.

Búdda, sem sjálfur var, eins og áður er sagt, andvígur ófrjóum heimspekilegum rökræðum, hafði þar lítið til málanna að leggja.

Á Indlandi spruttu upp margir heimspekiskólar, sem allir voru sagðir byggjast á kenningu Búdda. Og utan Indlands hafa vest-rænir prófessorar í heimspeki gert eljusamar tilraunir til að út-skýra það, sem þeir kalla heimspeki Gautama Búdda. Eins og vænta mátti hefur það aftur leitt til hinna sundurlausustu skoð-ana, einkum á eðli nirvana, hugmyndinni um Guð og manns-sálina. – Af virðingu bæði fyrir prófessorunum og meistaranum skal rökræðum þeirra sleppt hér. – Í þess stað skulu hér aðeins tilfærðir nokkrir staðir úr ritinu Dhammapada og veita þeir ef til vill bezta innsýn inn í eðli hins sanna buddisma.

Allt, sem við erum, er afleiðing þess, sem við höfum hugsað. Það er byggt á hugsunum og byggt úr hugsunum. Ef maðurinn talar og breytir af illum hug, fylgir þjáningin honum eins og hjólið, sem fylgir fæti uxans, sem vagninn dregur.

Allt sem við erum, er afleiðing þess, sem við höfum hugsað. Það er byggt á hugsunum okkar og það er byggt úr hugsunum okkar. Ef maðurinn talar og breytir af góðum hug, fylgir ham-ingjan honum eins og skuggi manns, og yfirgefur hann aldrei.

„Hann móðgaði mig.“ – „Hann barði mig.“ – „Hann beitti mig brögðum.“ – „Hann rændi mig.“ – Frá þeim, sem fóstrar ekki þessar hugsanir, hverfur hatrið. Hatur verður ekki sigrað með hatri, heldur með góðvild. – Þetta eru gömul sannindi. Heimurinn veit ekki, að við hljótum öll að mætast að lokum. Þeir, sem það vita, hætta nöldri sínu.

Sá sem leitar aðeins gjálífis og hefur ekki taum á geði sínu, kann sér ekki hóf og er latur og veiklundaður, fellur vissulega fyrir Mara (freistaranum) eins og fúið tré fellur í stormi.

Sá sem lifir ekki í gjálífi, hefur taum á geði sínu, kann sér hóf og er einlægur og sterkur, fellur ekki fyrir Mara frekar en fjallið, sem stendur af sér storminn.

Sá, sem leitar ekki gjálífis, hefur taum á geði sínu, gætir hófs og er einlægur og sterkur, hann getur Mara ekki brotið niður frekar en stormurinn getur brotið bergið.

Sá, sem klæðist hinu gula klæði án þess að hafa hætt meingjörðum sínum, hefur ekki taum á geði sínu og ber ekki virðingu fyrir sannleikanum, – hann er ekki verður hins gula klæðis. (Hempu prestsins í búddískum sið).

En, sá sem hefur hætt meingjörðum, stendur fóstum fótum á vegi manndáða, hefur taum á geði sínu og virðir sannleikann, hann er verður hins gula klæðis.

Sá, sem heldur sannleikann ósannindi og sér svart í hvítu, kemst ekki til sannleikans, en fylgir sínum eigin hégóma.

Sá, sem þekkir sannleikann, þegar hann mætir honum, og kann skil á svörtu og hvítu, kemst til sannleikans og fylgir hinni háu köllun.

Eins og regnið drepur gegnum illa tyrfðan kofa seytla illar ástríður inn í reikulan huga.

Eins og regnið fellur af traustu þaki, komast illar ástríður ekki að í huga þess, sem elur góðar hugsanir.

Meingjörðamaðurinn mun þjást í þessum heimi. Hann mun þjást í þeim næsta. Hann mun þjást bæði þessa heims og annars. Hann þjáist, þegar afleiðingar verka hans sækja hann heim.

Góðum manni mun vel farnast í þessum heimi. Hamingjan bíður hans í þeim næsta. Hamingjan fylgir honum bæði þessa heims og annars. Hann öðlast hamingju, þegar hann uppsker ávexti verka sinna.

Meingjörðamaðurinn þjáist í þessum heimi og hann mun þjást í þeim næsta. Hann þjáist, þegar hann hugsar um hið illa, sem hann hefur gert. Hann þjáist, þegar hann gengur hinn myrka veg.

Góður maður er hamingjusamur þessa heims og annars. Hann

er hamingjusamur, þegar hann hugsar um hið góða, sem hann hefur gert, og hann er hamingjusamur, þegar hann gengur inn til hins mikla fagnaðar.

Hirðulaus maður, sem kann ritningar, en breytir ekki eftir þeim, á enga hlutdeild í bræðralagi okkur. Hann er eins og smali, sem telur annars manns fé.

Sá, sem fylgir lögmáli lífshamingjunnar, jafnvel þó að hann þekki ekki bókstaf hennar, er laus undan illum ástríðum, hatri og fégræðgi, á sanna þekkingu og einlægni hjartans. Sá, sem á engar síngjarnar óskir þessa heims eða annars, hann á hlutdeild í þessu bræðralagi.

Hver mun sigra heiminn? Hver mun sigra dánarheima og konung þeirra? Hver mun sigra veröld Guðanna? Hver mun finna Veginn og lesa hið rétta blóm?

Dauðinn skolar burt hinum veiklunduðu líkt og flóð skolar burt sofandi þorpi.

Dauðinn skolar burt hinum veiklunduðu, sem aðeins safna skrautlegum blómum, áður en munaðargirni þeirra er mettuð.

Eins og býflugan safnar hunangi og hverfur án þess að vinna blóminu mein, lit þess eða ilman, þannig skal maðurinn lifa í þessum heimi. Hann skal huga vel, ekki að yfirsjónum annarra, heldur sínum eigin yfirsjónum.

Líkt og fögur blóm í mörgum litum eru hin fánýtu orð þess, sem ekki breytir eftir þeim.

Eins marga blómsveiga og binda má úr blómum, svo mörg góð verk getur dauðlegur maður unnið, eftir að hann er borinn inn í þennan heim. Blómailmur berst ekki móti vindi, en ilmur góðra hugsana berst á móti öllum vindum.

Sá ilmur, sem berst frá lótusblómi og sandalviði, nær skammt, en ilmur góðra hugsana nær hinni Guðanna og hins æðsta.

Því fólki, sem elur með sér góðar hugsanir, á einlægt hjarta og sanna þekkingu, getur Mara aldrei unnið mein.

Eins og hvít lilja, sem grær á sorphaug veraldarinnar, skal nemandi hins sanna *Búdda* lifa í þessum heimi.

Það eru ekki til neinar þjáningar fyrir þá, sem lokið hafa för sinni og varpað öllum áhyggjum fyrir borð. Þeir eru frjálsir og lausir úr öllum fjötrum. Þeir verða ekki gamlir í heimabyggð sinni. Eins og svanir, sem hverfa af tjörn sinni, yfirgefa þeir hús og heimili. Þeir safna ekki veraldarauði og lifa ekki eftir neinum viðurkenndum reglum, en eiga sér hið sanna frelsi. Leiðir þeirra er jafn erfitt að skilja og fugla himinsins. Hugir þeirra eru eins og vel tamdir hestar, sem stjórnast eingöngu af taumum ökumannsins (sjálfsins).

Lausir við hroka og lausir við hungur fylgja þeir köllun sinni og eru þolinmóðir eins og jörðin. Hugsun þeirra er hljóðlát, hógvær eru orð og verk þeirra, sem öðlazzt hafa hina sönnu þekkingu.

Eitt orð, sem gerir þann, er á hlýðir, hljóðan, er betra en þúsund ómerk orð.

Betra en kvæði, sem gert er úr þúsund ómerkum orðum, er eitt orð, ef það gerir þann sem á hlýðir hljóðan. Þó höfð séu yfir hundrað kvæði gerð úr ómerkum orðum eru þau ekki eins góð og eitt orð hins sanna lögmáls.

Meiri sigurvegari en sá, sem sigrað hefur þúsund menn þúsund sinnum, er sá, sem sigrað hefur sjálfan sig. Að sigra sjálfan sig er meiri sigur en sigra heiminn. Betra er að sýna þeim, sem öðlazzt hefur þekkingu, virðingu aðeins eina stund, en færa guðunum fórnir í hundrað ár.

Allt, sem fómað er í þessum heimi í hagsmunaskyni, er einskis virði.

Betra er að hafa lifað einn dag sem vitur og gjörhugull maður en lifa í hundrað ár í fáfræði og hégóma.

Betra er að lifa einn virkan dag en eyða hundrað árum í leti og sinnuleysi.

Betra er að lifa einn dag og skynja eilífðina en hundrað ár án andlegrar sjónar.

Allir menn óttast refsingu. Allir menn óttast dauðann. Mundu, að þeir eru eins og þú. Taktu þess vegna ekki líf og vertu ekki valdur að dauða. Sá, sem leitar sinnar eigin hamingju, en refsar öðrum eða jafnvel er valdur að dauða þeirra, sem einnig þrá hamingju, mun ekki finna neina hamingju eftir dauðann.

Sá, sem leitar eigin hamingju og refsar ekki öðrum og er ekki valdur að drápi, mun finna hamingju eftir dauða sinn.

Talaðu ekki hörkulega til nokkurs manns. Þeir, sem talað er til, munu svara þér í sömu mynt. Reið orð valda sársauka. Högg fyrir högg vinna þér mein.

Ef þú svarar engu, ertu á réttri leið, því að reiðin er upprætt úr eðli þínu.

Eins og smali, sem rekur fé til réttar, smala elli og dauði mannfólkinu.

Glópurinn veit ekki, hvenær hann hefur unnið ill verk, en illvirki meingjörðamannsins brenna hann eins og eldur.

Sá, sem veldur saklausu og meinlausu fólki þjáningu, mun loks reyna á sjálfum sér miklar þjáningar, missi, líkamsmeiðsli, þungbæra sorg eða hann missir vitið, ógæfu, sem kemur frá yfirvöldunum, þunga ákæru, missi ættingja sinna eða eignatjón. Eldur mun brenna hús hans, og þegar líkamanum er eytt, gistir hann lága staði.

Sá, sem grefur brunn, leiðir vatnið þangað, sem hann vill. Járnsmiðurinn hamrar örvar sínar og trésmiðurinn beygir við sinn.

Þannig móta góðir menn sjálfa sig, ráða sjálfir framtíð sinni.

Við höfum fundið hamingjuna. Við hötum ekki þá, sem hata okkur. Meðal manna, sem eru fullir haturshuga, dveljumst við lausir við hatur.

Við höfum fundið hamingjuna. Lausir við ágirnd lifum við meðal hinna ágjörnu.

Við höfum fundið hamingjuna. – Við köllum ekkert eign okkar, en eins og hinir björtu Guðir nærumst við á hamingjunni.

Góða menn má þekkja jafnvel úr fjarlægð eins og hinn hvíta tind jökulsins.

Vondir menn eru eins og örvar, sem skotið er út í nóttina.

Þann, sem kann að halda á taumum geðsmuna sinna, kalla ég hinn sanna ökumann. – Aðrir halda aðeins lausum taumi.

Hann mun sigra reiði með góðvild. Hann mun sigra illt með góðu. Hann mun sigra ágirnd með örlæti og ósannindamanninn með sannleika. Líkt og stríðsfíll, sem verður fyrir örvarskoti, lætur vitur maður ekki á sig fá ásakanir manna, en svarar þeim með þögn.

Maður er ekki lærður vegna þess, að hann tali mikið. Þann, sem er hófsamur, laus við hatur og ótta, hann köllum við lærðan.

Maður verður ekki brahmani (prestur) vegna hárfléttu sinnar, vegna ættar sinnar eða fæðingar. (Brahmanar tóku þennan titil að erfðum. Þeir eru æðsta stétt hins gamla indverska stéttarþjóðfélags, sem búddisminn er fyrsta uppreisnin gegn). – Aðeins sannleiki og réttlæti gerir manninn brahmana. Kallið hann ekki brahmana vegna uppruna hans eða móður. – Í raun og veru er

hann fullur hroka og hann er auðugur. – En fátækan manni, sem er laus við ágirnd, hann kalla ég brahmana.

Margir menn, sem hylja herðar sínar með hinu gula klæði, eru hvatvísir og ágjarnir. Slíkir menn fara til lágra staða vegna illra verka sinna.

Maður er ekki mikill, vegna þess að hann treður aðra undir hæl sínum.

Aðeins sá, sem hefur samíð með öllu sem lífsanda dregur, – aðeins sá einn er mikill.

Hvað er Nirvana?

Meistari Búdda kennir, að hverjum manni sé í sjálfsvald sett að losna undan oki þjáninga og dauða og öðlast æðstu gæði mannlegs lífs, sem indversk heimspeki kallar *nibbana* á hinu gamla máli pali og *nirvana* á sanskrít.

Þetta ástand, *nirvana*, hefur orðið heimspekingum óþrjótandi umræðuefni og hver heldur þar fram sinni skoðun. – Sá einn, sem þöglastur er og ófúsastur að ræða þennan djúpa leyndardóm, er sá, sem þekkti hann betur öðrum mönnum, sjálfur meistarinn Búdda. Hann, sem sjálfur lifði nirvana, skildi, að tilgangslaust var að reyna að gefa blindum mönnum, sem aldrei höfðu séð neitt ljós, hugmyndir um liti, – betra að reyna að kenna þeim, hvernig þeim var sjálfum unnt að öðlast sýn. – En blindir menn sætta sig ekki við að geta ekki þekkt heim sjónarinnar með nefi sínu og eyrum!

Þegar menn heyra um eitthvað, sem liggur utan reynslu og skynjunar venjulegra manna, viðurkenna þeir ekki vanmátt sinn til að skilja hugmyndina réttilega, heldur víða þeir að sér reka úr fjörum fræða sinna og smíða úr honum hina nýju hugmynd sína, – nákvæmlega á sama hátt og sá, sem aldrei hefur notið sjónar, reynir með tón og snertingu að skapa sér hugmyndir um hvítt og blátt.

Svo margt hefur nú verið skrifað um nirvana, að í leit okkar í gömlum bókum og nýjum getum við a. m. k. rekizt á tuttugu mismunandi hugmyndir eða kenningar um, hvað nirvana sé.

En svo undarlegt sem það þó kann að virðast, hefur aðeins ein þessara hugmynda – sennilega sú fjarstæðasta – náð verulegri útbreiðslu á Vesturlöndum.

Schopenhauer er sagður hafa lesið Upanishada – ekki á frummálinu að vísu – heldur latneska þýðingu, sem gerð var eftir persneskri þýðingu úr frummálinu, sanskrít. – Þessi frægi og áhrifamikli heimspekingur miðlaði síðan öðrum þjóðum Vesturlanda af nægtum þekkingar sinnar á indverskri heimspeki. – Schopenhauer skildist, að niravna þýddi dauði, útslokknun og endi allrar tilveru; að lífið væri þjáning, sem aðeins dauðinn væri lækning á. Og þennan dauða hélt Schopenhauer, að Indverjar kölluðu nirvana.

Prófessor Oldenberg leyfir sér ekki að hafa aðra skoðun en hinn frægi heimspekingur nágrannalandsins. Rhys Davids er einnig sama sinnis. Hún segir m. a.: „Nirvana búddisins merkis einfaldlega dauði.“ – Og Dahlke tekur í sama streng: „Aðeins samkvæmt kenningu Búdda er lausnin undan þjáningunni neikvæð, en ekki jákvæð hugmynd í líki himneskrar dýrðar.“

Allir þessir víðþekktu fræðimenn Vesturlanda halda og hafa kennt öðrum að halda, að nirvana væri neikvæð hugmynd, sem þýddi útslokknun líflampans og náttmyrkur og tóm dauðans.

„Það, sem ég er ekki, það, sem er ekki kenning mín, er ég ásakaður um,“ er haft eftir Gautama Búdda jafnvel meðan hann sjálfur lifði. Hvernig gat líka Búdda, sem sjálfur *lifði* nirvana þrjátíu og fimm ára að aldri og dvaldist eftir það 45 ár á jörðinni til að fræða menn um rétta breytni, sem leiddi til hinnar æðstu hamingju, – hvernig gat hann kennt, að nirvana merkti *dauði*?

Ekki má þó halda, að allir fræðimenn Vesturlanda hafi gert sig seka um að endurtaka þennan einfalda skilning Schopenhauers.

Max Müller segir t. d. eftir kerfisbundna rannsókn og ná-

kvæma leit í fornum bókum, sem fjalla um kenninguna um nirvana: „Þar er ekki að finna eina einustu setningu, sem réttlætir þá kenningu, að nirvana þýði dauði.“ – Og undir það taka þeir indverskir fræðimenn, sem handgengnastir eru þessum fræðum.

Búdda kennir, að hin lægri tilvera líði undir lok og hverfi mönnum, þegar nirvana er skynjað. Sá heimur, sem þeim opnast, er að vísu hinn gamli heimur, en séður í nýju ljósi, – heimur, sem skynsemi manna fær ekki skilið fyrr en innsæi mannsins hefur náð fullum þroska. Þannig er nirvana hvarf hinnar lægri náttúru og birting annarrar og hærri, líkt og stjörnur, sem virðast hverfa, þegar nóttinni lýkur og nýr dagur rennur.

Stjörnurnar hverfa ekki í raun og veru, þegar sólin kemur upp, – við sjáum þær aðeins ekki lengur, vegna þess að annað ljós verður þeim bjartara.

Á sama hátt hverfur veröldin ekki heldur í raun og veru – hún breytist aðeins í vitund þess manns, sem lifir nirvana. – Hann skynjar þá hið sanna eðli tilverunnar og lífsviðhorf hans er eilíflega breytt. En þó að Búdda á sama hátt og Upanishadar vari menn við þeirri villu að reyna að lýsa nirvana, hafa margir gerzt brotlegir við það boðorð. – Öldungurinn Nagasena segir t. d. um nirvana: „Þar hefur maðurinn engar þarfir meir, heldur engar langanir. Þar vaxa blóm hreinleikans og hins sanna lífsskilnings. Nirvana líkt og fæða viðheldur lífinu og bindur enda á hrörnun og dauða. Líkt og fæða eykur það styrk manna, og eins og fæða er lind fegurðarinnar, eins er nirvana lind hinnar himnesku fegurðar. Nirvana er óskapað eins og rúmið og eins og það hvorki eldist né deyr, hverfur né endurfæðist. Nirvana er heimurinn í sinni fullkomnustu mynd. Líkt og óskatréð uppfyllir það allar óskir manna. Það vekur gleði og er fullt birtu.“

Þannig lítur öldungurinn Nagasena á nirvana. Í hans augum

er það ekki útslokknun eða dauði, heldur hið fullkomnasta stig mennskrar tilveru. Í Búddaghosa er nirvana á sama hátt lýst sem raunverulegri tilveru. Þar er aðeins bundinn endi á hatur, ótta, reiði og aðrar lægri hvatir manna og langanir, þar sem langanir eru til aðeins þar, sem menn eiga óuppfylltar óskir. – En nirvana verður aðeins lýst með neikvæðum setningum. Það er ekki þetta. Það er ekki hitt.

Í Sarvastivadin er nirvana talið hámark mannlegrar tilveru, þar sem maðurinn hefur náð fullkomnun og er laus undan löstum og þjáningum og allar þrír manna eru uppfylltar.

Sarvastivadin fjallar um hin þrjú algildu sannindi (asamskrita dharma), sem eru sögð kjarni nirvana og verða aldrei sögð með orðum, þar sem orð geta aðeins lýst hinu takmarkaða, en ekki hinu algilda. Þessi þrjú sannindi eru sögð mynda þríhyrning hins raunverulega. Þau verða aðeins skynjuð með innsæi.

Af þessum orsökum geta hugmyndir heimspekinganna aldrei gefið mönnum raunhæfan skilning á nirvana, því að þar verður að sögn hver að sjá með nýrri vitund. Þangað til verða mönnum hlið hins dýpsta leyndardóms lokuð – og tilraun skynseminnar til að takmarka hið ótakmarkanlega, getur aldrei komið í stað sannrar þekkingar.

Loks skal hér tilfærður kafli tekinn upp úr Lankavatara Sutra, og er hann af ýmsum mönnum á Austurlöndum talinn það bezta, sem um nirvana hefur verið skrifað.

Þá sagði Mahamati við meistarann Búdda: – „Seg þú okkur, – hvað er nirvana?“

Og Búdda svaraði: „Mahamati, orðið nirvana er notað í mörgum mismunandi merkingum af ólíkum mönnum. Þessum mönnum má skipta í fjóra flokka. Fyrst eru þeir, sem þjást og óttast þjáninguna, og leita því nirvana. Þá eru til heimspekingar,

sem reyna að skilgreina nirvana. Í þriðja lagi er til viss tegund nemenda, sem hugsa um nirvana í sambandi við sína eigin sáluhjálp. – Og loks eru búddarnir og það, sem þeir kalla nirvana.

Þeir, sem þjást og óttast þjáninguna, hugsa um nirvana sem undankomu og endurgjald. Þeir ímynda sér, að nirvana sé sama og eyðing skynfæranna og hugans. – Þeir vita ekki, að hugurinn í sinni víðtækustu merkingu og nirvana er eitt – og að þessa veröld lífs og dauða er því ekki hægt að greina frá nirvana. Þessar fáfróðu sálir tala um mismunandi leiðir til frelsunar í stað þess að hugleiða hið ótakmarkaða eðli nirvana. Þeir þekkja ekki eða vilja ekki þekkja kenningar búddanna (Gautama Búdda er sagður hinn 8. búdda) og halda sér því fast við þá hugmynd, að nirvana sé utan þess, er séð verður með huganum, – og halda þannig í blindni áfram að hringsnúast með hjóli lífs og dauða.

Hinar margvíslegu hugmyndir heimspekinganna um nirvana eiga sér í raun og veru engan stað í veruleikanum. – Sumir heimspekingar halda, að nirvana verði fundið, þegar hugarstarfsemi inni lýkur, vegna þess að þau öfl, sem byggja upp einstaklings-eðlið og veröld þess, hætta starfsemi sinni þar með, – eða að nirvana verði fundið, ef menn afneiti veröldinni og fallvaltleik hennar. Sumir halda, að nirvana sé ástand án allrar vitundar um fortíð og nútíð, líkt og þegar lampi þornar, eða þegar sæði er brennt, eða þegar eldur slokknar, vegna þess að eldsneytið þrýtur. Þetta er skýrt af heimspekingunum sem endir allrar sundurgreiningar. – En þetta er ekki nirvana, því að nirvana er ekki dauði eða tóm.

Og enn eru heimspekingar, sem útskýra sáluhjálp líkt og hún væri aðeins fólgin í að stöðva sundurgreiningu hugans — eins og vindur, sem hættir að blása – eða eins og þegar menn með sjálfstamningu hætta að greina milli þekkjandans og hins þekkta – eða losa sig við hugmyndina um varanleika og fallvaltleika eða

kasta fyrir borð hugmyndum sínum um gott og illt eða sigra girndir sínar með þekkingu. – Í þeirra augum er nirvana sáluhjálp.

Sumir, sem sjá þjáninguna í heimi formsins, óttast hugmyndina um form og leita því hamingju í heimi formleysunnar. – Sumir segja, að með því að kanna eðli einstaklinga og lífsins í heild sinni megi glögglega sjá, að engin eyðing sé til og að allt í tilverunni sé eilíft. – Og þessa eilífð kalla þeir nirvana. – Aðrir sjá eilífðina í þeirri hugmynd um nirvana, að það sé samruni einstaklingssálarinnar við heimssálina. – Enn aðrir skoða alla hluti sem kraftbirtingu þess guðdóms, sem allt snýr til að lokum. Sumir halda, að tilveran sé í eðli sínu tvennt, efni og andi, sem verki hvort á annað, og til þessara tengsla eigi allir hlutir rót sína að rekja. Sumir halda, að veröldin skapist af lögmáli orsaka og afleiðinga og engin önnur rök séu þar nauðsynleg. Aðrir halda, að Ishwara (Guð) skapi alla hluti að vild sinni.

Með því að binda sig við allar þessar heimskulegu hugmyndir losna þeir aldrei af svefnmóki sínu, og þeir halda svo, að þetta svefnmók sé nirvana.

Þá eru þeir, sem halda, að nirvana sé sá heimur, þar sem hinn innri maður ræður ríkjum óhindraður af öllum og öllu öðru. – Og þar ríki hann eins og marglitt stél páfuglsins eða þúsundflata kristall – eða broddur þistilsins. Sumir segja, að Veran sé nirvana. Aðrir segja, að Ekki-Veran sé nirvana. Og enn eru aðrir þeirrar skoðunar, að ekki sé rétt að greina milli nirvana og tilverunnar. Sumir halda, að tíminn sé hinn mikli skapari, og að eins og upphaf heimsins sé háð tímanum, halda þeir, að nirvana sé tíminn. Sumir halda, að nirvana birtist, þegar allir hafi tileinkað sér hin tuttugu og fimm sannindi eða þegar kóngurinn tekur að ástunda hinar sex dyggðir. – Og til eru kennimenn, sem hyggja að nirvana sé að komast til paradísar.

Þessi sjónarmið, sem hægt er að finna misjafnlega vel túlkuð hjá heimspekingunum, eru ekki í samræmi við rökrétta hugsun, og vitrir menn geta ekki aðhyllzt þau.

Þeim er öllum sameiginlegt að líta á nirvana í einhvers konar orsakasamhengi við heim sinnar veraldlegu reynslu. Heimspekingarnir smíða sér líkneski af nirvana úr takmörkunum sínum. En þar, sem ekkert upphaf er til og ekki heldur neinn endir – hvernig getur þar verið um nokkrar takmarkanir að ræða? Hver heimspekingur, sem treystir sinni eigin fræðibók og sækir þang- að skilning sinn, syndgar gegn sannleikanum, því að sannleikurinn er ekki þar sem hann heldur.

Með öllu þessu raskar hann aðeins sálarró sinni – og þar sem hann getur ekki fundið nirvana með heimspekilegum heilabrotum, verður hugur hans enn ruglaðri, og því ruglaðri, sem hann verður sjálfur, þeim mun ruglaðri gerir hann aðra menn.

Hvað viðvíkur hugmyndum þeirra nemenda og meistara, sem halda sér fast við, að nirvana sé hinn innri maður þeirra og reyna að finna hann með því að einangra sig frá umheiminum, er hugmynd þeirra sú, að nirvana sé eilíf dýrð líkt og sú hugljómun, sem nefnd er samadhi. – En hún er fyrir þá eina, – ekki meðbræður þeirra. Þeir sjá, að heimurinn er skapaður af huganum og að allar hugmyndir eru starfsemi hans. Þess vegna höggva þeir á bönd sín við samfélagið og iðka margs konar andlegar íþróttir og leita í einveru sinni sjálfþekkingar – hins æðsta vísdóms. Þeir komast upp á hið sjötta stig og ná samadhi. En þar sem þeir eru ekki lausir við eigingirni, nær hugarfarsbreytingin ekki til hins dýpsta eðlis og þess vegna verða þeir ekki óháðir hugarstarfsemiinni og eru enn á valdi þeirra aflla, sem skapa hugsanavenjur. Með því að halda sér fast við samadhi fara þeir til síns nirvana. En það er ekki nirvana búddanna. Þeir hafa fallið í strauminn og verða fyrr eða síðar að snúa við til veraldar lífs og dauða.

Þá sagði Mahamati við meistarann Búdda: „Þegar bodhisattvar (verðandi Búdda) fórna sinni eigin hamingju til að hjálpa öðrum, verða þeir eitt með öllu, sem lífsanda dregur. Þeir geta sjálfir verið hreinir, en hið illa er enn við líði í öðrum mönnum.“

– „Seg oss, Búdda, hvaða vissu fá þá bodhisattvar fyrir nirvana.
– Og hvað er þeirra nirvana?“

Búdda svaraði: „Mahamati, sú sönnun er ekki stærðfræðilegs eða rökfræðilegs eðlis. Þeim er ekki gefin fullvissa hugans, heldur fullvissa hjartans. Sú fullvissa kemur, þegar innisæi opnast með því að ryðja hindrunum hvatanna úr vegi, yfirstíga hindranir þekkingarinnar með því að gera hana sanna og leysa upp sérhyggju einstaklingseðlisins. Þegar hin dauðlega vitund hættir sundurgreiningu sinni, slokknar lífsþorstinn, kynhvötin hverfur, fróðleiksþorstinn er ekki lengur til, ekki heldur eilífðarþráin. Þegar þessi fjórfaldi þorsti slokknar, deyr máttur vanans til að endurnýja sig, – og þegar þessi máttur vanans er brotinn á bak aftur, hverfa rúnir lasta og þjáninga af andliti lífsins. Bodhisattvann öðlast þá sjálfspekkingu, en hún er sú sönnun, sem hjartanu er gefin.“

Til eru bodhisattvar hér og í öðrum heimum, sem af einlægni helga sig köllun sinni, en geta þó ekki gleymt dýrð samadhi og frið nirvana – sjálfum sér til handa. Kenningin um hið algerða nirvana er því birt samkvæmt leyndri ráðstöfun, vegna þeirra, sem ennþá binda sig við hugmyndina um nirvana – aðeins handa sjálfum sér, svo að þeir fyllist löngun til að einbeita sér að þróun lífsins og frelsun allra lifandi vera. Heimsfræðarar boða ákveðnar kenningar um nirvana í samræmi við þær aðstæður, sem fyrir hendi eru á hverjum tíma og uppörva með þeim hina hugdeigu og eigingjörnu. Til þess að snúa hugsunum þeirra frá þeim sjálfum og til að hvetja þá til dýpri samúðar og einlægari fyrirhyggju fyrir öðrum er þeim gefin framtíðarfyrirheit af mannkynsfræð-

urunum, en ekki af búddum sannleikans (Dharmata Búdda).

Þau lög, sem eru hin æðsta vizka, drottna í ríki Dharmata Búdda. Bodhisattvum á sjöunda og áttunda stigi veitir Dharmata Búdda yfirskilvitlegan skilning og þeim er sýnd leiðin, sem þeir eiga að fylgja. Eftir hina óskiljanlegu ummyndun vilja og persónuleika bodhisattvans, öðlast hann fullkomna þekkingu á hinum æðsta vísdómi. Hann lifir þá ekki lengur sjálfum sér, en það líf, sem hann lifir eftir það, er líf búddans, alheimslegt líf eins og það birtist honum eftir ummyndunina. Í ljósi þessa æðsta vísdóms sér bodhisattvann, að fyrir hinn sanna búdda er ekkert nirvana til.

„Dauði“ búddans, sem kallaður er hinn voldugi Paranirvana, er raunar hvorki eyðing né dauði. Ef svo væri, fylgdi honum ný fæðing og áframhaldandi hringrás endurfæðinganna. Ef um eyðingu væri að ræða, væri sú eyðing í sjálfu sér verknaður, sem einhver afleiðing hlyti að fylgja – en svo er ekki. Hvorki er þetta „dauði“ né lausn né eitthvað, sem maður öðlast – og þá næst þetta stig ekki fyrirhafnarlaust. Hann hefur enga sérstaka þýðingu og er ekki heldur þýðingarlaus – en fyrir búddana er ekkert nirvana til.

Nirvana búddanna er þar, sem það er viðurkennt, að ekkert sé til nema það, sem andinn sér sjálfur. Nirvana er þar, sem menn skilja eðli tilverunnar og segja skilið við tvíhyggju skynseminnar. Nirvana er þar, sem hugarstarfsemin með allri sinni sundurgreiningu, ófrelsi, græðgi og eigingirni hefur endanlega orðið að þoka. Nirvana er þar, sem rökfræðin er orðin haldlaus og ónóg og ekki lengur notuð. Þar sem menn láta sér jafnvel á sama standa um hugmyndina um sannleikann, vegna þess að hún veldur aðeins ruglingi. Þar sem menn hafa sagt skilið við hinar fjórar staðhæfingar og sjá með innsæi sínu beint inn í hús raunveruleikans. Nirvana er þar sem hinar tvöföldu ástríður hafa fjarað út, þar

sem hinum tvöföldu hindrunum er rutt úr vegi og hin tvöfalda óeigingirni er af alhug viðurkennd. Nirvana er þar, sem ummyndunin hefur náð dýpstu eðlisrótnum mannsins og veitt honum fullan skilning á sjálfum sér og lífinu. Þetta er nirvana búddanna.

Í nirvana fer bodhisattvann upp stig af stigi. Með hjálp búddanna nær bodhisattvann þar dýrð samadhis. Nirvana er þar, sem samúðin með öðrum er sterkari en hugsunin um sjálfan sig. Nirvana er þar, sem stigi búddans er loks náð.

Nirvana er ríki Dharmaata Búdda. *Nirvana er þar, sem hin æðsta vizka birtist sem kærleikur, sem nær til alls. Nirvana er þar, sem kærleikurinn birtist sem hin æðsta vizka, sem nær til alls og upplýsir allt.*

Þetta er hið sanna nirvana.

Til eru tveir hópar manna, sem fá ekki „haldið inn í“ nirvana. Í fyrsta lagi þeir, sem hafa yfirgefið hugsjón bodhisattvans og segja, að hún sé ekki í samræmi við ritninguna og lagabókina – og leiði ekki heldur til sáluhjálp. Í öðru lagi eru það einnig hinir sönnu bodhisattvar, sem vegna hins forna eiðs síns, sem unninn var vegna umhyggju þeirra fyrir velferð annarra, segja sem svo: „Meðan til eru menn, sem geta ekki öðlzt nirvana vegna vanþroska síns, stend ég einnig fyrir utan.“ Þannig eru þeir af frjálsum vilja utan nirvana. Það er ekki vilji búddanna, að nokkur standi í myrkrinu fyrir utan. Sá dagur mun koma, að hver og einn mun með hjálp þeirra ljúka þróun sinni og komast upp á stig nirvana. – En ef þeir aðeins gætu skilið það, þá eru þeir nú þegar í nirvana búddanna, því að í hinum innsta veruleika hafa allir hlutir frá upphafi verið í nirvana.“

Hávamál Indlands

Bagavad Gita er vinsælasta bók hindúismans. Fyrr á öldum var hún vel þekkt í austri, einkum í Kína og Japan, og á síðari öldum hefur hún verið þýdd á flestar tungur Vesturlanda. Í Englandi kallar Aldous Huxley þessa bók t. d. eitt hinna beztu rita, sem skrifuð hafa verið um heimspeki. – Og í Þýzkalandi gerði J. W. Haner hana helzta rit „hinnar þýzku trúar“. (J. W. Haner tekur hana í bókstaflegri merkingu).

Höfund bókarinnar þekkjum við ekki. Eins og flestir aðrir rithöfundar indverskir lætur hann ekki nafns síns getið. Í ýmsum bókum er okkur sagt, að höfundur hennar sé Sri Vyasa (sri merkir herra). En á Indlandi hafa verið jafnmargir „vyasar“ og skrifarar á Íslandi, þeir er afrituðu og umstömuðu fornar bækur. Sanskrítarorðið *vyasa* og *skrifari* í þessari merkingu þýða hið sama. Vyasa er aðeins titill, sem mörgum fræðapul var gefinn.

Um aldur bókarinnar vita menn ekki heldur með vissu. Sú skoðun hefur þó orðið ofan á, að bókin í sinni upprunalegu mynd sé frá 5. öld fyrir Krists burð.

Bókin Bagavad Gita er aðeins einn kafli úr lengsta kvæði, sem ort hefur verið, – kvæðinu Mahabarata. Kvæðið fjallar um stríð milli tveggja flokka sömu konungsættar, Kuruga og Pandava, sem báðir berjast til valda. Foringi Pandava nefnist Arjuna. Í þessum kafla kvæðisins, sem nefndur er Bagavad Gita, hefur skáldið látið Guðinn Krisna stíga niður til jarðarinnar og ræða við manninn í líki hins verðandi konungs, Arjuna, um höfudvandamál og rök mannlegrar tilveru. Þessar viðræður Krisna

og Arjuna verða síðar sjálfstæð bók. Enn í dag er hún talin merkust bóka meðal hindúa og er þar almennt litin sömu augum og kristnir menn líta heilaga ritningu.

Bagavad Gita er samin á stormatínum, þar sem margir vindar blása úr ýmsum áttum. Höfundur hennar er opinn fyrir öllum veðrum og leitast við að sameina margar lífsstefnur og fullnægja á þann hátt þörf aldarinnar til einingar. Höfundinum hefur tekizt meistaralega vel að sameina hin mörgu sjónarmið, sem uppi voru á hans tíð. Í Bagavad Gita finnur trúnaðurinn *bakti*, alþýða manna persónulegan Guð, þjóðhöfðingjar og stríðsmenn heimspekilega réttlætingu fyrir styrjöldun og vígaferlum, – ef barizt er gegn „hinu illa“. – Og heimspekingurinn, sem skilur hina táknrænu merkingu þessarar bókar, finnur í henni fullkomnun þeirrar heimspeki, sem hún þiggur að láni frá Vedabókum, upanishöðum, yoga-heimspeki, Kapila og Búdda.

Meðal ófullkominna manna er fullkonnunin sjaldan vinsælust. Vinsældir Bagavad Gita byggjast bæði á reisu hennar og því sem lægra ber, bæði á háum hugsjónum hennar og kenningum, sem nær eru jörðinni og veraldarhöfðingjum og alþýðu manna kærari en boðorð hinna fáu stóru.

Bagavad Gita hefst á því, að báðir flokkar hafa fylkt liði á vígvellinum albúnir til orrustu. Arjuna stendur í hervagni sínum og lítur yfir lið fjandmanna sinna – og frænda. Sú tilfinning, að innan stundar hljóti hann að eiga orrustu við þessa ættingja sína og úthella blóði þeirra, varð honum óbærileg. – Hann hvarf inn í hervagn sinn og lagðist þar niður. – Vagnstjóri hans, sem var enginn annar en Guðinn Krisna, kom þar til hans til að hvetja hann til að láta ekki bugast, heldur rísa á fætur og berjast. – En Arjuna lætur ekki huggast. – „Hvernig getum við, ó Madhava (Krisna),“ spyr hann, „öðlazt hamingju með því að drepa okkar eigin frændur?“ Arjuna fýsir ekki að vega þessa hermenn, sem

fylkja liði gegn honum – jafnvel ekki þó að þeir ráðist að honum.

Til þess að afhjúpa þessa „villu“ Arjuna þarf Guðinn Krisna á djúpstæðustu rökum upanishadanna og yoga-heimspekinnar að halda. – „Hið óraunverulega er ekki til,“ sagði hann við Arjuna, „og hinu raunverulega verður ekki eytt... Sá, sem heldur, að sjálf mannsins taki þátt í vígum hans eða að sjálfið verði vegið, þekk-ir ekki sannleikann ... Sjálfið hvorki vegur né verður vegið. – Sjálfið fæðist aldrei og deyr aldrei. . . Því verður aldrei eytt, þó að líkamanum verði tortímt... Það verður ekki vegið með sverði, né brennt í eldi, né drekkt í vatni.“

Þennan vísdóm um ódauðleika sjálfsins höfðu upanishadar og Patanjali kennt og notað hann til að hvetja menn til að vanda sem mest breytni sína, m. a. með því að tortíma aldrei lífi nokkurs manns – eða jafnvel dýrs, og þola heldur óréttlæti en taka þátt í vígaferlum, því að dauða sinn þyrftu menn ekki að óttast – aðeins afleiðingar rangrar breytni.

Þennan sama vísdóm virðist höfundur Bagavad Gita nota til að sanna, „að fyrir hermann sé ekkert hærra til en réttlátt stríð“.

Og Guðinn Krisna slær einnig á strengi hégómadýrðarinnar í hvatningu sinni til Arjuna. „Þessir hraustu hermenn munu halda, að þú hafir flúið úr orrustunni sakir hræðslu . . . Óvinir þínir munu fara um þig smánarlegum orðum og ásaka þig um hugleysi. – Og hvað er til verra en það?“ – Þá eggjan stenzta stríðsmaðurinn Arjuna ekki. – Hann lætur sannfærast og fer í stríðið ...

Hér fjallar höfundur Bagavad Gita um eitt af mestu vandamálum siðfræðinnar. Niðurstaða hans virðist andstæð öllum anda indverskrar heimspeki. Indverskir heimspekingar fyrir hans dag og raunar eftir hans dag líka hafa næstum allir boðað

kenninguna um friðhelgi lífsins og talið mannvíg hinar mestu yfirsjónir, sem mannleg fáfræði gerir sig seka um. Þeir hafa á sama hátt og Kristur boðað, að meingjörðir væru aldrei réttlæt-anlegar, ekki einu sinni gagnvart meingjörðamönnum. Þessi kenning um friðhelgi mannlífsins hefur þó sérstaklega verið litin hornauga af þjóðhöfðingjum og herkonungum, sem jafnan hafa staðið í styrjöldum og vígaferlum. Indverskir konungar áttu, eins og títt var um þjóðhöfðingja, í endalausum erjum og styrjöld-um. Þessir sömu konungar töldu sig samt vel mennta og vitra og höfðu heimspeki og andlegan vísdom í hávegum. Þeim þótti jafnan sómi að því að hafa fræga heimspekinga við hirð sína. Og þeir heimspekingar, sem framgjarnir voru og fýsti í fé og frama, sáu, að hylli konunga var bezta tryggingin fyrir hvort tveggja. Við þekkjum ekki höfund Bagavad Gita og vitum ekki, hvort nokkurt samband hefur verið á milli þessara gagnkvæmu hags-muna, hvað hann snertir. Hitt er ljóst, að þessi kenning um rétt-lætingu stríðsins hefur verið herkonungum einkar kær og hún hlaut nafnið „hinn konunglegi vísdomur“. Bæði Búdda og Krist-ur sögðu mönnum að svara ekki árás meingjörðamannsins og gjalda illt með góðu. En þessi kenning, sem boðuð er af heims-fræðurunum, á sér óvíða húsaskjól á þessari jörð. Hún hefur aldrei verið viðurkennd í borgaralegum lögum nokkurs þjóð-félags og hefur alltaf verið mönnum þyrnir í augum. – Saga er sögð um ungling nokkurn, er hlýddi á tal Gautama Búdda um rétta breytni og hvernig menn skyldu gjalda illt með góðu. Ungl-ingnum fannst eins og mörgum fleiri, að þessi kenning væri hreinasta fjarstæða og óframkvæmanleg í daglegu lífi. Hann hugsaði með sjálfum sér: Ef ég nú fer á fund Gautama og geri honum t. d. einhvern óleik, ja, þá verður Búdda að gera mér eitt-hvað gott í staðinn – eða þá að hann verður að hafna sinni eigin kenningu!

Því meir sem unglingurinn hugleiddi þetta, þeim mun snjallari þótti honum hugmynd sín. Loks stóðst hann ekki mátið lengur og fór á fund Búdda. Þegar þangað var komið, jós strákur úr sér skömmunum og viðhafði ljótan munnsöfnuð um meistarann.

Gautama brosti að villu unglingsins og spurði hógværlega: „Sonur minn, ef maður neitar að þiggja gjöf, hver á þá gjöfina?“ „Gefandinn,“ viðurkenndi unglingurinn. „Sonur minn,“ sagði Gautama. „Þú færir mér þín misvitru orð að gjöf, en ég veiti henni ekki viðtöku. – Hún er því þín eign. En er hún góð eign?“ Unglingurinn var þagnaður, en meistarinn hélt áfram: „Eins og bergmál fylgir hljóði og kuggi fylgir manni, fylgir þjáningin illum orðum og verkum. Sá, sem viðhefur ill orð, líkist manni, sem lítur upp og skyrpir á himininn. Það skaðar himininn ekki neitt, en fellur niður á hans eigið andlit.“

En hvernig stendur þá á því, að höfundur þessarar helgu bókar, Bagavad Gita, leggur blessun sína yfir „réttlátt stríð“, sem beint er gegn „hinu illa“? Höfundurinn veit fullvel, að allir þjóðhöfðingjar telja sig berjast gegn „hinu illa“. – Hvað lærdóm og leikni í röklist snertir stendur þetta skáld ekki að baki neinum öðrum indverskum höfundi. Hann þekkir niðurstöður upanishadanna, Patanjali og Búdda. Hvers vegna gengur hann gegn þessum lærifeðrum sínum? Sjálfur mundi hann sennilega svara: „Hvergi hef ég á móti þessum meisturum gengið. Herkonungar og alþýða hafa aðeins misskilið verk mitt.“ – Og heimspekingar og djúphyggygjumenn eru á sama máli. Þeir skildu táknmálið og vissu, að orrustan var ekki venjuleg orrusta, heldur þroskabarátta mannsandans. Þeir sáu ljóslega, að Guðinn Krisna var aðeins tákn sjálfsins, atman, hins eilífa eðlis mannsins. Þeir vissu, að stríðsmaðurinn Arjuna merkti manninn, sem verður að sigra hina lægri náttúru sína, illar tilhneigingar og illar hvatir, að ör-

vænting Arjuna í byrjun stríðsins tákna ástand, sem djúphyggjumenn eru vanir að kalla svartnætti sálarinnar. Það ástand er talið nauðsynlegur undanfari andlegs vaxtar. – Þeir skildu, að baráttuvöllurinn tákna mannssálina, þar sem æðri og lægri öfl takast á, unz sigur hins innri manns (atma, krisna) er unninn og ríki hans endurheimt; að fylkingar fjandmannanna og „frændanna“, sem berjast átti gegn og fella, voru lestir manna eins og reiði, öfund, ótti, hroki, hefnigirni, fáfræði, græðgi, illgirni og annað fylgilið hinnar lægri náttúru.

En þetta skildu ekki allir eins og heimspekingarnir. – Herkonungar, sem háðu stríð og alþýða manna, sem notuð var til leiksins, tók efni þessa kvæðis í bókstaflegri merkingu, sem eðlilegt má teljast – og skáldinu sjálfu hefur eflaust verið ljóst. Allt þetta virðist með ráði gert og skáldinu tekst hér betur en nokkrum öðrum manni að þjóna tveim herrum og hlýtur fyrir jafnt virðingu herkonunga og heimspekinga!

Boðorðið um að beita aldrei valdi og valda hvorki manni né dýri þjáningu er boðorð himnaríkis, en ekki jarðarinnar enn sem komið er. Það er að finna í breytni fárra manna. Venjulegum mönnum finnst það óframkvæmanlegt, og þeir, sem reyna það á þjóðfélagslegum vettvangi, líkt og Mahatma Gandhi, týna engu fyrir nema lífinu.

Auga fyrir auga og tönn fyrir tönn er boðorð jarðarinnar og konunga hennar.

Þessi tvö boðorð verða aldrei samrýmd. Annað kennir mönnum veg friðar og lífshamingju þessa heims og annars. Hitt er vegur stríðs og þjáninga, og þær öldur er erfitt að lægja.

Önnur ástæða fyrir hinni miklu útbreiðslu og vinsældum Bagavad Gita er kenning hennar um persónulegan Guð, Krisna. – Guð heimspekinganna var án allra takmarkana og ofar mannlegri skynsemi. Sá Guð var of stór og of fjarlægur allri alþýðu

manna. Heimspekingarnir reyndu að þekkja þennan Guð með því að þroska með sér innsæi, sem þeir töldu að væri ofar skynseminni.

Auðugir menn reyndu að nálgast þennan guðdóm með dýrum fórnfæringum. Með því t. d. að blóta hundrað hestum eða hella þúsund lítrum af mjólk yfir höfuð einhvers goðalíkneskis. – Alþýða manna hafði ekki efni á slíkum fórnum og hin sanna heimspeki var fárra manna eign.

Bagavad Gita boðaði mönnum Guð kærleikans, sem hver maður gat nálgast með einfaldleika, hreinu hjarta og trúartilbeiðslu. Krisna opinberar Arjuna þessa hlið guðdómsins og segir: „Ílvorki með Vedabókum né meinelætalifnaði né með ölmusugjöfum eða fórnum geta menn séð mig eins og þú hefur séð mig.“

Þessi leið til Guðs, leið trúarinnar, var öllum mönnum fær, einnig hinum snauðu og þeim, sem þekktu ekki Vedabækur og yoga-heimspeki. „Þeir þekkja yoga best, sem trúna hafa og láta ekki af að tilbiðja mig,“ segir Krisna við Arjuna. „Þá, sem staðfastir eru í trú sinni á mig . . . dreg ég innan stundar upp úr djúpum dauðans og endurfæðinganna. . . . Kærir eru mér þeir, sem ala ekki hatur til nokkurs manns. Þeir, sem eru öllum velviljaðir og góðgjarnir, þeir, sem lausir eru við ágirnd og eigingirni, þeir, sem eru hógværir í gleði og sorgum, og þeir, sem kunna að fyrirgefa . . .“

Þessi boðskapur Bagavad Gita um Guð kærleikans, hefur komið mörgum fræðimönnum á Vesturlöndum til að halda, að hér sé um áhrif frá kristinni trú að ræða, að Guðinn Krisna sé enginn annar en Kristur. – Meðal þessara fræðimanna er prófessor Hopkins einna þekktastur. Hann segir svo: „Svo gagngjör er breytingin og svo náin eru tengslin milli Krisnaisma (Hopkins telur kenningu Gita Krisnaisma) og kristindóms á hinum

fyrstu öldum kristninnar, að það eru engar skýjaborgir, heldur sagnfræðilega heilbrigð niðurstaða að álíta, að sennilega hafi hindúar í raun og sannleika með þessari trú sinni á madonnu og barn, tilbeðið óafvitandi Kristsbarnið í meir en þúsund ár.“

Hér hefur prófessor Hopkins í huga þá staðreynd, að Guðinn Krisna birtist sem barn á sama hátt og Kristur og elst upp með alþýðufólki. Fæðingardagur Krisna (á sama átt og Krists) er einnig mesta hátíð Indverja.

Á klettaveggjum hellismusteris Elluara er einnig að finna mynd af móður Guðs, sem heldur á barni sínu í örmum sér líkt og á madonnumyndum í kristnum sið. Sú mynd er frá 8. öld eftir Krists burð.

Þessir fræðimenn benda einnig á, að á fyrstu öldum kristninnar hafi samgöngur verið greiðar milli Grikklands, Egyptalands og Indlands. – Postulinn Tómas er m. a. sagður hafa flutzt þangað sem trúboði. Hann var veginn á fjallahæðum nokkrum skammt fyrir sunnan Madras. Þær hæðir eru síðan við hann kenndar. Trúflokkur hans er enn við lýði á Suður-Indlandi og er nefndur „kristnir Sýrlendingar“.

Þetta eru nokkur helztu rök þeirra fræðimanna, sem telja, að kenning Bagavad Gita um bakti sé af kristnum toga spunnin. Aðrir fræðimenn telja, að engin þörf sé fyrir indverska heimspeki og trú að taka eingyðistrú og bakti að láni frá kristindómi. – Eingyðistrú er að finna í elztu bókum Indlands. Guðinn Krisna er persónulegur Guð, en hann er einnig hinn takmarkalaus Guð. Í augum Indverjans hefur þetta aldrei verið nein mótsögn. Algyðistrú, guðstrú og eingyðistrú eru ekki skoðaðar sem neinar andstæður. Hinn persónulegi Guð er hið ótakmarkaða og eilífa í gervi hins takmarkaða. Hvað hina indversku kenningu um bakti snertir, þá er hún einnig miklu eldri en kristindómur. Hana má finna í fornum indverskum ritum, sem eru jafnvel eldri en Búddatrú.

En hvað þá um madonnumyndina á klettaveggnum í Elluara? Sannar hún ekki áhrif kristninnar á indverska trúarhugmyndir? Við nánari rannsókn verður að fullyrða, að svo sé ekki. Þessi madonnumynd er eins og áður er sagt frá 8. öld eftir Krists burð. Á þeirri tíð voru ekki til neinar madonnumyndir með kristnum þjóðum. Fyrst um það bil fjögur hundruð árum síðar er fyrsta madonnumyndin gerð í kristnum sið. Þá madonnumynd er að finna í kirkju einni í Rómaborg, St. Maria Trastevere. Sú mynd er frá tólftu öld. Þannig er þessi hugmynd óþekkt á Vesturlöndum, þegar myndin er gerð í Elluara og því ekki hægt að álíta, að um vestræn áhrif sé þar að ræða.

Og þegar við loks verðum að fallast á þær niðurstöður síðustu rannsókna, að Bagavad Gita sé skrifuð fyrir daga kristninnar, verðum við að álíta, að ekkert beint samband sé milli Bagavad Gita og kristindóms. Krisna og Krists, hversu líkur sem boðskapur þeirra kann þó að vera.

Hitt má næstum fullyrða, að áhrifa kristninnar á Suður-Indlandi hafi gætt þar síðar meir í trúarbrögðum hindúa og runnið saman við skyldar hugmyndir. Og víst er um það, að mörgum hindúa þykir engin mótsögn í því að hengja mynd af Kristi eða heilagri guðsmóður upp á vegg sinn meðal Krisna, Vishnu, Síva og annarra, sem verið hafa að þeirra áliti birting Guðs á jörðinni.

Guðinn Krisna í Bagavad Gita er eins og áður er sagt hið ótakmarkaða í gervi hins takmarkaða. Hinu ótakmarkaða eðli hans reynir höfundur Bagavad Gita ekki að lýsa.

Hinn ótakmarkaða Guð er hægt að skynja með hinni dýpstu vitund manna, en honum verður ekki lýst með orðum, sem skynsemin hefur skapað. En hinn ótakmarkaði guðdómur birtist einnig út á við í takmörkuðu gervi – Ísvara. Hann er persónulegur Guð, sem vakir yfir veröldinni og tekur þátt í lífi hvers

manns og í baráttunni milli hins góða og vonda án þess þó að klippa vængi sálarinnar með því að ræna hana frelsi sínu. Hann er Guð sköpunarinnar. Andi hans birtist sem neisti, sem hinn innsti kjarni alls hins skapaða. Þessi neisti stendur á bak við alla þróun. Takmark hans er að lyfta veröldinni upp til Guðs og gera hana fullkomna eins og sjálfan guðdóminn. Ísvara, hinn persónulegi Guð, er mönnum því fyrst og fremst kennari, sem leiðir þá til sín. Sem slíkur fæðist hann í öllum veröldum og skapar nýjar andlegar stefnur og strauma til að mæta þörfum hvers tíma og leiða þróunina. Hann veður elda þjáninganna á jörðinni. Hann vakir yfir og leiðbeinir hverjum manni og öllum heimi. Hann birtist sem vaxtarbroddur mannkynsins á hverjum tíma, og hann hvílist. – Þessar eru hinar fjórar hliðar Guðs sem fræðara. En hann er meira en allt þetta. Hann kemur ekki aðeins til mannsins utan að, hann kemur einnig til hans innan að, því að hann sjálfur er kjarni hvers manns. Þegar maðurinn hefur „þvegið fætur sína í blóði hjartans“, drukkið bikar myrkursins og vaðið elda þjáninganna. Um miðnætti sálarinnar, þegar nóttin er svörtust og líf manns virðist glatað og vonlaust, opnast hlið sálarinnar og ljós skilnings og samúðar tekur að flæða um vitundina, og hinn innri veruleiki, sjálfið, er skynjað. Þannig rís andi lífsins og komandi hamingju úr gróf dauðans og þjáninganna. Við deyjum til þess eins að lifa.

Jól heiðingjans og kristinna manna eru dulbúið tákni þessa sama boðskapar og hér er settur fram í Bagavad Gita. Arjuna, tákni hinnar leitandi sálar, stendur á vígvellinum andspænis fylkingum myrkranna. Hann lætur bugast. Það ástand hans er tákni miðnættisins á þroskaferli mannsins og einmitt þá tekur vagnstjórinn, sá er taumunum heldur, Guðinn Krisna, til máls. Hann er tákni hins innri veruleika mannsins – atma.

Þannig kennir höfundur Bagavad Gita, að hinn ótakmarkaði

guðdómur birtist sem takmarkaður persónulegur Guð, sem er hið virka afl sköpunarinnar og leiðir þróunina til fullkomnunar. Þannig sameinar Bagavad Gita líkt og önnur indversk heim-speki, guðstrú og algyðistrú.

Þær skoðanir, sem höfundur Bagavad Gita setur fram um veröldina, eru samhljóða eldri heimspeki, indverskri. *Maya*, veröldin, er ekki heimsblekking eins og Schopenhauer heldur fram. Veröldin er líkami Guðs og andi hans er aldrei án líkama. Hvort tveggja er því jafnraunverulegt. Aðeins líkaminn (veröldin) er sífelldum breytingum háður, fæðingu og dauða, þróun og hnignun. Sálin aftur á móti er óumbreytanleg. Mannssálin (atman) er hliðstæð sjálfum guðdóminum. En maðurinn veit það ekki fyrr en hann hefur farið í gegnum hin fimm þróunarstig tilverunnar, „efni – frumlíf – hvatir – skynsemi – innsæi.“ Maðurinn stendur á hinu fjórða þessara stiga, stigi skynseminnar. Hann þekkir þess vegna efni, frumlíf, hvatir og huga, en hann skynjar ekki það sem fyrir ofan hann liggur. Maðurinn í moldinni getur t. d. ekki skynjað manninn sem mann. Jafnvel ekki þó hann sé tekinn í lófa manns eða troðinn undir hæl hans. Maðurinn skynjar það eitt sem liggur á hans þróunarstigi eða þar fyrir neðan. Hann skynjar efni og líf. Dýr sem stendur á hinu þriðja stigi, stigi hvatanna, skynjar heim efnis, lífs og hvata. Svið skynseminnar er því lokuð bók. Þess vegna getur það ekki skilið manninn, sem vitsmunaveru. Það getur aðeins skynjað manninn sem dýr. Maðurinn á sama hátt getur ekki skilið guðdóminn nema sem mann – í gervi persónulegs Guðs með mannlegum eiginleikum í stækkaðri mynd. Fyrst þegar innsæisvitund mannsins er fullproskuð og hann hefur lyft sér upp yfir stig skynseminnar, getur hann skilið það, sem er ofar skynsemiinni, guðdóminn. Maðurinn á stigi skynseminnar lítur á sig sem „kórónu sköpunarinnar“, aðeins vegna þess að hann á sama hátt og maðk-

urinn og dýrið getur ekki skynjað neitt, sem fyrir ofan hann liggur og er honum æðra. Ekki er þó með þessu átt við, að skynsemin líði undir lok, þegar hinu fimmta stigi þessarar þróunar er náð. Hvert þróunarstig sem maðurinn hefur áður gengið í gegnum, heldur áfram að lifa með honum og vera hluti hans. Þróunarstigin þrjú, sem maðurinn hefur yfirgefið (efni, frunlíf og hvatir) hafa ekki horfið, heldur eru þau þættir sem hann er ofinn úr. Efni hverfur að sjálfsögðu ekki, þó að stigi hins meðvitaða lífs sé náð. Efni og líf halda áfram þegar upp á stig hvatanna er komið. Efni, líf og hvatir líða ekki undir lok á stigi skynseminnar. – Í aftureldingu hins nýja dags hinnar æðri vitundar hverfur skynsemin ekki heldur, en hún missir aðeins ljóna sinn líkt og morgunstjörnur við sólarupprás.

Bagavad Gita heldur því þess vegna ekki fram, að menn stuðli að þroska sínum með því að afneita skynseminni. Þvert á móti er augljóst, að vöxtur hennar er skilyrði fyrir frekari þróun, því áður en skynsemin nær fullum þroska getur hin nýja vitund ekki birzt.

Í stað hinnar neikvæðu baráttu manna gegn skynseminni og „eðli“ sínu kennir Bagavad Gita þrjár leiðir til að komast upp til hins fimmta stigs og öðlast þar með fullkomið frelsi, þar sem allir hlutir eiga þar upptök sín og er á vissan hátt stjórnað þaðan. Þessar leiðir eru karma-yoga, leið starfsins, leið hins fullkomna verknaðar; jnana-yoga, leið vizkunnar og bakti-yoga, leið fórnarinnar, kærleikans og trúarinnar.

En þessar þrjár leiðir liggja þó allar að sömu vegamótum og sameinast þar – áður en lagt er út á hina nýju braut mannlegrar fullkomnunar. Áður en komið er að þessum vegamótum, sjá þeir, sem fara leið karma-yoga, Guð sem Guð hins eilífa réttlætis. Þeir, sem fara leið jnana-yoga, sjá hann sem ljós heimsins, sem útrýmir myrkri og villu fáfræðinnar. Og þeir, sem fara leið

bakti-yoga, sjá hann í líki eilífrar mildi og fegurðar. Þegar komið er að vegamótunum, sést, að allt þetta er eitt.

Stríðsmaðurinn Arjuna fer leið karma-yoga. Guðinn segir honum að hætta áhyggjum sínum og hugarvíli, en ganga öruggur fram á vígvöllinn og berjast.

Hér eigum við aftur erfitt með að meðtaka boðskap Bagavad Gita, vegna hinnar tvöföldu merkingar þessarar framsetningar. – Geta mann-dráp verið í samræmi við karma-yoga? Þau eru andstæð allri indverskri heimspeki og raunar Bagavad Gita líka, ef hún er réttilega skilin (eins og ljóslega má sjá á 7. og 12. kafla hennar t. d. –). Bagavad Gita er, eins og áður er frá skýrt, kafli í Mahabarata, sem margir telja fyrirmynd Hómerskvæða, m. a. vegna þess að hún fjallar um sams konar efni og hið gríska skáldverk. Það er ekki ólíklegt, að upprunalega hafi í Mahabarata aðeins verið til vísir þessa samtals stríðskappans og Guðsins. Auðvitað hefur „Hómer“ Mahabarata teflt Guðinum fram á sjónarsviðið eingöngu til að telja kjark í bardagamanninn og hvetja hann til hreystilegrar framgöngu að hætti berserkja. Slíkt er í fyllsta samræmi við hetjukvæði í fornum sið. Líklegt má teljast, að þegar þetta yrkisefni berst í hendur hins sanna heimspekings hafi hann endurritað og aukið þetta samtal og notað hið gamla gervi þess til að túlka heimspeki sína þar ýmist beint eða á táknrænan hátt. Hann getur ekki eða vill ekki af ástæðum, sem raktar eru hér að framan, fella niður hinn gamla texta um Guðinn og stríðshetjuna, vegna þess að hann var öllum ráðamönnum og höfðingjum einkar kær. En þó að heimspekiskáldið geti ekki eða vilji ekki fella hinn gamla texta niður, breytir það honum í líkingamál, þannig að hann geti einnig túlkað hina fornu og djúpu speki, sem er hinn rauði þráður í lífi og kenningu hinna miklu fræðara upanishadanna, yoga-heimspekinnar og búddanna. Þegar við höfum þessa erfðleika skáldsins í huga, skiljum við betur

hina sönnu merkingu þessara orða og um leið boðskap Bagavad Gita í sambandi við karma-yoga, leið starfsins.

Orrustuvöllurinn táknar mannssálina og um leið athafnir manna, veröldina, lífsbaráttuna. Hið raunverulega vandamál, sem fyrir skáldinu vakir, er þetta: Eigum við að taka þátt í þessu stríði, sem nefnt er lífsbarátta? Eða eigum við að afneita heiminum og gerast einsetumenn, til þess að við flækjumst ekki í athöfnum, sem síðar samkvæmt karma-lögmálinu leiða til nýrrar fæðingar og nýrrar þjáningar, sem bindur okkur við hjól veraldarinnar? Eða getum við lifað í þessum heimi venjulegu lífi og tilheyrst mannfélaginu og sámt náð því marki, sem er tilgangur allrar þróunar? Höfundur Bagavad Gita afneitar leið einsetumannsins. Menn eiga að lifa í samfélagi við aðra menn og taka fullan þátt í lífsbaráttunni. – Og nú tekur Guðinn Krisna að kenna Arjuna, hvernig hann geti tekið þátt í þessari baráttu, án þess þó að verða fórnardýr hins neikvæða karma. – Arjuna verður að forðast hið ranga og vinna hið rétta og framkvæma það á fullkominn hátt.

Þjáningin fylgir alltaf illum verkum, orðum og hugsunum. Þeim mönnum, sem taka fyrstu kafla samtalsins milli Krisna og Arjuna bókstaflega, má í þessu sambandi benda á, að með því að berjast við frændur sína og vega þá, ynni Arjuna hin verstu verk. Hann tæki með því aðeins þátt í hégómlegri valdabaráttu og tefldi fram þúsundum manna til þessa fánýta leiks konunganna. Skylda Arjuna væri samkvæmt hinu sanna karma-yoga að ganga yfir til fjandmanna sinna og leita friðar, og ef það tækist ekki, falla þá heldur sjálfur frá valdabaráttunni eða jafnvel í hendur óvina sinna en verða valdur að stríði, sem gera mundi þúsundir manna örkumla beiningamenn og verða þess valdandi, að þúsundir elckna yrðu brenndar lifandi með líkum manna sinna, svo sem siður var á þeirri tíð.

Að leggja bókstaflega merkingu í þessa kafla er því augljóslega í beinni mótsögn við kenninguna um karma-yoga og allan anda bókarinnar yfirleitt, ekki sízt kenningar hennar um bakti.

Öllum illum verkum fylgir þjáning. Góðum verkum fylgir hamingja. Þó eru þau sjaldan unnin án einhverra eigingjarnra hvata eða vonar um endurgjald í einhverri mynd. Þess vegna binda þau manninn líka við hina lægri tilveru jafnvel þó að þau skapi mönnum hamingju. Góð verk verður að vinna á fullkominn hátt, ekki í eigingjörnum tilgangi né í von um endurgjald. Krisna kennir Arjuna að setja traust sitt á Guð og vinna honum öll verk sín og gefa honum þannig dýrðina.

Þeir, sem vinna góð verk í nafni Guðs og fela honum allt líf sitt og allan vanda sinn, þroska skjótt með sér hæfileika til að rísa upp yfir skynsemi – upp til útsýnis og heiðríkju fjallsins.

Önnur leið, sem Bagavad Gita kennir, að liggi til þessa takmarks er leið vísdómsins, jnana-yoga. – Ekki svo að skilja, að skáldið haldi, að mönnum sé nóg að afla sér fróðleiks eða þekkingar frá öðrum mönnum. Hún er ekki heldur fólgin í rökfræðilegum niðurstöðum. Hún er ekki sama og vísindi. Allt þetta er talið þroska mannsins nauðsynlegt. En það er ekki sá vísdómur, sem höfundur Bagavad Gita á við. Sá, sem fer þessa leið, þarf aðeins að verða það, sem hann er og hefur alltaf verið! Hinn fullkomni vísdómur, sem gerir hann frjálsan, býr og hefur alltaf búið með honum. Það, sem virðist vöxtur hans eða þróun, er aðeins birting hans í æ ríkari mæli líkt og svið, sem birtist, þegar tjaldið er dregið frá, eða eins og ljós, sem fellur hægt inn í myrka stofu, þegar dyrum er lokið upp.

Tjaldið, sem liggur milli hugans og þessa djúpa, en dulda vísdóms, er ofið þráðum skynfæra, hvata og tilfinninga, sem skapa hugmyndirnar um *ég* og *mitt*. Þær hugmyndir vekja síngirni einstaklingsins og ágirnd hans og hann fær þannig löngun til að ná

undir sig öllum þeim hlutum, sem hann girnist. Þetta verður aftur orsök árekstra hans við aðra menn, sem einnig keppa eftir sömu gæðum. Þegar hann er svo hindraður í að fá það, sem hugur hans girnist, vaknar reiði hans og hatur, öfund og afbrýðissemi. Þessar kenndir hans verða að sjálf sögðu til þess, að skilningur hans myrkvast og hann fer villur vega. Þannig missir hann hina andlegu sýn sína, sem greinir milli hins rétta og hins ranga. Þegar svo er komið, hlýtur hann að vinna verk í blindni sinni, sem kalla yfir hann þjáningu og auðnuleysi.

Þetta er það, sem átt er við, þegar sagt er, að fáfræðin sé orsök allra yfirsjóna og alls gæfuleysis. – En þessi fáfræði er ekki sama og skortur skólamenntunar eða fróðleiks og þekkingar í venjulegri merkingu þeirra orða. Fáfræði merkir hér skort hins sanna vísdóms, sjálfþekkingar.

Þessi aðskilnaður mannsins við hinn sanna anda sinn (sjálfið) er aðeins stundarfyrirbrigði skapað af sérstökum aðstæðum í heimi hverfulleikans. Bagavad Gita bendir á sömu leið og yogaheimspekin til að sigrast á þessum aðstæðum og lyfta hulu fáfræðinnar af augum mannsins.

Maðurinn þekkir aðeins yfirborð vitundar sinnar. Takmark jnana-yoga er að þekkja hana alla.

Þriðja leiðin, sem kennd er í Bagavad Gita er leið hjartans og dýrkun fegurðarinnar. – Sú leið er á sanskrít kölluð bakti. Það er dregið af rótinni *bhaj*, að þjóna. Þjónusta við guðdóminn eins og hann birtist okkur í náttúrunni, mönnum og dýrum, er kjarni þess. Þessi þjónusta er baktanum ekki hörð skylda, sem hann gegnir af ótta eða af metorðagirnd í von um endurgjald. – Hún er honum eðlileg og ljúf, sjálf sögð og óhjákvæmileg athöfn vegna þess að hún verður hluti hans. – Hún birtist í ást móður til barns síns. Mannvinir eins og Florence Nightingale eru ímynd hennar. – Og hún birtist í starfi hins sanna listamanns. Móðirin, mann-

vinurinn og listamaðurinn vinna ekki verk sín vegna harðrar skyldu, sem á þeim hvílir eða í von um endurgjald. Að baki þeirra er dularfullt voldugt afl, sem höfundur Bagavad Gita kallar Guð kærleikans. Þeir sem beina bænum sínum, lífi sínu og sál sinni til þessa máttar, hvort sem þeir vita það eins og trúmaðurinn eða vita það ekki eins og listamaðurinn, iðka hið sanna bakti og komast örugglega á þann hátt að sanna marki og þeir, sem halda jnana marga (leið þekkingarinnar) eða karma-yoga (leið starfsins).

Hver þessara þriggja leiða er farin, er mönnum í sjálfsvald sett, – þó að hin síðastnefnda sé talin öruggust og beri skjótast ávöxt. – Annars verða menn að lifa lífi sínu eins og þeim sjálfum sýnist.

Þegar Guðinn Krisna hefur upplýst Arjuna um eðli þessa lífs og sagt honum frá þeim leiðum, sem hann veit liggja til æðri tilveru, býður hann honum að ganga út í lífið og baráttu þess . . . og gera það, sem honum sjálfum sýnist. Bagavad Gita lætur það vera síðasta orð Guðs til mannsins. guðdómurinn annast uppeldi mannsins með nærgætni og vizku hins mikla sálfræðings. Hann ætlast til, að maðurinn gegni hinu góða, en gætir þess um leið að ræna manninn aldrei sjálfri líftaug þróunar sinnar, frelsinu. Svo kennir Bagavad Gita.

Sex indversk heimspekikerfi

„Sad darsanas“, eða hin sex heimspekikerfi eru: – Nyaya (Höfundur Gotama), Vaisesika (Höfundur Kanada), Sainkhya (Höfundur Kapila), Yoga (Höfundur Patanjali), Purva Mimamsa (Höfundur Jaimini) og Uttara Mimamsa eða Vedanta (Höfundur Badarayana). Þessi kerfi eru kennd við hindúa eða brahminatrú, þótt margt í þeim sé sameiginlegt allri indverskri heimspeki. Þessir heimspekiskólar mótast á hinu svonefnda „sútru tímabili“ (600 f. K. til 200 e. K.), en blómaskeið þess er frá 400-200 f. K. – Hver skóli kom sér upp sinni fræðibók, er nefndist „sútra“. Hinir raunverulegu höfundar þessara fræða eru óþekktir. Hver skóli var aldri að mótast, og hundruð hugsuða hafa lagt þar hönd á plóginn. Fræðslan var í fyrstu munnleg í öllum þessum skólum. Þess vegna eru þeir til áður en fyrstu súturnar eru skráðar. Þær eru safnrit, þar sem öllum niðurstöðum er safnað saman á einn stað. Sennilega hefur hvert einstakt stef grundvallarritsins átt að minna á kapítula, sem kunna átti utanað eða útskýra munnlega, og draga þessar bækur einmitt nafn sitt af því. (Sútra: – þráður sem tengir saman). Þær eru með afbrigðum stutturðar og afmarkaðar. Síðar, er hin munnlega þekking tók að gleymast, voru skrifaðar margar skýringarbækur við hvert grundvallarrit til að gera þau skiljanlegri. – Það er hins vegar algengast að kalla þann, sem tekur saman hina fyrstu bók (sútru) hvers skóla, höfund hans. Kerfin taka breytingum er aldri líða og hafa þróast alveg fram á þennan dag. Það var síður indverskra heimspekinga að endurrita eldri heimspeki við hæfi nýrra tíma og setja fram

síнар hugmyndir í nafni annarra með orðunum: – „Þetta hef ég heyrt“.

Öll heimspekikerfin viðurkenna Vedabækur, einkum kenningar hinna fornu fræðara (risis) upanishadanna. Hið sama má raunar segja um heimspekiskóla búddismans. Samt er yogaheimspeki Patanjalis að mestu óháð Vedabókum, og Nyaya, Vaisesika og Samkhya byggjast ekki á þeim nema að nokkru leyti. Jafnvel Purva Mimamsa, sem mesta áherzlu leggur á óskeikulleika Vedabóka, sniðgengur kenningu þeirra um tilveru „hins hæsta anda“.

Skáld og spámenn Vedabóka verða í hinum sex heimspekikerfum að beygja sig undir klafa rökfræðingsins, og atmavidya rennur saman við anuiksiki. Það sem er sameiginlegt allri indverskri heimspeki hefur verið rætt áður. Í því sem hér fer á eftir verður einkum rætt um það, sem greinir hana sundur.

Nyaya-heimspekin

Þungamiðju Nyaya-heimspekinnar mætti kalla indverska rökfræði. Þar er gerð tilraun til að kortleggja veröld þekkingarinnar og greina rétt frá röngu. Öll önnur indversk heimspekikerfi viðurkenna höfuðatriðin í rökfræði Nyaya-heimspekinnar og nota aðferð hennar jafnvel til að gagnrýna hana sjálfa.

Deilur hinna lærðu um rétta túlkun Vedabóka og siðareglur trúarinnar leiddu smám saman til fræðigreinar, sem nefndist Tarkavidya eða vísdómur rökræðna, og þau fræði urðu aðaluppistaða Nyaya-heimspekinnar.

Orðið Nyaya merkir „hið rétta“, og það orð var því notað um réttar ályktanir og rétta þekkingu (pramanasastra).

Þessi heimspeki er sögð eldri en búddatrú. Elzta bók sem varðveitt hefur um kenningar hennar, er Nyaya Sútra (frá 3. öld f. Kr.) eftir Gotama, og er hann því talinn höfundur þessa heimspekiskóla. Nyaya Sútra skiptist í fimm bækur. Hin fyrsta gerir grein fyrir sextán vandamálum, sem rædd eru í hinum fjórum. Í bók tvö er fjallað um eðli efans og gildar og ógildar sannanir. Í hinni þriðju er rætt um líkamann, skynjun og skynfæri, hugarstarfsemina og hugann. Hin fjórða tekur viljann til meðferðar, þjáninguna og frelsun sálarinnar. Hin síðasta ranga og rétta gagnrýni. — Merkasta skýringarritið, sem samið hefur verið um þessa bók er Nyaya-Bhasya (frá 4. öld e. Kr.) eftir Vatsyayana.

Nyaya-heimspekin hefst á þeirri staðhæfingu, að við skynjum heiminn eins og hann raunverulega er. Í þessari staðhæfingu liggur styrkur hennar, sem rökfræði við hæfi venjulegra vitsmuna, en um leið veikleiki hennar til að leysa á viðunandi hátt gátuna um samband anda og hlutveruleika. Hún er eini indverski heimspekiskólinn, sem gerir ráð fyrir, að skilningarvit og skynsemi mannsins séu að mestu leyti fær um að leysa trúarleg

og heimspekileg vandamál og þekkja hið rétta eðli veruleikans.

Maðurinn er sagður afla sér þekkingar sinnar eftir fjórum leiðum: Með pratyakasa eða skynjun og innsæi, anúmana eða ályktun, apúmana eða samanburði og sabda eða þeirri þekkingu, sem talað og ritað mál veitir.

Pratyakasa er uppspretta þekkingarinnar. Orðið er notað jafnt um skynjun, innsæi og þann skilning, sem af þessu leiðir. Pratyakasa byggist hvorki á neinum försendu né samanburði, heldur er það bein skynjun á veruleikanum. Gotama segir, að skynjun sé sú þekking, sem „mótast við snertingu vitundarinnar við hlutinn, og óskýranleg sé með orðum“. Skynjun er að dómi Gotama, að hið skynjaða mótist í sjálfið (það sem skynjar) „eins og innsigli mótast í vax“.

Skynjun er sögð með tvennu móti, savikalpaka og nirvikalpaka. Hin síðari er skynjun án orða (óskilgreind skynjun). Hún er skynjun sofandi manns, skynjun óvitans og öll skynjun, sem ekki er skilgreind, mótuð og sett í orð. Hin fyrri er skilgreind og mótuð í orð. Sú skynjun er jafnan háð þeim orðum, sem um hana eru notuð, því að skynjun manna er lituð af fyrirfram ákveðnum hugmyndum.

Anúmana: ályktun

Anúmana merkir upphaflega viðmiðun eins fyrirbrigðis við annað. Hún er aðferð til að vita það, sem ekki er beinlínis skynjað. Þar sem um beina skynjun er að ræða, er anúmana óþörf. Hana er ekki heldur hægt að nota um hið óþekkta. Hlutverk hennar er að fá vissu um það, sem efzt er um; – það sem menn sjá er notað til að þekkja það sem menn sjá ekki. Í indverskri rökfræði þróast anúmana í ákveðna skynsemisályktun, sem er í fimm liðum. Í Nyaya Sútru Gotama er hún skýrð þannig: Fyrsti liður anúmana er ágizkun byggð á líkum (pratijna): Skyldi eldur loga á fjallinu? Annar liðurinn er ástæðan fyrir þessari ágizkun, (hetu) : „vegna þess að það leggur reyk upp af því“ (í þessu dæmi tákna reykur hvorki ryk eða gufu). Þriðji liðurinn (údaharana) er útskýring á orsakatengslunum, og dæmi um það:– „Það er enginn reykur án elds, sbr. eldstóna“. Fjórði liður (úpanaya) er heimfærsla þriðja liðar upp á þann fyrsta: „Og það á við um þetta fjall“. Fimmti liðurinn (nigamana) er fullyrðing lokaniðurstöðunnar: – „Þess vegna logar eldur á fjallinu“.

Ýmsum heimspekingum Nyayaskólans þótti þetta óþarflega flókin rökfræði um einfalt fyrirbrigði, sem byggist raunar eingöngu á skynjun og reynslu. Heimspekingarnir Dignaga og Nagarjuna benda báðir á í ritum sínum, að óþarft sé að hafa liðina fleiri en þrjá, þar sem fimmti liður endurtekur hinn fyrsta og fjórði liður endurtekur annan lið.

Heimspekingnum Dharmakirti finnst tveir liðirnir nægja: „Það er eldur á fjallinu, vegna reyksins“. Ágizkunin (eldurinn) er fólgin í ástæðu hennar (reyknum). Reynslan hefur kennt mönnum að þetta tvennt fer jafnan saman. Niðurstaðan virðist hafa orðið sú, að tveir liðir nægðu heimspekingum, en nota bæri alla fimm í rökræðum við almenning.

Aðleiðsla. Í rökfræði Nyaya eins og í rökfræði Aristótelesar er aðleiðsla (induktion) skilgreind sem „rökfærsla frá hinu einstaka til hins almenna“. Aðleiðsla getur verið á þrjá vegu: Frá hinu einstaka til hins einstaka, frá hinu einstaka til ákveðins fjölda og, eins og algengast er, frá einstökum staðreyndum, sem lagðar eru fram sem rök fyrir almennu lögmáli.

Aðleiðsluályktun er aldrei fullkomin og örugg, jafnvel ekki þegar öll reynsla okkar styður hana. Hún getur aldrei byggzt nema á broti þeirra staðreynda, sem við þyrftum á að halda til að sanna að hún sé örugg, alltaf og við allar aðstæður. Fyrirbrigði sem alltaf fara saman (t. d. regn og ský) mega að vísu kallast örugg, þ. e. náttúrulögmál. En niðurstaðan um slík orsakatengsl er ekki fengin með aðleiðsluályktun, heldur með beinni reynslu: Afleiðingin (regn) er eiginleiki orsakarinnar (regnský).

Aðleiðsla er þannig aldrei nema sennileg eða takmörkuð röksemdarfærsla. – Hún er byggð á beinni reynslu fyrir tilveru lögmála, eða fyrir því að ákveðnir atburðir muni gerast eða hafi gerzt.

Nyaya heimspekin ræðir þrjár aðferðir til að finna almenn lögmál: 1) Upptalning á staðreyndum, sem allar benda til hins sama, án undantekningar. 2) Innsæi. 3) Óbein sönnun (tarka).

Tarka, hin óbeina sönnun hefst á rangri fullyrðingu, en síðan er sýnt fram á, að hún fái ekki staðizt, og að hið gagnstæða sé rétt. Dæmi: „Ef sálin væri ekki eilíf, myndi hún ekki geta uppskorið ávexti verka sinna, endurfæðzt eða náð fullkomnun. Þess vegna er hún eilíf.“ – Tarka er notuð, þegar renna þarf stoðum undir staðhæfingu um eitthvað, sem ekki byggist á beinni skynjun í veröld hlutveruleikans. Hún er ekki talin óyggjandi fremur en aðleiðsluályktun, sem byggist á staðreyndum hlutveruleikans. Innsæisþekking sjáandans á því hér æðsta leik í tafli.

Nyaya-heimspekin skiptir orsökum í þrjá flokka: 1) Úpadana,

hin efnislega orsök hlutarins, t. d. ullin í klæðinu og leirinn í kerinu. 2) Asamavayi, hin óefnislega orsök, – það form sem efn-ið breytist í, t. d. gerð og litur klæðisins eða kersins. 3) Nimitta, hin virka orsök, vefarinn eða leirkerasmiðurinn.

Nyaya kennir að aðeins sé til ein orsök fyrir hverri afleiðingu. Ef mönnum virðist fleira koma til greina er það sagt byggjast á ónógri athugun á afleiðingunni. Flóð í á getur t. d. aðeins átt sér eina orsök. Yfirborðsleg athugun fær menn til að halda að orsakir gætu verið fleiri en ein; leysing, rigning eða að stífla hefði brostið. Nánari rannsókn leiðir í ljós, að flóð sem orsakast af rigningu er öðruvísi en flóð, sem orsakast af brostinni stíflu. Með öðrum orðum sé betur að gætt, getur afleiðingin átt sér aðeins eina orsök. Ef um margar orsakir gæti verið að ræða, fyrir einhverjum ákveðnum atburði, myndi Nyaya-heimspekin missa sitt rökfræðilega gildi.

Sagt er að orsökina fari alltaf á undan afleiðingu hennar. Þetta hafa margir gagnrýnt og bent á að oft fari orsök og afleiðing saman (t. d. eldur og hiti, logi og ljós), og ekki sé hægt að segja að annað sé undanfari hins. Orsökina er þar alltaf virk og byrjar ekki á einhverjum ákveðnum tíma að skapa afleiðinguna.

Nyaya mótnælir þeirri kenningu Samkhya-heimspekinnar að „það sem ekki er til, geti aldrei orðið til“ – Klæðið er ekki í þræðinum segja Nyaya-rökfræðingarnir, hin virka orsök skapar það sem ekki var til áður. Ef skoðun Samkhya-heimspekinnar væri rétt á eðli orsaka og afleiðinga, hefði hin ósýnilega prakriti aldrei getað orðið veröld hins ytri veruleika. Þessi ágreiningur byggist þó fyrst og fremst á því, að skólarnir líta á vandamálið frá mismunandi hlið. Samkhya neitar ekki breytingum hinnar virku orsakar, en leggur áherzlu á að ekkert skapist úr engu.

Hægt er einnig að afla þekkingar með samanburði (úpam-ana) og með bóknámi (sadba).

Það er hægt með samanburði að álykta um eitthvað vegna skyldleika þess við annað sem við þekkjum.

Nyaya rökfræðin viðurkennir helgivald ritninganna, t. d. Vedabóka og telur þær opinberaða þekkingu. Slík þekking (sadba) er þó einkum talin hafa gildi fyrir guðfræðingana. Aðrir verða að beygja hugmyndir sínar undir ok staðreyndanna. Gild þekking verður að sannast með skynjun, réttri ályktun, aðleiðslu, afleiðslu eða samanburði, – og hún verður að standast dóm reynslunnar. Sú sönnun þarf ekki að vera endanleg, en hún er einstigi þeirrar þekkingar, sem byggist á mannlegri skynsemi.

Vaisesika-heimspekin

Þessi heimspekiskóli dregur nafn sitt af þeirri kenningu, að þekkingar á eðli veruleikans verði bezt aflað með því að kanna hina sérstöku eiginleika (visesa) hlutanna, eða þann grundvallarmismun, sem greinir eitt fyrirbrigði frá öðru.

Vaisesika- og Nyaya-heimspekin hafa að mestu leyti runnið saman í eitt kerfi, þar sem kenningar beggja eru svipaðar eða hinar sömu. Aðalmunur þessara heimspekiskóla er sá, að Nyaya leggur aðaláherslu á rökfræðina, en Vaisesika á að kanna niðurröðun hlutanna, eðli sálnanna, og samband veraldarinnar og Guðs.

Bæði Nyaya og Vaisesika boða kenninguna um tilveru óendanlega margra sálna, sem varðveita einstaklingseðli sitt um alla eilífð, – kenninguna um að veröldin sé gerð úr ótölulegum fjölda atóma, – og kenninguna um persónulegan Guð. En þessi Guð hefur hvorki skapað atómin né sálirnar. Hvorutveggja er óskapað, því að hið eilífa á sér ekkert upphaf. Guð Vaisesika er heims-smiðurinn, sem aðeins smíðar úr efnivið sínum, en býr efniviðinn ekki til. Og eins og smiður er annað en það sem hann smíðar, eins er Guð annað en verk hans.

Vaisesika er heimspeki aðgreiningarinnar. Áhangendur þessa skóla völdu sér að leiðarljósi vísdómsorðin „sannleikurinn mun gera yður frjálsan“:– Óttinn stafar af hinu óþekkta, orsök þjáningarinnar er fáfræðin. Spámenn Vaisesika töldu að leiðin frá ótta og þjáningu væri glögg sundurgreining hluta og verunda.

Könnun þeirra leiddi til þess, að þeir flokkuðu tilveruundrið í sjö padarthas, – allt sem orð nær yfir eða skynjanlegt er. Hin sjö padarthas eru: – dravya (grundvöllurinn, eða verundir alls níu talsins), guna (eiginleikar), karma (starf), samanya (hið almenna), visesa (hið einstaka), samavaya (ívera) og abhava (ekki-vera).

Dravya, grundvallarveruleikinn, þekkist á eiginleikum sínum. Þessir eiginleikar eru tvenns konar. Þeir sem eru almennir og finnast í öllum einstaklingum (samanya) og þeir sem eru bundnir hinu einstaka (visesa). Visesa skiptist aftur í varanlega eiginleika (guna) og tímabundna eiginleika (karma). Ívera (samavaya) er sérstök tegund innri sambanda. Abhava (ekki-veran) er ekki talin með í hinu upphaflega kerfi, en er viðbót síðari tíma. Heimspekingarnir Sridhara, Udayana og Sivaditya telja hana allir með í ritum sínum. – Kanada höfundur Vaisesika heimspekinnar kennir, að þrjá fyrstu flokkana (dravya, guna og karma) sé unnt að skynja með innsæi yogans. Hinir eru fóstur rökfræðinnar.

Kanada er talinn hafa verið uppi á 3. öld f. Kr. Hann gengur undir ýmsum nöfnum, Kanabhuja, Kanabaksa (sem eins og Kanada þýða orðrétt „atómætan“) og Auluka (uglan). Öll þessi nöfn hefur hann hlotið vegna atómkenningar sinnar, en skírnarnafn hans var Kasyapa. Þótt Vaisesika-heimspekin sé sögð eldri en bíddatrú og jainismi, er Kanada talinn höfundur hennar, vegna bókar sinnar Vaisesika Sútra, sem er elzta rit þessa skóla.

Dravya. – Vaisesika Sútra kennir að grundvöllur tilverunnar (dravya) séu níu óförgengilegar verundir: – parthivi (jörð), apas (vatn), tejas (eldur), vaya (andrúmsloft), akasa (ljósvaki), kala (tíminn), dik (rúmið), atman (sjálfið) og manas (hugurinn).

Fyrstu fjórar verundirnar eru sagðar gerðar úr paramanú. Það orð merkir hina smæstu hugsanlegu efnisögn og hefur að jafnaði verið þýtt með atóm, þótt villandi sé. Atóm er ekki hin smæsta efnisögn (paramanú), og í öðru lagi er atómkenning Vesturlanda gjörólík hugmyndum bæði Vaisesika og Demókrítosar hins gríska. Þær eiga þó allar það sameiginlegt að gera ráð fyrir að tilveran sé byggð upp úr öreindum, þótt eðli þessara öreinda sé þar

mismunandi og raunar er kenningin um atómið enn að gjörbreytast með nýjum vísindum. – „Atóm“ Kanada eru sögð yfirskilvitleg, þótt þau séu grundvöllur hins skynjanlega heims. Þau eru einnig sögð margbreytileg að gerð og eðli, eins og sjá má af hinum mismunandi hlutveruleika sem þau mynda.

Fimmta verundin (dravya) er akasa, ljósvakinn, – dregið af rótinni kas sem merkir að skína eða birtast. – Akasa fyllir allt rúmið, er óhagganlegt, litlaust, lyktarlaust og bragðlaust. Ef mönnum virðist annað, þá er það vegna þess að akasa er blandað öðrum efnum. Akasa er ósamsett og án andstæðna. – Og þar sem öll skynjun byggist á andstæðum, verður akasa sjálft yfirskilvitlegt. – Hins vegar er það grundvöllur hljóðsins, og hljóðið er sá eiginleiki akasa, sem greinir það frá öllu öðru, og gerir það að sérstakri verund. Akasa er einnig sagt hafa mótað það skilningarvit, sem hljóðið nemur, heyrnina.

Akasa er ekki gert úr paramanú, en það er aflið sem tengir þau saman og greinir þau sundur. Ef akasa væri úr efnisögnum þyrfti enn aðra verund, án efnis, sem efnið birtist í. Þess vegna er akasa sjálft efnisvana, en það er tengt öllum hlutum og óendanlegt í tíma og rúmi.

Sjötta verundin *kala* (tíminn) er ástand allrar hreyfingar, og aflið sem veldur breytingum allra stundlegra hluta. Sagt er að tíminn sé sérstök verund, vegna þess að hann er óháður öllu öðru. Kala er þó ekki hið alheimslega afl, sem veldur allri hreyfingu. Vaisesika-heimspekin kennir, að kala birtist jafnan í gervi breytinga og hreyfingar, en að tíminn sjálfur sé leyndardómur sem við ekki þekkjum, jafnvel þótt öll skynjun okkar sé háð honum.

Dik (rúmið) er hin sjöunda dravya. Orðið dik er dregið af rótinni dis: að benda á, sýna. Það er birting þess afls, sem raðar niður og heldur saman öllum efnislegum hlutum og markar afstöður þeirra.

Áttunda verundin er *atman* (sálin). – Kenningin um tilveru sálarinnar er byggð á þeim forsendum, að vitundin geti ekki verið eiginleiki líkamans, skilningarvitanna eða hugans: Skilningarvitin, hugurinn, tilfinningar og þekking hljóta að eiga sér annan grundvöll. Sá grundvöllur getur ekki verið nein þeirra verunda, sem nefndar hafa verið (jörð, vatn, eldur, loft, ljósvaki, tími og rúm). Hann hlýtur að vera ný verund, sem er andlegur grundvöllur, – atman.

Eins og akasa er grundvöllur hljóðsins, eins er atman grundvöllur sjálfsvitundarinnar. Í hinu rétta eðli sínu er atman þó sagt án sjálfsvitundar, og þannig er ástand þess þegar atman hvílir í pralaya (heimsnótt). Sjálfsvitundin skapast fyrst, þegar atman kemst í snertingu við aðrar verundir. Með hjálpartæki sínu, manas, skynjar atman umheiminn og eiginleika sína. Þótt Nyaya og Vaisesika séu um flest sammála hvað atman snertir, hafnar þó Vaisesika þeirri kenningu Nyaya, að atman geti skynjað eðli sitt beint, án hjálpar manas og verið í senn skynjandi og hið skynjaða.

Sálirnar eru sagðar óendanlega margar og halda alltaf sérkennum sínum, bæði meðan þær eru háðar endurfæðingum og eins eftir að þær eru frelsaðar.

Níunda og síðasta verundin í heimspeki Kanada er manas, dregið af rótinni man: að hugsa. – Manas í Vaisesika-heimspekinni er hugurinn í sinni víðtækustu merkingu: skynjun, skilningur og vilji. Manas er tæki sálarinnar og fylgir henni gegnum allar endurfæðingar um hinar þrjár veraldir. Það eru þess vegna til jafn mörg manas og sálir, þ. e. a. s. ótölulegur fjöldi: Vaisesika skilur þannig við grundvöll tilverunnar sem óteljandi visesa, en finnur þeim engan sameiginlegan grunn.

Guna. – Guna (annað hinna sjö padartha) merkir í Vaisesika-heimspekinni alla eiginleika hinna níu verunda (dravya).

Kanada telur upp sautján slíka eiginleika, og heimspekingurinn Prasastabada bætir síðar sjö öðrum við. Þessir eiginleikar eru:

- 1) Litur (rupa) er eiginleiki jarðar, vatns og ljóss. Litirnir eru sagðir sjö talsins.
- 2) Sinekkur eða bragð (rasa) er eiginleiki jarðar og vatns.
- 3) Ilman (gandha) er eiginleiki jarðar.
- 4) Snerting (sparsa) er eiginleiki jarðar, vatns, ljóss og lofts.
- 5) Hljóðið er eiginleiki akasa.
- 6) Fjöldi (samkhyā), 7) Stærð (parimana), 8) einstakleiki (part-haktva), 9) samsetning (samyoga) og 10) aðskilnaður (vibhaga) eru eiginleikar allra verunda.
- 11) Fyrir (paratva) og 12) eftir (aparatva) eru afstöður í tíma og rúmi fremur en beinir eiginleikar. Þeim er báðum sleppt hjá nútíma Vaisesikum.
- 13) Sæla (sukha), 14) þjáning (duḥka), 15) þrá (iccha), 16) hatur (dvesa), 17) vilji (prayatna) og 18) þekking (buddhi) eru allt eiginleikar sálarinnar.
- 19) Þyngd (gurutva) er eiginleiki jarðar og vatns.
- 20) Fljótanleiki (dravatva) er eiginleiki vatns og jarðar.
- 21) Viðloðan (sneha) er eiginleiki vatnsins.
- 22) Dharma og 23) adharma eru eiginleikar sálarinnar sem úthluta manninum forlögum, þjáningu eða hamingju, eftir breytni hans, orðum og hugsunum.
- 24) Samskara (hæfileikinn til að safna karmaforða) er hið ósýnilega afl orsaka og afleiðinga, sem allir hlutir eru háðir og lætur allar sálir uppskera ávextina af athöfnum fortíðar sinnar, unz endurfæðingun líkur. Öll fyrirbrigði sem ekki verða flokkuð undir neinn hinna 23 eiginleika, skýrir Vaisesikaheimspekin með samskara.

Samskara greinist í þrennt: 1) vega (hraði), aflið sem heldur hlutunum á hreyfingu. 2) bhavana, það sem gerir sálinni fært að muna reynslu sína. 3) stitisthapaka (sveigjanleiki), það sem gerir sálum og hlutum fært að ná aftur sínu upprunalega ástandi.

Karma. – Karma (hreyfing) er sjálfstætt afl og hvorki verund (dravya) eða eiginleiki (guna). Karma nær aðeins til fimm verunda (jarðar, vatns, lofts, elds og manas), en ekki til akasa, tíma, rúns og atman (sálna). – Karma er ekki dravya, vegna þess að öll hreyfing er háð verundum og karma er ekki eiginleiki, því að aðeins hið varanlega er talið eiginleiki. Þannig er t. d. þyngd steinsins guna, en fall steinsins karma. Karma merkir í þessu sambandi hvorki sjálfráða athöfn eða siðferðislögmál, aðeins hreyfingu.

Samanya. – Samanya (hið almenna) og visesa (hið sérstaka) eru fjórða og fimmta padartha Vaisesika-heimspekinnar. Samanya er það sem er sameiginlegt hlutunum, en visesa það sem greinir þá sundur.

Hin hæsta samanya er tilveran (sattva), sem er sameiginleg öllum hlutum. Að öðru leyti er samanya aðeins að finna í verundum, eiginleikum og hreyfingu, en ekki í hinum fjórum síðast töldu padartha.

Kanada bendir á að flokkun bæði hins almenna og hins einstaka sé mjög háð mannlegri hugarstarfsemi. Hins vegar er hann því andvígur að samanya sé aðeins nafnið tómmt eins og sumir heimspekingar (einkum búddistar) á hans tíð álitu, eða að það mótaðist eingöngu af hinni innri gerð mannlegra skilningarvita (conceptualism). Samanya (hið almenna) er í hlutunum sjálfum. „Við gerum ekki hunda líka hvern öðrum, þegar okkur sýnist þeir svipaðir“. Að þessu leyti er Vaisesika skyld kenningu Aristótelesar um „universalia in re“ (algildið í hlutunum sjálfum). Hins vegar gera sumir heimspekingar Vaisesika ráð fyrir að sam-

anya sé til óháð hinu einstaka eða hlutunum sem það birtist í og styðja þannig kenningu Platós um „universalia ante rem“.

Visesa. – Vaisesika-heimspekin dregur nafn sitt, eins og áður er sagt, af visesa: – hinu sérstaka. Hver verund, jafnt þær sem samanstanda af atómum og hinar efnisvana, einkennast af visesa, sem greinir hana frá öllu öðru. Visesar eru sagðir óendanlega margir þar sem jafnvel hvert atóm hefur sinn visesa. – Nútíma Vaisesikar hafna þó hinni upprunalegu visesa-kenningu eins og Vedanta-heimspekin á þeirri forsendu, að hlutum sem eru mismunandi í innsta eðli sínu sé ekki hægt að finna neinn sameiginlegan grundvöll.

Samavaya.– Samavaya (ívera, hið sjötta padartha) merkir hér fyrst og fremst það sem fer saman og falið er hvað í öðru. Það merkir hjá Kanada sambandið milli verundar (dravya) og eiginleika (gúna) hennar, – eða sambandið milli heildar og hinna einstöku hluta hennar.

Samavaya er t. d. sambandið milli sálarinnar (atman) og eiginleika hennar, vilja, hamingju, þjáninga, langana, haturs og þekkingar. En það merkir hins vegar ekki sambandið milli þessara eiginleika innbyrðis.

Abhava. – Abhava (ekki-veran) var hugtak, sem ekki hafði neina merkingu að dómi Kanada, og ekki talið með sem sérstakt padartha. Lærisveinar hans bættu því hins vegar við af rökfræðilegum ástæðum. Án þess, sögðu þeir, yrðu allir hlutir eilífir. Vedanta-heimspekin hafnar kenningunni um Abhava eins og hún er sett fram í Vaisesika-heimspekinni, þ. e. tilveruleysi fyrirbæris, áður en það birtist og eftir að það er liðið undir lok, en talar hins vegar um „asat“ (ekki-vera), sem Vedanta segir að sé óvirkt ástand hins alheimslega grundvallar, eða andi hins óborna.

Guð. – Í Vaisesika Sútru Kanada er samskara eða adrsta aflið sem stjórnar tilverunni, sálum og efni, sem aldrei var skapað. Heimspekingurinn Samkara, einn af höfundum Vedanta, bendir á í gagnrýni sinni á Vaisesika, að þessi heimspeki útiloki Guðshugmyndina. Heimspekingum Vaisesika þótti er stundir liðu ekki stætt á að kenna, að vitundarlaus atóm gætu skapað hina margbreytilegu dýrð veraldarinnar, eða að hin fullkomna niðurröðun allra hluta hefði gerzt af tilviljun og af sjálfu sér. Sálirnar að sögn Vaisesika-heimspekinnar eru ekki vitsmunaverur í pralaya (heimsnótt) og geta því ekki stjórnað hreyfingu atómnanna á morgni heimsdagsins. Hvorki atóm né sálir gátu því verið hinir alheimslegu vitsmunir að baki heimssamræmisins.

Guð Vaisesika-heimspekinnar er eins og fyrr segir ekki skapari heimsins, hvorki efnis né sálna, en eftir kenningum síðari tíma Vaisesika setur hann framvinduna af stað í byrjun heimsdagsins og stjórnar veröldinni.

En þrátt fyrir þessa viðbót við hina upphaflegu kenningu, er erfitt að finna nokkurn einn þráð, sem tengir saman hinar mörgu verundir, sálir, atóm og padartha Vaisesika-heimspekinnar. Hennar hlutverk er sundurgreiningin. Sameiningin er hins vegar verkefni Samkhya og þó einkum Vedanta-heimspekinnar.

Samkhya-heimspekin

Það, sem greinir Samkhya-heimspekina einkum frá kenningu Upanishada, er sú skoðun, að ekki sé til nein alheimssál, sem allar sálir séu komnar frá og hverfi til. Samkhya-heimspekin kennir, að sálirnar séu óendanlega margar og sjálfstæðar um alla eilífu, séu óskapaðar, hafi aldrei byrjað að vera til og líði aldrei undir lok. Þessar eilífu sálir nefnast sanskrítarorðinu *púrúsa*, og þar sem það er raunar allt annað hugtak en orðið sál í grískri og vestrænni heimspeki, verður orðið ekki þýtt réttilega.

Önnur höfuðkenning Samkhya-heimspekinnar er kenningin um prakriti. Eins og *púrúsa* er ranglega þýtt með orðinu sál, eins er prakriti ranglega þýtt með orðinu efni. Prakriti er grundvöllur allrar tilverunnar (nema hinna mörgu *púrúsa*), ekki aðeins alls efnis, heldur allra eiginleika, hvata og tilfinninga, og einnig allra vitsmuna, sem ekki eru hreinn andi (*púrúsa*).

Þriðja höfuðkenning Samkhya er um tilveru og eðli hinna þriggja *guna*.

Upphaf þessarar heimspeki er rakið til heimspekingsins *Kapila*. Talið er að Kapila hafi verið uppi á 7. öld f. Kr. Sjálfur hefur Kapila ekki skráð nein heimspekirit, og allt sem um hann er vitað eru helgisagnir. Í ýmsum heimildum er hann sagður sonur Brahna. Í Bhagavat Gita er hann kallaður spámaður Guðsins Visnú, og enn aðrir segja hann Guðinn Agni í mannslíki.

Aðrir þekktustu spámenn Samkhya-heimspekinnar eru Asúri, sagður uppi um 600 f. Kr., Pancasikha (uppi á 1. öld e. Kr.) og Ísvarakrisna frá 3. öld e. Kr. – Pancasikha er sagður höfundur kenningarinnar um hina þrjá *guna*, en Ísvarakrisna er höfundur elzta heimspekiritis, sem varðveitt hefur um Samkhya-heimspekina. Ritið nefnist Samkhya Karika og er talið vera byggt á eldri heimspekiritum, sem nú eru glötuð.

Orsök og afleiðing. – Samkhya-heimspekin heldur því fram, að bæði púrúsa og prakriti séu eilíf. Þróun er því aðeins birting þess, sem alltaf hefur verið til, líkt og duldir eiginleikar trésins í frækorninu. Það sem ekki er til getur aldrei orðið. Afleiðing er falin í orsökinni. Og það sem af orsökinni leiðir er sama eðlis og orsökin sjálf. Þráður (orsök) er úr sama efni og klæðið (afleiðingin), sem úr honum er ofið. Sólargeislinn, þráðurinn, sem lífvefur jarðar er ofinn úr, er úr sama efni og það sem hann skapar á jörðinni. – Ef afleiðingin væri ekki þegar fyrir hendi í orsökinni, gæti hvað sem er sprottið af hverju sem er. En reynslan kennir okkur að það er ekki í samræmi við veruleikann.

Á sama hátt og allt, sem skapast, er aðeins birting, eins er eyðing aðeins afturlívarf hins skapaða og fullþroskaða til hinnar upphaflegu orsakar. Alger eyðing er því alveg jafnóhugsandi og alger sköpun. – Fortíð og framtíð lifa í hinu eilífa nú, – og þar er hið horfna og ókomna skynjað af hærri vitsmunum.

Prakriti. – Prakriti er ekki eingöngu efnisgrundvöllur tilverunnar. Úr prakriti vex jafnt hlutveruleikinn og sú vitund, sem skynjar hann. Auk þess eru hinir þrír gúnar eðli prakriti og alls sem frá því kemur og til þess hverfur.

Prakriti er óskapað og án upphafs og líður ekki undir lok. Prakriti á sér enga orsök, en er sjálft orsök veraldarinnar. Í samræmi við kenningu Samkhya-heimspekinnar um orsök og afleiðingu er veröldin sögð sama eðlis og prakriti. Og samkvæmt henni er allt, sem birzt getur í veröldinni, til í prakriti. Sá veruleiki, sem fólgin er í afleiðingunni, er venjulega ekki nema brot þess veruleika sem dulinn er í orsökinni, hann getur í hæsta lagi orðið jafnmikill, en aldrei meiri. Prakriti eyðist aldrei, því að allt hverfur til þess aftur.

Prakriti gengur undir ýmsum nöfnum í indverskri heimspeki. Það er kallað brahma, eða það sem vex. Það er kallað maya, eða

veröld hins afmarkaða og sundurgreinda. Og loks er það nefnt pradhana, eða orsök allra hluta og allra efnislegra og andlegra breytinga.

Hinir þrír gúnar. – Samkhya-heimspekin kennir að hinir þrír gúnar séu eðli prakriti og um leið allrar tilverunnar. Þeir eru sattva, rajas og tamás. Prakriti er í eðli sínu án meðvitundar. En sattva-eðli prakriti er fræ vitundarinnar. Birting einhvers til hinnar ytri tilveru er sattva (sat: veruleiki). Baráttan við að hverfa frá prakriti og birtast í hinni ytri tilveru er rajas. – Tamás er það sem sigrast verður á í þessari baráttu.

Hinir þrír gúnar fylgjast alltaf að í öllum hlutum og verum, þótt aðeins einn sé þar ríkjandi hverju sinni. Í einstaklingum birtist tamás sem sljóleiki og formyrkvun, rajas sem ástríður, hvatir og barátta. Sattva birtist sem góðleiki, æðri máttur og hamingja.

Í steina- og jurtaríkinu er tamás eðlið ríkjandi. Með dýrum og mönnum ríkir einkum rajas eðlið. Með guðum og æðri verum er sattva eðlið allsráðandi.

Fullyrt er, að sattva sé þó ekki til án tamás, þótt það kunni að vera dulið. Og þar, sem sattva og tamás er, hlýtur rajas, baráttan, einnig að leynast. Frelsi mannssálarinnar (púrúsa) er því að losna algerlega undan áhrifamætti hinna þriggja gúna og um leið úr viðjum prakriti.

Sköpun veraldarinnar. – Í prakriti geta hinir þrír gúnar náð jafnvægi (Samyavestha) og þar verður allt eitt. Meðan þetta ástand varir, ríkir heimsnótt, pralaya. Þegar jafnvægi gúnanna raskast á morgni sköpunarinnar, hefst nýr heimsdagur, sem sagður er standa í 4.320.000.000 ár. Veröldin tekur þá að skapast úr prakriti eftir háttbundnu lögmáli og í ákveðinni röð. Þættir tilverunnar birtast einn af öðrum, 23 að tölu (auk purúsa og prakriti).

Fyrstu níu þættir þessarar sköpunar eru allir þættir ósýnilegrar tilveru. En þeir eru grundvöllur hins jarðneska veruleika. Þessir þættir tilverunnar eru:

1. Púrúsa. (Sálir).
2. Prakriti. (Grundvöllur hins skapaða).
3. Buddi eða Mahat. (Vitsmunir).
4. Ahamkara. (Sjálfsvitund).
- 5-9. Hinar 5 tanmatras eru alheimslegur grundvöllur hljóðs, tilfinninga, ilms, litar og smekks.
10. Manas.
- 11.-15. Fimm skilningarvit.
- 16.-20. Fimm starfstæki.
- 21.-25. Fimm höfuðskepnur: eter, loft, ljós, vatn og jörð.

Fyrsta sköpun prakriti er mahat („hinn mikli“) eða búddi. Búddi er hinn alheimslegi grundvöllur skynjunar, skilnings og hugarstarfsemi. Það skynjar og dæmir veröldina. Það er í mannum aðsetursstaður hamingju og þjáninga og það er hin virka vitund hans, sem stendur mitt á milli skilningarvitanna og hugans annars vegar og púrúsa, hins þögla áhorfanda hins vegar. Púrúsa skynjar veröldina gegnum búddi. Búddi (innsæishugurinn) er æðsti eiginleiki prakriti, upplýstur af púrúsa. Í búddi geymist einnig kjarnaforði mannsins og dulvitað minni.

Búddi, eins og allt annað í tilverunni, skynjar aðeins niður, en ekki upp. Það getur því greint á milli sín og prakriti, en ekki milli sín og púrúsa.

Eftir búddi eða mahat skapast ahamkara. Mahat er grundvöllur meðvitundar, en ahamkara sjálfsvitundar. Höfuðeinkenni ahamkara, sem skapar allar hinar margvíslegu einstaklingsvitundir, er abhimana, – eða ástin á sjálfum sér.

Úr tamas-eðli ahamkara skapast (með tilstyrk rajas) hin fimm

tanmatras. Þær eru ósýnilegar hliðstæður höfuðskepnanna og samstilltar hinum fimm skilningarvitum. Fyrst skapast hin innri veröld hljóðsins. (Talað er t. d. um tvenns konar loft, akasa. Hið fyrra er karanakasa, loft án efnis, sem fer í gegnum allt. Hið síðara karya-kasa, eða loft úr efni). Eftir hina innri veröld hljóðsins skapast grundvöllur tilfinninga (snertingar), lyktar, sjónar og bragðs. Þetta eru hin fimm tanmatras. Þau eru grundvöllur jarðnesks veruleika (jafnt hlutveruleikans og þess sem hann er skynjaður með), en sjálf óskynjanleg venjulegum mönnum.

Þessir níu þættir framvindunnar, sem hér hafa verið nefndir, heyra til óskynjanlegri tilveru. Hinn tíundi, manas (muni), er hinn fyrsti sem við höfum reynslu fyrir. Manas, hugurinn, er milliliður milli skilningarvitanna og búddi, á sama hátt og búddi er milliliður milli hugans og púrúsa. – Manas, eins og skilningarvitin fimm og hin fimm starfstækki, er skapaður úr sattvaeðli ahamkara. Hvorki hugurinn né búddi er gætt eilífdareðli. Þeir eru báðir aðeins tæki púrúsa (sjálfsins), sem er hin eina eilífa vitund mannsins.

Skilningarvitin fimm eru sögð sköpuð af viljanum til að skynja hin fimm tanmatras. Samkhya-heimspekin kennir að úr ahamkara skapist samtímis skilningarvitin og sá hlutveruleiki, sem svarar til þeirra. Ivorutveggja er skapað úr hinu sama. Sattvaeðli ahamkara verður að skilningarvitum, en tamás-eðli ahamkara ummyndast í hlutveruleika. Þetta er lausn Kapila á vanda máli Kants um „das Ding an sich“ og „das Ding an mich“.

Skilningarvitin eru stundum nefnd dyr, og manas (hugurinn) er dyravörðurinn, sem stjórnar hvernig valið er úr þeim skynjunum sem inn um þessar dyr koma.

Viljinn sendir einnig boð sín gegnum manas til starfstækja mannsins. – Samkhya-heimspekin tilnefnir fimm slík starfstækki: Málfærin, hendur, fætur, meltingarfæri og æxlunarfæri.

Höfuðskepnurnar fimni, eter, loft, ljós, vatn og jörð, skapast úr tamás-eðli hinna fimm tanmatras með tilstyrk rajas. Það er sagt að það gerist á þann hátt að úr tanmatras myndist efnisatóm, sem síðan tengjast saman í margbreytileg efnasambönd og mynda hina ytri veröld, hinn efnislega alheim. – Þessi efnisheimur er þó ekki ný tilvera, því að allir eiginleikar hans eru um eilífd til í prakriti.

Þegar kvöldar að, hverfur öll þessi sköpun, hinir tuttugu og þrír þættir tilverunnar, í öfugri röð aftur til prakriti – og heimsnótt hefst að nýju.

Púrúsa. – Öll hin mikla leiksýning veraldarinnar er sögð sett á svið vegna púrúsa, sem er raunar hin eina vitund, þar sem prakriti er án vitundar, sé það ekki upplýst af púrúsa. Púrúsa er hin fyrsta orsök veraldarinnar, vegna þess að það er hún sem á morgni heimsdagsins raskar jafnvægi hinna þriggja gúna, en það verður aftur til að hrinda af stað framvindunni. Prakriti er blind, en púrúsa verður forsjón hennar.

Sálirnar (púrúsa) eru óendanlega margar. Þær koma ekki frá neinni allheimssál, því að þær eru að eilífu sjálfstæðar og aðgreindar hver frá annarri. Frelsi þeirra er ekki að sameinast slíkri heimssál, heldur hitt, að losna úr viðjum prakriti. Ef sálirnar (púrúsa) væru ekki sjálfstæðar gæti ein ekki frelsast án þess að allar hinar frelsuðust líka, en að dómi Samkhya-heimspekinnar er reyndin önnur. Sagt er að það sé sál í öllu sem lifir. Þessar sálir eru eins, en virðast mismunandi vegna hinna mismunandi gerva sem þær íklæðast.

Hvert er þá eðli púrúsa? – Hún er ekki líkaminn eða afleiðing efnisins (prakriti). Hún er ekki skilningarvitin, þar sem þau eru aðeins tæki vitundarinnar. Hún er ekki hugurinn (manas) eða innsæishugurinn, því að þeir eru háðir skilningarvitum og eru í sjálfu sér án vitundar. Púrúsa er hreinn andi, óháður tíma, rúmi

og breytingum. Púrúsa er þekkjandinn, allt hið þekkt er prakriti. Meðan sálirnar (púrúsa) eru í viðjum efnisins og bundnar örlögum hinna þriggja heima smíðar prakriti þeim gervi frá hinu lægsta til hins hæsta og birtist þeim í margbreytilegum myndum. En frelsuðum sálum birtist prakriti í sinni upprunalegu mynd. Púrúsa hefur þó aldrei beint samband við efnisveruleikann, hamingju og þjáningar. Allt þetta birtist púrúsa gegnum búddi. Þessi reynsla snertir púrúsa aldrei beint, en endurspeglast eins og litir speglast í kristalli. Þeir heyra honum ekki til í raun og veru. Púrúsa er óumbreytanleg og í eðli sínu óháð prakriti og hinum þremur gúnum.

Kenningar Samkhya-heimspekinnar um eðli púrúsa og samband hennar og prakriti er leyndardómur, sem erfitt er að skilja, og þessar kenningar hafa sætt gagnrýni margra indverskra heimspekinga: Hvers vegna ættu hinar frjálsu og fullkomnu sálir að lenda í viðjum fáfræðinnar og hinnar blindu náttúru, prakriti, fyrst tilgangur lífsins er að losna úr þessum böndum?

Samkhya-heimspekin er þöguð um þennan leyndardóm.

Vedanta-heimspekin gagnrýnir tvíhyggju Samkhya og telur óhjákvæmilegt að bæði prakriti og púrúsa eigi sér sameiginlegan grundvöll, – að öll tilveran sé af einni rót.

Yoga-heimspekin

Vedabækur kenna, að í djúpi vitundar hvers manns búi sami andi og sá, er snýr hjólum allrar tilveru. Þær kenna, að djúpt í eðli hvers manns sé hulinn fjársjóður: demant fylltur ljósi hinnar sönnu þekkingar, óskasteinn hinnar æðstu hamingju, sem lætur alla drauma rætast, og perla hreinleikans, sem aldrei flekkast, þó að veröldin haldi henni í greipum sér.

En hjá venjulegum mönnum er þessi fjársjóður hulinn að baki þrefaldra tjalda. Yzt þessara tjalda er mannslíkamin og þær þarfir og hvatir, sem náttúran ljær honum til sóknar, varnar og sjálfsviðhalds. Innan þeirra tjalda taka við hular skilningarvitanna. Hinar sömu takmarkanir, sem settar eru skynfærum okkar, takmarka einnig hugmyndir okkar og skoðanir. Skilningarvitin skynja því aðeins sína eigin heima, en skynja ekki hinn innri veruleika, nema í umbreyttri mynd.

Þriðja hulan er hugurinn (chitta). Þessar þrjár hular eru ekki okkar sanni innri maður, heldur tæki hans, háð sífelldum breytingum, fæðingu og dauða.

Hinn innri maður okkar (atman, púrúsa) fæðist aldrei og deyr aldrei, því að hann er brot af bergi hins eilífa. — Hann er fullkominn, því að hann er hluti hins innsta veruleika, sem trúarbrögðin nefna guðdóm.

Þessar þrjár hular skilja því manninn frá uppruna sínum og hinu sanna eðli, svo að hann lifir í útlegð í heimi villunnar. Þessi aðskilnaður er að dómi yoga-heimspekinnar orsök allrar fáfræði og fylgiliðs hennar, yfirsjóna og þjáninga.

Til þess að losna úr útleigðinni, verður maðurinn að þekkja sjálfan sig og lyfta tjöldunum þremur, sem hylja hinn dýra fjársjóð. – Öld eftir öld reyndi hinn indverski andi að finna leið að þessu marki, og á sanskrít og pali sköpuðust fleiri sálfræðileg hugtök en í dag eru til á öllum tungum veraldarinnar sam-
anlagt.

Dr. Jung, einn af helztu brautryðjendum vestrænnar sálfræði, segir m. a.: „Sálgreiningin sjálf og þau vísindi, sem hún er vísir að, er aðeins tilraun byrjandans samanborið við hina ódauðlegu list austursins.“ Nafnlausir djúphyggjumenn kenndu mönnum leiðina og vísindi þeirra voru iðkuð, könnuð og sett í kerfi, og niðurstaða þessarar miklu leitar er heimspeki, sem kölluð er yoga. Iðkandi hennar nefnist yogi.

Yoga er þannig leitin að þeirri fullkomnun, sem er hinn duldi kjarni mannsins. Með sjálfsþekkingu sinni verður yoginn sér meðvitandi um hlutdeild sína í heimsvitundinni.

En þessarar sjálfsþekkingar verður ekki aflað með heimspeki-
legum vangaveltum né fræðikenningum einum saman. Skyn-
semin er aðeins hið lægsta svið skilningsins, og aðeins með því að
lægja öldur hugans og friða starfsemi hans er hægt að láta ljós
heimsins, sem býr hið innra með hverjum manni, skína niður
gegnum hina lægri himna vitundarinnar og rjúfa skýjaþykknið
milli þess og vors daglega lífs.

Leiðin til sjálfsþekkingar er engum auðrötuð. – Patanjali, sem
fyrstur manna er sagður hafa bundið yoga-heimspekina í kerfi,
skiptir leiðinni til fullkomnunar í átta áfanga, sem sigrast verður
á áður en lokatakmarkinu er náð.

Hinn fyrsta áfanga þessa vegar kallar yoga-heimspeki Pat-
anjalis *yama*.

Á þessu fyrsta stigi er yoga-iðkandanum ætlað að treysta sem
bezt hinn siðræna grundvöll sinn, því að án hans er tilgangslaust

að iðka yoga. Mannkostir manna eru grunnur hins nýja must-
eris, og ef hann er ekki traustur má víst teljast, að hin háreistu
hvolf þess hrynji fyrr eða síðar til grunna.

Áður en nemandinn hefur tileinkað sér yama, er honum
óheimilt að iðka hærri stig yoga eins og líkamsstjórn og hug-
leiðslu.

Yama er í því fólgið, að nemandinn tileinkar sér fimm boðorð,
sem öll lúta að breytni hans við meðbræður sína.

Fyrsta boðorðið staðfestir friðhelgi mannlífsins – „Þú skalt
ekki lífi eyða.“ Það boðorð er afdráttarlaust og leyfir engar und-
antekningar. Þjóðhöfðinginn og hermaðurinn, sem brjóta þetta
boðorð í nafni föðurlandsins, eru jafn réttlausir og páfinn, trú-
arofstækismaðurinn og krossriddarinn, sem brjóta það í nafni
Guðs og trúar sinnar eða uppreisnarmaðurinn sem brýtur það í
nafni síns pólitíska átrúnaðar.

Að beita ofbeldi er mönnum ósamboðið, að eyða lífi er órétt-
lætanlegt. – Jafnvel í sjálfsvörn er manninum ekki leyfilegt að
drepa náunga sinn. – Sá, sem eyðir lífi, hvort sem ástæða hans
er ágirnd, reiði eða heimska, formyrkvar vitund sína og bindur
sig við klafa stórrar þjáningar.

Með því að rækta með sér góðvild til manna og náttúru, lífs-
gleði og alúðlegt viðmót, skilning og samúð með öllum mönn-
um, góðum og vondum, tekst nemandanum að lokum með
návist sinni einni saman að eyða allri óvináttu.

Næst þessu kemur boðorðið um að vera einlægur, sannorður
og trúr sjálfum sér og öðrum. – Með því að koma jafnan til dyr-
anna eins og hann er klæddur, halda sig við sannleikann og
forðast bakmælg, tekst nemandanum að afla sér jafnvægis og
andlegrar heilbrigði.

Heiðarleiki er hið þriðja boðorð yama-stigsins. Með því að
ástunda hann og útrýma allri öfundsyki, veitist nemandanum

allur sannur auður. – Hófsemi er hið fjórða. Með henni eykur nemandinn styrk sinn og lífsþrótt. – Loks er brýnt fyrir nemandanum að forðast auðsöfnun. Honum er ætlað að taka þátt í þjáningunni annarra og verja fé sínu til að hjálpa samfélagi sínu eftir fremsta megni.

Á þennan hátt ræktar nemandinn með sér góðvild og eykur lífs-hamingju sína.

Þessi fimm boðorð eru að dómi yoga-heimspekinnar fyrsti áfanginn á leið hins áttfalda vegar, sem liggur til sjálfspekkingar.

Niyama er annað stig yoga-heimspekinnar og miðar að því sama og yama, – að styrkja sem best hinn siðræna grunn, sem hin hærri stigin byggjast á.

Niyama eru fimm atriði til viðbótar, sem nemandinn verður að tileinka sér, áður en honum er leyfilegt að iðka hugleiðslu. Hið fyrsta þeirra er hreinleiki, en sú hreinsun, sem nemandanum er ætlað að framkvæma, nær ekki eingöngu til hugarfarsins. – Yama-heimspekin aðhyllist ekki hugmyndina um krossfestingu holdsins. Að dómi yogans er líkaminn hluti hins andlega vandamáls. – Hinn innri maður okkar (sjálfið) er hulin að baki forgengilegs holds og friðlauss hugar og verður því hvort tveggja að takast til meðferðar jöfnum höndum.

Líkaminn er ekki vél, sem hugurinn er tengdur við á dularfullan hátt og er honum að mestu leyti óviðkomandi, heldur eru líffæri manna fiðlustrengir og hljómur þeirra er hugarstarfsemin.

Þetta tvennt, líkamann og hugarstarfsemina, er nemandanum ætlað að taka til meðferðar sem eitt og hið sama fyrirbrigði. – Af þessum orsökum verður t. d. þetta boðorð um hreinleika að ná til líffæranna engu síður en hugarfarsins. Líkamanum verður að halda hreinum hið ytra með tíðum böðum og hreinlæti og hið

innra með skynsamlegu og hollu mataræði, og með því að forðast nautn eiturlyfja. Hugann verður á sama hátt að hreinsa af öllum myrkum og skuggalegum hugrenningum, unz nemandinn öðlast það léttlyndi, jafnaðargeð og rósemi, sem auðveldar honum að beina hug sínum inn á við til sjálfskönnunar.

Hin önnur fjögur atriði niyama eru nægjusemi, sjálfsafneitun, lærdómur og trúarhollusta. – Með því að vinna bug á ágirnd sinni og rækta með sér nægjusemi, öðlast nemandinn sannari hamingju en þá, sem keypt verður eða seld. Með sjálfsafneitun er honum ætlað að vinna bug á munaðargirni sinni og auka líkamsþrótt sinn. – Meinlætaliðnaður á þó litlum vinsældum að fagna hjá hinum meiri spámönnum yoga-heimspekinnar.

Með því að afla sér lærdóms og þekkingar úr bókum greiðir nemandinn fyrir birtingu hinnar sönnu þekkingar, sem kemur innan að. – Og með því að beina vitund sinni til hins æðsta máttar finnur hann að lokum sjálfan sig og endurheimtir hina týndu paradís.

Þessar fimm reglur niyama eru taldar yoganemandanum nyt-samlegar, en þó er hverjum einstaklingi í sjálfsvald sett, á hvern hátt hann tileinkar sér þær.

Hinna fimm boðorða yama er aftur á móti krafizt af öllum mönnum, líka þeim, sem ekki tileinka sér hin hærri stig.

Jafnvel nú eftir að nemandinn hefur tryggt hinn siðræna grundvöll sinn, er enn ekki tímabært að leggja stund á hið raunverulega yoga.

Þrjú næstu stig eru einnig undirbúningur, þar sem nemandanum er ætlað að læra að ná valdi yfir líkamsstillingum og ná valdi yfir andardrætti og skynfærum.

Asana nefnist þriðja stig hins áttfalda vegar. Nú á dögum hefur asana verið gert að sérstöku íþróttakerfi, þar sem mönnum er ætlað að sitja tímum saman í hinum ólíkustu stellingum. Með

Því hyggjast menn styrkja taugakerfið, efla líkamshreysti og fegurð og þó sérstaklega að útrýma þreytu og hrörnun líffæranna. Íþróttakerfi Vesturlanda og hollar lífsvenjur gera þó að vissu leyti sama gagn. – Patanjali, hinn gamli meistari yoga-heimspekinnar, leggur þó ekki eins mikla áherzlu á asana og síðar var gert, eftir að það þróaðist upp í sjálfstætt kerfi. Hann leggur aðeins áherzlu á, að líkamsstaðan verði að vera stöðug og þægileg meðan á hugleiðslunni stendur, svo að hægt sé að gleyma algjörlega tilveru líkamans.

Pranayama er að ná valdi yfir andardrættinum. Eins og áður er sagt, er rósemi hugans frumskilyrði fyrir allri hugleiðslu. Nemandinn verður því að læra að lægja líffærastarfsemi sína og róa hugann, áður en hugleiðsla er framkvæmanleg.

Menn eru sérstaklega varaðir við að taka upp slíkar æfingar, því að ef ranglega er með farið, geta þær reynzt heilsu manna skaðlegar og jafnvel verið andlegri heilbrigði bein hætta.

Pratyahara er síðast þessara þriggja undirbúningsstiga, sem eiga að kenna mönnum að ná tökum á líffærastarfseminni og undirbúa sig á þann hátt undir hið raunverulega yoga: hugleiðsluna. – Tilgangurinn með pratyahara er að „svæfa“ skynfærin um stund, svo að engar nýjar myndir berist til hugans utan að, sem valdið geti þar umróti. Lao Tze, höfundur Bókarinnar um veginn, spyr einhvers staðar: „Hvernig er hægt að gera gruggugt vatn hreint?“ – Og hann svarar sjálfur spurningunni: „Láttu það í friði og það verður hreint af sjálfu sér.“ Þetta er einmitt það, sem hinn verðandi yogi leitast við aðgæra á þessu stigi. – Hann gerir skynfæri sín ónæm fyrir umheiminum og hverfur inn í sitt innra virki.

Þessi fimm stig, sem nú hafa verið talin, eru aðeins undirbúningur undir meginviðfangsefni yogans: að öðlast sanna þekk-

ingu, sem leiðir til lausnar frá hinni lægri tilveru manna til æðra og betra lífs. Þessarar þekkingar verður aðeins aflað með innsæi og aðferðin til að þroska það er fasthygli og síðar hugleiðsla.

Gamansamur Vesturlandabúi, sem virðir fyrir sér yoga í hugleiðsluástandi, skoðar hann jafnan sem kynlegan náunga, sem horfir dægurlangt á nafla sinn og ímyndar sér, að þar sé gáta allífsins falin! En yoginn sér ekki einu sinni nafla sinn. Augu hans eru blind. Skynfæri hans starfa ekki lengur (pratyahara). Ástand þetta er þó ekki líkt og svefn eða meðvitundarleysi. Honum er þetta ástand hið mikla ævintýri, sem lyftir mannsandanum út fyrir allt, sem áður var þekkt og skynjað. Ný vitund. Nýr heimur.

Viðfangsefni hinna þriggja síðustu stiga er sjálfskönnunin. Fyrst þegar yoganum tekst að greina hugann frá hinum innra manni, sjálfinu, öðlast hann sanna þekkingu og veit, að starf hans hefur borið árangur. Sjálfíð (atman) er eilíft og óumbreyt-anlegur veruleiki, kjarni hvers einstaklings. – Hugurinn (citta) er stundlegur, því að hann er sífelldum breytingum undirorpinn. Hann skapast og eyðist. Eins og lag á ekki upphaf sitt í hljómi fiðlustrengjanna – heldur í sál fiðlarans, sem strengina snertir, eins er hugurinn í sjálfu sér án vitundar, en fær vitund aðeins vegna sjálfsins, sem notar hann sem tæki sitt. –

Þannig getum við skoðað líffærin sem fiðlustrengi, hugann sem hljón þeirra og sjálfíð sem hinn mikla fiðlara. Hugur kornbarnsins er í fyrstu tómur og auður líkt og óskrifað blað. – Skynfæri barnsins skrá þar hið fyrsta stafróf og skynsemi og reynsla þess skipa þessum stöfum í orð og setningar, eftir því sem þroski barnsins vex. Hugurinn, sem fær er um að skynja að vissu marki orsakir og afleiðingar, kemur smám saman auga á hið óhagganlega samhengi hlutanna og öðlast hæfileika, sem við köllum rökrétta hugsun. Og þekkingu köllum við síðan þann eiginleika

hugans að stafla upp í safnhúsi minninganna sprekum, sem við tíndum upp úr bókum og viðræðum við aðra menn. Þannig verða hugmyndir til. Þær eru háðar skynfærunum, hæfileikanum til rökréttrar hugsunar og þekkingu, sem aflað er úr bókum eða með viðræðum við aðra menn. Allt, sem til hugans berst frá umheiminum, er litað og ummyndað af áhrifum hinna þriggja *guna*, ljóss, ástríðna og myrkurs. Reynsluþekking manna, sem þannig er sköpuð af blönduðum straumum skynfæra, skynsemi og hinnar æðri vitundar, er því ekki algjörlega sönn að áliti yogaheimspekinnar. Hugurinn, sem einnig er orrustuvöllur andstæðra hvata og tilfinninga, er því ekki hin ódauðlega vitund mannsins, heldur aðeins tæki hennar. Hugurinn er friðlaus og aldrei fullkómlega ánægður, vegna þess að hann skynjar hið stundlega í stað hins eilífa, moldviðri sléttunnar er hlutskipti hans, en ekki heiðríkja fjallsins. Hann seilist því í munað, sem er ekki hamingja og er haldinn lífsþorsta og ótta við dauðann. Hann fer villur vegar og er móttækilegur fyrir allar þjáningar heimsins. Tilgangur yogans er þó ekki að binda enda á starfsemi hugans, heldur að láta sjálfð lýsa hann upp og eyða þannig myrkri hans og villu. Hugurinn er fyrirbrigði, sem yoginn verður að taka til alvarlegrar meðferðar, áður en lengra er haldið. Stundum er hugurinn friðlaus og hvarflar úr einu í annað. Stundum er hann blindur, fullur drunga og liggur í svefnmóki, stundum hlaðinn áhyggjum og hrakinn af veðri og vindum. Aðrar hindranir, sem yoginn verður að sigrast á, eru sjúkdómar, ótti og óvissa, munaðargirni, þrár og efi, rangsnúnar hugmyndir, getuleysi til að einbeita huga sínum og óstöðugleiki, jafnvel eftir að það hefur tekizt.

Þegar yoginn hefur sigrazt á öllum þessum hindrunum, hefjast lokaáfangar þessarar farar. Þau eru *dharana* (fasthygli), *dhyana* (hugleiðsla) og *samadhi* (hið æðsta innsæi). Dharana er í því fól-

ið, að yoginn tekur til meðferðar ákveðið íhugunarefni og festir hugann við það eitt. Tilgangurinn með því er að róa hugann og láta hann hætta að hvarfla úr einu í annað. En flestum er það um megn nema stutta stund. Um leið lokar yoginn skynfærum sínum fyrir umheiminum. Þessi rósemi og kyrrð líffæra og hugans, sem dharana skapar, leiðir hægt og hægt yfir til næsta stigs, dhyana. Ný öfl losna þá úr læðingi, og nýtt svið vitundarinnar birtist. Hugurinn er fullur friðar. Hann er algjörlega einþættur, og þar kemst ekkert að annað en það, sem yoginn hefur kosið að taka til meðferðar. Í þessu ástandi næst fullkomin þekking á því, sem huganum er beint að. Skynjun og hið skynjaða verða þar eitt. Hámark dhyana eða hugleiðslunnar er samadhi, hið æðsta innsæi.

Vitundin beinist þá að því ljósi, sem er ofar öllum áhyggjum og sorgum. Hugarstarfsemin virðist stöðvast og ný vitund tekur við. Yoginn skynjar sinn innri veruleika, sjálfið, og hið sanna eðli lífsins. Í þessu ástandi er vitundin skýrust og víðtækust. Það einkennist af hugljómun, völdugri máttartilfinningu og hamingju, sem á sér enga ytri orsök.

Ávextir þess eru djúpur, ójarðneskur friður og leiftur þess innsæis, sem veita yoganum sanna þekkingu. Veraldleg hamingja verður honum næsta fátækleg og fölnar eins og morgunmáni í skini nýrrar sólar.

Eftir að þessu stigi er náð, er veröldin honum fangelsi, sem aðskilur hann frá hinum miklu víðáttum, því að fullkomna lausn fær hann ekki fyrr en í dauðanum. Eftir það hverfur hann til annarra veralda, nema hann hafi ákveðið verk að vinna í þágu framvindunnar.

Þegar yoginn hefur náð hinum þrem síðustu stigum sínum, öðlast hann yfirskilvitlega þekkingu og vald til að gera „kraftaverk“.

Með því að beina vitund sinni að *udana* er sagt að yoginn geti upphafið þyngd sína og gengið á vatni eða þyrnum og sofið á spjótsoddum. Hann getur öðlazzt fullkomna innsæisþekkingu á hverju því máli, sem hann kýs að leita lausnar á. Hann getur gert sig óháðan veðráttu, svo sem hita og kulda. Ef honum býður svo hugur við að horfa, getur hann setið nakinn uppi á jökultindi í frosthörku og illum veðrum. – Að vaða eld er honum leikur einn. Hann getur tekið vizkusteininn í hönd sér og séð inn í dulheima annarrar tilveru. Hugsanir manna verða honum opin bók. Hann getur kannað fortíð og framtíð og séð fyrir dauða sinn og annarra. Hann getur gert líkama sinn ósýnilegan, gengið um lokaðar dyr og farið hamförum. Hann getur kannað rúmið, sólkerfi og himintungl. Hann getur náð valdi á líffærastarfsemi sinni – stöðvað andardráttinn og hjartslátt sinn og jafnvel látið grafa sig lifandi í loftþéttu hylki vikum saman án þess að verða meint af. Hann getur gefið vöðvum sínum styrkleika fílsins eða látið ljósblik leiftra frá líkama sínum, og margir fleiri hlutir eru sagðir honum í sjálfsvald settir. En flest af þessu sýnist okkur orðum aukið.

Patanjali kennir, að sá, sem náð hefur samadhi og er fær um að greina milli sjálfsins og hinnar ytri tilveru, nái valdi yfir öllum sviðum tilverunnar og öðlist vitund, sem kalla mætti alvizku.

Frá okkar sjónarmiði virðast allir þessir hlutir ótrúlegir og ef sannir reyndust, yfirnáttúrlegir. En yoga-heimspekin álítur þá eðlilega og reynir að útskýra hvert einstakt fyrirbrigði, hvernig það er framkvæmt. Frá sjónarmiði hennar er ekkert til, sem kallazt getur yfirnáttúrlegt. Allt lýtur föstum ákveðnum lögmálum.

En allir þessir furðulegu hlutir eru þó yoganum aukaatriði. Þeir eru blóm, sem gróa utan brautar við leið hans til fullkomunar. Hann getur beygt sig niður og lesið þessi blóm, ef hann

vill, en sá, sem yfirgefur veginn vegna þessa gróðurs, hverfur fljótlega niður á við aftur og verður að hefja för sína að nýju.

Yoginn er því varaður við að beita kunnáttu sinni um of, sízt af öllu í hégómlegum og eigingjörnum tilgangi.

Einkum hér á hinum efstu stigum reynir á siðferðisstyrk yogans og þess vegna var lögð svo rík áherzla á hið fyrsta stig hans, yama, því að ef siðferðilega vanþroskaður maður öðlast mátt yogans, verður sá máttur honum eins og mistilteinninn í hendi blindingjans.

Jafnvel samadhi, æðsta stig hins áttfalda vegar, verður yoginn að hefja sig upp yfir. Ef hann gerir sig ánægðan með þau fríðindi, sem honum hafa þegar hlotnast og sættir sig við að verða aðeins goði í fullsælu hinna æðstu himna, – lifir hann þar um árþúsundir, en þegar karmaforða hans er eytt, hlýtur hann að falla aftur niður til mannlegra forlaga og hefja göngu sína á ný.

Lokatakmark yoga-heimspekinnar er að hefja manninn algjörlega út fyrir öll takmörk mannlegrar reynslu og leysa öll bönd, sem binda hann við mannheima hinna þriggja veralda.

Fyrst þegar honum hefur tekizt að hefja sig upp yfir og segja skilið við samadhi birtist *atman* (hinn innri maður) einrátt í sínu eilífa eðli.

Þá er hring hinnar mannlegu þróunar lokið og ný tilvera tekur við.

Yoga-Sútra

Yoga-Sútra Patanjalis, sem hér fer á eftir, er fyrsta bókin um yoga, og þar birtist þessi heimspeki í sinni upphaflegu og réttu mynd. Þetta litla rit er grundvöllur allra hinna fjölmörgu og stóru bóka, sem hafa verið skrifaðar um yoga.

Patanjali skiptir ritinu í fjóra hluta. Í fyrstu bók er fjallað um eðli samadhi (hugljómunar). Í annarri bók er rætt um leiðirnar að þessu marki. Í þriðju bók er rætt um hið margvíslega vald, sem yoganum veitist. Í hinni fjórðu (sem sennilega er viðbót síðari tíma) er rætt um eðli frelsunarinnar, kaivalyapada. –

Ágreiningur er um aldur bókarinnar, en hún er oftast talin frá 2. öld f. Kr. – Sjálfur kallar Patanjali verkið „anusamana“, sem ber með sér, að hann hafi aðeins fært „súturnar“ í letur, en áður er talið að þær hafi verið kenndar um aldaraðir.

Þeir, sem þýtt hafa þessa bók á Vesturlandamál, hafa yfirleitt látið nafnið Yoga-Sútra halda sér, og er það einnig gert hér. Yoga merkir að tengja saman og sútra bókfell eða þráður.

Súturnar eru viðurkenndar af öllum indverskum heimspeikerfum, jafnt þeim sem styðja búddisma og jainisma og hinum, sem kenna sig við brahmatrú og hindúisma. Yoga er sagt jafngamalt brahma (Guði). – Í Rig-Veda er talað um hugleiðslu, sem beint var að loganum helga. Í Atharvaveda er kennt, hvernig öðlast megí yfirnáttúrlegt vald með meinlætaliðnaði. Upanishadar kenna mönnum, eins og Yoga-Sútra Patanjalis, að leita uppsprettu þekkingarinnar hið innra með sér með aðferðum hug-

leiðslunnar. Gautama Búdda iðkaði öll stig yoga og náði hinu æðsta samadhi. Og yoga-heimspekin rann saman við kenningar búddismans og jainismans um leiðina til æðra lífs.

Í Yoga-Sútru Patanjalis er ausið af öllum þessum lindum, og auk þess af þekkingu hinna mörgu munnlegu yogaskóla, sem aldrei skráðu fræði sín. Hún sameinar þessi fræði öll í eitt kerfi og telst því fyrsta bók yoga-heimspekinnar.

Fræðimenn eru ekki á eitt sáttir um aldur þessarar bókar. Próffessor Jakobí telur yoga-kerfið fullskapað um 300 f. Kr. – Próffessor Woods telur Yoga-Sútru ekki eldri en frá 4. öld e. Kr. og byggir þá skoðun sína á því, að heimspekingurinn Nagarjuna (frá 4. öld e. Kr.) nefnir ekki yoga-kerfið í riti sínu Karika. Þetta eru þó naumast einhlít rök, þar sem Nagarjuna nefnir yoga-kerfið í öðru rita sinna (Upayakausalya-Sútru), sem eitt hinna átta heimspekikerfa.

Aðrir fræðimenn telja Yoga-Sútru Patanjalis frá 2. öld f. Kr. og byggja það á umsögn Bhoja í riti hans Rajamartanda. Samkvæmt henni ætti höfundur Yoga-Sútru að vera málfræðingurinn Patanjali, sá er skrifaði hið fræga rit Mahabhasya um málfræði Panini. Um þetta verður þó ekkert fullyrt.

Yoga er byggð á grunni Samkhya-heimspekinnar. Þessir tveir skólar virðast í upphafi hafa verið einn og báðir gengið undir nafninu Samkhya. – Yoga er nefnd Sesvara Samkhya til aðgreiningar frá Nirisvara Samkhya, sem kennd er við Kapila. Í þessum nafngiftum kemur fram megininunur þeirra. Yoga kennir að Guð sé grundvöllur veraldarinnar (Sesvara: fræðsla um Guð), en Samkhya Kapila hafnar honum sem grundvelli tilverunnar (nirisvara: án Guðs).

Yoga-heimspekin viðurkennir ekki heldur, að hin þrjú „innri skilningarvit“ Samkhya, þ. e. búddi (skilningur), ahamkara (sjálfsvitund) og manas (hugur), séu aðgreindir þættir vitund-

arinnar. Þeir eru í Yoga-Sútru einu nafni nefndir chitta; – hugurinn í sinni víðtækustu merkingu.

Kenning Samkhya um þróun prakriti er tekin upp í yoga-heimspekinni með smávægilegum breytingum. Hins vegar lítur yoga-heimspekin ekki á prakriti sem hinn eina grundvöll tilverunnar, eins og Samkhya gerir. Yoga kennir að þessi grundvöllur sé bæði Guð og prakriti. Prakriti er hin blinda náttúra, en Guð er aflið sem samræmir þróun prakriti tilgangi andans. Tilgangur sálarinnar er bæði í yoga- og Samkhya-heimspekinni að losna úr viðjum prakriti. En yoga kennir, að hin frjálsa sál sjái Guð og fyllist anda hans. Þetta er eðli samadhi.

Samkvæmt yoga-heimspekinni er einstaklingurinn ekki jafn háður prakriti og Samkhya kennir, og getur með hjálp Ísvara (Guðs) losnað undan valdi þess.

Þá leggur yoga meiri áherzlu á starfið en Samkhya gerir. Hið síðarnefnda er fyrst og fremst heimspekikenningar, yoga er hins vegar aðferð til að breyta þessari heimspeki í starf, og kenna mönnum hvernig hægt er með réttu líferni, trú og hugleiðslu að skynja hið yfirskilvitlega, og láta það þannig breytast í raunverulega tilveru.

BÓK I

1. Sútra

Þessi fræðsla fjallar um yoga.

2. Sútra

Yoga er að hindra hugann (chitta) í að taka á sig síbreytileg vrittis (geðbrigði og áhrif skynfæranna).

3. Sútra

Þegar þessu er náð, þekkir yoginn sjálfan sig eins og hann er í raun og veru.

4. Sútra

Á öðrum stundum greinir maðurinn ekki milli vrittis og púrúsa (sjálfsins).

5. Sútra

Hugmyndirnar eru í fimm flokkum og þær eru jafnan háðar tilfinningum, vansælu eða vellíðan.

6. Sútra

Þessir fimm flokkar hugsana eru: — Rétt þekking, röng þekking, ímyndun, dvali (svefn) og minning.

7. Sútra

Grundvöllur réttrar þekkingar er rétt skynjun, rétt ályktun og rétt fræðsla.

8. Sútra

Röng þekking er blekking, sem ekki á sér stoð í veruleikanum.

9. Sútra

Ímyndun er þekking, sem byggist á orðum, sem ekki eru í neinu samræmi við veruleikann.

10. Sútra

Dvali (svefn) byggist á aðgerðarleysi vrittis (skilningarvitanna).

11. Sútra

Minni er að halda þeirri reynslu, sem maðurinn hefur orðið fyrir, fastri í huganum.

12. Sútra

Til að stjórna þessum breytingum hugans, þarf þrotlausa þjálfun og lausn frá lægri hvötum.

13. Sútra

Þjálfunin er fólgin í staðfastri baráttu við að hindra breytingar hugans.

14. Sútra

Sé staðfastlega stefnt að þessu marki tekst að koma kyrrð á hugarstarfsemina.

15. Sútra

Frelsi er lausn frá girndum, jafnt jarðneskum sem andlegum, þessa heims og annars.

16. Sútra

Frelsið er æðra, þegar hinum þremur gúnum er hafnað, vegna þekkingar á hinu rétta eðli þírísas (sjálfsins).

17. Sútra

Sampradnyata samadhi nefnist þetta ástand, þegar það hefur í för með sér íhygli (sawitarka), dómgreind (sawichara), fögnuð (sananda) og sjálfsmeðvitund (sasmita).

18. Sútra

Asampradnyata samadhi („yfirskilvitlegt samadhi“) nefnist það, þegar allri hugarstarfsemi lýkur og hugurinn speglar aðeins það, sem ekki birtist í hinni ytri tilveru.

19. Sútra

Það samadhi, sem hér um ræðir, nær ekki út fyrir takmörk hins sýnilega heims, ekki upp fyrir Guðina og þá, sem starfa í hinum efnislega heimi.

20. Sútra

Aðrir yogar ná þessu samadhi með trú, vilja, minni, hugleiðslu og réttri skynjun hins raunverulega.

21. Sútra

Þeir, sem hafa eldlegan vilja, eru skjótir að ná þessu marki.

22. Sútra

Árangur yogans er undir því kominn, hvort aðferðin, sem notuð er, er seinvirk, í meðallagi eða skjótvirk.

23. Sútra

Með innilegri trú á Ísvara (Guð) fæðist skilningur á Ísvara.

24. Sútra

Þessi Ísvara er hinn stjórnandi andi, ósnortinn af takmörkunum, laus undan karma og löngunum.

25. Sútra

Í Ísvara, gúrúdevanum, er sú þekking fullkomin, sem er aðeins frækorn í öðrum.

26. Sútra

Ísvara, gúrúdevinn, óháður tímatakmarkunum, er fræðari jafnvel hinna fornu fræðara.

27. Sútra

Máttarorð Ísvara er aum (eða óm). Það er pranava.

28. Sútra

Í hljómi þessa orðs og íhugun á merkingu þess er upphaf vegarins.

29. Sútra

Það fær manninn til að uppgötva sál sína og ryður öllum hindrunum úr vegi.

30. Sútra

Hindranirnar á vegi sjálfsþekkingarinnar eru líkamlegur vanmáttur, andleg tregða, rangur efi, ábyrgðarleysi, leti, skortur á

geðstillingu, skynblekking, getuleysi við hugareinbeitingu og getuleysi til að viðhalda hugleiðsluástandi eftir að því er náð.

31. Sútra

Sársauki, örvænting, röng líkamsstarfsemi og röng stjórn á orku-straumum eru afleiðing hindrana hinnar lægri vitundar.

32. Sútra

Til að sigrast á hindrununum og afleiðingum þeirra, þarf að einbeita viljanum að einhverju ákveðnu efni.

33. Sútra

Frið hugans er unnt að öðlast með því að ástunda samúð, góðvild, stefnufestu og stillingu í gleði og mótlæti.

34. Sútra

Frið hugans er einnig unnt að öðlast með því að stjórna lífsorkunni.

35. Sútra

Með þjálfun er einnig hægt að koma kyrrð á hugann með þeirri hugareinbeitingu, sem beint er að skynjun skynfæranna.

36. Sútra

Með hugleiðslu er hægt að ná þekkingu á andanum og öðlast þannig frið.

37. Sútra

Ró kemst á hugann og hann fær lausn frá blekkingum, þegar hið lægra eðli er hreinsað og stjórnin tekin af því.

38. *Sútra*

Frið er hægt að öðlast með hugleiðslu um þá þekkingu, sem draumar veita.

39. *Sútra*

Frið er hægt að öðlast með því að einbeita huganum að því, sem næst stendur hjarta manns.

40. *Sútra*

Hugur yogans nær þá frá hinu óendanlega smáa til hins óendanlega stóra og þekking hans nær frá annu (smæstu efnisögn) til atma (allsherjaranda lífsins).

41. *Sútra*

Hjá þeim, sem náð hefur valdi yfir vrittis (skynfærum og geðbrigðum), þróast hæfileiki til að samkennast hverju sem kannað er. Þekkjandinn, þekkingin og hið þekkta verður eitt, líkt og kristallinn tekur á sig liti þess, sem í honum speglast.

42. *Sútra*

Þegar skynjandinn tengir saman orðið, hugmyndina og hlutinn, skapast hið andlega skilyrði rökréttrar hugsunar.

43. *Sútra*

Skynjun (innsæisins) án rökréttrar hugsunar skapast, þegar minnið hverfur, orðið og hluturinn er yfirstigið og merkingin verður ein eftir.

44. *Sútra*

Þessum tveimur aðferðum, – hugleiðslu með rökréttri dómgreind og hugleiðslu án hennar má báðum beita, en viðfangs-efni hinnar síðari eru hærri.

45. Sútra

Efnið („hið grófa“) breytist í svið orkunnar („hið fíngerða“) og hún breytist stig af stigi í svið andans og þau hverfa loks til pradhana.

46. Sútra

Þess vegna liggja þræðir hugleiðslunnar frá hinu lægsta til hins hæsta. Þessar tvær aðferðir hugleiðslu eru háðar karma.

47. Sútra

Þegar hinni háu hugleiðslu er náð, finnur yoginn andlega þekkingu í hinni algeru kyrrð hugans.

48. Sútra

Hugur hans opinberar honum þá aðeins sannleikann einan.

49. Sútra

Þessi sérstaka skynjun er óviðjafnanleg og opinberar það, sem hulið er skynsemiinni (sem notar vitnisburð, ályktun og rökfærslu).

50. Sútra

Hún útrýmir öllum öðrum skynjunum og áhrifum.

51. Sútra

Þegar einnig þessari skynjun er útrýmt, þá er hinu hreina samadhi náð, sem er óháð karma.

BÓK II

1. Sútra

Líkamsögun, sjálfskönnun og að vinna Guði verk sín, er kallað kriya-yoga (yoga starfsins).

2. Sútra

Tilgangur þess er undirbúningur undir hugleiðslu og að minnka uppsprettur þjáningarinnar.

3. Sútra

Uppsprettur þjáningarinnar eru fáfræði, sjálfshyggja, skynfýsn, hatur og lífsþorsti.

4. Sútra

Avidya (fáfræðin) er rót allra hinna meinsemdanna, hvort sem þær eru dular, í vexti, að eyðast eða yfirstignar.

5. Sútra

Fáfræði er að skoða hið stundlega, óhreina, sársaukafulla og ekki-sjálfíð sem hið eilífa, hreina, góða og sjálfíð.

6. Sútra

Sjálfshyggjan stafar af því að þekkjandinn heldur að tæki þekkingarinnar sé hann sjálfur.

7. Sútra

Skynfýsn er að vera bundinn því sem manninum þykir gott.

8. Sútra

Hatur er óbeit á því sem skynjað er.

9. Sútra

Lífsþorsti er í eðli jafnvel hinna lærðu og viðheldur sjálfum sér.

10. Sútra

Þessar fimm samskaras (hindranir) er hægt að sigra með því að leggja rækt við andstæður þeirra.

11. Sútra

Verkanir þeirra má yfirstíga með hagleiðslu.

12. Sútra

Sjálf t karmað á rætur sínar í mold þeirra (hinna 5 samskaras), og það hlýtur að bera ávöxt í þessu lífi eða síðar.

13. Sútra

Meðan ræturnar lifa munu ávextir þeirra verða fæðing, líf og reynsla, þar sem þjáningin er blandin hamingjunni.

14. Sútra

Ávextir þeirra skapa hamingju eða þjáningu, eftir því hvort orsökinn var góð eða ill.

15. Sútra

Hinn upplýsti maður lítur á allt karma sem þjáningu, því að hún fylgir því allt til enda, vegna baráttu hinna þriggja gúna.

Hún leiðir til endurfæðingar, skapar vanlíðan og myndar venjur.

16. Sútra

Ókominni þjáningu má afstýra.

17. Sútra

Sú blekking, að sá sem skynjar sé hið skynjaða, er orsök þeirrar þjáningar.

18. Sútra

Hinn sýnilegi heimur á rót sína að rekja til hinna þriggja gúna: sattva, rajas og tamas. Þeir eru sambland efnisins og skynfæranna. Þeir skapa reynslu, sem leiðir að lokum til frelsunar.

19. Sútra

Hina þrjá gúna er að finna á öllum vitundarsviðum í tengslum við prakriti.

20. Sútra

Sjáandinn, púrúsa, er hreinn andi, en sér samt heiminn gegnum lituð gler skilningsins.

21. Sútra

Veröld reynslunnar er til vegna andans.

22. Sútra

Þótt hún hverfi þeim, sem kominn er á leiðarenda, er hún enn til vegna hinna sem skynja hana.

23. Sútra

Sameiningin er orsök skilningsins á eðli bæði sjáandans og hins séða. (Andans og veraldarinnar).

24. Sútra

Avidya (fáfræðin) er orsök hennar.

25. Sútra

Hin mikla lausn er að sigra fáfræðina með því að verða óháður hinu skynjaða.

26. Sútra

Fjötra andans (fáfræðina) verður að sigra með fullkomnum skilningi.

27. Sútra

Þekking púrúsa er hin sjö stig (vitundarsvið) skilningsins (sem taka verður eitt eftir annað).

28. Sútra

Þegar aðferðir yoga hafa verið iðkaðar af staðfestu, og þegar sigrazt hefur verið á hinu óhreina, hefst upplýsing mannsins, sem leiðir til uppljómunar.

29. Sútra

Hin átta stig yoga eru Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana og Samadhi.

30. Sútra

Yama er fólgið í fimm boðorðum: Að drepa ekki, að vera sannorður, að stela ekki, að vera hreinlífur og að forðast ágirnd.

31. Sútra

Yama er hið mikla heit sem halda verður án tillits til þjóðernis, stöðu, tíma eða aðstæðna.

32. Sútra

Niyama er fólgið í hreinsun líkama og sálar, hófsemi, eldlegri hugsjón, iðkun andlegra fræða og trúarhollustu við Íshvara (Guð).

33. Sútra

Hugsanir, sem andstæðar eru yoga, á að sigra með því að leggja rækt við andstæðu þeirra.

34. Sútra

Hugsanir andstæðar yoga eru: illvild, óhreinlyndi, óráðvendni, óhófsemi og ágirnd. Hvort sem maðurinn fremur afbrotið sjálfur, er orsök þess að það er framið eða fellst á það, hvort sem orsökkin er girnd, reiði eða fáfræði; hvort sem brotið er lítið eða stórt, er afleiðingin alltaf endalaus fáfræði og þjáning. Þetta verður sigrað með því að leggja rækt við andstæðu hinna öfugsnúnu hugsana.

35. Sútra

Í návist þess sem alið hefur með sér fullkomna góðvild, hverfur öll óvinátta.

36. Sútra

Máttug og farsæl verða orð og gerðir manns, sem er fullkomlega sannur gagnvart sjálfum sér og öðrum.

37. Sútra

Þegar ráðvendnin er fullkomnuð gefst yoganum allur auður.

38. Sútra

Sá, sem forðast óhóf, öðlast mátt.

39. Sútra

Sá, sem er hættur að taka, öðlast skilning á lögmáli endurfæðinganna.

40. Sútra

Hreinleiki líkama og sálar gerir manninn óháðan hinni lægri náttúru og hinum ytri heimi.

41. Sútra

Hreinleikinn fóstrar frið og góðvild (sattva), léttlyndi, einbeitingu, vald yfir líkamanum og hæfileika til að skilja sjálfrið.

42. Sútra

Hófsemi leiðir til æðstu hamingju.

43. Sútra

Sjálf sögun, sem eyðir óhreinleika, vekur dulin öfl líkama og sálar.

44. Sútra

Andleg fræði koma manninum í snertingu við sál sína.

45. Sútra

Samadhi er náð með því að fórna Íshvara (Guði) öllu.

46. Sútra

Rétt líkamsstelling (í hugleiðslu) á að vera stöðug og þægileg.

47. Sútra

Hún krefst hvíldar og hugsunar um hið óumbreytanlega.

48. Sútra

Þegar þessu er náð er hugurinn ekki lengur klofinn.

49. Sútra

Eftir asana hefst stjórn á prana (lífsorku) líkamans (pranayama),
útöndun og innöndun.

50. Sútra

Ástand þróu við útöndun, innöndun eða í kyrrstöðu er komið
undir stað, stund og tíðni, og verður langvarandi og fíngert.

51. Sútra

Til er hið fjórða ástand pranayama, þar sem ekki þarf lengur að
hugsa um ytri eða innri þróu.

52. Sútra

Allt sem hylur ljósið er þar fjarlægt.

53. Sútra

Og hugurinn verður fær um að einbeita sér (dharana).

54. Sútra

Hægt er að láta skilningarvitin hætta að starfa (pratyahara), með
því að leysa þau undan hinni ytri skynjun sinni, og láta þau
endurspegla eðli hugans í sinni upprunalegu mynd.

55. Sútra

Með því næst fullt vald yfir skilningarvitunum.

BÓK III

1. Sútra

Dharana (hugareinbeiting) er að einbeita huganum (chitta) að einhverju ákveðnu efni.

2. Sútra

Dhyana (hugleiðsla) er órofinn straumur þekkingar um það efni, sem hugurinn einbeitist að.

3. Sútra

Samadhi (hugljómun) er hærra stig hugleiðslu, þar sem hugurinn rennur saman við andann og er sér ekki meðvitandi um sjálfstæða tilveru eða persónulegt egó.

4. Sútra

Þegar hugareinbeiting, hugleiðsla og hugljómun er beint að sama efni og leiðir hvað af öðru nefnist það samyama.

5. Sútra

Þegar samyama er náð skín ljós hinnar sönnu þekkingar.

6. Sútra

Þessi uppljómun gerist í áföngum og vex stig af stigi.

7. Sútra

Þessi stig yoga rista dýpra en hin fyrri.

8. Sútra

En jafnvel þau eru ytri tæki í samanburði við hið frælausa. (Það samadhi, sem skapar ekkert karma og er formlaust og efnisvana).

9. Sútra

Ástand vitundarinnar breytist þannig. Hugurinn veitir viðtöku því sem hann sér. Á næsta stigi næst vald yfir huganum. Þar næst fylgir ástand þar sem hugurinn er á báðum þessum stigum. Loks hverfur hvoru tveggja og skynjun hinnar æðri vitundar tekur við.

10. Sútra

Með staðfastri þjálfun verður þessi framvinda örugg.

11. Sútra

Þegar hugurinn er orðinn einbeittur og öllum hugrenningum lýkur, skapast skilyrði fyrir samadhi.

12. Sútra

Einingu hugans er náð þegar skynmyndir fortíðar og nútíðar verða svipaðar.

13. Sútra

Á sama hátt má skilja hina þreföldu breytingu forms, tíma og þróunarstigs orku, efnis og skilningarvita.

14. Sútra

Eðliseigindir hvers hlutar eru ýmist fullþroskaðir, í fæðingu eða duldir.

15. Sútra

Þeir birtast aðeins í óendanlega margbreytilegri samsetningu hinna þriggja gúna.

16. Sútra

Þegar samyama er beint að hinni þreföldu breytingu
ljúkast upp fortíð og framtíð.

17. Sútra

Með samyama, sem beint er að orði (hljóði), merkingu þess og
vísdómi, en því er venjulega ruglað saman, má skilja mál dýra.

18. Sútra

Með samyama, sem beint er að skynmyndum fortíðarinnar,
fæst þekking á fyrri tilveru.

19. Sútra

Með samyama, sem beint er að merkjum á líkama
annars manns, má lesa hugsanir hans.

20. Sútra

Þó ekki það sem hugsanirnar vekur, þar sem samyama
beinist þá ekki að því.

21. Sútra

Með því að beina samyama að lögun líkamans getur yoginn
látið þá eiginleika, sem gera líkamann sýnilegan,
hverfa og orðið öðrum ósýnilegur.

22. Sútra

Karma er tvenns konar, – það sem ber fljótlega ávöxt og það
sem uppskorið verður síðar. Með samyama, sem beint er að
þessu, eða táknum, sem nefnast aristha, forboðar, sér yoginn
nákvæmlega, hvenær hann skilur við líkama sinn í
hinum þrem heimum.

23. Sútra

Samyama, sem beint er að vináttu, samúð og gleði,
þroskar þessa eiginleika mannsins.

24. Sútra

Samyama, sem beint er að styrkleika fílsins, og annarra,
vekur með yoganum sama afl.

25. Sútra

Samyama, sem beint er að ljósinu að innan, veitir þekkingu á
hærri sviðum efnisins, hinu dulda og hinu fjarlæga.

26. Sútra

Með samyama, sem beint er að sólinni,
fæst þekking á veröldinni.

27. Sútra

Með samyama, sem beint er að mánanum,
fæst þekking á stjörnunum.

28. Sútra

Með samyama, sem beint er að Pólstjörnunni,
fæst þekking á brautum himintungla.

29. Sútra

Með samyama, sem beint er að naflanum,
fæst þekking á líkamsstarfsemi.

30. Sútra

Með samyama, sem beint er að barkaholinu,
er hægt að vinna bug á hungri og þorsta.

31. Sútra

Með samyama, sem beint er að kurma
(taug fyrir neðan orkustöð barkans), næst jafnvægi
í hugleiðslunni.

32. Sútra

Með samyama, sem beint er að ljósinu, sem á upptök sín í
hvirflinum, má sjá Siddhas (andaverur).

33. Sútra

Öll þekking veitist einnig þeim, sem á mátt pratibha
(uppljómun, sem stafar af ytri og innri hreinleika).

34. Sútra

Með samyama, sem beint er að hjartanu,
fæst þekking á vitundum.

35. Sútra

Skynfýsn er afleiðing þess að ekki er greint milli púrúsa
(sjálf sins) og sattva (æðst hinna þriggja gúna), sem þó eru
fjarskyld. Sattva er öðru háð og aðskilið frá púrúsa. Samyama,
sem beint er að sjálfinu (púrúsa), veitir þekkingu á sjálfinu.

36. Sútra

Af því leiðir þekking, sem tengd er pratibha, og yfirsíkvitleg
heyrn, tilfinning, sjón, ilman og smekkur.

37. Sútra

Þessi máttur þekkingarinnar er þó hindrun á vegi hugljómunar,
en er í sjálfu sér óæðri hugljómun og tæki til veraldlegs frama.

38. Sútra

Þegar eytt er orsökum fjötranna (hugans) getur yoginn með þekkingu sinni á farvegum orkunnar, náð valdi á líkama annars manns.

39. Sútra

Með því að ná valdi yfir udana (orkustraumur sem sagður er stjórna lungum og efri hluta líkamans) getur yoginn gengið á vatni, þyrnum og fenjum og yfirgefið þessa tilveru að eigin vild.

40. Sútra

Með því að ná valdi yfir orkustraumnum samana, getur hann myndað geislahjúp um líkama sinn.

41. Sútra

Með samyama, sem beint er að sambandinu milli eyrans og akasa (eter), næst yfirskilvitleg heyrn.

42. Sútra

Með samyama, sem beint er að sambandinu milli akasa og líkamans og með því að verða með tilstyrk hagleiðslunnar léttur eins og físi, getur yoginn farið geimferðir.

43. Sútra

Með samyama, sem beint er að hinni ósjálfráðu starfsemi hugans, algjörlega ómeðvitandi um líkamann, er hulan, sem hylur ljósið, dregin til hliðar.

44. Sútra

Með samyama, sem beint er að jarðefni, orku, eðli, samböndum og tilgangi höfuðskepnanna, næst vald yfir þeim.

45. Sútra

Þessu fylgir máttur til að breytast í hvað sem er, stórt eða smátt, og öðlast heilbrigði, sem ekkert vinnur á.

46. Sútra

Heilbrigði er fegurð, þokki, hreysti og harka demantsins.

47. Sútra

Með samyama, sem beint er að starfsemi, sérkennum, samböndum og tilgangi hvers skynfæris, næst vald yfir skynfærunum.

48. Sútra

Það hefur í för með sér, að líkaminn fær mátt til að hreyfast jafn hratt og hugur manns, að skilningarvitin geta starfað óháð líkamanum og vald yfir náttúrunni.

49. Sútra

Með samyama, sem fær manninn til að skilja mismun sattva og púrúsa, fær yoginn allt vald og verður alsjáandi.

50. Sútra

Loks með því að hafna jafnvel þessum mætti er sæði hins illa að fullu eytt, en það leiðir til kaivalya (frelsis).

51. Sútra

Yoginn ætti ekki að falla fyrir þeirri freistingu að verða aðeins einn af guðunum, því að þá hverfur hann að lokum aftur til jarðar.

52. Sútra

Með samyama, sem beint er að augnablikinu og röð þeirra, fæst þekking sem dómgreindin fæðir af sér.

53. Sútra

Það veitir einnig þekkingu á mismun líkra hluta, sem eru eins hvað snertir tegund, eiginleika og stöðu.

54. Sútra

Hin frelsandi þekking, er þessi þekking dómgreindarinnar, sem samtímis nær til allra hluta í öllum margbreytileika þeirra.

55. Sútra

Þegar sattva verður eins hreint og púrúsa, öðlast yoginn kaivalya (frelsi).

BÓK IV

1. Sútra

Hin æðri og lægri siddhis (vald, hæfileikar) fást með endurfæðingu, eða með tilstyrk meðala, máttarorða, ákafrar löngunar eða hugleiðslu.

2. Sútra

Flutningur vitundarinnar frá hinu lægra til hins hærri er þáttur í hinni miklu framvindu sköpunarinnar.

3. Sútra

Góð og ill verk eru ekki hin sanna orsök flutnings vitundarinnar, en þau hjálpa til við að fjarlægja hindranir líkt og bóndi, sem ryður burtu stíflum og lætur vatnið síðan renna samkvæmt lögmáli sínu.

4. Sútra

Hinir tilbúnu hugir eiga eingöngu rót sína að rekja til sjálfsvitundarinnar.

5. Sútra

Þótt starfsemi hinna ýmsu tilbúnu huga sé margbreytileg, stjórnar hinn eini upphaflegi hugur þeim öllum.

6. Sútra

Hugurinn, sem ríkir þegar samadhi er náð, er einn laus við ástríður.

7. Sútra

Karma yogans er hvorki hvítt eða svart, hjá öðrum er það þrenns konar, – hvítt, svart og blandað.

8. Sútra

Af hinum þremur tegundum karma birtast á hverju stigi aðeins þær langanir, sem eru í samræmi við það stig. (Annað karma bíður síns tíma).

9. Sútra

Jafnvel karma, sem dulið er vegna umhverfis staðar eða tíma, býr samt í manninum vegna þess að minni og áhrif (sem skapa venjur) er hið sama.

10. Sútra

Og þar sem lífslöngunin er eilíf eru langanir án upphafs.

11. Sútra

Þar sem hinu dulda karma er viðhaldið af orsök, afleiðingu, hugarfylgsni og markmiði, verður það ekki til, þar sem þetta er ekki til.

12. Sútra

Það sem er horfið og það sem er ókomið er til, en í sinni eigin mynd, vegna mismunandi eðlis.

13. Sútra

Það er skynjanlegt eða hulið og hefur eðli hinna þriggja gúna. (Öll svið tímans eru mismunandi birting hinna þriggja gúna.)

14. Sútra

Eining hlutanna stafar af þeirri einingu, sem hlutirnir eru vaxnir upp af. (Í hinum þremur gúnum er sama efnið, prakriti.)

15. Sútra

Sami hlutur er skynjaður á ólíkan hátt af ólíkum vitundum.

16. Sútra

Tilvera hlutar er aldrei komin undir skynjun eins huga.
Ef svo væri, hvað yrði þá um hann, þegar sá hugur lættir að skynja hann.

17. Sútra

Hvort hlutur er þekktur eða óþekktur af huganum er komið undir endurspeglun hlutarins í vitundinni.

18. Sútra

Púrúsa (sjálfið) þekkir alltaf hið mismunandi ástand hugans, því að púrúsa er óumbreytanleg.

19. Sútra

Hugurinn er ekki ljós vitundarinnar (sjálfið), þar sem hann er skynjaður.

20. Sútra

Hugurinn getur ekki á sama tíma þekkt sjálfan sig og það sem stendur utan hans (eins og sjálfið getur gert).

21. Sútra

Sé gert ráð fyrir að annar hugur gæti þetta, mundi það leiða af sér endalausar flækjur huga og minninga.

22. Sútra

Þótt sjálfið (púrúsa) sé óumbreytanlegt, endurspeglast það í huganum, og þegar hugurinn tekur á sig mynd þess, þekkir hugurinn hina hærri vitund sína.

23. Sútra

Sjáandinn og hið séða endurspeglast þá í huganum og hann verður fær um að skilja allt.

24. Sútra

Þar sem hugurinn endurspeglar óendanlega margvísleg áhrif, verður hann tæki sjálfsins og starfar í sambandi við það.

25. Sútra

Hinn sanni sjáandi veit að hugurinn er annað en sjálfið.

26. Sútra

Þá mun hugurinn, þegar þessu marki er náð, öðlast hið upprunalega ástand sitt Kaivalya (frelsi, einangrun).

27. Sútra

Hugsanirnar, sem koma fram þessu til hindrunar, stafa frá áhrifum hinnar ytri skynjunar.

28. Sútra

Þeim ber að eyða eins og öðrum hindrunum, en því hefur verið lýst hér að framan (bók II, 10 –11).

29. Sútra

Þegar yoginn hefur krafizt hins hinzta leyndardóms og hafnar jafnvel ávöxtum hans, nær hann samadhi, sem nefnist dharmamega („ský Guðs“).

30. Sútra

Þar lýkur þjáningum og karma.

31. Sútra

Þekking þess, sem laus er við allar hindranir og allan óhreinleika, verður takmarkalaus, og allt hið þekkjanlega verður smátt.

32. Sútra

Þar lýkur framvindu og umbreytingum hinna þriggja gúna, sem þá hafa lokið hlutverki sínu.

33. Sútra

Tíminn, sem er afleiðing breytinga hugans hættir einnig að vera til og verður að hinu eilífa núi.

34. Sútra

Kaivalya (frelsi) er það, þegar „útöndunin“ (andi – orka – efni) hefur snúið til upphafs síns í öfugri röð (efni – orka – andi) og hinir þrír gúnar hafa gegnt hlutverki sínu fyrir púrúsa, eða þar sem andinn ríkir einn í hinu upprunalega og eilífa eðli sínu.

Mimamsa-heimspekin

Með Gautama Búdda hófst fyrir 2500 árum fyrsta byltingin gegn yfirráðum brahmananna og helgivaldi prestanna. Fórnfæringar voru forboðnar, en í þeirra stað boðuð kenningin um friðhelgi lífsins. Veraldleg afkoma brahmaprestanna versnaði stórum, og áhrif þeirra og völd minnkuðu að sama skapi. Í stað trúarinnar á forréttindi brahmana kom fram kenning um, að allir menn væru jafnir, nema af sínum eigin verkum. Enginn taldist lengur helgur maður vegna ættar sinnar, og strangar kröfur um siðferði og andlegar iðkanir voru gerðar til þeirra sem töldust verðir hins gula klæðis.

Búddatrúin fór sigurför um allt Indland fyrstu aldirnar, en hin forna yfirráða- og forréttindastétt fór er stundir liðu að endurskipuleggja fræði sín og smíða sér ný vopn í baráttu fyrir endurreisn brahmatrúarinnar.

Eitt öflugasta vopnið í þessari sókn var heimspekiskólinn Purva Mimamsa („hin fyrri rannsókn“). Hlutverk hans var að safna saman dreifðum fyrirmælum og útskýringum á gömlum helgisiðum og fórnarathöfnum, sem ýmist var að finna í munnmælum sem geymzt höfðu í minni manna eða í bramönum (einum hluta Vedabóka). Þetta efni var endurskapað í nýtt kerfi og við það bætt heimspekikenninum og útskýringum, sem nota mátti ýmist til réttlætningar helgivaldi prestanna eða til að mæta árásum annarra heimspekiskóla. Brahmatrúin sigraði og áhrif Mimamsa urðu meiri en nokkurs annars indversks heimspeki-kerfis. — Um aldaraðir og fram yfir miðja 20. öld hefur forskrift

Mimamsa mótað ekki aðeins helgi- og trúarathafnir hindúa, heldur einnig lög þeirra og breytni, og staðið þeim fyrir andlegum og veraldlegum framförum, eins og öll andleg yfirdrotnun hefur fyrr og síðar gert

Mimamsa boðaði í fyrstu trú á marga Guði. En vegna gagnrýni annarra heimspekikerfa var guðstrú síðar smeygt inn í kerfið, þótt hún sé í eðli sínu andstæð hinni upphaflegu kenningu.

Þótt tilgangur Mimamsa sé augljóslega af veraldlegum toga spunninn, fer samt ekki hjá því, að ýmsir heimspekingar skólans hafa stjórnað af andlegri sjónarmiðum og verið einlægir þátttakendur hinnar miklu leitar mannsins að skilningi á veröldinni og sjálfum sér.

Það sem gefur Mimamsa sjálfstætt heimspekilegt gildi, er kenning hennar um dharma eða apurva, sem er uppistaðan í karma-heimspekinni.

Upphafsmaður Purva Mimamsa er talinn Jaimini, höfundur Mimamsa-Sútru, fyrstu bókar þessa heimspekiskóla. Aldur bókarinnar er óviss, en hún getur ekki verið eldri en í hæsta lagi frá 4.öld f. Kr., þar sem hún er sannanlega yngri en Nyaya-Sútra og Yoga-Sútra Patanjalis. Líklegt er að hún sé töluvert yngri en frá 4. öld. – Mimamsa-Sútra er í tólf köflum, en aðeins hinn fyrsti fjallar um heimspekileg vandamál. Hinir ellefu fjalla einkum um réttar fórnarathafnir og tilgang þeirra.

Heimspekingurinn Sabara, sem uppi var á 1. öld f. Kr., skrifaði skýringarrit við sútru Jaiminis, er hann nefnir Bhasya („umsögn“). Þessi bók Sabara er talin merkasta heimildarritið um heimspeki Mimamsa-skólans.

Þriðji þekktasti heimspekingur þessa skóla er Kúmarila, uppi á 7. öld e. Kr. – Kúmarila er talinn gáfaðasti baráttumaður Mimamsa-heimspekinnar. Hann á svör við öllum efasemdum um að hver einasta setning Vedabóka sé óskeikull og eilífur sannleikur.

Kúmarila er sagður hafa verið brahmani frá Bihar og snúizt frá búddatrú til brahmatrúar. Sagan segir, að hann hafi að lokum viljað brenna sig lifandi fyrir „hinar tvær syndir sínar“, – að tortíma fræðara sínum, sem var búddatrúar, og afneita tilveru Guðs í ákefð sinni við að sanna óskeikulleika Vedabóka, og að helgiathafnir Vedanna væru eina örugga leiðin til sáluhjálpar.

Mimamsa tileinkar sér að miklu leyti rökfræði Nyaya- og Vaisesika-heimspekinnar, og gerir ekki heldur neina tilraun til að útskýra sambandið milli anda og hlutveruleika. En þegar um dharma er að ræða hafnar Jaimini öllum hinum sex þekkingarleiðum annarra indverskra heimspekikerfa, öðrum en opinberunum ritninganna. Dharma (skyldan), tilgangur hennar og afleiðingar, verður ekki þekkt með skynjun. Það verður heldur ekki sannað með samanburði, aðleiðslu- eða afleiðsluályktunum að sá sem fórnar t. d. hundrað hrossum verði sáluhólpinn. Hér verða menn því eingöngu að treysta hinu opinberaða orði ritninganna (sabda). Spámenn Mimamsa leggja áherzlu á, að Vedabækur séu ekki aðeins óskeikular heldur einnig eilífar: Efni þeirra geymist í pralaya, og þær endurfæðast í hugum nýrra spámannanna í hvert sinn, sem veröldin er sköpuð að nýju.

Til að auðvelda rannsóknina á Vedabókum, er setningum þeirra skipt í fimm flokka í Mimamsa-Sútru Jaiminis: Vidhi (skipanir eða boðorð), mantras (helgiljóð), namadheya (nöfn), nisheda (bönn) og arthavada (útskýringar).

Mimamsa-heimspekin hafnar allri hughyggju og efast ekki um tilveru hlutveruleikans, sem er óháður skynjun og hugarstarfsemi. Ef hin ytri veröld, segir Kúmarila, væri fóstur skynfæranna og ekkert væri til nema hugmyndir og hugir, mundu allir dómar okkar, sem byggjast á þeirri trú, að hin ytri reynsla okkar sé raunveruleg, vera markleysa, og þar með öll þekking á veröldinni. Þessi skoðun Kúmarila er óhagganleg: – „Ef hinir

miklu sjáendur, sem þekkja innsta eðli veraldarinnar, komast að einhverri annarri niðurstöðu, óska ég ekki lengur eftir samfylgd þeirra.“ Kúmarila flokkar allt hið hugsanlega í tvo flokka: það sem er (bhava) og það sem er ekki (abhava). Í fyrri flokknum eru verundir (dravya), eiginleikar (gúna), hreyfing (karma) og hið almenna (samanya). Verundir Kúmarila eru ellefu. Við hinar níu sem taldar eru upp í Vaisesika-kerfinu bætir hann við myrkri og hljóði. Hins vegar fellir hann niður tvö padhartha Vaisesika-kerfisins: hið einstaka (visesa) og íveru (samavaya).

Abhava (það sem er ekki) skiptir Kúmarila í fjóra flokka: 1) Hið ókomna. 2) Hið horfna. 3) Það sem aldrei er til. 4) Það sem stundum er til.

Höfuðtilgangur Mimamsa er að rannsaka dharma, rétta framkvæmd hennar og afleiðingar. Fræðin um réttar helgiathafnir leiddu af sér kenninguna um skyldu mannsins, sem leiðir til fullkomnunar.

Mimamsa kennir að menn öðlist hamingju með því að framkvæma réttar fórnarathafnir og helgisiði. Með þeim sái menn frækornum, sem bera ávöxt í þessu lífi, eftir dauðann eða á næstu æviskeiðum. Hið ósýnilega afl, sem lætur menn uppskera verk sín í líki hamingju eða erfiðleika, nefnir Mimamsa apurva. Apurva myndast hvenær sem dharma er framkvæmd. Öll verk, sem leiða til hamingju, eru dharma, allt sem leiðir til þjáninga er adh-arma. Þannig er starfið kjarni mannlegrar tilveru. Án þess er þekkingin hjóm og gleðin hégómi, því að án hins jákvæða starfs nær maðurinn hvorki tilgangi sínum né nýtur varanlegrar hamingju. – Nám, hugleiðsla og andlegar iðkanir hafa takmarkað gildi, sé þeim ekki breytt í starf. Boðorð skyldunnar er bæði að finna í Vedabókum og í sál mannsins. Þetta tvennt er í fullu samræmi hvað við annað að sögn Mimamsa: – Vedabækur eru samvizka kynstofnsins, og vilji einstaklingsins og vísdómur kynstofnsins er eitt.

Allt starf hefur tvenns konar verkanir, – út á við og inn á við. Verkanirnar út á við birtast strax í umhverfinu. Hinar eru dular í vitund mannsins og skapa honum forlög.

Dharma er aflið sem knýr manninn til að öðlast alla þá reynslu sem honum er nauðsynleg til að ná tilgangi sínum. Hún er aflið sem ræður endurfæðingum hans til umhverfis og aðstæðna, sem vænlegastar eru þroska hans, aðstæðna þar sem dulinn vaxtarmáttur sem ekki hefur áður getað notið sín brýzt fram í ytri athöfnum. Hún er aflið, sem sér um að maðurinn gisti alla staði, háa og lága, hreina og óhreina, unz hann hefur öðlzt alla mannlega reynslu.

Gott karma er sagt að sé orsök fróðleikslöngunar, og þekkingin hjálpar manninum til að eignast hlutdeild í andlegri tilveru.

Það leiðir af sjálfu sér að kenningin um dharma byggist á vissunni um ódauðleika sálarinnar. Ef svo væri ekki, væri dharma-kenningin markleysa. – Púrúsa er sögð hin eilífa sál mannsins, sem háð er dharma og adharma, unz tilgangi mannlífsins er náð. – í Bhasya, riti Sabara, er sálin sögð logi vitundarinnar, sem notar líkama, skilningarvit og huga, sem hin ytri tæki sín.

Hvorki Jaimini né Sabara ræða að vísu um endanlega lausn sálarinnar. Þeirra markmið er sáluhjálp og hamingja annars heims, en ekki frelsi sálarinnar frá hinu lægra eðli mannsins og endurfæðingum til jarðarinnar. Það er heimspekingurinn Prabakara (frá 7. öld e. Kr.), lærisveinn Kúmarila, sem kemst að þeirri niðurstöðu að frelsun sálarinnar sé í því fólgin, að allir duldir eiginleikar beri ávöxt í starfi. Líkt og fræ, sem verður tré, þannig tæmist allur vaxtarmáttur manneðlisins. Fyrst þegar öllum karmaforða mannsins er eytt, og dharma jafnt og adharma missir aðdráttarafl sitt og hverfur, snýr maðurinn aftur frá jarðneskum veruleika til andlegrar tilveru. Kúmarila kennir að frelsun sé það, að sálin ríki í sínu rétta og eilífa eðli.

Það er erfitt að átta sig á guðfræði Mimamsa. Allar Guðshugmyndir virðast þar aukaatriði. Sumar kenningar hennar eru í bezta samræmi við þá niðurstöðu, að enginn Guð sé í raun og veru til. Purva Mimamsa boðar að vísu stundum trú á hinn eina Guð, eða marga Guði, sem allir skyldu dýrkaðir með fórnfæringum. Framan af a. m. k. eru þó sjálfar helgiathafnirnar aðalatriðið, en ekki þeir Guðir sem ákallaðir eru. Oft virðast spámennt Mimamsa líta á þessa Guði sem táknmyndir, nauðsynlegar til að maðurinn geti framið dharma. Það afl sem helgiathöfnin vekur hið innra með þeim sem hana framkvæma er það sem mestu máli skiptir, vegna þess að það er sú apurva, sem skapar manninum hamingju. Því er alveg neitað að launin komi frá Guðinum sem fórnað er til.

Á sama hátt og apurva er látin gegna hlutverki Guðanna, koma Vedabækur að verulegu leyti í stað hins eina Guðs. Þessi „eini hæsti andi“, eins og Kúmarila nefnir Vedabækur, er Guð skyldunnar (dharma). Hann birtir vilja sinn og boðorð með hinu lifandi orði Vedabóka. Það væri misskilningur að skilja Kúmarila svo, að Vedabækur séu ritaðar af „hinum eina æðsta Guði“. Vedabækur eru samkvæmt kenningu hans eilífar, og hafa því aldrei verið skapaðar. Þær eru sjálfar sagðar eilífur guðdómur í mynd orðsins.

Jaimini, Sabara og Kúmarila eru tómlátir um tilveru hins eina guðdóms sem Vedanta segir að sé grundvöllur tilverunnar. Vedabækur, dharma og apurva eru taldar nægja til að skýra framvindu tilverunnar, sem lýtur að eilífu lögmáli sáningar og uppskeru, sem sér um sig sjálf, án þess að henni sé stjórnað af einhverjum allsherjaranda. Slíkur andi, segir Kúmarila, gæti ekki fylgt með og stjórnað apurva, eða forlögum einstaklings. Til þess eru þeir of margir og örlagaþræðir þeirra of flóknir. Af sömu ástæðum er heldur ekki hægt að segja, að atómin hreyfist að vilja

Guðs. Og auk þess, segir Kúmarila, hefði fullkominn Guð enga ástæðu til að skapa þessa ófullkomnu veröld!

Kenningunni um að veröldin sé sköpuð og henni eytt aftur á 4.320.000.000 ára fresti er einnig hafnað. Að vísu er allt í tilverunni háð sköpun og eyðingu, en hún sjálf er eilíf og hefst hvorki með neinum „brahmadegi“ né eyðist í upphafi „brahmanætur“.

Vegna árása annarra heimspekikerfa á guðfræði Mimamsa, hurfu heimspekingar hennar, eins og heimspekingar Vaisesika, snemma frá fyrri sjónarmiðum og aðhylltust guðstrú. – Apurva, dharma og Vedabækur reyndust engan veginn nægilegar til að skýra hin margvíslegu undur veraldarinnar, fegurð hennar og samræmi.

Siðfræði Mimamsa heimspekinnar byggist öll á dharma: – framkvæmd þeirrar skyldu, sem leiðir til sáluhjálpar. Ef þessari skyldu er ekki hlýtt, fer maðurinn ekki aðeins á mis við hamingjuna, heldur bíða hans mótlæti og þjáningar.

Purva Mimamsa er ekki heilsteypt heimspekikerfi, til þess eru takmarkanir þess of margar og augljósar. – Vedanta gagnrýnir Mimamsa fyrir að gera fórnarathafnir og helgisiði að kjarnanum í skyldu mannsins við lífið og sjálfan sig. Brahmönunum sem það mótuðu gleymdist að fórna sérhyggju sinni og sérréttindum, sem þó hefði verið göfugra dharma, en að fórna uxum, geitum og kornmeti. Hin auðmjúka trúarhollusta (bhakti, sradda) sem kennd er af spámönnum upanishada hverfur í skugga innantómra helgisiða. Slíkar ytri athafnir eru ekki sama og trúarhollusta. Mimamsa lofar fylgjendum sínum sáluhjálp fyrir að taka þátt í helgiathöfnum, líkt og aflátssölubréf voru eitt sinn seld sem aðgöngumiði að himnaríki kristinna manna. Sú hætta fylgir slíkum loforðum, að menn treysti á svikin andleg verðmæti og leiti því ekki hins sanna.

Þetta hefur einnig mörgum fylgjendum Mimamsa orðið ljóst á síð-ustu tímum og taka nú undir þá kenningu Vedanta, að hið rétta dharma sé að maðurinn fórni hinum hæsta anda öllum verkum sínum í baráttu fyrir betri heimi og fegurra mannlífi.

Vedanta-heimspekin

Sú heimspekistefna indversk, sem þekktust er á okkar dögum gengur undir nafninu Vedanta. Líkt og sagt er um Upanishada, er Vedanta kölluð lokaniðurstaða þeirrar heimspeki, sem hefst með Vedabókum. Sjálfst orðið er sett saman úr *Veda* (Vedabækur) og *anta*, sem merkir endir. Þessar heimspekibókmenntir hafa einnig verið nefndar *uttara* (síðasta) *mimamsa* (rannsókn), og vísar það til hins sama og orðið Vedanta. Þó eru aðrir, sem telja, að með *uttara mimamsa* sé átt við síðari hluta Vedabóka, sem fjalla um heimspeki í andstöðu við *purva mimamsa*, sem merkir þá rannsókn fyrri hluta Vedabóka, er fjalla einkum um trúarsíði.

Höfundur þessarar heimspeki er sagður Badarayana. Aðrir draga það í efa og eigna þann heiður óþekktum speking, sem gengur undir nafninu Vyasa. Stefna þessi er talin eldri búddisma eða frá 7. öld f. Kr. – Vedanta-Sútra eða Brahma Sútra er elzt þessara bókmennta. Annar höfundur þessarar stefnu er Shri Sankaracharya, sem skrifaði fræga bók um Vedanta-Sútra og er af mörgum Indverjum talinn í flokki hinna mestu heimspek- inga, sem uppi hafa verið.

Vedanta-Sútra er saman sett af 555 stefnum, flestum stuttum, stundum aðeins tveim eða þrem orðum. Margar setningar eru þar dular og tvíræðar, og má þýða þær á marga vegu. Heimspek- ingar eins og Samkar, Ramanuja, Kesava, Madhva og Vallabha notuðu því texta hennar til stuðnings sínum eigin sjónarmiðum og hugmyndum og skapast þannig brátt miklar bókmenntir í

sambandi við þessa bók. Hafa þær sífellt farið vaxandi og náð hámarki á okkar tímum með ritstörfum vedantista um allan heim.

Viðfangsefni þessarar heimspeki eru tengsli mannsins, veraldarinnar og guðdómsins. Þó að forvígismenn þessarar heimspeki á síðari tímum telji hana merkasta allrar indverskrar heimspeki, víkja þeir hvergi frá hinni fornu kenningu. Viðfangsefni Vedanta er að safna saman allri indverskri heimspeki frá elztu tímum. Hver höfundur skipar þar sinn sess og engum er vísað frá borði. Hver hugsun þeirra er virt. Hver kenning rannsökuð. Engu er fleygt. Öllu er safnað líkt og gimsteinum. Ljósmagn þessara gimsteina í menningararfi aldanna er að vísu mismunandi eftir fágun þeirra eða eðli, en í þeim öllum er neisti eldsins og ljóssins. Vedanta-heimspekin lítur þannig á alla spámenn og fræðara sem fulltrúa hins sanna lífsskilnings. Veruleikinn er einn. Sannir spámenn, sem skynja hann, hafa því raunar allir sama boðskap að flytja. Þar sem um skoðanamun virðist vera að ræða, er ekki álitid, að einn hafi algjörlega á réttu að standa og annar hafi fullkomlega rangt fyrir sér. Skoðanamunur þessara spámanna er skýrður með mismunandi þroskastigi þeirra og hvaða tegund hugleiðslu þeir hafa náð. Auk þessa er þekking, sem þeir hafa aflað sér með innsæi sínu, sett fram á breytilegan hátt af ólíkum einstaklingum líkt og tveir menn lýsa sama landslagi mismunandi vel. Umhverfi hefur einnig áhrif á þessa framsetningu og síðast, en ekki sízt, ný túlkun við hæfi nýrra tíma.

Vedanta-heimspekin kennir, að með því að leita gegnum þennan sjóð stórra og göfugra hugsjóna geti menn öðlzt þekkingu jafnvel á einni mannsævi, sem leiðir til skilnings, skilnings, sem gerir þá frjálsa. Lokatakmarkið er sjálfsþekking og frelsi sálarinnar.

Eins og kunnáttumaður, sem virðir fyrir sér gimstein ófág-

aðan og með daufu skini, neitar því ekki, að steinninn sé sannur, eru hinir ninni spámenn í heimi andans, sem sjá aðeins takmarkað svið veruleikans, sagðir sannir, og niðurstöður þeirra eru engan veginn vanmetnar. Þegar kunnáttumaðurinn hefur slípað gimstein sinn, er gimsteinninn hinn sami í eðli sínu, en ljósmagn hans er meira. – Niðurstöður indversks heimspekings, sem ekki hefur náð hinum æðri stigum innsæisins, eru ekki sagðar rangar. En þær eru ekki heldur sagðar endanlegar niðurstöður. Þær eru spor í áttina, en ekki hið síðasta orð.

Vedanta-heimspekin leitar að lokaniðurstöðum hinnar miklu leitar hinu síðasta orði í bók lífsskilningsins. – Og hið síðasta orð er að þeirra áliti brahman. – Og brahman var nefndur ÞAÐ. Brahman eða ÞAÐ er allt sem er, allt sem verður og allt sem var. Þeir nefndu ÞAÐ hið eina, hinn innri veruleika tilverunnar sem flýtur um farveg villunnar, hið eilífa án upphafs og endis. Utan þess var ekkert.

Þennan óræða guðdóm, segja vedantistar, er að sjálfsgöðu ekki hægt að þekkja með rökfræði, stærðfræði eða skynsemi. Skynsemin nær ekki til Guðs fremur en hendi manns nær til stjarnanna. Hún getur aldrei útrýmt efa. Þegar um hið yfirskilvitlega er að ræða og hin dýpri rök lífs okkar, er skynsemin haldlaus. Innsæi eitt og bein innri reynsla getur veitt okkur fulla vissu. Þeim, sem hafa enga slíka innri reynslu, reynir Vedanta-heimspekin að gefa rökfræðilega skýringu, þó að hún, eins og áður er sagt, geti aldrei veitt mönnum fulla vissu. – Þeir benda á, að bak við öll störf manna standi vitsmunir. Hús verður ekki til af sjálfu sér. Það þarf að byggja það. Hin vinnandi hönd virðist reisa þetta hús og gera það þannig úr garði, að það fullnægi ákveðnum þörfum manna. En hin vinnandi hönd er í sjálfu sér aðeins blint afl, sem aldrei gæti reist hús. Þess vegna er það ekki höndin ein, sem verkið vinnur, heldur þeir vitsmunir, sem afli hennar stjórna. – Aðeins vegna þessara vitsmuna að baki hins annars blinda afls handarinnar getur hús orðið til – hús í samræmi við

ákveðnar þarfir. Það er ekki hægt að aka í bifreið árekstralaust um fjölfarið stræti án þess að vitsmunir standi að baki handarinnar, sem um stýrið heldur. En ef nú einfaldir hlutir eins og að byggja hús eða aka bifreið um götu geta ekki gerzt án þess að vitsmunir standi að baki þeim, er þá ekki næsta barnalegt, spyrja vedantistar, að halda, að hægt sé að byggja óendanlega margbrotnari hluti eins og himintungl, mannslíkama eða blóm án allra vitsmuna eða anda? Vissulega hljóta vitsmunir óendanlega hærri mannlegu viti að standa að baki hins fullkomna og dularfulla samræmis allra hluta. – Þorir nokkur, sem heldur sig þurfa vitsmuni til að skrifa litla bók, að festa á pappír, að engir vitsmunir þurfi að standa að baki hins fullkomna samræmis náttúrulögmálanna og veraldarinnar í heild? Vedanta-heimspekin kennir, að allri tilverunni sé viðhaldið og stjórnað af vitsmunum, sem menn vegna smæðar sinnar að vísu þekkja ekki, en séu þó jafnvel kjarni þeirra sjálfra. Þessa vitsmuni kalla trúarbrögðin Guð, en Vedanta-heimspekin kallar þá aðeins ÞAÐ.

Að skynja þennan guðdóm í sjálfum sérer takmark Vedanta eins og indverskrat heimspeki í heild sinni. Þetta kalla þeir hina sönnu þekkingu. – En blöð andans, sem geyma hin æðstu sannindi eru falin í lokuðu og innsigliðu bréfi. Vesturlönd tala um líkama og sál. Líkaminn er umslag sálarinnar. Vedanta-heimspekin talar um fimm innsigli utan um atman, hinn innsta anda mannsins. Hvert þessara umslaga hins leyndardómsfulla bréfs ber sérstaka utanáskrift.

En áður en þessi umslög eru brotin upp er rétt að athuga kenningar Vedanta um manninn annars vegar og veröldina hins vegar. Þetta er nauðsynlegt vegna þess að það sem hér er kallað hin fimm innsigli atman, eru ekki bundin við manninn einan heldur alla tilveruna í heild. Maðurinn (eins og allt annað) er hliðstæða allheimsins.

Atman, hinn innsti andi mannsins, er hliðstæða brahman, guðdómsins, og umslögin fimm sem myndast um þennan kjarna í þróun mannsins eru nákvæm hliðstæða heimsþróunarinnar.

Tilveran eða hin ytri veröld er að vísu eilíf, en hún er einnig eilífum breytingum háð. Hún andar. Þessi andardráttur hennar birtist alls staðar sem fæðing, vöxtur, hnignun og dauði, sem vor, sumar, haust og vetur, sem morgunn, dagur, kvöld og nótt. Þennan sama andardrátt, segir Vedanta-heimspekin, er að finna í fæðingu, þróun, hnignun og dauða hinnar ytri veraldar. Þar skiptist á starf og hvíld, dagur og nótt. Útöndun hins eilífa er nefndur dagur – heimsdagur Kalpa. Hann er sagður standa yfir 4.320.000.000 ár. Innöndun hins eilífa er á sama hátt nefnd heimsnótt. – Þá hvílist tilveran. Um heimsnóttina hvílast sálirnar (Púrúsur) í hinum eilífa (Púrúsa), því þær eru hluti hans. Efn-ið og allir eiginleikar þess og form hvílast í Prakriti. Prakriti er oft ranglega þýtt efni. Prakriti þýðir öllu heldur allt hið skynjanlega og um leið er það fræ alls vaxtar. Þangað rekur öll heimsþróunin rætur sínar. Um heimsnóttina er aðeins þetta tvennt – sem þó er talið eitt, þar sem Prakriti er aðeins feldur Púrúsa.– Púrúsa og Prakriti – hvíla bæði í brahman.

En þessi hvíld er ekki sama og dauði, heldur líkt og svefn. Þegar maður sefur hættir hvorki starfsemi líkama hans né vitundarinnar. Við þurfum þess vegna ekki að spyrja í þessu sambandi, hver sé hin fyrsta orsök heimsdagsins, hvað setji allt á hreyfingu. – Hin fyrsta orsök er ekki til. Tilveran byrjar aldrei að vera til. Hún er eilíf. Það getur ekkert valdið hreyfingu nema hreyfingin sjálf. Hreyfingin á sér ekkert upphaf. Hún er eilíf.

Líkt og líkamsstarfsemi og vitund sofandi manns vekur hann, þegar hann hefur hvílt nægilega, eins vaknar tilveran „af sjálfu sér“ í upphafi hvers heimsdags. Kapila, höfundur Samkhya-heimspekinnar, sem Vedanta byggist að verulegu leyti á, kennir,

að veröldin rumski og vakni af dvala sínum eftir heimsnóttina á þann hátt, að neistar guðdómsins, sálirnar, sem heimssálina mynda, dragast að prakriti hinni vaknandi veröld líkt og segull dregst að stáli.

Þetta aðdráttarafl stálsins á segulinn og segulsins á stálið er gagnkvæmt. Sálirnar, *púrúsar*, dragast að hinni vaknandi veröld, heillaðar af nývöktu lífi og töfrum morgunsins og hinum volduga seið, sem magnar fram nýjar langanir og nýjar kenndir, lífsnautnina, sem blundaði í vitundinni, meðan tilveran svaf, en vekur hana á ný að morgni. Þegar sálirnar hafa dregizt að veröldinni, draga þær til sín þá eiginleika veraldarinnar, sem eru í mestu samræmi við þær, eðli þeirra og þrár.

Þessi samruni púrúsanna við prakriti; andans, sálnanna við veröldina, er upphaf hins nýja heimsdags. Við þennan samruna myndast hinar tuttugu og fimm eðlisrætur hins mikla trés tilverunnar. Fræ þessa trés er prakriti. Ljós vorsólarinnar, sem fær þetta fræ til að skjóta frjóöngum, er púrúsa, andinn, sem líka er sjálf frumrót þess.

Þannig leysir andinn hin blundandi öfl veraldarinnar úr læðingi.

En prakriti hefur einnig áhrif á andann eða sálina, og hún dregur til sín eðli þess í samræmi við fortíð sína og karma-lögmálið. Þetta eðli prakriti er þrenns konar (gúnas), sattva-eðli eða ljóseðli, raja-eðli eða barátta, geðhrif og ástríður og tamás-eðli eða tregða, drungi og myrkur. Þetta þrenns konar eðli verður því eðli alls lífs. Hvert þessara stiga verður ráðandi er undir þroska sálarinnar komið. Til prakriti rekur þannig öll framvinda heimsins rætur sínar. En þessi þróun er ekki sköpun í sjálfu sér, heldur aðeins birting þess, sem alltaf var, en í byrjun hverrar heimsaldar er hulið í Prakriti, áður en það birtist sem hin ytri tilvera.

Hin fyrsta birting prakriti á þessum morgni heimsdagsins er

vitið, búddi. Á þessu stigi sínu er það alheimslegt. Sattva-eðlið, eðli ljóssins, er þar ríkjandi. Það safnar og geymir allar minningar og það ályktar og skipuleggur. Vegna starfsemi þess skapast sjálfsvitundin, ahamkara. Fyrsta hugsunin fæðir af sér sjálfsvitund: þetta er ég og þetta er mitt. Sálin skynjar á þessu stigi ekki lengur, að hún og allt annað er eitt. Hún byrjar að greina á milli sín annars vegar og veraldarinnar og guðdómsins hins vegar. Aðgreiningarkenndin byrjar.

Hið alheimslega ahamkara, sem er upphaf vitundarinnar um ég og mitt, fæðir af sér bæði hina ytri veröld og skynfærin, sem hana skynja. – Hin ytri veröld er fimm höfuðskepnur. Skilningarvitin eru líka fimm. Höfuðskepnurnar, hin ytri veröld og skilningarvitin eru því fullkomnar hliðstæður, sem eiga sameiginlegan grundvöll. Þess vegna er hægt að skynja hina ytri veröld eins og hún er, og um *das Ding an sich* og *das Ding an mich* er ekki að ræða.

Ahamkara fæðir fyrst af sér hinar fimm „tanmötrur“. Þær eru hinn alheimslegi grundvöllur skynfæranna fimm og höfuðskepnanna fimm. Í sambandi við þær birtist „manas“, – muni eða hugur. Hlutverk hans er að velja úr skynjun skynfæranna og flytja síðan þetta úrval sitt til búddhi, skilningsins, sem síðan ályktar, skipuleggur og dæmir. Þannig er manas nokkurs konar dyrvörður við hlið skynfæranna og boðberi milli þeirra og skilningsins.

Hinar fimm tanmötrur eru hinn innri hugræni grundvöllur bæði skynfæranna fimm (sjón, heyrn, bragð, lykt og tilfinning), sem er hin næsta birting eftir manas, sömuleiðis starffæranna fimm, sem talin eru hendur, fætur, málfæri, meltingarfæri og kynfæri, og loks höfuðskepnanna fimm, sem taldar eru jörð, vatn, eldur, loft og ljósvaki.

Þetta eru hinar tuttugu og fimm eðlisrætur tilverunnar að

dómi Kapila. Þær eru ekki aðeins bundnar við manninn, heldur tilveruna í heild.

Áður en við opnum hin „fimm umslög“ Vedanta-heimspekinnar er rétt að reyna að gera sér grein fyrir kenningu hennar um eðlisþætti mannsins. Hvað er maðurinn að áliti Vedanta-heimspekinnar?

Á Vesturlöndum hefur þetta hugtak *maður* til skamms tína verið miklu einfaldara en á Indlandi. Margir Vesturlandabúar, einkum á fyrri öldum, litu svo á, að maðurinn væri fyrst og fremst líkami, en hefði einnig e. t. v. sál, sem lifði eftir andlátið. Á okkar dögum eru þeir ekki fáir, sem trúa því, að maðurinn sé ekkert nema líkaminn og hugurinn aðeins til orðinn vegna ákveðinna eiginleika og starfsemi líffæranna. Nútíma sálfræði hefur beint mönnum inn á nýjar brautir og Vesturlönd hafa uppgötvað í manninum ný rannsóknarefni. Menn tóku að tala um þriðja eðlisþátt mannsins, sem nefndur var dulvitund. Vitund manns var líkt við ísjaka, þar sem einn tíundi var ofansjávar, hitt hulið í sæ.

Vestrænir sálfræðingar, segja vedantistar, gera sér ekki grein fyrir, að hin vakandi vitund mannsins er ekki hinn efsti hluti hennar, heldur öllu fremur miðja hennar. Það sem vestrænir sálfræðingar kalla undirvitund, segir Vedanta, að liggi bæði ofan og neðan dagvitundarinnar. Þeir saka vestræna sálfræði þannig um á þessu byrjunarstigi sínu að rugla saman vitund eðlishvatanna, „dýrssálinni“, hinni réttu undirvitund í bókstaflegri merkingu þess orðs og hinni æðri vitund mannsins, sem er líka dulvitund, en þó ólík, og stendur hinni vakandi vitund mannsins ofar. – En lítum nú á það, sem Vedanta-heimspekin hefur að segja um eðlisþætti mannsins.

I. Fyrsti eðlisþáttur mannsins er líkaminn, *rupa*. Hér verðum við þó að kalla hann efnislíkamann til aðgreiningar frá öðrum

líköllum mannsins. Hann er oft kallaður musteri andans, og honum er líkt við fót, sem maðurinn notar, meðan hann lifir í þessum heimi, en leggur frá sér í dauðanum. – En þó að líkaminn sé aðeins yzta yfirborð mannsins og hverfi honum að fullu í dauðanum, leggja þessi fræði hina mestu áherzlu á líkams- og heilsurækt. Sagt er, að manninum sé ekki nóg að þjálfva vöðva sína eingöngu. Markmiðið er að gera líkamann fullkomið tæki í sókn mannsandans fram á við til hærri veralda og um leið sem bezt hljóðfæri fyrir fingur vitundarinnar til að leika á.

Í þessum tilgangi er brýnt fyrir mönnum að ástunda hollar líkamsæfingar, hreinlæti og vanda mataræði sitt, svo að það veikli ekki líkamann innan frá.

Kennt er, að hver fruma líkamans sé lífvera, sem lifir sjálfstæðu lífi á vissan hátt og hafi „sál“ á ákveðnu þróunarstigi.

Þessar „sálir“ samlæfast hver annarri og mynda þjóðfélög í líkamanum, sem stjórnað er og þau skipulögð af „kama rupa“, sem síðar verður getið.

Hver þessara frumna eða sálna dregur til sín „prönu“, lífsorku, er birtist með manninum sem orka eða þróttur.

Vedanta-heimspekin kennir mönnum sem lið í líkamsrækt sinni að ná tökum á þessari orku og auka þrótt líkamans.

Þegar efnislíkaminn deyr, missir kama rupa, sem er ein af vitundum mannsins, tök sín á þessum samfélögum. Þau leysast upp og hver fruma fer sína leið til að taka þátt í uppbyggingu nýs samfélags í jurta- eða dýraríkinu.

Dauði og ný fæðing fylgjast alls staðar að.

II. *Prana* nefnist annar eðlisþáttur mannsins. *Prana* er orkan, sem efnið skapar. Sjálf skapast hún af andanum. *Prana*, lífsorkan, er í öllu, því samkvæmt Vedanta er allt líf. *Prana* manns er ekki líkaminn, ekki heldur andinn. Hvert atóm líkamans er þó hlaðið prönu eða orku. Öll þessi *prana* er undir stjórn manns-

andans, að nokkru leyti undir stjórn hugans og að nokkru leyti undir stjórn hinna duldu vitunda mannsins.

Brýnt er fyrir mönnum að reyna að ná tökum á hinum miklu orkustraumum í sjálfum sér og í tilverunni í kringum þá. Þeir, sem náð hafa tökum á þessum orkustraumum, geta að sögn með góðum og heilbrigðum hugsunum byggt í kringum sig virki sem verndar þá jafnvel í hinu sjúklegasta andrúmslofti.

Viljinn, ef hann er einbeittur, getur leitt þessa orkustrauma hvert sem er. Á þessu byggjast andlegar lækningar.

Þannig er prana skoðuð sem sérstakur eðlisþáttur, lífsorka, sem er millistig milli líkama og sálar, anda og efnis, – þó að allt þetta eigi sameiginlega rót og sé eitt.

III. *Linga sharira*, astrallíkaminn, er þriðji eðlisþáttur mannsins samkvæmt Vedanta-heimspekinni. Hann er ósýnilegur venjulegu fólki, en oft séður af þeim, sem skyggirnir eru. Hann lítur að öllu leyti út eins og efnislíkaminn, er aðeins úr fíngerðara efni. Bæði efnislíkaminn og astrallíkaminn hvíla í sama rúmtaki líkt og vatn og vín, sem blandað er í sama glas eða ljósgeislar og hitageislar, sem fylla sama herbergi. Astrallíkaminn hefur stundum verið nefndur fylgja, vofa eða tvífari í þjóðsögum, sem fjalla um dulræna reynslu manna. Algengast er, að menn telji sig verða vara við astrallíkama fyrst eftir andlát eiganda hans, og er hann þá af alþýðu manna nefndur „draugur“. En hægt er einnig að sögn að verða var við astrallíkama lifandi manns. Sagt er, að allir ferðist í astrallíkama sínum meira og minna án þess að vita það eða réttara sagt án þess að muna eftir því. Dulhyggjumenn telja sig geta „farið úr líkamanum“ að vild sinni og ferðast þá einkum um astralheima. Á þann hátt nota þeir astrallíkamann til að komast yfir mikilvæga þekkingu um eðli lífsins og „landið handan grafarinnar“.

Astrallíkaminn er gerður fyrir astralheima og úr sama efni og þeir, á sama hátt og efnislíkaminn er gerður fyrir jörðina og úr sama efni og hún.

Þegar maður liggur á banasæng sinni, losnar astrallíkaminn úr sambandi við efnislíkamann, unz aðeins er milli þeirra mjór gráleitur þráður. Sá þráður slitnar á dauðastundinni. Eftir andlátíð lifir astrallíkaminn um skeið í astralheimum. En einnig hann er dauðlegur og hið ísbláa lík hans er sögð algeng sjón á hinum lægri astralplönun, þar sem hann hverfur aftur til þeirrar náttúru, sem hann er runninn frá. —Hann eins og efnislíkaminn er aðeins skip, sem sálin siglir á til blárra stranda hins fyrirheitna lands.

Kama rupa: dýrssálin: eðlishvatir. Þessi fjórði eðlisþáttur mannsins er lægstur hinna þriggja vitunda mannsins. Hann er sameiginlegur mönnum og dýrum. Hann er jafnvel talinn teygja sig niður til kristalla steinaríkisins og upp að borgarhliðum skynseminnar í ríki mannsins. Hann geymir reynslu aldanna frá fyrstu tímum þróunar sinnar. Hann er manninum ómissandi tæki í baráttu hans og þróun á jörðinni. Þessi eðlisþáttur kama rupa er bæði meðvitaður og dulvitaður. Sá hluti hans, sem stjórnar hinum ósjálfráðu hreyfingum líkamans, eins og hreyfingum meltingarfæra, blóðrásar, andardráttar og græðslu sára og meinsemda t. d., er dulvitaður. Hann er meðvitaður, þar sem hann birtist sem hvatir og kenndir manninum til sóknar og varnar. Þessum kenndum kama rupa má ekki rugla saman við hinar æðri tilfinningar, sem að ofan koma. Kenndir kama rupa eru hinar lægri kenndir manna. Kama rupa ljær manninum reiði, þegar hann er í hættu staddur, en getur sigrazt á hættunni með afli sínu. Reiðin eykur styrk mannsins og auðveldar honum sigur í bardaganum. Kama rupa ljær manninum ótta, þegar hann getur ekki sigrazt á hættunni með afli sínu, en á þann einn kost að

forða sér undan á flótta. Óttinn örvar blóðrásina til fótanna og gerir manninn léttari og frárrí á fæti. Kama rupa lætur manninn skynja sársauka til þess að hann hlífi særðum líkamshluta, sem þarf á hvíld að halda og þolir ekki viðkomu. Kama rupa vekur hjá manninum hungur og þorsta, til þess að hann viðhaldi líkamanum með hæfilega mikilli næringu. Hann andar manninum svefn í brjóst, svo að líffærin geti hvílt. Kama rupa magnar kynhvötina í blóði hans og gerir hana nægilega sterka til þess að hún beri rökfræði skynseminnar ofurliði, því að köld og sérgóð skynsemin án kynhvatar (kama) sér enga ástæðu til að flækja sig í neti hjúskaparlífs og taka á sig byrðar, sem uppeldi nýrra einstaklinga hefur í för með sér.

Þessari vitund, sem talin er hin lægsta vitund mannsins, skjátlást þó aldrei í leiðsögn sinni um myrkan frumskóg sérhyggjunnar, þar sem hver einstaklingur hugsar aðeins um sig.

Þegar mannkynið því tekur sín fyrstu reikulu skref upp á svið hinnar næstu vitundar, þá er hrópað óttablandið úr öllum áttum: Hverfum aftur til náttúrunnar, hinnar öruggu fóstru okkar. – En áin rennur ekki upp í móti, og förin heldur áfram.

Manas-mannssál

V. Þeir eðlisþættir, sem hér að framan hafa verið taldir, eru sameiginlegir mönnum og dýrum. Mannssálin er stig skynseminnar og um leið stig sjálfskönnunarinnar. Dýrið, sem stjórnast nær eingöngu af kama rupa, veit. Maðurinn á stigi skynseminnar veit, að hann veit. Hann getur skoðað vitund kama rupa með augum skynseminnar. Hann reynir jafnvel að spyrja um starfsemi hennar og komast fyrir rætur hennar, hann ályktar og hugsar á óhlutlægan hátt. Hann greinir hluti í sundur, kannar þá og raðar hlutum saman í orsakasamlengi. Mannssálin er þannig milli tveggja vitunda, kama rupa, dýrssálarinnar, að neðan og hinnar æðri vitundar að ofan. Þessar vitundir líkjast hröfnum Óðins, sem sitja jafnan á öxlum hans og hvísla hvor í sitt eyra. Þetta telja vedantistar höfuðorsök baráttunnar í mannssálinni milli hins gamla og hins nýja, milli fortíðarinnar og þess, sem koma skal, milli hinnar æðri og lægri náttúru. Trúarbrögðin mála jafnan annan hrafnninn hvítan, en hinn svartan – eða svo að tekið sé enn dýpra í árinni, þau kalla hin svarta hrafn kama rupa, freistarann, óvin sálarinnar, og rödd hinnar æðri vitundar kalla þau samvizkuna í brjósti manna, rödd Guðs. Sá, sem hlýðir nær eingöngu á rödd hins svarta hrafns kama rupa, notar aðeins skynsemina í þjónustu dýrseðlis síns og verður jafnvel þeim mun verri en dýrið sem hann er máttugri og kann fleiri ráð til að fullnægja kenndum kama rupa. Á þann hátt er syndin og þjáningin sköpuð. Syndin er sjálfsögð afleiðing ungrar og vanþroskaðrar mannssálar. Þjáningin, fylgja yfirsjónanna, er eini lærimeistarinn, sem óþroskuð sál er fær um að nema lífsskilning sinn af. Þjáningin er því ekki refsing, heldur læknisaðgerð, sem græðir þær meinsemdir, sem röng breytni veldur mannssálinni.

Enn er mannssálin komin skammt á veg. Hjá sumum mönn-

um hefur hún enn varla yfirgefið kjöltu fóstru sinnar, kama rupa. Aðrir eru farnir að ganga og hafa jafnvel farið í fyrstu kynnisferðir sínar út úr húsi hennar. Mannssálin byrjar þá að kanna hið nýja umhverfi, hina nýju veröld. Hún byrjar að treysta á sjálfa sig og láta skynsemina ráða í vissum athöfnum, þar sem leiðsagnar fóstrunnar naut áður. Þannig vex þessi vitund smám saman, kannar heiminn og leggur hann undir sig að lokum. Í dag stöndum við á stigi skynseminnar. Vísindin hafa öðlzt öryggi og stundum yfirlæti unglings, sem heppnast nýjar tilraunir í fyrsta sinn. Vísindin hafa gert skynsemina að Guði sínum. Þau neita að viðurkenna nokkuð annað, vegna þess að skynsemin skynjar ekkert fyrir ofan sig á sama hátt og kama rupa skynjar ekki skynsemina.

En Vedanta-heimspekin fullyrðir, að menn eigi meiri þroska fyrir höndum. Hún álítur, að á sínum tíma muni öld skynseminnar hverfa í aftureldingu hinnar æðri vitundar – jafnvel þó að margar aldir kunni að líða áður en mannkynið í heild komist upp á það stig.

Hin æðri vitund

VI. Þessi vitund er að mestu dulvituð mannsálinni, þó að leiftrum hennar bregði oft fyrir í hugum manna og hún veki þar hugboð um æðri tilveru. Hún er andinn, sem sagt er, að komi yfir spámennina, og hún er hinn guðlegi neisti allra manna. Til hennar rekja sannir dulrænir hæfileikar rætur sínar. Hið fyrsta merki þess, að dögum þessarar vitundar sé í nánd, er andlegt hungur mannsins, þrá hans eftir betri heimi og meira ljósi. Þessi fyrsta skína morgunsins birtist í mannsálinni sem stórar og göfugar hugsjónir – hún birtist sem innri trúarleg reynsla, sem varpar oft trúarlærdómum fyrir borð. Hún vekur í mannsálinni hlýhug og auðmýkt, góðvild, sem nær til alls. Þetta kemur ekki frá kama rupa, sál hvatanna. Það kemur ekki heldur frá skynsemi og sjálfsvitund mannsálarinnar. Jafnvel skuggi hinnar æðri vitundar býr yfir birtu og hlýleika, sem ekki er að finna hjá hinum tveim lægri vitundum. Kama rupa ann engu nema sér og sínu. Þar er allt bundið við einstaklinginn sjálfan. Mannssálin hefur samúð með því, sem henni er skyldast eða því, sem hún skilur vegna líkrar reynslu. Samúð hinnar æðri vitundar nær til alls. Samúðin er sjálft andrúmsloft hennar. – Þeir, sem ná þessu vitundarstigi, bindast því órjúfandi bræðraböndum og um árekstra milli einstaklinga er þar ekki lengur að ræða.

Hin æðri vitund er sögð óendanlega hærri stigi skynseminnar. Hún er voldug eins og heimsvitundin og máttug eins og sá Guð, sem hún tilheyrir.

Sá, sem leggur eyrusín við rödd þessarar æðri vitundar sinnar, hversu lágvært sem hvísl hennar kann að vera, – sá, sem beinir innri sjónum sínum að ljósi hennar, hversu daufr sem glætan er, sem smeygir sér um glufur skynseminnar, – sú mannsál opnar sínálm saman blöð sín fyrir ljósinu að ofan, og þessar tvær vitundir byrja að renna saman í eina.

Í þessum samruna verður hin æðri vitund ríkjandi, en hvorki skynsemin né einstaklingsvitund mannssálarinnar líður þó undir lok. Líkt og kama rupa á sínu mikilsverða hlutverki að gegna á stigi skynseminnar, eins á mannssálin mikilvægu hlutverki að gegna á stigi hinnar æðri vitundar. Skynsemin og einstaklingsvitundin verða tæki hinnar nýju vitundar, – hin yztu blöð hennar eftir að blóm hinnar æðri vitundar er sprungið út í ilman sinni og fegurð.

Atman-andinn

VII. Hinn efsti eðlisþáttur mannsins er kallaður *atman* eða *andinn*. Hann er sál hinna þriggja sálna mannsins og birtist í allri starfsemi þeirra, en stendur þeim þó ofar. Hann er sólin í ríki ljóssins. Frá honum er allt komið. Á lægri stigum birtist hann sem prana, lífsorka. Orkan birtist síðan sem efni. Hann er lífsandi allrar tilveru. Allt annað í manninum er tæki hans. Hann er hið sanna sjálf. Hinar þrjár vitundir manna, sem taldar hafa verið, eru takmarkaðar, hann er ótakmarkanlegur. Frá honum kemur allt. Til hans hverfur allt. Hann er allt. Hann er kjarni mannssálarinnar, en mannssálin þekkir hann aðeins sem óljósan hálfgleymdan draum. En það ríki, sem skynsemin kallar staðreyndir, er honum draumur, þar sem mannssálin berst við vindmyllur og drauga, handleikur skugga og byggir skýjaborgir. Hann veit og lætur hinar þrjár vitundir halda, að þær viti. Fyrst þegar hinar þrjár vitundir mannsins hafa runnið saman við hann þannig, að ljós hans lýsi þar upp hvern kima, er takmarki Vedanta-heimspekinnar náð: að þekkja sjálfan sig. Þeirri sjálfsþekkingu fylgir algjör vísdómur, algjör máttur, algjör hamingja.

Þetta eru hinir sjö eðlisþættir mannsins að sögn Vedanta-heimspekinnar.

Síðasti leyndardómurinn

En hverfum nú aftur að hinum fimm innsiglum sem hylja „atman“, hinn innsta kjarna og síðasta leyndardóm tilverunnar. Yzt þessara umslaga utan um hinar dularfullu línu er „anna-maya-kosha“, efnisheimurinn. Hann samsvarar rupa mannsins, líkamanum.

Vísindin kenndu til skamms tíma, að efnið ætti fastan grundvöll, atóm. Vedanta kennir, að enginn slíkur fastur grundvöllur sé fyrir hendi, þar sem hægt er að breyta anda í orku og orku í efni.

Vísindin kenna, að til séu um hundrað frumefni, sem efnisheiminn mynda. Vedanta segir, að til sé aðeins eitt frumefni.

Efninu skipir Vedanta í sjö stig eftir þéttleika sínum eða fínleika. Efnið á hinum efstu stigum sínum segir Vedanta, að ekki sé að finna í okkar veröld, – aðeins í æðri heimum, sem veröld og líkama anda á öðrum og hærri þróunarstigum.

Fyrir lok hvers heimsdags tekur allt efni að dragast inn í hið eina frumefni sitt, sem liggur í prakriti um heimsnóttina. Fyrst hverfur hið grófasta og þyngsta, síðast hið léttasta. Í byrjun nýs heimsdags streymir það út á ný. Þegar frumefnið hefur dregið inn í sig öll hin sjö stig efnisins, dregst efnið inn í *prönu*, orkuna, og hún hverfur til *prakriti*.

En hver er þá tilgangurinn með öllum þessum eilífu hringrásum? Er rökrétt að halda, að heimsdagur og heimsnótt hafi skipzt á frá eilífð? Verður ekki annað alltaf að koma á undan hinu? Og Vedanta-heimspekinni virðist verða fátt um greinagóð svör. – Hún bendir á, að tilgangur hvernar einstakrar heimsþróunar, sem fer fram hvern heimsdag, sé augljós og það sé mannum nóg að skilja í bráð! – En þegar rætt er um hinn endanlega tilgang þessara hringrásar, er sagt að hún sé liður í heimsþróun,

sem standi ekki aðeins langt fyrir utan skilning manna, heldur einnig þeirra, sem miklu lengra eru komnir. Og þegar út á þessar brautir er komið, viðurkenna jafnvel sumir, að skiptingarnar í heimsdag og heimsnótt, jafnvel þó að þær séu taldar staðreynd í lengri tíma en mannlegir vitsmunir skynja, þurfi ekki að vera annað en báru á sæ eilíðarinnar.

Næsta umslag er nefnt prana-maya-kosha. Það samsvarar prönu, annars eðlisþáttar mannsins. Prana-maya-kosha er heimsorkan. Hún veldur öllum hreyfingum, allri breytingu, og hún er aflvakinn mikli í allri starfsemi náttúrunnar. En hún er mynduð af næsta umslagi, sem tekur við inn af henni, mano-maya-kosha. Mano-maya-kosha er hin alheimslega hugarorka. Þannig er heimsorkan prana fædd af hugsanaorkunni eða huganum í hinni víðtækustu merkingu. Þegar þessa er gætt, er auðskilið, að heimspranan stendur undir stjórn vitundarinnar og lýtur boðum hennar sjálfráðum og ósjálfráðum. Af þessum orsökum getur vilji og hugur náð tökum á vissum orkustraumum tilverunnar og öðlzt með þeim vald, sem aðeins ofurmennum er gefið – og verum á hærri tilverustigum.

Um margar tegundir af prönu eða orku er að ræða líkt og sagt var um efnið, en út í það skal ekki farið hér.

Mano-maya-kosha er þriðja umslagið. Það er á vissan hátt hliðstætt dýrsálinni í þróun mannsins.

Mano-maya-kosha er millistig hinnar æðri og lægri tilveru. Þar tengjast saman þræðir efnis og prönu (orku) annars vegar og hinnar æðri vitundir hins vegar. – Þetta er svið skynfæranna, hinna ytri og hinna innri, og manas, sem velur úr skynjuninni og flytur síðan milli hinna ytri og innri skynfæra og búddhi skilningsins.

Bæði skynfærin, manas, hugurinn og hið skynjaða, eiga hér upptök sín: Mano-maya-kosha vekur eins og áður er sagt öldu

prana-maya-kosha, heimsorkuna, og hún vekur aftur öldu anna-maya-kosha, efnið. Þannig eiga bæði skynfærin og það, sem þau skynja (orka og efni), sameiginlega vöggu í mano-maya-kosha. Þess vegna er ekkert ósamræmi milli skynjunar og hinnar skynjuðu veraldar, eins og þó er oft haldið fram af ýmsum heimspekingum.

Þekking skapar eðli. Við verðum það, sem við vitum. – Hið fjórða umslag er nefnt vijnana-maya-kosha, slæða ofin úr skilningi. Hún samsvarar mannssálinni. Hún er hinn alheimslegi skilningur; yfirdómari skynjunarinnar, hinn mikli sjáandi. Hún er hið rökrétta samhengi tilverunnar og hið órjúfandi samræmi allra lögmála náttúrunnar.

Innsta umslagið nefnir Vedanta ananda-maya-kosha, sem merkir umslag eða slæðu gerða úr ananda, ljósi, gleði, fegurð. Atman, hinn innsti veruleiki, er óháður því, þó að það sé birting atmans. Ananda-maya-kosha er hliðstæða hinnar æðri vitundar mannsins.

Heimsandinn Íswara, hinn persónulegi Guð sköpunarinnar, er hin fyrsta birting hins ópersónulega og óræða brahmans, hins eilífa, nákvæmlega á sama hátt og ananda-maya-kosha, hin æðsta vitund (utan atmans), er hin fyrsta birting atmans, hins innsta eðlis mannsins. Á sama hátt og Ísvara geymir í sér fræ allrar sköpunar, eins hefur ananda-maya-kosha í sér aflið, sem vekur öldurnar fjórar, sem á eftir fylgja og getið hefur verið um. Eins og hinn innsti guðdómur speglast í Íswara, eins er ananda-maya-kosha spegill innsta sjálfsins, svo að mynd beggja er hin sama. – Atman mannsins er dropi í hinum miklu djúpum brahmans. Ananda-maya-kosha er brot af Íswara, hinum virka guðdómi alheimsins.

Umslögin fimm, sem Vedanta-heimspekin talar um, hafa verið brotin upp og Vedanta-heimspekin hefur fundið bréfið, sem á er skráður hinn innsti leyndardómur; hið síðasta orð.

Á þetta blað, sem við höfum nú í höndum, er aðeins skrifuð ein setning, aðeins þrjú stutt orð, lokaniðurstaða Vedanta-heimspekinnar. Orðin eru „*Það ert þú*“. Þú ert *það*. Þú ert guðdómurinn.

Takmark lífsins er samkvæmt Vedanta að láta hinn innsta anda guðdómsins ná fullum tókum á öllum sviðum tilverunnar og gefa þeim eiginleika sína, fulla vitund, fullkomna þekkingu og fullkomna hamingju. „Verði þinn vilji svo á jörðu sem á himnum,“ getur staðið sem kjörorð þessarar baráttu, sem Vedanta-heimspekin kallar tilgang tilveru okkar. Hverjum einstaklingi er fengið sitt ákveðna pund til að ávaxta í þessari baráttu og hann er ábyrgur fyrir því.

Hlutverk Vedanta-heimspekinnar er að hjálpa mönnum bæði í sókn sinni út á við og leit sinni inn á við. Til að lyfta undir þessa þróun kennir hún mönnum að gera skyldu sína, iðka fræði sín og umgangast þá, sem færir eru um að leiðbeina leitandi sálum.

Þeim, sem vilja ná skjótum árangri, er ráðlegt að gangast undir ákveðna þjálfun, sem skipta má í fjóra flokka eða fjögur stig:

I. *Viveka*: Það er fólgið í að gera sér sem ljósasta grein fyrir mismun hins eilífa og hins stundlega, hins raunverulega og hins hverfula.

II. *Vairagya*: Að láta sér á sama standa um hið stundlega og hverfula, án þess þó að gleyma skyldum sínum við lífið, – og öðlast þannig fulla rósemi til að mæta öllum erfiðleikum lífsins. – Í þessu er einnig fólgið að vinna öll verk sín án vonar um endurgjald þessa heims eða annars.

III. *Satsam pat*: Rétt breytni, sem skiptist í sex liði:

Rólyndi; að ná valdi yfir huganum og draga hann á vissan hátt frá öllu veraldarvafstri, – jafnvel þó að menn taki fullan þátt í lífsbaráttunni.

Sjálfstjórn.

Umburðarlyndi. Það er einkum í því falið að losna undan öllum trúarkreddum og leiðsögn sértrúarflokka, því að þeir leggja andlegt frelsi manna í fjötra og hindra vöxt einstaklingsins og eru honum farartálmi á braut þekkingarinnar. Þegar menn eru bundnir þessum fjötrum, leggst nótt, blindni og innri dauði yfir hugann, sem engir ytri helgisiðir geta lífgað eða lýst upp, ekki heldur trúhræsnin.

Trú. Skurðgoð, prestur eða kirkjusókn er talið ónauðsynlegt, en þó stundum skaðlaust og jafnvel gagnlegt á vissu stigi.

Hreysti og karlmennska til að þola erfiðar aðstæður og hörð náttúruskilyrði, mikla hita og kulda t. d.

Jafnaðargeð og lausn undan of miklum svefni, leti og hirðuleysi.

IV. *Mumuksutva*. Rétt löngun. Hún er í því fólgin að þrá hina æðstu þekkingu, fegurð, sanna hamingju og ljósið að ofan.

Þrír hópar manna munu komast heim: Þeir, sem trúna hafa og eru stöðugir í henni. Þeir, sem helga líf sitt þjónustu við Guð og menn. Þeir, sem vinna verk sín trúlega.

Þetta er frelsunarleið Vedanta-heimspekinnar, sem veitir mönnum um síðir sjálfsþekkingu. Sú þekking bindur enda á útlegð vitundar okkar, sem nú lifum aðeins á yfirborði tilverunnar.

Orðskýringar

Abhava (a: ekki + bhava af rótinni bhu, að verða) það sem ekki verður.

Acara (af rótinni car, að fara) hefðbundnar athafnir; venja, stofnun.

Acarya, sá sem þekkir eða kennir acara, andlegur fræðari.

Acit (a: ekki cit vitund) hið alheimslega efni (í Vedanta-heimspækinni).

Aditi, fyrsta orð sem notað er um hið algera.

Agni, Guð eldsins.

Ahamkara (aham: ég + kara af rótinni kar: að gera). Í Samkhya-heimspækinni sú vitund sem fyrst skynjar heiminn sem ég og mitt.

Aitihya, sannindi komin að ofan, án allrar rökfræði.

Akasa (af rótinni kas, að skína eða birtast) loftið, sem höfuðskepna.

Anuiksiki (af rótinni iks, að sjá) heimspeki, að horfa yfir og inn í alla hluti.

Anumana (anu: í samræmi við, mana: hugtak, af rótinni man, að hugsa, en af þeirri rót er orðið maður: hinn hugsandi, myndað) ályktun.

Aparatva, á eftir.

Apas (af rótinni ap, vatn), vatnið sem höfuðskepna.

Apumana, samanburður.

Apurva (í Mimamsa) ósýnilegar afleiðingar verks, sem koma fyrst fram í annarri tilveru.

Aristha, forskynjun.

Arjuna, nafn á þriðja konungi Pandava í Mahabharata. Hann er sonur Indra og Kunti og í Bhagavadgita birtir Guðinn Krisna honum lausn alheimsgátunnar.

Artha (af rótinni arth, að leitast við að fá), takmark, tilgangur, hið rétta.

Arthavada, útskýringar, einn flokkur Vedabóka.

Asampradnyata, yfirskilvitlegt ástand, sem tekur við, þegar hugarstarfsemiinni lýkur.

Asana (af rótinni as, að sitja) seta, stelling, þriðja stig eða áfangi á braut yogans.

Asat (a: ekki, sat: vera). Í Vedanta er þetta orð látið lýsa ástandi hins æðsta guðdóms.

Atma eða Atman, æðsti andi mannsins.

Atharvaveda, ein hinna fjögurra Vedabóka.

Avidya (a: ekki + vidya, vitneskja, af rótinni vid að vita) fáfræði, einkum um andleg mál (í Vedanta) vegna starfsemi Maya.

Aum, máttarorð.

Badarayana, leggur grundvöll að Vedanta-heimspeki; höfundur Vedanta-Sútra.

Bhagavad-Gita, ljóð hins háva eða Hávamál, frægt heimspekiljóð í Mahabharata.

Bhakti (af rótinni bhaj, að elska, tilbiðja) trúartraust og kærleikur sem leið til sáluhjálpar.

Bhasya (af rótinni bhas, að tala, segja frá) skýringarit.

Brahma, cinn af „Hindu Trimurti“, hinna heilögu þrenningu hindúa:

Brahma, skaparinn, Visnu, sá sem viðheldur tilverunni, Siva, sá sem eyðir tilverunni. Þessir þrír eru persónulegir Guðir.

Brahman (af rótinni brh, að vaxa) þróun, það sem náð hefur fullkomnun.

Brahmani, prestur. Þeir eru æðstir hinna fjögurra stétta.

Í Vedanta hinn æðsti, alheimslegi andi.

Brahmana, hluti Vedabóka. Þær skiptast í tvennt: vidhi, boðorð og helgisiði, og arthavada, útskýringar.

Buddi af rótinni budh, að vakna) vit, skilningur.

Chandogya, ein af Upanishöðum.

Citta (af rótinni cit, að skynja, virðast) einstaklingshugur. í Vedanta ein hlið hins alheimslega hugar.

Darsana (af rótinni dars, að sjá) heimspeki; að rýna inn í dýpsta eðli hlutanna.

Deva (af div, skína) Guð. Á grísku breytist orðið í Zeus (Seifur), í latínu deus og í norrænni goðafræði Týr, sem gæti bent til að Týr sé upphaflega æðstur Guðanna.

Devadatta (af deva + datta, af rótinni da, gefa) af Guði gefinn.

Dharana (af rótinni dhar, að halda) einbeiting, sjötta stigið í yoga.

Dharma (af rótinni dhar, að halda, styðja, viðhalda). Lögmál. Í heimspekilegri merkingu, alheimslegt náttúrulögmál, sem lætur hjól

heimsins snúast á réttan hátt og veldur birtingu allra hluta. Þegar það er notað um einstakling, höfðar það til lögmáls, sem ríkir í sál mannsins og úthlutar honum forlögum, þjáningum og hamingju eftir breytni hans, orðum og hugsunum.

Allt sem þetta lögmál úthlutar manninum stuðlar að auknum andlegum þroska hans.

Dharma-mega, „ský Guðs“.

Dhyana (af rótinni dhyaí, að melta, hugleiða) hugleiðing. Sjöunda stigið í yoga.

Dik (af rótinni dis, að benda á, sýna). Rúmið.

Dravya, grundvöllur alheims, ofinn úr níu þáttum (samkvæmt Vaisesika).

Duhkha (af dus, vondur) þjáning.

Dvesa (af rótinni dvis, hata) hatur.

Gandha (af gandh, að særa eða meiða). Ein hinna fimm tanmatra, ilman.

Gautama (eða Gotama) höfundur Nyaya-heimspekinnar, talinn uppi um 550 f. Kr. Einnig nefndur Aksapada, „Augn-fættur“ og Dirghatapada, „hinn langþjáði“, nafngiftin stafar af löngum föstum hans.

Guna, eiginleikar. Þegar jafnvægi gunanna raskast á morgni sköpunarinnar hefst nýr heimsdagur sem stendur 4.320.000.000 ár. Gunarnir eru þrír, Sattva, ljóseðli, Rajas, barátta, Tamas, tregða, sljóleiki eða myrkur. Þeir eru jafnt eiginleikar mannssálarinnar og alheimsins.

Guru, sá sem vegur þungt, andlegur fræðari eða forsjá. Gurutva, þyngd. Gurudeva, Guð.

Hari, Guð.

Hetu (af rótinni hi, rekja) orsök, ástæða, rök.

Hetuvidya, vísindi orsakanna, annað nafn á Nyaya-heimspekinni.

Hiranyagarbha, „hinn gullni frjóangi“, kjarni allrar tilverunnar. (Síðan Brahma).

Iccha, þrá, löngun.

Indra, Guð regnsins, stormsins og þrumunnar; stríðsguð Arianna.

Íswara (af rótinni is, að hafa á valdi sínu) hinn persónulegi Guð.

Jaimini, höfundur Purva Mimamsa.

Jiva (af rótinni jiv, að lifa) lífið í heild, sál einstaklings til aðgreiningar frá heimssálinni (í Samkhya).

Jnana (af jna, að vita, einkum vitneskja sem fæst með því að hugleiða hinn alheimslega anda.

Jnana-yoga, leið vísdómsins.

Kaivalya (af kevala, það sem maður á einn) hin mikla frelsun sálarinnar, alger hamingja, fegurð.

Kala (skylt gele, að kljúfa) hið takmarkaða vald.

Kala, tíminn, takmörkun frá hinu eilífa nú, og sem slíkur á hann sér upphaf.

Kalpa, heimsdagur, Brahmadagur. Hann er sköpun (srsti) og upplausn (pralaya) og stendur yfir í 4.320.000.000 sólarár. Í Brahmamánuði eru 30 Kalpas; samkvæmt Mahabharata eru tólf slíkir mánuðir í Brahmaári, en hundrað ár eru ævi hans. Eða 1.549.200.000.000 sólarár. Alheimurinn er nú talinn á 51. Brahmaári.

Kama (af rótinni kam, að elska, girnast) ást, girnd, geð; ein af hinum þremur „trivarga“ mannsins, eða meginástríðum.

Kama Rupa, geðlíkaminn (í Vedanta).

Kanada (af kana, atóm og ad, éta) atómæta, höfundur Vaisesika-heimspekinnar, sagður uppi á 3. öld f. Kr., einnig kallaður Auluka, sem merkir ugla.

Kapila, höfundur Samkhya-heimspekinnar, sagður uppi á 6. öld f. Kr.

Kara (af rótinni kar, að gera) gerandi.

Karanakasa, „loft“ án efnis, sem fer í gegnum alheim.

Karma (eða karan, af rótinni kar, að gera) athafnir, lögmál orsaka og afleiðinga.

Karma yoga, leið starfsins.

Karyakasa, loft úr efni.

Krisna, Guð Hindúa, hinn áttundi avatar, þ c. hin áttunda birting Guðsins Visnu.

Kriya (af rótinni kar, að gera) verknaður.

Kriya yoga, yoga starfsins.

Kunti, móðir Arjuna.

Kurma, „skjaldbakan“, ein af „orkustöðum“ efnislíkamans.

Laksa, hundrað þúsund.

Laksmi, gyðja gæfu og fegurðar, í síðari tíma goðafræði oft sögð kona Visnu.

Lila, leikur, leikur Guðanna.

Linga, helgitákn Siva.

Lingasaria, astrallíkaminn.

Loka, heimur. Lokas eru venjulega taldir þrír. En líka stundum taldir sjö bhurloka, jörðin; bhuvarloka, himinninn, svarloka, himnaríki; mahrloka, miðheimar; janarloka, biðheimar þeirra, sem endurfæðast til jarðar; tar- porloka, heimur hinna blessuðu; satyaloka eða brahmaloka, heimur hins sanna.

Mahabharata, lengsta ljóð veraldar, 215.000 línur í átján bókum, eignað höfundum sem nefndur er Vyasa.

Mahat, alheimslegir vitsmunir, fyrsta alda sköpunarinnar.

Manas (af rótinni man, að hugsa) muni, hugur, í víðustu merkingu táknar það allt vit og vilja. Manas er skapað úr sattva-eðli ahamkara (sjálfsvit-undar). og er tengiliður milli skynfæranna og buddhi (skilningsins).

Manu, hinn indverski Adam.

Mantra, trúarljóð í Vedabókum, máttarorð.

Marga, vegur.

Matha, musteri.

Maya, veröld hverfulleikans. Hún er ekki hið raunverulega, en þó mynd þess og endurskin; allur hinn ytri heimur; afstæður veruleiki.

Maya-vin, sá sem stjórnar Maya.

Minamsa, rannsóknir á Vedabókum.

Mitra, Guð ljóssins.

Moksha (af muc, láta lausan, frelsa) frelsun úr fjötrum efnisins og hinnar lægri náttúru.

Mukti, frelsun sálarinnar, hin mesta fegurð.

Muni, hugsuður, píligrímur (einkum notað um þá, sem unnið hafa þagnareið)

Nigama, ritverk þar sem Siva spyr og Parvati svarar.

Nigamana, lokaniðurstæða.

Nimitta, hin virka orsök.

Nirguna, án allra eiginleika.

Nirisvara, án Guðs.

Nirvana (af nis: út + vana af rótinni va, blása) þegar ljós jarðlífsins hverfur í ljós hinnar æðri tilveru. „Nirvana er hinn gamli heimur séður í nýju ljósi.“ Nirvana er andlegt ástand líkt og himnaríki, þar sem „hin æðsta

vizka birtist sem kærleikur, og kærleikurinn sem hin æðsta vizka.“

Nirvikalpaka, óskilgreind skynjun, sem ekki er mótuð í orð.

Nisheda karma, ill verk (í yoga).

Niskam, góðverk framkvæmd á fullkominn hátt aðeins vegna þeirra sjálfra, án vonar um endurgjald.

Niyama (af ni, niður + rótinni yam, halda saman, stjórna, hafa taumhald á). Annað þrep yogastigans. Það er tíu boðorð: agi, nægjusemi, trú á Guð, gjafmildi, biðja til Guðs, leita þekkingar, hófsemi, þjálfá dómgreindina, íhuga tilveruna, fórn. (Samkv. Hathayogapradipaka).

Nyaya (af ni, niður eða inn í, aya, nálgast). Eitt hinna sex Darsana, frá 550 f. Kr., sem ætlað var að „fara inn í“ öll heimspekileg vandamál með aðferð rökfræðinnar.

Panini, mesti málfræðingur í sanskrít, kallaður innblásinn „Muni“ og helgur maður, uppi á 5. öld f. Kr.

Padarthas, allt sem orð nær yfir (sjö flokkar í Vaisesika).

Patanjali, höfundur yoga.

Paramanu, smæsta hugsanlega efnisögn, „atóm“ eða stærðfræðilegur punktur án lengdar, breiddar eða þykktar.

Paratva, á undan.

Parimana, stærð.

Pradhana (pra, fyrst + rótin dha, setja) „fyrsta efni“, annað nafn á prakriti.

Prakriti (af pra, fyrst + kar, að gera) upphaf og grundvöllur allrar náttúru; allt sem á eftir að birtast, hin orsakalaus orsök hlutveruleikans og um leið þeirrar vitundar, sem skynjar hann, eilíf, formlaus, óhagganleg; samsett úr hinum þremur gunas (Samkhya). Í Vedanta nefnist prakriti maya.

Pralaya, heimsnóttin þegar veröldin leysist upp og hverfur til upphafs síns.

Prana (af pra, á undan, fyrst + ana, andardráttur af rótinni an, að anda) lífsandi, orkustraumur innri líkamans; hreyfing hans er sögð liggja inn á við og aðsetursstaður hans er hjartað.

Pranayama (prana, andi + yama, endir) öndunarstjórn gegnum puraka (innöndun) kumbhaka (hætta að anda) og recaka (útöndun). Eitt af þrepum yogastigans.

Pratyaksa, skynjun.

Prayatna, vilji.

Pratibha, uppljómun, sem stafar af hreinleika.

Pratijna, ágizkun byggð á líkum.

Pratyahara (prati, í átt til + rótin har, taka, halda aftur af) útlökun skynj-unar á hinu ytra. Eitt af þrepum yogastigans.

Prthivi, jörðin sem höfuðskepna.

Púrúsa, heimsandinn, hinn æðsti níáttur sem leiðir þróunina og gefur öllu vit og vilja; hinn hreini, eilífi andi, óháður tilverunni þótt tilveran sé öll háð honum.

Purva, fyrst, fyrri.

Pusan, sólGuð, Guð búenda.

Ramayana, ljóðabálkur, 24.000 crindi, sem lýsir ferðum Rama og konu hans Sita. Elzti hlutinn frá 3. eða 4. öld f. Kr.

Rajanyar, stjórnendur og hermenn.

Rasa (af rótinni ras, að bragða á) bragð, smekkur.

Rig-Veda, ein hinna fjögurra Vedabóka.

Risi, innblásið skáld eða vitringur.

Rita, lögmál samræmisins.

Rupa, litur, form, líkami.

Sabda, orðspeki.

Sad Darsana, sex heimspekiskólar.

Sadhu, helgur maður.

Samadhi (sam, saman + rótin dha, láta, setja) tengja saman, lokastigið í yoga, æðri vitund sem hefur í för með sér frelsun (moksha).

Samanya, hið almenna, hið sameinaða.

Samavaya (sam, saman + ava, frá + aya, ganga) ívera; sambandið milli heildar og hluta hennar.

Samaveda, ein hinna fjögurra Vedabóka.

Samhita, ljóð í Vedabókum.

Samkhya (sain, saman + rótin khya, reikna). Elztur hinna sex heimspeki-skóla Brahmana.

Sanikam, góð verk.

Samsara (sam, saman + rótin sar, að fljóta) för sálarinnar um hina þrjá heima (eða fleiri).

Samskara (sam, saman + rótin kar, setja vel saman) hæfileikinn til að safna karmaforða; minni.

Samvid, þekking, skilningur.

Samyama, sjálfstjórn. Andlegt hugarástand (í yoga).

Samyavestha, jafnvægi gúnanna í prakriti, sem skapar heimsnóttina, pralaya.

Samyoga, tenging, sameining.

Sapta, sjö.

Sananda, fögnuður.

Sas, sex.

Sasmita, sjálfsmeðvitund.

Sat, tilveran

Satsampat, rétt breytni. Ílún skiptist í sama (rósemi), dama (hófsemi), uparati (umburðarlyndi), titiksa (þolgæði), sraddha (trúartraust), samadhana (jafnaðargeð).

Sattva, ljóseðli; hreinleiki eða góðleiki.

Savikalpaka, skynjun skilgreind og mótuð í orð.

Savitr, sólarGuð; hinn hvíti ás, ljóshærður og gullineygur.

Sawichara, dómgræind.

Sawitarka, íhygli.

Sesvara, fræðsla um Guð.

Siva, nafn á einum hinna þriggja Guða í Hindu Trimurti, þrenningunni.

Hinir eru Visnu og Brahma.

Sneha, viðloðun.

Soma, þjóðardrykkur Forn-Indverja.

Stitisthapaka, eiginleiki sem gerir sálinni fært að snúa aftur og ná sínu upphaflega eðli.

Sukha, sæla.

Surya, sólarGuð, síðar Visnu.

Sútra (af rótinni siv, að sauma) stuttar setningar eða orðskviður; þráður; notað um upprunalegar textabækur til aðgreiningar frá skýringarritum.

Sutrar, þrælar.

Tamas, myrkur, tregða, fáfræði. Einn hinna þriggja gúna. Verður að yfirbugast af rajas áður en sattva getur birst.

Tanmatras (af tad, það + matre, frumefni, af rótinni ma, að mæla) hið ósýnilega efni að baki hins sýnilega, úr því skapast jafnt skynfærin og hlutveruleikinn.

Tapas, meinelætifnaður.

Tarkavidya, rökfræði.

Tejas (af rótinni tij, beittur) eldurinn sem höfuðskepna.

Tri, þrír.

Udaharana (ud, upp + a + har, að bera) útskýring á orsakatengslum (í Nyaya).

Udana (af ud, upp + ana, andi) einn hinna fimm orkustrau ma innri líkamans, hann stefnir upp á við; aðsetursstaður barkinn Upadana, hin efnislega orsök.

Upanaya, samanburður (í Nyaya).

Upanishad (upa, í átt til + ni, niður + rótin sad, að sitja) setjast niður nálægt eða andspænis kennaranum og hlýða á fræðslu. Lokakaflar Veda- bóka, alls 108 að tölu. Hinar elztu eru Chandogya, Brhadaranyaka, Aitar-eya, Taittiriya, Katha, Isa, Mundaka, Kausitaki, Kena, Prasna, Svetasvatara og Maitri, sennilega frá 8. öld f. Kr.

Ushas, morgungyðja (skyld Eos í grísku og Auroru í latínu).

Uttara, hærri, síðasta.

Uttara Mimamsa, síðasta rannsókn, Vedanta.

Vaisesika, einn hinna sex heimspekiskóla, frá 3. öld f. Kr.

Vaisyar, kaupmenn, iðnaðarmenn og bændur, 3. stétt.

Varuna, Guð lögmálsins.

Vatsyayana, einn af helztu skýrendum Nyaya, frá 400 e. Kr.

Vayu (af va, blása) loft sem höfuðskepna.

Veda (af rótinni vid, að vita). Elztu helgirit Indverja, frá 1500 f. Kr.

Vedanta, síðasta niðurstaða Vedabóka.

Vibhaga, aðskilnaður.

Vidya (af rótinni vid, að þekkja) þekking.

Vimala, hreinleiki.

Visesa, hið einstaka.

Visnu (af rótinni vis, hraði) Guð.

Viveka, sönn þekking.

Yajurveda, ein hinna fjögurra Vedabóka.

Yama (af rótinni yam, stjórna) sjálfstjórn, fyrsta þrep yogastigans.

Yoga (af rótinni yuj, tengja saman) eitt hinna sex heimspekikerfa.

Nokkur heimildarrit

- Intuition of the Absolute, Sri Ananda Acharya.
Hindu Philosophy, T. R. Ballantyne.
Dialogues on Hindu Philosophy, K. M. Banerjea.
Brahma Knowledge, L. D. Barnett.
The Wisdom of the Aryas, Allan Bennett.
Studies in Philosophy, Hari Mohan Bhattacharyya.
Hindu Philosophy, Ram Chandra Bose.
The Wisdom of the Hindus, Brian Brown.
Esseys on religion and philosophy of the Hindus, H. T. Colebrooks.
Hindu Mysticism, S. N. Dasgupta.
A History of Indian Philosophy, 3 bindi, S. N. Dasgupta.
A Study of the Indian Philosophy, S. A. Desa.
Allgemeine Geschichte der Philosophie mit besonderen Berücksichtigung der Religionen, Paul Deussen.
Hinduism and Buddhism, Sir Charles Elliot
A Primer of Hinduism, T. N. Farquhar.
Outline of the Religions Literature of India, J. N. Farquhar.
The Crown of Hinduism, J. N. Farquhar.
Philosophy of Ancient India, Richard Garbe.
The Philosophy of the Upanishads, and Ancient Indian Metaphysics, A. E. Gough.
Les philosophies indiennes, les systemes, 2 bindi, René Grousset.
Hindu Monism and Pluralism, Max Hunter Harrison.
Outlines of Indian Philosophy, M. Hiriyanna.
A History of Sanskrit Literature, A. Berriedale Keith.
Classical Sanskrit Literature, A. Berriedale Keith.
The Religion and Philosophy of Veda and Upanishads, A. Berriedale Keith.
A History of Sanskrit Literature, A. Arthur Macdonell.
The Brahmanas of the Vedas, K. S. MacDonald.
Eastern Philosophy for Western Minds, Hamish McLaurin.
Brahmanism and Hinduism, Monier-Williams.
Indian Wisdom, Monier-Williams.
Essentials of Hinduism, Mudalyar.
The Six Systems of Indian Philosophy, Max Müller.
Ancient and Modern Hinduism, Rai Nath.
Introduction to Indian Philosophy, Twala Prasad.
Indian Philosophy, S. Radhakrishnan.

The Hindu View of Life, S. Radhakrishnan.
The Philosophy of the Upanishads, S. Radhakrishnan.
A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy, R. D. Ranada.
The Positive Sciences of the Ancient Hindus, Prajendranath Seal.
An Introduction to the Study of Hinduism, Guru Prosad Sen.
Essentials of Eastern Philosophy, Prabhu Dutt Shastri.
Hindu Mysticism According to the Upanishads.
The Cultural Heritage of India, Swami Avinashananda.
Indische Philosophie, Otto Strauss.
The Aryan Ideal, Vaswani.
The Complete Works of Swami Vivekananda, Vivekananda.
Modern Hinduism, W. I. Wilkins.
A History of Indian Literature, M. Winternitz.
Some Problems of Indian Literature, M. Winternitz.
The Samkhya Philosophy, Nandalal Sinha.
Heaven Lies Within Us, Theos Bernard.
A Study of Patanjali, S. N. Dasgupta.
Philosophical Teaching of the Upanishads, Pundit Mohan Lal Sandal.

GRÍSKIR HEIMSPEKINGAR

Uppruni vestrænnar heimspeki

Með Forn-Grikkjum táknaði orðið „fílósófía“ upphaflega aðeins hollustu við viskugyðjuna.

Fílósóf var sá, að sögn Platós, sem „fús var að kanna alla þekkingu og leita hennar fullur skilningsgleði af óseðjandi fróðleikslöngun“. Heimspekingi lýsir hann enn fremur sem manni, sem ber virðingu fyrir lífinu og undrast leyndardóma þess. Fróðleikslöngun heimspekingsins var ekki einskorðuð við siðfræði, rökfræði eða „metafysik“. Honum var ekkert óviðkomandi, hann átti að leita allrar þekkingar, en sannvitur gat hann þó ekki orðið fremur en aðrir.

„Vitra kalla ég þá ekki,“ lætur Plató Sókrates segja í *Faídros*, „það er stórt orð, sem sagt verður um Guð einn. Vinir vísdómsins eða fílósófar er þeirra hógværa og rétta nafn.“

Fílósóf táknaði því ekki mann, sem öðlast hefur hina sönnu visku, því að hún var talin ofar vitsmunum mannsins. Fílósóf var sá kallaður, sem bar virðingu fyrir þekkingu og sannindum og leitaði þeirra af einlægni og með opnum hug.

Fræðimenn á Vesturlöndum, sem numið hafa heimspeki og skráð sögu hennar, töldu hana, þegar ég skrifaði þessa bók, nærri allir upprunna með Forn-Grikkjum og fullyrtu að Þales, sem var samtíðarmaður Gautama Búdða og Lao Tze, hafi verið fyrsti heimspekingur veraldarsögunnar. Það var trú þeirra og kenning, að heimspekin væri upprunnin með vestrænum þjóðum og ekki að neinu leyti arfur frá hinum gömlu menningarþjóðum austursins.

Kenning þessi hefur verið rökstudd á ýmsan hátt. Sumir halda því fram, að án stærðfræði og raunvísinda geti ekki verið um neina heimspeki að ræða, og þeir fullyrða, að þessi vísindi séu upprunnin með Grikkjum (sjá m.a. *Greek Philosophy* eftir hinn ágæta fræðimann John Burnet).

Aðrir halda því fram, að saga heimspekinnar hefjist með Grikkjum, þar sem þeir fyrstir þjóða hafi iðkað heimspeki vegna heimspekinnar sjálfrar, án sérstaks tilgangs. (Sjá t.d. Alf Ahlberg: *Filosofiens Historia*). Enn aðrir segja að í Austurlöndum séu fjöllin of há, fljótin of breið og ströng og skógarnir og eyðisandarnir of geigvænlegir til að fóstura vísindi og heimspeki. Þar halda, segja þeir, jarðskjálftar, fellibyljir og rándýr mannum í stöðugum ótta við náttúruöflin og umhverfi sitt og gera hann fullan hjátrúar og ófæran um að leita að og finna hina sönnu orsök hlutanna.

Í Grikklandi aftur á móti, segja þeir, er náttúran mildari. Þar gat maðurinn lifað óttalaus og leitað hinna sönnu orsaka í friði við náttúruöflin og Guði sína. (H. Buckle og fleiri) - Allar eru þessar röksemdafærslur þó nokkuð vafasamar. Hin fyrsta er þó veigamest, enda boðuð af ýmsum hinna bestu fræðimanna um gríska heimspeki og Plató sjálfur er þar kallaður til vitnis um að heimspeki án stærðfræði og raunvísinda sé ekki til.

Augljóst er að allar heimspekilegar hugrenningar mannsins hljóta að byggjast á því sem hann veit eða þykist vita. Hitt er erfiðara að fullyrða nokkuð um, hvað af því sem maðurinn veit eða þykist vita er hinn rétti grundvöllur heimspekinnar. Hvers vegna er það öruggt að stærðfræði og raunvísindi séu hinn eini grundvöllur sem hægt er að byggja heimspeki á? Er jafnvel víst að þessi vísindi séu sönn þekking? Og hvað Plató sjálfan snertir þá er augljóst að margt er það í heimspeki hans sjálfs sem ekki byggist á stærðfræði og raunvísindum.

En jafnvel þótt við föllumst á að engin heimspeki geti verið til án stærðfræði og raunvísinda, er þá öruggt að þetta tvennt sé upprunnið með Grikkjum? Burnet viðurkennir að stærðfræðipækking og vísindi þurfi ekki að vera á háu stigi til þess að þau skapi jarðveg fyrir heimspeki. Það er ekki sannfærandi að sú þjóð sem reisti pýramída hafi ekki þekkt stærðfræði eða stafróf neinna skynsemissvísinda.

Það er staðreynd að Grikkir lærðu að reikna út sólmyrkva og þekkja gang himintungla af Babýloníumönnum. - Indverjar þekktu stærðfræði, stjörnufræði og náttúruvísindi fyrir daga Palesar og hinna fyrstu heimspekinga Vesturlanda. Og hvað um hin ævafornu menningarríki á Krít? Er hægt að fullyrða að það fólk, sem reisti þriggja og fjögurra hæða háar hällir í Faistos og Knossos af ótrúlegu hugviti og tækni, hafi ekki kunnað nein vísindi?

Fræðimenn fortíðarinnar hafa fyrir löngu kveðið upp þann dóm að heimspeki hafi orðið til með Grikkjum. Menn hafa þetta eftir af gömlum vana, þótt rökin fyrir hinu gagnstæða ættu raunar að vera öllum ljós.

Þá er komið að þeirri kenningu, að heimspekin hefjist með Grikkjum vegna þess að þeir hafi fyrstir þjóða iðkað heimspeki vegna heimspekinnar sjálfrar, án sérstaks tilgangs. Rétt er það að forn heimspeki Austurlanda á sér jafnan ákveðinn tilgang. Sá tilgangur er einkum tvenns konar: Sjálfsþekking, eða leitinn inn á við, og rétt breytni eða sókn mannsins út á við. Kjarni hinnar réttu breytni er þar talinn hófsemi, „hinn gullni meðalvegur“. En á þá grísk heimspeki sér engan sérstakan tilgang? Á veggjum hins mikla Appollómusteris véfréttarinnar í Delfí var skráð: „Þekktu sjálfan þig“ og „Hóf er á öllu best“.

Þessi kjörorð véfréttarinnar í Delfí urðu síðan kjörorð Sókratesar og Platós og um leið varð þetta tvennt að verulegu leyti

tilgangur grískrar heimspeki, þegar hún reis hæst og stóð með mestum blóma. Indversk og grísk heimspeki virðist þannig ekki nein andstæða hvað tilganginn snertir. Þvert á móti virðist ljóst að þar er um nákvæmlega sama tilgang að ræða: Sjálfsþekkingu og hófsemi. Þetta sameiginlega markmið er e.t.v. engin tilviljun: Delfíborg er byggð frá Knossos á Krít og þaðan bárust því trúarhugmyndir og andi þessarar fyrstu andlegu höfuðborgar hins gríska meginlands. Jafnvel Guðinn Appolló (Baldur), sem Grikkir trúðu að gerði Delfí helga með nærveru sinni, var eins og kunnugt er Guð Krítar og Grikkir töldu hann hafa komið frá Krít til Delfí. Í konungshöllinni í Knossos má enn í dag sjá á veggjum hennar myndir af helgitákni hans, höfrunginum. (Ann að helgitákn hans var baldursbráin.)

Höfrungur nefnist á grísku „Delfín“. Þessi nýlenda Krítar á meginlandi Grikklands er kennd við Guð þeirra og nefnd borg Appollós - eða Delfí. Þannig er augljóst að menning Delfí, sem varð andleg höfuðborg og helgidómur Grikklands, er komin frá Krít.- Og Krít var sjóveldi, sem stóð í nánú sambandi við löndin fyrir botni Miðjarðarhafsins, en þau aftur við allan hinn aust-ræna heim. Það þarf því ekki að vekja neina furðu þótt vísdómsorðin á veggjum musterisins í Delfí finnist víðar er þar, og að tilgangur grískrar og austurlenskrar heimspeki sé skyldur. Sú staðhæfing, að heimspeki hefjist með Grikkjum vegna þess að þeir fyrstir þjóða hafi iðkað heimspeki vegna heimspekinnar sjálfrar án sérstaks tilgangs, virðist að þessu athuguðu naumast eiga sér nægilega traustan grundvöll.

Loks er rétt að líta á hina þriðju kenningu söguritaranna til sönnunar því að vísindi og heimspeki hljóti að vera upprunnin með Grikkjum. Hún var eins og áður er sagt á þá leið, að vegna loftslags og umhverfis geti þetta tvennt ekki hafa komið fram í Austurlöndum, sérstaklega ekki orðið til í Indlandi. Skilyrði fyr-

ir heimspeki og vísindum sé fyrst að finna í Grikklandi (Buckle). Eins og menn vita, þá er Indland líkara heimsálfu en ríki. Þar má einnig finna alveg jafn friðsæl og frjósöm lönd og Grikkland, þar sem maðurinn þarf ekki að vera haldinn sífelldum ótta við náttúruöflin. Og þó þar séu einnig rándýr, fellibyljir, jarðskjálftar og ægilegar eyðimerkur – getur þá ekki jafnvel óttinn og þjáningin orðið anda mannsins til nokkurs þroska? Og þó að þar séu torfærir skógar og hrikaleg fjöll, er það þá þar með sagt að þau hefti mannsandann?

Hvar reis andlegt flug manna í Grikklandi hærra en einmitt þar sem fjöllin voru hrikalegust?– Milli hengiflugs Hyampeia og Parnassostinds voru heimkynni Guðsins Diónýsosar og rómversku skáldin gerðu það fjall síðar að dvalarstað Appollós og menntagyðjanna. Vegna hrikaleika þessara fjalla var Delfí, hin helga borg, reist við rætur þeirra. Á Diktefjalli á Krít er Rea sögð hafa fætt son sinn Seif, föður guða og manna. Til þessa staðar lögðu pílagrímar löngum leið sína og tilbáðu Seif í hinum hrikalega Diktehelli, þar sem þeir þóttust sjá mynd Guðsins í dropasteinunum. Sagan segir að Mínos konungur í Knossos hafi numið þar lög af Seifi, hin fyrstu lög vestrænnar siðmenningar. Og hinir grísku guðir bjuggu eins og allir vita á Olymposfjöllum, hæstu fjöllum Grikklands.

Þannig hafa hin hæstu fjöll Grikklands vakið hugmyndaflug manna og fengið þá til að leita hins óþekkta. Satt er það að vísu að þjóðsagnir og goðafræði eru ekki heimspeki,– en þar sem skáldið fer er heimspekingurinn sjaldan fjarri, því að viðleitni skáldsins eins og spekingsins er að skilja og skýra þá tilveru sem það hrærist í og þá leyndardóma sem felast að baki hennar.

Engin þessara þriggja röksemda fyrir þeirri fullyrðingu að heimspeki hljóti að vera upprunin með Grikkjum og að Þales sé fyrsti heimspekingur veraldarsögunnar virðist reist á bjargi staðreyndanna.

Í stað þess að vanmeta menningu hinna fornu þjóða austursins væri öllu réttara að líta á hana sem fóstur vestrænnar heimspeki og vísinda, því að mannkynið er ein heild og í þróun þess vekur ein báran aðra. Þar skapast ekkert úr engu.

Það er gamall siður að láta sögu lýsa afrekum sigurvegarans. Að vísu varð Evrópa síðust í hinum gamla heimi til að tileinka sér bændamenningu og síðar borgarmenningu. En eftir að Evrópa tók forustu í heimsmenningu hafa stórveldi álfunnar haft tilhneigingu til að láta alla sögu byrja með Grikkjum og Rómverjum. Nú er þetta óðum að breytast. Rætur heimsmenningar hafa verið kannaðar betur en áður og þær reyndust meiri og dýpri en fræðimenn á 19. öld og yngri lærisveinar þeirra héldu.

Okkur hefur verið sagt að heimspeki hafi byrjað í Grikklandi. Þetta er auðvitað minna en hálfur sannleikur. Jafnvel hjá þeim höfundum, sem láta orðið Grikkland merkja bæði hið eiginlega Grikkland og öll nærliggjandi lönd í þremur heimsálfum. Heimspeki er ekki grísk, hvorki í upphafi né síðar. Heimspeki er alþjóðlegt fyrirbæri. Hún vex upp úr borgarmenningu og er um allan hinn gamla heim sköpuð af sömu öflum og þeim sem í upphafi sköpuðu borgarmenninguna. Við verðum að reyna að forðast evrópska hreppapólitík. Menningarsögu er ekki hægt að skrá sem menningarsögu Vesturlanda. Og heimspeki er þar engin undantekning. Aðeins skilningur á heildarmynd er skilningur á menningu. Það er ekki hægt að skilja neina einstaka grein menningarinnar nema að þekkja þá heildarmynd sem hún er hluti af.

Margir góðir fræðimenn hafa á síðustu áratugum fært okkur brot í þessa heildarmynd og sýnt okkur að menningin er innflutt til Grikklands. Bændamenningin er innflutt þangað frá Vestur-Asíu. Borgarmenningin er innflutt frá Asíu og Afríku. Grikkir sjálfir, einkum þeir sem sköpuðu gríska menningu, eru komnir

frá Asíu. Þetta sýnir aðeins hið alþjóðlega eðli allrar menningar, sem aldrei hefur þekkt nein landamæri.

Menn tóku sér fasta bústaði miklu seinna í Evrópu en í Mesópótamíu, Sýrlandi og Palestínu. Öll evrópsk bænda-og borgarmenning er í fyrstu innflutt menning.

Bændamenningin, eins og borgarmenningin síðar, hófst í Suðvestur-Asíu. Hún breiddist þaðan út til Norður-Afríku, Suðaustur-Evrópu og til innlanda Asíu. Í upphafi bændamenningar má skipta Evrópu í þrjú svæði: Miðjarðarhafslöndin, þar sem menning Evrópu stendur hæst. Hin tempruðu belti Evrópu, þar sem hinn nýi lífsstíll átti erfitt uppdráttar. Menn völdu úr honum það sem þeir töldu að best hentaði. Til þriðja beltisins í norðri barst þessi nýja menning aðeins að litlu leyti. Þar hélt veiðimannasamfélagið að mestu velli.

Bændamenningin breiddist út frá Asíu til Balkanskaga og þaðan til Mið- og Austur-Evrópu. Þetta gerðist ekki þannig að heimamenn færu og sæktu menninguna til austurs og tækju upp nýja siði. Þeir voru steinaldarmenn og fastheldnir á sína eigin menningu. Bændamenningin kom að mestu leyti með innrásarþjóðum úr suðri og austri, sem fluttu þessa menningu með sér inn í Mið- og Austur-Evrópu. Þessi bændamenning hafði náð alla leið til Suður-Þýskalands og Hollands í lok fimmta árþúsundsins f.Kr.

Korn til kornræktar var flutt til Evrópu. Þó er hugsanlegt að korn hafi vaxið villt á svæði frá Grikklandi til gömlu Júgóslavíu.

Talið er að í fyrstu hafi bændamenning í Evrópu verið menning steinaldarfólks, sem notaði eingöngu tæki og áhöld úr tinnu og steini. En þegar þess er gætt að á sama tíma er bæði bænda og borgarmenning í Vestur-Asíu, þar sem menn höfðu notað kopar frá síðari hluta fimmta árþúsundsins f.Kr. og eir frá því um 3500

f.Kr., þá er ósennilegt að þeirra áhrifa hafi ekki gætt í einhverjum mæli fyrir árið 2000 f.Kr.

Borgarmenningin hefst eins og bændamenningin í Suðvestur-Asíu. Auður þessarar austurlensku borgarmenningar berst smám saman til Evrópu. Það fólk sem bjó næst þessum auði, íbúar við strendur Eyjahafs og á eyjunum sjálfum, varð fyrst til að tileinka sér þessi gæði bæði með ránsferðum og verslun. Í fyrstu seldu eyjamenn hráefni sem þar var fyrir bæði til Egyptalands og Mesópótamíu. Síðar komu þeir sér upp sjálfstæðum bronsiðnaði með tilstyrk auðs og þekkingar, sem kom að austan úr ríkjum borgarmenningarinnar.

Hjól leirkerasmiðsins, sem var undirstaða fjöldaframleiðslu, kom t.d. frá Súnerum. Það finnst fyrst í grískum fornleifum í Tróju. Grikkir gerðu í fyrstu hluti eins og þeir voru gerðir í Tyrklandi, á bökkum Nílar, í Mesópótamíu og í Indusdalnum. Á eyjunum spruttu því upp margir mismunandi skólar í iðnaði og upp úr þeim þróuðu eyjamenn menningu sína.

Vegna nálægðar Krítar við Egyptaland hófst þar borgarmenning fljótlega eftir 3000 f. Kr. Eyjarnar komu sér upp skipaflota og versluðu við Egyptaland og Mesópótamíu. Eyjaskeggjar urðu víkingar, sem fóru einnig ránsferðir til Nílarósa og útjaðra borgarmenningar í Asíu. Þannig komust þeir ekki aðeins yfir nýjan varning heldur einnig nýjar hugmyndir. Þetta varð kveikjan að þeirra eigin iðnaði og menningu. Krít varð verslunar- og menningarmiðstöð snemma á þriðja árþúsundinu f.Kr. Og menning hennar kom frá Egyptalandi, Sýrlandi og Tyrklandi. Ástæðan til þess að menning Krítverja blómgaðist í jafn ríkum mæli og raun varð á var m.a. atgervisflótti frá Austurlöndum. – Í borgarmenningunni urðu bændur snemma átthagabundnir þrælar konunga og aðals. Kaupmönnum og iðnaðarmönnum tókst hins vegar alltaf að varðveita frelsi sitt bæði í Asíu og Evrópu. Mikill hluti

hins gamla heims varð stór viðskiptaheild, sem teygði sig um þrjár heimsálfur. Iðnaðarmenn og kaupmenn voru frjálsir ferða sinna og fóru um allt þetta svæði að vild. Kaupmennirnir sköpuðu í fyrstu stétt iðnaðarmanna með því að greiða þeim nægjanlega mikil laun til þess að þeir þyrftu ekki að stunda ræktun, veiðar eða önnur störf en þau sem þeir höfðu sérþekkingu til. Og iðnaðarmenn urðu brautryðjendur raunvísinda.

Atgervisflóttinn frá Austurlöndum varð til vegna þess að þeir menn sem upphaflega sköpuðu borgarmenninguna urðu að líta í lægra haldi í heimalöndum sínum fyrir konungum og aðli. Konungar gerðu aðalinn að yfirstétt. Og hann hirti auðinn sem kaupmenn og iðnaðarmenn höfðu upphaflega skapað. Kaupmenn og iðnaðarmenn færðust hins vegar niður í millistétt og lágstétt, þó að þeir, eins og fyrr segir, héldu frelsi sínu. Margir góðir iðnaðarmenn í Austurlöndum hafa vafalaust unað þessu illa og notað frelsi sitt til að leita betri kjara og meiri virðingar. Þeir fundu hvoru tveggja á Krít. Prestkonungarnir á Krít, sem auðgast höfðu á ránum og verslun, gátu vel greitt fagmönnum góð laun. Og hér voru iðnaðarmenn brautryðjendur, sem nutu aðdáunar og virðingar. Þeir kenndu heimamönnum listir sínar og vísindi. Og þannig varð elsta menningarríki Evrópu til.

Eyjarnar á Eyjahafi voru flestar í byggð á steinöld. Eitthvað í menningu þeirra var vafalaust forn arfur, en hann týndist fljótt í umróti nýrra tíma. Eyjamenningin er bylting, sem kemur að utan. Að sjálfsgöðu ekki frá Grikklandi, því að þar ríkti enn á þessum tíma menningarleg fátækt. Byggðir þar höfðu þá engin bein sambönd við borgarmenninguna í Asíu. Menningin barst síðar hægt inn í Grikkland frá þorpum á ströndinni. Eyjarnar voru numdar að nýju frá Asíu. Inn á þær streymdu innrásarflokkar, sem fluttu menningu sína með sér. En vegna tíðra samskipta, þar sem menn velja og hafna á mismunandi vegu, skapaðist

smám saman menning með eigin sérkenni. Þetta eyjafólk var sífellt að skiptast á varningi og hugmyndum. Búsetuskipti voru tíð og blóðblöndun mikil. Tillíneiging eldri sagnfræðinga til að staðfesta djúp milli Asíu og Grikklands á aðrar rætur en fræðilegan áhuga. Að tala um Grikki eins og þeir væru þjóð sem er ólík fólki í Tyrklandi og Vestur-Asíu eru aðeins leifar af gömlum stórveldaviðhorfum.

Hvaða menn byggðu Grikkland og grísku eyjarnar? Og hver var menning þeirra?

Í byrjun þessarar sögu má greina sex mismunandi tegundir af „grískri menningu“.

Trójumenning. Hennar svæði er Asía alveg til Mysíu og hún ríkir á nokkrum eyjanna eins og Lesbos, Lemmos og Gallipólís.

Þrakíumenningin, sem ríkir aðallega í Marítzadalnum.

Makedóníumenningin í Makedóníu og Þessalíu. Menningin í Þessalíu er ein elsta menning Grikkja. Hún er kennd við Sesκλο og er af austrænum uppruna.

Hellenska menningin. Hún er einkum á ströndum Þessalíu, Mið-Grikklandi, Attíku og Pelópsskaga, Levkas og Íþöku.

Eyjamenningin í Eyjahafi, sem kemur að austan úr löndum borgarmenningar.

Krítarmenning, fyrsta borgarmenning Evrópu. Og hún kemur upphaflega frá Egyptalandi og Asíu.

Í þorpunum í Mið-Grikklandi, Makedóníu og Þrakíu ríkir sveitamenning. Menn rækta aldintré og vínvið ásamt matjurtum og korni. En á eyjunum og ströndum Eyjahafsins tengist búskapur verslun og iðnaði. Iðnaðarmennirnir voru ýmist menn sem komu frá Asíu eða menn sem höfðu farið þangað til að læra listina.

Árþúsundum áður en skráð heimspeki kemur fram í Grikk-

landi lá föst verslunarleið frá Eyjahafi til Svartahafs og þaðan til Mið-Evrópu. Önnur verslunarleið lá frá Eyjahafi til Norður-Ítalíu og þvert yfir Evrópu til Suður-Jótlands. Þriðja leiðin lá yfir Suður-Frakkland til Írlands og Suður-Englands. Kaupmenn Eyjahafsins versluðu líka við El Argar á Suðaustur-Spáni. Og á öllum þessum svæðum, alls staðar þar sem þessi verslun var stunduð hófst borgarmenning. Annars staðar í Evrópu um 1500 f.Kr. ríkir fátækleg bændamenning. Hún er einkum á breiðu belti frá Englandi þvert yfir álfuna til Kaspíahafs. En fyrir norðan þetta belti er enn veiðimannamenning. Hér er um að ræða mestan hluta Skandinavíu, Finnland og Norður-Rússland.

Heimspekin vex smám saman upp úr borgarmenningunni. Hún er ekki nauðsynlega grísk, hvorki í upphafi né síðar. Hún er alþjóðleg eins og borgarmenningin. Heimspekileg hugsun er lengi að þróast um allan hinn gamla heim. Kaupmaðurinn og iðnaðarmaðurinn þurfa á rökhugsun að halda við stærðfræði og nýja tækni. En stærðfræði, stjörnufræði, landafræði og það að uppgötva tímann er undanfari heimspeki og að hluta upphaf heimspekilegrar hugsunar. Sama er að segja um þá íhygli, sem fylgir því að færa hugsun í letur, að finna upp hjólið og nota það. Allt þetta gerist á svonefndu tímabili goðsögunnar. Og þetta er vitsmunapróun, þróun rökhugsunar, sem gerist alls staðar í borgarmenningu. Tímabil goðsögunnar einkennist því ekki að öllu leyti af goðsögulegu skýringum, þó að þær séu fyrirferðarmiklar. Byltingin mikla „Öxulöldin“ kemur ekki skyndilega. Hún er ávöxtur langrar þróunar. Öxulöldin er venjulega talin 5. öldin f.Kr. en raunar er hér um lengra tímabil að ræða. Á Öxulöld lýkur tímabili goðsögunnar og ný hugsun verður ríkjandi um allan hinn gamla heim. Þá koma fram í Kína Konfúsíus og Laó Tze. Á Indlandi Gautama Bidda. Í Persíu Zarabústra. Í Ísrael gömlu spámennirnir. Heimspekin í vestri er aðeins hluti af þessari öldu, sem rís um allan heim.

Austurlensk trúarheimspeki, stóru trúarbrögðin, fornmenning hebrea og heimspekin eru sama aldan. Og saman hefur þetta þrennt mótað alla heimsmenningu síðar. Í stuttu máli sagt. Heimspeki er alþjóðlegt fyrirbæri, sem sprettur upp úr borgarmenningu, kaupmennsku og iðnaði. Annað mál er það, að höfuðmiðstöð hennar varð Aþena einkum eftir að Plató og Aristóteles stofnuðu þar skóla sína og ritum þessara stofnana var dreift um aldaraðir yfir alla heimsbyggðina. Það breytir hins vegar ekki þeirri staðreynd að menning Evrópu, hebrea og annarra Austurlandabjóða á sér sameiginlegar rætur. Og nýjungar í hugsun koma ekki aðeins fram í Evrópu í byrjun Öxulaldar. Nýjungar í hugsun komu fram um allan heim ef vel er farið ofan í smáa lettrið.

Sagt er einnig að trúin sé móðir heimspekinnar. Og auðvitað á heimspekin rætur sínar að hluta í guðfræðilegum hugmyndum. Þetta gildir jafnt um siðfræði, frumspeki (metafysik) og rökfræði. Siðfræðin í skóla Pýþagórasar á Suður-Ítalíu, fyrsta heimspekiskóla Vesturlanda, fjallar um eldri guðfræðilegar hugmyndir. Frumspeki í tíð Platós og Aristótelesar er svo náskyld guðfræðilegum kenningum, að Aristóteles kallar það sem menn síðar nefna metafysik jöfnum höndum frumspeki og guðfræði. Í hans augum eru þetta þó ví náskyld fræði.

Rökfræðin hefst einnig með guðfræðilegri hugmynd um alheimslegt samræmi allra hluta. Þessi hugmynd var á grísku nefnd „logos“ en af því orði er, eins og menn vita, orðið „lógik“ eða rökfræði dregið. Gríski heimspekingurinn Herakleitos, sem var uppi snemma á 5. öld f.Kr. og því eldri en Sókrates, er höfundur orðsins. Hjá honum merkir logos upphaflega nánast sama og Guð, eða sköpunarmáttur guðdómsins. Sá sköpunarmáttur var talinn birtast í alheimslegu samræmi allra hluta. Síðar fór orðið logos einnig að merkja stíl og málsgrein og loks orð. Rökfræðin á, eins

og orðið lógik sýnir, rætur í þessu guðfræðilega hugtaki. En benda má á að sömu hugmynd er að finna í kínverska hugtakinu „taó“ sem merkir lög himinsins. Þetta þekkja menn úr *Bókinni um veginn*. Taó þýðir eitthvað svipað og orðið logos í hinni upphaflegu merkingu þess. Þetta þarf engan að undra vegna þess að ljóst er, að Herakleitos og höfundur *Bókarinnar um veginn* ganga báðir í sömu hugmyndasmiðju og afla sér fanga úr enn eldri guðfræði. En ef við nú rekjum upphaf rökfræðinnar til þessa hugtaks eins og ýmsir góðir menn hafa gert, þá virðist aðeins sanngjarnt að viðurkenna, að rökfræði hefst ekki alfarið í höfði „hvíta mannsins“. Hugmyndir á þessum tíma eru fáar og úlfaldalestirnar dreifa þeim auðveldlega um allan hinn gamla heim á skömmum tíma. Að eigna hinum „hvíta kynstofni“ eingöngu upphaf heimspeki er meira í ætt við gamlan kynþáttametnað en skynsamlega söguskoðun.

Hér að framan hefur verið sett fram sú tilgáta að kaupmennskan sé að hluta vagga menningarinnar og sá jarðvegur sem heimspeki og vísindi Vesturlanda vaxa úr. Hér er því sjónarmiði hafnað af augljósum ástæðum, að uppruni vestrænna vísinda og heimspeki sé afleiðing af betra loftslagi og landslagi í Grikklandi en annars staðar. Hér er þeim hugmyndum einnig hafnað, að það hafi skipt sköpum að trúarlegir fordómar og ofsóknir væru minni í Grikklandi en annars staðar. Það var líka lífshættulegt að hugsa í Grikklandi eins og dæmin sanna. Þrír frægustu hugsuðir Grikkja, Sókrates, Plató og Aristóteles voru t.d. allir dæmdir til dauða vegna skoðana sinna, þótt tveir þeirra hafi bjargað sér á flóttu. Og hér er líka hafnað þeirri þrálátu hugmynd, sem menn hafa kannski fremur gefið í skyn en sagt berum orðum, að Evrópubúar séu öðru vísi og betur gerðir milli eyrnanna en annað fólk.

En víkjum aftur að þessari tilgátu, að það sé kaupmennskan

sem skapað hafi jarðveg menningarinnar, og líta megi á hana sem vöggvísinda og heimspeki á Vesturlöndum. Einhverjir sletta vafalaust í góm, þegar þeir heyra þvílíka yfirlýsingu. Eins og kunnugt er hefur kaupmennska verið skammaryrði hjá flestum menningarvitum síðastliðin 2300 ár. En þessi tilgáta þarfnast samt nánari skoðunar. Og við nánari skoðun komumst við að því, að það sem menn gera yfirleitt, það gera þeir af einhverri nauðsyn. Við skulum til gamans hugsa okkur kaupmann á torgi sem er að selja varning sinn í Mesópótamíu í byrjun borgarmenningar. Þar sem manneðlið er samt við sig reynir hann að hafa eitthvað fyrir sinn snúð. Eitt versta vandamál hans eru þessir menn, sem hann verður að lána. Minnið er ekki öruggt, hvorki hjá honum né þeim. Auk þess verður hann að hafa einhverja sönnun fyrir skuldunum. Hvað á hann að gera? Kaupmanninum er nauðsyn að búa til merki, sem táknar fisk eða annað sem hann selur og setja merkið t.d. á leirtöflu, sem var handhægast, þar sem nóg var til af leir. Og fyrir aftan merkið er honum nauðsyn að setja annað tákn um hvað mikið hafi verið lánað. Og hann kemst ekki hjá því að setja á töfluna þriðja táknið, nafn þess sem fær fiskinn. Allt þetta er kaupmanninum nauðsyn. Og eftir því sem viðskiptin verða meiri og flóknari eykst þessi þörf að nota tákn. Hvað er hér að gerast? Hvað annað en upphaf nýrrar menningar, fyrsta letrið, fyrstu tölurnar, upphaf reikningslistarinnar. Andlega sinnaðir fræðimenn hafa stundum kvartað yfir því, að litlar upplýsingar sé að finna um menningu á elstu leirtöflum, sem fornleifafræðingar hafa grafið upp. Þær séu nær eingöngu einhvers konar vörureikningar. En í raun og veru segir þetta afar mikið um upphaf tákna. En notkun tákna varð hinn rauði þráður menningarinnar.

En snúum okkur aftur að upphafi vestrænnar heimspeki. Þrír fyrstu heimspekingar Vesturlanda Þales, Anaximander og Anax-

imenes eru fæddir í Tyrklandi í borginni Míletos. Og þar ala þeir aldur sinn. Borgin er upphaflega nýlenda Krítverja. Þeir eru grískumælandi, en menn verða að athuga, að „gríska“ er á þessari tíð heimstunga, raunar fjórar tungur, sem víða eru talaðar í Evrópu, Asíu og Afríku. Og þær eru allar upprunnar í Asíu. Sérstaða Míletos er sú, að hún er ekki aðeins verslunarborg, sem stofnað hefur 90 verslunarstöðvar út frá sér, heldur miðstöð heimsverslunar, og um hana fara kaupmannalestir úr öllum hinum gamla heimi og til hennar sigla skip úr öllum áttum. Ekki treysti ég mér til að fullyrða neitt um ættir manna í þess háttar borg. Og mig grunar að þeir sem fullyrða að þar hafi eingöngu búið réttfeðraðir og hreinræktaðir „Grikkir“, hvað sem það nú er, segi e.t.v. meira en þeir geta vitað. En hvað sem þjóðerni líður, þá er það einmitt hér í þessari kaupmannaborg, sem fyrstu heimspekingar Vesturlanda stíga fram á svið sögunnar. Hvers vegna? Ég hef tilhneigingu til að trúa því, að þessir menn hafi komið fram vegna nauðsynjar verslunarinnar. Kaupmennirnir í Míletos þurftu að selja varning sinn um allan hinn gamla heim. Sá varningur var ekki aðeins fluttur með úlfaldalestum heldur einnig með skipum. Hinir vísu menn í Míletos urðu heimspekingar vegna þess að það kom í þeirra hlut að leysa vanda verslunarinnar. Þeir gerðu það með því að búa til fyrstu landakortin einnig fyrstu stjörnukortin. Hvoru tveggja að sjálfsögðu nauðsynlegt fyrir verslunina. Og þeir sömdu siglingafræði fyrir sjófarendur. Þessi fræði leiða aftur til þess að Þales, fyrsti heimspekingur Vesturlanda, fer að velta fyrir sér nýrri heimsmynd. Sagan segir að hann hafi reiknað út sólmyrkva 585 f.Kr. Sá sem reiknar út sólmyrkva er kominn nálægt þeirri uppgötvun að jörðin svífi í lausu lofti. Og einmitt þá uppgötvun gerði nemandi Þalesar, Anaximander. Árpúsundum á undan Kópernikusi setti Anaximander fram þá kenningu að jörðin svífi í lausu lofti. Hann hélt því að vísu fram að jörðin væri eins og trumba í laginu.

Öll þessi afrek eru unnin af mönnum, sem starfa í þjónustu við verslunina. Eins og fyrr segir líða 2000 ár áður en Kópernikus tekur aftur upp þráð Anaximanders. Og það er fróðlegt að bera þann jarðveg, sem Kópernikus sprettur úr, saman við Míletos á tíð Þalesar, Anaximanders og Anaximenesar, þessara fyrstu heimspekinga Vesturlanda. Kemur Kópernikus ekki fram við svipaðar aðstæður og þeir? Er hann ekki í borg, sem verður stórveldi vegna þess að hún verslar nánast við allan hinn þekkta heim? Stjörnufræði er versluninni nauðsyn, sem Kópernikus kemur til móts við og bætir úr. Verslunin er upphafið.

Framhaldið í Grikklandi er hins vegar flóknara og þekkingin fer inn á nýjar brautir. Það sem gerist er það að andlegur auður ótal óþekktra hugsuða og auður þekktra heimspekinga úr öllum heimshornum safnast á fárra manna hendur í Aþenu. Aþena og Grikkland verða þar með aðalstöðvar heimspekinnar. Grundvallarástæða fyrir þessu er sú að Evrópa er í fyrsta sinn í sögunni að taka forustu í heiminum. Forleikurinn á ytra borði er sigur Aþenu á Persum. Það er þó naumast fyrr en með sigrum Alexanders mikla, sem Evrópa fer fyrst að gegna þessu hlutverki.

Öll heimspeki safnast saman í Aþenu vegna skóla Pýþagórasar, skóla Platós, Akademiunnar og skóla Aristótelesar, Lykeum. Skóli Pýþagórasar, fyrsti heimspekiskóli Vesturlanda, var að vísu ekki stofnaður í Aþenu heldur á Ítalíu í Krótóna (Tarentum) árið 529 f.Kr. Nemendur þessa gamla meistara nefndust Pýþagóringar. Það reyndist hættulegt að hugsa á Ítalíu á þeirri tíð eins og annars staðar. Margir Pýþagóringar voru drepnir. Aðrir flúðu land. Hvað varð um Pýþagóras sjálfan vita menn ekki. Þótt skólinn hafi verið stofnaður á Ítalíu varð hann samt ein helsta ástæða þess á innra borði, að Aþena varð höfuðmiðstöð hinnar alþjóðlegu heimspeki. Pýþagóringar flúðu til Aþenu. Þar endurskipulögðu þeir bræðralag sitt og völdu sér foringja. Sá foringi var

Sókrates. Aþena reyndist líka hættuleg heimspekingum. Sókrates var dæmdur til dauða og líflátinn. Eftir dauða hans héldu Pýþagóringar ráðstefnu í Böótíu á heimili Auklídesar til að kjósa nýjan foringja. Valið var á milli tveggja keppinauta, Antisþenesar og Platós. Plató bar hærri hlut og byrjaði strax að undirbúa endurreisn hins forna skóla Pýþagórasar. Og það gerði hann í anda hinnar alþjóðlegu heimspeki. Hann ferðaðist í tólf ár um heiminn til að leita fanga og sambanda. Fyrsta verk hans eftir heimkomuna 388 f.Kr. var að stofna Akademíuna. Eftir henni nefndust síðar allir háskólar. Höfuðstöðvarnar voru í Aþenu en hugsanir hennar náðu út um allan heim og eru enn hluti af menningu nútímans.

Aristóteles, kennari Alexanders mikla, stundaði nám við Akademíu Platós í 20 ár. Hann stofnaði síðar sinn eigin skóla í Aþenu. Ritverk þessa skóla, Lykeum, urðu einnig heimsmenning. Þau bárust jafnt til Bagdad og Cordova. Albert mikli og Tómas Aquinas byggja kenningar kaþólsku kirkjunnar að nokkru leyti á kenningum Aristótelesar.

Hlutverk Aþenu var þannig að safna saman heimspeki úr öllum áttum í hinum gamla heimi, og senda hana í endurbættri mynd út um heimsbyggðina.

Þales

Þeir fræðimenn, sem fullyrða að heimspeki sé upprunnin með Grikkjum, telja Þales jafnan fyrsta heimspeking veraldarsögunnar. Samt er Þales ekki frá Grikklandi sjálfu heldur frá borginni Míletos í Tyrklandi sem á hans tíð nefndist Litla-Asía, en hún liggur á mótum austurs og vesturs. Borgin Míletos var nýlenda – ekki frá hinu eiginlega Grikklandi heldur frá Krít og var byggð þaðan seint á því menningarskeiði, sem kennt er við Mínos konung í Knossos. Nýlendan Míletos var sjóveldi og verslunarborg eins og fóstra hennar Knossos. Veldi Míletos byggist einmitt á því að hún tekur auð og menningu Krítar að erfðum.

Í Míletos, borginni þar sem austur og vestur mætast, blönduðust saman ólík þjóðerni. Ólík lífsviðhorf og ólíkar hugmyndir áttust þar við. Þar lærðist mönnum að skilja framandi sjónarmið og sá skilningur gerði mannfólkið víðsýnna og uniburðarlyndara. Kaupmannalestir Míletos komu og fóru og þær og farmenn hennar héldu til framandi landa og fluttu heim með sér nýjar hugmyndir frá Egyptalandi, Persíu og víðar að. Ný áhrif knýja menn til að endurskoða fyrri sjónarmið. Þau setja rót á hugmyndaflug mannsins. Og í þessu róti rísa einnig öldur heimspeki og vísinda.

Það er óhugsandi að í borg eins og Míletos hafi Þales og vinur hans og lærisveinn Anaximander verið einir heimspekinga. Þar hlýtur að hafa verið allstór hópur manna sem glímdi við sömu gátu og Þales þótt hann í sögu síðari tíma mæti sem fulltrúi þeirra. Það var að fornu jafnan til hans vitnað sem „eins hinna

sjö vitru manna“. Bæði á Krít og í Austurlöndum var talan sjö oftast ekki notuð í bókstaflegri merkingu heldur táknaði hún aðeins fjölda. Þegar Pales er því sagður „einn hinna sjö vitru manna“ er sennilegt að það hafi upphaflega þýtt að hann hafi verið einn hinna mörgu heimspekinga þeirra tíma þótt ýmsir fræðimenn hafi síðar tekið þetta í bókstaflegri merkingu og tilnefnt „hina sjö vitru“ án þess að þeim beri saman um hverjir þeir séu.

Pales var af höfðingjaættum, fæddur í Míletos um 600 f.Kr. (almennt talinn uppi 626-548 f.Kr.). Um ævi hans og kenningar vita menn lítið með vissu. Sjálfur skrifaði hann ekki neitt svo vitað sé (bókin *Stjörnufræði fyrir sjófarendur* sem eignuð var Palesi, er nú ekki talin hans verk) og þekking okkar á honum og heimspeki hans byggist því á ritum manna sem lifðu eftir hans dag. Þessir rithöfundar hafa um hann margar sögur að segja, sögur sem lýsa Palesi ýmist sem vísindamanni, er með þekkingu sinni getur fært sér í nyt auðlegð jarðarinnar – eða skýjaglóþ sem rýnir í leyndardóma himnanna. Ein sagan lætur hann gleyma jörðinni, sem hann gengur á, vegna hinna fjarlægu stjarna og heimspekingurinn fellur í brunn sem á vegi hans varð. Og hinar hagsýnu konur borgarinnar, sem voru vanar að sækja vatn í þennan sama brunn, horfa hlæjandi á hinn vísa mann – skýjaglóþinn sem kenndi að öll tilveran væri vatn! Engin furða þótt hann geti ekki gert greinarmun á vatninu í brunninum og öðru vatni! En Pales stóð þrátt fyrir allt föstum fótum á jörðinni. Hann stóð framarlega í stjórnmálum og beitti sér fyrir sameiningu hinna 12 borgríkja.

Þá var hann um skeið ráðgjafi Krössosar Lydiukonungs. – Sem vísindamaður er hann sagður hafa breytt farvegi Hylasfljóts fyrir Krössos konung. Hann er sagður hafa reiknað út sólmyrkvann 28. maí 585 f.Kr. – Babýloníumenn og Egyptar kunnu þá list

fyrir hans dag. Sumir halda því fram að Pales hafi ferðast til Babilóníu og Egyptalands. En jafnvel þótt svo hefði ekki verið hefði Pales vel getað kynnst þessum vísindum í Litlu-Asíu vegna hins nána sambands hennar og þessara ríkja. – Eudemos, sá er fyrstur skrifaði sögu stærðfræðinnar, segir í sögu sinni að Pales hafi fyrstur manna kennt Grikkjum geometríu. Enginn vafi er á að Pales hefur a.m.k. þekkt stærðfræði Egypta og hann er jafnvel sagður hafa vaxið kennurum sínum yfir höfuð og kennt egypsku prestunum að reikna út hæð pýramíðanna eftir skugga þeirra. Hann er einnig sagður hafa fundið aðferð til að reikna út fjarlægð skipa á hafi úti.

Hið heimspekilega viðfangsefni Palesar var alveran. Pales komst að þeirri niðurstöðu að allt í tilverunni væri af einni rót. Hið fyrsta hlaut því að vera hið eina. Ráðgátan mikla, sem leysa varð til þess að skilja eðli tilverunnar, var þess vegna: – Hvað var fyrst? Hvað er það sem allt er komið frá?

Hinir sömu fræðimenn, sem telja Pales fyrsta heimspeking veraldarsögunnar, fullyrða að svar Palesar við þessum spurningum hafi verið: – Vatn. Og með þessu orði „vatn“ hafi Pales átt við nákvæmlega sama fyrirbrigði og við á öld efnafræðivísindanna eigum við með því orði.

Fræðimenn fyrri tíma eru vanir að staðfesta þennan skilning sinn með tilvitnun í rit Aristótelesar og útskýra síðan kenningar Palesar eitthvað á þessa leið: Fyrir daga Palesar var til saga um það að jörðin sé eyja í hinu mikla fljóti Okeanos. Þess vegna hélt Pales, álykta fræðimennirnir, að jörðin flyti á vatni. Það er haf kringum öll lönd og allt lifandi nærast á vatni. Og Pales ályktaði, segja fræðimennirnir: Það er vatn í öllum hlutum. Vatnið gufar upp og verður að lofti. Vatnið frýs og verður að föstu efni. Þess vegna hélt Pales að allt efni væri umbreytt vatn, að vatnið væri upphaflegast og að öll tilveran væri því í eðli sínu vatn. Hinir

lærðu menn bæta því við að þetta sé barnaleg hugmynd hjá Palesi og kalla hann því „siðmenningarbarnið“, sem gerir sínar fyrstu athuganir á veröldinni. Og þetta er söguritaranum einnig hagkvæmt til að ná hinni réttu stígandi í sögu sína, því að frá hans sjónarmiði eru „okkar tímar“ ævinlega tindurinn sem heimurinn er skoðaður af. —

Pales skrifaði eins og fyrr segir aldrei neitt sjálfur og gæti því auðveldlega hafa verið freklega misskilinn af ýmsum fræðimönnum síðari tíma, því eins og Bertrand Russell segir einhvers staðar: „Heimskingjarnir fara aldrei rétt með orð viturs manns.“ Til að skilja hið heimspekilega vandamál Palesar er ekki nóg að skýra það í ljósi vísinda og kenninga sem fyrst komu fram jafnvel löngu eftir hans daga, þvert á móti verða menn að þekkja og skilja fortíð Palesar og þann andlega jarðveg sem heimspeki hans er sprottin úr.

Pales skildi, eins og áður er sagt, hina heimspekilegu nauðsyn þess að líta á tilveruna sem einingu. Þess vegna leitaði hann hins innsta; þess sem allt er komið frá og spurði: Hvað var fyrst? Hvað er alveran? — Til eru þeir sem telja að heimspeki hefjist með þessari spurningu Palesar. En þessi spurning var þó engan veginn ný í hinum forna austræna heimi, og henni hafði verið svarað þar löngu — jafnvel árfúsundum — fyrir daga Palesar. Áður en lengra er haldið er nauðsynlegt að þekkja lausn menningarþjóða fornaldarinnar á þessu vandamáli Palesar.

Egypsku heimspekingarnir, sem skráð hafa helgiritið „Memfis sjónleikurinn“ (Memfis var hin forna höfuðborg Egyptalands), glíma í þessu riti við sama vandamál og Pales. Þetta rit er talið skráð af egypskum prestum frá Heliopólis (Sunnuborg), um 2500 fyrir Krists burð, eða næstum tveimur árfúsundum fyrir tíð Palesar. Á 8. öld f. Kr. lét konungurinn Shabaka höggva texta hinna fornu papírusblaða í svartan stein til að varðveita betur hið

forna rit. Síðar var þessi steinn notaður sem myllusteinn, og hefur því textinn máðst sums staðar, svo að fræðimenn í British Museum geta þar nú aðeins séð brot hins upphaflega texta. Ljóst er þó af þessum texta og fleiri fornritum að svar hinna egypsku heimspekinga við spurningu Palesar er það að andinn sé fyrstur og hans sé mátturinn til að skapa: – Patah, Guð sköpunarinnar, er sagður „hjarta“ og „tunga“ Guðanna. Hjartað táknar andann, tungan (eða orðið) sköpunina. Allt í tilverunni er það sem „hjartað hugsaði og tungan bauð“ (*Memfis sjónleikurinn*). Þannig skapar andinn veröldina og síðar kemur fram í textanum að eftir að andinn skapar veröldina þá er hann í henni og stjórnar henni.

Löngu fyrir daga Palesar höfðu indverskir heimspekingar glímt við vandamál hans og birt niðurstöður sínar. – Að þeirra dómi er andinn fyrstur og hefur ekki aðeins skapað allt heldur er allt (orka og efni) andi á ákveðnu stigi eða mismunandi birting hans. Þannig er orka og efni frá andanum komið og er andi í umbreyttri mynd eða andi á ákveðnu stigi. Vegna þess að andinn er í orkunni og efninu heldur hann öllum taumum tilverunnar í hendi sér – og einmitt það er skýringin á því hvers vegna um vit og samræmi er að ræða í veröldinni. – Og einmitt þetta, að andinn sé fyrstur, mun vera svar hins forna austræna heims við vandamáli Palesar.

Andans menn Ísraels komust að svipaðri niðurstöðu í þessu vandamáli Palesar og Egyptar og Indverjar: Í upphafi var andinn og frá honum er komin þessi veröld orku og efnis. Þetta var sameiginlegt austrænni heimspeki og þetta er sá jarðvegur sem hið heimspekilega viðfangsefni Palesar er sprottið úr. Og Herakleitos samtímaaður Palesar er þessu sammála: „Í upphafi er Logos,“ segir Herakleitos. Herakleitos fann sjálfur upp þetta fræga orð um 600 f. Kr. Og lætur það merkja hinn andlega sköpunarmátt Guðs sem öllu raðar niður í rökrétt samhengi, lógik.

Vegna hins nána sambands Míletos og Litlu-Asíu yfirleitt við hinn austræna heim, vegna aðstöðu Palesar til að umgangast hina lærðustu og vitrustu menn og vegna lærdóms og gáfna hans sjálfs, mætti vel ætla að Pales hafi þekkt þessa heimspeki – jafnvel flestum betur, þar sem hann í samtíð sinni í hinum gríska heimi þótti lærðastur og vitrastur manna. – Allir, sem skrifað hafa sögu heimspekinnar fram á miðja 20. öld hafa það hver eftir öðrum að Pales hafi kennt að vatnið væri upphaf og „frumefni“ tilverunnar, og að tilveran væri í eðli sínu vatn á mismunandi stigi. Ástæðan til þessa er m.a. þau ummæli sem Aristóteles lét falla um heimspeki Palesar. Aristóteles segir Pales hafa haldið því fram, að vatnið væri „hin efnislega orsök allra hluta“. En er öruggt að þessi orð Aristótelesar um Pales séu óyggjandi? Eftir Pales liggur ekkert rit um heimspeki hans. Aristóteles verður að byggja á sögusögn annarra. Hann verður að geta sér til hvað Pales hafi verið að fara og þessar getsakir mótast greinilega af keiningun og röksemdum, sem koma fyrst fram eftir daga Palesar, og eru í tísku um þær mundir sem Aristóteles og hans menn útskýra heimspeki Palesar. Og valt er að treysta því, að Aristóteles fari rétt með, þegar hann segir að Pales hafi talað um vatnið sem „hina efnislegu orsök allra hluta“, vegna þess m.a., að jafnvel um þetta hugtak, „hin efnislega orsök“, sem er einkennandi fyrir heimspeki Aristótelesar sjálfs, er ekki til neitt orð á grískri tungu á dögum Palesar. Heimild mín fyrir þessu er prófessor Þeodorakopoulos, eini maðurinn sem kenndi gríska heimspeki við háskólann í Aþenu 1956.

Það orð, sem á dögum Palesar var notað um vatnið, merkir ekki aðeins vatn, gufu og ís, það var einnig notað um mistur, loft og ljósvaka. Merking þess náði frá djúpum hafsins að mörkuð hans yfirskilvitlega, og það sem gerði merkingu þess dýpri og víðtækari var, að á þessum tímum var vatnið, allt frá landi Lao

Tze til landanna við botn Miðjarðarhafsins, talið tákn andans og guðdómsins og hins óræða, sem orð ná ekki yfir, en reynt var að tákna með líkingum. – Í Ísrael var vatnið eins og kunnugt er tákn guðdómsins og fæðingarinnar til hins andlega lífs, – og með kristnum þjóðum eru börn enn í dag vatni ausin og skírð „í nafni föðurins, sonarins og heilags anda“. – Í Rig-Veda hinni indversku er talað um „hin miklu vötn“ (andann), sem ríktu „í upphafi“ og bera í sér frjóanga alls þess, sem skapað er, var og verður. Hér táknar vatnið hið sama: andann, guðdóminn. Í Egyptalandi var Guð fljótsins (Nílar) Guð frjósemi og sköpunar og vatnið var því tákn hans. Jafnvel í hinu fjarlæga Kínaveldi glímdi samtíðarmaður Palesar, Lao Tze, við sömu gátu og hann. Lao Tze er að vísu yngri er Pales (fæddur 604 f.Kr.) og því ekki um nein áhrif að ræða frá Lao Tze. En vandamálið, sem Lao Tze tók til meðferðar, og líkingarnar sem hann notar, eru eldri en hann. Viðfangsefni Lao Tze var nákvæmlega hið sama og Palesar: „Hvað er fyrst“ og „hvað er hið eina“? Fræðimennirnir gömlu segja að Pales hafi svarað: „vatn“. Lao Tze svaraði: „Taó“. En áttu þeir ekki báðir við eitthvað svipað? Orðið „taó“ hafði ekki síður djúpa og víðtæka merkingu en lausnarorð Palesar. „Taó“ er útlagt með: „Guð“, „náttúra“, „logos“, „heimssamræmi“ – og samt hafði orðið „taó“ enn dýpri merkingu, því að það „taó“, sem orð nær yfir, er ekki hið eilífa sanna „taó“. Hugtakið er í innsta eðli sínu órætt eins og guðdómurinn gagnvart skilningi mannsins. Það, sem orð nær ekki yfir, er oft reynt að tákna með með einhverju í hinni ytri tilveru. Táknin, sem Lao Tze notaði (og hann er auðvitað ekki upphafsmaður þeirra, heldur eru þessi tákn miklu eldri) var himinninn (loftið) og vatnið. Gríska orðið, sem Pales notaði sem lausnarorð hinnar sömu gátu, þýddi bæði loft og vatn, eins og fyrr er sagt.

Á það skal að lokum bent, að ef Pales hefði í raun og veru kennt að vatnið væri „hin efnislega orsök tilverunnar“, hefði hann hlotið að hafna í efnishyggju, þar sem hann kenndi að tilveran væri ein heild, runnin af einni rót. En nú er Pales þvert á móti sagður hafa kennt „að tilveran væri full af guðum“. Þessir „guðir“ Palesar eru ekki vatn á mismunandi stigi, – heldur andinn á sínum mörgu stigum í og að baki tilverunnar. Hann táknar andann með því tákni, sem austurlandabjóðir voru vanar að tákna hann með: vatninu. Þetta fær enn nýja staðfestingu í kenningum Anaximanders, sem ritaði bók sem enn eru til slitur af, um lífsskoðun sína. Anaximander var lærisveinn Palesar og eftirmaður hans í ríki heimspekinnar. Engin ástæða er til að ætla að heimspeki Anaximanders sé ekki í fullu samræmi við heimspeki Palesar. Í bók sinni ræðir hann hvergi um „efnislega orsök“. Þvert á móti er því þar haldið fram að hinn ótakmarkanlegi og óræði guðdómur sé upphaf allra hluta.

Anaximander

Anaximander (fæddur í Míletos í Litlu-Asíu 611 f.Kr.) skrifaði bók um heimspeki sína og vísindi. Það rit er hið fyrsta sem skráð er ág ríska tungu í óbundnu máli og um leið hið fyrsta heimspekirit Vesturlanda. Af því slitri sem varðveist hefur af þessari bók Anaximanders, *Um náttúruna*, er ljóst að hann kenndi að ekki neitt sérstakt efni sé upphaf náttúrunnar. Það sem öll veröldin og allar veraldir eru komnar frá nefndi Anaximander „hið ótakmarkaða“ og hið óræða, einmitt vegna þess að það verður ekki greint sundur og er samnefnari alls. Allt efni hvílir að vísu í „hinu ótakmarkaða“ og er frá því komið, en með því er ekki sagt að Anaximander hafi álitid það vera eingöngu efni. Líkt og læri-faðir hans Pales dró Anaximander ekki skýra línu milli anda og efnis, eins og síðar var gert. Í „hinu ótakmarkaða“ er allt, einnig orka og andi. Þannig verður heimspeki Anaximanders í fyllsta samræmi við heimspeki læriföður hans Palesar og allan þann andlega jarðveg sem heimspeki þeirra er spröttin úr: Í upphafi var andinn.

Það var hlutverk Anaximanders að halda áfram vísindum og heimspeki læriföður síns og útskýra hvernig náttúran, hin sýnilega veröld fyrirbrigðanna, skapast úr „hinu ótakmarkaða“. —

Anaximander þóttist sjá að lífið og náttúran birtist alls staðar í andstæðum. Hinn ytri heimur fyrirbrigðanna hefur skapast í andstæðum, ályktaði hann. Andinn er ekki hin sýnilega tilvera fyrirbrigðanna. Fyrst þegar hann birtist á stigi orkunnar hefst sköpun hinnar ytri veraldar. Orkan er geislunin eða eldurinn. Þess vegna kennir Anaximander að hitinn sé það fyrirbrigði sem

fyrst aðgreinist frá „hinu ótakmarkaða“. – Og um leið skapast andstæða hans kuldinn. Í stjörnum himinsins sjáum við glitta í frumeldinn, áleit Anaximander. Þegar frumeldurinn vermir veröld kuldans sem umlykur hann, myndast frumþokan (hið raka) og um leið andstæða hennar, hið þurra. Þannig skapast allir hlutir í andstæðum.

Frá „hinu ótakmarkaða“ rísa ótal veraldir, sem þó hverfa allar aftur til upphafs síns. Þannig er tilveran eilíf hringrás, knúin áfram af duldum öflum, sem jafnvel guðirnir verða að lúta.

Sem vísindamaður kenndi Anaximander að jörðin ætti sér enga undirstöðu og væri umlukt lofti. Hins vegar hafði hann engin tök á að þekkja lögun hennar eða stöðu í geimnum. Hann taldi að hún mundi vera eins og trumba í laginu og væri miðdepill alheimsins. Ásamt vini sínum og samborgara Hekataios kortlagði Anaximander fyrstur Grikkja himin og jörð.

Hinar fyrstu lífverur, skrifar hann urðu til í sjó. Síðar er tímar líða hófu sumar tegundir þeirra landnám og aðlöguðu sig nýjum lífsskilyrðum. Þannig verður, sagði Anaximander, þróun mannsins rakin til fiska.

Anaximenes

Anaximenes (588-524 f.Kr.) er yngstur heimspekinganna þriggja í Míletos. Hann er sagður hafa verið lærisveinn Anaximanders og eins og hann skrifaði Anaximenes bók um heimspeki sína. Af henni hefur varðveist aðeins brot eitt.

Þeir sem telja að Anaximenes hafi, eins og Pales og Anaximander, verið að leita hinnar „efnislegu orsakar“ staðhæfa að Anaximenes hafi kennt að tilveran væri loft.

Algengt var, eins og fyrr er að vikið, að tala um himininn og loftið sem tákn andans. Anaximenes notar orðið „loft“ um það sem hann telur uppistöðu og ívaf allrar tilveru. En þetta orð „loft“, notar Anaximenes síst af öllu í okkar efnafræðilegu merkingu. Þegar hann fullyrðir að sál mannsins sé „loft“, þá sannar það aðeins að hann notar orðið loft sem tákn þess sem menn nú almennt kalla anda. Þetta verður enn ljósara þegar Anaximenes segir að loftið sé líf, og að það sé gætt sköpunarmætti og vitsmunum, og að það sé hinn leyndi máttur í allri tilverunni og að baki hins sýnilega. Anaximenes notar orðið „loft“ til að tákna með því „logos“ eða heimsandann. Gömlu söguritararnir virðast því skilja Anaximenes óþarflega bókstaflega, ekki síst þar sem sú merking orðsins loft sem þeir venjulega eigna honum var alls ekki til á hans dögum. Betur virðist landi hans og lærisveinn Díógenes frá Apolloníu á Krít hafa skilið hvað Anaximenes átti við með „lofti“. Hann reit bókina *Um náttúruna*, sem Simplicius vitnar í, en er glötuð nú. Á þessum tilvitnunum verður þó séð að Díógenes telur einnig að „loft“ sé upphaf allra hluta og heldur fram hinu sama og Anaximenes. Þar ber „loft“ ekki efnafræðilega

merkingu heldur þýðir það hjá honum andann, sem skapar allt, sem viðheldur öllu, nærir allt, einnig hugsun og líf mannsins. Í manninum er það sálin segir hann, í tilverunni allri er það heimsandinn. Um andann, sem er honum órætt hugtak, verður þó að nota eitthvert orð og orðið sem hann notar er „loft“, en hann gefur því um leið þá merkingu að eftir málvenju okkar tíma er villandi að þýða það með öðru en andi. Hugtak hans felur í sér líf og vitsmuni, hugtak okkar (loft) hvorugt. Þannig bregður kenning lærisveinsins Díógenesar birtu yfir hina raunverulegu kenningu Anaximenesar. Aðeins í þessu ljósi er hægt að öðlast skilning á þeirri meginkenningu Anaximenesar, að allt sé „loft“ á ákveðnu þéttleikastigi: Öll tilveran sé ein heild, en hið eina birtist á mismunandi stigum (þéttleika) og þess vegna virðist okkur um heim margbreytileikans vera að ræða. – Hin raunverulega og heimspekilega ástæða til þess að Anaximenes kys að kalla andann „loft“ er sú hugmynd hans að lífið og tilveran sé eilíf hringrás, „andardráttur hins eilífa“. Útöndun hins eilífa er sköpun veraldarinnar, innöndunin það að veröldin hverfur aftur til upphafs síns. Þessi andardráttur lífsins er meira en efni. Hann er fyrst og fremst hinn innsti andi sem skapar orkuna og efnið, alla hina ytri tilveru, líkt og fræ, sem felur í sér alla þá eiginleika sem síðar vaxa af því. Þessi andardráttur (loftið) er því í eðli sínu andinn sem skapar veröldina, býr í henni og heldur henni við.

Fyllsta samræmi virðist því ríkja innbyrðis milli heimspekinganna í Míletos og milli þeirra og hinna austurlensku hugmynda, eins og eðlilegt mætti þykja. Heimspekin stekkur ekki, eins og gyðjan Pallas Aþena, fullsköpuð út úr höfði þessara manna sem taldir eru fyrstu heimspekingar Vesturlanda. Það er ástæðulaust að líta á upphaf grískrar heimspeki sem einhverja stökkbreytingu í sögu mannsandans, þar er aðeins um að ræða tiltölulega hæg-fara þróun menningarinnar á vesturleið. Yngri söguritarar síð-

ustu áratuga hafa því gert rétt í að láta heimspekisögu sína byrja fyrr og þá með heimspeki hinna fornu menningarþjóða austursins.

Viðfangsefni hinna fyrstu heimspekinga Grikkja var: Hvað var fyrst? Hvað er það sem allir hlutir eru komnir frá og er í öllum hlutum, þar sem tilveran er ein heild? Hér hefur verið reynt að sýna fram á að þeir sem ritað hafa sögu heimspekinnar og fullyrða að heimspekingarnir í Míletos hafi svarað: 1) vatnið, 2) óskilgreind efnisblanda, 3) loftið, – hafi farið villir vegar og útskýrt kenningar þessara fornu heimspekinga í ljósi hugmyndakerfis, sem var sérkennandi fyrir Vesturlönd síðari tíma, en ekki var til í tíð heimspekinganna þriggja í Míletos.

Pýþagóras

Heimspekin átti ekki lengi griðastað í Míletos. Árið 596 f.Kr. lögðu Persar hana undir sig og borgin varð logum eyðileggingarinnar að bráð. Auður hennar og veldi urðu að ösku og reyk – aðeins andinn lifði, andi heimspekinga hennar, sem barst þaðan til annarra borga og landa og vakti þar þær öldur á hafi sögunnar, sem enn falla að flestum ströndum.

Anaximander, sá er virðist hafa verið fjölhæfastur og margfróðastur heimspekinganna þriggja í Míletos, dvaldist um skeið við hirð einræðiskonungsins Pólýkratesar á eyjunni Samos sem næst er Litlu-Asíu allra hinna grísku eyja. Pólýkrates gekk í bandalag við Amasis konung Egypta og drottnaði yfir hafinu. Hann safnaði að hirð sinni skáldum og vitringum. Einn þeirra var Pýþagóras.

Hinn sögulega Pýþagóras er erfitt að þekkja. Sjálfur skrifaði hann aldrei neitt, en eignaðist fjölda nemenda og stofnaði bræðralag það, sem við hann er kennt. Hvað af kenningum Pýþagórínga, eins og Aristóteles kallar þá, er komið frá meistaranum og hvað frá samverkamönnum hans og lærisveinum jafnvel eftir hans dag er erfitt að vita. – Um Pýþagóras sjálfan eru sagðar sögur þar sem hann er gerður ekki aðeins mikill vísindamaður heldur um leið meistari, sem þekkir leyndardóm hins yfirskilvitlega og gerir kraftaverk. Í þessum sögum er hann sagður hafa getað birst samtímis á tveimur stöðum, fjarlægum hvor öðrum, og kennt lærisveinum sínum. Hann er látinn geta stjórnað villidýrum, talað við höfuðskepnurnar og hlustað á söng himnanna. – Slíkar sögur ganga ekki um hversdagsmann. Vegna hinna sér-

stæðu vitsmuna hans, er líklegt að honum hafi á fullorðins aldri verið gefið nafnið Pýpagóras. Það væri einkennileg tilviljun, ef þetta væri skírnarnafn hans, þar sem Pýpagóras merkir sjáandi eða spámaður. Hafi hann fengið þetta nafn sem viðurnefni, sem líklegra verður að teljast, mætti ætla að honum hafi þótt nafnið fullyfirlætislegt um þann sem leitar hinna miklu sanninda í auðmýkt hjarta síns. Pýpagóras hefði, ef þetta er rétt athugað, þess vegna haft alveg sérstaka ástæðu til að finna upp nýtt orð til að nota um sig og sína líka. Og nú vill svo til að menn vita að það var einmitt það sem hann gerði. – Og hið nýja orð sem hann býr til og notar fyrstur manna er hið fræga orð fílósóf. Pýpagóras merkir sjáandi eða sá sem hefur öðlast hina æðri visku. En hvað átti meistarinn við með þessu nýja orði: fílósóf; vinur vísdomsins? – Aðeins það að hann telur sig ekki hafa öðlast hina æðri visku, en borið lotningu fyrir henni og leitað allrar þekkingar: – Maður að nafni Leontíus snýr sér að Pýpagóras og spyr: – “Hver er iðn þín?” „Ég stunda enga iðngrein,” svaraði Pýpagóras. „Ég er fílósóf.“ Leontíus hefur aldrei heyrt þetta nýja orð og innir eftir merkingu þess. Og Pýpagóras svarar: „Lífi manna má líkja við Olympíuleikana. Þangað fara sumir til að leita sér frægðar og lárviðarsveiga. Aðrir fara þangað til að kaupa og selja og afla sér fjár. Þeir þriðju koma þangað til að njóta hins mikla leiks og kynnast öllu sem fram fer. Við yfirgefum á sama hátt ættland okkar, sem er hinnaríki, og höldum til jarðarinnar, þar sem svo margir leita auðsins og svo fáir snúa baki við ágirnd og légóma, til þess að reyna að skilja lífið og tilveruna.“

Pýpagóras er fæddur á eyjunni Samos einhvern tíma á árunum milli 580 – 570 f. Kr. Sagan segir, að hann hafi verið víðförull og numið leynd fræði í Egyptalandi og Babýlon. Um þetta er fátt hægt að segja með vissu vegna þeirrar hulu sem hvílir svo víða yfir ævi Pýpagórasar. Til að kynnast austurlenskum fræðum

hefði honum þó jafnvel ekki verið nauðsynlegt að yfirgefa heima-land sitt. Samos stóð í hans tíð í nánu sambandi við Egyptaland, Krít og Míletos og þau aftur við allan hinn austræna heim.

Árið 529 f.Kr. fór Pýþagóras til grísku nýlendnanna í Suður-Ítalíu og settist að í Krótóna. Þar með nam heimspekin land í vestri. Í Krótóna stofnaði Pýþagóras bræðralag, sem hafði það að markmiði að kanna lögmál tilverunnar og lyfta manninum á hærra stig. Þessir menn lögðu stund á stjórnmál, stærðfræði, tónfræði og stjörnufræði og gerðu merkar uppgötvanir í öllum þessum fræðum. Auk þess lögðu þeir rækt við listir og listiðnað. Siðfræði Pýþagórasar var undarlega lík siðfræði búddismans:

- 1) Hann bannaði nemendum sínum að neyta fæðu úr dýraríkinu.
- 2) Blóðfórnir voru stranglega forboðnar og fordæmdar.
- 3) Hann kenndi, að eins og maðurinn sáði svo mundi hann og uppskera og að maðurinn væri háður hjóli endurfæðinga og fæddist oft inn í þennan heim áður en sálin næði fullkomnun.
- 4) Hann kenndi nemendum sínum að stunda réttlæti, vera sannorðir og virða sannindi, vera trúir yfir því sem þeim var falið og sýna öllum mönnum góðvild.
- 5) Hann lagði sérstaka áherslu á hugleiðslu og sjálfskönnun.

Allt þetta á Pýþagóras sameiginlegt með búddisma – og þar sem Pýþagóras og Búdda merkja næstum hið sama „hinn upplýsti“ hallast sumir að því að Pýþagóras hafi komist í allnáin kynni við indversk fræði. Pýþagóras var næstum jafnaldri Búdda. Lao Tze, sem merkir mjög hið sama og orðin Búdda og Pýþagóras, kemur fram í Kína sköminu síðar, og var með svipaðar kenningar. Öld þeirra er einn af hátindum í andlegu lífi mannkynsins. Pýþagóras kvað það köllun sína að koma til „hins mikla leiks“ og kynnast öllu og þekkja það sem fram fer á sviðinu. Pýþagóras kenndi nemendum sínum að stjórna sjálfum sér til þess að þeir síðar yrðu hæfir til að hafa mannaforráð. Hann kenndi þeim dulræna lífsspeki og loks vísindi. Slík-

ur félagsskapur varð stjórnarvöldunum brátt þyrnir í augum, ekki síst þar sem útbreiðsla hans var mjög ör. Auðugir alþýðuforingjar æstu lýðinn upp gegn þessum tortryggilegu og óvenjulegu mönnum og ofsóknir hófust gegn þeim. Pýþagóras komst undan á flótta til Metapontum, þar sem hann lést meðal lærisveina sinna aldamótaárið 500 f.Kr. Félagsskapurinn var upprættur og þeir líflátnir sem til náðist. Sumum tókst þó að flýja land og komast undan til Grikklands, þar sem þeir ræddu kenningar sínar við heimspekinga Apenu, einkum Sókrates, sem gerðist hinn nýi foringi þeirra.

Hina dulrænu lífsspeki meistarans Pýþagórasar hefur efalaust verið erfitt að kenna. Hún byggist jafnan á innri reynslu og andlegri sýn, sem opnast innan frá, en verður ekki lærð utan að. Þessi lífsspeki hefur varpað töfrum á persónu Pýþagórasar meðan hann lifði og sveipað hann helgiljóma eftir hans dag í vitund lærisveinanna. En lífsspeki hans varð um leið háð skilningi þeirra og hugarflugi og hjá sumum ummyndaðist hún í hindurvitni. Fyrst þegar hún náði til Sókratesar og Platós, sem báðir höfðu náin kynni af sumum af bestu lærisveinum Pýþagórasar, hitti hún fyrir skyldar sálir þar sem hún féll í góðan jarðveg og bar ríkulegan ávöxt.

Vísindi Pýþagórasar aftur á móti kröfðust aðeins greindar og skynsemi af lærisveinum hans. Þau varð auðveldara að nema, varðveita og auka. Þess vegna báru þau er tímar liðu mestan ávöxt og urðu höfuðviðfangsefni þeirra er síðar kenndu sig við nafn Pýþagórasar.

Í heimspeki sinni heldur Pýþagóras áfram þar sem heimspekingarnir í Míletos hætta. Hann tók sér fyrir hendur að kanna „andann í efninu“, hvernig andinn stjórnar efninu og skapar hina lögbundnu skipan veraldarinnar, rétt hlutföll og samræmi milli allra hluta. Skylt er að geta þess að hinir sömu söguritarar sem

fullyrða að heimspekingarnir í Míletos, þar á meðal Anaximander, lærifaðir Pýþagórasar, hafi kennt að efnið væri upphaf tilverunnar halda því einnig fram í samræmi við það að kenningar Pýþagórasar og Anaximanders séu hrein andstæða. Það væri auðvitað rétt hefði svo verið. En einmitt það að Pýþagóras, lærisveinn Anaximanders, telur það fráleitt að efnið sé upphafið er enn ein stoð til viðbótar undir þá skoðun að heimspekingarnir í Míletos hafi verið misskildir eins og fyrr er sagt. Það er því alls ekki líklegt að hér sé um neinn þverbrest að ræða milli lærisveins og læriföður. Pýþagóras heldur aðeins áfram þar sem Anaximander hættir, en á sömu braut. Viðfangsefni Anaximanders var að skýra hvernig hin sýnilega veröld skapast úr „hinu ótakmarkaða“. Lausn hans var sú að veröldin skapaðist í andstæðum. Pýþagóras kennir einnig að „hið ótakmarkaða“ sé upphaflegra en hið takmarkaða og að hin ytri veröld sé frá því runnin. Hann er einnig sammála Anaximander um að veröldin hafi skapast í andstæðum. Hann tengir þá hugmynd í kerfi og telur upp tug höfundandstæðna í tilverunni: 1) Hið ótakmarkaða og hið takmarkaða. 2) Hið staka og hið jafna. 3) Eining og fjöldi. 4) Hægri og vinstri. 5) Karlkyn og kvenkyn. 6) Kyrrstaða og hreyfing. 7) Beint og bogið. 8) Ljós og myrkur. 9) Gott og illt. 10) Ferhyrningur og þríhyrningur.

Hlutverk Pýþagórasar var að kanna samræmi allra þessara andstæðna og lögmálin sem því valda. Hann verður stærðfræðingur og dulspekingur jöfnum höndum. Stærðfræðingurinn mælir stærðir og hlutföll. Dulspekingurinn leitar hins algilda, hins rauða, leynda þráðar sem tengir allt og samræmir. Hið algilda er ekki hin ytri veröld, – og þó er það í hinn ytri veröld og skapar hana. Pýþagóras leitaði að tákni sem fæli í sér þennan anda að baki hlutanna og um leið hlutina sjálfa eins og hann skapar þá, og sem einnig mætti nota um samræmið milli hins

skapaða innbyrðis, t.d. hlutfallið milli tóns og strengs. Táknið, sem Pýþagóras fann, var „talan“. Allt í tilverunni er „tölur“ kenndi hann. Þetta er okkur óskiljanlegt nema með því að vita hvað Pýþagóras á við með „tölu“. – Talan (1,2,3 o.s.frv.) er ákveðinn fjöldi eða stærð. Þess vegna er hún hið takmarkaða. Hið takmarkaða er mynd og eiginleiki hins ótakmarkaða. Þannig verður heimur okkar til. Samnefnari allra „talna“ er sú heild þar sem andstæður sameinast; hið ótakmarkaða; guðdómurinn; andinn. Frá þessum guðdómi eða allsherjaranda eru „tölurnar“ komnar og hafa skapað hliðstæðu sína í veröld okkar. „Tölur“ Pýþagórasar tákna því „sál hlutanna“. Þegar Plató síðar talar um að allt í veröld okkar sé skuggi eða eftirlíking hins innri veruleika, „frummyndanna“, þá er hann aðeins að útskýra þessa kenningu Pýþagórasar á ljósari og stórbrotnari hátt en nokkur þeirra lærisveina sem gengið hafa í smiðju til Pýþagórasar.

Þannig liggja þræðirnir frá hugmyndum hinna fornu menningarþjóða til heimspekinganna í Míletos, Pýþagóringa, Sókratesar og Platós í hinum vestræna heimi. En hvar hófst þá heimspekin? Látum þá lærðu deila um upphaf hringsins! Veruleikinn á sér ekki upphaf, ekki heldur andinn eða neitt það sem hans er. Hið tæra vatn hans sprettur fram á öllum tímum úr hugardjúpi hinna miklu sjáenda. En þetta vatn verður þeim mun gruggugra því lengur sem það streymir fram um urðir tungumálanna og fúamýrar hins staðnaða orðs.

Xenófanes

Heimspekingarnir Xenófanes, Parmenídes og Zenó eru kenndir við hina grísku nýlendu Elea á Suður-Ítalíu.

Xenófanes er fæddur um 520 f.Kr. í Kólófón í Litlu-Asíu. Hann var farandskáld, örsnauður alla ævi. Hann barðist við Persa í æsku, flakkaði síðan um Grikkland og söng ljóð sín, og loks settist hann að í Elea, að því er margir telja. Sókrates var ákærður fyrir að trúa ekki á hina gömlu Guði. Anaxagóras flæmdist í útlegð m.a. vegna sömu ákæru. En skáldið Xenófanes sem fyrstur réðst gegn hinum gömlu guðum Hómers, varð hundrað ára. Xenófanes er ekki venjulegur heimspekingur, heldur innblásið skáld og spámaður, sem lítur upp í óravíddir himinsins og mælir fram: Allt þetta er Guð, Guð er einn, og hið eina er Guð. Hvaðan kom tilveran? Hún kom frá sjálfri sér. Hún er eilíf og óumbreytanleg, án upphafs og endis. Og skáldið beinir geiri sínum gegn hinum rétttrúuðu löndum sínum, sem skópu sér Guð í sinni mynd. Skáldið segir: Heimskir menn hyggja að guðirnir séu í mannsmynd bornir, klæðist þeirra klæðum og tali þeirra tungu. Ef uxarnir og ljónin hefðu hendur okkar og fingur, mundu einnig þau meitla og mála guðamyndir sínar í eigin líki. Xenófanes er eins og fyrr segir uppi fyrir daga Sókratesar. En þegar lesin er bók Platós, *Ríkið*, má m.a. sjá hvaða spor kvæði Xenófanesar um hinn eina Guð hafa skilið eftir og hin miklu áhrif sem þau hafa haft á Parmenídes.

Parmenídes

Einn þeirra, sem hlustuðu á ljóð Xenófanesar, var Parmenídes í Elea sem síðar átti eftir að færa þau í heimspekilegan búning. Kenningar Xenófanesar eru þó ekki eina stoðin sem heimspeki hans byggist á. Parmenídes var lærisveinn Pýthagóringsins Ameiníasar og reisti altari til minningar um hann látinn. Parmenídes var fæddur í Elea nokkru fyrir aldamótin 500 f.Kr. Hann var borinn til auðs og valda, en kaus heldur að gera ferð sína á fund viskugyðjunnar og átti ekki afturkvæmt til hins veraldlega hégóma. Þessa líkingu notar Parmenídes í kvæði um heimspeki sína: Heimspekingurinn ekur vagni sínum með sóldísunum út úr ríki næturinnar og inn í ríki dagsins. Viskugyðjan fagnar honum vel og tekur að skýra honum frá vegunum tveimur, vegi sannleikans og vegi blekkinganna. Og nú greinist kvæðið eins og vegirnir. Fyrri hluti þess fjallar um veg sannleikans, hinn síðari um veg blekkinganna. Með þessu vill Parmenídes draga skarpa línu milli hughrifa og hugsana, sem byggjast á skilningarvitunum fimm (vegur blekkinganna), og hins raunverulega og sanna, sem Parmenídes taldi að skilningurinn gæti þekkt (vegur sannleikans). Tilveran í sínu rétta eðli birtist Parmenídesi sem alger mótsögn við þann heim sem við skynjum. Skynjunin er takmörkuð af upphafi og endi og okkur virðist þess vegna að allt hljóti að eiga sér upphaf og endi. Skilningurinn, segir Parmenídes, sýnir okkur að tilveran getur hvorki átt upphaf né endi. Þá sem halda að tilveran hafi byrjað, spyr Parmenídes: Kom hún frá því sem er eða því sem er ekki? –

„Frá því sem er,“ svöruðu flestir. Þá hefur tilveran komið frá

tilverunni. Það er aðeins um framhald á tilverunni að ræða en ekki upphaf. Tilveran hlýtur því að vera upphafslaus, – eilíf. Ef einhver svaraði: „Tilveran kom frá því sem ekki er,“ ansaði Parmenídes: Það sem ekki er, er ekki til! Geta allir hlutir skapast úr engu? Slíkt er óhugsandi, því að það getur ekkert skapast úr engu.

Skilningarvitin segja okkur að allt sé breytingum háð. Skilningurinn, segir Parmenídes, sýnir okkur að tilveran hlýtur að vera óumbreytanleg. Ef eitthvað sem er gæti breyst eða liðið undir lok, hlyti það annaðhvort að hverfa aftur til „verunnar“ eða „ekki-verunnar“. Hyrfi það til verunnar, héldi það áfram að vera til og breytingin því engin. Að eitthvað sem er geti orðið að engu, er jafnóhugsandi og að eitthvað geti skapast úr engu.

Skynfærin sjón, heyrn, lykt, bragð og tilfinning segja okkur að flest eða allt sé á hreyfingu. Skilningurinn, segir Parmenídes, sýnir okkur að tilveran hlýtur að standa kyrr og að hreyfing er óhugsandi. Án rúms getur engin hreyfing verið til og öll hreyfing hlýtur að fara fram í rúmi. Ef rúm er ekki til, getur því ekki verið um neina hreyfingu að ræða. En ef rúm er til, þá er það tilveran. Að segja að eitthvað sem er hreyfist í tilverunni, er sama og að segja að tilveran hreyfist í tilverunni, sem þýðir að tilveran stendur kyrr.

Skynfærin sýna okkur tilveruna alla í brotum. Skilningurinn, segir Parmenídes, sýnir okkur að tilveran er ein órofa heild. Það getur ekki verið nein eyða eða tómarúm í tilverunni, því að sú eyða hlyti annaðhvort að vera það sem er, eða það sem er ekki. Ef hún er til, þá er hún tilvera, og ekki er hægt að rjúfa tilveru með tilveru. Ef eyðan er ekki, hvernig getur þá það sem ekki er til, rofið tilveruna?

Skynfærin sýna okkur heiminn í takmarkaðri mynd. Skilningurinn segir okkur að tilveran sé ótakmarkanleg. Tilveran gæti

ekki takmarkast af því sem ekki er til og að segja að hún takmarkist af annarri eða þriðju tilverunni er ástæðulaus deiling á því sem í eðli sínu er eitt.

Loks kenndi Parmenídes að hugsunin og tilveran væru eitt, eins og eðlilegt er, þar sem hann gerir ráð fyrir að hugsunin geti þekkt tilveruna.

Af þessu sem hér hefur verið sagt er ljóst að Parmenídes er með þessu ekki að ræða hina venjulegu tilveru skynfæranna, heldur hina yfirskilvitlegu tilveru. Heimspeki hans er því ekki tómur orðhengilsháttur, eins og Bertrand Russell virðist álíta, heldur miklu fremur hin fyrsta alvarlega tilraun heimspekinnar til að greina milli hins sýnilega heims skynfæranna og hins raunverulega heims að baki hans.

Í síðari hluta kvæðis síns ræðir Parmenídes um “veg skoðananna” sem er heimsmynd skynfæranna. Er þar um að ræða heimsmynd Pýþagóringa fyrst og fremst. En þar sem þessi heimsmynd byggist á skynjun, hefur hún lítið gildi fyrir Parmenídes sjálfan. Hún er aðeins skoðun eða kenningar, en ekki sönn þekking, “hrævareldar sem glampa um nótt”, en ekki ljós hins sanna veruleika.

Plató lætur Sókrates ræða um heimspeki við Parmenídes í Aþenu. Telja sumir að Parmenídes hafi komið til Aþenu skömmu eftir 450 f.Kr. Öruggar heimildir eru ekki til um fund þessara manna, en áhrif Parmenídesar á Sókrates og platónska heimspeki eru augljós og óafmáanleg: Kenning Pýþagóringa og heimspeki Parmenídesar eru grundvöllur hinnar hugrænu heimspeki Sókratesar og Platós og greiningar þeirra milli hins sýnilega heims og heims „frummyndanna“ að baki hans.

Zenó

Nánasti lærisveinn Parmenídesar í Elea var Zenó (uppi um 490-430 f.Kr.). Zenó kemur ekki fram með neina sjálfstæða heimspeki, en hann gerðist stríðsmaður heimspekiskólans í Elea sem átti mjög í vök að verjast. Um fertugt virðist Zenó hafa haldið innreið sína á Agóru, stórtorgið í Aþenu, vígvöll heimspekinnar, í fylgd með meistara sínum.

Ekki skildu allir Aþeningar þá mun hins yfirskilvitlega og hins sýnilega og Zenó varð brátt skotmark allra háðfugla borgarinnar fyrir þá kenningu að tilveran stæði kyrr. En Zenó var stríðsmaður og stríðsmenn berjast vegna íþróttarinnar til sigurs eða til falls. Tvennt var augljóst: Hann varð að heyja stríðið á þeirra eigin vígstöðvum, – halda sér við þá sýnilegu og ápreifanlegu tilveru og byggja röksemdaflækjur sínar á grundvelli hennar. Hitt var honum ljóst að ef hann átti að vinna þetta stríð og rödd hans ekki að kafna í hávaða torgsins varð hann að finna upp nýja bardagaaðferð. Og þá varð díalektíkin til. Díalektíkin, sem líklegt er að Zenó hafi fundið upp á Agóru í viðureign sinni við Aþeninga, var ákveðin aðferð í kappræðum. Þessi aðferð var fólgin í spurningum og svörum. Annar spurði og leiddi samræðurnar og jafnan að fyrirfram ákveðnu marki. Hinn varð að svara spurningunum eftir ákveðnum reglum. Hann varð að svara í sem fæstum orðum, annaðhvort játandi eða neitandi. Hann mátti ekki koma fram með neinar athugasemdir í svari sínu og ekki heldur gagnrýna spurninguna né svara með gagnspurningu. Díalektíkin átti fyrir höndum langa sögu og á bernskuskeiði sínu í Aþenu virðist hún brátt hafa orðið tíska sem olli tímamótum í

framsetningu. Sófistarnir tileinkuðu sér hana og notuðu hana oft til að snúa hlutunum við með orðhengilshætti og hártogunum og láta hið ranga sýnast rétt. En Sókrates tileinkaði sér hana einnig og fannst hún hæfust til að skýra viðfangsefnið og leiða sannleikann í ljós. Í öllum samræðubókum Platós er þessi aðferð notuð og ótal ritum öðrum eftir hans dag.

Þessu nýja vopni beitti Zenó af leikni og harðfylgi og hallaði nú fremur á þá sem haft höfðu heimspeki Parmenídesar að athlægi. Zenó sýndi fram á ógöngur þeirra sem héldu því fram að tilveran væri ekki eitt heldur margt: Ef tilveran er veröld margbreytileikans, eins og hinir vísu borgarar í Aþenu halda, hlýtur hún þá ekki að vera samansett úr mörgum einstökum hlutum?

Ef nú tilveran er sett saman úr mörgum hlutum, þá er hægt að deila þessum hlutum óendanlega, þannig að hver hluti hennar verður óendanlega lítill. Þótt allir þessir óendanlegu litlu hlutir séu lagðir saman, verður tilveran samt óendanlega lítil, vegna þess að þótt við margföldum hið óendanlega litla með hinu óendanlega marga, þá verður útkoman samt hin sama, óendanlega lítið! En með þessu er ekki nema hálfsgöð saga. Ef tilveran er deilanleg og margbreytileg, hlýtur hún einnig að vera óendanlega stór, vegna þess að við hvern hluta hennar er alltaf hægt að bæta öðrum í það óendanlega. Þannig setti Zenó Aþeninga í vandræði með að skýra hvernig sama tilveran gæti verið óendanlega smá og óendanlega stór! Þetta sannar, sagði Zenó, að tilveran er ódeilanleg og ekki sett saman úr mörgum hlutum, heldur er hún eitt.

Svipuð vandræði setti hann Aþeninga í með að skýra hvernig hreyfing gæti ekki átt sér stað rökfræðilega séð: Ör er skotið að marki. Skynjunin segir okkur að örin hreyfist. En leiðin frá boganum til marksins er samsett af óendanlega mörgum punktum, sem hafa ekkert rúmtak og standa kyrrir. Hvar sem er á leiðinni

til marksins hvíli örin því á punktum, sem standa kyrrir, örin sem hvíli á kyrrstæðum punktum, hlýtur einnig að standa kyrr þar er hreyfing hennar 0. Þótt óendanlega mörg núll væru lögð saman (hinar ýmsu stöður örvarinnar frá boganum til marksins), yrði útkoman samt núll! – Þannig, segir Zenó, sýnir skilningurinn okkur að örin getur ekki hreyfst, að hreyfingin sé skynvilla. – Auðvitað á nútíma stærðfræði auðvelt með að leiðrétta þetta og önnur dæmi Zenós um að rökfræðilega standi hlutirnir kyrrir. Hinu er ástæðulaust að gleyma að upphaflega vísar þessi heimspeki hjá Parmenídesi, meistara Zenós, til hins yfirskilvitlega, tilverunnar eins og hún er í hinu rétta eðli sínu, óháð blekkingu skynfæranna.

Vafalaust er að Sókrates hefur orðið fyrir miklum áhrifum frá Zenó. Líklegt er að deilur Zenós á Agóru hafi styrkt Sókrates í þeirri trú að stærðfræði og „náttúruvísindi“ leysi ekki lífsgátuna. Það sem Sókrates er látinn segja í *Faídon* um eindina og stærðfræði bendir til þess vandamáls sem Zenó glímdi lengst við. Það sem Sókrates lærði þó einkum af Zenó var samræðulistin, hin díalektíska aðferð, sem áður er að vikið. – Og loks urðu endalok Zenós og Sókratesar lík. – Zenó fór aftur frá Apenu til Elea. Það síðasta sem Sókrates hefur frétt um þennan stríðsmann orðsins var, að hann hélt fræga varnarræðu gegn valdstjórninni í Elea, missti síðan tungu sína og var píndur til dauða.

Herakleitos

Heimspellingarnir í Elea kenndu að tilveran væri óumbreytanleg og hreyfing ekki til. Hin eðlilega andstæða þessarar heimspeki er að sýna fram á að sú „vera“ (hér í merkingunni fyrirbrigði), sem á sér hvorki hreyfingu né neinar breytingar, sé sama og „ekki-veran“ (í merkingunni enginn hlutur, ekkert fyrirbrigði). Með öðrum orðum: „veran“ (sem óhreyfanlegur og óumbreytanlegur veruleiki) sé ekki til, aðeins breytingin sjálf eða hreyfingin og andinn sem henni stjórnar. Tilveran er eilífur straumur hins mikla heimsfljóts.

Herakleitos boðaði heimspeki snemma á 5. öldinni fyrir Kristburð. Hann var kominn af tignustu ættum Efesos og borinn til mannaforráða. En Herakleitos var heimspekingur sem leit smáum augum á veraldarþrjálið. Hann hafnaði stöðu þjóðhöfðingjans og eftirlét völdin yngri bróður sínum: Hvað er auður og völd annað en hey handa ösnum? Auðvitað munu asnarnir jafnan frekar vilja hey en gull! En Herakleitos leitaði gullsins, þess gulls er sálin safnar í hirslur sínar og ekki verður frá manninum tekið, hvorki í lífi né dauða. Hin andlega fjársjóð Herakleitosar er erfitt að kanna og liggja til þess ýmsar orsakir. Til eru aðeins brot af ritsmíð hans um náttúruna. Og þó að þau séu að vísu allmörg, nægja þau tæplega til að sýna örugga mynd hinnar upphaflegu heimspeki hans.

Auk þess talaði Herakleitos hinu trúarlega máli launhelganna og í spámannlegum líkingum eins og véfrétt. Hann skrifar greinilega ekki fyrir almúgan og eins og forðast að láta hann skilja sig. Þess vegna er hann af ráðnum hug myrkur í máli. Lík-

ast er því sem hann tali til örfárra innvígðra heimspekinga sem opinberaður hefur verið djúpstæður leyndardómur. Jafnvel fornöldin kallaði Herakleitos „hinn myrka“. – Díógenes Laertíus segir hann hafa með vilja hagrætt orðum sínum þannig að aðeins „hinir lærðu“ gætu skilið. Greinilegt er að Sókrates er að velta fyrir sér heimspeki Herakleitosar, þegar hann í æsku spyr, hvort það sem við hugsum með sé eldur. Það er rétt að Herakleitos segir að allt sé „eldur“ á ákveðnu stigi. En við hvað á „hinn myrki“ heimspekingur?

Eins og heimspekingarnir í Míletos kennir Herakleitos að öll tilveran sé af einni rót og að þetta eina sé öll tilveran. Þetta eina kallar Herakleitos „eld“.

Næsta nágrenni Herakleitosar í menningarlegu tilliti var Persía. Að vísu virðist Herakleitos hafa haft lítið dálæti á Persum og vísaði t.d. heimboði Persakonungs á bug með fyrirlitningarorðum um hégóma hirðlífsins. En trú og lífskoðun Persa hefur honum verið vel kunn. Og í Persíu trúðu menn á eldinn. Zarabústra notaði eldinn sem tákn hins guðlega anda sem heiminn skapar. Herakleitos vissi að „hinir lærðu“ notuðu eldinn til að tákna með tvennt: Loginn táknaði hinn sýnilega heim breytinganna. Geislun eða ljós táknaði hinn himneska eld: andann. Austan Persíu tekur Indland við. Það er alls ekki ósennilegt að Herakleitos hafi haft spurnir af kenningum Gautama Búdda, sem heldur sínar fyrstu ræður eftir „uppljómun sína“ um svipað leyti og Herakleitos fæddist.

Í þessum ræðum sínum leggur Búdda áherslu á fallvaltleikann og hina eilífu breytingu allra hluta og hann táknar þessa breytingu með eldinum. Og þó að við förum austur að endimörkum hins forna menningarheims, Kína, þá hittum við einnig þar fyrir svipaða heimspeki og birtist á blöðum Herakleitosar: Á sama hátt og við kynnumst Sókratesi best í ritum Platós, eins kynn-

umst við best kenningum Lao Tze í ritum mesta lærisveins hans, Chuang Tzu, þó að hann sé uppi nokkru síðar en meistari hans og Herakleitos. Chuang Tzu og Herakleitos eru sammála um furðu margt: 1) Þeir hafa svipaðar skoðanir um „logos“ og heims-samræmið. 2) Þeir kenna báðir að skynfærin geti ekki aflað hinnar sönnu þekkingar. Hvorugur efast þó um að sönn þekking sé til og hægt sé að öðlast hana. 3) Þeir eru báðir sammála um að tilveran sé öll andstæður sem þó mynda einingu og heild. 4) Þeir kenna báðir að tilveran sé af einni rót. Chuang Tzu kallar þetta eina „taó“ – Herakleitos „eld“. Af þessu öllu má fá nokkra hugmynd um hvað þeir lærðu á öld Herakleitosar hafa átt við með hinu heimspekilega hugtaki sínu „eldur“.

Margir sagnfræðingar hafa haldið því fram að Herakleitos hafi kennt að tilveran væri eldur í efnafræðilegri merkingu eða bruni.

En hvernig getur „eldur“ Herakleitosar verið sama hugtak eða borið sömu eða jafnvel svipaða merkingu og það sem nú á dögum er kallað bruni? Eldur eða bruni er hjá okkur „fysískt“ hugtak. „Eldur“ í heimspeki Herakleitosar táknar ekki aðeins efnisheiminn, hjá honum táknar orðið einnig heimsandann, sem sagður er æðri mannlegum vitsmunum. „Eldur“ táknar þannig einnig alheimslega vitsmuni. „Eldur“ Herakleitosar er líka mannssálin – og Herakleitos notar þessi orð, sál og eldur, jöfnum höndum um hið sama. – Og eiginleikar mannssálarinnar eru sagðir hugsun og vitsmunir. Þannig er hugsun og vitsmunir einnig fólgið í hugtaki Herakleitosar, – „eldur“. Ljóst virðist af þessu að ekkert er fjær sanni en að hugtak Herakleitosar „eldur“ sé hið sama og það sem á okkar tíð er kallað eldur eða bruni.

Það sem Herakleitos táknar með þessu eina orði er efni, orka og andi – og um leið hin eilífa framvinda tilverunnar og afturhvarf, sköpun og eyðing. Þannig táknar eldurinn efnisheim-

inn, þar sem allt kemur og fer, vegna þess að hann er síkvikur og aldrei hinn sami. Eldurinn táknar líka heimsorkuna vegna þess að andinn skapar orkuna og efnið.

Hinn „torskildi“ heimspekingur hefur veitt á gömlum miðum, þegar öllu er á botninn hvolft. Spámaðurinn Herakleitos, sem talar mál véfréttar, flytur enn hið forna orð: Í upphafi var andinn. Hann verður að orku og efni. Síðan snýr straumurinn við og leitar til upphafs síns.

Ef þessu ljósi er brugðið yfir kenningar Herakleitosar er hægt að skýra margt sem annars yrði myrkri hulið og hljómaði jafnvel sem hrein fjarstæða. Ég nefni sem dæmi setningar eins og: „Það er dauði sálarinnar að verða vatn.“ „Hin þurra sál er hin vitrasta og besta.“ Við hvað getur heimspekingurinn átt? – Í sambandi við „strauminn niður“ kennir Herakleitos að „frumeldurinn“ (andinn) breytist í loft, loftið aftur í vatn og vatnið í jarðefni. En jörðin, (efnið) sem „eldurinn“ (andinn) skóp, felur í sér eldinn. Hann er aðeins drepinn í dróma í efninu. Þess vegna hefst aftur þróunin upp á við, sem á máli Herakleitosar er: jörð – vatn – loft – eldur. Greinilegt er að hjá Herakleitosi er þróunin upp á við andleg þróun og þróun formsins, þannig að upp af jörðinni vex jurtaríkið. Upp af jurtaríkinu þróast dýraríkið. Upp af dýraríkinu maðurinn. „Leiðin niður er hin sama og leiðin upp.“ Þ.e.a.s. „eldur – loft – vatn – jörð er hliðstætt jörð – jurt – dýr – maður.“

Þróun, segir Herakleitos, er breyting frá „frjóanga vatnsins“ breyting frá air til eters. Eins og loft er bæði „air“ og „eter“, eins er í mannum hin æðri og lægri náttúra. Stigið fyrir neðan loft er vatn. Stigið fyrir neðan mann og dýr er jurtaríkið. „Það er dauði sálarinnar að verða vatn.“ „Hin þurrasta sál er hin vitrasta og besta.“ Á líkingamáli Herakleitosar þýðir þetta að það sé dauði sálarinnar að falla aftur á bak í þróuninni niður á stig jurtarík-

isins, því að þar er aðeins um hópvitund að ræða, ekki vitsmuni og hugsun, sem er einkenni sálarinnar. Það er takmark mannsins að hefja sig upp á stig „eldsins“ sem Herakleitos kallar stundum einnig „heitt og þurrt loft“. Sá „eldur“ sem drepinn var í dróma jarðarinnar á að leysast úr læðingi á ný í mannssálinni og þar með er fullkomnun náð þegar sálin kemst heim til „frumeldsins“, hins alheimslega anda, Guðs.

Skýlt er að geta þess að það sem hér hefur verið sagt um kenningar Herakleitosar um „eldinn“ er ósamhljóða álit margra góðra fræðimanna. Þeir líta svo á að Herakleitos hafi átt við eld í hinni venjulegu efnafræðilegu merkingu okkar tíma. Herakleitos er því í augum þessara fræðimanna, án þess að vita það sjálfur, aðeins barnalegur efnishyggjumaður.

Herakleitos kennir að tilveran sé óstöðvandi straumur hinnar eilífu elfar. En lygn er sá straumur ekki. Tilveran byltist áfram í látlausri baráttu andstæðra afla. Án baráttunnar og andstæðnanna yrði „veran“ „ekki veran“. Andstæður fylgjast alls staðar að: Það er engin sköpun án eyðingar. Það fæðist ekkert án þess að deyja um leið. Ekkert deyr án þess að fæðast. Kyrrstaðan væri dauði, en lífið barátta. Baráttan er upphaf alls. Andstæðurnar, sem baráttunni valda, eru ekki aðeins óaðskiljanlegar, heldur breytast þær beinlínis hvor í aðra, t.d. líf í dauða og dauði í líf. Fróðlegt er að bera þessa kenningu Herakleitosar um andstæðurnar saman við kenningar hans um „eldinn“: Allt breytist í andstæðu sína. Andstæða efnisins er andinn. Og þessa andstæðu efnisins kallar Herakleitos „eld“. „Eldurinn“ (sem samkvæmt þessari kenningu um andstæðurnar getur ekki þýtt annað en það sem við köllum anda) breytist í andstöðu sína jörð (efni) og jörð aftur í andstæðu sína „eld“. Ef „eldur“ á máli Herakleitosar þýddi efni, þá hlyti efni að breytast í efni, en það væri brot á kenningu hans um andstæðurnar.

Ef aftur á móti „eldur“ er notaður sem tákn andans, þá er þetta allt augljóslega í fyllsta samræmi hvað við annað og hugsað niður í kjölinn, og einmitt það er einkenni góðs heimspekings. Af þessu sést, svo að varla er um að villast, að Herakleitos setur „eldinn“ fram sem höfuðandstæðu jarðefnisins. Hugtak hans „eldur“ er því eins langt frá jarðefninu og framast er hægt. Grundvallarhugtak Herakleitosar getur því tæplega verið annað en andinn. Og það er einmitt þessi alheimslegi andi sköpunar sem Herakleitos kallar „logos“. Hann einn stendur stöðugur í veröld hverfulleikans. Hann er vitið í og að baki tilverunnar, sem stjórnar öllu gegnum allt með óhagganlegum lögmálum sínum. Ef þessu væri ekki þannig farið, mundi hreyfingin leiða til óskapnaðar. En vegna þess að hreyfingunni er stjórnað af alheimslegum vitsmunum, „logos“, ríkir í þess stað heimsamræmi, jafnvægi og fegurð. Sál mannsins er neisti þessa heimsanda og getur aðeins lifað vegna tengsla sinna við þessa uppsprettu sína og alls lífs.

Herakleitos hefur haft mikil áhrif á vestræna hugsun eftir sinn dag. Hann lést um svipað leyti og Sókrates fæddist, en áhrif hans á Sókrates og Platón eru auðsæ: 1) Þegar Sókrates í *Fáídon* ræðir um að sálin sé ódauðleg notar hann m.a. kenningar Herakleitosar um að andstæðurnar hverfi hvor í aðra því til sönnunar: Lífið breytist í andstæðu sína, dauðann. Eins hlýtur dauðinn að hverfa til andstæðu sinnar, lífsins. 2) Sókrates og Platón eru sammála honum um að veröld skynjunarinnar sé háð sífelldum breytingum. Hins vegar eru þeir sammála Parmenídesi um að heimur „frummyndanna“ sé óumbreytanlegur. Þess vegna deila þeir á suma lærisveina Herakleitosar, sem drógu þá ályktun af kenningu hans um hina eilífu breytingu tilverunnar, að sönn þekking sé óhugsandi. 3) Hjá Herakleitosi kemur orðið „logos“ fyrst fram í grísku og merkir hjá honum: Guðlegur sköpunarmáttur og

viska. Frá honum berst logoshugakið til Sókratesar og Platós, og í heimspeki þeirra hefur það svipaða merkingu: Guðdómurinn sem stendur að baki hins margbreytilega en samræmda heims. 4) Loks er Plató greinilega á sömu braut og Herakleitos þegar hann í *Faídon* lýsir því hvernig breytni manna í lífinu og öflun menntunar ráði heimkynnum manna annars heims. Herakleitos, sem jafnan virðist hafa staðið á sama um hvort menn skildu hann eða ekki, segir hið sama á sinn stutta og spámannlega hátt: „Eðli manns eru örlög hans.“

Empedokles

Þegar Sókrates í *Faídon* spyr sjálfan sig, hvort við hugsum með blóðinu, þá er þar á ferðinni kenning heimspekingsins Empedoklesar, þess sem stofnaði læknaskólann á Sikiley. Að sjálf sögðu hefur Empedokles viðrað kenningar sínar á Agóru, stórtorgi Apenu, á ferðum sínum milli Ítalíu og Austurlanda, þar sem hann er sagður hafa numið læknislist sína. Þar var hann einnig sagður hafa lært að segja fyrir um óorðna hluti og gera kraftaverk.

Empedokles var frá Girgenti (sem þá nefndist Agrigentum) á suðurströnd Sikileyjar og var uppi um miðja fimmtu öld fyrir Krist burð (um 490-430). Hann var manna mælskastur og tók mikinn þátt í stjórnmálum, en hafnaði þjóðhöfðingjatigninni eins og Herakleitos. Hann var í senn læknir, spámaður og skáld. – „Þúsundirnar koma til mín,“ segir hann í kvæðabálki sínum um veröldina, „og biðja mig að vísa sér veg til frelsunar. Þær koma til að leita hjá mér fréttu um hið ókomna, og enn aðrir biðja mig um máttugt orð til að kveða niður þrálátan sjúkdóm.“ Empedokles var rekinn í útlegð á gamals aldri og lést á Pelóps-eyjum í Grikklandi. Þjóðsagan og þýska skáldið Hölderlin láta hann þó hverfa niður í gíg Etnu. Önnur saga segir hann hafa orðið uppnuminn. Í vitund fólks var Empedokles spámaður og ólíkur dauðlegum mönnum.

Hinn víðförli heimspekingur Empedokles reynir að setta þau sjónarmið, sem hann hefur kynnst heima fyrir hjá Pýpagóringum og heimspekingunum í Elea, og þeim sem hann kynntist á ferðum sínum austur. Hann er Herakleitosi sammála um tilveru

hreyfingarinnar og breytinganna. En hann er einnig sammála Parmenídesi um að í innsta eðli sínu sé tilveran óumbreytanleg og eilíf. Þetta varð einnig niðurstaða Sókratesar og Platós. Enginn hlutur, segir Empedokles, á sér algert upphaf eða algeran endi. Þegar eitthvað nýtt kemur fram á sjónarsviðið, þá er það aðeins ný „blanda“ þess sem alltaf hefur verið til. Dauði er á sama hátt „upplausn“ en ekki eyðing. Það sem aldrei verður til og aldrei eyðist eru frumrætur tilverunnar. Þessar rætur eru fjórar: Eldur, loft, vatn og jörð (höfuðskepnurnar). En þetta er í raun og veru aðeins kraftbirting æðri máttar sem er „frumefni“ allra „frumefna“. Þennan æðsta mátt (sem er óefnislegur) táknar Empedokles með Guði ástarinnar.

Og það er einmitt þessi máttur, ástin, og andstæða hennar, hatur, sem setur höfuðskepnurnar á hreyfingu og lætur „frumefnin“ blandast og leysast í sundur. Í upphafi ríkti ástin ein. Allt var sameinað í eitt. Þá birtist skyndilega ranghverfa ástarinnar, hatrið (öflsundrungarinnar). Baráttan hófst og efnið tók að greinast í sundur. Þeir tímar koma að öflsundrungarinnar greina allt sundur til fulls. Öll samsett gervi líða þá undir lok. En þá snýr straumurinn við. Ástin tekur að sameina á ný og verður loks einráð um skeið. Þannig er hin eilífa hringrás tilverunnar, að álit hins mikla læknis Empedoklesar, knúin áfram af æðarslögum ástar og haturs.

Empedokles kennir að sálin sé komin frá heimssálinni og táknar hana með eldi eins og Herakleitos. En hvernig stendur þá á því að Empedokles er sagður kenna að við hugsum með blóðinu? Empedokles trúir á og boðar kenninguna um endurholdgun og fortilveru sálarinnar. Ef Empedokles hefur kennt að menn hugsi með blóðinu, en boðar um leið fortilveru og líf eftir dauðann, hljóta menn að spyrja: Með hverju hugsar sálin, áður en hún kemur í líkamann og blóðið? Og með hverju hugsar hinn

framliðni eftir að blóð hans er runnið? Af þessu er greinilegt að kenning Empedoklesar er ekki rakin nema til hálfþegar sagt er að hann hafi kennt að menn hugsi með blóðinu. Ýmsir fræðimenn hafa haldið því fram að Empedokles hafi aldrei hugsað út í þessa augljósu mótsögn, aðeins ruglað saman andstæðum kenningum. Þessi víðförli og gáfaði heimspeklingur hefði þá furðu lítið lært á ferðum sínum og kunningsskap við þá menn og þau fræði sem mótuðu hina fyrstu miklu menningaröld í sögu manneskjunnar, 5. öldina fyrir Krists burð. – Það sem veldur því að um þversögn virðist vera að ræða í kenningum læknisins og heimspekingsins Empedoklesar um sálina og hugsunina er það að hann gerir ekki ráð fyrir að maðurinn hafi eina „sál“ heldur tvær vitundir. Önnur er guðlegar ættar og eilíf, lifir og hugsar fyrir og eftir jarðlífið. Þá vitund táknar Empedokles með eldi. Hin vitundin er hvatameðvitundin arfur hinnar jarðnesku þróunar, eðlisávísun, hvatir og kenndir og þær hugsanir sem allt þetta vekur. Þessi vitund er okkur í blóð borin. Læknirinn Empedokles hafði komist að þeirri niðurstöðu að hvatir og kenndir, hungur og þorsti, ótti og reiði o.s.frv. ættu sér líffræðilega orsök. Og í blóðinu runnu öll þau efni sem voru hin líffræðilega orsök hvata, tilfinninga og hugsana. Og blóðið var farvegur þeirra og bar þau um allan líkamann. Þess vegna kenndi Empedokles að „við hugsuðum með blóðinu“, en sú hugsun var bundin við hvatavitundina. Þetta var niðurstaða læknis og heimspekings og það er ekki hans sök þó að ýmsir fræðimenn síðari tíma hafi ekki skilið þann greinarmun sem hann gerði á hinni líffræðilegu „sál“ mannsins og þeirri sem er guðlegar ættar og eilíf.

Maðurinn getur ekki skilið neitt nema í honum sjálfum sé einhver hliðstæða þess. Maðurinn skilur veröldina vegna þess að hann er veröldin. Jörðin og fortíð lífsins á jörðinni er honum í blóð borin. Þessi arfur felst í dýrssálinni og vegna þess að í henni

eru hliðstæður jarðarinnar og lífsins á jörðinni getum við skynjað og skilið þetta tvennt. Hin ódauðlega sál mannsins skynjar aftur á móti hina andlegu heima vegna þess að hún er, eins og fyrr segir, af guðlegum og andlegum uppruna. Þess vegna á maðurinn einnig þegnrétt í hinni æðri tilveru.

Anaxagóras

Þannig kenndi Empedokles og a.m.k. Anaxagóras hlustaði. Almennt er talið að Anaxagóras hafi komið til Aþenu um 460 og verið þar í 30 ár. Þá hefði Sókrates átt að standa á fertugu. Í *Fáidon* er farið fleiri orðum um Anaxagóras en aðra heimspek- inga. Samt getur Plató þess hvergi að Sókrates og Anaxagóras hafi þekkt. Gæti þetta bent til að þetta tímatal í sambandi við Anaxagóras sé rangt og hann hafi verið fyrr á ferðinni eins og próf. Taylor telur.

Anaxagóras var frá Klazmanai í Litlu-Asíu. Hann var af auð- ugri og valdamikilli ætt, en varð eins og Sókrates fátækur vegna fræða sinna. „Heimspekinni,“ segir Anaxagóras „á ég að þakka veraldlega örbirgð mína og auðlegð sálar minnar.“ Eins og Sókr- ates var Anaxagóras ákærður vegna heimspeki sinnar og vegna afstöðu sinnar til stjórnmála. Dauðadómur beið hans. En Anax- agóras, sem kennt hafði Períklesi, Evrípídesi og Prótagórasi mælskulist og lífsspeki, bjargaði sér á flótta til Lampsakos, þar sem hann lést um svipað leyti og Empedokles í útleð sinni á Pelópseyjum. Anaxagóras var Empedoklesi samnála um að alger breyting væri ekki til. Hins vegar var hann andvígur kenningum hans um „frumefnin“ fjögur. Í fyrsta lagi, sagði Anaxagóras, eru þessar höfuðskepnur alls ekki frumefni, heldur er hver þeirra samansett úr mörgum efnum. Frumefnin eru þess vegna ekki fjögur. Þau eru meira að segja óendanlega mörg og öll jafn upp- runaleg. Eitt getur ekki orðið að öðru og þess vegna er ekki til neitt eitt frumefni sem allt annað efni er komið frá. Frumefnin voru í upphafi eins og fræ, óendanlega mörg og smá, og eðli

þeirra og magn var óumbreytanlegt. Þá var efnið hreyfingarlaust og án anda. Það, sem veldur því að efnið komst á hreyfingu og tók að skipast saman og greinast í sundur eftir ákveðnum lög-málum, er andinn.

Áður en heimurinn var skapaður voru „fræ“ hinna óendanlega mörgu frumefna efnisheimsins ein órofa heild og eitt var blandað öllu. Allt var þá allt. Þá var andinn fráskilinn þessum óskapnaði og dauða efnisins og lifði sínu sjálfstæða lífi. En loks hófst innrás hans í efnisheiminn og setti hann á hreyfingu. Þessi hreyfing var hvirfilhreyfing sem breiddist út í sífellt stærri og stærri líringum. Við þessa hreyfingu greindust efnin og heimurinn varð til. Andinn er í þessu efni og stjórnar því en er þó óháður því og sjálfstæður. Andinn er í öllu lífi jafnt. Að maðurinn hefur t.d. meira „vit“ en jurtin eða dýrið byggist eingöngu á mismunandi þroskastigi líffæraanna. Andinn er fullkominn og getur ekki þróast. Þróun er það að hann smíðar sér sífellt fullkomnari tæki. Eftir því sem líffærin verða fullkomnari, eftir því getur andinn birst á hærra stigi eða í ríkari mæli. Þannig er andinn alltaf hinn sami en farvegur hans misjafnlega þröngur.

Sókrates og Platón eru á sama máli og Anaxagóras um að andinn sé orsök veraldarinnar og að hún stjórnist af andanum. Gagnrýni Sókratesar á heimspeki Anaxagórasar er því ekki beint gegn þeirri kenningu í sjálfu sér, heldur framsetningu hennar og ófullnægjandi skýringum á, hvernig andinn setur efnið á hreyfingu og leiðir allt til besta vegar. „Þegar ég leitaði nánari skýringar,“ segir Sókrates, „komst ég að raun um að heimspekingurinn hætti að tala um hugann eða hinn stjórnandi anda og fór þess í stað að ræða um loft, eter, vatn og önnur óskyld efni.“ – Anaxagóras hliðrar sér hjá að ræða til hlítar hvar andinn var „í upphafi“ utan efnisheimsins og áhrifalaus. Kyrrstaða og aldehyða efnisins, segir hann, er háð því skilyrði að andinn sé áhrifalaus og efnið óháð andanum.

Demókrítos

Demókrítos er höfundur atómkenningarinnar og efnishyggjunnar.

Hann er áratug yngri en Sókrates, fæddur 460 f.Kr. Hann var af ríkustu ætt verslunarborgarinnar Abderu. Sjálfur Xerxes konungur gisti í húsi foreldra hans þegar hann var þar á ferð. Að launum er hann sagður hafa skilið eftir austurlenska spekinga til að annast menntun sveinsins.

En það komu fleiri framandi heimspekingar til Abderu. Einn þeirra var Leukippos. Hann var sagður frá þeirri frægu Míletos í Litlu-Asíu. Í Abderu stofnaði hann heimspekiskóla og kenningar hans voru skráðar og skýrðar af frægasta nemanda hans, Demókrítosi. Demókrítos varð manna víðförlastur en á Agóru virðist kenning hans ekki hafa vakið verulega athygli. Bækur skrifaði hann margar, en varðveist hafa brot ein.

Demókrítos er sammála Empedoklesi og Anaxagóراسi um að tilveran sé byggð upp af frumeindum – atómum. Þessi atóm eru að hans áliti óendanlega mörg og mismunandi að þyngd og lögun. Þau eru eins og nafnið bendir til ódeilanleg og verða ekki klofin í smærri efnisagnir. Nú getur atóm ekki verið til nema það sé aðgreint frá öðrum atómum með tómi. Án þessa tóms gætu atómin ekki heldur hreyfst úr stað.

Tómið hlýtur því að vera til. Þetta tóm í heimspeki Demókrítosar er þó ekki sama og „ekki veran“ í heimspeki Parmenídesar. Í augum Demókrítosar er tómið veruleiki engu síður en atómið og þess vegna hvort tveggja „veran“. Hreyfing er, að áliti Demó-

krítosar, aðeins eiginleiki atómsins sjálfs, en ekki vakin af utanaðkomandi afli, eins og Empedokles áleit. Þess vegna hreyfist veröldin af sjálfu sér eftir ósjálfráðum lögmálum.

Sálin, segir Demókrítos, er gerð úr eldlegum atómum sem eru dreifð um allan líkamann. Þessi sálaratóm eru raunar í allri náttúrunni.

Heimspeki Demókrítosar hefur verið túlkuð á ýmsan hátt, enda vafalaust margir straumar um hann leikið. Algengast er að telja hann höfund atómkenningarinnar og jafnvel efnishyggjunnar.

Þungamiðja Vaisesika-heimspekinnar indversku (frá 6. öld f. Kr.) er einmitt „atómkenningin“. Hún var þekkt í Míletos og þaðan kom Leukippos til Abderu og kenndi Demókrítosi. Anaxagóras og Empedokles boðuðu hana raunar báðir þó að Demókrítos greini á við þá um ýmis atriði. Og loks þekktu Pýþagóringar hana fyrir daga Demókrítosar og viðurkenna tómið sem þeir kölluðu „apeiron“. Plató gengur fram hjá atómkenningunni, þar sem „atóm“ hans eru „frummyndir“. Að Plató hafi hvergi heyrt neitt um atómkenninguna, eins og prófessor Burnet telur, er fremur ósennilegt.

Það er líka hugsanlega vafasamt að kalla Demókrítos höfund efnishyggjunnar. Það er jafnvel líklegt að „atóm“ Demókrítosar séu fremur andlegs eðlis en efnisleg. Aristóteles segir: „Leukippos og Demókrítos gera alla hluti að „tölum“ („tölur“ á máli Pýþagóringa merkja frumhugmyndir) líka (þ.e.a.s. eins og Pýþagóringar) og láta alla hluti eiga rætur sínar að rekja til frummynda.“ Ef Plató, lærifaðir Aristótelesar, hefur skilið þetta á sama hátt, þá er þögn hans um „atómkenninguna“ eðlileg. Hún féll þá af sjálfu sér inn í kenningu Platós og Sókratesar um frumhugmyndirnar. Sú efnislega atómkenning, sem Vesturlönd trúðu á frá Dalton og fram á miðja 20. öld, kemur því í raun og veru ekki fram í heimi

hinnar fornu heimspeki. Hún byggist á öðrum grunni. Þar er fullyrt að efnið sé fyrst og allt annað sé frá því komið.

Plató og Sókrates eru sammála Demókrítosi um að tilveran sé margbreytileg, þar sem um margar frumhugmyndir er að ræða, eins og talað er um margar mismunandi frumeindir hjá Demókrítosi. En þeir samþykkja þó um leið einingu Parmenídesar þar sem þeir álíta allar þessar frumhugmyndir sameinast í einni, guðdóminum, eins og hugsanir Guðs í huga hans.

Prótagóras

Eftir allt það, sem sagt hafði verið um alveruna, fór sumum mönnum að finnast rétt að skipta um umræðuefni. Prótagóras frá Abderu og Sókrates sneru þess vegna frá heimsgátunni og reyndu í þess stað að ráða gátu mannsins og kanna djúp hans og takmarkanir. Prótagóras kenndi fyrir fé og varð fyrstur sófista. Sjálfur var hann þó alvarlegur og heiðarlegur í heimspeki sinni. Trúleysi fylgjenda hans á lög, rétt og sannindi var ekki að finna hjá honum sjálfum, þó að kenning hans leiddi til þess. Sófistarnir létu „hið hagnýta“ ráða gerðum sínum og sögðu og gerðu það eitt, sem þeim kom að gagni. En maður eins og Prótagóras, sem var ofsóttur og hrakinn í útleigð vegna óvinsælla skoðana, getur ekki verið trúlaus á að eitt sé öðru réttara. Slíkur maður miðar ekki kenningar sínar eingöngu við gróðavon.

Almennt er talið, að Prótagóras hafi verið dæmdur fyrir skoðanir sínar og bækur hans brenndar opinberlega á Agóru 411 f. Kr. Rök próf. Burnets fyrir því að þessi saga fái varla staðist vegna þess hve útbreidd rit hans voru eftir hans dag eru ekki sannfærandi. Prótagóras var jafnfrægur á Sikiley og Ítalíu og í Aþenu. Bókabruni í Aþenu hefði ekki náð nema til nokkurs hluta af „upplaginu“. Og það að bók er brennd eykur aðeins löngun manna til að kynnast henni og eignast hana. Auk þess var það siður lærðra manna á hans tíð að læra bækur utan að. Ástæðan fyrir dómnum og bókabrunanum var talin bók Prótagórasar um guðina, sem hófst á orðunum: „Ég get ekki verið viss um, hvort guðirnir eru til eða ekki eða hverju þeir líkjast. Þar er margt, sem

stendur í vegi fyrir öruggri þekkingu, því að málið er myrkri hulið og ævi manna er stutt.“

Þessi bók var lesin upp í húsi skáldins Evrípídesar, en þeir voru nánir vinir. – Prótagóras var hrakinn frá Apenu og fórst með skipi sínu á leið til Sikileyjar.

Parmenídes og Herakleitos höfðu kennt Prótagórasí að skynfærin hafi ekki reynslu nema fyrir hinu hverfula og stundlega. Þau fræði ekki um nein óhagganleg sannindi né algilda þekkingu. Og skynsemin, segir Prótagóras, er ekki nema fóstur skynfæranna. Maðurinn þekkir því ekki nema fyrirbrigði, það sem hann sér, og þessi fyrirbrigði eru í sjálfum sér jafnsönn eða ósönn. *Maðurinn er því mælikvarði allra hluta.* Algild þekking er ekki til. Sannindin verða jafnmargvísleg og einstaklingarnir. Læriveinar Prótagórasar, sófistarnir, botnuðu hina hálfkveðnu vísu: Allar skoðanir manna eru jafnsannar, en sumar eru gróðavænlægri en aðrar. Þeir sneru sér einkum að mælskulist og stjórnmálum, en Sókrates leitaði í aðra átt – að sál sinni og hinu algilda og óförgengilega.

Sókrates og Plató eru sammála Prótagórasí og öðrum sófistum um, að ef þekking byggist aðeins á skynjun skynfæranna, þá sé óhugsandi að maðurinn geti öðlast sanna þekkingu.

Þess vegna leitaði Sókrates með félögum sínum á dýpri mið, að innsta kjarna mannsins, sem þekkti hinn innri veruleika.

Sókrates

Hvar eru kynslóðir þínar, Aþena? Hvar eru auðmennirnir sem lítilsvirtu anda þinn, heimspekina þína, skáldin og listamennina? Hvar er nú hin forna hirð þín, Mammon konungur? – Hún er gleymd, eins og þeir munu gleymast sem í dag selja tunglskinið á Akrópólís!

Og þótt við lifum á öld auðhyggjunnar og þó að þetta sé enn sem fyrr þitt ríki, Mammon konungur, þá vittu að þínir hirðmenn hafa aldrei gefið heiminum þá hluti sem hvorki mölur né ryð fá eytt og menn minnast vegna þess að þeir hafa orðið veröldinni til þroska og blessunar. Og hversu fjölmenn og hávær sem hirð þín var og er, þá er það þó andinn einn sem lifir, – andinn og þær hugsjónir og list sem hann skapar.

Þess vegna rís Akrópólís enn í dag með rústir hinnar fornu menningar í ójarðneskri fegurð yfir múgborg fátæktar og auðhyggju, jafnhátt hinni kristnu kirkju á fjallinu Lykabettos. – Og þess vegna minnist heimurinn enn í dag hins berfætta heimspekings þó að flest annað hafi fallið fyrir sigð tímans. Hans vegna ekki síst reyna fræðimennirnir að lyfta örlítið tjöldum gleymskunnar og skyggnast inn í þá Aþenu, sem ól hann og fóstaði fyrir meira en tvö þúsund og fjögur hundruð árum.

Á tíð Sókratesar var klettahæðin Akrópólís háborg Aþenu. Þá eins og nú hefur útsýni þaðan verið eitt hið fegursta í heimi. Í austri blasa við gulbrúnar hlíðar Hymettos, í suðaustri Ilisos, í norðri Pódonifti og í vestri Kifisos. Frá Akrópólís sjást þó enn

betur hinar frægu klettahæðir borgarinnar: Ardettos, Lykabettos, Nymfhæð, Pnyx, Aeropagos og Mouseion.

Venjulega liggur þó móða yfir þessum fornhelgu stöðum sem takmarkar sjónir manna við þröngan hring þeirra hluta sem næstir liggja. Þessa móðu og mistur kölluðu grísku fornskáldin *aer*. – En þegar regnið eða norðanvindurinn hrekur hitamóðuna af hæðum Apenu, rísa þær á ný í tærleika og birtu þeirrar heiðríkju sem skáldin nefndu *eter*. – Þau sögðu, að í þessum eter byggju hinir eilífu guðir í ríki heiðríkjunnar og ljóssins. – Og í eternum mundi sálin lifa, þegar hún losnaði úr fjötrum sínum og yrði frjáls, og þar mundi hún verða skyggn og sjá alla hluti í tærleika og birtu, maðurinn mundi öðlast hinar æðri sjónir andans. „Aer“, hið þunga jarðneska loft, myrkvaði augað og gerði manninn skammsýnan og mannlega vitsmuni takmarkaða. Um þetta kváðu skáldin og kölluðu veröld mannsins þokuheim sem blindaði hin dauðlegu augu hans.

Eitthvað á þessa leið hafa fræðimenn útskýrt hvernig hið gríska loftslag hefur mótað gríska lífskoðun. Sumir fullyrða að þannig hafi loftslagið skapað hugmyndir. Þeir benda á að grísk hugsun einkennist af skáldlegu hugarflugi annars vegar og viðleitni til að finna öllu sín réttu takmörk hins vegar. En þetta tvennt, segja þeir, svarar nákvæmlega til þeirra eiginleika hins gríska loftslags sem rætt hefur verið um hér að framan. Við sem ekki þorum að fullyrða neitt um uppruna hugmynda hljótum að trúa því með fyrirvara, að hugmyndirnar um hið jarðneska og hið himneska, um þröngsýni jarðbundinna vitsmuna og víðsýni hinnar andlegu sjónar, hafi orðið til eingöngu vegna hins gríska loftslags. Andlegt flug og heimspekileg þörf manna til að takmarka alla hluti eru einkenni mannlegrar hugsunar yfirleitt, ekki aðeins grískrar, og skáldskapur og heimspeki eiga sér væntanlega aðrar og dýpri rætur en veðurfar. –

Þannig getur loftslag eflaust mótað hugmyndir og gefið þeim ákveðinn svip þó að óvarlegt sé á hinn bóginn að fullyrða að það sé hin dýpsta orsök þeirra og hafi skapað þær.

Hinn gríski himinn, sem hvelfdist yfir höfði Sókratesar, var ýmist bjartur og tær eða móða og mistur. Í mannfólkinu á Agóru, stórtorginu í Aþenu, sá Sókrates þó jafnan hið síðar nefnda. Þess vegna varði hann ævi sinni til að ákalla regnið og norðanvindinn um að hrekja burt þá þoku sem lá yfir hugsun manna svo að þeir í tærleika og birtu gætu séð hina háu sýn hins sanna, góða og fagra.

Agóra, stórtorgið í Aþenu

Síðasti réttur Sókratesar sem borgara í Aþenu var að bera fram tillögu um hvað hann sjálfur teldi hæfilega refsingu fyrir afbrot sín við Guð og menn. Sókrates stóð þá dauðadæmdur maður frammi fyrir dómurum sínum. Hann játaði sig ekki sekan, bað sér engra griða, en til að storka dómurum sínum stakk hann upp á því að sér yrðu veitt þau veraldargæði sem hann þekkti best: gistingu á Prytaneion til dauðadags. – Og auðvitað stóð Prytaneion við Agóru, stórtorgið í Aþenu.

Til þessa torgs lágu allar leiðir hins gríska heims og þaðan (frá altari hinna tólf guða) voru allar vegalengdir í Attíku mældar. – Leirkerasmiðirnir reistu hér fyrstir híbýli sín fyrir norðan og neðan háborgina. Í kjölfar þeirra sigldu, er tímar liðu, aðrir iðnaðarmenn og kaupmenn fluttust þangað með varning sinn. Loks risu við torgið bústaðir höfðingja og guða sem höfðu haft aðsetur við gamla torgið vestan við Akrópólis, milli Areopagos, Pnyx og Mouseion. Sjálft torgið (Agóra) var fyrst 200x150 m autt svæði en á tíð Sókratesar reis þar fjöldi minnismarkja, einkum til að minnast hreysti Grikkja í stríðinu við Persa og við hlið þeirra líkneski af hetjum og hálfguðum. Ungur að árum sá Sókrates þar gosbrunna gerða og pílvið og espitré gróðursett. Á torginu sjálfu reis einnig fjöldi verslana og jafnvel musteri. Sama árið og Sókrates fæddist (470) var hið hringmyndaða ráðhús borgarinnar, Tholos, reist þar við suðvesturhorn torgsins. Sá staður var aðeins ætlaður æðstu mönnum ríkisins og þar voru þeir, sem unnið höfðu fræg afrek, heiðraðir. Þetta var sá staður sem Sókrates í gamansemi sinni mæltist til við dómara sína að fá að gista

til dauðadags. Og þó að undarlegt megi virðast hafði Sókrates um eitt skeið ævinnar búið á þessum stað. Ekki hlotnaðist honum sá frami vegna heimspeki sinnar. En vegna óvenjulega lýðræðislegra stjórnarháttar hlaut Sókrates, sem þó skipti sér lítt af stjórnmálum, að verða „prytan“ eða ráðherra. – Á þingi Aþenu þeirra tíma voru 500 þingmenn, 50 frá hverri sýslu (phyle). Hinir 50 þingmenn hverrar sýslu (sem valdir voru með hlutkesti) urðu tíunda hluta ársins „ráðherrar“ þingsins. Ráðherrarnir skiptust aftur á um forsætið. Þannig vildi það til, þegar mál flotaforingjanna var tekið fyrir eftir orrustu gríska flotans við Arginusai 406 f.Kr., að Sókrates var „forsætisráðherra“ og um leið „þingforseti“. Ráðherrarnir bjuggu í ráðhúsinu, Tholos, og snæddu þar ríkmannlega á kostnað borgarinnar. Margir sváfu þar einnig um nætur, – á gólfinu innan við hinar sex marmarasúlur staðarins. Til að greina milli valdhafa og alþýðu torgsins var um sama leyti og Tholos var reist komið fyrir merkjasteini austan við bygginguna. Bar hann áletrunina: „Ég er merkjasteinn Agóru“.

Við hlið Tholos að norðvestan stóð þinghúsið eða Bouleuterion. Það var reist skömmu fyrir dauða Sókratesar. Þar sat þá þingheimur (hinir 500) á rökstólum, – gerðum úr bláum marmara ofan frá Hymettos. Gamla þinghúsið, sem Sókrates þekkti best og Klispenes lét reisa nokkru fyrir hans daga, var þá notað sem skjalasafn ríkisins. Á rústum þess reis síðan musteri „móður Guðanna“, – Metroon. Stóð það framan við nýja þinghúsið.

Þetta voru helstu byggingar á suðvesturhorni torgsins en þar voru tíð fundahöld um stjórnmál og þar voru sakamenn og heimspekingar dæmdir í útlegð með skeljadómi (ostracism).

Þegar Sókrates var á fertugsaldri lét Períkles reisa musteri smíðagyðjunnar, Hephaestion (Þeseion), á hæð fyrir norðvestan þessar byggingar en þaðan er útsýni fegurst næst á eftir Akrópólis. Annað musteri, reist á Agóru (á torginu norðanverðu), var

Aresarmusterið. Svipar því til hins fyrrnefnda og er sennilega byggt af sama meistara.

Þegar Sókrates var um tvítugt reis hin fræga bygging Stóa Poikile við torgið að norðanverðu. Sú bygging var gerð handa skáldunum og mjög til hennar vandað, m.a. skreytt myndum eftir tvo meistara þeirra tíma, Pólýgnótos og Micon. Síðar varð þessi staður heimspekiskóli Zenós frá Kýpur og heimspeki hans kennd við þessa „stóu“ og kölluð Stóu-heimspeki, (stóa= súlnagöng). Paulsætni sumra manna við þessar súlur nefndist „hin stóíska ró“.

Nafni heimspekingsins, Zenó frá Elea, kom til Agóru þegar Sókrates var mjög ungur að árum, ef trúa má Plató. Hann var þá í fylgd með meistara sínum, öldunginum Parmenídesi. Báðir þessir menn höfðu mikil áhrif á Sókrates og gríska heimspeki, en um það verður rætt síðar. Parmenídes og Zenó frá Elea voru þó engan veginn einu heimspekingarnir sem Sókrates ræddi við á Agóru. Í raun og veru varð þetta torg á dögum Sókratesar vettvangur heimspekinnar og um leið háborg heimsmenningarinnar. Grískir heimspekingar á 5. öld urðu að koma til Agóru til að reyna gildi kenninga sinna og kynnast skoðunum og verkum annarra meistara. Þannig gat Sókrates á þessu torgi kynnst allri þeirri heimspeki sem uppi var í heiminum á hans tíð, stundum beint frá stórmeisturunum sjálfum, annars að þeim fjarverandi, frá hinum mikilhæfustu lærisveinum og arftökum þeirra. Allra leið lá til Agóru. Sókrates var fæddur í Aþenu og hafði vaxið upp með stórtorginu. Þess vegna hafði hann hina bestu aðstöðu sem á varð kosið til að safna saman heimspeki gullaldarinnar grísku og tileinka sér hana, vaxa með henni og verða í hinum gríska heimi helsti fulltrúi 5. aldarinnar fyrir Krists burð í sögu menningarinnar.

Hinn frægi heimspekingur Anaxagóras kom til Aþenu þegar Períkles var barn að aldri og er sagður hafa kennt honum mæls-

kulist. Ef trúa má Plató virðist sem Sókrates hafi verið of ungur til að ræða við Anaxagóras meðan hann hafðist við í Aþenu. Hins vegar talar Plató um að Sókrates hafi kynnt sér bók hans vandlega. Anaxagóras var flæmdur í útleigð frá Aþenu vegna skoðana sinna og vináttu við Períkles. Þó að Sókrates hafi því ekki haft persónukynni af Anaxagóras kynntist hann heimspeki hans mjög vel vegna þess að sautján ára að aldri gerðist hann nemandi Archelaosar. Archelaos var helsti nemandi Anaxagórasar og eftirmaður þegar meistarinn varð að flýja Aþenu.

Annar heimspekingur, sem Sókrates fræddist af á Agóru, var Díógenes frá Appollóníu. Hann var fulltrúi gömlu heimspekinganna í Míletos og kom hugmyndum þeirra til Sókratesar. Prótagóras frá Abderu, maður hins nýja tíma, kom til Aþenu um svipað leyti og Parmenídes og Zenó. Hann var talinn mestur og gáf-aðastur sófista. Hann vingaðist við Períkles og þreytti kappræður á Agóru við Zenó frá Elea. Ungmennið Sókrates er nálægur og tekur þátt í viðureigninni. Þegar Prótagóras kom til Aþenu nokkrum árunum síðar hefur hann ekki gleymt þessum unglingi og lætur orð um það falla að af öllum mönnum sem hann hafi mætt dái hann Sókrates mest, – og spáir honum mikilli framtíð. Annars urðu sófistarnir á Agóru höfuðandstæðingar Sókratesar. Fremstir þeirra voru Gorgías, Hippiás, Prodikos og Antifón. Antifón hæddi einkum Sókrates fyrir fátækt og fyrir þá heimsku að taka ekki gjald fyrir fræðslu sína. Sú fræðsla, ályktaði Antifón, sem ekkert gjald er tekið fyrir er einskis virði!

En Sókrates var ekki einn síns liðs á torginu. Hann neitar því að vísu í varnarræðu sinni að hann hafi haft lærisveina, „mathe-tes“. En félagar „hetairos“ eignaðist hann marga um ævina. Meðal þeirra Aþeninga, sem honum voru handgengastir og leituðu með honum þekkingar, nefnir Plató þá Appollódóros, Krító og son hans Krítóboulos, Hermogenes, Epigenes, Aischines, An-

tipenes, Ktesippos, Menexenes, Chairefón, og við þennan hóp verður að sjálfsögðu að bæta Plató sjálfum.

Í fylgd með Sókratesi voru á Agóru einnig heimspekingar sem komnir voru langt að. Þannig var um Pýpagóringana Simmías og Kebes frá Þebu og Echekrates frá Phleious. Mjög sennilegt verður að telja að arftaki Pýpagórasar, Philolaos, hafi sjálfur komið til Agóru. Sókrates kynntist fræðunum Pýpagóringanna svo vel að eftir að Philolaos fór til Ítalíu varð Sókrates leiðtogi þeirra Pýpagóringa sem eftir urðu í Grikklandi. Og m.a. í samræðum þessara manna hefur sú heimspeki mótast sein við þekkjum í ritum Platós um ríki frummyndanna. Sumir komu til Agóru aðeins til að sjá og ræða við Sókrates. Þannig var um Terpsion og Eukleides frá Megara (til hans flúði Plató eftir dauða Sókratesar) og Aristippos frá Kýrenu.

Af öðrum sem dáðu Sókrates, en voru ekki í „skóla“ hans, má nefna Alkibíades, Aristeides og Charmides, föðurbróður Platós. – Jafnvel sjálfur Períkles staldraði við á torginu til að hlýða á Sókrates.

Þannig gekk Sókrates og hirð hans um Agóru, torg kaupmennsku, stjórn mála og bænahalda og leitaði skjóls fyrir sól og regni undir svölum og súlnagöngum hofpresta, dómara og kaupmangara til að ræða við hina frægustu heimspekinga þeirra tíma.

Hvað rætt hefur verið undir þessum súlnagöngum Agóru vitum við ekki – aðeins hvernig þessar samræður endurspegluðust í ritum Platós, Aristótelesar og annarra grískra heimspekinga eftir daga Sókratesar. Aþeningar um miðja 5. öld skrifuðu ekki bækur. Hins vegar mátti fá rit eldri manna, eins og t.d. bók Anaxagórasar, keypta eða lesna upphátt gegn vægu verði í bókhöðunni í Orchestra, – sem annars var dans- og söngleikhús torgsins.

Löngu eftir dag Sókratesar hélt Agóra áfram að vera háborg orðsins. Og þegar Páll postuli kom til Apenu til að boða Grikkjum kristna trú (50-51 e.Kr.), talaði hann daglega á þessu torgi við hvern sem á hann vildi hlýða.

Aðrir sögustaðir

Fyrir brúðkaup sitt voru meyjar Apenu vanar að ganga austur fyrir borgina og lauga sig þar í hinni helgu lind Kallirrhoe. Hin suðræna náttúra þessa staðar var jafnvel enn fegurri en sagan um paradís. Miðjarðarhafið merlaði í sumarhitnum og þar sást bláma fyrir ströndum Argólis og úti fyrir þeim lágu eyjarnar eins og demantar í silfurhring. Hér runnu marmarasúlur og goðalíkneski Olympieidons, hinna helgu véa Seifs, saman við fegurð marinarafjallsins Hymettos í austri og tign Akrópólis í vestri.

Í þessari suðrænu paradís hittir Sókrates dag einn vin sinn Faídros. Þeir taka tal saman: „Það veit Hera að hér er fagurt,“ segir Sókrates, sest niður í grasið og laugar fætur sína í lindinni. Hann heldur lofræðu um fegurð náttúrunnar, um hve raddir sumarsins láti vel í eyrum, um milda hafrænuna og ferskleika loftsins, svala lindarinnar og mýkt jarðarinnar. Hann talar um hlýninn sem hann situr undir, um hinar skuggsælu greinar hans og nýútsprungin blóm þeirra sem fylla loftið angan. „Og eftir fórnunum og líkneskjunum að dæma,“ segir Sókrates, „hlýtur þessi staður að vera helgaður þokkadísunum og Acheláos“ (Guði fljótsins). – Faídros, vinur hans, hlýðir undrandi á þessa ræðu og segir: „Þú ert undarlegur maður, Sókrates. Þú talar eins og útlendingur sem kemur í heimsókn, en ekki eins og heirnamaður. – Þú kemur líklega aldrei út fyrir borgarmúrana.“ –

Sókrates andmælir því ekki. „Ég er fílósof,“ svarar hann. „Tré og landslag kenna mér ekki neitt, aðeins fólkið inni í borginni.“

En þótt Sókrates væri maður torgsins og teldi sig ekki læra neitt af trjám, gekk hann þó oft til skógarins helga sem nefndur

var Akademeia. Þegar hetjum og sigurvegurunum Aþenu veittist hinn æðsti frami voru þeir smurðir olíu hinna tólf helgu olíuviða þessa skógar. Nú á dögum hefur borgin vaxið yfir þennan skóg, en á tíð Sókratesar lá hann spölkorn norðvestan við Aþenu.

Akademeia var helsti lystigarður Aþeninga. Þar voru skuggsælir lundir og fagurlega gerðir gosbrunnar. Nafn sitt dró þessi staður af grískri hetju eða hálfguði, Akademos (Hekademos), sem annaðhvort hefur upphaflega átt þetta land eða staðurinn verið honum helgaður. Æskumenn Aþenu þreyttu hér íþróttir og hér kenndu sófistar heldri manna sonum gegn háu gjaldi hvernig best væri að komast áfram í heiminum. – Og undir olíuviði þessa skógar ræddust þeir við, Plató og Sókrates.

Plató átti sjálfur land að þessum skógi og hér milli Akademeia og Kolonos stofnaði hann, er stundir liðu, heimspekiskóla sinn, Akadēmía, og helgaði menntagyðjunum. Við hann urðu síðar allir háskólar heimsins kenndir, eins og kunnugt er.

Þessir staðir, sem nú hafa verið nefndir, Olympieidon og Akademeia, lágu fyrir austan og norðan borgarmúrana. En fyrir sunnan Agóru, stórtorgið, voru einnig staðir sem Sókrates hefur án efa oft reikað um. Erfitt hefur a.m.k. verið að komast hjá að berast með straumnum upp á „klettinn“, eins og Aþeningar nefndu klettahæðina Pnyx og hlýða á mestu ræðugarpa Aþenu, þar á meðal Períkles og Aristeides, þrúma yfir lýðnum. Ræðupallurinn sem þeir stóðu á (Bela) var höggvinn í klettinn og fyrir framan hann á hæðinni að norðvestan, gegnt Akrópólis, lá áheyrendasvæðið eins og hringmyndað leiksvið.

Í Aþenu á dögum Sókratesar var það að sjálfsögðu borgaraleg skylda að fylgjast sem gerst með stjórnmálum. En þó að stutt væri frá Agóru upp á Pnyx reyndist oft furðu erfitt að fá menn til að yfirgefa torgið til þess að hlýða á boðskap stjórnmálamanna.

Til að auka fundarsókn var því gripið til þess ráðs að greiða mönnum fé fyrir að hlýða á þessa leiðandi menn. Auk þess voru bogmenn Apenu gerðir út af örkinni til að smala fólkinu saman. Fóru þeir með reipi vætt rauðri málningu milli sín um Agóru og nálægar götur. Leiðin inn á áheyrendasvæði „Klettsins“ lá um einstigi og verðirnir sem þar stóðu höfðu augun á komumönnum og gengu úr skugga um hvort nokkur hefði markast af reipinu. Þeir sem báru rauðan lit á skikkju sinni fengu enga þóknun greidda fyrir að hlýða á ræðumennina. Þegar stórmál voru á dagsskrá urðu fundarmenn að vera ekki færri en 5 þúsund. Oft var þó fundarsókn treg þrátt fyrir umbun og refsingu hins opinbera.

Næsta leiti var Mouseion, helgidómur menntagyðjanna, sem upphaflega voru fjalla- eða vatnadísir. Aðrir segja, að þessi hæð dragi nafn sitt af því að hér sé grafið skáldið Mousains, lærifaðir Orfeusar. Undir Mouseion-hæðinni að norðaustan höfðu fátæklingar höggvið skúta inn í klettinn og höfðust þar við. Híbylí þessi sjást enn í dag og eru sýnd ferðamönnum og kölluð „fangelsi Sókratesar“. Ekki er það þó sannleikanum samkvæmt. Þetta var aðeins ein af fjölmörgum vistarverum í „hellisbúahverfi“ sem reis hér, þegar Sókrates var á fimmtugsaldri, vegna offjölgunar og húsaskorts í Apenu í umnróti og öryggisleysi Pelópsskagastríðsins. Þetta hellisbúahverfi lá um vesturhlíð Pnyx að Baraþrón-gjánni og um Nymfhæð og hlíðar Areopagos. Það var hluti af Koile og Milete, en þau ásamt Keramikos voru fátækrahverfi sem stungu mjög í stúf við höfðingjahverfið austur af Akrópólís.

Hæðirnar, sem risu upp yfir þessar vistarverur manneskjunnar, voru helgaðar gyðjum fegurðar og frjósemi og guðum dómsins og hefndarinnar. Þannig var Areopagos hæstiréttur glæpamála – og bænastaður morðingja. Hér var leiksvið harmleiks Aiskýlosar um móðurmorðingjann Orestes og Klýtemnestru. Í

stað Aresar-musterisins var síðar reist hér kirkja hins fyrsta Apennings, sem Páll postuli sneri til kristinnar trúar. Það var senatorinn Díonýsos, sem eftir skírn sína nefndist heilagur Denis Areopagit.

Á hæð vatnadísanna, Nymfhæð, leituðu konur Apenu á náðir frjósemisgyðjunnar. Þær létu sig velta niður þessa kletthæð að suðaustan. – Allar misfellur þessarar hlíðar eru nú máðar af og sléttar orðnar.

Vestan við Nymfhæð er litli Pnyx og til suðurs þaðan, utan við hinn mikla borgarmúr sem Cimon lét reisa á unglingsárum Sókratesar (461-457 f.Kr.), var Baraprón. Einnig hér hefur Sókrates komið og horft niður í gjána á bein þeirra sem réttvísi Apenu dæmdi til lífláts. Í fangelsinu spyr Krító Sókrates: „Hvernig á ég að grafa þig?“ Sókrates svarar spurningunni með tómlátri gamansemi. Varð honum þá e.t.v. hugsað til þessa staðar? Um legstað Sókratesar veit enginn, en saga er til um að hann hafi verið grafinn.

Ofar öllum þessum stöðum reis Akrópólís, háborgin. Oft hefur heimspekingurinn Sókrates gengið á þessum bleika kalksteini og rætt við Filokles, Kallíkrates, Mnesikles, Iktinos og Fídias og horft á þessa meistara meitla fegurð mannlífsins og hreystina í hvítan marmara og reyna að flytja leyndardóm, tign og mikilleika himnanna niður til jarðar, hingað til þessa staðar, með því að reisa hér guðunum risastór og fögur musteri.

Vegna eyðingar Persanna 480 f. Kr. var Akrópólís á sama hátt og Agóra reist úr rústum á tíð Sókratesar. Mörg musteri voru þá reist og endurbyggð undir yfirstjórn hins mikla, alvalda lýðræðisforingja, Períklesar. Tvítugur að aldri hefur Sókrates horft á Fídias vinna að listaverki sínu „Apenn Promachos“, gyðjunni sem gengur með alvæpni og berst í eldlínunni.

Hann hefur einnig séð Fídias vinna með Iktinos og Kallíkrat-

es að byggingu Parþenons, musteris Aþenu Pólías (447-432). Á austurgafhláðinu er mynd Fídíasar af fæðingu Aþenu, þar sem hún stendur í öllum herklæðum við hlið Seifs.

Á sama tíma var byrjað á öðru stórmusteri, Propylaea (437 f. Kr.) Var það allt gert úr bláum og hvítum marmara og prýtt höggmyndum af þokkagyðjunum, sem þó eru taldar eldri en musterið og því gerðar fyrir tíð Sókratesar.

Milli Propylaea og Parþenons var altari Aþenu Hygieiu, eða Aþenu gyðju heilbrigðinnar. —

Þegar Sókrates var um fertugt gekk mikil plága yfir Aþenuborg. Þá tóku menn mjög að leita á náðir gyðjunnar Hygieiu og Guðsins Asklepeios. Sagan segir, að þessi gyðja hafi eitt sinn birst Períklesi í draumi og kennt honum aðferð til að lækna verkamann einn sem fallið hafði og slasast við byggingu Propylaeu. Í þakklætisskyni fyrir þessa fræðslu gyðjunnar fékk Períkles snillinginn Pyrrhos til að gera henni helgidóm á þessum stað.

Hið litla en fagra musteri, Nike, sem helgað var Aþenu Nike eða Aþenu gyðju sigursins, var reist um svipað leyti og Propylaea undir stjórn Kallíkratesar. Musterið er reist frammi á klettabrúnni og sér þaðan yfir næstum allan Salonikuflóann. — Þjóðsagan segir að á þessum stað hafi Egeus konungur beðið komu sonar síns frá Knossos. — Mínos, hinn voldugi konungur á Krít, hafði fengið Dedalos þjóðsmið Aþenu, til að byggja fyrir sig vöndarhús með svo mörgum villugöngum að Mínótárinu, ófreskja sem var að hálfu naut og hálfu maður, fengi ekki ratað út úr því.

Sonur Mínosar konungs, Andrógeos, fór eitt sinn til Aþenu til þess að þreyta íþróttir við afreksmenn borgarinnar. Fékk hann jafnan sigur yfir heimamönnum í hverri grein. Fylltist þá Egeus, konungur Aþenu, slíkri öfund og reiði að hann lét ráða gest sinn af dögum.

Þegar Mínos konungur spurði þessi tíðindi hélt hann óvígum flota til Aþenu til að hefna sonar síns. Brenndi hann borgina og rændi landið. Og loks urðu Aþeningar, til að sefa reiði hans, að jástast undir þá kvöð að blóta honum mönnum. Á hverju ári skyldu sjö fræknir sveinar og sjö fegurstu meyjar Aþenu send til Krítar og þeim blótað ófreskjunni í völundarhúsinu, Mínótáranum.

Tvívegis var þessi grimma fórn færð. Hið þriðja ár bauðst Þeseifur, sonur Egeusar, til að fara þessa ferð og freista að drepa Mínótárann. Bað hann föður sinn að hafa það til marks að ef skipin sigldu heim undir svörtum seglum mundi hann dauður.

Þegar kom til Knossosborgar fór í hönd hið árlega nautaat og skylmingar borgarbúa. Lét Mínos konungur fyrst varpa bandingjunum fyrir nautin og berjast við hin óðu dýr. Þeseifur barðist af slíkri hreysti að hann barg lífi sínu og félaganum og vann ástir Aríöðnu, dóttur Mínosar. En ekkert gat mildað skap hins grimma konungs. Hann lét reka Aþeningana inn í völundarhúsið. En áður hafði Aríöðnu tekist að koma sverði og þráðarhnykli í fangelsið til Þeseifs. Rakti hann ofan af hnyklinum á leið sinni eftir villugöngunum. Réðst nú ófreskjan að bandingjunum með ógurlegum öskrum, en Þeseifur brá sverðinu og hafði sigur. Röktu Aþeningar sig síðan eftir Aríöðnuþræðinum út úr völundarhúsinu. Kóngsdóttir beið þeirra og flúðu þau öll til Aþenu. En í gleði sinni gleymdi Þeseifur að draga upp hin hvítu segl. Og er Egeus konungur leit svört segl á skipum sonar síns steypiti hann sér fram af klettahæðinni og beið bana.

En það er af hugvitsmanninum Dedalos að segja að Mínos konungur lét varpa honum og syni hans Ikarosi í fangelsi völundarhússins. Dedalos gerði þá sér og syni sínum vængi og flugu þeir í loft upp og svifu hátt yfir flota Mínosar. En eins og allir vita flaug Ikaros of nálægt sólinni, missti vængi sína og steypist

í hafið. En Dedalos komst til Sikileyjar. En brátt bar flota Mínosar þar að landi og heimtaði hinn voldugi konungur Dedalos framseldan. Ekki þorði Sikileyjarkóngur annað en lofa því. Var honum þó þvert um geð að framselja hugvitsmanninn og bruggaði Mínosi vélráð. Lét hann búa Krítarkonungi kerlaug og þrjár dætur sínar þjóna honum í baðinu. – Steyptu kóngsdætur yfir Mínos brennheitu vatni og varð það hans bani.

Á æskuheimili Sókratesar var ættartala ein mikil þar sem föðurætt hans var rakin til þjóðsmiðsins Dedalosar! – Má vera að Sókrates hafi einnig setið á þessari klettabrún og minnst þessa „forföður“ síns. Ef til vill hefur hann einnig komið í helgidóm hins ógæfusama konungs Egeusar sem komið er fyrir undir þessu bergi. Stærsta og helgasta musteri Akrópólís var þó Erechteum. Það var reist á árunum 421-406 f.Kr. undir stjórn Filoklesar. Fjórða hvert ár héldu Aþeningar í pílagrímsför frá Dipylon (nálægt Akademeia) gegnum Agóru upp til Erechteum. Þetta var mesta trúarhátíð Forn-Grikkja og nefndist Panáþenu-hátíðin. Prestar og yfirvöld gengu þar freinstir, en þeim fylgdu ungmenni á hvítum fákum og ungmeyjar sem höfðu með sér gullna kórónu og nýofna skikkju til að færa gyðjunni Áþenu Pólías. Var líkneski hennar komið fyrir í helgasta sal mustersins við hlið olíuviðar sem sagður er hafa fallið af himnum ofan. Lýsti henni gulllampi og mátti logi hans aldrei slokkna.

Sunnan undir Akrópólís var Díónýsosar-leiksviðið. – Þar horfði Sókrates á hverju ári á verk hinna frægustu skálda, Aiskýlosar, Evrípídesar, Sófóklesar og Aristófanesar. Sókrates átti því jafnvel að venjast að hans eigin persóna væri tekin þar til meðferðar. Aristófanes, Amipsías og Eupólís sömdu allir gamanleiki um Sókrates. Frægast varð leikrit Aristófanesar *Skýin*. Ekki verður þó séð að þetta leikrit hafi spilt vináttu leikritaskáldsins við Sókrates og Plató. Hins vegar vitnuðu ákærendur Sókratesar til

þessa leikrits löngu síðar og notuðu það sem eina af forsendum dauðadómsins.

Skammt frá hinu bogmyndaða leiksviði Díónýsosar var helgidómur hálfguðsins Asklepeiosar. Á efri árum Sókratesar var dyrkun hans mikil (eftir pláguna 429 f. Kr. sem fyrr er um getið). Um hann fjalla síðustu orð Sókratesar: „Ég skulda Asklepeiosi hana.“

En hverfum frá öllu þessu til stórtorgsins Agóru því þar eyddi Sókrates flestum stundum ævi sinnar. Og fyrir framan hinar dórisku marmarasúlur nýjustu stórbyggingar torgsins, Stóu Seifs, ræddi Sókrates við Eupyfrón, áður en hann varð að mæta fyrir dómurum sínum. Og einhvers staðar hér var varnarræða Sókratesar haldin. Um fangelsi Sókratesar vita menn ekki, en Plató segir að það hafi verið eigi langt frá þessum stað. Og þegar Krító biður Sókrates að bíða um stund með að tæma eiturbikarinn, því að enn sé sól á fjallinu, þá á hann við Hymettos í austri gegnt Agóru. Við stórtorgið í Apenu hefur Sókrates því í síðasta sinn rætt við vini sína um dauðann og eilífðina, meðan rauðir kvöldskuggar færðust yfir Hymettos, fjall hins bláa marmara.

Öld Sókratesar

Hér hefur verið brugðið upp nokkrum svipmyndum úr hinu veraldlega umhverfi Sókratesar, Aþenu. En hvernig var þá sú öld sem hann lifði á? Hvernig var hið andlega umhverfi hans og sá jarðvegur sem hann er spröttinn úr?

Um miðbik fyrsta árþúsundsins fyrir Krists burð er líkast því sem margir hinir stórbrotnustu andar mannkynsins hefji samtímis eina hina mestu framsókn sem um getur í sögu þess.

Skömmu fyrir aldamótin 500 f. Kr. sneri Gautama Búdda til Uruvelaskógar til þess að flytja heiminum boðskap sinn. Skömmu síðar reit Lao Tze bók sína um Veginn. En samtíða honum í Kína voru heimspekingarnir Konfúsíus, Mensíus og Chuang Tzu. Í Persíu reis þá upp spámaðurinn Zarabústra og í Júdeu Jesaja, Esra og aðrir spámenn Ísraels. Samtíða þessum mönnum kemur Sókrates fram á sjónarsviðið í Grikklandi. Pýþagóras, Zenó og Anaxagóras voru nokkuð eldri, en Plató og Aristóteles nokkru yngri.

Í Aþenu á dögum Sókratesar voru aðeins 350.000 íbúar og um 40 þúsundir vopnfærra manna. Þó var Aþena orðin stórveldi sem hafði skipti við öll lönd Miðjarðarhafsins. Þar eins og í öðrum grískum borgríkjum höfðu þjóðmálin þróast frá ættfeðrastjórn og einveldisstjórn hinna sterkustu til höfðingjastjórnar hinna ríkustu. En alþýðan, „demos“, skipaðist þá um leið í undirstétt sem tók að vefengja rétt þeirra sem forráð og sérréttindi höfðu. Það ástand sem þetta óhjákvæmilega skapaði notuðu ýmsir met-orðagjarnir og djarfir menn á 7. og 6. öld f. Kr. til að leggja undir sig öll völd og gerast einvaldir (Tyranar). Þegar Sókrates fæðist

hafði alþýðan brotið veldi þeirra á bak aftur og stofnað í Aþenu fyrsta lýðveldi sögunnar. Lýðræðið hafði leyst einræðið af hólmi.

Þeseifur er sagður hafa fyrstur sameinað öll ríki Attiku í eitt og gert Aþenu höfuðborg hins nýja ríkis (á 8. eða 10. öld f.Kr.). Þjóðin skiptist þá í þrjár stéttir: aðal, smábændur og iðnaðarmenn. — Þegar Þeseifur féll frá komst valdið í hendur ríkra höfðingja aðalsins. Gekk hann mjög á rétt smábænda, iðnaðarmanna og kaupmanna. Til að bæla niður uppreisn þessara stétta fékk aðallinn aðstoð harðstjóra frá Korínþu og Megara. Loks braust alþýðuforinginn Pisistratos til valda 561 og gerðist einvaldur. Synir hans, Hippías og Hipparchos, erfðu völdin eftir hans dag. Hipparchos var myrtur á Panáþenu-hátíðinni 514 og Hippías rekinn frá völdum 510. Eftir það var lýðveldið stofnað.

Skömmu fyrir daga Sókratesar reyndu Persar að gera Grikkland að hjáleigu austurlensks einræðiskonungs. En Grikkland undir forustu Aþenu vann lokasigur yfir Persum í orrustunum við Salamis og Plataeu níu árum fyrir fæðingu Sókratesar. Hófst þá gullöld í Aþenu, öld Períklesar. Stóð hún þar til Pelópsskagastríðið (431-404) batt enda á veldi Aþenu. Þannig hófst í æsku Sókratesar fyrsta lýðræði heinisins, sem vann glæsilegan sigur á erlendu stórveldi og skapaði stórstígar framfarir á öllum sviðum þjóðlífsins. En þegar Sókrates er miðaldra maður hefjast í Aþenu gerólíkir tímar, eins konar „eftirstríðsár“. Og á síðustu fjórtán æviárum hans breyttist stjórnarfarið mjög ört. Var fyrst lýðræði, síðan auðmannastjórn, þá aftur takmarkað lýðræði, síðan algert lýðræði eða múgstjórn. Upp úr því hófst valdatímabil hinna þrjátíu harðstjóra, — og loks var lýðveldið endurreist. Öll þessi stjórnarform virðast hafa átt sína annmarka. — Hin innri véfrétt Sókratesar varaði hann jafnan við að gefa sig að stjórninálum. Samt varð hann að lokum eitt af fórnardýrum hinna grínimu átaka

sem urðu milli siðlítillar einræðisstjórnar og sjóndaprar múgstjórnar.

Þróun bókmennta og lista er að sjálfsögðu óaðskiljanleg þessari þjóðfélagslegu þróun. – Á dögum Hómers eru hreystin og karlmennskan hinar æðstu dyggðir og skáldið er kátt eins og víkingur sem hyggur á strandhögg. Þá er borgríkinu stjórnað af hinum sterkasta, þeim sem fremstur gekk í orrustunni. Harðstjórar 7. aldar ræna skáldið frelsi sínu og gleði sinni. Simonides og Alkaios ortu ádeilukvæði og réðust gegn harðstjórunum. Í vitund þeirra urðu guðirnir einnig harðstjórar sem ekki þoldu að sjá mannlega velmegun og hamingju. Þess vegna urðu skáldin bölsýn og litu dökkum augum á tilveruna.

Skáld 6. aldar, Esóp og Phocylides til dæmis, halda áfram ádeilum sínum á harðstjóra og taka jafnvel að gagnrýna ýmsar gamlar kenningar í andlegum málum og krefjast skoðanafrelsis og málfrelsis. – Loks hefst uppreisn í grískum nýlendum með stuðningi Apenu gegn einveldi og harðstjórn Persa.

Þegar Sókrates fæðist eru skáldin orðin frjáls. Aiskýlos hafði þá fyrir tveimur áratugum samið óð sinn til frelsisins og föðurlandsins, leikrit sitt: *Persarnir*. En Sófókles og Evrípídes voru þá unglingar. Með Sókratesi vaxa því úr grasi margir listamenn og skáld sem allur hinn menntaði heimur þekkir enn í dag. Og bæði Sókrates og allir aðrir heimspekingar fornaldarinnar tömdu sér málfar skáldanna og notuðu líkingar úr goðsögum þeirra. Þannig héldust skáldskapur og heimspeki í hendur.

Eðlilegt var að á slíkum tímum risu öldur í andlegu lífi Apenu hærra en nokkru sinni fyrr í sögu hennar. Í því ölduróti sundlaði margan og ýmsir tóku það ráð að loka augum og eyrum fyrir öllum nýjungum og halda fast við hina gömlu kjölfestu, Hómerskvæði og trúna. Aðra ærði hið nýfengna frelsi, ný völd og auður. Þeir afneituðu öllu sem áður hafði verið í heiðri haft og vildu

rífa niður allt sem fortíðin hafði byggt upp. Þeir glötuðu trúnni og hinum siðræna grundvelli hennar og höfnuðu í auðhyggju og vonleysi. Veraldargæðin ein skiptu þá nokkru máli. Spámenn þessa nýja lífsviðhorfs var hópur greindra menntamanna sem kallaðir voru sófistar. Þeir vísuðu framgjörnum unglingum leið til valda með mætti orðsins. Öll fræðsla þeirra var hagnýt og sjálfir högnuðust þeir vel á fræðslu sinni. Hún miðaðist öll við kröfur valdabaráttu og auðhyggju. Sófistarnir kenndu mælskufræði og hvernig fylgja ætti máli fram til sigurs. Á þeim tíma, þegar hver maður varð sjálfur að sækja og verja mál sín fyrir dómstólum og á þingum, varð mælskulistin aldrei ofmetin. Sannleikur og réttlæti urðu aukaatriði, því að sófistarnir kenndu að slíkt væri raunar ekki til nema hvað hverjum og einum þætti satt og rétt. Maðurinn sjálfur er mælikvarði allra hluta og algild sannindi ekki til. Sá sterki er hamar, hinn veiki er steðji. Aflið var orðið: mælskulistin. Sá sem slunginn var í mælskulist og rökflækjum gat ákveðið hvað rétt og gott var í hverju máli. Snilld hans var einmitt í því fólgin að láta það sýnast rétt sem hagsmunir hans kröfðust að væri rétt og það gott sem honum kom vel. Til þess að ná þessu marki varð ræðumaðurinn ef svo bar undir að geta látið hið verra sýnast hið betra, hið sanna logið og hið rétta ranglæti. Eiginlega heimspeki og vísindi leiddu sófistarnir hjá sér að mestu þar sem þau töldust ekki vænleg til fjár, ekki hagnýt. – Þannig var lífsskoðun sófistanna í raun og veru aðeins réttlætning á auðhyggju þeirra og uppfræðslu um hvernig best væri að olnboga sig áfram í heiminum. Kenningar þeirra leiddu til upplausnar á siðgæði, enginn vissi lengur hvað var satt og rétt. Þeir höfðu leyst úr læðingi öfl sem þeir réðu ekki við. Nýjar ráðgátur hertóku hugi manna og hið andlega öryggisleysi og upplausn óx eftir því sem fræðsla þeirra varð meiri og rökræðurnar fleiri. Hin gamla kjölfesta sveik alla nema þá tregustu, en í hennar stað kom

þó aðeins veraldlegur hégómi og neikvæð og hol lífsskoðun vonlausra manna.

Öldin kallaði á mann sem greint gæti hismið frá kjarnanum, þrætt hinn gullna meðalveg og byggt andlegu lífi nýjan grundvöll. – Og þá gekk Sókrates fram á sviðið.

Ævi Sókratesar

Skip tímans týnast á hafi gleymskunnar og rétt saga um löngu liðna tíð verður aldrei skráð. Ekki heldur saga Sókratesar. Að vísu gerðust margir til að skrifa bækur um Sókrates og í hans nafni eftir hans dag. En allir hafa þeir eflaust eignað Sókratesi nokkuð af sínum eigin viðhorfum. Vafasamt er því hvort nokkur hafi dregið upp hina réttu sannsögulegu mynd Sókratesar, enda þótt ýmsir hinna bestu fræðimanna okkar tíma hafi talið sig þess umkomna. Myndin af Sókratesi, eins og hún hefur verið mótuð af gáfaðasta lærisveini hans, Plató, er þó ef til vill sú eina sem skiptir okkur nokkru máli. Líklegt er að hún sé sönnust. Án efa er hún fyllst og best gerð. Og hún ein hefur haft varanlegt gildi fyrir síðari tíma. Sá Sókrates sem svifið hefur yfir vötnum vest-rænnar siðmenningar í meir en tvö þúsund ár er aðeins sá Sókrates sem Plató kynnir okkur í verkum sínum. Með þessu er ekki átt við að Plató sé höfundur þeirra hugsana sem Sókrates er frægastur fyrir. Þvert á móti er full ástæða til að ætla að Plató setji ekki fram neitt meginatriði í heimspeki sinni sem Sókrates þekkti ekki og hefur rætt við þá sem á fund hans leituðu. Þetta er sjónarmið sumra hinna bestu fræðimanna um gríska heimspeki, t.d. John Burnets, A.E. Taylors og hins gríska fræðimanns Þeódorakopoulusar sem var prófessor í heimspeki við háskólann í Aþenu.

Austur af Akrópólís, sunnan við marmarafjallið Hymettos, er eitt fegursta borgarhverfið í Aþenu, Ambelópkipi. Stórhýsi,

stjórnarbyggingar og sendiráð standa nú þar sem fyrrum voru aðeins dreifð hreysi verkamanna auk nokkurra húsa auðmanna og höfðingja sem dregið höfðu sig út úr háreysti borgarinnar til að njóta sveitasælunnar. Hér á þessum stað fæddist Sókrates fyrir næstum hálfu þriðja árþúsundi. „Sókn“ þessi nefndist þá Alópeke. Flertir af erfiðisvinnu og veðurbitnir af brennheitri sól og vetrarkuldum gengu íbúar þessa staðar í grjóthöggið í fjallinu. Hingað þurfti að sækja marmarann í hina nýju Apenu, heimsborgina, sem reisa varð úr rústum eftir stríðið við Persa. Eðlilegast væri að ætla að Sókrates hafi vaxið upp við þessi kjör erfiðismannsins. Það mundi skýra vöxt hans og líkamshreysti og hvers vegna hann þolir manna best á hermennskuárum sínum hita og kulda og hvers konar mannraunir. Engar sannanir eru þó fyrir þessu og Plató dregur upp aðra mynd af þeim feðgum Sófróniskosi og Sókratesi.

Ekki var fæðing Sókratesar færð til bókar og af henni ganga engar sögur. Um fæðingarár hans vita menn þó nokkurn veginn. „Þetta er í fyrsta sinn sem ég er kallaður fyrir dómstólana og er ég nú sjötugur að aldri,“ segir Sókrates í varnarræðu sinni sem haldin var eins og kunnugt er árið 399 f. Kr. Í sumum handritum hennar stendur þó „yfir sjötugt“. Vandséð er hvort réttara er. Virðist eðlilegast að álíta að Sókrates hafi fæðst 469 f. Kr. Faðir Sókratesar, Sófróniskos, er af flestum fræðimönnum talinn hafa stundað steinsmíði. Líklega er sá orðrómur réttur, þó hann fái að vísu enga staðfestingu hjá Plató og ekki heldur í ritum Xenófóns. Þessa er fyrst getið hjá ádeiluskáldi einu á 3. öld f. Kr. En þó að Plató tali ekki um að Sófróniskos hafi stundað þessa iðn þá kann svo að hafa verið samt sem áður. Líklegt er að Plató hefði getið þess ef Sókrates hefði fæðst í auðugri ætt eða væri kominn af höfðingjum. Í Alópeke hefur öll alþýða stundað grjóthöggið á fjallinu. Plató sem sjálfur var af tignustu ættum Apenu hefur ef

til vill einhverra orsaka vegna ekki talið ástæðu til að ræða um grjóthöggið í sambandi við söguhetju sína og læriföður. Í ritum hans *Lakkes* og *Krító* birtist Sófróniskos sem vel metinn borgari af gamalli og gróinni ætt sem rakin var til þjóðsmiðs Aþeninga, Dedalosar! Plató gefur í skyn að Sófróniskos hafi verið sæmilega í álnum og verið í vinfengi við ýmsa hina fremstu menn í sókninni þar á meðal sjálfan Aristeides sem stjórnaði her Grikkja í úrslitaorrustunni við Persa.

Víða er þess getið í ritum frá síðari tímum að Sókrates hafi stundað „iðn föður síns“. Og eflitið er á mynd Sókratesar er varla hægt að verjast þeirri hugsun að líkamsbygging hans hafi meir mótast af erfiðisvinnu en áhyggjuleysi hins ríka æskumanns. Samt verður að játa að þetta styðst við ónógar heimildir og sumar eins og t.d. sú að Sókrates hafi gert líkneski af þokkagyðjunum á Akrópólís eru sannanlega rangar. Plató minnst hvergi á að Sókrates hafi, hvorki í æsku né síðar, stundað nokkra iðn. Í *Krító* talar hann um að Sókrates hafi fengið hina lögboðnu menntun í íþróttum, bókmenntum, tónlist og dansi. Á sama hátt og Plató lætur Sókrates í ritum sínum aðeins ræða við heldri menn og heimspekinga eins getur hann aðeins um þá æskufélaga hans í Alópeke, sem þekktastir urðu: Krító hinn auðuga og Lysimakkos, son Aristeidesar. Lysimakkos fyllti síðar flokk Sókratesar.

En hvernig sem atvinnu Sókratesar og föður hans kann að hafa verið háttað þá virðist eftir þeim heimildum sem helst er við að styðjast að Sókrates hafi ekki átt við örbirgð að búa í uppvextinum. Fræðimaður einn frá 3. öld f. Kr., Demetrios frá Falerum, getur þess að Sókrates hafi tekið að erfðum hús og allmikið fé, sem hann hafi fengið Krító vini sínum í hendur til ávöxtunar. Örbirgð sú, sem Sókrates talar um í varnarræðunni og skopast var að af gamanleikritaskáldum Aþenu, hefst því ekki fyrr en

síðar á ævinni, eftir að Sókrates hefur gefið sig óskiptan að köllun sinni og orðið fátækur á því að auðga heiminn.

Móðir Sókratesar, Fainarete, var ljósmóðir. Hún virðist hafa verið tvígift og átt annan son, Patrókles, með öðrum manni. Sókrates líkti oft starfi sínu við ljósmóðurstarf móður sinnar: Hún hjálpaði konum til að ala börn. Hann hjálpaði mönnum til að leysa andann úr fjötrum sínum og fangelsi.

Á hermennskuárum sínum, þegar Sókrates var orðinn miðaldra maður, gekk hann að eiga konu þá er Xanþippa hét og átti með henni þrjá syni: Lamprokles, Sófróniskos og Menexenes.

Xanþippa virðist hafa verið allmiklu yngri en Sókrates því að þegar hann beið dauða síns var yngsta barnið enn hvítvoðungur. Má vera að hún hafi verið af betri ættum en Sókrates því að það er fyrst annar sonur þeirra sem látinn er heita eftir föður Sókratesar. Margt hefur verið ritað um geðofsa Xanþippu og erjur hennar við bónda sinn. Um þetta urðu söguritarar þeim mun fróðari sem lengra leið. Sumir kunnu einnig þá sögu að segja að Sókrates hafi samtímis því sem hann var kvæntur Xanþippu einnig verið kvæntur Myrtu dóttur Aristidesar. Plató minnst þó hvergi á þetta og ef treysta má frásögn hans virðist Xanþippa aðeins hafa verið venjuleg grísk kona, suðræn til orðs og æðis og haldin afbrýðisemi gagnvart vinum manns síns sem Sókrates virtist frá hennar sjónarmiði séð meta meir en konu sína og heimili. Í *Faídon* er frá því sagt að þegar Sókrates beið dauða síns í fangelsinu hafi vinir hans komið að morgni hins síðasta dags í heimsókn til hans. Faídon segir frá: „Þegar við gengum inn sáum við að Sókrates hafði verið leystur úr hlekkjum sínum og hjá honum sat Xanþippa, sem við allir þekkjum, með barn hans í fangi. Þegar Xanþippa sá okkur setti að henni ákafan grát og hún sagði eins og konum er títt: „Sókrates, þetta verður í síðasta sinn sem þú ræðir við þessa vini þína.“ Sókrates leit á Krító og sagði:“

Láttu fylgja henni heim.“ Nokkrir úr fylgdarliði Krítós leiddu hana út en hún hljóðaði og barmaði sér. Sókrates settist þá upp og nuddaði fótleggi sína, sára undan hlekkjunum, og mælti: „Undarleg er gleðin og kynlega blönduð sorginni...”

„Xanþippa kom aftur í fangelsið síðar um daginn með öðrum konum fjölskyldunnar og ræddi við Sókrates um stund...”

Sókrates var um flest manna sérkennilegastur. Svipur hans, fas og hættir urðu mönnum undrunarefni. Hvar sem hann fór vakti hann forvitni manna. Hann var manna ljótastur. Ýmist var honum líkt við skógarguð eða hrökkvískötu. Auk þess var hann hirðulaus um klæðnað sinn. Gekk jafnan í sömu snjáðu skikkjunni og berfættur nema við alveg sérstök tækifæri. Tilburðir hans ýmsir voru einkennilegir og göngulagi hans var líkt við kjag sjófugla. Menn stöldruðu við. Það safnaðist um hann hópur og Sókrates byrjaði að tala. Ræða hans lét engan ósnortinn. Hún gerði suma að óvinum og hatursmönnum, aðra að vinum og áköfum fylgjendum. Í þeirra augum vék hið hrjúfa yfirborð fljótlega fyrir nýrri mynd. Alkibíades segir: „Þessum ytra ham hefur hann aðeins varpað utan um sig eins og úthöggni síleninn, en hið innra, sé honum lokið upp, hvílík gnótt goðspekinnar ætlið þér þá, góðir samdrykkjubræður, að þar sé fyrir? – Vitið þið að hvorki kærir hann sig hót um það hvort einhver er fríður, heldur lítilsvirðir hann það svo stórlega að enginn skyldi trúá; né heldur um það þótt einhver sé ríkur eða hafi nokkra slíka yfirburði til að bera sem fjöldinn dái, heldur álítur hann öll þessi gæði einskisverð, og okkur metur hann að engu, en lifir allan sinn aldur látandi ólíkindalátum og spaugandi við aðra. En þegar honum verður alvara og hann hefur upplokist hið innra þá veit ég ekki hvort nokkur ykkar hefur séð goðalíkneskin sem þar eru inni fyrir. En ég hefi einu sinni séð þau og virtust þau mér svo guðdómleg, svo gullin, svo ljómandi fögur og aðdánleg að ég

áleit sjálf sagt að gera það sem Sókrates skipaði mér að gera.“
(*Samdrykkjan*) *Úr þýðingu Steingríms skálds Thorsteinssonar.*

Sókrates þoldi hita og kulda manna best, hungur og líkamlegar þrengingar. Og að hreysti og hugrekki var hann öllum fremri, hvort sem um mannraunir vígvallarins var að ræða, eða það að standa með réttlætinu gegn æstum múgnum í þingsölum Aþenu. Sókrates var þó enginn alvarlegur meinlætamaður þótt hann bæri skort og harðræði manna best þegar á þurfti að halda. Hann var að eðlisfari hófsamur, en þó glaðlyndur og gamansamur, og í mannfagnaði skarst hann hvergi úr leik. Í *Samdrykkjunni* (*Symposium*) segir Plató frá frægu hófi sem Sókrates sat: „Skáldið Agapón hafði unnið bókmenntaverðlaun og efnir til mikillar veislu. Sókrates er heiðursgestur meðal margra góðra manna. Þar eru skáldin Aristófanes, Faídrod og Pausanias. Framan af skemmta menn sér við ræðuhöld og umræðuefni þessara manna er ástin. Faídrod mælir: – „Ástin er elst, göfugust og máttugust Guðanna. Hún er uppspretta alls þess sem best er. Venjulegum mönnum gefur hún hugrekki til að lifa og deyja. Ungmenni gerir hún að hetjum því að ástfanginn maður fyrirverður sig fyrir dáðlausa framgöngu í nærveru þess sem hann elskar. Fáði mér her af elskhugum og ég skal sigra heiminn.“ Þá tekur Pausanias til orða:– „Ekki er það alveg rétt sem Faídrod segir því ástin er margvísleg. Við verðum að greina milli hinnar jarðnesku ástar og þeirrar himnesku, milli samdráttar tveggja líkama annars vegar og tveggja sálna hins vegar. Hin fyrri tæmir aðeins bikar sinn en hin sanna ást skeytir engu um fegurð, fé eða völd. Hin holdlega girnd hverfur þegar æskublóminn fölnar, en hin göfuga ást er eilíf.“

Stórskáldið Aristófanes hefur fengið hiksta undir þessum ræðum, en nær sér litlu seinna og tekur að segja sögu:– „Í gamla daga voru maður og kona sameinuð í einum líkama. Sá líkami var hnöttóttur í lögun, hafði fjórar hendur og fjóra fætur og höfuð

með tvö andlit. Þessi maður gat gengið jafnt aftur á bak sem áfram og þyrfti hann að flýta sér lét hann sig velta áfram með ofsahraða og notaði þá hendur og fætur eins og rimla í hjóli. Þessi tvíkynja ættbálkur var óhemju sterkur og átti sér takmarkalaus-
an metnað. Hann var fullur uppreisnaranda og hugðist fara með ófriði á hendur guðunum. Guðirnir héldu þing og ræddu um hvernig best yrði snúist við þeirri hættu sem af þessu stafaði. Loks datt Seifi snjallræði í hug: „Kljúfum þá í tvennt,“ sagði hann, „þeir munu þá aðeinsh afa hálf af, en fórnir þeirra til Guðanna verða helmingi fleiri.“ Síðan klauf Seifur þennan tvíkynja mann í karl og konu. Upp frá þeim degi hafa þessir tveir helmingar, sem upphaflega voru eitt, þráð að sameinast og þessi þrá til að sameinast er það sem kallað er ást.“

Ýmsar fleiri ræður voru haldnar en síðastur talaði heiðursgesturinn, Sókrates: – „Hvernig ætti fáfræði mín að standast nokkurn samanburð við allan þennan vísdom og mælsku?“ byrjaði Sókrates. Samt líður ekki á löngu þar til hann er búinn að gera röksemdir fyrri ræðumanna haldlausar og verður því að byggja upp nýja kenningu um ástina. Sókrates játar sig þó fáfróðan um þetta efni en vitnar til konu einnar, Díotímu frá Mantineu, sem Sókrates segir að frætt hafi sig um heimspeki ástarinnar: „Ástin,“ segir hann, „er hinn mikli sendiboði Guðs til manna. Hún fær manninn til að þrá hið fagra og hið góða. Sá sem elskar þráir ekki aðeins fegurðina heldur einnig að skapa hana og gera hana ódauðlega. Þess vegna elskast karl og kona til að endurnýja sig og þannig að gera hið stundlega að eilífu. Fegurð er hið góða og hið góða er hamingja. Sá sem þráir fegurðina í veröld formsins mun síðar þrá fegurðina á æðra stigi í veröld andans. Þar birtist hún sem viska, réttlæti og trú. Loks birtist hún í eilífðarþrá mannsins sem leiðir hann til æðra lífs í heimi hins sanna veruleika.“ Þegar hér var komið sögu var Alkibíades leiddur drukkinn í salinn og

tekur sæti milli Agapons og Sókratesar. – „Þið virðist, herrar mínir, vera ódrukknir, slíkt er óþolandi. Látið mig stjórna veislunni þar til ykkur hefur verið veitt sómasamlega.“ Hann lét fylla vínker eitt mikið og drakk. Lét fylla það aftur og bera Sókratesi. Sókrates tæmdi fullið. Var nú efnt til kappdrykkju í salnum. Í morgunsárið sátu aðeins þrír uppi, Agapon, Aristófanes og Sókrates, og létu stóran bikar ganga á milli sín. Sókrates ræddi við skáldin um list þeirra og útskýrði hvers vegna hinn sannli listamaður hlyti að skilja og geta túlkað með list sinni gleðina og sorgina jöfnum höndum. Þegar hér var komið féll Aristófanes undir borðið og skömmu síðar einnig Agapon. Gekk þá Sókrates úr veislunni upp til Lykeion (nálægt Lykabettos), þar sem íþróttamenn voru vanir að iðka mennt sína. Þar laugaði Sókrates sig og gekk síðan til sinnar venjulegu iðju.“

Víða í ritum Platós er talað um spámannlega hæfileika og dulræna reynslu Sókratesar. Þessi hlið Sókratesar hefur oft viljað gleymast hjá þeim fræðimönnum sem líta á Sókrates sem boðbera rökréttrar og vísindalegrar hugsunar. Telja þeir þessar frásagnir stafa eingöngu af dulhneigð Platós sjálf. Rökhbyggja virðist þeim algjörlega andstæð dulrænum vitrunum trúmannsins. Þetta tvennt virðist þó óneitanlega hafa farið vel saman hjá Pýþagórasi t.d. og kenningar hans og suma lærisveina þekkti Sókrates mjög vel, eins og fyrr segir. Auk þess má benda á að mest ber á dulhneigð Platós í hinum fyrri ritum hans, en þar gætir anda Sókratesar mest. Í hinum síðari ritum hans, þar sem Sókrates hverfur í skuggann fyrir hans eigin kenningum, verður hún mun minni. Bendir þetta til að dulhyggja Sókratesar hafi verið raunveruleg og jafnvel meiri en hjá Plató sjálfum.

Algengt var að Sókrates félli skyndilega í djúpa hugleiðslu sem venjulega stóð stutta stund, en gat staðið sólarhring. Vinir hans

voru orðnir þessu vanir og létu hann, þegar svona stóð á, afskiptalaus. Í *Symposium* er einnig nefnt dæmi um þessa sérkennilegu reynslu Sókratesar. Sumarmorgun einn í herbúðunum við Poteidaia, segir Alkibíades, var Sókrates að brjóta heilann um eitthvert málefni sem hann gat ekki leyst. Ekki vildi hann þó gefast upp við að brjóta það til mergjar. Hann stóð því hreyfingarlaus í sömu sporun frain til hádegis. Hermennirnir fóru að furða sig á þessum háttum Sókratesar og sá orðrómur fór um herbúðirnar að hann hefði staðið hreyfingarlaus frá því snemma morguns niðursokkinn í hugsanir sínar. Og þannig stóð Sókrates allan þann dag. Um kvöldið fóru margir hermannanna með ábreiður sínar út undir bert loft til að fylgjast sem gerst með Sókratesi og sjá hvelengi hann gæti staðið þannig. En hann bærði ekki á sér alla nóttina. Fyrst þegar dagur rann vaknaði Sókrates af hugleiðslu sinni til þessa heims. Gerði hann þá bæn sína til hinnar rísandi sólar og hélt síðan leiðar sinnar.

Auk hugleiðslunnar var hin dulræna reynsla Sókratesar fólgin í dulskynjunum og dulheyrnum. Frá barnæsku heyrði Sókrates dularfulla rödd sem hann hélt að væri sér einum gefin. Hún átti ekkert skylt við rödd samviskunnar eða rödd skynseminnar, heldur var þessi dularfulla rödd eins konar verndarandi sem varaði hann við ýmsum hættum sem ógnuðu honum eða vinum hans. Væri henni ekki hlýtt hafði það jafnan illar afleiðingar í för með sér. Sókrates lagði þess vegna eyrun við þessari rödd og trúði á hana. Vegna aðvörunar hennar gaf hann sig eins lítið að stjórnmálum og lionum var unnt. Og þegar Sókrates hefur ákveðið að flýja ekki dauðadóm sinn, heldur mæta örlögum sínum í Aþenu, þá er það vissa hans að röddin hefði aðvarað sig hefði sú ákvörðun verið röng. Sókrates trúir ekki aðeins á sína eigin véfrétt. Hann leggur einnig mikið upp úr hinum „fornu stöfum“ Orfeusarlaunhelganna og leitar á fund dulfróðra kvenna (Díotímu t.d.)

til þess að afla sér fræðslu og hlýða á forspár. Plató, sem byrjar ritferil sinn sem leikritaskáld, og leggur sig eftir að skilja og skýra séreinkenni manna, dregur upp svo skýra mynd af þessari hlið Sókratesar, hinum dulræna djúphyggjumanni, að ætla má að Plató hafi einmitt litið á þessa eiginleika hans sem þann kjarna sem veitt hefði Sókratesi trú á að hann ætti hlutverki að gegna og gefið honum siðferðisstyrk og mátt til að fórna því öllu lífi sínu.

Slíkir trúmenn gerast venjulega predikarar og bera perlur sínar á torg þar sem þær svo oft eru fótum troðnar. Sókrates fór öðruvísi að: Um þennan innsta helgidóm sinn og aflgjafa reisti hann þrefaldan múr heilbrigðrar skynsemi, kímni og kaldrar rökvísi og gegnum þennan múr braust enginn óboðinn gestur.

Þetta er ástæðan til að sumir sem um Sókrates fjalla komast aðeins að varnargarðinum en sjá aldrei kjarnann sem hann er byggður til að vernda. Þess vegna hefur Sókrates svo oft einungis verið gerður boðberi hinnar vísindalegu rökréttu hugsunar sem afneitar öllu sem ekki verður „sannað“ og kaldhæðnin talin höfuðeinkenni hans. En hvað er þessi kaldhæðni annað en venjuleg kímni inanns sem skynjað hefur smæð mannlegra vitsmuna gagnvart lífsundrinu, en umgengst daglega sófista og stjórnmálamenn sem halda sig vitra og máttuga? Hin mikla rökvísi Sókratesar fær hann til að efast um flesta hluti, ekki síst getu skynseminnar til að skilja veröldina. Þó er það þrennt sem efí hans nær ekki til, þrennt sem er kjarni trúar hans: Að æðri máttarvöld séu til. Að veröldinni sé stjórnað af alviturri forsjón og þess vegna sé heimssamræmið til. Að sálin sé til, sé ódauðleg og lífi sínu sjálfstæða lífi. Og þetta var á tímum þegar Aþeningar trúðu almennt að dauðinn byndi enda á allt.

Áður hefur verið vikið lauslega að þeim heimspekingum sem Sókrates kynntist og ræddi við á Agóru. Ævi og kenningar Sókratesar verða ekki skýrðar án þess að kynnast þessum kunningj-

um hans og meisturum þeirra nokkru nánar. Sókrates gæti ekki verið fulltrúi 5. aldarinnar í hinum gríska heimi nema því aðeins að hann sé samnefnari þessara heimspekinga og um leið sigtið sem skilur á milli þess sem lifir og þess sem deyr. Ekki verður annað séð en að Sókrates hafi haft fullkomna þekkingu á vísindum og heimspeki síns tíma, tileinkað sér hið besta og hugsanlega vaxið upp úr henni. Þess vegna verður mannleg þekking svo smá í augum Sókratesar.

Orfeusartrú

Í *Faídon* er skýrt frá lærdómi Sókratesar. Pýþagóringarnir (Simmías og Kebes) ræða við Sókrates og leita álits hans um hvort líf sé eftir dauðann. Áður en hann svarar þessu skýrir hann frá lærdómi sínum, m.a. til að sýna vanmátt vísindanna til að svara slíkum spurningum. Þessu dæmi skal nú fylgt hér og reynt að gera grein fyrir lærdómi Sókratesar, þótt á nokkuð annan hátt verði en í *Faídon*.

Prófessor A.E. Taylor telur sennilegt að Sókrates hafi í æsku verið innvígður í launhelgar Orfeusar. Þó að naumast hafi verið færðar fullar sönnur á þetta þarf ekki að draga í efa að Sókrates hefur numið og á vissan hátt tileinkað sér fræði þessara trúarbragða, því að þau eru hinn rauði þráður í viðræðum Sókratesar (í *Faídon*) við vini sína í fangelsinu um sálina og ódauðleikann.

Þessi trú var með Grikkjum kennd við „skáldið Orfeus“, – en menn þekkja hvorki ljóð hans né sögu. Annarra spámanna hennar í Grikklandi er ekki heldur getið. Á 6. öld fyrir Krist burð hafði Orfeusartrúin í för með sér víðtæka trúarlega vakningu. Söfnuður hennar stóð opinn öllum sem játuðust undir reglu hennar og í bernsku Sókratesar leitaði flest trúhneigt fólk til launhelga hennar. Einvaldurinn Pisistratos játaði t.d. Orfeusartrú vegna þeirra vinsælda sem hún naut hjá „alþýðunni“ og jafnvel vísindamaðurinn Empedokles sem stofnaði læknaskólann á Sikiley. Meðal Grikkja á Suður-Ítalíu virtist hún einnig hafa átt fjölmarga áhangendur. – Þar hafa fundist gulltöflur með ýmsum áletrunum trúarlegs eðlis. Eftir þær verið grafnar með hinum innvígðu. Á eina af þessum töflum er skráður eftirfarandi

leiðarvísir fyrir sálina við brottför hennar úr þessum heimi: „Í höll Hadesar muntu sjá á vinstri hönd kýprustré og undir því lind eina. Forðastu þessa lind. Þá mun þér birtast önnur. Sú lind er hið svala vatn er streymir frá vötnum minninganna og gæta hennar verðir. Seg við þessa verði: „Ég er barn jarðarinnar og himinsins, ég er af guðlegum uppruna – og þið vitið það sjálfir. Gefið mér að drekka hina svölu veig úr vötnum minninganna. – Og þeir munu gefa þér að drekka af vatni ódauðleikans.“

Hér eins og víða er talað um vegina tvo, þann sem liggur til glötunar og hinn sem til lífsins liggur. Þessir vegir voru táknaðir með stafnum Y af játendum Orfeusartrúar og Pýþagóringum. Í Orfeusarlaunhelgum var kennt að til væri himnaríki, eins konar hreinsunareldur og loks víti. Hreinar sálir voru sagðar fara til himna, þær óforbetranlegu til vítis, en aðrar „vaða hreinsunareldinn“, uns þær hafa afplánað sérhverja yfirsjón. Þar var einnig kennt að maðurinn hefði lifað áður, ætti sér fortilveru. Kennt var þar og að sálin mundi fæðast ótal sinnum inn í þennan heim í ýmsum gervum (kenningin um sálnaflakk). Sál mannsins var sögð ódauðleg og guðlegar ættar. Í öndverðu bjó hún í paradís sinni, máttug, vitur og fullsæl – en féll úr hæðum sínum til jarðar og lifir þar nú í útlegð. Hómer og Hesíód ortu um eynd og skuggatilveru sem biði handan grafarinnar. Orfeusartrúin kenndi að þessi eymdar-og skuggaheimur væri jörðin og þess vegna væri líkaminn fangelsi og gröf sálariinnar.

Sókrates trúir því að andi mikilla sanninda leynist að baki þessarar trúar. Hins vegar fer Sókrates hörðum orðum um marga Orfeusardýrkendur samtíðar sinnar sem glatað hafa kjarna trúarinnar og gert hana að hindurvitnum einum. Hér eins og annars staðar varð Sókrates að velja og hafna. Og þær hugmyndir sem bárust frá Orfeusartrúnni til Sókratesar og Platós eru margar og móta skoðanir manna jafnvel enn í dag.

Alveg eins og í fræðum Orfeusartrúarinnar tala Sókrates og Plató um syndafallið og upprisuna, um ódauðleika sálarinnar og guðlegan uppruna hennar, um endurholdgun og fortilveru, hreinsun sálarinnar o.s.frv. Pýþagóringar, Parmenídes og Anaxagóras tóku upp margar kenningar Orfeustrúarinnar – en einnig þeir voru fræðarar Sókratesar. Þegar Parmenídes talar um vegina tvo, veg sannleikans og blekkinganna, þá er sú hugmynd alger hliðstæða við kenningu Orfeusartrúarinnar um ástand sálarinnar fyrir og eftir „syndafallið“. Og þessi kenning er um leið vísirinn að hinni frægu aðgreiningu Sókratesar og Platós milli þess sem er og þess sem sýnist vera. Kenningu Orfeusartrúarinnar um ódauðleika sálarinnar gerði Sókrates að sinni og gerðist boðberi hennar, þegar jafnvel ýmsir Pýþagóringar höfðu glatað henni. Þá kenningu Orfeusartrúarinnar að líkaminn sé fangelsi sálarinnar kallar Sókrates „háa og torskilda“. Hann virðist þó fallast á hana. Í *Fáidon* lætur Plató Sókrates segja: „Hvað er hreinsun annað en að losna úr viðjum holdsins eins og hin fornu fræði (Orfeusartrúin) kenna?“ „Hreinsunin“ var skilyrði þess að sálin fengi snúið aftur til paradísar sinnar. Og hér komumst við e.t.v. næst því að skilja hvers vegna það er trú Sókratesar sem knýr hann til að fórna heimspekinni lífi sínu og fá aðra til að iðka hana: Til þess að sálin kæmist aftur upp í hæðir sínar varð hún að vera hrein og það sem gerði sálina hreina var viskan sem einnig fól í sér alla mannkosti. Að leita þessarar frelsandi visku nefndist heimspeki. Í augum Sókratesar var því heimspekin frelsunarleið mannssálarinnar.

Þannig er augljóst að Orfeusartrúi hefur haft djúptæk áhrif á kenningar Sókratesar og jafnvel hætti hans. Í Orfeusarlaunhelgum var iðkuð hugleiðsla. Eins og fyrr segir féll Sókrates oft í slíka hugleiðslu og er ekki ósennilegt að hún hafi átt upptök sín í þessum launhelgum eða verið áhrif frá þeim. Trú Sókratesar á kenn-

ingar Orfeusartrúar virðist haldast óbreytt alla ævi til síðustu stundar. „Krító, ég skulda Asklepeiosi hana,“ voru eins og kunnugt er andlátsorð Sókratesar. Asklepeios var Guð lækninga og heilbrigði. Orfeusartrúin kenndi að í dauðanum losnaði sálin úr fangelsi sínu, líkamanum, læknaðist af villu og meinum jarðarinnar. Asklepeios, Guð allra lækninga, var að veita Sókratesi frelsi sitt og hina háu sýn hreinnar sálar. Bar ekki Guðinum þakkarfór, þó ekki væri nema einn hani fyrir slíka lausn? „Krító,“ segir því Sókrates, „ég skulda Asklepeiosi hana.“

Vísindi og þekking

Í tíð Sókratesar var algengt að trúarleg dulhyggja og vísindi færu saman. Ljóst er að Sókrates hefur á fyrri hluta ævi sinnar aflað sér þekkingar á þeim vísindum sem kunn voru á hans öld. Hins vegar telur hann þau ekki heimspeki sem gerir sálina frjálsa. Í *Faidon* lýsir Sókrates því hvernig hann í æsku hafði ákafa löngun til að fræðast um náttúruna og orsakir allra hluta. Hann nemur kenningar Anaxagórasar og Archelaosar um hvernig veröldin verður til og skapast í andstæðum. Á sama hátt kannar Sókrates fyrirbrigði „himins og jarðar“, jarðfræði og stjörnufræði. Hann velti því fyrir sér hvort jörðin væri flöt, eins og jónísku heimspekingarnir héldu, eða hringmynduð eins og Pýþagóras hafði kennt. Árás Zenós á stærðfræðina hefur greinilega haft mikil áhrif á Sókrates og hann virðist efast um að stærðfræði sé algild þekking. Sókrates er í Aþenu samtíða hinum mikla rúm-málsfræðingi og lækni Hippókratesi frá Kos og bæði Plató og Xenófón skýra frá því að Sókrates hafi numið þessi fræði. Það er því ekki líklegt að þetta vanmat á andlegu gildi stærðfræðinnar stafi af vanþekkingu. Stjörnufræði álítur Sókrates á sama hátt aðeins hafa hagnýtt gildi. Xenófón staðfestir það sjónarmið og lætur hann segja að nóg sé að vita nægilega mikið í stjörnufræði til þess að stýra skipi sínu eftir himintunglum eða sjá á þeim hvaða mánuður árs er eða þá hve langt sé liðið nætur. Xenófón bætir þó við að Sókrates hafi sjálfur þekkt þessi fræði. Hann telur þau aðeins ekki hafa andlegt gildi, ekki vera hina frelsandi þekkingu sem leysir sálina úr fjötrum og lyftir henni í hæðirnar.

Eitt hinna vísindalegu vandamála sem Sókrates reyndi í æsku að finna lausn á var: Með hverju hugsar maðurinn? Sókrates er talinn hafa þekkt Alkamaion frá Krótónu og augljóst er af *Fædon* að hann hefur haft nánar spurnir af kenningum hans. Alkamaion velti þessari spurningu mjög fyrir sér og leitaði efnislegrar eða hinnar líffræðilegu orsakar hugsunarinnar og kenndi að menn hugsuðu með heilanum og hann væri þess vegna undirstaða alls andlegs lífs. Kenningar Alkamaions um sambandið milli skynjunar, þekkingar og trúar þekkti Sókrates vel, eins og fyrr segir, þótt hvorki hann né Plató sætti sig við þessa einföldu lausn að efni geti hugað og sé grundvöllur andans. – Fleiri kenningar voru uppi um hugsunina: „Er það sem við hugsum með blóð (kenning Empedoklesar) eða loft (kenning Díógenesar) eða eldur (Herakleitos) ?“ spyr Sókrates í æsku sinni. Þessi setning þarf skýringar við: Þeir þrír heimspekingar sem boðuðu þessar kenningar voru allir dulhyggjumenn og þessi orð er vafasamt að skilja bókstaflega því í þeirra munni hafa þau ekki almenna merkingu. Þeir virðast ekki álíta að hugsun hvíli á efnislegum grunni heldur eigi sér andlega eða óræða orsök sem aðeins hafi verið táknuð með orðum því að yfir það óræða ná engin orð skil-in í bókstaflegri merkingu.

Ef til vill hefur þessi misskilningur á vissan hátt orðið upphaf efnafræðinnar! – Vatnið, tákn Palesar um geranda sköpunarinnar var síðar af þorra manna skilið bókstaflega sem efnisleg orsök. Loftið tákn Anaximenesar og Díógenesar frá Appollóníu var einnig skilið bókstaflega af öllum þorra manna og útlagt þannig að andinn væri loft og að menn hugsuðu með lofti! Sókrates þekkti Díógenes og heimspeki hans og virðist um skeið hafa til-einkað sér kjarna hennar og notað tákn hans. Ef þetta hefði ekki þannig verið hefði gamanleikur Aristófanesar um Sókrates verið skot út í nóttina. Leikurinn er að vísu skopstæling. En skopstæl-

ing verður að vera skopstæling á einhverju raunverulegu annars missir hún marks hjá áheyrendum. – En í þessum gamanleik (*Skýin*) lætur Aristófaness einmitt Sókrates sjálfan kenna að andinn sé loft. Sókrates er látinn búa í húsi sínu, „Hugmyndasmiðjunni“ og hafa um sig hirð tötrum klæddra spekinga sem leggja stund á heimspeki, stærðfræði, stjörnufræði og jarðfræði. – Sókrates er látinn sveiflast fram og aftur í körfu til að ná sem mestu af hreinu og þurru lofti til að hugsa með! – Í samræmi við þetta er kórinn myndaður úr skýjunum. – Þetta mundi algerlega hafa misst marks hjá gamanleikjaskáldinu hefði Sókrates ekki í raun og veru einhvern tíma notað tákn vinar síns Díógenesar um andann. Af gamansemi fremur en venjulegum misskilningi túlkar svo Aristófaness táknið (loft) í bókstaflegri merkingu eins og búast má við þar sem um skopstælingu er að ræða. Félagar Sókratesar eru gerðir að hálfgerðum vofum, hafa að hálfu sagt skilið við holdið og orðið andar. Hér eins og venjulega er skopstælingin skopstæling af staðreyndum. Og staðreyndin, sem hún vísar til, er sú að Sókrates og félagar hans hafa aðhyllst þá kenningu Orfeusartrúarinnar að menn ættu að „iðka það að deyja“. Hin táknræna merking þessara orða er sú að hlutverk heimspekings væri að losa andann úr fjötruðum sínum og úr gróf sinni, líkamanum: Sá sem deyr mun lifa. Sá sem losnað hefur úr böndum jarðarinnar, dáið frá jörðinni og hinu lægra eðli mun lifa í ríki eilífðarinnar. Þetta tákn tekur gamanleikjaskáldið einnig bókstaflega og lætur féлага Sókratesar losna við holdið, eftir því sem frekast er unnt, og verða mergsogna og skuggalega eins og vofur.

Þannig eru oft örlög tákna að menn sem ófærir eru um að skilja hina dýpri merkingu þeirra taka þau bókstaflega. Þess vegna er augljóst að ýmsir hafa orðið til að kenna að menn hugsi með lofti, eldi eða blóði þó að þetta hafi í upphafi verið sagt í táknrænni merkingu.

Enn ver er þá hin endanlega afstaða Sókratesar til þessara vísinda? – Hann reynir ekki að svara spurningunni um hvað hugsun sé. Ekki heldur spurningunum um veröldina og orsök hlutanna. Að ráða gátu alheimsins virðist honum líkast því að stara í sólina. Það gerir manninn aðeins blindan. Sókrates lét sér nægja að horfa á ímynd sólarinnar speglast í vatninu og ígrunda hið sanna viðfangsefni heimspekinnar: Manninn sjálfan.

Véfréttin í Delfí

Maður er nefndur Chairefón. Gamanskáldin grísku líktu honum í leikritum sínum við fölan, blóðlausan skugga eða vofu. Hann var holdskarpur og alvarlegur og Aristófanes gaf honum viðurnefnið „Leðurblakan“. Chairefón leitaði hins yfirskilvitlega, og þegar hann vildi fá úr því skorið, hvort meistari sinn, Sókrates, þá hálfertugur að aldri, væri vitrastur manna, hélt hann á fund völvunnar í Delfí. Véfréttin í Delfí var ævafor. Erófil spámaður á þar að hafa sagt fram óorðna hluti frá „Kletti spámannsins“. Þar var að sögn Trójustríðið sagt fyrir. Hin fyrsta eiginlega véfrétt er þó talin hafa verið í hofi Móður jarðar (Ge-Themis).

Eftir að Appollódýrkunin hófst í Delfí og hið mikla Appollómusteri var reist, fluttist véfréttin þangað. Á dögum Sókratesar álitu Grikkir þetta musteri mesta helgidóm veraldar. Á veggi þess voru skráð vísdómsorð „hinna sjö vitru manna“, þar á meðal: „Þekktu sjálfan þig“ og „hóf er á öllu best“. Miðja Appollómusterisins var álitin miðdepill jarðarinnar. Þar í klefa einum djúpt niðri í fylgsnum hofsins stóð stór ávalur töfrasteinn, er tákna átti „nafla jarðarinnar“. Hjá honum sat völvun (pythian) á þrífæti sínum, tuggði lárviðarlauf sem vígð voru Appolló, og andaði að sér eimnum sem lagði upp um sprungur á gólfinu. Þannig innblásin af Guði hofsins mælti hún fram spádóma sína.

Til þessarar völvu leituðu æðstu menn ríkisins, þegar fara skyldi í stríð eða ný lönd numin. Og þangað leituðu margir til að fá lausn á vanda sínum og leita á vit hins ókomna.

Spurning Chairefóns var óvenjuleg: „Er til nokkur maður núlifandi vitrari en Sókrates?“ – Völvun svaraði fyrir munn Guðsins og kvað engan vitrari en Sókrates. –

Þegar Sókrates frétti þetta svar véfréttarinnar, varð hann undrandi og spurði sjálfan sig: Hvað getur Guðinn átt við með þessu? Hvernig getur sá, sem ekkert veit um hin dýpstu rök, verið vitrastur manna? – Sókrates trúði á æðri máttarvöld og æðri sannindi en þau sem menn þekkja. Þess vegna á efni Sókratesar um þekkingu sína ekkert skylt við sjónarmið efasemdamannsins sem efast um allt. Sókrates trúði því að hin æðri máttarvöld gætu á ýmsan hátt komið boðum sínum til mannanna. Sjálfur taldi hann sig hafa reynslu fyrir slíku í draumum sínum og dulheyrnum. Og hann efast ekki um að innblástur skáldsins, hin andlega sýn spámannsins og „trans“ völvunnar í helgidómi Appollós væri af sama toga spunninn. Á hinn bóginn leyfði rökhyggja hans ekki að hann tæki goðsvarið trúanlegt að órannsökuðu máli. Hann varð að ganga úr skugga um það, hvort ekki væri að finna sér vitrari menn í Aþenu sem um þessar mundir var háborg heimsmenningarinnar. – Og Sókrates lagði af stað út á stræti og torg borgarinnar til að leita þeirra. Hann hélt fyrst á fund þess, sem fjöldinn dáði – hins fræga stjórnmála- og valdamanns. Og Sókrates komst að raun um, að stjórnmálamaðurinn var vitur – að sjálfs sín dómi og margra annarra, – en vissi í raun og veru ekki neitt.

Og þannig gekk Sókrates manna á milli, frá stjórnmálamönnum til skálda og frá skáldum til iðnaðarmanna, en alls staðar rak hann sig á það sama: Mennirnir héldu sig vitra, en áttu þó ekki hina sönnu þekkingu. Og að lokum þóttist Sókrates skilja, hvað Guðinn í Delfí hafði átt við: Menn þekkja ekki takmörk manlegrar þekkingar, hann hafði skilið vanmátt skynseminnar gagnvart hinu yfirskilvitlega og vissi að hann vissi ekki neitt! Þess

vegna var hann vitrastur manna! En þessi takmörk mannsins voru að dómi Sókratesar ekki alger og endanleg. Maðurinn var ekki vonlaus. Ljós hinnar sönnu þekkingar bjó í djúpum hverrar sálar og maðurinn átti í vændum að komast með auknum þroska út úr andlegu myrkri sínu. Fyrst varð þó maðurinn að skilja að hann væri algerlega fáfróður án hinnar andlegu sýnar sem er lokatakmark heimspekingsins. Og Sókratesi skildist um leið að hér væri honum af æðri máttarvöldum ætlað verk að vinna, - fá menn til að skilja fáfræði sína og leiða þá síðan frá myrkri til ljóss. Um þessa köllun sína lætur Plató Sókratesi síðar farast orð á þessa leið: Meðan ég dreg andann og hef mátt til, mun ég ekki hætta að iðka heimspeki, ekki hætta að áminna ykkur og skýra ykkur frá hinu sanna, hverjum sem ég mæti og segja eins og mér er tamt: Kæri vinur, þú ert borgari í Apenu, mjög stórri borg og frægri fyrir vitsmuni og mátt andans. Fyrirverðurðu þig ekki fyrir að sækjast svo ákaft eftir fé, frægð og heiðursmerkjum? Viltu ekki leita andans og hugsa um að fullkomna sál þína?

Aðferð Sókratesar

Til að fylgja þessari köllun sinni sagði Sókrates skilið við allt. Hann leitaði sér ekki frama með afskiptum af stjórnmálum, hann safnaði ekki fé og eigur hans gengu til þurrðar uns hann varð örsnauður maður. Hann stundaði ekkert borgaralegt starf. En hvarvetna þar sem menn komu saman á strætum eða markaðstorgum, í leikskálum eða súlnagöngum miðborgarinnar, var Sókratesar von. Hann gaf sig á tal við hvern sem var, karla og konur, og í Aþenu þeirra tíma var mikið rætt og persónukynni náin. Þar voru hvorki blöð, útvarp né sími, en fólkið sjálft var farvegur allra tíðinda, hugmynda og skoðana. Samræðulist og persónuleg áhrif skiptu því öllu máli. Og Sókrates varð að taka þátt í viðræðum um fjarskyldustu efni: stjórnmál, skáldskap, húshald, ást, listir, stríð, vísindi, hjónaband, iðnað, vináttu og eilífðarmálin. En framar öllu öðru bryddi hann þó upp á viðfangsefnum og spurningum sem fengu menn til að nema staðar og hugsa um tilgang lífs síns og hin sönnu verðmæti þess. „Hvað er sannleikur?“ spurði hann. „Hvað er réttlæti?“ „Hvað eru mannkostir?“ „Hvað er hugrekki?“ o. s. frv. Tilgangur Sókratesar með þessum viðræðum og hinum mörgu spurningum sínum var að kenna mönnum að hugsa. Til þess notaði hann ákveðna aðferð, sem við hann er kennd. Hún einkenndist einkum af fimm atriðum:

1) Sókrates skrifaði aldrei neitt sjálfur og flutti yfirleitt heldur ekki ræður, þar sem hann taldi þær ekki ná þeim tilgangi sínum að brjóta málefni til mergjar. Ræðumenn geta látið móðan mása án þess að hægt sé fyrir áheyrendur að láta þá nema staðar við einstök

atriði og rekja þau til rótar. En sé það gert verða ræðumennirnir, að álití Sókratesar, oft líkastir glymjandi málmpottum sem þagna um leið og hönd er lögð á þá. Sókrates vildi hjálpa mönnum til að komast til botns í hverju máli, og það var aðeins hægt með samræðum, réttum spurningum sem leiddu að lokum til hins rétta svars.

2) Annað einkenni á aðferð Sókratesar var að hann lést jafnan vita minna en sá, sem hann ræddi við. Á þennan hátt fékk hann menn til að varpa fram skoðunum sínum og staðhæfingum. – Venjulega tileinka menn sér það sem þeir heyra án þess að brjóta málið verulega til mergjar og rannsaka það. Sumt það sem mönnum dettur í hug af hendingu gera þeir að bjargföstum skoðunum án þess að treysta hugmyndir sínar fyrst í eldraun veruleikans. Af þessum sökum setti Sókrates skoðanir manna og fullyrðingar, eftir að hann var búinn að draga þær fram í dagsljósið, undir stranga prófraun. Fór þá oft svo að menn urðu að taka fullyrðingar sínar aftur og leita sér haldbetri skoðana og einmitt það var tilgangurinn.

3) Hugur manna er venjulega fullur af nöfnum á alls konar stefnum, hugmyndum og fyrirbærum, án þess að nokkur verulegur skilningur standi að baki þessara nafna. Auk þess er algengt að menn leggi mismunandi merkingu í sama orðið. Menn heyja oft langar og ákafar deilur um eitthvert málefni en sjá loks að deilan byggist ekki á öðru en því að þeir höfðu í upphafi lagt hvor sína merkingu í orðið eða hugtakið sem deilt var um. Til að koma í veg fyrir þetta krafðist Sókrates skilgreiningar á hugtakinu sjálfu og spurði: „Hvað er vit?“ „Hvað er fegurð?“ „Hvað er heiðarleiki?“ „Hvað er göfgi?“

4) Eftir að skilgreining var fengin var reynt hvort hún væri í samræmi við almenna reynslu og almenna notkun orðsins.

5) Og að lokum var kannað hvað af skilgreiningunni mundi leiða.

Þannig reyndi Sókrates staðhæfingar manna og varpaði fyrir borð því sem rangt reyndist en hélt áfram þar til niðurstaða og viðunandi skilgreining var fengin. En Sókrates gerði meira en afhjúpa fáfræði manna og þokulega hugsun sem ekki stóðst gagnrýni. Hann byggði einnig upp. Hann hjálpaði mönnum til að skapa nýjar og þroskaðri hugmyndir og skoðanir og fyllti þá um leið sköpunargleði og ákafa þess manns sem nemur ný lönd. Alkibíades, sem var undarlegt sambland af miklum gáfum og litlu siðgæði, segir um Sókrates:

„Ég hef hlustað á Períkles og aðra mikla ræðusköruna, en þeir hrifu mig aldrei eða vöktu hjá mér tilfinningu um smæð mína. En Sókrates hefur oftlega haft slík áhrif á mig, að mér hefur fundist ég naumast geta haldið áfram að lifa þessu lífi sem ég hefi lifað og ef ég ekki lokaði eyrum mínum fyrir orðum hans mundi ég sitja við fótiskör hans fram á elliár, því að hann knýr mig til að viðurkenna að ég eigi ekki að breyta eins og ég geri, - vanrækja þarfir sálar minnar og fást við stjórnmal.“

En eins og ríka ungmennið dáðist Alkibíades að kenningunni, en sneri burt og breytti ekki eftir henni.

Örlög Sókratesar

Sókrates, sem alinn var upp á blómaöld Períklesar, bar mikla virðingu fyrir borgaralegum skyldum. Þess vegna neyddist hann, þegar Pelópseyja-stríðið braust út, til að hverfa frá köllun sinni um hríð og gegna skyldum hins óbreytta hermanns. Hann barðist við Poteidaia 432 f. Kr., við Delion 424 f. Kr. og við Amfipólis 422 f. Kr.

Hótanir eða hagnaðarvon gátu aldrei haft áhrif á Sókrates í Aþenu og á vígvellinum brást honum ekki heldur hugrekki. Í *Samdrykkjunni* lætur Plató Alkibíades lýsa Sókratesi á hermennskuárum sínum.

„Fyrir orrustuna við Poteidaia hélt ég til í sömu tjaldbúð og Sókrates. Þar þoldi hann harðræðið betur öllum öðrum mönnum. Þegar vistir þrutu, eins og stundum vill verða í hernaði, bar enginn föstuna eins vel og Sókrates. En þegar föng voru nóg naut hann þeirra manna best. Vín drakk hann sjaldan, en kæmist hann ekki hjá að þreyta drykkju sigraði hann hvern sem var og þótt undarlegt kunni að virðast, hefur enginn nokkurn tíma séð Sókrates drukkin.

Í vetrarkuldanum bar hann sig öllum betur. Þegar hörkurnar voru sem mestar og enginn fór úr tjöldum sínum án þess að fara í þykkar skjólflíkur og vefja fætur sína gæruskinnum, þá bar Sókrates sinn gamla feld einan klæða og gekk berum fótum á ísnum. Hann bar sig betur en þeir sem skinnleistum klæddust og fékk hermennina til að blygðast sín fyrir linkind sína. . .

Mér er einnig skylt að geta hugrekkis Sókratesar á vígvellinum, því að þar hefur hann bjargað lífi mínu. Það var þá sem hers-

höfðingjarnir veittu mér verðlaun fyrir hreysti. Ég særðist og féll, en Sókrates einn yfirgaf mig ekki heldur bjargaði mér og vopnum mínum undan óvininum. Hershöfðingjarnir vildu veita mér heiðurslaunin að nokkru leyti vegna tignar minnar og ég sagði þeim að Sókratesi bæri þessi heiðurslaun. En Sókrates lagði fastar að mér en þeir að ég tæki sjálfur við heiðurslaununum.

Ég sá hann síðar á flóttanum eftir ósigur okkar í orrustunni við Delion þar sem Sókrates var fótgönguliði. Ég var sjálfur ríðandi og ekki í bráðri hættu. Mér gafst því betra tóm til að virða hann fyrir mér heldur en við Poteidaia. Hann og Lakkes (hershöfðingi) fylgdust að á flóttanum. Ég varð á vegi þeirra og bað þá vera hughrausta, því að ég skyldi verða þeim samflota. Þú hefðir átt að sjá hann þá, Aristófanes, því að þar var hann eins og þú lýsir honum (í *Skyjunum*) og eins og hann er á götum Apenu, mikill fyrir sér og leit með rólegri yfirvegum jafnt á aðgerðir óvinanna og sinna manna. Það hlaut öllum að vera ljóst, jafnvel úr fjarlægð, að hver sem á hann réðist mundi fá varmar viðtökur. Framkoma Sókratesar varð okkur til lífs því að á slíka menn er aldrei ráðist í hernaði. Hinir sem tvístrast á flóttanum eru eltir og þeir felldir.“

Þriðja orrustan, sem Sókrates tók þátt í og talað er um í *Varnarræðunni*, er almennt talin háð við Amfipólís 422. Í þeirri orrustu féllu foringjar Apenu og Spörtu, Cleon og Brasidas. Í hættum og mannaunum vígvallarins hélt Sókrates jafnan vöku sinni og komst lífs af. Á götum Apenu storkaði hann stjórnmálamönnum með réttssýni sinni og féll.

Að vísu hafði „röddin“ varað Sókrates við að hafa afskipti af stjórnmálum, en stjórnarhættir Apenu voru á þann veg að hjá því varð ekki með öllu komist.

Sumarið 406 f. Kr. vann floti Apeninga dýrkeyptan sigur við Arginoussai milli Lesbos og Litlu-Asíu. Þar týndust 4000 manns

og 25 skip. Þetta tjón kenndu Aþeningar að miklu leyti vanrækslu flotaforingjanna og voru þeir dregnir fyrir dóm 500 manna ráðsins. Þess var krafist að sami dómur yrði látinn ganga yfir alla, en mál hvers einstaks ekki tekið fyrir. Þetta var lögleysa og Sókrates, sem þá var í forsæti, mótmælti ásamt „ráðherrunum“ 50 (Prytanar), og neituðu þeir að bera málið upp. En þegar æstur múgurinn hótaði þeim dauða létu þeir undan allir nema Sókrates. En hann var ofurliði borinn og voru flotaforingjarnir ranglega dæmdir og teknir af lífi.

Tveimur árum síðar komst Sókrates aftur í lífsháska, – í það sinn vegna gagnrýni sinnar á stjórn hinna þrjátíu harðstjóra. Foringjar þeirra voru Kritías og Charmides. Þeir létu taka af lífi fjölda andstæðinga sinna og gera eigur þeirra upptækar svo að lýðræðissinnar sáu þann kost vænstan að flýja til Píreus. Sókrates sat kyrr en gagnrýndi framferði harðstjóranna. Lét Sókrates þau orð falla að undarlegt væri að hjarðsveinar ætluðu að sýna hæfni sína til fjárgæslu með því að fækka í hjörðinni. Enn undarlegra væri þó er stjórnendur heillar borgar fækkuðu þegnunum og gerðu kjör þeirra verri án þess að skammast sín og sjá að þeir væru sjálfir óhæfir stjórnendur.

Sókrates var kallaður fyrir harðstjórana tvo, - hina fyrrverandi vini sína sem sturlast höfðu í stjórnmalavafstrinu. Þeir vöruðu hann við og settu honum skilyrði: Hann varð að hætta að kenna mælskulist, hætta að ræða við unga menn undir þrítugu, - og alveg sérstaklega yrði hann að hætta að ræða um hjarðsveina ella kynni svo að fara að hann týndist sjálfur úr hjörðinni. En Sókrates hafði orð þeirra að engu. Þeir hugsuðu þá ráð sitt og ákváðu að neyða Sókrates til að taka þátt í hryðjuverkum þeirra eða láta hann „týnast úr hjörðinni“ að öðrum kosti. Gerðu þeir Sókratesi boð um að fara við fjórða mann og handtaka auðkýfing nokkurn, Leon frá Salamis. Maður þessi hafði ekkert til saka unnið,

en ætlunin var að komast yfir eigur hans með því að taka hann af lífi. Hinir þrír hlýddu og unnu verkið, en Sókrates neitaði að hlýða þessari hættulegu skipun harðstjóranna og fór hvergi. Það eitt bjargaði lífi Sókratesar að lýðveldissinnar gerðu innrás í Aþenu frá Píreus skömmu síðar og ráku harðstjórana frá völdum. – Þremur árum síðar dæmdu hinir nýju valdhafar Sókrates til dauða.

Ráðamenn Aþenu hlutu að hafa gilda ástæðu til að vilja þennan snauða og valdalaus mann feigan. En hver var hún? Hinir nýju valdhafar höfðu skuldbundið sig til að lögsækja engan mann vegna skoðana í stjórnmálum. Gagnrýni Sókratesar og sjálfstæði varð þeim þó um megn að þola. Og vilji valdhafar ryðja manni úr vegi skortir sjaldan góð ráð.

Ef hin raunverulega orsök þolir ekki dagsljósið, má jafnan finna einhverja ákæru til að hafa að yfirskini. En slíka ákæru verður að velja vandlega með tilliti til hugarástands fólksins. Á þessum tímum, sem hér um ræðir, voru hugir manna í Aþenu í uppnámi vegna tíðra helgispjalla sem unnin höfðu verið í must-erum. Í öðru lagi voru Aþeningar reiðir ýmsum óhappamönnum (Alkibíadesi o. fl.), sem brugðist höfðu landi sínu á stund hættunnar og jafnvel gengið í lið með óvinunum. Sökudólgarnir voru einkum ungir menn, sem sumir hverjir höfðu þekkt Sókrates án þess þó að vera lærisveinar hans, enda var Sókrates manna ólíklegastur til að hvetja til lagabrota og hermdarverka. – Valdhafarnir færðu sér í nyt þetta hugarástand almennings sem svo oft krefst hinnar blindu hefndar og veit ekki að hverju hann vegur.

Hin opinbera ákæra, sem var yfirskin hinnar raunverulegu, var miðuð við þetta hugarástand almennings. Sókrates var ákærður fyrir að trúa ekki á Guði Aþenu en boða trú á nýja Guði. Í öðru lagi var hann ákærður fyrir að hafa spillt ungum mönnum með kenningum sínum.

Ljóst er af *Varnarræðu* Sókratesar að hann gerir sér fyllilega ljóst að hin opinbera ákæra er aðeins yfirskin. Þess vegna eyðir hann að henni fáum orðum. Hann veit um hina raunverulegu „sök“ sína og þess vegna er *Varnarræðan* uppgjör og mat á öllu lífi hans og starfi. Hún er ekki ræða manns sem er að reyna að bjarga lífi sínu. Hún er ræða þess manns sem veit að hann er að fullkomna köllun sína með því að reynast henni trúr á örlagastund.

Um fyrri hluta ákærunnar er óþarfi að fara mörgum orðum. Ákærendurnir gera jafnvel ekki neina tilraun til að útskýra í hverju trúleysi Sókratesar sé fólgið, þaðan af síður að sanna hvernig slík ákæra getið verið dauðasök. Grikkir á 5. öld f. Kr. trúðu yfirleitt ekki á Guði Hómers og goðafræði var af mörgum skoðuð sem skáldskapur saminn mönnum til skemmtunar. – Enginn ákærði Evripídes fyrir að kalla goðafræðina alla eintóma markleysu. Sókrates gerði hvorki að játa né neita sögum um guðina. Í hans augum voru þær að vísu skáldskapur, en í innblæstri skáldsins geta hin hæstu sannindi birst. Það var því engin ástæða til að ákæra Sókrates fyrir guðleysi og jafnvel þó að svo hefði verið var ekki ástæða til að refsa honum fremur en öðrum. Sókrates taldi að ákærendurnir ættu við „röddina“, þegar þeir ákærðu hann fyrir að „finna upp nýja Guði“. Þó er ljóst af *Varnarræðunni*, að enginn ákærendanna hefur þorað að kveða upp úr um það með berum orðum. – Í borg þar sem menn trúðu almennt á véfréttir, spásagnaranda og „trans“ var fráleitt að ákæra mann og taka af lífi fyrir dulskynjanir.

Ef trúmál hefðu verið hin raunverulega ástæða hefði Sókrates verið tekinn af lífi vegna ákæru sem jafnvel saksóknararnir virðast ekki hafa skilið í hverju var fólgin. Hér hlaut annað og meira að búa á bak við. Að vísu voru „dómararnir“ hvatvís og sefjaður múgur, en valdhafarnir sem honum stýrðu höfðu raunverulega

ástæðu og hún var af „pólitískum“ toga spunnin. Sókrates var ákærður fyrir að hafa spillt ungum mönnum. Hann hvatti menn til sjálfstæðrar hugsunar og vakti vitsmunalíf þeirra. Óhjákvæmilegur förunautur vaknandi anda er gagnrýnin. *Hugsandi maður settir sig ekki við að verða leikbrúða sem dansar eftir þráðum í hendi annars manns.* – Sá sem kenndi ungum mönnum að gagnrýna spillti þeim frá sjónarmiði valdhafanna. Það var gagnrýni Sókratesar á stjórn hinna þrjátíu harðstjóra sem næstum hafði kostað hann lífið 403 f. Kr. og það var gagnrýni Sókratesar á valdhafa sem kostaði hann lífið 399.

Sókrates veit að þetta er hin raunverulega ákæra. Þess vegna segir hann í varnarræðu sinni, að Aþeningar geti ekki þaggað niður rödd gagnrýnninnar með því að taka sig af lífi, aðrir muni koma í sinn stað og þeir muni verða þeim mun harðskeyttari sem þeir séu yngri en hann. Plató er ekki heldur í vafa um að þetta sé hin raunverulega ákæra. Hvað eftir annað lætur Plató í ritum sínum valdhafana hóta Sókratesi dauða ef hann hætti ekki að gagnrýna þá og stjórnarfarið. Í *Menó* lætur Plató Sókrates gagnrýna lýðræði Aþenu og leiðtoga þess harðlega. Og sá er á hlýðir er enginn annar en sjálfur Anýtos. „Ég held, Sókrates,“ segir Anýtos að lokum, „að þér hætti um of til að gagnrýna menn. Ég ráðlegg þér að fara varlega. Jafnvel í öðrum borgum er léttara að fella menn en gera þeim gott og vissulega er því þannig farið hér í Aþenu.“ – Í *Gorgías* hótar Kallíkles Sókratesi á sama hátt að hann verði dreginn fyrir dóm með hinum alvarlegustu afleiðingum ef hann láti ekki af gagnrýni sinni.

Þessi dæmi nægja til að sanna að hvorki Sókrates né Plató gengu þess duldir að hin raunverulega ákæra er gagnrýni Sókratesar á valdhafa og stjórnarfar.

En hvert var þá eðli þessarar gagnrýni og þeirra kenninga sem hún byggðist á? Þær hlutu að vera sérstaks eðlis vegna þess að

öllum sem gagnrýnt höfðu lýðræði og lýðræðissinna og jafnvel barist á móti þeim voru gefnar upp sakir, - öllum nema Sókratesi. Hin mikla og einstæða „sök“ Sókratesar var að gera hærri kröfur til vitsmuna og siðgæðis en Aþena hafði áður þekkt. Hann bætti alin við þá mælistiku sem lögð var á persónulega stærð manna og gildi. Þetta hefur löngum reynst hin alvarlegasta yfirsjón sem hægt er að gerast sekur um í mannlegu samfélagi og þeir fáu menn sem hana gátu framið hafa jafnan verið krossfestir, brendir eða þeim byrlað eitur. Þetta á sér kynlega orsök: Flestum mönnum er það sameiginlegt að vilja teljast sæmilega góðir menn og vitrir. En hinn ósjálfráði mælikvarði á mannkosti virðist jafnan vera meðalmaður samfélagsins. Á mælistiku manngildisins er merkt t.d. talan 100 við hinn gáfaðasta og besta, talan 1 við óþroskaðasta mann samfélagsins og talan 50 við meðalmanninn. Af þessum orsökum líta menn ósjálfrátt með vissri velpóknun á brjótinn og kjánann sem fær þá sjálfa til að sýnast vitrari og betri. Með sömu velpóknun líta menn yfirleitt fall annarra og orsökina er hin sama. - Komi aftur á móti fram á sjónarsviðið maður sem ber af öllu því sem samfélagið hefur áður þekkt hækkar sá maður sjálfan mælikvarðann þannig að gáfur og aðrir mannkostir allra hinna lækka á kvarðanum í samræmi við þessa hækkun. Afburðamaðurinn verður þannig til þess að sá sem var meðalmaður verður fyrir neðan meðallag. Vilji menn vinna sig upp í fyrsta sæti verða þeir að bæta sig og taka framförum. Slíkt kostar áreynslu sem menn eru ekki alltaf reiðubúnir til að leggja á sig. Þess vegna hrópa menn á öllum tímum þegar slíkir menn koma fram: „Heldur Barrabas“! Og krossinn, eldurinn og eitrið verður hlutskipti afburðamannsins. – Þetta að vera vitrari og betri en aðrir Aþeningar, að krefjast þess réttar einstaklingsins að hugsa frjálst og mæla það sem honum býr í brjósti var sú raunverulega sök sem Sókrates varð að láta líf sitt fyrir.

Heimspeki Sókratesar

Eins og fyrr segir trúðu menn á dögum Sókratesar ekki almennt á ódauðleika sálarinnar eða sjálfstæða tilveru hennar. Þegar hinn hugumstóri og glæsilegi bardagamaður í kvæðum Hómers féll á vígvellinum yfirgaf sálin hann eins og ömurlegur skuggi hins líkamlega og jarðneska glæsileika og hvarf eins og vofa inn í ríki gleymsku og þagnar. Aðrir trúðu því að sálin væri aðeins hljómur af strengjum líffæranna.

Hinar fornu menningarþjóðir höfðu aftur á móti þá trú að sál mannsins lifði líkamsdauðann, lifði sjálfstæðu lífi og væri gædd vitsmunum, jafnvel meiri en birst gætu í skorðum þeirra líffæra sem andinn hefði enn skapað sér í heimi efnisins. Orfeusartrú flutti Grikkjum þennan boðskap og grískir heimspekingar, eins og Pýþagóras og Herakleitos, kenndu einnig að sál mannsins væri eilíf. Þessar kenningar tileinkar Sókrates sér og á grundvelli þeirra mótar hann og gefur svip sinn því hugtaki sem Vesturlandaþjóðir hafa síðan í hálf tæriðja árþúsund átt við með orðinu sál. Sókrates gefur hinu gamla hugtaki rýmri merkingu með því að tengja skynjun og hvatir, sem eiga rót sína að rekja til líkamans, hinum ódauðlegu eiginleikum sálarinnar: hinum sönnu vitsmunum.

Hið nýja hugtak Sókratesar um sálina felur í sér samruna hins dauðlega og hins ódauðlega. En hina dauðlegu þætti sálarinnar skynjun og skynsemi, sem tengd eru og háð líkamanum, skoða Sókrates og Plató þó aðeins sem stundarfyrirbrigði sem hverfi þegar sálin hefur náð fullkomnun sinni. Þannig er raunar munurinn á hinu gamla hugtaki og Orfeusartrúar og hugtaki Sókr-

atesar og Platós eingöngu á yfirborðinu, en nær ekki til hins innsta eðlis sálarinnar. Hinir æðri og ódauðlegu eðlisþættir sálarinnar tvinnast aðeins hinni lægri og stundlegu náttúru meðan sálin er í fjötrum, háð endurfæðingu og lifir í útlegð frá ríki sínu.

Sókrates trúði því að vit og tilgangur væri í allri tilverunni. Hann trúði því að að baki heimssamræmisins stæðu guðlegir vitsmunir sem stjórnuðu öllu og leiddu allt til hins góða. Flugsanir þessarar forsjónar að baki allrar tilveru nefndu Sókrates og Plató frummyndir. Frummyndir þýða því á þeirra máli: hinn sanni veruleiki í og að baki tilverunnar.

Því hefur oft verið haldið fram að Plató einn sé höfundur kenningarinnar um frummyndirnar eða „ríki frummyndanna“. Eflaust hefur Plató sett svip sinn á framsetningu hennar, en vafasamt er að eigna honum þessa kenningu, því að það verður ekki annað séð en að einmitt þessi heimspeki hafi verið þungamiðjan í lífsskoðun Sókratesar, jafnvel áður en Plató komst til vits og ára. Þess er áður getið að Pýþagóras er upphafsmaður hennar í hinum gríska heimi. Að vísu er allmikill munur á framsetningu hennar hjá Pýþagórasi og Plató, en kjarninn er hinn sami. Sókrates nemur þessa heimspeki ungur af Pýþagóringum, gerist málsvari hennar og gerir merkingu hennar dýpri og víðtækari.

Ljósast er þessi heimspeki sett fram í riti Platós *Fáidon*. Hinir sjálfsögðustu lesendur þeirrar bókar voru samtíðarmenn Sókratesar og vinir hans. Ef kenningin um „ríki frummyndanna“ hefði verið ný og frumleg heimspeki Platós sjálfs, hvers vegna ætti hann þá í þessu riti sínu að skírskota til hennar sem gamallar heimspeki sem allir vinir Sókratesar þekkja og hafa oftlega heyrt hann ræða um? Þannig setja menn ekki fram nýjar kenningar. Auk þess hefði, eins og John Burnet bendir á, Plató þá gert Sókrates að viðundri í augum gamalla vina og féлага. Að eigna

Sókratesi þessa kenningu hefði í augum þessara manna verið háð en ekki lof um meistarann, hefðu þeir ekki vitað að Sókrates þekkti og boðaði þessa kenningu.

En hvert var þá inntak þessarar heimspeki Sókratesar og Platós um „ríki frummyndanna“?

„Frummyndir“ Platós og Sókratesar eru hinn innri veruleiki. Á sama hátt og skynfærin skynja allt það sem menn sjá og heyra í hinni ytri veröld, eins skynjar sálin frummyndir sem eru veruleiki hins andlega heims. Sófistar neituðu að til væri nokkur slíkur innri veruleiki. Þeir höfðu ekki trú á að til væri neinn algildur sannleikur eða algild siðferðislögmál sem væru veruleiki í sál mannsins. Engir tveir menn eru eins sögðu þeir, og sannindi og siðferðislögmál eru jafn breytileg og mennirnir eru margir. Þannig lítur það út á yfirborðinu, viðurkenndi Sókrates, - en ef við skygnumst dýpra sjáum við þá ekki eitt sameiginlegt í djúpum allra manna, manninn sjálfan? Sjáum við ekki að baki þessara margbreytilegu sannleiksbrota yfirborðsins hinn djúpa sannleika lífsins sem birtist í óhagganlegum lögmálum veraldarinnar og í samvisku mannkynsins? Og sjáum við ekki eðli allra manna: góðvild, fegurð, réttlæti og sannleika? Allt þetta er í djúpum sálarinnar, jafnvel þótt það sé stundum mönnum hulið. Þessir eiginleikar og lögmál eru það sem Sókrates kallar „frummyndir“. „Að þekkja sjálfan sig“ er að þekkja þær.

Á þessum grundvelli byggist hinn skarpi greinarmunur sem Sókrates og Plató gera milli skoðana sem byggðar eru á ófullkominni skynjun og skilnings sem runninn er frá hinum innri veruleika sálarinnar.

Að vísu töldu þeir heim skilningarvitanna eftirlíkingu og skugga hins innra heims „frummyndanna“. Þess vegna vekja skynmyndirnar minni sálarinnar um ríki hins innri veruleika, - það himnaríki sem hún er komin frá. En sú eftirlíking verður

alltaf ófullkomin og í brotum. Hugur mannsins sem fullur er af myndum skynfæranna, getur því aðeins myndað sér ófullkomnar skoðanir sem ekki geta orðið sönn þekking. Eins og heimurinn er skuggi „frummyndanna“, eins verða skoðanir manna, sem byggðar eru á ytri skynjun, skuggi hinnar sönnu þekkingar. Hin sjáandi sál aftur á móti sem hafin er upp yfir þokuheim hinnar lægri náttúru og horfir óhvikulum augum inn í ríki „frummyndanna“ sem eru hinn sanni veruleiki, hún ein getur öðlast sanna þekkingu: Þekkingin verður eðli hennar.

Hinn sanni veruleiki er því ekki veröldin eins og við skynjum hana, heldur „frummyndir“ Guðs, sem standa henni að baki og skapa hana. Þannig er allt í hinn ytri veröld fengið að láni frá hinni innri. Að baki alls í hinum ytra heimi stendur „frummynd“ sem gefur því lit sinn og ljóma. Allir hlutir í hinn ytri veröld þiggja t.d. fegurð sína að láni frá „frummyndinni fegurð“, sem er eilíf og óumbreytanleg. Það eitt, sem „frummyndin fegurð“ yfirskyggir verður fagurt á þessari jörð. Og þegar „fegurðin“ fer, fölnar hin jarðneska fegurð og hverfur.

„Frummyndirnar“, sem eru í vitund Guðs, endurspeglast í vitsmunum og eðli mannsins að meira eða minna leyti eftir þroska hans. Hlutverk heimspekingsins var því frá sjónarmiði Sókratesar að leita þessara „frummynda“ í manninum sjálfum og kalla þær fram og flytja þar með „hið himneska til jarðar“. Þannig er fílósofía Sókratesar og Platós í innsta eðli sínu eilífðarþrá mannsins, - heimþrá hans til hins sanna og góða.

Æðst „frummyndanna“ og sú sem allar aðrar „frummyndir“ sameinast í er „Hið góða“. Í henni tvinnast saman hin sanna þekking og hin sanna dyggð sem í innsta eðli sínu eru því eitt og hið sama. Og hér er komið að kjarnanum í heimspeki Sókratesar, kenningu hans um að dyggðin sé þekking og þekkingin dyggð. Þessa kenningu Sókratesar um að hið illa væri vanþekking og

yrði sigrað með þekkingu hafa margir kallað augljósa vanþekkingu á mannlegu eðli. Aðrir láta sér nægja að tala um bjartsýni Sókratesar á mannlega náttúru en þeir meina þó hið sama, - að þessi kenning sé villa. – Þekkjum við ekki öll mýmörg dæmi þess að menn sem aflað hafa sér mikillar þekkingar og eru sagðir gáf- aðir breyta engu betur en hinir „fáfróðu“? Þekkjum við ekki doktora í læknisfræði, sem vita gjörla um hin skaðlegu áhrif áfengis, en gerast þó ofdrykkjumenn? Þekkjum við ekki lögfræðinga sem afla sér tekna með því að brjóta lög og rétt? Og þekkjum við ekki presta sem hrasa auðveldlega á vegi siðferðisins? Er af þessum dæmum ekki augljóst að hér hafi Sókratesi orðið á í messunni? Er yfirleitt nokkurt samband milli þekkingar og breytni? Lítum í kringum okkur og við munum finna gnótt „fáfróðra“ manna sem betur breyta en margir sem þekkingu hafa.

Þessi skoðun Sókratesar, að dyggðin sé þekking, virðist svo augljóslega röng að það vekur grunsemdir. – Hvernig stendur á því, að sá sem véfréttin í Delfí kallaði vitrastan allra manna skyldi ekki sjá þetta, sem við sjáum svo ljóslega, - þetta, að þó að andinn sé reiðubúinn þá er holdið veikt? Hvernig þorði Sókrates, sem á Agóru átti í látlausum orðasenum við hina frægustu menn aldarinnar á blómaskeiði hellenskrar menningar, að bera fram svo auðhrakta skoðun? Hvers vegna gerir sjálfur Aristóteles, sem gagnrýnir svo skarplega alla hellenska heimspeki fyrir sinn dag, enga athugasemd við þessa skoðun? Hér eins og víða annars staðar hættir nútímamönnum við að dæma hina fornu heimspeki ranglega vegna misskilnings á merkingu orða.

„Þekktu sjálfan þig“ er kjarninn í boðskap Sókratesar. En hvernig er hægt að öðlast slíka þekkingu? Margur kann að halda að þekkingu sé hægt að finna í bókum og ræðum viturra manna. Á þann hátt er að vísu hægt að læra boðorð um að menn megist.d. ekki stela, að menn eigi að elska náunga sinn og að rangt sé

að valda þjáningu. – En allt sem þannig er lært af bókum eða af viðræðum þarf ekki að vera annað en *minni*. Okkar kynslóð kann að halda að þetta minni sé sama og sönn þekking, – sjálfsþekking. En Sókrates og margir aðrir fornir heimspekingar álitu að þessi skoðun væri of grunnfær til að ræða hana. Það mun ástæðan fyrir þögn Aristótelesar. – Sókrates hélt að sönn þekking væri annað og meira en safnhaugur minnisins. Í hans augum var sönn þekking það, *að hið innra eðli mannsins (frummyndirnar) vaknaði og yxi fram sem veruleiki í lífi hans og breytni*. Ef einhver breytir illa á einhverju sviði þá er það vegna þess að sá eðlisþáttur hans er formyrkvaður og þessa formyrkvun kallar Sókrates fáfræði vegna þess að það er „frummynd“ hins sanna og góða sem er þá myrkri hulin. Við skulum taka dæmi:

Prófessor í lögum hefur lært utan að margar og þykkar bækur um hvað sé réttlæti. Réttlæti, segir Sókrates, er ein „frummyndanna“ og því einn af hinum innri eðlisþáttum sálarinnar. Gerum nú ráð fyrir að einmitt þessi eðlisþáttur lagaprófessorsins sé formyrkvaður. Hefur þessi maður þá til að bera sanna þekkingu á réttlætinu? Já, segja þeir sem halda að þekking sé sama og minni. Nei, segir Sókrates. Þessi maður er í raun fáfróður um réttlæti. Vegna þess að þessi eðlisþáttur sálarinnar er formyrkvaður getur öll hin mikla bókstafsþekking hans ekki komið í veg fyrir tilhneigingu hans til að vera ranglátur, ef hann hefur einhvern hagnað af að víkja frá réttu máli. Ef þessi prófessor hefur hins vegar sanna þekkingu á réttlæti þá er það vegna þess að þessi eðlisþáttur hefur vaxið fram í lífi hans og starfi. Ef svo er þá getur hann ekki hallað réttu máli vegna þess að réttlætið er eðli hans. Þess vegna er hin sanna þekking hans dyggð og dyggðin þekking.

Prófessor í guðfræði hefur lesið og lært allar ritningargreinar kristindómsins um góðvild og mannkærleika. Góðvild, að álit

Sókratesar, er einn af eðlisþáttum sálarinnar. Hugsanlegt væri þrátt fyrir allt að einmitt þessi eðlisþáttur guðfræðiprófessorsins væri formyrkvaður. Hefur þessi maður þá til að bera þekkingu á mannkærleikanum? Já, segja þeir sem halda að sönn þekking sé aðeins minni. Nei, mundi Sókrates svara. Þessi maður væri fáfróður. Vegna þess að þessi eðlisþáttur hans er formyrkvaður getur öll hin mikla bókstafsþekking hans ekki komið í veg fyrir tilhneigingu hans til þess að vera drambsamur, viðskotallur eða sérgóður. Ef þessi guðfræðiprófessor hefur aftur á móti sanna þekkingu á kærleikanum þá er það vegna þess að þessi eðlisþáttur hans hefur vaxið fram í lífi hans og starfi. Og ef svo er hlýtur allt dramb og öll síngirni að víkja vegna þess að góðvildin er eðli hans. Þess vegna er hin sanna þekking hans dyggð og dyggðin þekking.

Listskýrandi hefur lært utan að margar og þykkar bækur um sögu, þróun og tækni listarinnar. Fegurðin, segir Sókrates, er einn af eðlisþáttum sálarinnar. Gerum nú ráð fyrir að einmitt þessi eðlisþáttur listfræðingsins sé formyrkvaður. Hefur þá þessi maður til að bera þekkingu á fegurð listarinnar? Já, segja þeir sem halda að þekkingin sé eingöngu minni. Sókrates aftur á móti mundi hafa talið slíkan mann fáfróðan um fegurð. Vegna þess að þessi eðlisþáttur hans er formyrkvaður getur öll hin mikla bókstafsþekking hans ekki komið í veg fyrir þá tilhneigingu hans að vera sífellt að benda mönnum á fegurð í ljótleikanum og vanskapnaðinum og kasta rýrð á fögur og sönn listaverk. Ef þessi listfræðingur hefur aftur á móti sanna þekkingu á fegurð þá er það vegna þess að þessi eðlisþáttur hefur vaxið fram í vitund hans, í lífi hans og starfi. Og ef svo er getur hann ekki séð fegurð í vanskapnaðinum og vanskapnað í fegurðinni vegna þess að fegurðarskynið er eðli hans. Þess vegna er hin sanna þekking hans dyggð og dyggðin þekking.

Þetta voru aðeins dæmi úr hversdagslífi okkar tekin til skýringar. – Og ef við nú sjáum fleiri slík dæmi í kringum okkur, menn sem taldir eru gáfaðir og margfróðir en breyta samt illa, þá er það vegna þess að þekking þeirra er ekki sönn þekking. Hún er aðeins safnhaugur minnisins sem á sínum tíma kann að eyðast og hverfa og skilur þá manninn eftir eins og hann raunverulega var: fáfróðan og án sjálfsþekkingar.

Sókrates hélt því fram að hægt væri að kenna dyggð. En hún verður ekki kennd með því einu að auka safnhrúgu minnisins, heldur með því að hjálpa mönnum til að vekja sitt innra og sanna eðli: góðvildina, sannleikann og réttlætið.

Þannig kenndi Sókrates.

Varnarræða Sókratesar

Ekki veit ég, herrar mínir, hver áhrif ákærendur mínir hafa haft á ykkur, en mig höfðu þeir næstum sannfært. Svo snjöll voru rök þeirra. Samt var naumast nokkurt orð satt í því sem þeir sögðu. Eitt var þó í margvíslegum ósannindum þeirra sem öðru fremur vakti undrun mína. Ég á við þau ummæli að þið yrðuð að gæta þess að láta ekki blekkjast af ræðu minni. Með þessu gáfu þeir í skyn að ég væri mikill ræðuskörungur. Mér þótti það einstök óskammfeilni að segja ykkur þetta, án þess svo mikið sem að roðna, þar sem þeir þó hljóta að vita að brátt munu þessi orð afsannast er vankunnátta mín í mælskulist verður lýðum ljós - nema þeir kalli það mælskulist að segja sannleikann. Ef þeir eiga við það þá er ég þeim sammála um að ég sé ræðumaður þótt ekki fylgi ég þeirra forskrift.

Ákærendur mínir hafa, að ég hygg, varla sagt satt orð en ég mun segja ykkur allan sannleikann. En vita skuluð þið, herrar mínir, að ræða mín verður ekki skruðnæli prýdd spakmælum og fögrum orðum eins og ræður þessara manna. Nei, þið munuð fá að heyra einföld orð, þau er mér koma fyrst í hug, sögð í trú á réttan málstað. Og enginn ykkar má búast við neinu öðru. Enda mundi það lítt sæma manni á mínum aldri að ávarpa ykkur með orðflúri skólapilts. Eins ætla ég að biðja ykkur lengstra orða. Þegar þið heyrið mig verja mál mitt með sama tali og ég hef verið vanur að nota bæði á torgum þessarar borgar (þar sem margir ykkar hafa hlýtt á mig) og annars staðar, þá látið það hvorki koma ykkur á óvart né vekja neina háreysti. Leyfið mér að minna

á að þetta er í fyrsta sinn sem ég hef verið leiddur fyrir rétt, þótt ég sé orðinn sjötíu ára. Sá málflutningur sem hér tíðkast er mér því með öllu ókunnur. Ef ég væri útlendingur myndi mér eflaust fyrirgefast að ég mælti á þá mállýsku og með þeim hætti sem ég hefði alist upp við. Þess vegna bið ég ykkur nú - og sú bæn virðist mér sanngjörn, - að þið látið ykkur engu skipta hver ræðustíll minn er, - hann kann að vera betri og hann kann að vera verri - en hugsið um það eitt hvort það sem ég segi er rétt eða rangt. Þetta er æðsta skylda dómars eins og það er skylda ræðumannsins að segja sannleikann.

Fyrst er mér skylt, herrar mínir, að fjalla um hinar elstu sakargiftir sem á mig hafa verið bornar og hina fyrstu ákærendur mína, en því næst hina seinni. Ég haga málflutningi mínum þannig vegna þess að fjöldi manns hefur áður í fjöldamörg ár ákært mig í ykkar áheyrn án nokkurs sannleiksneista. Ég óttaðist þessa menn meir en Anýtos og féлага hans þótt ekki séu þeir frýnilegir. En hinir eru ennþá verri. Ég á við þá sem mótuðu ykkur í æsku og fylltu hug ykkar fordómum gegn mér. Þeir sögðu: - „Til er vitur maður, Sókrates að nafni, sem boðar nýjar kenningar um himnana og hefur kannað alla hluti undir jörðu niðri og getur látið röng rök sigra hin réttu.“ Það eru þessir menn, herrar mínir, þeir sem breiða út þennan orðróð, sem eru hinir hættulegu ákærendur mínir því að þeir sem á þá hlýða álíta að hver sem kannar þessi fræði verði trúlaus. Auk þess eru þessir ákærendur fjölmargir og hafa nú sakfelld mig í fjöldamörg ár. Og það sem meira er þeir hafa talað til ykkar þegar þið voruð auðtryggastir og sumir ykkar voru börn en aðrir unglingar. Og þeir unnu beinlínis mál sitt í auðri sök þar sem mér var þar enginn til varnar. Og það sem gerir málið erfðast er að mér er ekki einu sinni unnt að þekkja nöfn þessara manna, nema hvað svo vill til að einn þeirra er leikritaskáld. Allt þetta fólk sem hefur

ákært mig vegna öfundar og róggirni, - og sumir aðeins til að segja öðrum það sem þeim hefur verið sagt, - allt þetta fólk er mér erfitt viðureignar. Ég hef engin tök á að leiða það hingað til að láta það standa fyrir máli sínu. Ég verð að setta mig við að flytja vörn mína gegn ósýnilegum andstæðingi því að hér er enginn til að svara.

Ég verð að biðja ykkur að trúa mér er ég segi að ákærendur mínir séu í tveimur hópum, annars vegar þeir sem nú ákæra mig og hins vegar þeir sem áður hafa ákært mig og ég hef nefnt. Og þið munuð vera mér samdóma um að ég verði fyrst að snúast gegn hinum síðarnefndu. Þið hafið fyrr heyrt þá rægja mig og miklu verr en þá sem nú ákæra mig.

Nú er mér skylt að verja mál mitt, herrar mínir, og ég verð að reyna á þeim stutta tíma sem mér er ætlaður að eyða þeim rangsnúnu hugmyndum sem sáð hefur verið í huga ykkar á mörgum árum. Það er von mín að þetta takist, herrar mínir, og það er trú mín að það yrði ykkurt il góðs engu síður en mér. En ég þekki eðli þessa máls og þótt ég voni að vörn mín reynist góð þá er mér ljóst að hér er við ramman reip að draga. En þessu verða guðirnir að ráða. Mér ber að hlýða lögnum og verja mál mitt.

Við skulum hverfa til upphafs þessa máls og rifja upp þær árásir sem valdar eru að óvinsældum mínum og hvatt hafa Meletos til að bera fram þessa ákæru. Hvað var það sem rógtungurnar sögðu er þær réðust á mannorð mitt? Ég verð að lesa upp kæruskjal þeirra eins og þær væru ákærendur hér í réttinum: - „Sókrates er sekur um glæpsamlega forvitni með því að brjóta heilann um hluti undir jörðinni og uppi í loftinu og hann lætur léleg rök sigrá góð rök og kennir öðrum að fylgja fordæmi sínu.“ Eitthvað á þessa leið er ákæra þeirra. Þið hafið sjálfir séð í leikriti Aristófanesar að Sókrates er þar látinn sveiflast í lausu lofti og segist þar ganga á skýjunum og aðra álíka vitleysu sem mér hefur aldrei

til hugar komið að halda fram. Ég segi þetta ekki til að lítilsvirða slíka kunnáttu, ef einhver skyldi eiga yfir henni að ráða, - ég kynni þá að fá fleiri ákærur frá Meletos, - en sannleikurinn er sá, herrar mínir, að ég læt mig þessi fræði engu skipta. Ég kalla ykkur flesta til vitnis um þetta, alla sem á mig hafið hlýtt (og það hafa flestir ykkar gert), ég bið þess að þið berið saman bækur ykkar um þu að hvort nokkur hafi nokkurn tíma heyrt mig ræða lengur eða skemur um þessa hluti við nokkurn mann. Og þá munuð þið komast að raun um að annað sem almenningur hefur um mig sagt er álíka markleysa.

Sannleikurinn er sá að ekkert er hæft í þessum ákærum. Ef þið hafið heyrt einhvern segja að ég reyni að uppfræða menn og taki fé fyrir þá er einnig það ósatt. Ég vildi að svo væri því að ég álít það lofsvert að til sé maður sem fær er um að kenna eins og þeir Gorgías frá Leontini, Prodikos frá Keos og Hippías frá Elis. Hverjum þessara manna er það leikur einn að fara inn í hvaða borg sem er og telja unga menn á að yfirgefa samborgara sína, sem þeir geta umgengist ókeypis, og koma til sín og borga sér fé fyrir þessi forréttindi og láta þá þakka sér fyrir í tilbót. Enn einn þessara snillinga er maður frá Paros sem ég hef heyrt að hafi verið hér á ferð. Ég mætti á leið minni manni sem hefur greitt sófistum meira fé en allir aðrir til samans. Ég á hér við Kallías Hipponikosson. Ég spurði hann því að ég veit að hann á tvo syni: „Kallías,“ sagði ég, „ef synir þínir hefðu verið folöld eða kálfar, þá hefðum við auðveldlega getað fundið þeim ráðunaut og borgað honum fyrir að fullkomna eðlisgáfur þeirra. Þessi maður yrði að bera gott skynbragð á tamningu og landbúnað. En hvaða fræðara hyggstu velja þeim fyrst þeir eru nú menn? Hver er sérfræðingur í að fullkomna hinar mannlegu og borgaralegu dyggðir? Ég býst við að þú hafir hugleitt þetta þar sem þú átt syni. Er slíkur maður til eða er hann hvergi að finna?“ „Hann er til,“ svar-

aði hann. „Hver er hann, og hvaðan kemur hann?“ sagði ég, „og hvað tekur hann fyrir fræðsluna?“

„Euenos frá Paros, Sókrates,“ sagði hann, „og hann tekur 5 mínur fyrir fræðsluna.“ Mér fannst að fagna bæri þessum manni sem byggir yfir slíkri kunnáttu og seldi hana við svo vægu verði. Ég mundi sannarlega hreykja mér hátt og þykjast mikill maður ef ég kynni þessa hluti. En sannleikurinn er sá, herrar mínir, að ég kann þá alls ekki.

Hér kynni einhver að vilja taka fram í fyrir mér og spyrja: „En hvað er það þá sem þú gerir, Sókrates? Hvernig má það vera að menn hafi misskilið þig á þennan hátt? Trúlega hefði allt þetta umtal og skvaldur aldrei komið upp ef þú hefðir aðeins fengist við venjuleg störf og verið eins og fólk er flest. Segðu okkur ástæðuna, ef þú vilt ekki að við segjum okkur hana sjálfir.“ Þetta virðist mér sanngjörn tilnæli og ég mun reyna að skýra ykkur frá því sem valdið hefur þessari fölsku frægð minni. Gefið mér því gott hljóð. Vera má að sumir ykkar haldi að ég sé að gera að gamni mínu. En þið megið treysta því að ég mun segja ykkur allan sannleikann.

Þessa frægð mína hef ég, herrar mínir, hlotið fyrir eins konar visku. Hvaða visku? Mannlega visku geri ég ráð fyrir. Svo virðist sem ég sé í raun og veru vitur í þessum takmarkaða skilningi orðsins. Menn ætla að snillingarnir sem ég minntist á áðan eigi þá visku sem æðri er mannviti. Ég veit ekki hvað annað á að kalla hana. Ég hef að minnsta kosti enga þekkingu á slíkum vísdómi og hver sem það segir fer með staðlausa stafi. Kallið ekki fram í fyrir mér þótt að ykkur virðist fullyrðing mín fjarstæðukennd, því að það sem ég ætla að segja ykkur er ekki mín eigin skoðun. Ég skírskota til óyggjandi heimildar. Ég leiði fram Guðinn í Delfi og kveð hann til vitnis um visku mína, hvers virði hún sé.

Þið þekkið allir Chairefón. Hann var vinur minn frá barn-

æsku og góður flokksmaður ykkar sem fylgdi ykkur nú síðast í útlegðina og sneri aftur heim með ykkur. Og þið vitið hvernig maður Chairefón var, brennandi í andanum að hverju sem hann gekk. Hann hélt eitt sinn til Delfí og lagði þessa spurningu fyrir Guðinn – eins og ég sagði áðan, herrar mínir, kallið ekki fram í – hann spurði hvort nokkur maður væri vitrari en ég. Völván svaraði því að enginn væri mér vitrari. Þar sem Chairefón er látinn mun bróðir hans, sem hér er staddur, staðfesta þetta.

En hvers vegna er ég að segja ykkur frá þessu? Það er af því að ég vil að ykkur verði ljóst hvernig árásirnar á mannorð initt fyrst hófust. Þegar ég heyrði svar véfréttarinnar sagði ég við sjálfan mig: Við hvað getur Guðinn átt? Hvers vegna talar hann í ráðgátum? Mér er fullljóst að visku á ég enga, hvorki mikla né litla. Hvers vegna segir hann þá að ég sé vitrastur allra manna í veröldinni? Hann mælir ekki markleysu, því að það hæfir honum ekki.

Er ég hafði hugleitt þetta um skeið ákvað ég, þótt mér væri það ógeðfellt, að kanna sannleiksgildi þessara orða á eftirfarandi hátt: Ég hélt á fund manns nokkurs er hafði orð á sér fyrir að vera mjög vitur, vegna þess að ég hugsaði að hér eða hvergi mundi ég fá hrakið svar véfréttarinnar og gæti sagt við hinn háa anda: „Þú sagðir að ég væri vitrastur allra manna en hér er maður sem er mér vitrari.“

Ég fór nú að kanna vísdóm mannsins, - ég þarf ekki að nafngreina hann, en það var einn af stjórnmálamönnum okkar sem ég tók til athugunar þegar ég varð fyrir þessari reynslu, - og í viðræðunum við hann komst ég að þeirri niðurstöðu að þótt hann virtist vitur maður að margra dómi og einkum sjálfs sín þá var hann það þó ekki í raun og veru. En þegar ég fór að reyna að sýna honum fram á að hann aðeins héldi sig vitran en væri það ekki í raun og veru, þá mætti sú viðleitni mín andúð bæði hjá

honum og mörgum öðrum sem þar voru staddir. Þegar ég hélt burt hugsaði ég með sjálfum mér: „Sannarlega er ég þó vitrari en þessi maður. Hvorugur okkar virðist hafa neinni þekkingu af að státa, en hann heldur sig vita eitthvað, þótt hann viti ekkert, en mér er ljós fáfræði mín. Ég virðist því vera ofurlítið vitrari að því leyti, að ég held mig ekki vita það sem ég veit ekki.“

Eftir þetta fór ég til að ræða við annan mann sem sagður var jafnvel enn vitrari en hinn fyrri. Og aftur komst ég að hinni sömu niðurstöðu. Og einnig þar lögðu menn fæð á mig, bæði hann sjálfur og margir aðrir.

Upp frá þessu gekk ég frá einum til annars og ræddi við þá. Ég sá mér til hugarangurs og ótta að menn tóku að líta mig illu auga, en mér fannst ég knúinn til að láta hina helgu skyldu mína ganga fyrir öllu öðru. Þar sem ég var að reyna að leysa gátu goðsvarsins hlaut ég að eiga viðræður við hvern þann mann sem talinn var vitur. Og það get ég svarið við Hundinn, herrar mínir (því að ykkur verð ég að segja allan sannleikann), að ég sannfærðist um, er ég rannsakaði þetta að boði Guðsins, að þeir sem voru í mestu álit, höfðu næstum ekkert til brunns að bera, en aðrir, sem sagðir voru þeim síðri, voru miklu betur að sér í hagnýtum fræðum.

Ég vil að þið lítið á þessi ævintýri mín sem eins konar pílagrínsför sem farin var til að ganga endanlega úr skugga um sannleiksgildi goðsvarsins. Er ég hafði rætt við stjórnámálamennina, hélt ég á fund skáldanna, leikritaskálda, ljóðskálda, og allra hinna í þeirri trú að þar myndi sannast að ég væri þeim óvitrari. Ég kynnti mér það sem ég hugði bestu verk þeirra og spurði þá síðan nákvæmlega hvernig bæri að skilja rit þeirra, meðfram í þeirri von að ég fræddist eitthvað af þeim. Ég fyrirverð mig, herrar mínir, að segja ykkur sannleikann, en hann verð ég þó að segja. Það mátti svo heita að allir sem við voru staddir, gætu skýrt

Þessi kvæði betur en höfundar þeirra. Svo að ég komst einnig brátt að niðurstöðu um skáldin: Kvæði þeirra eru ekki ort af visku, heldur af eins konar tilfinningu eða innblæstri. Þeir eru eins og sjáendur og spámenn sem flytja allan sinn háleita boðskap án þess að skilja merkingu hans sjálfir. Mér virtist það ljóst að þannig væri þessu farið um skáldin að þau hefðu fullkominn skilning á öllum hlutum sem þau vissu ekkert um. Ég hvarf því einnig frá þeim með þá skoðun að ég hefði hið sama fram yfir þau sem ég hafði fram yfir stjórnmálamennina.

Að síðustu hélt ég á fund iðnaðarmanna. Ég vissi vel að ég hafði sjálfur næstum enga tæknilega kunnáttu og ég var viss um að þeir kynnu skil á mörgum merkilegum hlutum. Sú varð einnig raunin á. Þeir kunnu það sem ég kunni ekki og voru því að því leyti vitrari en ég. En, herrar mínir, þessir sérfræðingar virtust hafa sama annmarka og skáldin. Vegna þess að þeir kunnu vel sína iðngrein þóttust þeir hafa fullkominn skilning á öllum öðrum hlutum, þeim sem mikilvægastir eru. Þessi villa fannst mér þyngri á metunum en hin verklega kunnátta þeirra. Þess vegna spurði ég sjálfan mig fyrir hönd véfréttarinnar hvort ég vildi heldur vera eins og ég var – og eiga hvorki hlutdeild í vísdómi þeirra né fávisku – eða hafa hvort tveggja eins og þeir. Og ég svaraði sjálfur véfréttinni að best væri að vera eins og ég var.

Afleiðingar þessara rannsókna minna urðu þær, herrar mínir, að ég hef bakað mér hatur margra manna, sem verið hefur ótrúlega biturt og langætt. Það hefur leitt af sér margvíslegan rógburð þar á meðan þann að ég gerði mér viskuna að atvinnu. Er það vegna þess að í hvert sinn sem ég get sannað að sá sem þykist vera vitur á einhverju sviði sé það ekki, halda þeir sem á hlýða að ég viti þetta allt sjálfur. En sannleikurinn, herrar mínir, er án efa sá að sannvitur er enginn nema Guð einn og með þessu goðsvari á hann við það að mannlegur vísdómur sé lítils eða einskis virði.

Mér virðist að hann eigi ekki beint við Sókrates, heldur hafi hann aðeins notað nafn mitt til dæmis eins og hann vildi segja: „Hinn vitrasti meðal manna er sá, sem eins og Sókrates veit að viska hans er í raun og veru engin.“

Þetta er ástæðan til að ég geng um enn þann dag í dag, kanna og rannsaka að boði Guðsins hvort einhver sé vitur, hvort sem hann er samborgari minn eða aðkomumaður. Og þegar mér virðist einhver ekki vitur, reyni ég að styðja mál Guðsins með því að sanna að hann sé það ekki. Vegna þessarar iðju hefur mér hvorki gefist tóm til að sinna málum borgríkisins né hugsa um heimilisparfir. Þjónustan við Guðinn hefur gert mig að öreiga.

Það er einnig önnur ástæða fyrir óvinsældum mínum. Fjöldi ungra manna sem eiga ríka feður og hafa lítið við að vera hafa hópast til mín og skemmt sér við að heyra aðra menn reynda. Þeir fylgja oft fordæmi mínu og taka að þráspyrja menn og sjá þannig, að ég hygg, að fjöldi manna sem þykist vita eitthvað veit í raun og veru lítið eða ekki neitt. Af þessu leiðir að fórnardýr þeirra reiðast, ekki þeim heldur mér. Og þeir kvarta um að hrakmenni nokkurt, Sókrates að nafni, fylli höfuð ungra manna með öfugsnúnum hugmyndum. En spyrji þá einhver hvað hann geri og hvað hann kenni sem hefur þessi áhrif, verður þeim ógreitt um svör. En til að breiða yfir þennan vanda sinn grípa þeir til hinnar sígildu ákæru, sem alltaf er notuð þegar sakfella á heimspeking: að hann fræði nemendur sína um það sem er á hinum eða undir jörðinni, að hann trúi ekki á guðina og láti rangt sýnast rétt. Ég býst við að þeir yrðu tregir til að viðurkenna sannleikann, en hann er sá að þeir eru sekir fundnir um að látast vita eitthvað þó að þeir viti alls ekki neitt.

Að minni hyggju óttast þeir um sitt eigið álit, og þar sem þeir eru margir og kappgjarnir hafa þeir bæði fyrr og síðar fyllt eyru ykkar lævísu rógi sínum. Þetta er ástæðan til að Meletos, Aný-

tos og Lykon hafa nú ráðist á mig. Meletos tekur upp hanskann fyrir skáldin, Anýtos fyrir iðnaðarmennina og stjórnmálamennina og Lykon fyrir ræðumennina. Mér þætti því furðu gegna ef mér tækist, eins og ég sagði í upphafi máls míns, að uppræta úr hugum ykkar á þessum stutta tíma svo rótgróinn misskilning.

Þetta, herrar mínir, er sannleikurinn. Ég ef ekki dregið dul á neitt í ræðu minni, hvorki stórt né smátt. Ég þykist þess fullviss, að þetta hreinskilna tal mitt sé orsök óvinsælda minna. Og vissulega sannar einnig það að ég fer með rétt mál og að ég heflýst rétt eðli og orsökum þeirrar ákæru sem hér er fram borin gegn mér. Hvort heldur sem þið rannsakið þær nú eða síðar mun ykkur skiljast að þetta eru staðreyndir málsins.

Ég læt þetta svar nægja við þeim sakargiftum sem hinir fyrstu ákærendur hafa á mig borið. Ég mun nú snúa mér að Meletos, valmenninu og föðurlandsvininum, eins og hann kallar sjálfan sig, og síðan að hinum.

Við skulum fyrst endurskoða vitnisburð þeirra eins og um nýja málssókn væri að ræða. Hann er eitthvað á þessa leið: - „Sókrates er sekur um að spilla hugarfari æskunnar og að trúá á ný máttarvöld í stað þeirra guða sem viðurkenndir eru af ríkinu.“ – Þannig er ákæran. Athugum nú hvern einstakan þátt hennar. Hún segir að ég sé sekur um að spilla æskulýðum. En ég fullyrði, herrar mínir, að Meletos er sekur um að fjalla af léttúð um alvarlegt mál með því að kalla menn fyrir rétt að ófyrirsýnju og þykjast vera umhugað um málefni sem hann hefur aldrei látið sig neinu varða. Ég mun reyna að sanna þetta á ótvíræðan hátt.

Komdu hingað, Meletos, og svaraðu mér. Þú lítur á það sem höfuðnauðsyn, er það ekki, að ungmenni okkar njóti hinnar bestu leiðsagnar?

– „Já“.

Vel mælt. Segðu nú þessum mönnum hver sá maður er sem

hefur bætandi áhrif á ungdóminn. Það veistu auðvitað, fyrst þér er svona annit um hann. Í mér segist þú hafa fundið hin siðspillandi áhrif og þú hefur ákært mig fyrir augliti þessara manna. Talaðu nú til þeirra og bentu þeim á þann mann sem hefur siðbætandi áhrif á æskulýðinn. – Þarna sérðu, Meletos, þérvefst tunga um tönn og getur ekki svarað. Virðist þér þetta vera þér samboðið og er það ekki í sjálfu sér næg sönnun þess sem ég sagði að þú létir þig málefnið engu skipta? Segðu mér nú, vinur minn, hver siðbætir æskulýðinn?

– „Það gera lögin.“

Ég átti ekki við það, minn kæri herra. Ég var að biðja þig að nefna mér þann mann sem er þessi lög holdi klædd.

– „Það eru þessir menn, Sókrates, dómararnir.“

Þú átt við, Meletos, að þeir séu færir um að uppfræða æskulýðinn og gera hann betri.

– „Já, vissulega.“

Á þetta við um alla dómarana eða aðeins um suma þeirra?

– „Alla.“

Þetta eru mikil og góð tíðindi og mörg gerast þau nú valmennin. Og bæta nú áheyrendurnir hérna einnig æskuna eða hvað?

– „Já, einnig þeir.“

Og hvað um þá sem eru í 500 manna ráðinu?

– „Já, þeir líka.“

En borgararnir á þjóðfundinum, - ætli þeir spilli æskulýðnum, eða siðbæta þeir hann allir saman?

– „Já, þeir sömuleiðis.“

Þá virðist svo sem allir Aþeningar hafi göfgandi áhrif á æskuna nema ég einn: ég sé sá eini sem spilli henni. Er það skoðun þín?

– „Já, bjargföst sannfæring.“

Þetta er óneitanlegur harla skuggalegur eiginleiki sem þú hef-

ur fundið í fari mínu. En má ég spyrja þig annarrar spurningar. Ef við nú heimfærum þetta upp á hesta, álítur þú þá að gervallt mannkynið hafi bætandi áhrif á þá, en til sé aðeins einn maður sem spillir þeim? Eða er hér sannleikanum alveg snúið við? Er það ekki aðeins einn maður eða örfáir menn, tannningamennirnir, sem færir eru um að gera þá betri, en allur fjöldi þeirra manna, sem hesta þurfa að nota, skemmi þá? Er þessu ekki þannig farið, Meletos, bæði um hesta og allar aðrar skepnur? Þetta er augljóst mál, hvort sem þið Anytos neitið því eða játið. Æskulýðurinn væri ekki á flæðiskeri staddur ef aðeins einn maður spillti honum, en allir aðrir hefðu á hann siðbætandi áhrif. Um þetta þarf ég ekki að fara fleiri orðum. Þú hefur sannað það nógssamlega, Meletos, að þú hefur aldrei látið þig æskulýðinn neinu skipta, að þú hefur aldrei hirt neitt um það mál sem þú nú stefnir mér fyrir.

Og segðu mér ennfremur, Meletos, hvort betra er að vera meðal góðra manna eða vondra? Svaraðu mér þessu, heillakarlinn, það ætti ekki að vera erfitt. Er ekki raunin sú, að vondir menn hafa ill áhrif á þá sem þeir umgangast og að góð áhrif fylgja þá góðum mönnum?

– „Það er rétt.“

Er til sá maður sem vill fremur hljóta illt en gott frá félögum sínum? Svaraðu mér, vinur minn, lögin gera þér skylt að svara. Vill nokkur maður fremur láta gera sér illt en gott?

– „Auðvitað ekki.“

Þegar þú stefndir mér hingað fyrir að spilla ungmönnum og gera þá að verri mönnum, áttir þú þá við að ég gerði það viljandi eða óviljandi?

– „Viljandi, auðvitað.“

Hvers vegna ert þú, Meletos, svona ungur orðinn miklu vitrari en ég eftir öll mín ár? Þú hefur skilið að vondir menn eru öllum

til ills, en góðir menn gera þeim gott sem unngangast þá, en ég er sá glópur að skilja ekki einu sinni að með því að gera féлага minn að verri manni á ég það á hættu að hljóta af honum illt eitt? Og svo segir þú, að ég vinni þetta óþurftarverk viljandi. Nei, ég trúi þessu ekki, Meletos, og ég held ekki að neinn annar trúi því. Annaðhvort hef ég ekki spilt æskulýðnum eða þá gert það óviljandi. Ákæra þín er ósönn hvort heldur sem er. En hafi ég óviljandi verið valdur að spillingu, þá er hinn rétti málarekstur gagnvart slíkum óviljandi yfirsjónum ekki að stefna sakborningnum fyrir þennan dómstól, heldur ræða við hann í einrúmi til að uppfræða hann og áminna. Augljóst er að ég muni hætta því sem ég geri óviljandi þegar ég kemst í réttan skilning um það. En þú hefur jafnan forðast að hitta mig að máli og látið hjá líða að uppfræða mig um þessa hluti og nú stefniðu mér fyrir þennan dómstól sem er staður ætlaður þeim sem þarf að refsa, en ekki hinum sem þarf að uppfræða.

Nú er það öllum ljóst, herrar mínir, að Meletos hefur, eins og ég sagði, aldrei sýnt neinn áhuga á þessu máli. Samt bið ég þig að segja okkur, Meletos, á hvern hátt þú álítur að ég spilli hugarfari ungra manna. Ljóst er af ákæru þinni, að þú telur mig sekan um að kenna þeim að trúa á ný máttarvöld í stað hinna viðurkenndu guða ríkisins. Er það ekki sú kenning mín sem þú segir að hafi siðspillandi áhrif á æskulýðinn?

– „Jú, það segi ég einmitt.“

Þá skora ég á þig, Meletos, í nafni þessara sömu guða, sem hér er um að ræða, að þú útskýrir orð þín betur, bæði fyrir mér og dómurunum, því að mér er merking þeirra ráðgáta. Á að skilja þau svo að ég kenni mönnum að trúa á einhverja Guði (en í því felst að ég trúi sjálfur á Guði og sé ekki alger guðleysingi, og geti því ekki verið sekur að því leyti), aðra en þá sem viðurkenndir eru af ríkinu, svo að ákæra þín byggist á því að þeir eru annars

konar guðir? Eða ásakar þú mig um að trúa alls ekki á neina Guði og kenna öðrum að gera hið sama?

– „Já, ég segi að þú sért trúlaus á alla Guði.“

Þú gerir mig forviða, Meletos. Hvað gengur þér til að halda slíku fram? Heldur þú þá, að ég trúi ekki eins og allir að sólin og tunglið séu guðir?

– „Það gerir hann alls ekki, dómamar, þar sem hann segir að sólin sé steinn og tunglið sé jörð.“

Heldur þú vinur minn, Meletos, að þú sért að kæra Anaxagóras? Og lítið álit hefur þú þá á þessum herrum, ef þú hyggur þá svo fávísa að þeir viti ekki að bækur Anaxagórasar frá Klazomenai eru fullar af þessum kenningum. Og svo ættu ungmennin að fræðast um þessar hugmyndir af mér, þegar þeir geta öðru hvoru keypt þær á torginu fyrir eina drökmu í hæsta lagi og gert á eftir gys að Sókratesi ef hann eignaði sér þessar einkennilegu hugmyndir. Segðu mér, Meletos, hreinskilnislega, hvort þetta sé álit þitt á mér? Trúi ég ekki á neina Guði?

– „Nei, enga. Þú ert algerlega trúlaus.“

Orð þín eru engan veginn sennileg, Meletos, og ég held að þú trúir þeim ekki sjálfur. Ég fæ ekki betur séð, herrar mínir, en að þessi maður sé ófyrirleitinn ofbeldisseggur og hafi lagt fram ákæru sína á hendur mér af ungæðingslegri mikilmennsku og sjálfbirgingshætti. Hann virðist vera að finna upp eins konar gáfnapróf til að leggja fyrir mig og hugsa með sjálfum sér: „Skyldi hinn alvísi Sókrates sjá að ég ber fram þessar mótsagnir sjálfum mér til skemmtunar, eða mun mér takast að blekkja hann og alla áheyrendurna?“ Vissulega virðist mér hann tvísaga í þessari ákæru sem eins vel mætti orða þannig: „Sókrates er sekur um að trúa ekki á guðina, en trúir á guðina.“ Og þetta er ekkert annað en léttúðarhjal.

Nú bið ég ykkur, herrar mínir, að íhuga með mér þau rök sem

leiða til þessarar niðurstöðu. Og þú, Meletos, munt verða við bón okkar og svara spurningum mínum. Viljið þið minnast þess, sem ég bað ykkur um í upphafi að kalla ekki fram í þótt ég hagi orðum mínum eins og ég er vanur?

Meletos, er nokkurs staðar í veröldinni til sá maður sem trúir að til séu mannvirki, en ekki menn? Látið hann svara, herrar mínir, og hætta þessum sífelldu undanbrögðum. Er til nokkur maður sem trúir að til sé hestamennska, en ekki hestar? Eða að til sé hljómlist, en ekki hljómlistarmenn? Nei, vinur minn, hann er hvergi til. Ef þú vilt ekki svara sjálfur, þá skal ég segja þér það og öðrum sem hér eru. En næstu spurningu verður þú að svara: Er til nokkur maður sem trúir á æðri mátt, en ekki æðri máttarvöld?

– „Nei.“

D rengilega gert að svara þessu með aðstoð réttarins. En þú hefur svarið í ákærinni að ég trúi á og kenni öðrum að trúa á andleg öfl. – Það skiptir ekki máli hvort þau eru gömul eða ný, aðalatriðið er að ég trúi á þau samkvæmt þinni eigin staðhæfingu. En ef ég nú trúi á andleg öfl, hlýt ég þá ekki einnig að trúa á andlega verur? Er þetta ekki rétt? Ég býst við að þögn þín sé sama og samþykki. Er það ekki trú okkar að andlegar verur séu annaðhvort guðir eða launbörn Guðanna? Játarðu þessu?

– „Já, auðvitað.“

En ef ég trúi á andlegar verur, eins og þú staðhæfir, og ef þessar andlegu verur eru guðir í einhverjum skilningi, þá komumst við að þeirri niðurstöðu sem ég minntist á áðan þegar ég sagði að þú værir að reyna vitsmuni mína þér til gamans með því að fullyrða fyrst að ég trúi ekki á Guði og segja síðan að ég trúi á þá, þar sem ég trúi á andlegar verur. Ef þessar andlegu verur eru á hinn bóginn launbörn Guðanna, sem þeir hafa annaðhvort átt með þokkadísunum eða öðrum næðrum eins og sagan hermir, mundi

þá nokkur maður trúá því að börn Guðanna væru til, en ekki guðirnir sjálfir? Það væri alveg eins broslegt og að halda að múlasnar væru til en hvorki hestar né asnar. Nei, Meletos, það fer ekki hjá því að þú hefur borið þessar ásakanir fram til að reyna mig, eða þá að þú hefur gefist upp við að finna sanna sök sem þú gætir ákært mig fyrir. Það er gjörsamlega óhugsandi að þú getir sannfært nokkurn mann með einhverja vitglóru um að trú á yfirnáttúrleg og guðleg áhrifaöfl feli ekki í sér trúna á yfirnáttúrlegar og guðlegar verur og gagnkvæmt.

Ég held ekki, herrar mínir, að ég þurfi að hafa varnarræðu mína lengri til að hreinsa mig af áburði Meletosar. Það sem ég hef þegar sagt ætti að nægja. En ykkur er vel ljóst að það er satt sem ég sagði fyrr í ræðu minni, að ég hef kallað yfir mig mikinn og bitran fjandskap og hann mun verða minn dauðadómur ef svo á að fara, hvorki Meletos né Anýtos, heldur rógur og öfund mikils hluta þjóðarinnar. Þetta hefur áður drepit marga saklausa menn og á eftir að fella einn fleiri. Það eru engin líkindi til að ég verði sá síðasti. Nú kynni einhver að segja: „Finnur þú ekki til neinnar iðrunar, Sókrates, yfir að hafa stundað iðju, sem stofnar þér í þá hættu að vera gerður að dauðamanni?“ Og ég svara honum þannig: Þér skjátlást, vinur minn, ef þú heldur að nokkur manndómsmaður geti óttast dauða sinn. Í starfi sínu má hann aðeins hugsa um það eitt, hvort það sem hann gerir sé rétt eða rangt, hvort hann breyti sem góður drengur eða lítilmenni. Vesælir hefðu þeir verið í þínum augum, kapparnir sem féllu við Trójuborg, og þó einkum sonur Þetisar. Þú minnist þess ef til vill að hann virti heiður sinn meira en hættuna, þegar gyðjan móðir hans varaði hann við henni með þessum orðum, ef ég man rétt: „Sonur minn, ef þú hefnir dauða vinar þíns Patróklosar og drepur Hektor, muntu sjálfur láta lífið. Næst eftir Hektor mun þér bani búinn.“

Þótt hann fengi þessa aðvörun, hirti hann hvorki um hættu né dauða, en óttaðist það eitt að lifa við skömm og hefna ekki vina sinna. „Lát mig deyja strax,“ sagði hann, „þegar ég hef hefnt mín á fjandmanninum, fremur en híma hér við hin trjónuðu skip, öllum til athlægis og jörðinni til byrði.“ Heldur þú að hann hafi hirt um hættu og dauða?

Sannleikurinn er sá, herrar mínir, að þar sem maður hefur einu sinni tekið sér stöðu, annaðhvort vegna þess, að hann telur það sjálfur vera rétt eða til að hlýða skipun, þar á hann að minni hyggju að standa, bjóða hættunni byrginn og setja hvorki dauðann né neitt annað ofar heiðri sínum.

Hafi ég, herrar mínir, staðið á mínum stað eins og hver annar við Poteidaju, Amfípolis og Delíon og boðið hættunni byrginn í þeirri stöðu er fyrirliðar þeir, sem þið völduð til að stjórna, settu mig í þá væri ég sjálfum mér harla ósamskvæmur ef ég nú af ótta við dauðann eða einhverja aðra hættu flýði úr þeirri stöðu sem Guðinn hefur að minni hyggju sett mig í, að lifa fyrir heimpekina og læra að þekkja sjálfan mig og aðra. Það mundi sannarlega vera smáanarlegt og þá væri ekki nema réttmætt að draga mig fyrir dóm og ákæra um að hafa ekki trúað á guðina, að hafa ekki hlýtt véfréttinni, að vera hræddur við dauðann og þykjast vera vitur þótt ég sé það ekki. Því það að hræðast dauðann, herrar mínir, er einnig að þykjast vita það sem maður veit ekki. Enginn veit hvort dauðinn er ekki í raun og veru hin mesta hamingja sem manninum getur hlotnast. En menn óttast dauðann eins og þeir væru vissir um að hann sé hið versta af öllu illu. Og er þetta ekki einmitt sú vítaverða fáfræði að þykjast vita það sem maður veit ekki? Og aðeins í þessum skilningi álít ég að ég standi frammar öðrum mönnum. Ef ég á einhvern hátt get talist einhverjum vitrari þá er það að þessu leyti, ég hef enga þekkingu á því hvað við tekur eftir dauðann og mér er einnig ljóst að ég á hana ekki.

Hitt veit ég að það er illt og ódrengilegt að gera það sem rangt er og hlýða ekki yfirboðara sínum, hvort heldur sem hann er Guð eða maður. Þess vegna mun ég aldrei hræðast eða forðast meir þá hluti sem ég veit ekki nema kunni að reynast góðir, heldur en þá sem ég veit að eru illir.

Ef þið nú skylduð hlýða mér að taka ekkert mark á Anýtosi, sem hefur sagt, að annaðhvort hefði alls ekki átt að stefna mér, eða fyrst ég er kominn hingað, þá eigi að dæma mig til dauða, því að ef ég slyppi núna myndu allir synir ykkar verða gerspílltir við að leggja stund á það sem Sókrates kennir. Ef þið nú vegna þessa álits segðuð við mig: „Sókrates, í þetta sinn munum við ekki hlusta á Anýtos og sýkna þig, en aðeins með því skilyrði að þú eyðir ekki ævi þinni framar í þessa rannsókn og lættir við heim-spekina. Ef við stöndum þig að því að halda henni áfram munum við taka þig af lífi.“ Ef þið nú, eins og ég sagði, skylduð bjóða mér að sleppa mér með þessum skilyrðum, þá mundi ég svara: „Herrar mínir, ég virði ykkur og elska, en framar ber mér að hlýða Guði en ykkur. Og meðan ég dreg andann og mér endist fjör mun ég aldrei hætta að iðka heimspeki, gagnrýna ykkur og benda hverjum sem ég mæti á sannleikann.“ Ég mun halda áfram að segja eins og ég er vanur: „Vinur minn, þú ert Aþeningur og átt heima í borg sem er stærst og frægust á jarðríki fyrir visku sína og mátt. Skammast þú þín ekki fyrir að sækjast eftir völdum og met-orðum og reyna að komast yfir allt það fé, sem þú getur, en einskismeta sannleika, þekkingu og fullkomnun sálar þinnar?“ Og ef einhver ykkar neitar þessu og segist leggja stund á þetta læt ég hann ekki strax frá mér fara eða yfirgef hann. Nei, ég mun spyrja hann, rannsaka og reyna. Og komi það á daginn að hann þykist vera fullkomnari en hann er mun ég segja honum til syndanna fyrir að vanrækja það sem verðmætast er, en sóa kröftum á smá-muni. Þetta mun ég gera hverjum sem ég mæti, ungum jafnt sem

öldnum, aðkomumönnum og borgurum, en einkum þó ykkur samborgurum mínum, þar sem þið eruð nákomnari. Því að þið skuluð vita að þetta geri ég að boði Guðsins og það er trú mín að ekki hafi ykkur hlotnast önnur meiri gæfa í þessari borg en starf mitt í hans þjónustu.

Ég ver öllum mínum stundum til að ganga um meðal ykkar og freista þess að fá ykkur, unga og gamla, til að hugsa ekki mest um hold ykkar og eigur, heldur um það sem dýrmætast er, anda ykkar. Ég hef sagt við ykkur: „Auðurinn skapar ekki hið góða, heldur skapar hið góða allan auð og alla hamingju bæði einstaklingum og borgríkinu.“ Ef ég nú siðspilli ungum mönnum með þessum boðskap, þá verður hann að teljast hættulegur. En segi einhver að boðskapur minn sé annar en þetta, þá fer hann með staðlausa staf. Þess vegna segi ég nú við ykkur, herrar mínir: „Ykkur er í sjálfsvald sett hvort þið hlustið á Anýtos eða ekki og hvort þið sýknið mig eða ekki. En nú vitið þið að ég mun ekki breyta stefnu minni, jafnvel þó að ég ætti að deyja hundrað sinnum.

Þögn, gefið hljóð, herrar mínir. Minnst bóna minnar um að fá að tala óhindraður. Auk þess hygg ég að þið gætuð haft af því gagn að hlusta. Ég hef sitthvað fleira að segja ykkur sem kann að vekja hávær mótnæli, en ég bið ykkur um að sýna sjálfstjórn. Ef ég er það sem ég segist vera, þá fullyrði ég að þið munuð vinna ykkur meira tjón en mér með því að taka mig af lífi. Hvorki Meletos né Anýtos geta unnið mér nokkurt mein. Til þess hafa þeir engan mátt, því að ég trúi því ekki að lögmál Guðsins leyfi það að betri maður bíði tjón af hinum verri. Vafalaust getur ákær-andi minn tekið mig af lífi eða dæmt mig í útleigð eða svipt mig mannréttindum. Og hann kann að ætla og margir aðrir með honum að þetta sé hin mesta ógæfa, en þar er ég á öðru máli. Ég hygg að það sé miklu verra að gera það sem hann gerir nú, að reyna að láta taka saklausan mann af lífi.

Ég mun því ekki, herrar mínir, verja mál mitt til að bjarga mér, eins og þið kynnuð að ætla, heldur til að bjarga ykkur frá að syndga gegn Guðinum með því að dæma mig, sem er gjöf hans til ykkar. Ef þið látið taka mig af lífi, verður annar maður ekki auðfundinn til að taka sæti mitt. Það kann að þykja broslegt, en það er rétt í bókstaflegum skilningi, að Guðinn hefur sérstaklega sent mig til þessarar borgar eins og hún væri stór og kyngóður hestur, sem orðinn er latur vegna stærðar sinnar og þyrfti á örvun broddflugunnar að halda. Mér virðist að Guðinn hafi sett mig í þessa borg til að gegna hlutverki slíkrar flugu. Og myrkranna á milli er ég á látlausu flögri um alla borgina til að vekja ykkur, vanda um við ykkur og ávita ykkur, hvern einasta ykkar. Ykkur verður ekki auðvelt, herrar mínir, að finna mann í minn stað og því skuluð þið fara að mínum ráðum og láta mig halda lífi. Mig grunar samt að ekki líði á löngu þar til þið vaknið af svefnmókinu og farið í reiði ykkar að ráðum Anytosar og drepíð mig í einu höggi. Og síðan munuð þið halda áfram að sofa alla ykkar ævidaga, nema Guðinn sendi ykkur af miskunnsemi sinni annan mann til að halda áfram verki mínu.

Ef þið efist um að ég geti verið sendur sem gjöf Guðsins til þessarar borgar, þá mun ykkur skiljast það af því sem ég nú mun segja, að ég er slíkur maður. Er það eðlilegt að ég skuli ekkert hafa hirt um eigin hag og þolað þá auðmýkingu að verða að vanrækja fjölskyldu mína öll þessi ár sem ég hef fórnað ykkur og gengið um meðal ykkar eins og faðir eða eldri bróðir til að hvetja ykkur til að leita hins fagra, sanna og góða? Ef ég hefði gert mér þetta til skemmtunar, eða hefði mér verið greitt fé fyrir góðar ráðleggingar, þá hefði verið hægt að skýra breytni mína. En nú sjáið þið sjálfir að þó að ákærendur mínir hafi án þess að skammast sín sakað mig um alls konar glæpi aðra, þá hafa þeir aldrei gengið svo langt í blygðunarleysi að halda því fram að ég hafi

nokkru sinni tekið við eða krafist borgunar frá nokkrum manni. Það vitni sem ég hef til að sanna að staðhæfing mín sé rétt er að minni hyggju mjög sannfærandi. Þetta vitni er fátækt mín.

Það kann að þykja undarlegt að ég skuli ganga um borgina og ræða við menn einslega á þennan hátt og skipta mér af einkamálum þeirra, en aldrei áræða að halda opinbera ræðu og fræða ykkur um hvernig leysa eigi málefni ríkisins. En þetta á sér sínar orsakir. Þið hafið oft heyrt mig segja við ýmis tækifæri að ég verði fyrir guðlegri eða yfirnáttúrlegri reynslu sem Meletos þótti sama að gera hlægilega í ákæru sinni. Hún hefur fylgt mér frá barnæsku, - eins konar rödd sem talar til mín. Þegar ég heyri hana, þá varar hún mig alltaf við að gera eitthvað sem ég hef áformað og hvetur mig aldrei áfram. Það er þetta sem hefur aftrað mér frá því að fást við stjórnmal og það hefur orðið mér til góðst, að ég hygg. Því að þið þurfið ekki að efast um það, herrar mínir, að ef ég hefði gefið mig að stjórnmalum væri ég löngu dauður og hefði hvorki unnið ykkur né sjálfum mér nokkurt gagn. Reiðist mér ekki þó að ég segi ykkur sannleikann. Enginn maður á jarðríki mun lífi halda ef hann fer eftir samvisku sinni og rís gegn ykkur eða einhverjum öðrum skipulögðum múg og leggst gegn því að ýmiss konar ranglæti og lögleysur nái fram að ganga í þjóðfélaginu. Sá sem virðir réttlætið verður að lifa án embættis og skipta sér ekki af stjórnmalum, ef hann vill lífi halda, þótt ekki sé nema um stundarsakir.

Ég mun nú færa fram nokkur haldgóð rök máli mínu til sönnunar, ekki kennisetningar, heldur það sem þið kunnið betur að meta, staðreyndir. Hlustið á er ég lýsi minni eigin reynslu svo ykkur megi skiljast að þeir sem með völdin fara myndu aldrei fá mig til að beygja mig fyrir ranglæti vegna ótta við dauðann. Ég myndi þvert á móti rísa gegn því, jafnvel þótt það kostaði mig lífið. Þetta er algeng saga, sem oft gerist á dómþingum og hún er sönn.

Hið eina skipti sem ég hef gegnt embætti í þjónustu ríkisins, herrar mínir, var þegar ég var kosinn í ráðið. Nú vildi svo til að okkar hópur fór með dómsvaldið þegar þið ákváðuð að hinir tíu foringjar sem ekki höfðu bjargað líkun þeirra sem fórust í orrustu flotans (við Arginusai) skyldu dæmdir allir í senn. Þetta var ólöglegt eins og þið viðurkennduð síðar. Í þessu máli var ég eini maðurinn í dómnum sem krafðist þess að lögin væru haldin og greiddi atkvæði gegn þessari tillögu. Og þó að foringjar ykkar væru allir reiðubúnir að ákæra mig og handtaka og þið hvettuð þá allir til þess með hrópum og sköllum þá hugði ég það skyldu mína að standa fast á lögum og rétti, fremur en að fylgja ykkur og ranglæti ykkar af ótta við fangelsi eða dauða.

Þetta gerðist meðan lýðveldið var enn við lýði. Þegar höfðingjastjórnin tók völdin stefndu hinir þrjátíu harðstjórar mér og fjórum öðrum í hringhúsið og skipuðu okkur að fara og taka Leon frá Salamis höndum á heimili hans, en hann ætluðu þeir að lífláta. Þetta var auðvitað ein af mörgum skipunum sem þeir gáfu ýmsum mönnum til að gera sem flesta samseka sér um ódæðisverkin. Við þetta tækifæri sýndi ég samt ljóslega, ekki með orðum heldur athöfnum, að dauðinn skipti mig engu máli (ef kveða má svo sterkt að orði). Hitt skipti mig öllu máli að ég gerði ekki neitt rangt eða ynni illt verk. Þótt stjórnin væri voldug þá gat hún ekki hrætt mig til að vinna illvirki. Þegar við komum út úr hringhúsinu fóru hinir fjórir til Salamis og handtóku Leon en ég fór heim. Sennilega hefði ég verið líflátinn fyrir þetta ef stjórnin hefði ekki fallið skömmu síðar. Fjöldi manna getur borið vitni um þetta.

Haldið þið að ég hefði náð þessum aldri, ef ég hefði fengist við stjórnsmál og breytt á þeim vettvangi eins og góðum dreng sámi, staðið með réttlætinu og sett það ofar öllu öðru eins og samviskan býður? Því fer fjarri, herrar mínir, slíkt mundi heldur eng-

um öðrum takast. Þið getið séð að ég hef haldið fast við þetta í opinberum skyldustörfum og í viðskiptum við einstaka menn. Ég hef aldrei unnið neitt verk fyrir nokkurn mann sem brýturí bága við réttlætið, ekki heldur þá sem rógberarnir kalla nemendur mína. Ég hef aldrei gerst kennari nokkurs manns. En langi einhvern, ungan eða gamlan, til að heyra mig tala og rækja köllun mína hef ég aldrei meinað honum það. Ég krefst heldur ekki greiðslu fyrir að tala við hann, eða neita að tala nema mér sé borgað. Ég er fús til að svara spurningum ríkra jafnt sem snauðra, og ef einhver vill heldur hlusta á mig og svara spurningum mínum þá er ég jafnfús til þess. Ég get ekki talist ábyrgur fyrir því hvort einhver þessara manna verður góður borgari eða hið gagnstæða. Ég hef aldrei heitið neinum manni kennslu né veitt hana. Og segi einhver að hann hafi nokkurn tíma numið af mér eða heyrt mig segja eitthvað í einrúmi sem aðrir máttu ekki heyra, þá getið þið verið þess fullvissir að hann fer með ósannindi.

En hvað veldur því að sumir menn hafa gaman af að vera hjá mér tímunum saman? Þið hafið heyrt ástæðuna, herrarmínir. Ég sagði ykkur hreinskilnislega hver hún er. Hún er sú, að þeir hafa gaman af að heyra mig prófa þá sem halda að þeir séu vitrir, en eru það ekki. Það á sér sína broslegu hlið.

Þessa skyldu hef ég tekið mér á herðar, eins og ég sagði, til að hlýða köllun sem Guðinn hefur opinberað mér í véfréttum og draumum og á allan þann hátt sem guðleg ráðstöfun hefur verið birt mönnum.

Þetta, herrar mínir, er sannleikur og auðvelt að sanna. Sé það satt að ég sé nú að spilla einhverjum ungmönnum og að mér hafi þegar tekist að spilla öðrum, og ef það væri satt að sumir hinna síðarnefndu, sem nú eru fulltíða, hafi séð að ég hafi einhvern tíma, er þeir voru ungir, ráðið þeim til þess sem illt var þá ættu þeir vissulega nú að koma fram og ákæra mig og refsa mér. Og

þó þeir vildu ekki gera það sjálfir, mætti ætla að einhver aðstand-
enda þeirra – feður þeirra, bræður eða aðrir nákomnir ættingjar
– mundu minnast þess nú, ef þeirra eigið hold og blóð hefði orð-
ið að bíða tjón mín vegna. Ég sé ekki betur en margir þeirra séu
staddir hér á þessu þingi. Þarna er Krító, jafnaldri minn og
granni, faðir þessa unga manns þarna, Krítóboulosar. Og þarna
er Lysaníás frá Svettos og sonur hans Æskines. Einnig Antifón
frá Kefisiú, faðir Epigenesar. Auk þeirra er hér margt manna sem
átt hafa bræður í okkar félagsskap: Nikóstratos Þeozotidesarson,
bróðir Þeódótosar, - en Þeódótos er nú dáinn svo hann getur
ekki haldið aftur af honum, - Paralos Demodokosson, bróðir
Þeagesar, Adeimantes Aristonsson, bróðir hans Platós þarna, og
Ajantodoros þarna við hliðina á bróður sínum. Ég gæti nefnt
marga fleiri og einhvern þeirra hefði Meletos vissulega átt að
leiða til vitnis í ræðu sinni. Ef hann hefur gleymt því, þá ætti
hann að gera það nú. Ég er fús til að rýma fyrir honum. Látið
hann sýna hvort hann hefur nokkur slík vitni fram að færa. Því
fer fjarri, herrar mínir, það mun koma á daginn að þeir eru þess
albúnir að hjálpa mér – fjandmanni þjóðfélagsins og hinum illa
anda nánustu og kærustu ættingja þeirra, eins og Meletos og
Anýtos segja. Vera má að hinir siðspilltu hafi sínar ástæður til að
hjálpa mér. En hvað gæti hinum óspilltu fullorðnu ættingjum
þeirra gengið til þess að hjálpa mér, nema hin rétta og réttmæta
ástæða að þeir vita að Meletos lýgur, en ég segi satt?

Þannig er þetta, herrar mínir. Þetta og ef til vill eitthvað fleira
sem bendir í sömu átt er það helsta sem ég get sagt mér til varnar.
Vera má að sumir fyllist gremju í minn garð við að minnast eigin
málaferla. Menn sem hafa átt í minni málum en þessu en sárbænt
dómarana grátandi og komið hingað með kornung börn sín til
að vekja sem mesta meðaumkun, og auk þess hóp af frændum og
vinum. Ég hef hins vegar ekkert af þessu í hyggju, þótt ég (að því

er virðist) sé í lífshættu staddur. Það gæti verið að einhver ykkar fordæmdi mig þegar hann hugleiðir þessar staðreyndir og greiði því atkvæði gegn mér í reiði. Ef einhver ykkar skyldi vera í slíku hugarástandi – ég býst ekki við að svo sé, en það er hugsanlegt – þá hygg ég að ég gæti með réttu sagt við hann: „Vinur minn, einnig ég kynni að eiga einhver skyldmenni. „Eigi er ég af eik kominn, né út úr steini“, svo ég vitni í orð sjálfs Hómers. Foreldrar mínir eru mennskir menn og þess vegna á ég frændalið, já, og einnig þrjá syni, herra minn, einn þeirra er næstum fullvaxinn, hinir tveir aðeins börn. Samt mun ég hvorki sýna þá hér né biðja þig um að sýkna mig. Hvers vegna ekki? Það er hvorki af þverúð, herrar mínir, né af fyrirlitningu á ykkur. Hér skiptir það heldur engu máli, hvort ég óttast dauða minn eða ekki. Kjarni málsins er sá að það er mér ekki samboðið, ekki heldur ykkur eða þessari þjóð. Slíkar aðfarir sæma ekki manni á mínum aldri og manni með minn orðstír. Hvort sem hann er verðskuldaður eða óverðskuldaður, þá er það haft fyrir satt, að Sókrates sé öðruvísi en öll alþýða manna. Ef nú þeir ykkar, sem sagðir eru bera af um karlmennsku og vitsmuni eða aðra mannkosti, færu þannig að ráði sínu mundi það vera til háðungar. Ég hef oft tekið eftir því að menn af þessari manntegund lúta ótrúlega lágt, þrátt fyrir tign sína, þegar þeir eru dregnir fyrir dóm. Þetta sýnir að þeir halda það hina mestu ógæfu að láta líf sitt. Það er eins og þeir byggjust við að verða eilífir ef þið þyrmduð þeim. Ég lít svo á, að þessir menn séu borg okkar til skammar. Gestir okkar mættu ætla að helstu hetjur Apenu, menn sem borgararnir kjósa öðrum fremur til stjórnarstarfa og annarra mannvirðinga, - séu blauðar eins og konur.

Slíkum vopnum ættum við ekki að beita, herrar mínir, ef við njótum einhvers álits, hversu lítið sem það er. Og ef við gerum það, megið þið ekki láta það viðgangast. Þið ættuð þvert á móti

að gera það öllum ljóst að sá sem setur slíka vesalmennsku á svið og verður borg okkar þannig til háðungar sé miklu líklegri til að hljóta dóm en hinn sem sýnir fullkomna rósemi.

En þó að sleppt sé öllu ytra álit, herrar mínir, þá hygg ég að það sé ekki rétt að fara bónarveg að dómurunum og fá sig þannig sýknaðan. Það á að fræða þá með staðreyndum og sannfæra þá með rökum. Hlutverk dómaranna er ekki að úthluta réttlætinu sem gjöfum, heldur hitt að dæma rétt. Og eiðurinn sem þeir hafa svarið er um það að ívilna mönnum ekki að eigin geðþótta, heldur að kveða upp réttlátan og lagalegan dóm. Okkur sæmir því ekki að venja ykkur á að rjúfa eiða ykkar né ykkur sjálfum að ástunda slíka iðju. Það væri okkur báðum syndsamlegt. Þið megði þess vegna ekki, herrar mínir, vænta þess, að ég hegði mér gagnvart ykkur á nokkurn þann hátt sem ég tel mér ekki samsandi, réttan eða í samræmi við hina trúarlegu skyldu mína. Síð af öllu þar sem ég stend hér ákærður fyrir trúleysi af honum Meletosi þarna. Öllum má það ljóst vera að ef ég reyndi að telja um fyrir ykkur og þröngva með bænum til að ganga gegn helgum eiði ykkar, þá væri ég að kenna ykkur að fyrirlíta trúna. Og með minni eigin málsvörn mundi ég ákæra sjálfan mig um að hafa enga trú. En því fer fjarri. Ég er einlægari trúmaður, herrar mínir, en nokkur ákærenda minna. Og ég fel ykkur og Guði að dæma mig á þann veg sem mér og ykkur verður fyrir bestu.

Sókrates er dæmdur sekur og Meletos krefst dauðarefsingar

Margt ber til þess, herrar mínir, að ég harma ekki þessi málalok – ég á við dóm ykkar yfir mér – en einkum þó það að þau komu mér ekki á óvart. Það sem mig furðar á, er hve jafnt atkvæðin féllu. Ég bjóst aldrei við svo naumum meirihluta. En nú verður ekki annað séð en ég hefði verið sýknaður, ef aðeins þrjátíu atkvæði hefðu fallið öðruvísi. Þessi úrslit sýna, að minni hyggju, að ég hef verið sýknaður af kæru Meletosar og meira en það. Hver maður getur séð að ef Anýtos og Lykon hefðu ekki komið fram til að ákæra mig mundi Meletos hafa tapað 1000 drökmum fyrir að ná ekki fimmtungi atkvæða.

Við verðum samt að horfast í augu við þá staðreynd að hann krefst dauðarefsingar. – Ágætt. En hvaða refsingu á ég að stinga upp á aftur á móti, herrar mínir? Hún verður að vera réttmæt. Jæja, hvaða sekt ber mér að borga og hvaða líkamsrefsingu á ég að þola fyrir það sem ég hef gert?

Ég hef aldrei lifað venjulegu, kyrrlátu lífi. Ég hafnaði því sem fjöldinn metur mest: að safna auði, eignast ríkulegt heimili, að fá góða stöðu í hernum, eða mannfélaginu og öllum öðrum störfum sem unnin eru í borg okkar, - pólitískum embættisstörfum, störfum leynifélaganna og flokksstörfum. Ég leit svo á að siðareglur mínar væru of strangar til að ég héldi lífi ef ég gæfi mig að þessum störfum. Ég lagði því ekki út á þá braut, enda hefði ég með því hvorki gert ykkur né mér nokkurt gagn. Í þess stað tók ég mér fyrir hendur að veita hverjum einstökum ykkar þá þjón-

ustu sem ég álít dýrmætasta. Ég reyndi að telja hvern mann á að meta ekki fjárhagslegan ávinning meira en andlega og siðferðilega velferð sína, eða yfirleitt að hugsa aldrei meira um gróða en velferð borgríkisins eða nokkurs annars. Hvað á ég skilið fyrir þessa hegðun? Einhver laun, herrar mínir, ef meta skal eftir verðleikum. Og það sem meira er laun sem væru við mitt hæfi. Nú, hvað hæfir best fátækum manni sem er velgerðamaður ríkisins og þarf nægar tómstundir til þess að geta gefið ykkur andlega hvatningu? Ekkert mundi eiga betur við slíkan mann en dvöl í Prytaneion á kostnað ríkisins. Hann á það miklu fremur skilið en nokkur sigurvegari í kappreiðum eða kappakstri í Olympíu, hvort heldur sem hann hefur unnið með einu hrossi, tveimur eða fjórum. Þeir sveinar færa ykkur skugga sigursins, ég hinn sanna sigur. Þeir þarfnast ekki framfærslu, en fyrir mig kæmi hún sér vel. Ef ég á því að nefna þá refsingu sem ég á skilið og er í fyllsta samræmi við réttlætið, þá legg ég til að mér sé veitt dvöl á Prytaneion á ríkisins kostnað.

Vera má að ykkur finnist ég með þessum orðum vera að ögra ykkur líkt og með því sem ég sagði áðan um að vekja meðaumkun og biðjast vægðar. Þessu er ekki þannig farið, herrar mínir, þetta á sér aðra orsök. Það er sannfæring mín, að viljandi hafi ég engum manni rangt gert, en því get ég ekki fengið ykkur til að trúa vegna þess hve stuttan tíma við höfum haft til viðræðna. Ef það tíðkaðist hér, eins og með öðrum þjóðum, að fjalla ekki um dauðarefsingu á einum degi heldur mörgum, þá hygg ég að þið hefðuð látið sannfærast. En við þessar aðstæður er ekki auðvelt að hreinsa sig af alvarlegum staðhæfingum á svo stuttri stundu. En þar sem ég er sannfærður um að ég geri engum rangt til, þá er naumast hægt að ætlast til að ég geri sjálfum mér rangt til með því að segja að ég verðskuldi eitthvað illt eða stingi upp á einhverri slíkri refsingu. Hvers vegna skyldi ég gera það? Af ótta við

að þola þá refsingu sem Meletos stingur upp á þegar ég veit ekki, eins og ég sagði, hvort hún er mér til ills eða góðs?

Ætti ég að kjósa eitthvað sem ég veit fyrir víst að er illt með því að bera fram gagntillögu? Fangelsi? Hvers vegna ætti ég að eyða dögum mínum í fangelsi og vera ánauðugur lögreglumönnum sem skipaðir eru í það og það skiptið? Fjársekt, - og sitja þar til skuldin er greidd? Hvað mig snertir breytti þetta ekki neinu vegna þess að ég hef ekkert fé til að borga með fjársekt. Eða á ég að stinga upp á útlegð? Mjög sennilega munduð þið samþykkja þá uppástungu.

Lífsporsti minn þyrfti að vera takmarkalaus til að ég gerði það, herrar mínir. Svo blindur er ég ekki að sjá ekki að þolinmæði ykkar samborgara minna er á þrotum við að hlýða á rökræður mínar. Þær hafa verið ykkur erfiðar og ögrandi og nú viljið þið vera lausir við þær. En munu aðrir una þeim betur? Það er mjög ólíklegt, herrar mínir. Líf mitt yrði dálaglegt ef ég á þessum aldri færi úr landi og hrökklaðist það sem eftir er ævinnar frá einni borg til annarrar og alls staðar útskúfaður. Ég veit fullvel að hvar sem ég færi myndu ungir menn hlusta á viðræður mínar eins og þeir gera hér. Og ef ég reyni að reka þá burt fá þeir hina fullorðnu til að flæma mig á brott. En láti ég þá í friði, munu feður þeirra og aðrir ættingjar reka mig burt af sjálfsdáðum vegna ungmennanna.

Nú kynni einhver að segja: „En hvers vegna getur þú ekki dregið þig í hlé það sem eftir er ævinnar og látið menn í friði eftir að þú hefur farið frá okkur?“ Þetta eiga sumir ykkar allra erfiðast með að skilja. Ef ég segi, að það væri að óhlýðnast Guðinum, og þess vegna geti ég ekki „látið aðra í friði“, þá trúið þið því ekki að ég tali í fullri alvöru. En segi ég ykkur hins vegar að raunverulega sé það hið allra besta sem maður getur gert sjálfum sér og öðrum að láta engan dag líða án þess að ræða um hið góða

og öll þau umræðuefni önnur sem þið heyrið mig tala um og rannsaka og að líf án slíkra andlegra iðkana sé ekki þess virði að lifa því, þá trúið þið mér þaðan af síður. Eigi að síður er þessu þannig farið, herrar mínir, þótt ekki sé auðvelt að sannfæra ykkur um að svo sé. Auk þessa er ég því óvanur að hugsa um sjálfan mig sem mann er verðskuldi refsingu. Ef ég ætti peninga þá hefði ég stungið upp á sekt sem ég gæti greitt vegna þess að það hefði ekki skaðað mig neitt. En eins og málum er háttað get ég það ekki þar sem ég er félaus, nema að sjálfsögðu ef þið gerið mér ekki að greiða hærri sekt en ég get borgað. Ég býst við að ég gæti líklega greitt ykkur eina mínu. Ég sting upp á þeirri sekt.

Bíðið við, herrar mínir. Hann Plató hérna og Krító, Krítóboulos og Appollódóros vilja að ég stingi upp á 30 mínum. Látum svo vera, ég fellst á þessa upphæð og þið getið treyst því að þessir menn munu sjá svo um að skuldin verði greidd.

Dómur fellur og Sókrates er dæmdur til dauða

Þannig fór það, herrar mínir. Fyrir þennan stundar ávinning mun ykkar verða getið og ánmælt af þeim sem ófrægja vilja borg okkar, fyrir að hafa drepíð vitringinn Sókrates. Því að vitran munu þeir kalla mig þó að ég sé það ekki, þessir menn sem vilja hallmæla ykkur. Hefðuð þið aðeins beðið lítinn tíma myndi þetta hafa komið af sjálfu sér. Þið getið séð að ég er aldinn að árum og dauðinn er farinn að nálgast mig. Þetta mæli ég ekki til ykkar allra, en til þeirra sem dæmdu mig til lífláts og það er ýmislegt fleira sem ég ætla einnig að segja þeim.

Þið haldið sjálfsagt, herrar mínir, að ég hafi verið dæmdur vegna þess að ég beitti ekki rökum sem ég hefði getað beitt, hefði mér fundist það rétt að láta ekkert ósagt eða ógert til að tryggja sýknun mína. En því fer fjarri. Ég er ekki dæmdur vegna þess að mig skorti rök, heldur vegna hins að mig skorti undirlægjuhátt og ófyrirleitni til að tala eins og þið helst vilduð heyra. Gjarnan hefðuð þið viljað sjá mig víla og vola, segja og gera þá hluti sem ég tel mér ekki samboðna, en þið eruð vanir að heyra hjá öðrum. En mér fannst ekki rétt að lúta í duftið eins og þræll, vegna þess eins að ég var í hættu staddur og mig iðrar þess ekki heldur nú hvernig ég hagaði málsvörn minni. Fremur kýs ég að deyja fyrir þessa framkomu mína en lifa vegna hinnar. Hvorki mér né neinum öðrum manni sæmir að gera hvað sem er til að bjarga lífi sínu, hvorki fyrir dómi né í hernaði. Í bardaga er oft augljóst að bjarga mætti lífinu með því að fleygja frá sér vopnum og grát-

bæna þá sem flóttann reka um grið. Og úr hverri hættu eru leiðir til að forðast dauðann, ef menn vilja leggjast svo lágt að gera hvað sem vera skal. En ég hygg, herrar mínir, að það sé ekki örðugast að forðast dauðann. Það sem er örðugast er að forðast ranga breytni, því að hún er miklu frárri á fæti. Nú hefur sá sem seinni er, náð mér hinum þungstíga, gamla manni, en ákærendum mínum sem eru skæðir og fótfráir, hefur sú náð sem hraðar hleypur, rangsleitnin. Ég hverf hédan af þessu þingi dæmdur af ykkur til dauða, en þeir munu fara hédan dæmdir af sjálfum sannleikanum fyrir ódrengskap og ranglæti. Og þeir fá sinn dóm engu síður en ég minn. Efalaust átti það þannig að fara og ég hygg að þessi málalok séu réttmæt.

En nú langar mig til að spá um framtíðina fyrir ykkur, sem hafið sakfelld mig, því að nú er ég kominn að þeim stað þar sem spásagnarandi kemur helst yfir menn: að hliðum dauðans. Ég segi ykkur, sem dæmt hafið mig til dauða, að hefndin mun berja að dyrum ykkar undir eins eftir dauða minn og hún mun verða miklu þyngri en dómur ykkar yfir mér. Þið hafið dæmt mig til dauða í þeirri trú að þá myndi framferði ykkar ekki framar sæta gagnrýni. En að minni hyggju munuð þið komast að raun um hið gagnstæða. Það munu fleiri gagnrýna ykkur, menn sem ég hef hingað til haldið aftur af án þess að þið vissuð. Og þar sem þeir eru yngri munu þeir reynast ykkur óvægari og erfiðari. Ef þið haldið að þið getið þaggað niður gagnrýnina á röngu líferni ykkar með því að taka menn af lífi, þá er skynsemi ykkar alláfátt. Þessi undankomuleið er hvorki fær né sæmileg. Besta og auðveldasta leiðin er ekki sú að meina öðrum máls, heldur hitt að verða sjálfir eins góðir og þið getið. Þetta er mitt síðasta orð til þeirra sem með atkvæði sínu dæmdu mig til dauða.

Við ykkur, sem sýknuðuð mig, vildi ég mjög gjarnan segja um þessi málalok nokkur orð meðan valdsmennirnir eru í önnun og

ég hef enn ekki lagt af stað til þess staðar sem ég hlýt að deyja á. Ykkur bið ég, herrar mínir, að staldra við um stund. Ekkert mæli gegn því að við ræðumst við meðan lög leyfa. Ég lít á ykkur sem vini mína og ég vil að þið hafið réttan skilning á því sem yfir mig hefur gengið. Dómarar, - því að það nafn ber ykkur með réttu, - ég hef orðið fyrir undarlegri reynslu. Á liðnum árum hefur hin spámannlega rödd, sem ég er vanur að heyra, alltaf fylgt mér og varað mig við, jafnvel út af smámunum, þegar ég ætlaði að gera eitthvað sem ekki var rétt. Nú hefur það borið að garði, eins og þið vitið, sem mætti virðast og er oftast talið hin mesta ógæfa. Samt hefur rödd Guðsins ekki aðvarað mig hvorki þegar ég fór að heiman í morgun né þegar á dómstaðinn kom né við nokkra setningu ræðu minnar. Í öðrum ræðum hefur hún oft stöðvað mig í miðri setningu. En að þessu sinni hefur hún aldrei stöðvað mig neins staðar í þessu máli í nokkru sem ég hef sagt eða gert. Hver getur orsökina verið að mínu álit? Það skal ég segja ykkur. Ég álit að það sem gerst hefur verði mér til blessunar og að við förum villir vegar er við höldum að dauðinn sé ógæfa. Ég hef fyllstu ástæðu til að vera á þessari skoðun því að röddin sem ég er vanur að heyra hefði örugglega varað mig við ef það sem ég gerði leiðir ekki til góðs.

Við skulum hafa það í hyggju að það liggja einnig önnur rök til þess að halda megí að dauðinn sé ávinningur. Dauðinn er eitt af tvennu. Hann er annaðhvort útslokknun lífsins, og þá veit hinn dauði ekki til sín, eða eins og okkur er kennt, aðeins breyting, - för sálarinnar úr einum heimi í annan. Hafi maðurinn enga vitund og sofi draumlausum svefni þá er dauðinn dásamlegur ávinningur. Því að það hygg ég ef einhver ætti að bera þá nótt er hann svaf værum, draumlausum svefni saman við aðrar nætur og daga sína, skoða síðan hug sinn og segja til um, hve marga betri og hamingjusamari daga og nætur hann hafi átt á

ævi sinni en þá nótt, - þá held ég að jafnvel hinn mikli konungur, hvað þá alþýða manna, mundi viðurkenna að þær ævistundir væru auðtaldar í samanburði við hinar. Sé dauðinn líkur þessu, þá tel ég hann ávinning, því að með þessu móti væri eilífðin aðeins ein nótt. Sé dauðinn hins vegar för héðan til annarrar tilveru og sé það sem okkur er kennt sannleikur, að allir hinir dónu séu þar, hvaða blessun getur þá verið meiri en þessi, herrar mínir? Myndi sú för ekki þykja góð ef við hyrfum frá þessu svokallaða réttlæti okkar til annarrar veraldar og fyndum þar hina sönnu dómara sem þar eru sagðir ráða, Mínos, Hradamanþys, Ajakos, Triptolemus og aðra hálfguði sem voru Musajos, Hesíódós og Hómer? Ég vildi fúslega deyja tíu sinnum ef þetta er satt. Mér yrði það alveg sérstök gleði að hitta þá þar, að sjá Palamedes og Ajax Telamonsson og allar aðrar hetjur fortíðarinnar sem létu líf sitt fyrir ranglátum dómi. Ég hygg að það gæti verið gaman að bera afdrif mín saman við örlög þeirra. En allra helst kysi ég þó að iðka það þar eins og hér að kanna og reyna vitsmuni manna, sjá hver þeirra er raunverulega vitur og hver aðeins heldur það, en er það ekki. Hvað myndi maður ekki vilja leggja í sölurnar, herrar mínir, til að geta lagt spurningar fyrir foringja hins mikla hers sem réðst á Trójuborg, eða Ódysseif, Sisýfos og þúsundir annarra karla og kvenna sem hægt væri að telja upp og óumræðileg hamingja myndi vera að blanda geði við og taka tali? Ég býst að minnsta kosti ekki við að þeir taki menn af lífi fyrir slíka hegðun, því fyrir utan það að þeir eru sælli en við erum þá eru þeir ódauðlegir, ef það er satt sem sagt er.

Einnig þið, dómamarar, eigið að bíða dauðans æðrulausir og vera stöðugir í þeirri trú sem er vissa, að góðum manni fær ekkert unnið mein, hvorki þessa heims né eftir dauðann og guðirnir eru ekki afskiptalausir um hag hans. Þessi örlög mín eru engin tilviljun. Ég er þess fullviss að nú er mér það fyrir bestu að deyja og

leggja niður byrði mína. Þess vegna lét rödd Guðsins mig aldrei snúa við. Ég ber því fyrir mitt leyti engan óvildarhug til þeirra sem dæmdu og ákærðu mig þótt þeir gerðu það ekki í þessum góða tilgangi, heldur til að vinna mér mein.

Og það er vítavert af þeim. Samt bið ég þá einnar bónar: Ef synir mínir, þegar þeir verða fulltíða, setja auðsöfnun eða nokkuð annað ofar hinu fagra, góða og sanna, þá refsðu þeim, herrar mínir, á sama hátt og ég refsaði ykkur. Og ef þeir hreykja sér að ástæðulausu, eigið þið að ávíta þá eins og ég ávítaði ykkur fyrir að vanmeta það sem mest er um vert og halda sig vera eitthvað þó að þeir séu ekki neitt. Ef þið gerið þetta, þá hafið þið sýnt mér réttlæti, bæði mér og sonum mínum.

Nú er kominn tími til að fara. Ég fer til þess að deyja, en þið til að lifa. Hvor förin verður betri veit enginn nema Guð einn.

Ævi Platós

Plató, frægasti lærisveinn Sókratesar, hlaut í vöggugjöf flest það sem talið er eftirsóknarverðast í lífinu. Auðlegð og frændastyrkur samfara yfirburða gáfum og líkamlegu atgerfi voru þær heillastjörnur sem þessi mesti heimspekingur fornaldar fæddist undir. Faðir hans, Ariston, rakti ætt sína til konunga, og móðir hans, Perictiona, átti einnig til stórmenna að telja og frændur hennar, Charmides og Kritías, voru helstir foringjar höfðingjasinna í Aþenu. Stjúpi Platós, Pyrilampes, var hins vegar fylgjandi og trúnaðarvinur Períklesar, páfa hins gríska lýðræðis. Plató er fæddur 427 f. Kr. – Veldi Aþenu hafði náð hátindi sínum, en 3 árum fyrir fæðingu Platós gerast þeir atburðir sem reyndust upphaf að hnignum hennar, Pelopseyjastríðið braust út 430. Það stóð í 26 ár og Plágan mikla, sem sigldi í kjölfar stríðsins, veikti Aþenu innávið og olli þar miklu mannfalli og upplausn á siðgæði. Plató tók því einnig í arf skyldu ættar sinnar að ráða fram úr stjórn-málalegum og siðferðilegum vandamálum borgríkisins og vegna þessarar skyldu leitar hann síðar á vit heimspekinnar til að finna þar svör við vandamálum aldarinnar. Á heimili sínu kynntist Plató strax í æsku sviptibyljum stjórnmálanna, sem rædd voru þar, ef að líkum lætur, af mörgum helstu framámönnum Aþenu.

Strax eftir dauða Períklesar komust völdin í hendur róttækra lýðræðissinna sem móðurfrændur Platós litu á sem lýðskrumara. Mennt eins og sútarinn Cleon og lampakaupmaðurinn Hyperbolos náðu tökum á lýðnum í krafti mælskulistar sinnar og miðuðu afstöðu sína meir við hvað var vinsælt og líklegt til fylgis en hvað

var ríkinu fyrir bestu. Loks þegar herleiðangur þeirra gegn Sýrakúsu á Sikiley endaði í algjörum ósigri braust út bylting gegn þessum leiðtogum og höfðingjastjórn (fjögur hundruð manna ráðið) tók völdin. Árið eftir var þessari stjórn breytt í auðstjórn hinna fimm þúsunda, - þ.e.a.s. aðeins vel stæðir borgarar fóru með stjórn landsins. Næsta ár náðu lýðræðisöflin aftur stjórninni í sínar hendur og létu þá kné fylgja kviði. Stóð ógnarstjórn þeirra í 6 ár og endaði með hruni Apenu 404. Spartverjar hertóku borgina og með þeirra hjálp var auðmannastjórn (hinir þrjátíu harðstjórar) aftur sett á laggirnar. Hún reyndist sýnu verri en lýðveldissinnar og að átta mánuðum liðnum voru hinir þrjátíuh raktir frá völdum og drepnir. Hin nýja lýðræðisstjórn sem sigldi í kjölfarið lét það verða sitt fyrsta verk að taka Sókrates af lífi.

Þetta var það þjóðfélag sem Plató kynntist í æsku sinni og þótti honum vandséð hverra hlutur var þar verstur. Hann lýsir þessu síðar í *Ríkinu* eitthvað á þessa leið: „Því betur sem ég kynntist stjórnámálamönnum, lögum og siðum aldarinnar, og því eldri sem ég varð, þeim mun vonlausara virtist mér að takast mætti að stjórna viturlega. Án traustra vina og stuðningsmanna var engu hægt að áorka og slíkir menn voru vandfundnir á öld sem glatað hafði hinu forna siðgæði sínu og var ófær um að skapa sér nýtt. Lög og siðgæði fóru hraðversnandi og þótt framalöngun á sviði stjórnamála altæki huga minn, þá fyllti hin pólitíska ringulreið mig viðbjóði og þótt ég hætti aldrei að hugsa um hvernig ráða mætti bót á málum þjóðfélagsins og endurbæta stjórnarfarið, þá féllust mér jafnan hendur þegar til framkvæmdanna kom. Að lokum komst ég að þeirri niðurstöðu að öllum ríkjum væri illa stjórnað og stjórnarskrár þeirra yrðu ekki endurbættar án rótækra aðgerða og töluverðrar heppni. Ég komst ekki hjá að álíta að svarið við spurningunni um réttlæti einstaklingum og þjóðum til handa væri að finna í heimspekinni og að mannkyninu

myndi aldrei farnast vel fyrr en sannir heimspekingar færu með völdin, eða þau undur gætu gerst að stjórnámálameinn yrðu sannir heimspekingar.“

Ekki er mikið vitað um æsku Platós. Hann elst upp í anda grískrar hámenningar sem hafði að kjörorði sínu: heilbrigð sál í hraustum líkama. Plató virðist hafa skarað fram úr öðrum sveinum í íþróttum og tók með góðum árangri þátt í hinum hörðustu af grískum kappleikjum. Sagt er að hann hafi hlotið nafn sitt Plató sem viðurnefni sökum hinna breiðu herða sinna. (Þetta er þó fremur ólíklegt þar sem Plató er algengt grískt nafn.) Þá er svo að sjá sem honum hafi snemma verið fengin nokkur tilsögn í skáldskap, mælskulist og heimspeki. Innan við tvítugt er hann sjálfur farinn að fást við að yrkja hetjukvæði og ástarljóð, og samdi auk þess nokkra harmleiki. En af skáldskap hans hefur lítið varðveist. Ekki er ósennilegt að sófistinn Kratylos, sem síðar varð frægur í ritum Platós, hafi verið fenginn til að segja honum til í mælskulist og heimspeki. Herakleitos og Anaxagóras voru einkum í tísku á þessum árum og verk þeirra oftlega lesin upphátt og rædd á Agóru, stórtorginu í Aþenu.

Hvenær fundum Platós og Sókratesar bar fyrst saman er ekki vitað, en ef trúa má frásögn Platós í *Ríkinu*, hlýtur það að hafa verið á uppvaxtarárum hans. Sókrates er þar sagður náinn vinur Glaukons og Adeimantesar og hefur því verið handgenginn fjölskyldu Platós. Plató fyllir því vafalaust snemma hóp þeirra ungmenna sem fylgja Sókratesi um götur Aþenu og njóta þeirrar skemmtunar að hlusta á hinn berfætta heimspeking afhjúpa fáfræði þeirra lærdómsmanna, sófistanna, sem ríkir feður höfðu keypt til að veita sonum sínum tilsögn í mælskulist og heimspeki. En samband Platós við Sókrates var af öðrum og sterkari toga spunnið. Þegar Plató er um tvítugt og tekinn að hugleiða stjórnámál, fann hann hið hagnýta gildi sem fólst í heimspeki

Sókratesar. Hún byggðist öll á þeirri trú að þekkingin leiddi til mannkosta sem einir gætu skapað betra þjóðfélag. Þess vegna varð kenning Sókratesar í augum Platós svarið við þeim þjóðfélagsvanda sem Plató hafði tekið að erfðum og fannst hann fæddur til að glíma við og leysa.

Við dauða Sókratesar sór Plató þess eið að verja ævi sinni til að bera hugsjónir hans fram til sigurs. Byggja upp heimspeki sem síðar yrði hinn andlegi grundvöllur nýrri og betri stjórnenda. Hugsjón hans átti að bylta lífi og stjórnarháttum allrar hinnar þekktu veraldar, en þessi bylting átti ekki að gerast í orrustugný vígvallarins heldur í þöglu hjarta mannsins.

Eftir dauða Sókratesar virðast helstu fylgjendur hans hafa haldið einskonar ráðstefnu í Megara í Bööotíu á heimili Auklidesar og lagt þar á ráðin um endurreisn grískrar menningar á grundvelli heimspekinnar. Þessi fámenni hópur stefndi raunar frá upphafi að andlegum heimsyfirráðum. Helstu keppinautar um foringjasætið voru Antispenes og Plató. Plató bar hærri hlut í þessari viðureign og hóf að rita fyrsta verk sitt *Varnarræðu Sókratesar* og síðan hverja bókina á fætur annarri um leiðina til að skapa nýjan og betri heim.

Vegna hins mikla hlutverks síns fannst Plató nauðsyn að kynnstast veröldinni og næstu 12 árum varði hann til ferðalaga. Á þessum árum skrifar hann einnig mörg helstu verk sín. Það liggur nokkur hula yfir þessum ferðum Platós, og um þær vita menn fátt með vissu. Talið er þó víst að hann hafi dvalist í Litlu-Asíu, Egyptalandi og í Kýrenu í Norður-Afríku með stjarnfræðingnum og heimspekingnum Þeódórosi. Plató virðist þó oft hafa snúið aftur heim til Apenu á þessu tímabili og dvalist þar, því að þess er getið að hann hafi gegnt herþjónustu og tekið þátt í þremur leiðöngrum með her Apenu.

Í lok þessara undirbúningsára ferðaðist Plató til hinna fornu

höfuðstöðva Pýþagóringa á Suður-Ítalíu, en Sókrates hafði verið foringi þeirra í Grikklandi eftir dauða Pýþagórasar. Plató treysti á ný hin fornu bönd og dvaldist með Arkytas frá Tarent sem um þessar mundir var helsti heimspekingur bræðralagsins.

Þegar hér var komið sögu áleit Plató að tími væri kominn til að hefja hina fyrstu miklu tilraun til að gera stjórnámamenn að heimspekingum. Og Plató hélt til Sýrakúsu á Sikiley á fund einvalda hennar Diónysíusar I. Aðrir helstu fyrirmenn við hirðina voru ríkisarfinn Diónysíus II, og Dión mágur konungsins. Það fór vel á með þeim Plató og Dión, og er sagt að Dión hafi til- einkað sér hinar nýju kenningar og snúið baki við hégóma hirð- lífsins í leit að andlegum verðmætum. En heimspekingurinn Plató og harðstjórinn Diónysíus I. áttu ekki skap saman, og reyndust allar tilraunir Platós til að uppfræða Diónysíus árang- urslausar og vöktu aðeins reiði hans. Segir sagan að harðstjórinn hafi ætlað að láta ráða heimspekinginn af dögum, en vegna milligöngu Dions var lífi Platós þyrmt og hann að sögn seldur í þrældóm. Eftir nokkra hrakninga var Plató loks bjargað af vini sínum Annikeres frá Kýrenu. (Ekki eru menn þó á eitt sáttir um sannleiksgildi þessarar sagnar.) Plató kom heim til Apenu árið 388 f. Kr. og var fagnað þar af hópi hinna gömlu fylgjenda sem höfðu lengi beðið foringja síns. Fyrsta verk hans eftir heimkom- una var að stofna heimspekiskóla sinn, er hann nefndi Akadem- íu, en af honum draga allir háskólar nafn sitt.

Plató var nú fertugur og ævi hans hálfnuð. Námsárin og könn- un heimsins var að baki og undirbúningnum lokið. Nú var kom- inn tími til að hefja það verk sem breyta skyldi allir veröldinni. Með vopnum andans skyldi heimurinn sigraður og frá þessari stofnun skyldu hinir nýju stjórnendur koma. Réttlætið, hið sanna, hið fagra og hið góða skyldi leysa spillinguna, fáfræðina og heimskuna af hólmi.

Plató keypti hús og land fyrir skóla sinn í útjaðri Apenu hjá ánni Kefissos. Þar var lystigarður og íþróttasvæði borgarinnar, er nefndist eftir hinni grísku hetju Akademos, og dró skólinn nafn af þessum garði. Þannig stóðu íþróttaleikvangurinn og heimspekiskólinn hlið við hlið, enda lagði Plató mikla áherslu á líkamsrækt og iðkendur heimspekinnar áttu jöfnum höndum að leggja rækt við líkama sinn og sál sína, þar sem líkaminn var álitinn hluti hins andlega vandamáls.

Sennilega hafa flestir frjálsbornir Apeningar með einhverjum hætti gerst nemendur þessa skóla, en um eiginlega nemendur í nútíma merkingu er þar naumast að ræða. Sumir lásu aðeins heimspekirit Platós sem send voru út meðal almennings til að vekja áhuga á starfsemi skólans, aðrir komu og hlýddu á opinbera fyrirlestra fyrir almenning, og enn aðrir gerðust heimamenn og tóku þátt í hinni innri starfsemi. Plató getur þess í ritum sínum að hann telji hinar munnlegu rökræður veigamesta þátt skólans. Nemendur og meistari gengu þá um garðinn og brutu sameiginlega til mergjar heimspekileg og vísindaleg viðfangsefni.

Meðal frægustu nemenda skólans voru Speusippos og Xenókrates, sem báðir urðu forstöðumenn Akademiunnar eftir daga Platós, - og Aristóteles, sem stundaði þar nám í tuttugu ár áður en hann hóf hið mikla ævistarf sitt.

Sagt er að yfir dyrum á bókasafni skólans hafi staðið þessi áletrun: „Engir nema flatarmálsfræðingar eiga hingað erindi“. – Sumir hafa dregið þetta í efa, vegna þess að eins og kunnugt er hafði Plató lítið álit á stærðfræði. En þessi mótbára er haldlaus. Einmitt vegna þess að Plató lítur á stærðfræðina sem lægsta þrep þeirra hugðarefna sem skóli hans tók til meðferðar er þetta eðlileg lágmarkskrafa um undirbúningsmenntun þeirra sem taka vildu þátt í innri störfum skólans. Ofar stærðfræði taldi Plató stjörnufræði, rökfræði og þó einkum heimspeki. Fyrirlestrarnir

voru öllum opnir. Konur voru þar velkomnar, enda boðaði Plató jafnan rétt karla og kvenna til menntunar. Eins var útlendingum aðsókn jafnheimil og heimamönnum og öll fræðsla var veitt ókeypis. – Skóli Platós átti sér sína keppinauta, þeirra þekktastir voru sófistarnir, sem kenndu ríkum ungmennum mælskulist og málflutning gegn borgun. Skóli Ísókratesar var skæður keppinautur og loks áttu ýmsir hugsuðir Apenu ekki samleið með flokki Platós og litu hann öfundaraugun. Saga er t.d. til um að heimspekingurinn Díógenes, frægasti tómhyggjumaður Apenu, hafi eitt sinn komið óboðinn til veislu í húsi Platós, troðið á dýrum ábreiðum á gólfi meistarans og hrópað: „Þannig treð ég á hroka Platós.“ Plató svaraði með hægð: „Með enn meiri hroka, Díógenes.“

En þrátt fyrir margskonar mótbyr kemst nær allt menningarlíf Grikkja á 4. öld undir áhrif Akademiunnar og frá henni liggja þræðirnir til heimspekiskólans í Alexandríu sem varð arftaki hennar og vagga nýplatonismans. – Í skuggsælum lundum olíutjónna glímdu hinir grísku hugsuðir við lífsgátuna og á stjörnubjörtum nóttum sátu þeir hljóðir við líkneski Appollós og Erosar og hlýddu á söng lífsins um hina eilífu fegurð og samræmi, sem ríkti ofar heimi hverfulleikans, - fegurð sem kom ofan að, en bæði jörðin og líf mannsins gátu eignast hlutdeild í. Hér lifði Plató og starfaði til dauðadags og eftir hans dag hélt Akademían áfram leit sinni í 9 aldir allt til ársins 529 e. Kr. er hún var lögð niður að boði Jústíníanusar keisara.

Plató var alla ævi trúr þeirri köllun sinni að mennta þjóðhöfðingja og gera stjórnámálamenn að heimspekingum. Þegar Díonysíus I. lést 367 f. Kr. vaknaði ný von í brjósti Platós og hins nýja heimspekilega bræðralags um að nú gæfist tækifæri til að gera hugmyndir Akademiunnar um hvernig stjórna ætti ríki að veruleika. Vinir Platós á Sikiley, Díon, mágur hins látna einvaldskon-

ungs, og hershöfðinginn og heimspekingurinn Arkyhtas frá Tarent, aðalforingi Pýþagóringa í vestri, gerðu honum boð um að koma til Sikileyjar og freista þess að vinna Diónysíus II., hinn nýja einvald, á band heimspekinganna. Þótt Plató hefði illa reynslu af stjórnendum Sýrakíusu og væri tregur til fararinnar, lét hann samt tilleiðast og lagði upp í aðra ferð sína til Sikileyjar. Hinum fræga heimspekingi var tekið með mikilli viðhöfn og veislum stórum. Plató hafði þegar unnið sér það álit að vera mesti heimspekingur aldariunnar og hinum nýja stjórnanda þótti vegsauki að þessari heimsókn. Diónysíus II. var nú 28 ára gamall og allar lífsvenjur og skoðanir hans fastmótaðar. Hann lifði svallsömu líferni og samdi sig að háttum harðstjóra og barði alla mótspyrnu og gagnrýni niður af miskunnarlausri grimmd. Hann lét síðar skrifa bók, þar sem hann gortar af heimsókn hins fræga heimspekings, og af því að Plató hafi trúað sér fyrir sínum leyndustu hugrenningum. Plató var honum aðeins samskonar skrautfjöður og æðri menning hefur lengst af verið valdamönnum: skreyting hins veraldlega en andlega fátæka valds. Annað gildi hafði Plató ekki í augum hins unga Diónysíusar. Plató hugðist hins vegar byrja verk sitt frá grunni og tók að kenna þjóðhöfðingjanum hin lægstu af fræðum Akademiunnar, flatarínálsfræðina. Sú tilraun var fyrirfram dæmd til að misheppnast og eins fór um heimspekina og allar tilraunir til að fá Diónysíus II. til að taka upp nýja stjórnarhætti. Plató var einnig rægður af innlendum höfðingjum sem litu afskiptasemi þessa útlendings illu auga og kölluðu tilraun hans landráð. Liðveisla Díons kom að litlu haldi. Hinn ungi konungur fyrirleit Díon fyrir þann meinlætalífnað sem hinar nýju hugsjónir hans höfðu í för með sér. Plató varð brátt hataður eins og allir, sem gera of háar kröfur til vitsmuna og siðferðis, og áður en ár var liðið voru bæði hann og Díon reknir úr landi.

Díon settist nú í Akademíu Platós og gerðist meðlimur hins heimspekilega bræðralags. Hann eignaðist þar nýja vini og hélt enn sambandi sínu við Pýþagóringa og gamla stuðningsmenn í heimalandi sínu.

Ekkert er jafn áleitið og óttinn við hið óþekkt. Vafalaust hefur Diónysíus II. óttast Díon og vini hans í Grikklandi og á Sikiley. Og jafnframt óttast hin nýju óþekktu vopn andanssem voru í smíðum í Akademíu Platós. Loks stóðst Diónysíus II. ekki mátið og gerði sendimenn á fund Platós til að biðja hann að koma aftur á sinn fund til Sikileyjar. Fyrir þessari bön lét hann bera fram þá einu ástæðu sem hann vissi að gat fengið hinn aldna heimspeking til að leggja upp í þriðju förina til Sikileyjar: Diónysíus II. lést vilja sættast við Díon og bað Plató að vera milligöngumann um sættina. Og þessi för var farin árið 361 og hún kostaði Plató næstum lífið. Diónysíus II. innti vandlega fréttu frá Akademíunni og var nú búinn að fá mikinn áhuga fyrir „geómetríu“ og heimspeki. En er Plató tók að ræða um sættagerðina, eyddi Diónysíus II. því tali. Var nú sýnt að vonir Platós um hið nýja ríki á Sikiley höfðu brugðist. Gerð var tilraun til að myrða Plató, en hún mistókst. Virðist einvaldurinn þá helst hafa haft í huga að geyma Plató í hinum illræmdu fangelsum sínum, en Arkytas, foringi Pýþagóringa skarst enn í leikinn og bjargaði heimspekingnum úr landi.

Eftir heimkomuna til Aþenu 360 gerðist fullur fjandskapur milli Díons og Diónysíusar II. Díon tók að undirbúa byltingu og naut til þess styrks frá mörgum úr bræðralagi heimspekinganna. Að þrem árum liðnum hafði Díon unnið sigur og rak Diónysíus II. frá völdum.

Þau þrjú ár, sem Díon fór með völd, tókst honum þó ekki að sigrast á þeirri mótstöðu, sem hugmyndir hans mættu. Óvinir hans fengu loks einn þeirra sem Díon treysti best, fyrrverandi

nemanda Akademiunnar, til að myrða hann árið 354. Þessi endalok urðu Plató mikið áfall. Hann skrifaði hið sjöunda bréf sitt sem varnarræðu fyrir Díon, og gaf enn hinum nýju stjórnendum heilræði, sem ekki var farið eftir.

Plató lést árið 347 og með honum hneig mesti heimspekingur allra tíma. Hann sameinaði á óvenjulegan hátt skarpa rökfasta hugsun, skáldlegt hugarflug og djúpar dulrænar tilfinningar sem hann tjáði aldrei til fulls. Hann var heimspekingur og skáld, dulhyggjumaður og rökfræðingur. Engum heimspekingi á vestræn menning meira að þakka, en þessum mikla höfðingja andans. Áhrifum hans lýsir einn mesti hugsuður 20. aldar, A. N. Whitehead, með þessum orðum. „Saga vestrænnar heimspeki frá 5. öld f. Kr. til þessa dags er ekkert annað en neðanmálsskýringar við heimspeki Platós.“

Frummyndakenningin

Heimspeki Platós hefur verið nefnd „díalektísk“ og „realismi“. Merking þessara orða hjá Plató má þó heita hrein andstæða þess, sem þessi orð tákna oftast á 19. og 20. öld, einkum í fræðum marxismans.

Kjarninn í heimspeki Platós og jafnframt mesta afrek grískrar heimspeki er frummyndakenning hans. Hún hefur haft meiri áhrif en flestar ef ekki allar heimspekikenningar, enda liggja rætur hennar djúpt. Hún vex upp af dulspeki Pýþagórasar, atómkenningu Anaxagórasar, lógosarkenningu Herakleitosar, kenningu Parmenídesar um eilífa og óumbreytanlega tilveru, leit Sókratesar að algildum hugtökum og loks snilli Platós sjálfs við að sameina eldri heimspeki og lyfta henni um leið upp í æðra veldi. Frummyndakenningin er sá möndull sem allar hugmyndir Platós snúast um. Siðfræði hans fjallar þannig um frummyndina sem hið æðsta takmark. Heimsmyndunarfræði hans fjallar um sambandið milli náttúrunnar og frummyndanna. Þekkingarfræðin um sambandið milli hugans og frummyndanna.

Helstu niðurstöður frummyndakenningarinnar eru þessar:

1. Frummyndirnar eru andlegur, óumbreytanlegur veruleiki, sem allt hið skapaða er mótað eftir. Sjálfar eru þær óskapaðar og eilífar.

2. Þær eru ekki hugmyndir í venjulegri merkingu þess orðs, og enn síður ímyndun. Þær eru raunverulega til. Þær eru meira að segja meiri veruleiki en það sem séð er, heyrt og skynjað með

skilningarvitunum, því að allur jarðneskur veruleiki er aðeins eftirmynd þeirra. Þær eru raunar hinn eini sanni veruleiki, vegna þess að í heimi hverfuleikans kemur allt og fer, en þær eru óumbreytanlegar. (Platónskur realismi).

3. Frummyndirnar eru óendanlega margar og ólíkar, en mynda eina heild og samræmda veröld. Allt, sem á sér nafn, á sér sína frummynd. Talað er um frummyndir tegunda, og af hverri tegund eru til margir ólíkir einstaklingar, en frummynd hennar er ein. Menn eru t.d. margir og ólíkir, en frummyndin Karl er ein og eins frummyndin Kona og eftir þeim frummyndum eru allir karlar og konur skapaðar. Á sama hátt er talað um frummyndir hluta t.d. húss, borðs, eða stóls, um frummyndir eiginleika t.d. lögunar, lits eða hugsunar, siðgæðis eða smekks, - um frummyndir, sem ákveða samband eins fyrirbrigðis við annað, t.d. jafnrétti, - um frummyndir hreyfingar, t.d. hringrás, um frummyndir, sem snerta gildi hluta, t.d. hreysti, fegurð o.s.frv. Niðurstaðan af þessu er sú, að ekkert er til í hinni ytri veröld, sem á sér ekki frummynd sína í ríki andans.

4. Staður frummynda. – En hvar er þá þetta ríki andans? Plató segir, að frummyndirnar eigi sér sérstakt tilverusvið á himnum og þangað verði maðurinn að beina andlegum sjónum sínum til að skynja þær. En þessir himnar eru ekki hluti hinnar efnislegu tilveru. Þeir eru utan tíma og rúms. Andlegur veruleiki hefur ekkert rúmtak fremur en hugsanir og hugmyndir, - og tími er ekki til þar sem eilífðin ríkir. Frummyndirnar eru þannig óháðar þessum tveimur höfuðeinkennum jarðneskrar tilveru, - tíma og rúmi, - og einmitt í þessu liggur hinn mikli máttur þeirra að dómi Platós. Ef þær væru aðskildar af tíma og rúmi, hlýtu þær að dreifast um milljónir staða og deilast milli óteljandi aðskilinna

stunda. En sem andleg eining verða þær miðdepill alls máttar. Og vegna þess getur sá, sem náð hefur andlegri sýn, skynjað þær sem eina heild. – Þessi aðskilnaður frummyndanna frá hinni jarðnesku sköpun sinni í tíma og rúmi gengur almennt undir nafninu Platónsk tvíhyggja.

5. Frummyndirnar eru hvorki bundnar hugum manna né guða. Þær eru sjálfstæður veruleiki og því öllu óháðar. Vitund Guðanna beinist hins vegar til þeirra og í þeim skilningi verða þær hugsanir þeirra. Plató verður naumast skilinn öðru vísi en að hin æðsta frummynd, er hann nefnir „hið góða,“ sé hinn æðsti guðdómur.

6. Frummyndirnar eru orsök allra breytinga hlutanna, þótt sjálfar breytist þær aldrei að eilífu.

7. Frummyndirnar mynda eina heild, sem ekki verður skilin sundur. Hver frummynd er að vísu sjálfstæð, en um leið hluti æðri einingar. Í ríki andans verður hið marga eitt og hver eining hið marga. Þessi sameining er mynduð á rökréttan og reglubundinn hátt. Slíka rökrétta niðurröðun stighækkandi „þróunar“ frá hinu lægsta til hins hæsta er að finna í náttúrunni. Og þar sem náttúran er eftirmynd frummyndanna, er einnig í hinum andlega heimi að finna hina sömu stighækkandi niðurröðun frá hinni lægstu frummynd til hinnar æðstu. Frummyndirnar tengjast saman á þann hátt, að sú sem stendur á lægsta þrepi þessa stiga er yfirskyggð af þeirri, sem stendur á næsta þrepi fyrir ofan, en hún er aftur yfirskyggð af annarri, sem stendur enn ofar, og þannig stig af stigi til hinnar æðstu. I-Iver frummynd er því ljós allra hinna, sem lægri eru. Þær verða þeim mun máttugri og hærri, sem þær sameina stærri tilveru, því að einmitt sameiningin

er máttur þeirra. Og að lokum er komið að hinni hæstu frummynd, sem nefnd er „hið góða“. Sú frummynd sameinar allt í ríki frummyndanna á sama hátt og alheimurinn, Kosmos, felur í sér alla efnislega tilveru. Hún er hinn æðsti guðdómur, sól sem endurspeglast stig af stigi milli frummyndanna og síðan frá þeim til hins jarðneska veruleika. „Hið góða“ er einnig hið raunverulega sanna. Það er tilgangur heimspekinnar að dómi Platós að þekkja hið innra samband frummyndanna og samband þeirra við veröldina. Mannleg skilningarvit geta þó aldrei skilið þýðingu og tilgang „hins góða“, því að þau geta aldrei séð nema skugga þess.

8. Allt sem skilningarvit okkar skynja er í tíma og rúmi, en frummyndirnar eru utan rúms og tíma. Hvernig getum við þá skynjað þessar frummyndir? Plató svarar því til, að andi mannsins hafi þekkt þær í fyrri tilveru í æðri heimum, og þekkingin á þeim leynist í fyrstu dulvituð í djúpum vitundarinnar. Skilningarvitin skynja þær að vísu ekki, en þau sýna okkur eftirlíkingar þeirra á jörðinni, sem vekja hugboð um hina æðri tilveru og minna á þær með vissum hætti. Fílósófían, – ást mannsins á hinu fagra, góða og sanna, vekur eilífðarþrá hans, andlegt flug og listræna sköpun, sem leiða hann til hins innri veruleika, uns hann hefur öðlast andlega sýn. Þá verða frummyndirnar anda hans hið sama og hlutveruleikinn er skilningarvitunum. Þá uppgötvar maðurinn að himnaríki frummyndanna er hið innra með honum sjálfum, og þar finnur hann hið fagra, góða og sanna í sínu eilífa eðli. Hinn æðsta sannleika getur þó enginn þekkt nema Guð einn, því að hann er hinn innsti leyndardómur.

9. Eins og fyrr segir er allt í náttúrunni eftirmyndir frummyndanna. En hvert er samband þeirra við hlutveruleikann? Plató nefnir einnig það yfirsýggingu. Eftirlíkingin er alltaf ófullkomin, en þó misjafnlega ófullkomin. Þetta fer eftir því í

hve ríkum mæli eftirlíkingin er yfirskyggð af frummyndinni. Frummyndin fegurð t.d. gefur þannig öllu, sem fagurt er á jörðu, lit sinn og ljóma. Því meiri sem yfirskyggingin verður því fegurra verður það sem yfirskyggt er. Þegar frummyndin fegurð hverfur frá hinni fögru eftirlíkingu, fölnar hin jarðneska fegurð hennar og hætti frummyndin að yfirskyggja hana deyr hún alveg. Allar breytingar í náttúrunni eiga þannig rót sína að rekja til breyttrar afstöðu frummyndar til hinnar jarðnesku eftirlíkingar. Hinn endanlegi grundvöllur jafnt allra frummynda og allrar náttúru er „hið góða“. Hinn æðsti tilgangur heimspekinnar er því að dómi Platós að kanna hið innra samband milli Guðs og veraldarinnar.

Þekkingarfræðin

Enginn getur tekið afstöðu til heimspekilegra vandamála, fyrr en hann hefur svarað spurningunum: Hvað er sönn þekking? Hver er grundvöllur þekkingarinnar? Eru skilningarvit mannsins þessi grundvöllur? Er reynsla okkar, það sem við sjáum, heyrum og þreifum á, sama og sannleikur? Sófistarnir svöruðu játandi: Reynslan sögðu þeir, byggist á skilningarvitunum, og hugsun og mat okkar á öllum hlutum byggist á þeirri reynslu. – En Plató hafnar þessum grundvelli: Ef hin ólíka og takmarkaða skynjun skynfæranna væri grundvöllurinn, þá er sönn þekking óhugsandi. Hið sanna væri þá breytilegt eftir einstaklingum og staðháttum. En sönn þekking er hin algilda þekking, og grundvöllur hennar er að dómi Platós ekki hinn ytri heimur, heldur hinn innri veruleiki, andinn. Hugsun er því ekki að skynja hlutveruleikann, heldur skilningur á algildum hugtökum. Það er alls ekki slík ytri skynjun, sem skapar t.d. hugtakið réttlæti. Við verðum að vita hvað réttlæti er, áður en við getum kallað einhvern einstakling réttlátan eða ranglátan, eða dæmt um hvað sé réttlæti í mannlegum samskiptum. Hugtakið réttlæti og lögmál þess eru til í manninum á undan reynslu hans af réttlátum eða ranglátum mönnum, eða réttu og röngu yfirleitt. – Reynslan þroskar að vísu hina meðfæddu en duldu þekkingu á réttlæti og gerir hana skýrari, en reynslan skapar hana ekki. Lögmálið er til í manninum, og vegna þessa meðfædda lögmáls safnar reynsla okkar saman einstökum dæmum úr umhverfinu, líkt og efni er safnað saman í hús, sem áður er til í huga smiðsins. Fyrst eftir að úrval úr reynslunni hefur farið fram, birtist lögmálið á yfirborði

vitundarinnar. Það var áður óljóst og að nokkru leyti dulvitað, en er nú orðið mannum fyllilega meðvitað. Á sama hátt eru lögmál hins fagra, góða og sanna mannum meðfædd. Reynslan stuðlar að því að vekja skilning mannsins á eðli þeirra, en hún skapar þau alls ekki. Skilningur á eðli frummyndanna en ekki skynjun hlutveruleikans er því að dómi Platós grundvöllur sannrar þekkingar.

En hvaða sönnun er fyrir því, að hinn innri veruleiki Platós sé ekki ímyndun ein, að frummyndir hans séu ekki í raun og veru hugarfóstur heimspekingsins og rökfræðilegt afkvæmi jarðneskrar skynjunar og veraldlegrar reynslu? – Engin sönnun, sem byggð er á skoðunum, sem grundvallast á skynjun og reynslu, er hér neins virði. Slíkar skoðanir geta hvorki sannað né afsannað neitt, sem er þeim æðra. Svar Platós er, að heimspekileg rökhyggja geri hinn æðri veruleika andans aðeins sennilegan: - Rökrétt hugsun segir okkur að um þekkingu geti aðeins verið að ræða, þar sem hugsun og veruleiki mætast og svara hvort til annars. Hugtök eins og fegurð, sannleikur og góðleiki, segir Plató, hljóta raunverulega að vera til utan mannsins. Ef þessi samsvörun hugsunar og veruleika (í hinni platónsku merkingu orðsins) er ekki fyrir hendi, hlýtur hins vegar sönn þekking að vera óhugsandi. Sjálfúrslitasönnunin fyrir því að þessi innri veruleiki sé raunverulega til, verður þó ekki fengin með öðrum hætti en þeim, að maðurinn sjái með innri sjónum sínum hina háu sýn andlegs veruleika, en í því er hin æðsta þekking fólgin.

Plató birtir lokaniðurstöður þekkingarfræði sinnar í lokakafla VI. bókar í *Ríkinu*. Þar táknar hann þekkingu manna með lóðréttu striki, sem hann síðan skiptir í fjóra hluta, eftir því á hvaða stigi þekkingin stendur:

A. Stig hinnar hreinu heimspeki: Innsæisþekking sem sam-einar rökvísi og andlega sjón. Andleg sjón er að sjá frummyndirnar, díalektík að skilja þær.

B. Skilningur: Stærðfræðileg hugtök, rökræn orsakasambönd.

C. Skoðanir: Reynsluþekking á hlutveruleikanum, skynjun skilningarvitanna, náttúruvísindi.

D. Blekkingar: ímyndun og getgátur misskildar og rangtúlkaðar kenningar.

Lægsta stigið (D) nefnir Plató blekkingar. Þessi lægsta tegund mannlegra skoðana byggist á hillinum, spegilmyndum og skuggum. Þær eru aðeins ímyndun og getgátur. Samt eru þær ekki algjörlega rangar. Þegar best lætur gefa þær mynd, að vísu ófullkomna, af hinu raunverulega, líkt og skuggi hlutar veitir nokkra fræðslu um hlutinn, sem hann er af, og hillingar endurspegla veruleika með nokkrum hætti. Hliðstæðar þessum skoðunum og í sama flokki eru viðteknar ímyndanir og hindurvitni, - eða misskildar og rangtúlkaðar kenningar, sem afmyndast hafa í meðförum kynslóðanna og orðið að skugga þeirra sanninda, sem þær upphaflega boðuðu.

Næsta stig (C) nefnir Plató skoðanir, en það orð notar hann um báða lægri flokkana. Hér er um að ræða skynjun skilningarvitanna og reynsluþekkingu okkar á hlutveruleikanum. Í *Timaios* bendir Plató á, að öll náttúruvísindi séu í þessum flokki. En þessi þekking, sem byggist á skilningarvitunum, er ekki sönn þekking, þar sem hlutveruleikinn er ófullkominn og oft villandi skuggi hins sanna veruleika. Engar hugmyndir eða skoðanir

Þessara tveggja stiga geta því talist sönn þekking – jafnvel þótt eitthvað af þeim kynni að reynast rétt.

Þriðja stigið er stig skilningsins, sem fæst við rökræn orsakasambönd og stærðfræðileg hugtök, sem ekki byggjast á skynjun. Þetta stig er upphaf hins eiginlega skilnings og dögum þekkingarinnar. Plató bendir þó á, að stærðfræðin byggist í raun og veru ekki á sjálfsonnuðum staðreyndum, heldur á ósonnuðum staðhæfingum. Þessar vafasömu staðhæfingar eru síðan gerðar undirstaða hinnar stærðfræðilegu rökvísi. Þetta stig (B) er þannig ekki hin fullkomna þekking.

Hæsta stigið (A) er stig hinnar hreinu heimspeki. Hún er innsæisþekking, sem sameinar rökvísi þriðja stigsins andlegri sjón hins fjórða. Andleg sjón er að sjá frummyndirnar, ríki andans. Og díalektíkin, hin rökrétta heimspekilega hugsun, fær manninn til að skilja samband frummyndanna við „hið góða“, skilja samband þeirra innbyrðis og tengsl þeirra við jarðneska náttúru. Hér styðst maðurinn ekki lengur við ytri skynjun, en ígrundar hin réttu innri sannindi lífsins.

Eins og sjá má af þessari mynd Platós af hinni fjórskiptu línu, þá ríkir þrátt fyrir allt sami veruleiki (frummyndirnar) á öllum þessum fjórum sviðum. Hlutveruleikinn er aðeins skuggi frummyndanna og hillingarnar skuggi hlutveruleikans. Í *Ríkinu* í bók VII bregður Plató upp nýrri táknmynd sem sýna á enn betur merkingu hinnar fjórdeildu línu. Hún sýnir hvernig veröld mannsins breytist eftir því á hverju hinna fjögurra stiga hann stendur. Í þeim kafla úr *Ríkinu*, sem hér fer á eftir, sést að veröld andans er hliðstæð hinum sýnilega heimi: „Hið góða“ er hliðstætt sólinni. Eins og sólin er lind ljóssins og náttúrunnar, eins er „hið góða“ lind sannleikans og hins innri veruleika. Eins og ljósið og náttúran eru viðfangsefni skilningarvitanna, eins eru frummyndirnar viðfangsefni hugans og grundvöllur þekkingarinnar.

Hinn bundni fangi í hellinum tákna þann, sem stendur á lægsta þrepi mannlegra vitsmuna, (D). Hinn leysti fangi er kominn upp á stig C. Sá, sem kominn er út úr fangelsi sínu og skoðar skuggana utan hellisins, stendur á stigi B. En sá, sem horfir á hlutina sjálfa í veröldinni fyrir utan hellinn, tákna þann sem náð hefur andlegri sjón. Og sá, sem horfir á sólina, tákna þann sem skilið hefur „hið góða“, hina æðstu frummynd, sem er hinn innsti guðdómur.

Dæmisagan um hellinn

Sókrates segir frá: - „Og nú“, sagði ég, „ætla ég að segja ykkur dæmisögu um mannlega þekkingu: - Djúpt í jörðu liggur hellir einn og frá botni hans löng og brött brekka að hellismunnum og dagsbirtunni. Hér hafast við menn, sem verið hafa fangar í þessum helli frá barnæsku. Þeir eru hlekkjaðir um háls og fætur svo að þeir mega sig hvergi hræra og geta aðeins horft beint fram fyrir sig. Að baki þeirra og upp yfir þeim logar eldur, og milli eldsins og fanganna liggur vegur. Og fyrir framan þá er reistur tjaldveggur, svipaður þeim, sem notaðir eru við leiksýningar í brúðuleikhúsum.“

„Ég skil,“ sagði Glaukon.

„Og á bak við þá fara menn eftir veginum, menn sem bera alls konar hluti, þar á meðan líkneski manna og dýra, sem gerð eru úr grjóti, tré eða öðru efni. Sumir þessara manna tala eins og gengur, en aðrir eru þöglir.“

„Þú bregður upp undarlegri mynd, og þessir fangar eru harla kynlegir.“

„Þeir eru eins og við,“ svaraði ég. „Því geta þessir fangar séð nokkuð af sjálfum sér, eða þeim sem um veginn fara, annað en skuggana, sem eldurinn varpar á hellisvegginn fyrir framan þá?“

„Hvernig ættu þeir að geta séð nokkuð annað, ef þeir geta aldrei hreyft höfuðið?“

„Og geta þeir séð nokkuð annað af því, sem um veginn fer?“

„Vitanlega geta þeir það ekki.“

„Og ef þeir gætu talast við, myndu þeir þá ekki vera sammála

um, að skuggarnir, sem þeir sæju, væru raunverulegir hlutir?“

„Vafalaust.“

„Og ef fangelsisveggurinn fyrir framan þá bergmálaði tal vegfarendanna, heldurðu þá ekki, að þeir myndu álykta að þetta væru raddir skugganna á veggnum?“

„Þeir hlytu að halda það.“

„Og þannig mundu þeir trúa því, að skuggarnir væru á allan hátt raunverulegir?“

„Já, óhjákvæmilega.“

„Hvað heldur þú þá að gerðist, ef þeir væru leystir úr hlekkjum sínum og leiddir frá villu sinni? Gerum ráð fyrir að einn þeirra væri leystur og látinn rísa á fætur og knúinn til að snúa sér við, horfa fram og ganga í átt til eldsins. Þessi umskipti yrðu honum full sársauka og hann fengi ofbirtu í augun við að horfa beint á þá hluti, sem hann áður sá aðeins skuggann af. Og ef honum væri sagt, að það sem hann hefði séð áður væri aðeins blekking og hann væri nú nær veruleikanum og skynjun hans sannari, af því að nú sæi hann hlutina sjálfa, og ef hann enn fremur væri beðinn að nefna hvern einstakan hlut sem hann sæi, heldurðu þá ekki að honum yrði svarafátt og hann héldi, að það sem hann var vanur að sjá væri raunverulegra en það sem honum nú væri bent á?“

„Miklu raunverulegra.“

„Og ef hann væri látinn horfa beint í ljóma eldsins, myndi hann ekki sviða í augun og hverfa aftur til þeirra hluta, sem hann gæti séð, hluta sem hann héldi að væru raunverulega miklu skýrari en það sem honum var sýnt?“

„Jú.“

„Og ef,“ hélt ég áfram, „hann væri dreginn með valdi upp bratta og grýtta brekkuna og ekki sleppt fyrr en hann hefði verið leiddur út í sólskinið, myndi sú för ekki sársaukafull og honum lítt að skapi, og þegar út í sólskinið væri komið myndi hann þá

ekki fá slíka ofbirtu í augun að hann gæti ekki séð neinn þeirra hluta, sem honum nú væri sagt að væru raunverulegir?“

„Vissulega ekki fyrst í stað,“ viðurkenndi hann.

„Yrði hann ekki fyrst að venjast í ljósinu, áður en hann gæti greint veröldina fyrir utan hellinn? Og þætti honum ekki í fyrstu auðveldast að horfa á skuggana, því næst á mynd manna og hluta speglast í vatninu og loks á hlutina sjálfa? Yrði honum ekki eftir það auðveldara að horfa á himintungl, á mána og stjörnur á himni næturinnar, en að horfa í sólarljósið að degi til?“

„Það segir sig sjálf.“

„Og gæti hann ekki síðast af öllu horft beint í sólina og skoðað hana sjálfa, eins og hún er, í stað þess að horfa á mynd hennar í vatninu?“

„Það hlýti að gerast síðast.“

„Mundi hann ekki seinna komast að þeirri niðurstöðu að það sé sólarljósið sem veldur breyttum árstíðum og stjórni öllu í hinum sýnilega heimi, - og sé í vissum skilningi orsök alls þess sem hann og samfangar hans voru vanir að sjá?“

„Augljóslega hlýti hann að komast að þessari niðurstöðu.“

„Og þegar hann hugsaði um fyrri heimkynni sín, og það sem þar var álitid þekking, og um samfanga sína, heldur þú þá ekki að hann teldi sig gæfumann og harmaði hlutskipti hinna?“

„Það myndi hann svo sannarlega gera.“

„Og ef það nú tíðkaðist hjá þessum fönngum að veita þeim frægð og sýna þeim virðingu sem skarpskyggnastrir væru á þessa skugga og bestir í að muna í hvaða röð þeir birtust, og þess vegna snjallastir í að segja fyrir um hverjir kæmu næst, mundi þá þessi leysti fangi keppa eftir slíkri frægð, eða öfunda þá af þessari gáfu eða þessum heiðri? Er ekki líkleggra að hann segði með Hómer: „Fremur þræll hjá þurrabúðarmanni“ – eða hvað sem væri annað en að lifa og hugsa eins og þeir?“

„Já,“ svaraði hann, „hann kysi allt fremur en að lifa eins og þeir.“

„Hvað heldur þú þá að gerðist,“ spurði ég, „ef hann sneri aftur inn í hellinn og settist í sitt fyrra sæti? Mundi myrkrið ekki blinda hann, vegna þess að hann kæmi skyndilega þangað inn utan úr dagsbirtunni?“

„Vitanlega.“

„Og ef hann yrði að keppa við hina fangana um að greina sundur skuggana, meðan hann væri blindaður og augu hans enn óvön myrkrinu, - en það gæti varað nokkurn tíma, - myndu þeir þá ekki hæðast að honum? Og myndu þeir ekki segja, að för hans til hins efri heims hefði gert hann heimskan og að það borgaði sig engan veginn að leggja á brattann? Og ef einhver skyldi gera tilraun til að leysa af þeim hlekkina og leiða þá upp í ljósið, myndu þeir þá ekki reyna að drepa hann ef þeir gætu?“

„Það myndu þeir vissulega reyna,“ svaraði Glaukon.

Röð vísindanna

„Hvaða fræði þurfa menn að nema til að hugur þeirra beinist til hins raunverulega og frá heimi hverfulleikans?“ lætur Plató Sókrates spyrja. (*Ríkið*, bók VII.) Hvaða fræði geta lyft mannum frá stigi skoðana, (C), upp á svið rökfræðilegrar og heimspekilegrar þekkingar, (B og A)? Sem svar við þessari spurningu nefnir Plató fimm stighækkandi vísindi.

1. Lægst þessara fræða er reikningslistin. Reikningslistin hefur þann kost að nota hugtök, sem eru óháð skynjun skynfæranna og leiðir því manninn fyrsta skrefið frá skynjun til skilnings.

Plató ætlast til að menn velti fyrir sér hinni heimspekilegu merkingu talnanna. Hvert er t.d. eðli eindarinnar? Allt er samsett úr hinu eina. Hið eina birtist ýmist sem eining eða fjöldi. Slíkar hugsanir fá menn, að áliti Platós, til að fara að hugleiða hina innstu einingu, ljósið að baki alls. Reikningslistin gegnir ekki því hlutverki, sem Plató ætlar henni, ef hún er aðeins stunduð vegna hins hagnýta gildis. Fyrst þegar hún er stunduð vegna þekkingarinnar leiðir hún til hins andlega lífs.

2. Flatarmálsfræðin er næsta viðfangsefnið. Hugtök eins og ferhyrningur eða hringur eru sígild hugtök eilíf og óumbreytanleg. Þau beina því huganum í enn ríkari mæli frá hinum hverfula heimi skilningarvitanna til algildra hugtaka, til hins óumbreytanlega að baki hins hverfula.

3. Áður en hægt er að hefja nám í stjörnufræði, telur Plató rétt

að stunda þau vísindi sem fjalla um hluti í þremur víddum, þ. e. a. s. rúmmálsfræðina. Hið hagnýta gildi allra þessara fræða er viðurkennt. En í augum Platós eru þau fyrst og fremst áfangar á skilningsleið mannsins, sem liggur til hinna æðstu gæða.

4. Stjörnufræðin. Tilgangur Platós er enn hinn sami. Viðfangsefni hans er ekki það eitt að kortleggja himininn og gang himintungla, heldur kanna þau lögmál sem þeim stjórna, eða starneðlisfræði. Hún leiðir manninn frá jörðinni út á braut hins eilífa og fær anda hans til að nálgast leyndardóm hins himneska samræmis, - „hinn æðsta ósýnilega veruleika.“

5. Tónfræðin. Þessi fræði byggjast á hljómvísindum Pýþagórínga. En Plató leitar hér sem annars staðar hinnar dýpri merkíngar, lögmálanna að baki tóns og hreyfíngar. Hann er ekki fyrst og fremst að hugsa um þá tóna, sem eyrað heyrir, heldur hina sem andinn nemur: nið eilífðarinnar og söng lífsins, dulin lögmál hins alheimslega samræmis.

Þessi vísindi svara til þriðja hluta (B) hinnar fjórdeildu línu og þau eru aðeins undirbúningur undir efsta stigið (A), sem er hin eiginlega heimspeki, en hana kallar Plató díalektík. Hún sameinar öll vísindi og er samnefnari allrar sannrar þekkingar, að svo miklu leyti sem hún er á færi mannlegra vitsmuna. Fyrst á þessu stigi nær maðurinn andlegri yfirsýn yfir samhengi hinnar ytri og innri tilveru. Díalektíkin er sú þekking, sem leiðir að lokum til skilnings á hinum innsta veruleika, þótt um algjöran skilning geti aldrei orðið að ræða.

Samband anda og efnis

Skipting Platós á tilverunni í frummyndir (anda) og náttúru (efni) hefur verið nefnd platónsk tvíhyggja. Nafnið má þó auðveldlega misskilja af tveimur ástæðum. Í fyrsta lagi kennir Plató að frummyndirnar (andinn) séu hinn eini veruleiki, og í öðru lagi er efni Platós ekkert af því sem við köllum efni. Sannleikurinn er sá, að það ginnungagap sem Plató telur að hafi ríkt í árdaga áður en andinn skapaði náttúruna er hvergi fyllilega skilgreint í ritum hans. Gordíonshnúturinn, sem höfundur frummyndakenningarinnar verður að leysa er þessi: Guð og „hið góða“ eru eitt. Hið góða, sem er hinn eini veruleiki, getur aðeins skapað hið góða. Hvernig getur þá hið góða, eilífa og óumbreytanlega alið af sér ófullkomna veröld hins stundlega og hverfula? Hvert er samband hins andlega heims við heim hins svokallaða veruleika? — Frummyndirnar (andinn) hafa að dómi Platós ekki skapað það ginnungagap sem hann nefnir efni. Ástæðurnar til þess eru tvær: 1) Efnið, segir Plató, er ekki-vera og það er óhugsandi að veran (frummyndirnar) geti fætt af sér ekki-veru, (efnið). 2) Það er forsenda allrar sköpunar, að sköpunarmátturinn geti beinst að einhverju öðru en sjálfum sér. — En hvað er þá þetta eitthvað, þessi leyndardómur, sem Plató kallar efni? — Það getur ekki verið jörð, vatn, eldur eða loft: - Höfuðskepnurnar eru allar sköpun andans að dómi Platós og andinn hefur ekki skapað það sem hann kallar efni. Það getur ekki heldur verið neitt sýnilegt eða ápreifanlegt.

Allir eiginleikar, lögun og litir eru sköpun frummyndanna. Með öðrum orðum það sem Plató kallar efni á ekki við um neitt af því sem við köllum efni. Aristóteles, sem stundaði nám við Akademíu Platós í 20 ár, segir að „hið platónska efni merki rúm“. Þetta er mjög sennilega rétt. En Aristóteles er þögull um hvað Plató hefur talið eðli þessa rúms eða ginnungagaps sem hann kallar efni. Efnið virðist ekki aðeins merkja rúm heldur einnig hið ósýnilega, óskilgreinanlega efni sem hin sýnilega ve röld er gerð úr.

Efni Platós er því eilífðarfyrirbrigði. Án áhrifa andans er það að vísu óskilgreinanlegt, formlaust og ósýnilegt. Sköpun frummyndanna gefur því alla þá eiginleika og allar þær myndir sem birst geta í náttúrunni.

En með þessu er ekki öll sagan sögð. Ginnungagap Platós virðist búa yfir dularfullum mætti til að afmynda sköpun Guðs, mætti til að kljúfa ljós andans í litbrigði jarðarinnar. Það er ekki aðeins skilyrði sköpunarinnar heldur einnig verstí óvinur hennar. Það er tregðan sem veitir hinum skapandi mætti viðnám og er orsök alls hins illa í heiminum. Barátta andans er virk. – Mótsaða efnisins er óvirk. Efnið er því í eðli sínu skilyrði sköpunarinnar og verkefni andans, verkefni sem hann leitast við að ná tökum á, en hið óvirka efni leitar stöðugt hins fullkomna jafnvægis dauðans og leitast við að eyða sköpunarverkum Guðs.

Frummyndirnar eru skapandi máttur og vilji sem gerir innrás úr óþekktum víddum út í tómið og skapar þar fjórvíddartilveru okkar efnisheims. Lífið og andinn nema nýtt land í ríki dauðans. Í þessu ginnungagapi skapa frummyndirnar eftirmynd sína, hina sýnilegu og ápreifanlegu veröld. Kosmos (veröldin) er þannig afkvæmi andans og efnisins. Þessi kosmos er ímynd hins ósýnilega guðdóms, – og kosmos er sjálfur Guð í sköpun, hinn verðandi Guð.

Guðdómurinn byrjaði sköpun kosmos með því að umskapa efnið í samræmi við þarfir og gerð hins verðandi heims. Hinu eina ósýnilega frumefni breytir hann í mörg, gerir efnið sýnilegt og áþreifanlegt og gefur því eiginleika og lögun. Hann skapar höfuðskepnurnar jörð, vatn, loft og eld sem eru líkami kosmos. Guðdómurinn skapar síðan fastastjörnur, plánetur og jörðina og hina himnesku anda eða Guði sem stjórna hverjum hnetti og þeir skapa aftur að vilja guðdómsins náttúruríkin, – hina óæðri náttúru.

Kosmos hefur líkama, vilja og sál. Líkami hans stjórnast af ákveðnum lögmálum. Hann er fullkominn og fegursta verk sköpunarinnar. En hann er ekki gæddur eilífðareðli frummyndanna. Örlög hans eru í hendi guðdómsins.

Vilji kosmos birtist sem tilgangur allra hluta. Hann skipuleggur veröldina og samræmir efnislegar orsakir lögmálsins hinum andlega tilgangi Guðs.

Sál kosmos, heimsandinn, er tengiliður milli guðdómsins (frummyndanna) og veraldarinnar. Hún er í allri veröldinni og er orsök allrar hreyfingar, samræmis og fegurðar. Hún er lífið og andinn, – veröldin og guðdómurinn.

Í *Timaios* ræðir Platón um hinar fjórar orsakir allrar sköpunar.

Demiurge eða Guð er sagður uppspretta máttarins og orsök allrar hreyfingar, samræmis og fegurðar. Hann er lífið og andinn, – ekki persónulegur Guð heldur ópersónulegur guðdómur. Hann er ekki skapari heimsins, þar sem bæði andi og efni er eilíft og óskapað. Hann er heimssmiðurinn sem vinnur úr fyrirfram gefnu efni og mótar það eftir hinum andlega heimi. Verk hans er að breyta kaos í kosmos.

Frummyndirnar, sem eru sagðar hinn eini eilífi veruleiki sem heimur fyrirbrigðanna er mótaður eftir.

Efnið er einnig óskapað. Andinn eða guðdómurinn hefur ekki náð fullum tökum á efninu því að vegna tregðu þess er hið ófullkomna til í heiminum. Það eitt er orsök hins illa.

Hin fjórða af hinum eilífu orsökum veraldarinnar er hin æðsta frummynd, „hið góða“. Hún er æðst í ríki andans og hin eilífa sól tilverunnar.

En ef „hið góða“ er hinn algeri grundvöllur, hvað er þá Guð? – Plató talar ýmist um Guð eða Guði. Hann kallar hinn sýnilega alheim (kosmos) Guð í sköpun, hann talar um smið heimsins, Demiurge sem hinn eilífa guðdóm, og hann kallar fyrstu sköpun Demiurge einnig Guði og segir að þeir taki að sér stjórn hnatta og náttúruríkja. Við þetta bætast svo guðir trúarbragðanna. Ekki verður annað séð en Plató eigi við hið sama þegar hann talar um æðstu frummyndina „hið góða“ og Guð. Guð, heimssmiðurinn, er persónugervingur „hins góða“ og þetta tvennt er eitt og hið sama. Þetta sést best þegar athugað er hvaða eiginleika Plató eignar Guði (Demiurge) og „hinu góða“:

„Hið góða“ segir Plató, er lávarður hins andlega heims eins og sólin er æðst í hinum sýnilega heimi. Guð (Demiurge), segir Plató, er hinn æðsti dómari sem stjórnar upphafi, framrás og endi allra hluta. Frummynd hins góða er sögð höfundur alls hins sanna, fagra og góða í veröldinni. Guð er einnig sagður hin eilífa orsök hins fagra og góða og sanna. Loks er „hið góða“ sagt vera lind hinnar æðstu visku. Þetta sýnir að hjá Plató er Guð og „hið góða“ eitt.

Nánari athugun á þremur þessara fjögurra orsaka veraldarinnar leiðir því í ljós að þær renna saman í eina. Demiurge, „hið góða“ og frummyndirnar eru eitt, – hin andlega orsök. – Og hin efnislega orsök er óæðri veruleiki sem án sköpunar andans er „ekki vera“, formlaus og efnisvana í hinni venjulegu merkingu þess orðs. Þannig er orsök heimsins í raun og veru aðeins ein: Andinn.

Sálfræði Platós

Í mannssálinni eins og heimssálinni sameinast hinir dauðlegu og hinir eilífu eðlisþættir lífsins. Í sínu rétta og *eilífa* eðli er sálin þó ein og óskipt. Þannig er ástand hennar þar sem hún dvelur í himnaríki frummyndanna áður en hún íklæðist jarðneskum líkama og þannig verður ástand hennar eftir að hún hefur losnað úr fjötrum efnisins.

Eftir að hún er fædd til jarðarinnar sameinast hún hins vegar stundlegum eðlisþáttum sem hæfa jarðneskri tilveru hennar, en þeir eðlisþættir verða aldrei gæddir eilífðareðli, þeir skapast og eyðast eins og allt í veröld fyrirbrigðanna. Þessi tvíhyggja er beint framhald af þekkingarfræðum Platós þar sem greint er milli skoðana sem byggjast á skilningarvitunum og sannrar þekkingar sem byggist á andlegri sýn sálarinnar. Öll sönn þekking manna er, að dómi Platós, aðeins endurvakning þess sannleika sem sálin þekkti í fyrri tilveru er hún bjó á himni sínum.

Þegar Plató ræðir um þrískiptingu sálarinnar á hann eingöngu við það ástand sem hún er í meðan hún er háð hinni lægri náttúru þessa heims eða annars, – ástand hinnar ófrjálsu sálar sem háð er endurfæðingum.

Lægstu eðlisþættir sálarinnar eru girndir. Kynnautn, fégræðgi og óhóf í mat og drykk er æðsta gleði þess manns sem stjórnast af skynfýsn.

Ofar girndum taka við þeir eðlisþættir sem Plató nefnir einu nafni skap. Það er millistig milli skilnings og girnda, sambland vilja og tilfinninga sem sagðar eru eiga aðsetur sitt í hjarta mannsins. Þessir eðlisþættir eru metnaður, hugrekki, heilög vandlæting

og réttlát reiði. Gleði þess manns sem stjórnast af þessum þáttum sálarinnar er að klifra virðingarstiga mannfélagsins og njóta viðurkenningar fjöldans, vera frægur og heiðraður af þjóð sinni.

Æðsti og innsti kjarni sálarinnar og sá eini sem gæddur er eilífðareðli er skilningurinn, hin andlega sýn. Sannleikurinn, hin sanna þekking, er aðeins eign þessarar hreinu sálar. Aðrir eiginleikar sem Plató eignar hinni eilífu sál eru göfgi, auðmýkt og lotning. Öll lífsnautn er hér endurborin í nýrri og fullkomnari mynd. Hin æðsta gleði þess manns sem lætur stjórnast af þessu innsta eðli sínu er skilningsgleði og sköpunargleði. Takmark mannsins er að lúta þessu æðsta eðli og lifa hvorki í fortíð, nútíð né framtíð heldur í eilífi. Þessi þrjú svið, girndir, skap og skilningur blandast að nokkru saman, en þó getur aðeins eitt verið hið ríkjandi afl í sál mannsins hverju sinni.

Eins og fyrr segir kennir Plató að sálin eigi sér fortilveru og lifi eftir líkamsdauðann. Þetta verður ekki sannað á grundvelli efnislegra vísinda, vegna þess að í veröld efnisins geta ekki verið til neinar fullnaðarsannanir um eðli andans. Sanna þekkingu öðlast menn aðeins fyrir andlega innri reynslu. Samt leiðir Plató fram margvísleg rök fyrir eilífðareðli sálarinnar. Fyrst teflir hann fram tveimur „epistemólógiskum“ röksemdum:

- 1) Við getum aðeins skilið það eitt sem á sér einhverja hliðstæðu í okkur sjálfum. Sálin getur að nokkru leyti a. m. k. skilið hinn eilífa anda. Í-Ún getur skilið hinar eilífu og hreinu frummyndir í ríki andans. Sálin hlýtur því að einhverju leyti a. m. k. að vera eins og þessar frummyndir, það er að segja hrein og eilíf.
- 2) Við búum yfir þekkingu sem er óháð skynjun okkar. Minni sálarinnar, vitað og dulvitað, og þekking sem hún getur ekki hafa aflað sér í þessu lífi sannar fortilveru hennar, að dómi

Plató. – Og hvers vegna skyldi hún þá ekki einnig lifa eftir líkamsdauðann? Þessu næst leggur Plató fram „metafysiskar“ röksemdir:

- 3) Hin hreina og frjálsa sál mannsins er ein og óskipt. Henni verður ekki deilt í mismunandi hluta. Hún verður því hvorki sköpuð með samsetningu né verður henni eytt með upplausn eða sundurgreiningu. Hún getur því hvorki skapast né eyðst og er því eilíf.
- 4) Veran getur aldrei breyst í ekki-veru. Sálin er uppspretta og undirstaða lífsins. Hún er því sjálfur kjarni verunnar. Það væri mótsögn að ætla að sjálf uppspretta lífsins gæti orðið dauði og veran breyst í ekki-veru.
- 5) Allar langanir manna og dýra beinast að einhverju sem hægt er að fá. Æðsta þrá mannsins er heimþráin til hins eilífa og fullkomna í ríki andans. Hvers vegna ætti þá hin æðsta og ákafasta þrá mannsins að beinast að einhverju sem aldrei er unnt að öðlast?
- 6) Sálin getur stjórnað líkamanum. Ef sálin er aðeins afleiðing líkamsstarfseminnar, ef hún er aðeins hljómur af strengjum líffæraanna, hvernig gæti hún þá stjórnað líkamanum? Hljómar fiðlunnar stjórna ekki strengjum hennar heldur fiðlarinn sem á þá leikur. Og Plató leggur einnig fram siðferðislegar röksemdir:
- 7) Hvernig er hægt að framfylgja hinu alheimslega réttlæti nema því aðeins að sálin geti uppskorið það annars heims sem sáð var til á jörðu?

Í heild sinni eru röksemdir Platós fyrir eilífð sálarinnar svo margvíslegar að nær allt sem um þetta mál hefur síðar verið sagt í bókmenntum Vesturlanda hefur verið sótt í smiðju hans. En Plató bendir á að þessar röksemdir geti ekki eðlis síns vegna verið sama og fullnaðarsönnun því að hún fæst aðeins með andlegri sýn og innri reynslu.

Siðfræðin

Siðfræði Platós byggist á frummyndakenningu hans. Spurningunni um gildi og tilgang mannsins er svarað á sama veg og spurningunni um gildi og tilgang lífsins og veraldarinnar: Guð er hið góða, sanna og fagra og fullkomnun mannsins er í því fólgin að öðlast þessa andlegu eiginleika.

Þetta er hið algilda svar sem á jafnt við einstaklinginn og mannfélagið í heild. Lokatakmark náttúrunnar er maðurinn og lokatakmark mannsins er Guð. Því marki nær hann með því að efla skilning sinn, lifa í andlegri fegurð og leysa sál sína frá villu: „Við ættum að fljúga burt frá þessari jörð eins fljótt og við getum og að fljúga burt er að verða eins og Guð.“ En fyrr en þessari fullkomnun er náð losnar enginn við jörðina.

Fullþroska sál er hin æðstu gæði og um leið hin mesta hamingja mannsins. – Öll siðfræði miðar að mannrækt. Það sem einkennir mannhugsjón Platós er hófsemi, hugrekki og vitsmunir: Æðstu kostir manna eru rétt hugsun, hin æðsta dyggð hjartans er hugrekki og hin æðsta dyggð hvatanna er hófsemi. En aðeins æðsti hluti hinnar þrískiptu sálar ríkir í hinum fullkomna. Hina tvo óæðri, geð og girndir á ekki aðeins að hemja, þær eiga um síðir algjörlega að missa vald sitt yfir manninum. Hinn sjáandi andi sálarinnar er forsjón hennar allrar, einnig skaps og hvata. Honum ber því að stjórna en þeim að hlýða boðum hans. Sá einn er þetta gerir breytir viturlega. Skapið hættir þá að stríða gegn andanum og veitir honum aðeins aukið mátt. Hvatinnar hætta þá að blinda hann og hófsemin gerir hann hreinan og léttan. Sálin verður fullkomin þegar hinir þrír hlutar hennar sam-

einast í einingu andans. Þá er hið góða orðið eðli mannsins og verk hans geta aðeins verið góð.

Sú heimsafneitan og krossfesting holdsins sem boðuð var á miðöldum sækir hingað rök sín. — Þessi siðfræði Platós er þó ekki í sjálfu sér meinlætakenning sem krefst þess að maðurinn hafni gleði sinni og afneiti hamingjunni. Þvert á móti telur Plató gleði andans óendanlega meiri hamingju en hverfular nautnir hinnar lægri náttúru. Maðurinn á ekki að berjast gegn hinu lægra eðli sínu heldur stuðla að birtingu hins æðra. Gleði hvatanna gleymist og hún hverfur af sjálfu sér eins og fölar stjörnur í ljósi morgunsins vegna þess að gleði andans er henni margfalt meiri. En þá gleði getur maðurinn ekki þekkt meðan hann stjórnast af hvötum sínum og þekkir ekkert sælla en hina jarðnesku paradís þar sem lífsþorsta hans er svalað um stund.

Stjórnsmál

Maður og ríki eru tvær hliðstæður. Þekking okkar á manninum er röng ef við þekkjum ekki þá heild sem hann er hluti af, – ríkið.

Stjórnsmál eru því einn veigamesti þátturinn í ritum Platós og þau verða hvorki greind frá siðfræði hans né annarri heimspeki. Maðurinn getur ekki þroskast í einangrun, hann nær aðeins tilgangi sínum í samfélagi við aðra menn. Hann getur ekki sigrað sem einstaklingur, – aðeins í samvinnu við heildina. Og hinn æðsti tilgangur mannsins er siðferðileg fullkomnun. Hin fullþroska sál er hin æðstu gæði lífsins og unni leið hin æðsta hamingja. Einstaklingurinn verður því að samræma hag sinn hagsmunum heildarinnar, því þannig er honum sjálfum best borgið. Tilgangur þjóðfélagsins á að vera sá að leiða manninn til þeirrar fullkomnunar sem um leið er hin mesta hamingja. Plató kennir ekki að maðurinn sé til vegna ríkisins, heldur þvert á móti, ríkið er til vegna mannsins og allt fyrirkomulag þjóðfélagsins miðast við þarfir einstaklingsins. Hið fullkomnasta ríki er það sem sem fóstrar flesta fullkomna einstaklinga. Engin lög og ekkert stjórnskipulag þarf fyrir fullþroska menn. En þar sem fáir eru fullkomnir verður að setja mönnum lög til að tryggja þeirra eigin velferð. Ríkið verður þannig til vegna þess að maðurinn er ekki sjálfum sér nægur, vegna þess að mannleg náttúra er ófullkomin. Það byggist á samhjálpi og samvinnu einstaklinga.

Hver maður verður að leggja fram sinn skerf til ríkisins með því að vinna þau störf sem hann er hæfastur til.

Eins og fyrr segir er mannfélag Platós hliðstætt mannssáliinni.

Í ríkinu er mönnum skipt í þrjár stéttir. Fer sú skipting eftir því hver hluti hinnar þrískiptu sálar stjórnar þeim. Þeir sem stjórna af andlegu innsæi eiga að mynda yfirstéttina. Þá nefnir Plató heimspekinga eða heimspekikonunga. Þeir eiga að vera hin sjáandi forsjón og hin raunverulega sál ríkisins.

Þeir sem stjórna af skapsmunum eiga að vera stríðsmenn þjóðfélagsins, hið hugdjarfa og stolta hjarta landsins. Þetta er önnur stétt ríkisins og hún á að vera sverð þess og skjöldur. Í þriðju stétt eru þeir sem stjórna af hinum lægri hvötum eða lægsta hluta sálarinnar. Þeirra hlutverk á að vera veraldleg þjónusta og framleiðsla hins daglega brauðs. Í þessum hópi telur Plató iðnaðarinn, bændur, kaupmenn og þræla. – Því ríki er vel stjórnað þar sem hver maður fæst við það eitt sem hann er hæfur til að leysa af hendi og þar sem lágun hvötum fjöldans er haldið í skefjum með vísdómi hinna fáu vitru.

Plató leggur þennan mælikvarða ekki aðeins á einstaklinga heldur einnig á þjóðir. – Sem dæmi um fyrsta flokks þjóð sem einkennist af menningu og stjórn hinna vitrustu nefnir Plató Grikki. Sem dæmi um annars flokks þjóð sem einkennist af hugrekki, skapsmunum og baráttu nefnir Plató barbara norðursins. Sem dæmi um þriðja flokks þjóð sem einkennist af kaupmennsku og auðhyggju nefnir hann Fönika.

Í draumsýn sinni um hið réttláta þjóðfélag sér Plató ríkið sem eina samræmda heild þar sem engir árekstrar eru milli manns og manna.

Ríkið er stór fjölskylda. Þar má enginn einstakur eignast mikinn auð því að auðurinn er vald og auðurinn getur orðið verstur og lægstur allra harðstjóra. Allar eigur eiga því að vera sameign þegnanna. Og Plató gengur lengra. Í þessari stóru fjölskyldu, segir Plató í *Ríkinu*, eiga konur og börn einnig að vera sameign meðal hærri stéttanna. Börnin eru alin upp af ríkinu sem sér um

menntun þeirra frá fyrstu tíð. Hjónabönd eru að vísu viðurkennd en þau eiga að standa stutt og mega ekki verða varanlegur „hyrningarsteinn þjóðfélagsins“.

Þjóðfélag Platós er fyrst og fremst skóli. Þar á að móta barnið alveg frá fyrstu tíð og innræta því hugsjónir hins fagra, góða og sanna. Þetta gildir jafnt um bæði kynin. Fyrstu þrjú árin er uppeldið eingöngu fólgið í því að efla heilbrigði og hreysti barnsins. Á aldrinum 3-6 ára hefst strax hið siðferðilega uppeldi. Fyrsta sporið er að breyta þeim helgisögnum, hetjusögum og ævintýrum sem börnum eru sögð á þessum aldri. Í stað hinna gömlu heimskulegu goðsagna sem fullar eru af ósannindum, ranglæti og illum hvötum manna, á að kenna börnum sögur og ljóð sem fela í einfaldleika sínum djúp og fögur sannindi, það á að segja þeim ævintýri sem vekja blundandi öfl og mynd hins fagra, góða og sanna í barnssálinni. Þannig er strax í bernsku lagður sá grunnur sem siðferði, heimspeki og öll sönn menntun byggist á. Á aldrinum 7-10 ára leggur Plató megináherslu á íþróttir og eflingu líkamlegrar hreysti.

Á aldrinum 11-13 ára er barninu ætlað að læra lestur og skrift. Frá 14-16 ára aldurs á ungmennið að stunda músík, það er að segja það á að læra skáldskap, nema tónmennt og kynnast myndlist. – Ekki svo að skilja að Plató geri sér háar hugmyndir um skáldskap og listir, nema þá helst góða tónlist. – „Veruleikinn“ er, eins og fyrr segir, aðeins skuggi frummyndanna og listin skuggi veruleikans. Þannig verður myndlist okkar aðeins skuggi af skugga, leikritið eftirherma af eftirhermu og ljóðið bergmál af bergmáli. Listin getur bæði þjónað hinu illa og hinu góða. Hún getur aukið á ljótleikann, ósamræmið og vanskapnaðinn og hún getur líka þroskað fegurð og göfgi sálarinnar. Listir geta því gegnt siðrænu uppeldishlutverki og það á að vera hlutverk þeirra í mótun mannsins á þessu aldursskeiði. En aðeins list sem byggist á

fegurð, góðleika og hinu sanna getur gegnt þessu hlutverki. Á aldrinum 16-18 ára á unglingurinn að nema stærðfræðivísindi og frá 18-20 ára aldurs er honum ætlað að þjálfast í hermannlegum íþróttum. Þetta er hin almenna menntun sem ætluð er bæði körlum og konum.

Að loknu þessu námi skal unglingunum skipt í hópa eftir því hvern árangur uppeldið hefur borið. Úrvalið á enn langt nám fyrir höndum því að úr þessum hópi verða síðan allir valdamenn og leiðtogar þjóðfélagsins valdir. Í tíu ár á þessi hópur að brýna stál viljans, efla siðferðisþrek og hugrekki og honum er ætlað að fullkomna þekkingu sína í hinum fimm vísindagreinum og að skilja þessi fræði sem eina sanræmda heild. Að þessum tíu árum liðnum fer enn fram nýtt val. Hinir tregari hætta námi og gerast opinberir starfsmenn ríkisins.

Hinir nýju úrvalsmenn eru þeir einu sem teljast færir um að stunda hina eiginlegu heimspeki. Plató segir: „Í dag eru þeir, sem þessi fræði stunda, stráklingar naumast komnir af barnsaldri. Þeir fást við heimspeki áður en þeir hafa numið einföldustu hluti og hætta við hana aftur jafnskjótt og þeir þurfa að glíma við hin erfiðustu vandamál hennar. Samt eru það þessir menn sem þykjast útlærðir heimspekingar. Síðan þykjast þeir vinna mikil afrek með því að sækja heimspekifyrirlestra sem þeim er boðið að hlýða á. Þeir halda að heimspeki sé aðeins tómstundagaman. Þegar þeir eldast slokknar ljós þeirra flestra eins og sól Herakleitosar, – og meira en það því að eldur þeirra kviknar aldrei að nýju.“ – Þannig getur heimspeki aldrei orðið eign fjöldans heldur aðeins fárra útvaldra. Þetta heimspekinám eiga hinir útvöldu að leggja stund á frá 30-35 ára aldurs. Eftir það eru þeir settir í skóla reynslunnar og næstu 15 árin verða þeir að sanna gildi sitt og getu með starfi í þjónustu mannfélagsins í stríði og friði þar sem reynir á mannvit og þekkingu, hugrekki og siðferðisstyrk. Í eldi

Þessa lokaprófs sést hvað er gull og hvað er hinn óæðri málmur. Þeir einir sem standast þetta próf eru hinir endanlegu útvöldu leiðtogar ríkisins, heimspekikonungarnir eins og Plató nefnir þá. Eftir fimmtugt stunda þeir eingöngu hin æðstu fræði uns kall þeirra kemur og þeir taka að sér hin þýðingarmestu stjórnarstörf í þágu ríkisins.

Heimspekikonungurinn er eins og hinn frelsaði bandingi í sögu Platós um hellisbúana. Hann hefur yfirgefið skuggamyndir hellisins og er kominn upp til ljóssins. En ríkið sem annaðist uppeldi hans og kom honum til þroska á rétt á leiðsögn hans. Honum ber því siðferðileg skylda til að halda aftur niður í hellinn til hjálpar meðbræðrum sínum og að vísa þeim veginn frá myrkri til meira ljóss. Allur tilgangur mannsins er að þroska sál sína og stefna að því að hún verði fullkomin eins og frummyndirnar í ríki andans.

Heimspekingurinn gegnir hlutverki spámanns sem gefur sig heilan og óskiptan að þessari köllun sinni. Hann afsalar sér fjölskyldu og heimili. Hann má ekki einu sinni snerta gull eða silfur og hann afsalar sér öllum eignum en ríkinu ber að sjá fyrir þörfum hans. Hann verður algjörlega að snúa baki við veraldlegum hégóma og halda fast í köllun sína. Hann má aldrei missa sjónar á hinu æðsta takmarki lífsins, að lifa ævintýrið mikla, – hinn andlega veruleika.

Ríki Platós er draumur um nýtt og fullkomið þjóðfélag. Plató vissi sjálfur að sá draumur gat aldrei ræst að fullu. Enn hefur „heimspekikonungur“ Platós aldrei stjórnað ríki á jörðu hér. Og slíkir vitringar geta naumast orðið til meðal manna þar sem viskan er að sögn Platós eign guða fremur en manna. Plató skrifar síðar aðra bók, *Lögin*, sem er endurskoðun á kenningum hans í *Ríkinu*. Þar bendir Plató á að alræðisvald sé svo fjarlægt eðli mannsins að sá sem með það fer hlýtur að bíða tjón á andlegri

heilsu sinni. Þar bendir hann á að vinátta og frelsi sé ekki síður mikilvægt en köld skynsemin. Allir borgarar eiga að njóta frelsis og taka þátt í stjórn ríkisins. Í *Lögunum* fellst Plató á að allir menn megi eiga jarðeignir en er enn sem fyrr andvígur auðsöfnun og fésýslu. Kaupmennska á að vera í höndum þræla og útlendinga. Fjölskyldan er í *Lögunum* orðin viðurkennd stofnun. Hafa verður í huga að ríki Platós er miðað við lítið borgríki og ýmis stefnumál hans voru þegar komin í framkvæmd í Spörtu á hans tíð. Það er því ekki hægt að líta á þúsundáraríki Platós sem loftkastala eða draumóra. Margar af hugmyndum hans hafa verið reyndar og þær sem aldrei hafa verið nema hugsjón eru eigi að síður í fullu gildi. Hugsjónin um fullkomnun t.d. hefur orðið mönnum stjarna til að stýra eftir, – jafnvel þótt takmarkinu hafi aldrei verið náð.

Staða Platós

Viðfangsefni Platós er að endurskapa alla heimspeki samtíðar sinnar og fortíðarinnar í eitt voldugt kerfi og sameina það sem virðast andstæð sjónarmið og lyfta þeim um leið í æðra veldi. Í frummyndakenningu sinni fylgir hann kenningu þeirra sem álíta að tilveran sé andlegur veruleiki – hugur, hugmyndir og vitund (idealismi).

Heimspeki Platós er *realismi* að því leyti að þar er haldið fram að til sé veröld ofar hlutveruleikanum, óháð hugsun eða skynjun.

Heimspeki Platós er *rationalismi* að því leyti að kennt er að andi mannsins geti þekkt raunveruleikann án skynjunar skilningarvitanna. Gildi skilningarvitanna og jarðneskrar reynslu liggur hins vegar í því að vekja gleymda eða dulvitaða (a priori) þekkingu sálarinnar.

Heimspeki Platós er algerlega andstæð efnishyggju *materialisma*, þeirri kenningu að efnið eitt sé veruleiki og allt sem til sé megí skoðast sem efnislegt form. Efnisheimurinn er í heimspeki Platós aðeins skuggi hins andlega veruleika.

Heimspeki Platós er *fenomenalismi* að því leyti að hinn sýnilegi heimur er þar sagður annað en hinn raunverulegi heimur.

Heimspeki Platós er algyðistrú *panþeismi* sem kennir að Guð sé í öllu. Heimssálin er sögð í öllum hlutum og allt er birting guðdómsins sem öllu stjórnar. Hins vegar er kenning Platós um heimssmiðinn (Demiurge) þeismi (Guðstrú) en hann má sennilega skoða sem túlkun guðdómsins í gervi persónulegs Guðs.

Veröld Platós er yfirskilvitleg þar sem hún kennir að hinn raunverulegi heimur verði ekki skynjaður með skilningarvitunum en veruleikinn er líka í efnisheimi okkar og í veröld skynfæranna þar sem heimssálin er sögð fylla allt rúmið.

Heimspeki Platós er öll miðuð við að lífið og allt í tilverunni hafi ákveðinn tilgang, stefni allt til guðdómsins (hins góða).

Heimspeki Platós er nefnd *dualismi* þar sem hann kennir að tilveran sé bæði efni og andi.

Siðfræði Platós er andvíg hedónisma, þeirri kenningu að allt sé rétt sem eykur vellíðan og stundarhamingju manna. Siðfræði hans miðast við það að maðurinn uppgötvi sjálfan sig, sitt innra guðlega eðli og sú leið krefst einnig fórna, ögunar og sjálfsafneitarunar.

Kjarninn í stjórnmálakenningu Platós er sá að hin besta stjórn sé sameining lýðræðis og einræðis þar sem stjórnvíska og frelsi haldast í hendur.

Áhrif Platós á menningu Vesturlanda stafa ekki hvað síst af því að heimspeki hans sameinast boðun kristindómsins meðal Grikkja og Rómverja. Boðendur fagnaðarerindisins fundu í smiðju Platós haldbestu rökin fyrir ýmsu í hinn kristnu kenningu: Í heimspeki hans fundu þeir rök fyrir ódauðleik sálarinnar. Þar er talað um hið guðlega eðli sálarinnar og fall hennar úr hæðum sínum. Guð er þar sagður orsök heimsins og hinn æðsti tilgangur mannsins. Þar er einnig talað um himnaríki, andlegan heim ofar þeim jarðneska. Þar er talað um baráttu anda og efnis, hins illa og góða. Þar er að finna trúarlega dulhyggju sem gerði lítið úr veraldlegri skynsemi, en treysti á hina innri sýn andans. Þar var þúsundaráríkið sem átti að miðast við andlegan tilgang og fullkomnun mannsins. Og kenningu Platós mátti einnig túlka sem heimsafneitun þar sem hlutverk mannsins var að losna úr fangelsi efnisins og endurfæðast til andlegrar tilveru. —

Þannig varð heimspeki Platós skikkja kristindómsins á vesturleið.

Af þessum ástæðum stendur Plató enn í dag nær kristnum menningarþjóðum en nokkur annar heimspekingur.

Aristóteles

Aristóteles er fæddur árið 384 (eða 385) f.Kr. í borginni Starró í Þrakíu. Starró eða Stagira, eins og hún var nefnd að fornu, var ein hinna grísku nýlenduborga Kalsidisskaga og byggð undir ægishjálmfjallsins Apos. Grikkir litu þessar borgir sem útverði siðmenningarinnar. Grískt frelsi, grísk siðfágun og menning varði hér líf sitt fyrir ágangi hins frumstæða krafts harðgerðrar og hálfvilltrar þjóðar sem ólst upp við óblíð kjör og vígaferli. Aristóteles skynjaði sem barn hið staðfesta djúp sem skildi á milli hins gríska anda og barbaranna. Þeir klæddust gærum og feldum, hann dýrri skikkju eins og börn fyrirmanna í hinni fjarlægðu Aþenu. Þeir stýfðu úr hnefa og átu úr öskum. Hans fólk vandist faguðum borðsiðum. Þeir voru menntasnaðir og töluðu blendna mállýsku. Hann lagði sem ungur sveinn ofurkapp á menntun og fagað mál og dreymdi stóra drauma um háborg heimsmenningarinnar, Akademiuna, skóla Platós í Aþenu.

Skammt frá Stagiru stóð borgin Pella, höfuðborg barbaranna í Makedóníu. Þar ríkti um þessar mundir Amyntas II., afi Alexanders mikla. Amyntas taldi sig af grískum uppruna og rakti einnig ætt sína til Guðanna. Þess vegna hafði hann hug á að taka að nokkru upp gríska siði við hirðina. Hann kallaði m.a. föður Aristótelesar, Nikómakos, til sín og gerði hann að hirðlækni sínum. – Og niður við vatnið hjá Pella léku þeir sér saman ungir sveinar, Aristóteles og Filippus síðar konungur Makedóníu og faðir Alexanders mikla. – Grísk siðfágun risti þó aldrei djúpt við hirð þeirra Makedóníukonunga. Þar voru haldnar drykkjuveislur stórar og engir nutu þar virðingar nema manndráparar. For-

eldrum Aristótelesar var þar ekki langra lífdaga auðið og sveinninn fluttist aftur heim til Stagiru og ólst upp með frænda sínum, Proxenosí. Hann hlaut bestu menntun sem völ var á og fór sautján ára að aldri til heimspekiskólans í Aþenu.

Það voru örlög Aristótelesar að vera alls staðar framandi gestur, útlendingur. Þótt hann í æsku sinni elskaði og virti allt sem grískt var og fyrirliti barbarana og hætti þeirra af heilum hug, lifði norðrið samt í vitund hans og Aþeningar minntu hann á ýmsan hátt á að hann væri Þrakíumaður. Barnsleg virðing fyrir hinum lærðu mönnum í Aþenu og sársauki blönduðust í geði hans og vöktu dulinn grun um að hann væri óæðri öðrum mönnum í hinni grísku háborg menningarinnar. Til þess að Aristótelesi fyndist sjálfum hann vera jafnfágaður öðrum mönnum í Akademiunni varð hann að klæðast betur og vanda framgöngu sína, fas og málfar meir en aðrir nemendur við þessa stofnun. – Í augum Platós var þetta tilgerð sem var vart hæfandi heimspekíngi og honum fannst Aristóteles hálfgerður páfugl í klæðaburði. – Til þess að Aristótelesi fyndist sjálfum hann vera jafnlærður öðrum mönnum Akademiunnar varð hann að lesa meira og vita meira en þeir. – Plató, sem trúði á brjóstvit og innsæi og leitaði að hætti skálda yfirmannlegrar visku í djúpum hjarta síns, þótti nóg um hinn mikla lestur Aristótelesar og nefndi bústað hans í Aþenu „Hús lesandans“. Til þess að Aristótelesi fyndist sjálfum hann vera jafningi þessara tignu menntamanna varð hann að gerast foringi þeirra og sigra að lokum jafnvel Plató sjálfan.

Í tuttugu ár var Aristóteles nemandi í skóla Platós. Tilgangur þessarar löngu skólavistar var að vita allt sem vitað varð um veröldina. Og hér var að finna efniviðinn í þær þúsund bækur sem eignaðar hafa verið Aristótelesi.

Menn, sem Aristóteles kynntist við þessa stofnun, skópu honum engu að síður örlög en menntir hennar. Fremstur að mann-

virðingu í flokki nemenda var Speusippos, systursonur Platós. Speusippos var í hjarta sínu vantrúaður á hina „innri veröld“ frænda síns, þ.e.a.s. kenningarnar um ríki frummyndanna. Hlutverk heimspekingsins var að hans áliti að kanna hina ytri veröld. Náttúruskoðun og flokkun dýra og plantna var hans höfuðiðja. Í „metafysik“ hallaðist hann meir að „töluvísindum“ Pýþagórínga en kenningum Platós. Hann skrifaði að lokum tíu bækur um náttúruvísindi og orti lofkvæði um töluna tíu. – Ætla má að Aristóteles og Speusippos hafi snemma orðið keppinautar og Aristóteles hóf einnig náttúruskoðun og flokkun dýra og plantna.

Sönn vinátta tókst aftur á móti með Aristótelesi og Xenókratesi. Xenókrates var einnig að norðan og brennandi í andanum en hálfgerð hornreka í Akademiunni. Hann var alvörugefinn og ólánlegur en einlægur vinur Apenu og fylgjandi Platós sem mat hann þó lítils. Annan vin eignaðist Aristóteles við þessa stofnun, Hermías að nafni. Hann var einnig frá „útjaðri siðmenningarinnar“. Hermías hóf feril sinn sem þræll Eubulosar konungs í Assos. Sem leysingi auðgaðist hann stórum á fésýslu og keypti sér konungdæmi. Hann varð einvaldskonungur í Assos og Aternus í Litlu-Asíu með samþykki Persakonungs. – Plató leit á það sem köllun sína að reyna að mennta þjóðhöfðingja og kenna þeim að stjórna ríki viturlega og virða réttlætið. Plató lét einnig fyrrverandi nemendur sína, sem sneru heim að námi loknu, stofna nýja „akademíu“ í átthögum sínum og útbreiða þannig hugsjónir grískrar menningar. Af þessum sökum var Hermíasi vel tekið í Akademíu Platós, þótt hann væri þrælaættar.

Af stærðfræðingnum Eudoxas (frá Cyzicus) hafði Aristóteles náin kynni. Eudoxas var allra manna fróðastur um málefni Egyptalands og Litlu-Asíu og er ekki ólíklegt að þessi kynni hafi síðar meir orðið að einhverju leyti til að kveikja ljós skilningsins hjá þeim Makedóníukonungum, Filippusi og Alexander mikla.

Auk Akademiú Platós var í Aþenu annar heimspekiskóli sem Ísókrates veitti forstöðu. Ísókrates fylgdi Makedóníu að málum og barðist fyrir sameiningu allra Grikkja. Í fyrstu virðast Aristóteles og Ísókrates hafa verið að einhverju leyti á öndverðum meiði. Sagt er að einn neimandi Ísókratesar hafi ráðist á heimspeki Platós til þess að vega að Aristótelesi. Samt er augljóst að rás hinna pólitísku viðburða hefur tengt þessa menn sterkum böndum. Sterkustu böndum var þó Aristóteles bundinn Plató sjálfum. Að fornu voru sagðar sögur um harðvítugar deilur milli lærisveinsins og meistarans og er Plató þar sagður hafa sakað Aristóteles um vanþækklæti. Sannleiksgildi þessara sagna hefur verið dregið í efa en enginn reykur er þó með öllu án elds. Ætla verður í samræmi við það, sem fyrr segir, að Aristóteles hafi sakir metnaðar síns eignast ýmsa óvildarmenn í Akademiunni. Má vera að Plató hafi gramist að Napóleoni bekkjarins var Þrakíumaður en ekki Aþeningur, t.d. systursonur hans Speusippos. En Plató viðurkenndi Aristóteles sem gáfaðasta nemanda sinn, — hvað sem öðru leið. Og Plató var Aristótelesi sjálf uppspretta þekkingarinnar. Á fyrsta skeiði fræðimennsku sinnar fylgir hann heimspeki Platós námkvæmlega eins og sjá má af brotum sem varðveist hafa af fyrstu ritum hans, sem hann reit nemandi í Akademiunni. Síðar, þegar honum vex fiskur um hrygg, ræðst hann á lærisveina Platós einkum Speusippos, fyrir að misskilja heimspeki Platós. Að lokum, þegar hann er orðinn konungur í ríki heimspekinnar, gagnrýnir hann að vísu Plató sjálfan en í allri heimspeki sinni gengur hann brautir sem Plató og fyrirrennarar hans ruddu og minnst meistara síns jafnan með djúpri virðingu.

Þegar Plató lést árið 347 f. Kr. brugðust vonir Aristótelesar um að verða hið nýja leiðarljós Akademiunnar. Uppruni hans og samband við konung Makedóníu varð þyngra á metunum en

andlegir yfirburðir, – og Speusippos var kjörinn eftirmaður Platós. Jafnvel gáfa hinna vitrustu manna er ef til vill ævinlega aðeins ambátt tilfinninga þeirra og metnaðar. Þær tilfinningar sem bærðust með Aristótelesi um þessar mundir hefur enginn fræðapulur fest á blað. En vei þeirri borg sem bregst sínum bestu mönnum! Og synd Apenu gagnvart heimspekingnum Aristótelesi varð e.t.v. bölvun hennar og glötun. En hefnd hans fór huldar leiðir sem enginn hefur þekkt til fulls og erfitt er að rekja. Um sömu mundir og Akadēmían lokaðist Aristótelesi bárust þau tíðindi til Apenu að Filippus Makedóníukonungur hefði ráðist gegn „útvörðum grískrar menningar“, eytt hinum 32 grísku nýlenduborgum á Kalsidisskaga, þar á meðal Stagiru, og selt íbúana í ánauð. Hið blinda afl barbaranna herjaði þar sem hendi var næst. En vinir Makedóníukonungs í Apenu, menntamennirnir Ísókrates og Aristóteles, hljóta að hafa fundið hjá sér ríka köllun til að beisla þetta afl og beina því inn á „réttar“ brautir. Ísókrates hélt um þessar mundir þrumuræður í Apenu um nauðsyn Grikkja á að sameinast en brýndi um leið fyrir Makedóníukonungi að snúa geiri sínum gegn Persum og herja í austurveg í stað þess að berja á Grikkjum. Og Aristóteles skarst einnig í leikinn. Hann hvarf í skyndingu frá Apenu til að ná tókum á örlagaþráðum Grikkjaveldis. Hann hélt ásamt vini sínum Xenókratesi, til fundar við gamlan skólabróður, Hermías konung í Assos og Aternus.

Hermías, hinn þrælborni konungur, stjórnaði ríki sínu eftir forskrift Platós og hafði um sig hirð heimspekinga. Til þessarar samkundu kom einnig systursonur Aristótelesar, Kallisþenes að nafni, og kemur hann síðar við sögu. Aristóteles, foringi og fræðari þessara heimspekinga, ræddi margt við Hermías konung og fór hið besta á með þeim. Hermías gaf Aristótelesi uppeldisdóttur sína og frænku, Pyþíu, fyrir konu. Í annan stað gerði Hermías

leynisamning við Filippus Makedóníukonung um að nota mætti ef til kæmi ríki hans sem stökkpall gegn Persum. – Með ríkulegum heimanmund fór Aristóteles í brúðkaupsferð sína til eyjarinnar Lespos – að sögn til að safna skeljum og sjávardýrum og ræða við vin sinn Þeófrastos sem Aristóteles arfleiddi síðar að öllum bókum sínum. Ekki hafði Aristóteles lengi notið hveitibrauðsdaganna þegar hraðboða frá Makedóníu bar að garði. Var Aristóteles beðinn að koma hið bráðasta til Pella til að uppfræða Alexander! Það hafði lengi staðið til að Aristóteles veitti þessum sveini tilsögn. Þegar Alexander fæddist skrifaði Filippus Aristótelesi bréf og tjáði honum viðburðinn. Sýnir bréfið ljóslega hið mikla álit sem Makedóníukonungur hafði á hinum forna leikbróður sínum, vísdómi hans og ráðum. Filippus skrifar: „Vita skaltu að sonur er mér borinn. Fyrir það er ég guðunum þakklátur. Enn þakklátari er ég þeim þó fyrir það að hann skuli fæðast í þinni tíð. Það er von mín að umhyggja þín og vísdómur muni gera hann verðan þess að vera sonur minn og erfingi ríkis míns.“

Makedóníukonungur virðist hafa minnst þessarar gömlu beiðni um menntun sveinsins allskyndilega er heimsmálin tóku að gerast honum flókin. Hefur honum vafalaust fundist hann þurfa mjög á ráðum hins vitra manns að halda, manns sem auk þess var mjög svo kunnugt um leynisamning hans við Hermías og þekkti menn og málefni á útjöðrum Persaveldis. – Aristóteles þekktist boðið og hvarf á ný til höfuðborgar barbaranna, Pella.

Þær billjónir sem Makedóníukonungur greiddi Aristótelesi í reiðu fé fyrir fræðslu hans, benda til að Filippus hafi þótt hún nokkurs virði. Og naumast mundi slíkur konungur sem Filippus bera slíka virðingu fyrir heimspekingi sem engin ráð kynni við aðkallandi vandamálum. En hvað þessum tveim mönnum hefur farið á milli var jafnvel þá leyndarmál. Hitt er víst að vegna hins

mikla náms síns og hinnar löngu dvalar meðal erlendra manna hefur Aristóteles verið manna fróðastur um heimsmálin. Honum var manna best kunnugt um það að grísku nýlendurnar í Litlu-Asíu voru illar haldnar undir oki Persa og mundu fagna innrásarher Makedóníukonungs og honum sjálfum sem þjóðhetju. Hugsjónin um frelsi grískra nýlenduborga í Litlu-Asíu var einnig leiðarljós Hermíasar. Aristótelesi var kunnugt um að í Persíu var að finna allt það gull sem Grikki vanhagaði svo mjög um. Aristóteles vissi einnig að Egyptar mundu fagna grískri innrás í land sitt vegna hins persneska oks sem svívirtu jafnvel Guði þeirra. Ef Grikkir næðu Egyptalandi undir sig mundu þeir um leið ná yfirráðum yfir heimsversluninni og hín ásamt hinu persneska gulli mundi gera Grikki að ríkustu og voldugustu þjóð veraldar. Og grísk menning og heimspeki mundi berast út um alla heimsbyggðina: „Grikkir geta stjórnað heiminum ef þeir standa saman,“ var ályktun hans. Líklegt verður að telja að það sé einmitt trúin á þessa hugsjón sem verið hefur meginorsök þess ofurkapps sem Aristóteles lagði á sanningu þeirra bóka sem bera skyldu gríska heimspeki og menningu um allan heim. Sjálfur yrði þá Aristóteles páfi heimsmenningarinnar og næði þar með hinu langþráða marki að verða arftaki Platós í Apenu.

Skömmu eftir að Aristóteles kom til Pella bárust þangað þau tíðindi að tengdafaðir hans, Hermías, væri látinn. Persar höfðu komist á snoðir um samband Hermíasar og konungs Makedóníu. Persneski hershöfðinginn Mentar náði honum með svikum á sitt vald. Persar píndu hann til sagna um fyrirætlanir Makedóníu en allar pyntingar reyndust árangurslausar og að lokum krossfestu þeir hann. Það sem gaf Hermíasi þennan óvenjulega siðferðisstyrk var ekki vinátta við konung Makedóníu. Síðustu orð hins krossfesta manns voru þessi: „Segið vinum mínum og félögum að ég hafi ekki gert neitt sem ekki er samboðið heimspek-

inni.“ Hermías lét lífið fyrir þá hugsjón Aristótelesar að grísk heimspeki bærist um heiminn í kjölfar grískra sigra. – Aristóteles orti um Hermías lofkvæði og lét reisa honum minnisvarða í hinni helgu borg, Delfí. Sá minnisvarði stendur enn í dag.

Í Pella tókst mikil vinátta með Filippusi konungi og Aristótelesi. Heimspekingurinn fékk herkonunginn m.a. til að byggja fæðingarborg sína Stagiru að nýju. – Og áður en Aristóteles hafði dvalið full fimm ár við hirð barbaranna laut allt Grikkland Makedóníukonungi. – Aþenu var þyrmt. Filippus lét reisa sérstakan skóla handa Alexander syni sínum og bauð til hans sonum helstu fyrirmanna Makedóníu. Var Aristótelesi látin eftir mótun sveinsins sem þá var þrettán vetra. En Alexander reyndist meistara sínum fljótt erfiður. Hann rakti ætt sína í móðurætt til aðalhetju Trójustríðsins, hálfguðsins Akkillesar. Alexander var óeirinn og illa siðaður og dramb hans takmarkalaust. Aristóteles virðist helst hafa beitt hann aðferð sem gáfaðar konur nota stundum við heimska eiginmenn. Hann smeygði með lagni hugmyndum sínum inn hjá Alexander á þann hátt að Alexander hélt að hann hefði uppgötvað þær sjálfur. Þetta kom heimspekingnum í koll síðar því þegar Aristóteles lét gefa út heimspeki sína í Aþenu skrifaði Alexander honum mitt í Asíuför sinni skammarbréf og ávitaði hann fyrir að birta almenningi þá heimspeki sem þeir tveir í sameiningu væru höfundar að! Að reyna að siðmennta Alexander var vonlaust verk. Að fá hinn unga „Akkilles“ til að trúa að Grikkir gætu sigrað heiminn var á hinn bóginn auðvelt. En að fá hann til að skilja til hvers skyldi barist heppnaðist aðeins að litlu leyti eins og síðar kom fram.

Þegar Alexander hafði öðru hverju í sjö ár verið undir handleiðslu Aristótelesar tók hann völdin í Makedóníu. Filippus faðir hans, sem hneigðist til fjölkvæni, hafði ákveðið að taka sér nýja

konu og skilja við Ólympíu móður Alexanders. Í brúðkaupsveislunni var mikið drukkið, svo sem siður var, og er menn gerðust allölvaðir stóð föðurbróðir brúðarinnar upp frá borðum og hélt ræðu. Bar hann upp þá frómu ósk að hin nýja drottning mætti ala son sem hæfur yrði til að stjórna ríki. – Alexander varð það fyrst fyrir að kasta bikar sínum í höfuð ræðumanni en réðst síðan á föður sinn sem reyndi að miðla málum. Alexander hvarf úr veislunni ásamt móður sinni til Epírus. – Sköminu síðar við aðra drykkjuveislu í höllinni var Filippus myrtur. Sagt var að Ólympía hefði staðið fyrir samsærinu.

Fyrsta verk Alexanders konungs hins mikla var að láta myrða alla ættingja sína, þá sem tilkall gátu gert til krúnunnar, utan bróður sinn einn sem var hálfviti. – Með því að eyða borgina Þebu og selja íbúana í ánauð sannfærði hann grísku ríkin um að byltingar borguðu sig ekki. Hann setti Antipater – mikinn vin Aristótelesar – landstjóra í Makedóníu og Grikklandi og hélt með herjum sínum í austurveg til að sigra heiminn með sverði sínu. Sama ár, 334 fyrir Krists burð, hélt Aristóteles til Apenu eftir þrettán ára fjarveru til þess að sigra heiminn með penna sínum.

Þegar Aristóteles kom til Apenu hafði hann ógrynna fjár sem hann hafði þegið af Makedóníukonungum og hundruð manna sér til aðstoðar við fræðistörf sín og vísindi. – Sann var Aristóteles enn sem fyrr útlendingur. Speusippos hafði látist 339 árið sem Makedóníukonungur varð einráður yfir Grikklandi. Eftirmaður hans við Akademiuna var kjörinn Xenókrates, fornvinnur Aristótelesar, sá er dvaldist með honum við hirð Hermíasar. Xenókrates hafði að lokum unnið traust Apeninga. Þeir beittu honum mjög fyrir sig í samningum við valdhafana í norðri sem voru honum einnig vinveittir. En hin einarða framkoma hans við þá

skapaði honum miklar vinsældir í Aþenu. Þegar Alexander t.d. gerði sendimenn á hans fund til að færa honum miklar fjárfúlgur Akademiunni til styrktar bauð Xenókrates sendimönnum til máltíðar og lét þá reyna hið óbrotna viðurværi heimspekinganna. Skýrði hann síðan fyrir þeim að mönnum andans væri ekki fjár vant! – Hann þáði þó örlítinn hluta fjárins til þess að styggja ekki Alexander. Þannig var Xenókrates orðinn heimamaður í Aþenu en ekki Aristóteles. Stjórnsmálamenn í Aþenu treystu ekki hinni „panhellensku“ hugsjón, sameiningu allra grískra borg-ríkja, og Demospenes, mesti ræðuskörungur allra tíma, barðist linnulaust gegn Alexander og sá aðeins í honum böðul hins gríska frelsis og grískrar menningar.

Aristóteles stofnaði sinn eigin skóla í Lykeum undir fjallinu Lykabettos. Nemendur hans flestir voru utanbæjarmenn. Á morgnana var hann vanur að fara á göngu með nokkrum út-völdum nemendum og ræða við þá um hin erfiðari vandamál heimspeki og vísinda. Af þessu dró skóli hans nafn sitt og var nefndur Peripatetic, gönguskólinn. Seinni hluta dags flutti hann aftur á móti fyrirlestra fyrir almenning um léttari efni. Öðru hverju barst honum hinn umsamdi tollur hans af sigrum Alexander: Náttúrugripir og bækur frá hinum sigruðu löndum. Úr öllu þessu og sinni eigin þekkingu vann hann og aðstoðarmenn hans merk rit um stærðfræði, eðlisfræði, stjörnufræði, læknisfræði, grasafræði, dýrafræði, landafræði, jarðfræði, rökfræði, guðfræði, siðfræði, fagurfræði, sálfræði og stjörnuvísindi auk hinnar æðri heimspeki sem var aðalstarf hans. – Að tólf árum liðnum voru grísk vísindi fullunnin í smiðju Aristótelesar og hin gríska mennt reiðubúin til að fylgja í kjölfar grískra sigra. En einmitt þá beið Aristóteles sinn sárasta ósigur. – Alexander hinn mikli sigraði aldrei Austurlönd – í vissum skilningi sigraði austr-

ið hann. „Akkilles“ hinn nýi sigraði að vísu í öllum orrustum sem hann háði. Hann lagði undir sig Litlu-Asíu og losaði grískar nýlendurborgir undan oki Persa. Hann lagði undir sig Persíu og gull hennar. Hann lagði undir sig hluta Indlands og Egyptaland. Hann lét byggja borgina Alexandríu til þess að Grikkir gætu drottnað yfir heimsversluninni og Aristótelesi til nokkurrar gleði stofnaði hann í hinum sigruðu löndum grískar nýlendur sem útbreiða skyldu gríska menningu. En þrátt fyrir allt þetta sigraði austrið Alexander. – Egypsku prestunum við Ammon-véfréttina tókst að telja honum trú um að hann væri einn af guðunum sendur til bjargar Egyptalandi. Alexander voru þessi tíðindi mjög að skapi og spurði prestana hvort vinur hans, Hephæstion sem féll í Persíu, mætti ekki einnig teljast til Guðanna. Prestarnir urðu seinir til svars og létust þurfa að íhuga málið. Persar tóku Alexander sömu tökum, – tóku hann í guðatölu og nefndu hann fyrstir manna hinn mikla. – Aristótelesi bárust þau voveiflegu tíðindi að lærlingur hans skildi ekki lengur yfirburði hinnar grísku menningar. Hann frétti að Alexander hefði í hyggju að gera Babýlon að höfuðborg hins nýja ríkis, að hann hefði tekið sér austurlenskar kóngsdætur fyrir konur og skipað Grikkjum að blanda blóði við útlendinga, að hann skipaði Persa í valdastöður og mæti þá jafnt grískum höfðingjum. Enn verra en allt þetta voru þau tíðindi að Alexander þættist ekki lengur mennskur maður og krefðist þess að jafnvel grískir kappar dýrkuðu hann með austurlensku bugti og kossum. Slíka undirgefni höfðu hinir vestrænu menn aldrei sýnt jafnvel guðum síns eigin lands.

Aristóteles tók að kenna innvortis meina og varð skapþungur. Alexander hafði svikið hugsjón hans – og um leið gert hann sjálfan að svikara við Aþenu, hugsjón frelsisins og menningu feðranna. Frændi Aristótelesar, Kallíspenes sá er sendur var með Alexander til að skrá sögu hans, vissi vel hvað heimspekingnum leið.

Hollusta Kallispenesar við Aristóteles virðist hafa verið úr sama málni og hollusta Hermíasar. Kallispenes virðist einn manna hafa haft kjark til að rísa upp gegn Alexander og neita að dýrka hann sem Guð með hinum nýju austurlensku siðum. Yfir veisluborðum reis Kallispenes upp og sagði Alexander á djarfmannlegan hátt hverjum augum grískir menntamenn litu framferði hans. Alexander varð óður en lét þó ekki myrða Kallispenes þegar í stað. Hann skildi að þetta var rödd heimspekingsins Aristótelesar, rödd sem finna mundi hlómgrunn í hjörtum frjálsborinna manna. Aristóteles var mikill vinur Antipaters, landstjórans. Sem betur fór hafði Alexander hjá sér tvo syni landstjórans sem stytta mátti aldur ef Antipater léti á sér kræla. — Skömmu síðar var gert samsæri gegn Alexander en það fór út um þúfur. Kallispenes átti hér engan hlut að máli en Alexander notaði þetta tækifæri til að svala hefndarþorsta sínum með því að láta pynta sagnfræðinginn með þeim píslartækjum sem til voru og hengja hann síðan.

Eftir mörg afrek í austurvegi sneri Alexander herjum sínum heim á leið meðal annars til að efna fyrirheit sem hann hafði gefið um að jafnað skyldi um þá Aristóteles og Antipater. — En örlagaþræðirnir voru ekki að öllu leyti á hans hendi. — Á vesturleið barst honum loks í hendur hið langþráða svar egypsku prestanna við fyrirspurn hans um hvort taka ætti Hephaestion vin hans í guðatölu. Prestarnir höfðu að lokum fallist á að dýrka mætti hann sem hálf guð. Alexander lét sér það vel líka. Hann hafði tekið malariu í Indlandi og var sjúkur öðru hverju en lét samt efna til mikillar veislu Hephaestion til heiðurs. Eftir tveggja daga drykkju voru örlög hans ráðin og tveim vikum síðar var hann liðið lík. — Illar tungur sögðu að honum hefði verið byrlað eitruð að ráði Aristótelesar og Antipaters. Synir Antipaters áttu að hafa unnið verk-ið. Ekkert hefur um þetta sannast.

En örlögin börðu einnig að dyrum Aristótelesar. Þegar Alexander var fallinn hóf Aþena uppreisn undir forystu Demospenesar. Fyrsta fórnarlamb þeirrar uppreisnar var Aristóteles. Ástæðan var að sjálfsögðu samband hans við Makedóníu. En hin opinbera ákæra var „guðleysi“ eins og títt var þegar taka skyldi heimspeking af lífi. Til þess að „láta Aþenu ekki syndga öðru sinni gegn heimspekinni“ eins og hann orðaði það flúði Aristóteles sjúkur maður til æskustöðva sinna norðanlands og lést skömmu síðar.

Fáum mánuðum síðar biðu sömu örlög Demospenesar. Antipater braut uppreisn frjálsra Grikkja á bak aftur. Demospenes flúði Aþenu og tók inn eitur til þess að falla ekki í hendur óvina sinna.

Þannig yfirgáfu sviðið nær samtímis þeir þrír menn sem öðru fremur mótuðu lokaumbrot hinnar grísku siðmenningar: Alexander, sem Persar kölluðu hinn mikla og er af ýmsum talinn mestur herkonunga, Aristóteles, sagður af mörgum mestur heimspekinga og Demospenes, frægastur ræðuskörunga.

Hugsjón Aristótelesar og draumur hans um sigurför grískrar menningar um veröldina beið ósigur um sinn. – Samt átti þessi draumur eftir að rætast á ævintýralegan hátt og í ríkari mæli en jafnvel Aristóteles gat grunað. Nafn hans og fræði áttu eftir að sigra stórborgir heimsins og vera í hávegum höfð jafnt í Bagdad, Mekka og Alexandríu. – Og þannig jafnvel hálfu öðru árþúsundi eftir dauða Aristótelesar höfðu rit hans náð slíkri útbreiðslu og viðurkenningu að kristin kirkja gerði hann einn sinna grundvallar heimspekinga og ítalska stórskáldið Dante gaf honum kenninafnið: Il maestro di color che sanno – meistari þeirra sem vita.

Rit Aristótelesar

Sagan segir að Aristóteles hafi arfleitt Þeófrastos að ritum sínum og að þau við dauða hins síðarnefnda (287 f.Kr.) hafi komist í hendur Neleusar nokkurs frá Scepsis. Neleus á að hafa selt hluta safnsins til Egyptalands en grafið frumritin í helli einum í Litlu-Asíu þar sem þau urðu morkin og ormétin. Bókasafnarinn Apellion frá Teos er sagður hafa fundið þau 200 árum eftir dauða Aristótelesar en síðan hermir sagan að hinn rómverski hershöfðingi Súlla hafi rænt þeim (84 f.Kr.) og flutt til Rómar.

Andrónikos frá Rhodos, sá er gaf út hin svokölluðu rit Aristótelesar um 60 f.Kr. eða hálfri þriðju öld eftir dauða hins mikla heimspekings, telur rit Aristótelesar vera um eitt þúsund að tölu.

Stíllinn á þessum bókum er með örfáum undantekningum erfiður, þurr og tæknilegur og laus við glæsibrag og skáldleg tilþrif Platós. En hvernig á að skýra það að Ciceró og fleiri andans menn fornaldar tala um „flumen orationes aureum“, hinn gullna mælskuflaum Aristótelesar?

Skýringin er einföld: Ritin sem Ciceró talar um, hinar eiginlegu bækur Aristótelesar – hafa allar glatast, nema einstaka brot sem varðveist hafa í ritum annarra höfunda. Uppistaðan í þeim ritum sem við þekkjum er hins vegar hinir vísindalegu fyrirlestrar Aristótelesar við heimspekiskóla hans í Lykeum, fyrirlestrar sem aldrei voru ætlaðir til útgáfu og þeir eru sagðir óþekktir þar til Andrónikos gefur þá út (70-50 f.Kr.).

En fyrirlestrar Aristótelesar eru aðeins uppistaða ritanna. Fjölmarginir samstarfsmenn og nemendur leggja hönd á plóginn, end-

urrita og umsemja og sum ritanna eru jafnvel alveg þeirra verk. Þegar þetta er haft í huga verður það auðskilið hvernig stendur á tíðum endurtekningum, ólíkum vinnubrögðum og sjónarmiðum og beinum mótsögnum í „ritum Aristótelesar“. Það er ekki einu sinni hægt að fullyrða að við þekkjum neina bók sem Aristóteles er að öllu leyti höfundur að. Þær eru verk allfjölmenns skóla heimspekinga sem vinna undir leiðsögn hins mikla foringja, eða eins og Felix Grayeff segir: „Það sem við þekkjum sem rit Aristótelesar er í raun og veru skólabókasafnið í Peripatos“ (heimspekiskóla Aristótelesar).

Úr þessum ritum hafa síðan Grikkir, gyðingar, arabar og kristnir menn (Avicenna, Averoes, Meimonídes, Albertus Magnus og Tómas Aguinas) unnið það sem nefnt er heimspekikerfi Aristótelesar, þótt vafasamt sé að þar sé að öllu leyti hinn rétti Aristóteles á ferð.

Ritum Aristótelesar eins og við nú þekkjum þau má skipta í sjö flokka:

Rökfræði. – Hér er um að ræða sex bækur sem fylgjendur Aristótelesar nefndu *Organon* og fjalla um mælskulist. Nafnið táknar þá skoðun að rökfræðin sé ekki vísindi heldur tæki (organ) til þekkingar.

Náttúruvísindi. – *Eðlis æði* eða fysik (átta bækur). *Stjörnuæði* (fjórar bækur). *De Generatione et Corruptione*, *Um uppruna og endalok* (tvær bækur). *Heimsmyndunarfræði* (sennilega nemendaverk). *Grasafæði* (sennilega nemendaverk). *Saga dýranna* (tíu bækur, sennilega allar nemendaverk). *Um líffræði dýra* (fjórar bækur). *Um framvindu dýraríkisins* (sennilega nemendaverk). *Um uppruna dýra* (fimm bækur). *Um hreyfingar dýra* (sennilega nemendaverk).

Sálarfræði. – *Um sálina* (átta bækur). *Parva Naturalia*. Stuttar ritgerðir um minni, drauma o.s.frv.

Heimspeki. (Fjórtán bækur). Í útgáfu Andrónikosar koma þessi rit eftir bókunum um „fysik“ og báru nafnið *Ta meta ta psysica*, – eða ritin sem koma á eftir ritunum um eðlisfræði. Upp frá þessu var farið að nota orðið „metafysik“ um heimspeki, þótt Aristóteles notaði það hvergi sjálfur.

Siðfræði. – *Siðfræði Nikómakosar* (skrifuð eftir forskrift Aristótelesar af syni hans Nikómakosi). *Siðfræði Eudemosar*. (Rit Nikómakosar umskrifað af stærðfræðingnum Eudemosi). *Magne Moralia* (samansafn úr siðfræði Nikómakosar og Eudemosar).

Stjórnsmál. (Átta bækur). *Um stjórnaðskrá Aþenu* fannst árið 1890 „á söndum Egyptalands“. Taylor telur þetta hið eina sem varðveist hefur af bókum Aristótelesar, þ.e.a.s. þeim sem hann sjálfur skrifaði fyrir almennirig.

Mælskulist. Í riti sínu *Fagurfræði* (*Poetica*) setur Aristóteles fram kenningu sína um skáldskap og listir, en aðeins nokkur hluti ritsins hefur varðveist.

Rökfræðin

Rökfræðin er sögð mesta afrek Aristótelesar, og sjálfur segir hann í *Organon* að ekkert hafi verið ritað um rökfræði á undan honum. Því hefur ekki verið mótmælt, að Aristóteles sé „faðir rökfræðinnar“ og hafi orðið fyrstur til að setja þessi fræði fram á rituðu máli, sem heilsteypt kerfi, kerfi, sem heldur að töluverðu leyti velli enn í dag. Hins vegar er þess ekki að vænta að einn einstaklingur skapi og fullkomni heila vísindagrein, því að þess eru ekki dæmi í menningarsögu neinnar þjóðar. Það er sennilegt en ekki sannað, að Nyaya-rökfræðin indverska sé öll áhrif frá Aristótelesi, en margt er líkt með þessum tveimur kerfum. Það er fullvíst að heimspekingarnir í Elea höfðu fundið upp ákveðnar rökfræðilegar reglur. Aðferð sófistanna er ákveðin rökfræði. Viðleitni Sókratesar til að skilgreina rétt hugtök leggur grundvöll að rökfræði. Heimspekiskóli Platós glímdi eðli sínu samkvæmt við margvísleg rökfræðileg vandamál. Aristóteles er sagður hafa stundað nám við þennan skóla í 20 ár. Rökfræðirit Aristótelesar eru talin skrifuð á yngri árum hans, þegar hann var undir mestum áhrifum frá Plató. Stærðfræðin og vísindi þau sem kennd voru í Akademiunni voru aldrei birt almenningi, en engin fjarstæða væri að ætla að þar hefði rökfræði náð verulegum þroska og vitað er að sumt í rökfræði Aristótelesar var kennt í Akademiunni. Loks hafa síðustu rannsóknir leitt í ljós, að það sem nefnt hefur verið „hin hefðbundna rökfræði“ og eignuð hefur verið Aristótelesi er samkrull stóiskrar og aristótelískrar rökfræði sem steyppt var saman eftir hans dag. En þrátt fyrir þetta ber Aristótelesi heiðurinn af fyrstu bók vestrænnar siðmenningar um

sjálfstæða rökfræði. Þessi bók er *Organon*. Hún er sett saman úr sex bókum, en safnrit þetta hlaut ekki nafn sitt fyrr en á 6. öld e. Kr.

Organon hefst á riti sem Aristóteles nefnir *Kategoríur*. Sú heim-speki, er þetta rit byggist á, er að eðli heimsins sé þannig að hægt sé að þekkja hann og eðli mannsins sé þannig, að hann geti þekkt veröldina og mótað þessa þekkingu í skýr hugtök og orð: Ef sannleikurinn er í brjósti mannsins, þá er hann einnig að finna í bókum.

Gríska orðið „kategoría“ merkir einfaldlega umsögn. Kjarni þessa rits er að útskýra hin tíu æðstu hugtök, – hinar tíu aðalumsagnir sem hægt er að nota um hvaða hlut sem er. Þegar einhver hlutur er greindur á þennan hátt, er spurt um hann tíu spurninga, þeim svarað og flokkarnir nefndir viðeigandi nöfnum. Ef við beitum þessari greiningaraðferð við Jón Jónsson, byrjum við á því að spyrja. 1) Hvað er hann? Svar: Maður. Kategoría: grundvallarveruleiki. 2) Hvernig er Jón Jónsson? Svarið getur verið vitur eða hvítur eða eitthvað annað sem lýsir honum. Kategoría: eiginleiki. 3) Hve stór (eða hár) er hann? Kategoría: stærð. 4) Hvernig er hann skyldur öðrum? Kategoría: skyldleiki eða samband. – Þetta telur Aristóteles hinar fjórar aðalumsagnir. Hinar eru: 5) Hvar er hann? Kategoría: Staður. 6) Hvenær er hann? Kategoría: tími. 7) Hvert er (hið varanlega) ástand hans? Kategoría: ástand. 8) Sama katagoría að öðru leyti en því að 7 táknar varanlegra ástand en hin síðari. 9) Hvað er hann að gera? Kategoría: Starf. 10) Hvað er gert við hann? Kategoría: reynsla.

Talið er að þessar kategoríur hafi áður verið notaðar af nemendum Platós sem hjálpargagn við að skilgreina hluti, en þær eru þó á engan hátt tæmandi.

Þessum tíu umsögnum eða flokkum (kategoríum) skiptir Ari-

stóteles aftur í tvennt, grundvallarveruleikann annars vegar og hina flokkana níu hins vegar. Grundvallarveruleikinn („ousia“, sem þýtt var á latínu með „substantia“, grundvöllur) skiptir hér mestu máli þar sem hinir flokkarnir eru aðeins eiginleikar hans.

Vafasamt er að skilja kategoríur Aristótelesar á þann veg, að hann haldi hér fram samskonar „substratum“-kenningu og boðuð hefur verið af ýmsum heimspekingum síðari tíma, og er í því fólgin að guðdómurinn sé hinn innsti grundvöllur tilverunnar. Með orðinu „ousia“ (grundvallarveruleiki) á Aristóteles hér við tegundina og samband einstaklingsins við tegund sína. Grundvallarhugtak Aristótelesar greinist því í tvennt: 1) Tegundir, t.d. maðurinn í merkingunni mannkynið og 2) einstaklinga sem heyra tegundinni til. Öll fyrirbrigði lífsins byggjast á þessum grundvallarveruleika, en hann er aðeins að finna í lifandi einstaklingum. Fyrst í meðförum kristinna miðaldaheimspekinga tekur „ousia“ að merkja hinn alheimslega grundvöll – Guð.

De Interpretatione (um túlkun), annað ritið í *Organon*, setur fram það sjónarmið að allar staðhæfingar verði endanlega að rekja til sjálfsannaðra staðreynda. Ritið hefst á málfræði og allskonar skilgreiningum orða og orðasambanda. En hér er einnig að finna upphaf hins hefðbundna mótsagnalögmáls rökfræðinnar og hin fjögur álíka hefðbundnu form dóma. (A: Öll S eru P; E: Ekkert S er P; I: Sum S eru P; O: Sum S eru ekki P.)

Prior Analytics og *Posterior Analytics* (Hin fyrri og hin síðari rökfræði) eru aðalrökfræðirit Aristótelesar. Hér setur hann fram höfuðkenningar sínar um formgilda rökleiðslu og það sem í dag er kallað vísindaleg hugsun. Í síðari bókinni er Aristóteles undir sterkum áhrifum frá kenningu Platós (í *Theatetus*), að þekking á staðreyndum verði ekki vísindi, nema „logos“ sé með í förinni, – nema skilningurinn þekki einnig orsakir þeirra og afleiðingar.

Rökfræði er að áliti Aristótelesar sú list að nota tungumál á réttan hátt. Málið getur táknað veruleika heimsins. Það er hægt að rekja sig áfram frá einni staðhæfingu til annarrar eftir ákveðnum rökfræðilegum lögmálum, sem eru í samræmi við eðli og byggingu veraldarinnar. Á sama hátt og margir heimspekingar síðari alda hafa álitið að gerð heimsins og stærðfræði færu saman, trúði Aristóteles því að gerð hinnar grísku tungu og sköpun heimsins væru í innsta eðli sínu tvær hliðstæður.

Í rökfræði sinni bendir Aristóteles á tvær megin aðferðir sem maðurinn getur beitt í leit sinni að sannri þekkingu. Hin fyrri er *aðleiðsla* (induktion) hin síðari *afleiðsla* (deduktion). Í þekkingarleit sinni hlýtur maðurinn alltaf að byrja á hinni fyrri. Hún er í því fólgin að álykta frá hinu einstaka til hins almenna. – Þekking okkar hefst alltaf með skynjun, við sjáum og þreifum á einstökum hlutum og staðreyndum. Þessi skynjun, segir Aristóteles, vekur smám saman þekkingu sálarinnar á hinu algilda og hinu almenna. Þessi algildu sannindi eru jafnt veruleiki í sál mannsins og hinni ytri veröld, því andinn og veröldin eru af einni rót. Þessi sannindi eru í fyrstu óþroskuð í sál mannsins eins og tréð í frækorninu, en skynjunin og aðleiðsluályktanir mannsins fá þetta frækorn skilningsins á hið algilda til að vaxa og ná fullum þroska. Fyrst þegar hinni fyrri þekkingarleið mannsins lýkur með skilningi á almennum grundvallarlögmálum manns og heims er hann fær um að hefja hina síðari.

Þá leið nefnir Aristóteles hina vísindalegu rökleiðslu. Hún er alltaf afleiðsluályktanir frá hinu almenna til hins einstaka (deduktion). Til að slík ályktun sé gild verður niðurstaðan af forsendunum að vera sjálfsögð og óhjákvæmileg. Forsendurnar þurfa einnig að vera sannaðar og þær verður að sanna með öðrum forsendum og þannig hefjast keðjuályktanir sem enda í ákveðnum dómi. Í hverri ályktun eru tvær forsendur (hin víð-

tækari og hin þrengri) og niðurstaða eða dómur. – Allir menn eru dauðlegir (víðtækari forsendan). Sókrates er maður (þrengri forsendan). Sókrates er dauðlegur (niðurstaðan). Með keðjuályktunum hyggst Aristóteles koma öðrum vísindagreinum yfir á stærðfræðilegan grundvöll. En það er ekki endalaust hægt að sanna forsendur með nýjum forsendum. Slík rökflétta hlýtur einhvers staðar að enda. Í hverri vísindagrein eru til viss grundvallarsannindi sem ekki þarf að sanna. Þau eru sjálfsonnuð og augljós þeirri sál sem þroskað hefur skilning sinn. Þessi sannindi eru upphaf keðjunnar.

Í vísindalegri rökleiðslu er ekki nóg að staðhæfa að menn hafi reynslu af hlutunum. Það er t.d. ekki nóg að staðhæfa að menn hafi reynslu af því að eldur framleiði hita eða að svanir séu hvítir. Vísindaleg staðhæfing er aðeins rétt ef hægt er að sanna að það sem um er að ræða geti með engu móti verið öðruvísi eða svo notuð séu orð Aristótelesar sjálfs, að eitthvað „geti ekki verið öðruvísi en það er“. Rétt hugsun er því réttar röksemdarfærslur sem leiða til réttra dóma og staðhæfinga. Í stuttu máli sagt: Menn komast að grundvallarsannindunum með aðleiðslu (induktion) skynjun og innsæi, og eftir að þau eru fundin er öll vísindaleg hugsun afleiðsluályktanir (deduktion) sem raktar eru frá þeim.

Topics (Rökræður) er í *Organon* sett næst aftast, en eðlilegt er að ætla að þetta rit hafi verið skrifað fyrst. Hér er Aristóteles enn aðeins „dialektikos“, kappræðumaður sem kennir hvernig deila á við menn á grundvelli þeirra eigin skoðana. Bókin mótast af þeirri rökræðnaíþrótt, sem sófistar, heimspekingar og almenningur iðkuðu daglega á torgum Apenu. Galdur þessarar íþróttar var raunar aðallega fólgin í því að fá andstæðinginn til að játa rökfléttur, sem díalektikosinn hafði áður hugsað aftur á bak frá hinni endanlegu niðurstöðu til hinnar fyrstu spurningar.

Bókin fjallar einkum um hvernig rökræða eigi margvísleg

vandamál, eða það sem eftir skilgreiningu Platós nefnist skoðanir. Líklegt er að hér sé skráð almenn fræðsla Akademíu Platós um hvernig sækja eigi og verja mál sem efst voru á baugi meðal menntaðra Grikkja á 4. öldinni fyrir Krists burð.

De Sophisticis Elenchis (Röng röksemdafærsla) er síðasta bókin í *Organon* en talin önnur af hinum tveimur fyrstu, sem Aristóteles skrifaði. Hér gerir Aristóteles sér glögga grein fyrir gildi fyrirrennara sinna í heimspeki, vísindum og mælskufræði. Aristóteles segir: – „Það á við um allar uppgötvanir að verk þeirra, sem fyrstir ruddu brautina, hefur þróast stig af stigi vegna þeirra sem halda verkinu áfram. Þó að hinar fyrstu uppgötvanir séu venjulega smáar eru þær samt miklu þýðingarmeiri en sú þróun sem upp af þeim vex . . .

Eftir að hinar fyrstu uppgötvanir eru gerðar er auðveldara að bæta við og halda áfram þeirri stefnu sem búið er að marka. Þetta er í sannleika sagt það sem gerst hefur í sambandi við hið talaða mál og allar aðrar listir og vísindi.“ – Aðalverk bókarinnar er síðan að leiðrétta rangar röksemdafærslur fyrirrennara hans. Að hætti nútímamanna skipti Aristóteles röngum röksemdum í tvo meginflokka: 1) Þær röksemdir sem eru rangar vegna þess að þær eru málinu óviðkomandi. 2) Þær sem eru rangar vegna villandi notkunar á orðum. Margar rökvillur sem Aristóteles skilgreinir í þessari bók er enn að finna í rökfræðiritum og þær ganga undir því nafni sem Aristóteles valdi þeim.

Organon, hin fyrsta rökfræði vestrænnar menningar, er að áliti höfundar hennar ekki vísindi, heldur aðeins tæki til að afla hinnar vísindalegu þekkingar. Rökfræði og heimspeki Aristótelesar verður fyrst í höndum miðaldaheimspekinganna lokað og endanlegt kerfi.

Í hinni raunverulegu smiðju Aristótelesar er heimurinn í sköpun og öll mannleg vísindi á tilraunastigi.

Flokkun vísinda

Öll vísindi „epistéme“ eru í augum Platós greinar á sama meiði og þau sameinast öll í hinum æðsta vísdómi, frummynd hins góða. Slík sameining vísindanna og allrar þekkingar í eitt völdugt kerfi hefur á öllum tímum verið viðfangsefni platónista alveg til Whiteheads á 20. öld. – Aristóteles viðurkennir að vissir hlutir séu að vísu sameiginlegir öllum vísindum. Hins vegar hefur hver vísindagrein sína sérstöku rót, sérstöku grundvallarsannindi og hún lýtur sérstökum lögmálum. – Vegna þessa skilnings tekur Aristóteles fyrstur manna að flokka og skilgreina hinar ýmsu greinar vísindanna og sú flokkun hans heldur enn í dag velli að töluverðu leyti, þrátt fyrir hinar stórstígu framfarir síðustu alda. Fylgjendur Aristótelesar hafa að vísu verið honum hjálplegir við þessa flokkun með því að bæta „skapandi vísindum“ inn í hans eigin flokkun en nokkra réttlætingu þeirrar viðbótar má finna í ritum hans. Flokkun Aristótelesar er þessi:

Rökfræði, skilgreind sem aðferð eða tæki til að afla þekkingar í öllum greinum vísinda.

Hugvísindi eða „teoretisk“ vísindi. Þau eru hrein þekking og tilgangur þeirra er sá einn að vita. Til hugvísinda telur Aristóteles stærðfræði, eðlisfræði, líffræði, sálarfræði og heimspeki.

Í ritum sínum um fysik skilgreinir hann heimspeki sem vísindi um hið óumbreytanlega og eilífa, þ.e. uppsprettu andans, guðdóminn. Þess vegna er orðið sem Aristóteles notar um heimspeki ýmist frumspeki eða guðfræði. –

Stærðfræði skilgreinir Aristóteles sem vísindi um óumbreyt-
anlega hluti sem skynjaðir eru í breytilegum myndum. Eðlisfræði
er skilgreind sem vísindi um hluti sem háðir eru hreyfingu og
breytingum. Um líffræði notar hann sömu skilgreiningu og um
lífverur.

Hagnýt vísindi. Tilgangur þeirra er ekki aðeins að vita heldur
einnig að nota þekkinguna til að skapa betra mannlíf og þjóðlíf.
Í þessum flokki telur Aristóteles stjórnvísindi og siðfræði. – Hjá
Aristótelesi er siðfræðin aðeins kapítuli í stjórnvísindum því að
fagurt mannlíf og farsælt þjóðlíf helst alltaf í hendur að hans
dómi.

Skapandi vísindi eða fagurfræði er að nota þekkinguna til að
skapa fegurð í mynd eða máli.

Eftir því sem lengra líður á ævina hallast Aristóteles sífellt meir
að rannsóknum og tilraunum og afstaða hans verður vísindalegri.
Þetta kemur m.a. fram í breyttri afstöðu hans til heimspekinnar
í ritum hans *Zeta*, *Eta* og *Peta*. Jafnvel þegar Aristóteles neitar að
viðurkenna hraða ljóssins eða að jörðin hreyfist eða aðrar stað-
reyndir sem nútíminn þekkir, þá byggist það á þeirri afstöðu að
viðurkenna aðeins það sem hann sér og getur sannreynt. Þetta er
enn afstaða vísindamanna og því hlýtur það einkum að vera
komið undir rannsóknartækjunum hvaða sannleika vísindin
uppgötva á hverjum tíma.

Heimspeki Aristótelesar

Í fyrstu ritum sínum, sem sennilega eru skrifuð fyrir dauða Platós eða litlu síðar, er Aristóteles fylgispakur nemandi meistara síns. Hann skrifar þá t.d. *Symposium*, *Eudemus*, sem er stæling á *Faídon*, *Gryllos*, sem er stæling á *Gorgías*, samræðubók um réttlætið í anda *Ríkisins*, *Protreptikos* og síðari rökfræðina (*Posterior Analytics*). Hann þræðir í þessum bókum allnákvæmlega þær röksemdir sem Plató færir fyrir ódauðleika sálarinnar og berst eins og Sókrates og Plató gegn þeirri kenningu, að andi mannsins sé aðeins ómur af strengjum líffæranna: Sálin er algerlega sjálfstæður veruleiki og óháð líkamanum. Á sama hátt heldur Aristóteles fram í þessum fyrstu ritum sínum kenningum Platós um veröld fullkomleikans, heim frummyndanna utan og ofan við hina takmörkuðu og ófullkomnu veröld skynfæranna. Aristóteles hikar þar heldur ekki við að boða kenningu Platós um fortilveru sálarinnar og dulvitað minni hennar um hinn sanna veruleika sem hún leit í æðri heimum, áður en hún fæddist til þessa heims: Hin útlæga sál mannsins öðlast aðeins lausn með því að íhuga hið ósýnilega og eilífa.

Hugsandi manni er eðlilegt að skipta um skoðun og Aristóteles snerist að vissu leyti gegn þessari heimspeki síðar. Hann leitar þó alls staðar hins eilífa og algilda, því að án þess er erfitt að finna sannindum grundvöll. Þess vegna hafnar Aristóteles ekki kenningum Platós um veröld andans, að ríki frummyndanna sé hinn raunverulegi heimur, eilífur og óhagganlegur. Hins vegar mótmælir hann því að frummyndirnar séu sjálfstæður veruleiki óháður efninu og þeim einstaklingum sem þær birtast í. Ef svo

væri, gæfu þær ekki að dómi Aristótelesar neina skýringu á orsök og eðli veraldarinnar. — Í fyrsta lagi geta efnisvana frummyndir ekki skýrt tilveru efnisheimsins. Í öðru lagi geta frummyndirnar, sem eru í eðli sínu óhagganlegar og eilífar, ekki skýrt hreyfingu og hverfulleika veraldarinnar. Í þriðja lagi eru frummyndirnar, þegar öllu er á botninn hvolft, aðeins eftirmynd en ekki frummynd hins jarðneska veruleika. Og í fjórða lagi gera þær lífsgátuna aðeins flóknari með því að skapa „austur af sól og suður af mána“, veröld hliðstæða efnisheiminum, án þess þó að skýra á nokkurn hátt hvernig hægt er að skilja kjarna hlutanna, sál þeirra, frá hlutunum sjálfum.

Efni og form

Kenning efnishyggjumanna um að veröldin væri aðeins hringiða atóma, sem hreyfðust í blindni án marks og tilgangs, var Aristótelesi fjarri skapi. Efni, sem ekki hreyfist fyrir kraft andans að ákveðnu marki, getur ekki verið til að hans dómi. Hins vegar geta frummyndir ekki verið til án efnis, því að þær eru hvergi til nema í efninu. Þær eru kjarninn sem gefur því líf og lögun.

Form (Eidos) í heimspeki Aristótelesar er raunar sama orðið og frummyndir í heimspeki Platós, en merking þess að nokkru en ekki öllu leyti önnur. Form Aristótelesar er ævinlega óaðskiljanlegt frá efni hlutanna, frummyndir Platós hins vegar óháðar hlutunum og greindar frá þeim. Í öðru lagi er grundvallarveruleiki Platós alheimslegur grundvöllur þar sem allt sameinast endanlega í frummynd hins góða og allt er frá henni komið. Grundvöllur Aristótelesar (fyrsta kategorían) er margskiptur þar sem hann er aðeins að finna í einstaklingum. Hins vegar eru form Aristótelesar í innsta eðli sínu andlegur veruleiki eins og frummyndirnar.

Þau eru einnig eins og frummyndirnar eilíf og óumbreytanleg. Og loks eins og þær, eru form Aristótelesar stighækkandi frá hinu lægsta til hins æðsta. Lægst alls væri formlaust efni, en það er aðeins til sem hugmynd segir Aristóteles. Efni (hylé) hefur í veruleikanum alltaf eitthvert form (Eidos). Hin stighækkandi form eru form hluta, jurta, dýra og manna. Ofar þeim er hið eina í tilverunni sem er hreint form án efnis, - Guð. Aristóteles notar þessa heimspeki sína um fleira en lögun hluta og lífvera. Hann talar einnig t.d. um barn sem efni og hinn fullþroska mann sem

form. Ungmennnið Aristóteles í Akademíu Platós væri t.d. efni en Aristóteles hinn fullþroska heimspekingur form.

Efni og form eru eilíf og ósköpuð. Efnið sem hlutirnir eru gerðir úr eyðist ekki þrátt fyrir allar breytingar sem á því verða og það líður ekki undir lok þótt það endurskapist sífellt í breyttum myndum. Breytingarnar eru ekki á efninu sjálfu heldur leitar það aðeins nýrra forma. Og formin breytast ekki heldur í sjálfu sér. Þegar sagt er að hlutur breyti formi þýðir það ekki að formið sjálft breytist eða verði eitthvað annað. Form breytist ekki í annað form. Það er efnið sem hefur aðeins leitað nýs forms. En þótt hvorki efni né form breytist, skapist eða tortímist, eru þau samt hinar tvær eilífu orsakir sem öllum breytingum valda, vexti og hnignum, eyðingu og sköpun, fæðingu og dauða. Formið, segir Aristóteles, fær efnið til að hreyfast og stefna að ákveðnu marki, byggja upp ákveðna mynd í samræmi við dulda eiginleika eða möguleika formsins. Efnið berst ekki gegn forminu (eins og hjá Plató), heldur leitar að því eins og kona leitar að karli (Fysik 1. bók). Og hið fullþróaða efni sem náð hefur lokatakmarki sínu verður eitt með forminu, þar verður efnið hið sama og form þess.

Möguleiki og veruleiki

Eins og áður er sagt stefnir allt efni að því ákveðna marki að verða eitt með formi sínu. Til að útskýra þessa þróun efnisins setur Aristóteles fram tvö ný hugtök sem nátengd eru hinum fyrrnefndu hugtökum efni og formi. Þessi nýju hugtök eru möguleiki og veruleiki. –„Möguleiki“ merkir allan hinn dulda vaxtarmátt hvers hlutar, allt sem hann er ekki en getur eða gæti orðið. „Veruleiki“ þýðir hins vegar það ástand sem hluturinn er í þegar hann er fullskapaður. Egg t.d. er þannig kallað möguleiki fugls og fuglinn veruleiki eggisins. Steinn t.d. er möguleiki höggmyndar og höggmyndir veruleiki steinsins. Þannig er efnið möguleiki, formið veruleiki. En þar sem allt raunverulegt efni hefur eitthvert form hljóta þetta að verða afstæð hugtök eftir því við hvað er miðað. Tré er t.d. möguleiki miðað við borð eða stól, en veruleiki miðað við fræ þess. Efnið er þannig vísir til hins mögulega forms og formið veruleiki efnisins. Þessa þróun frá efni til forms útskýrir Aristóteles betur með kenningu sinni um hinar fjórar orsakir hlutanna.

Hinar fjórar orsakir hlutanna

Aristóteles talar um fjórar orsakir fyrir allri sköpun eða breytingu. Til þess að myndhöggvari geti t.d. gert líkneski verður að vera til efniviður til að smíða úr, tré, marmari, eir eða grjót. Það kallar Aristóteles hina efnislegu orsök. Til þess að efnið taki á sig ákveðið form þarf slíkt form að vera til. Myndhöggvarinn sér þetta form í huga sér og þær breytingar sem efnið á að taka. Þetta kallar Aristóteles hina andlegu eða formlegu orsök. Hún er hugmynd myndasmiðsins um listaverkið. En efniviður og hugmynd nægja ekki. Það þarf að vinna verkið. „Mundin sem hvílir á meitli og skafti“ er því hin þriðja orsök að sköpun listaverksins. Þá orsök kennir Aristóteles við hreyfingu eða framkvæmd. Listamaðurinn heggur ekki steininn af handahófi. Hann vinnur í samræmi við þann tilgang sem hann hefur með verki sínu. Hin fjórða orsök er því tilgangurinn sem veldur hreyfingunni og beinir henni að ákveðnu takmarki; leiðir fram þá mynd sem býr í steinum, þann gróður sem felst í fræinu, þau öfl sem blunda í vitund óvitans. Efni, andi, orka og tilgangur eru því hinar fjórar orsakir veraldarinnar og allrar sköpunar. Þegar Aristóteles hefur greint í sundur orsakir veraldarinnar finnur hann hjá sér heimspekilega þörf til að sameina þær að nýju og leita hinnar einu orsakar. Lítum aftur á listamanninn við vinnu sína. – Er hugmynd hans um Guðinn Hermes t.d. og sá tilgangur hans að gera af honum líkneski ekki í raun og veru eitt og hið sama? Og þar sem þetta tvennt stjórnar hönd hans má segja að hinar þrjár orsakir, hugmynd, orka og tilgangur séu eitt: andinn. Þannig eru orsakir veraldarinnar aðeins orðnar tvær, andi og efni. Andinn

(formið) setur efnið á hreyfingu með nálægð sinni og stjórnar því. Það tekur á sig lögun hugmynda hans líkt og svarf sem segull dregur að sér. Þannig er andinn í vissum skilningi alltaf í efninu og efnið ekki til án anda.

Guðfræði Aristótelesar

Guð Platós er í raun og veru skapari því að allar frummyndirnar sameinast í honum (hinu góða). Og Guð Platós er forsjón sem vakir yfir veröldinni og stjórnar henni. Í heimspeki Aristótelesar er efnið eilíft og hefur því aldrei verið skapað. (Efni Platós er að vísu eilíft en það merkir allt annað eða nánast tómt eða rúm. Það sem Aristóteles nefnir efni „hylé“ er samsett úr frumefnum og slíkt efni er í heimspeki Platós sköpun frummyndanna). Og form Aristótelesar eru einnig eilíf eins og efnið og hafa því aldrei verið sköpuð. Af þessu leiðir að Guð Aristótelesar er ekki skapari veraldarinnar. Hann er ekki heldur forsjón hennar. Guð Aristótelesar horfir aðeins inn í sína eigin leyndardóma, þekking hans er sjálfsþekking, viðfangsefni hugsana hans er aðeins hans eigin veruleiki. Hann kemur ekki til jarðarinnar, jörðin verður að koma til hans. Hann er algjörlega óháður og greindur frá efninu og jarðneskri náttúru. Og samt segir Aristóteles er hann frumorsök allra hluta, tilvera hans hefur áhrif á alla hluti og allt er innblásið af anda hans. Tilveru Guðs reynir Aristóteles að sanna rökfræðilega með hinni svokölluðu „kosmologisku“ röksemd: Allt í tilverunni er á hreyfingu. Þessi hreyfing getur ekki átt sér neitt upphaf í tíma og hún getur ekki heldur hætt. Hún er því eilíf. Þessi eilífa og látlausa hreyfing verður ekki skýrð á annan veg en að til sé jafneilíf orsök, eitthvert afl sem alltaf er virkt og viðheldur hreyfingunni. Þessi orsök hreyfingarinnar hlýtur sjálf að standa kyrr og vera óhagganlegur grundvöllur, - því að ef hún hreyfðist þyrfti eitthvað annað að valda hreyfingu hennar og við værum jafnnær um orsök hreyfingarinnar. Þessi orsök er Guð

Aristótelesar, hinn eilífi friður sem veldur þó öllu umróti veraldarinnar. Guð hreyfir veröldina ekki með orku sinni, ef svo væri gæti hann hvorki verið algjörlega kyrrstæður né hreint form laust við allt efni. Og ef hann væri ekki kyrrstæður, segir Aristóteles, myndi hann breytast en allar breytingar gætu aðeins orðið til hins verra þar sem Guð er hin æðsta fullkomnun. En á hvern hátt getur þá hinn kyrrstæði guðdómur valdið hreyfingunni? Til að svara þessu bregður Aristóteles upp líkingu af fagurri mynd sem vekur þrá manna og knýr þá til athafna. Fagrir og góðir hlutir vekja t.d. þrár manna og langanir og setja þá á hreyfingu þótt það sem þrána vekur standi kyrrt. Form setur efni sitt á hreyfingu af sömu orsökum - og Guð er hið æðsta form veraldarinnar og veröldin efni þess. Og hér er komið að innsta kjarna í „metafysik“ Aristótelesar sem hann sjálfur nefndi guðfræði: - *Guð hreyfir tilveruna einmitt með því að vera hin æðstu gæði hennar sem allt þráir og allt stefnir til.*

Þegar komið er að þessum kjarna verður ekki annað séð en bilið milli Platós og Aristótelesar sé að miklu leyti brúað. Aristóteles byrjar „teológíu“ sína á árás á frummyndakenningu Platós vegna þess að frummyndirnar séu hrein form algerlega aðskilin frá efninu og náttúrunni, en hann endar hana á kenningu um guðdóm sem er hreint form og algjörlega aðskildur frá efni og náttúru. Og Aristóteles kennir að einmitt þessi guðdómur snúi hjólum allrar tilveru og sé frumorsök þess að efnið tekur á sig mynd síns forms. Um hitt má endalaust deila hvort Aristóteles hafi einhvern tíma ævinnar algjörlega hætt að vera Platónisti. En þeir heimspekingar sem reynt hafa að skapa hinn algjörlega „vísindalega“ og jarðneska Aristóteles neyðast til að dæma mikinn meirihluta rita hans úr leik. Það er athyglisvert að í gagnrýni sinni (í *Metafysik*) á frummyndir Platós vegur Aristóteles að Speusippos fremur en Plató. Hann deilir síður á þær kenningar

sem er að finna í ritum Platós heldur talar Aristóteles þar um frummyndir sem „tölur“. „Tölur“ Pýþagórasar eru upphaf frummyndakenningarinnar og Aristótelesi hefur verið manna best kunnugt um að Speusippos dóttursonur Platós sá er „rændi“ hann foringjatign við Akademiuna tók á ný upp töluvísindi Pýþagórasar og mat þau meir en hina endanlegu frummyndakenningu sem lesa má um í ritum Platós. Gagnrýni Aristótelesar er því vafalaust aðallega ætluð Speusipposi og hinum nýju mönnum sem móta stefnu Akademiunnar eftir dauða Platós.

Metafysik – eða „teológia“ Aristótelesar er enn eitt af öndvegisverkum heimspekinnar. Hún gefur sjálf tilefni til að vera túlkuð á margvíslegan hátt, en einmitt það hefur gert hana að vettvangi heimspekideilna sem enn er ólokið.

Heimsmynd Aristótelesar

Rúm, tími og fernskonar breytingar

Vísindi hreyfingarinnar eru hinn rauði þráður í *Fysik* Aristótelesar. Þar ræðir hann um náttúruna, um himnana og um hið guðlega. - Náttúran er skilgreind sem lífverur og hlutir sem háðir eru hreyfingu sem er í þeim sjálfum. En hreyfing merkir hjá Aristótelesi allar breytingar. „Himnarnir“ hreyfast hins vegar aðeins vegna utanaðkomandi áhrifa. Hið guðlega hreyfist ekki. Bæði himnarnir og hið guðlega eru því utan náttúrunnar. Í þessum ritum beinir Aristóteles einkum gagnrýni sinni að atómkenningu Demókrítosar og kenningu hans um rúmið. Hugtökin rúm og tími eru náskyld hreyfingu og því tvö meginvandamál í eðlisfræði Aristótelesar.

Demókrítosi skjátlást, segir Aristóteles, þegar hann heldur því fram að hlutir séu aðskildir í tómarúmi, - og Plató hefur rangt fyrir sér þegar hann heldur því fram í *Timaios* að rúmið sé efni. Og rúmið er heldur ekki form eða lögun hlutanna. Aristóteles neitar að til séu atóm eða tómarúm í efninu eða utan þess. Rúmið er ekki efni því skilja má efni hlutar frá stað hans. Og það er ekki lögun hlutar því hlutur takmarkast ekki af lögun sinni. Hin sérkennilega skilgreining Aristótelesar á rúmi eða stað hlutar er greinilega gerð til að hnekkja kenningu Demókrítosar um tómarúmið: „Rúm hlutar“, segir Aristóteles, „takmarkast af innsta borði þess sem inniheldur hlutinn.“ Þótt undarlegt sé þá miðar Aristóteles þetta orðalag við vatn í fötu. Takmörk hlutarins (vatnsins) er innsta borð fötunnar sem inniheldur vatnið og þessi takmörk kallar Aristóteles rúm eða stað. Staður eða rúm fljóts er

þá árfarvegurinn vegna þess að fljótið takmarkast af honum. Aristóteles segir: - „Ef hlutur hefur utan um sig eitthvað sem umlykur hann þá er það staður hans, ef ekkert takmarkar hann þá hefur hann engan stað (er ekki í rúmi). Þess vegna er alheimurinn hvergi nema hann væri takmarkaður. Því hlutur sem er einhvers staðar er fyrst og fremst afmarkaður hlutur sem þýðir að eitthvað annað sé í kringum hann sem takmarkar hann. En það er ekkert utan um alheiminn því er greinilegt að himnarnir eru allt.“ ... Jörðin takmarkast af vatni, vatnið af lofti, loftið af ljósvaka og ljósvakinn af himnunum, en þeir ekki af neinu. Alheimurinn í heild og Guð eru því ekki í rúmi. Þetta er í samræmi við þá kenningu Aristótelesar að rúm sé aðeins þar sem er hreyfing eða breyting.

Það sem ekki er takmarkað af einhverju öðru er ekki í rúmi. „Himinn fastastjarnanna“ takmarkast ekki heldur af neinu. Hann er innbyrðis algjörlega óhagganlegur: „Enginn hefur séð neina breytingu á hinum ysta heimi eða neinu sem honum heyrir til,“ (De Caelo). Hann getur því ekki heldur verið í rúmi eftir skilgreiningu Aristótelesar. - Í raun og veru er Aristóteles með öllu þessu aðeins að klæða hinn andlega himin Platós í jarðneskan eða efnislegan búning – og gerir það þó ekki nema að hálfu leyti, þ.e.a.s gerir hann aðeins sýnilegan.

Eins og fyrr segir táknar hreyfing á máli Aristótelesar allar þær breytingar sem hlutirnir geta tekið. Hreyfing er aðallega með fernu móti: 1) Hlutur skapast (genesis) og hlutur tortínist (phþora), grundvallarbreyting. 2) Hlutur vex við að þenjast út (auxesis) og hlutur minnkar við að dragast saman, (phtisis), stærðarbreyting. 3) Einn hlutur breytist í annan (alloisis), eðlisbreyting. 4) Hlutur færast úr stað á annan (phora), staðbreyting. - Aðeins hin fyrsta er breyting á grundvelli (ousia) í hinum breytir hún aðeins um ástand.

Demókrítos áleit að ekki væri hægt að útskýra hreyfingu efnisins nema gera ráð fyrir tómarúmi til að hreyfast í. Þessu neitar Aristóteles og segir að hreyfing hlutar byggist á samdrætti eða útpenslu þess sem takmarkar hann. Tómarúm er ekki til því það verður alltaf eitthvað að snerta hlutinn til að hreyfa hann. Hann skoðar efni fyrst og fremst sem hreyfingu og orku (entelechy).

Tíminn er annað en hreyfing og þó er hann óaðskiljanlegur frá hreyfingu eða breytingu hlutanna. Hann er eins konar „talnaröð“ af breytingum á undan og á eftir núinu. Það að við tölum um mismunandi hraða sýnir að tíminn er annað en hreyfing en tími er ekki til þar sem engin hreyfing er. Og tími er ekki heldur til þar sem enginn er til að skynja hann.

Heimur Aristótelesar

Ekkert í „fysik“ Aristótelesar hefur sætt jafn hörðum árásum og þessi hluti heimspekis hans. Þessar kenningar eru jafnframt þær sem mestan svip settu á heimsmynd miðaldanna, þær drottnuðu raunar alveg yfir hugum lærðra manna í Evrópu frá þrettándu öld og alveg fram á þá sautjándu. Hin takmarkaða veröld Aristótelesar er í stuttu máli þannig: Jörðin stendur kyrr í miðju alheimsins og hún er umflotin sæ. Fyrir ofan hana er fyrst andrúmsloftið, þá ljósvakinn og í honum er svið sólar, tungls og þeirra reikistjarna sem Aristóteles þekkti. Yst er svið fastastjarnanna. Fyrst Aristóteles hefur úrskurðað að jörðin standi kyrr í miðju alheimsins verður hann að útskýra skiptingu dags og nætur með því að láta svið reikistjarnanna og fastastjarnanna snúast við jörðina.

Vafasamt er að líta á rit Aristótelesar um himnana sem tilraun til að rita vísindalega stjörnufræði. Grískir stjörnufræðingar fyrir daga Aristótelesar, svo og Plató og lærisveinar hans, voru komnir í sama spor og Kópernikus og héldu því fram að jörðin snerist og þeir neituðu að líta á hana sem miðju alheimsins. En það er allt annað sem vakir fyrir Aristótelesi.

Eins og fyrr segir er Aristóteles hér að reyna að gera hinn andlega himin Platós að sýnilegum veruleika, en Aristóteles gerir hann ekki náttúrulegan eða efnislegan að öðru leyti. Á „himnum“ Aristótelesar er eins og í ríki andans hjá Plató allt eilíft, óhagganlegt og fullkomið og þessir himnar eru fullir af ódauðlegum andaverum. Stjörnurnar eru þar ekki neinir efnishnettir heldur lifandi guðir. Og þær eru ekki gerðar úr neinu af hinum

„fjórum efnum jarðar“. Þær eru úr „fimmta efninu“ sem Aristóteles kallar hið himneska efni og segir að öll hin himnesku svið séu gerð úr.

Af þessum augljósu ástæðum eru allar kenningar Aristótelesar um „himnana“ óvísindalegar. En kenningar hans um að efni sé fyrst og fremst hreyfing og orka, fundu nýjanh ljómgrunn hjá vísindum 20. aldar.

Líffræði

Í *De Partibus Animalum* (Um líffræði dýra) segir Aristóteles: „Í veröldinni eru tvenns konar verur. Þær sem eru óbornar og lifa um allar aldir og þær sem háðar eru fæðingu og dauða. Hinar fyrrnefndu eru mikilvægastar og guðlegar, en þær er erfiðara að þekkja ...En við getum fengið meiri og betri vitneskju um þá hluti sem nær okkur eru og með því bætt okkur upp þá heim-speki sem fjallar um hið guðlega... Í öllum lífverum er eitthvað af hinu dásamlega. Sú saga er sögð um Herakleitos að eitt sinn hafi gestir er til hans komu séð hann vera að orna sér í eldhúsinu og hikað við að ganga inn. En hann bað þá inn ganga með þessum orðum: „Það eru líka guðir í eldhúsinu“.“

Áhugi Aristótelesar er hvergi meiri en í sambandi við náttúruvísindi. Hann skrifar með nemendum sínum í Lykeum hið fyrsta rit um þessi fræði sem eitthvað kveður að: *Sögur dýra*. Þetta er lengsta ritverk Lykeum skólans, en alls eru bækur Aristótelesar um þessi efni fullur þriðjungur af öllu ritsafni hans. Gildi þessara rita fyrir náttúruvísindin má best sjá af bréfi sem Darwin skrifar eftir lestur *De Partibus Animalum*: „Af tilvitnunum sem ég hafði séð hafði ég gert mér háar hugmyndir um gæði Aristótelesar, en ég hafði þó litla hugmynd um hvílíkur snillingur maðurinn var, Linnaeus og Cuvier höfðu verið hinir tveir guðir mínir hvor á sinn hátt en urðu aðeins skólapiltar í samanburði við Aristóteles gamla.“

„Guðir eru líka í eldhúsinu“ hefur Aristóteles eftir „hinum myrka“ heimspekingi Herakleitosi og það sem öðru fremur einkennir náttúruvísindi Aristótelesar er sú skoðun að það sé and-

inn (sál lífveranna) og tilgangur hans sem skapi hverri skepnu það gervi sem henni hentar.

Öll líffæri eru tæki og tækin eru afleiðing en ekki orsök þess þroska sem lífverur hafa náð. Maðurinn hefur t.d. hendur, segir Aristóteles, vegna þess að hann er kóróna sköpunarverksins, en hann er ekki kóróna sköpunarverksins vegna þess að hann hefur hendur (eins og Anaxagóras sagði). Líf er alls staðar í náttúrunni og þar sem líf er þar er einnig sál. Líkami og sál eru óaðskiljanleg í hverri lífveru en sálin skapar alla þróun hennar eins og listamaður skapar mynd. Tilgangur listamannsins þegar hann vinnur að listaverki er fyllilega meðvitaður svo framarlega sem hann veit hvað hann ætlar að gera. Tilgangur lífverunnar er henni ekki meðvitaður. Hann er ekki hugmynd heldur sjálft grundvallareðli hennar. Það er sál hennar sem er í hverjum frjóanga til nýs lífs og verður smám saman hið fullþroskaða gervi. Hver sál hefur sinn sérstaka líkama og sérstöku tæki í samræmi við þroska sinn. Mannssál getur ekki fengið líkama dýrs og dýrssál getur ekki klæðst mennsku gervi.

Aristóteles skiptir dýraríkinu í tvo meginflokka. Þau sem hafa blóð (spendýr, fuglar, fiskar) og lægri dýr (skordýr, krabbadýr, skeldýr og lindýr). Þau dýr sem eðla sig kallar Aristóteles „fullkomin“. Náttúrufræðingarnir í Lykeum trúðu því að ýmis dýr „kviknuðu“ og ættu aðeins efnið að móður og ljósið að föður. Hann hafnar þeirri kenningu læknisins Alkmainos frá Krótónu (um 500 f.Kr.), Hippókratesar og Platós að heilinn væri miðstöð taugakerfisins, Aristóteles heldur sig við hina gömlu hugmynd að hún sé hjartað.

Konan, segir Aristóteles, leggur til allt efnið í nýjan einstakling, en alla eiginleika sína fær hann frá karlmanninum, kenning sem hafði skelfilegar afleiðingar fyrir stöðu konunnar víða um heim og hefur enn.

Aristóteles kennir loks að hver tegund hafi frá upphafi vega verið til, að hún breytist ekki og verði aldrei útdauð.

Sálfræði

Sál í heimspeki Aristótelesar merkir næstum hið sama og orðið líf á okkar tíð. Alla lífsmöguleika sem vaxa til fulls þroska í jurt, dýri eða manni nefnir hann einu nafni sál. Sálin er sá grundvöllur sem stjórnar vexti lífverunnar og orsakar þess vegna allar hreyfingar og breytingar hennar. Sál mannsins skilur hann frá öllu öðru í náttúrunni og gerir hann að kórónu sköpunarverksins. Maðurinn á það þó sameiginlegt jurtinni að taka til sín næringu og tímgast. Þessar hræringar jurtanna eru „til þess að þær geti, að svo miklu leyti sem eðli þeirra leyfir, öðlast hlutdeild í hinu eilífa og guðlega. Allt stefnir að því takmarki og til að ná því gerir hver lífvera allt sem eðli hennar megnar.“

Það sem maðurinn á auk þessa sameiginlegt dýrum er skynjun, þrár og langanir og hæfileikinn til að geta hreyft sig og þannig fengið þessum þráum fullnægt. Skynjun, segir Aristóteles, er sú starfsemi skilningarvitanna (sjón, heyrn, lykt, bragð og tilfinning) að flytja mynd hlutanna inn í vitundina. En skynjun er annað en hugsun og þekking. „Skynjun er alltaf einstakir hlutir, en þekking er hið almenna eða algildi og þessi algildi eru á vissan hátt í sálinni sjálfri.“

„Brjóstvitið“ í hjarta mannsins er miðstöð skilningarvitanna. Sálin er skynjun, minni, hugsun og vilji. Allt þetta hlýtur að deyja með líkamanum því það takmarkast af skilningarvitunum. En þessi skilvitlega, dauðlega sál (pathetikos nous) er aðeins hluti mannssálarinnar. Æðsti hluti hennar, hin yfirskilvitlega sál mannsins (poietikos nous), er eilíf. Það er hún sem upplýsir vitund mannsins og er orsök þess að hann hugsar og veit, en einmitt það aðskilur hann frá jurtum og dýrum.

Hin yfirskilvitlega sál (poietikos nous) er neisti guðdómsins og því alheimslegir vitsmunir. Hún stendur ofar skynsemi mannsins og eilífð hennar þarf því ekki nauðsynlega að þýða eilífð einstaklingsins. Annaðhvort deyr maðurinn með hinni lægri skilvitlegu sál eða hann vex upp úr henni til æðri vitundar. - Og hér er komið að einum umdeildasta þættinum í kenningavef Aristótelesar. Deilan um það hvort Aristóteles kenni að maðurinn sé sem einstaklingur dauðlegur eða eilífur hófst þegar á fyrstu tíð meðal lærisveina hans og er ólokið enn. Aðalástæðan er sú að í helsta riti hans um sálina (*De Anima*) fjallar Aristóteles ekki um framhaldslífið og ræðir aðeins stuttlega um „poietikos nous“. En Aristóteles hafði áður tekið þetta efni til meðferðar. Bók hans *Audemus* hefur að vísu glatast að miklu leyti en þau átta blöð sem varðveist hafa nægja til að sýna að þar boðar Aristóteles kenningar um ódauðleika mannssálarinnar og setur þar fram sömu sannanir og Platón. Þó að þetta rit sé talið eitt af fyrstu verkum Aristótelesar ber það þó með sér að þegar það er ritað hefur höfundur þess verið búinn að móta rökfræði sína því að sannanir eru settar fram eftir reglum hennar.

Eins og fyrr segir er í fimmta kafla í þriðju bók *De Anima* vikið stuttlega að hinum æðsta hluta sálarinnar, sem síðar var nefndur „poietikos nous“, - hinum skapandi skilningi, þótt það orð sé að vísu hvergi notað af Aristótelesi sjálfum. Fræðimönnum hefur reynst erfitt að koma sér saman um hvað Aristóteles raunverulega á við með hinum „æðsta hluta sálarinnar“, hinum „hreina skilningi“ eða „poietikos nous“, hinum skapandi skilningi.

Alexander frá Afródísi útskýrir þetta á þann veg að „hinn skapandi skilningur“ sé sameiginlegur öllum mönnum, hann sé hinn eilífi guðdómur eins og hann birtist í manninum.

Averoes sem var uppi á Spáni á 12. öld skýrir þetta þannig að

hinn æðsti hluti sálarinnar sé hin lægsta vitund Guðs. Sú vitund er sameiginleg öllu mannkyni og hún er í hverjum einstaklingi.

Ítalski heimspekingurinn Tómas Aquinas, kirkjufaðir, leggur þann skilning í „poietikos nous“ að hann sé hinn æðsti hluti sálar hvers einstaks manns og þess vegna lifi maðurinn um eilífð sem einstaklingur.

Margir fræðimenn á 20. öld túlka Aristóteles þannig að hann neiti framhaldslífi mannsins. - Þeir segja að það eilífðareðli sem hann eignar æðsta hluta mannssálarinnar sé aðeins yfirborðsblekking sem verði að engu við nánari athugun. Þeir benda á að „poietikos nous“ sé komin utan að og sé því ekki neinn hluti einstaklingsins og þar sem hún sé ópersónuleg vitund geti hún engan veginn þýtt ódauðleika mannsins sem einstaklings. Þeir leiða einnig fram þau rök að Aristóteles segir að hinn ódauðlegi hluti sálarinnar (poietikos nous) hafi ekkert minni, skynjun eða hugsun. Og loks benda þeir á að Aristóteles kenir að allt hið margdeilanlega sé efni og þar með allir einstaklingar. „Poietikos nous“ segir Aristóteles hins vegar að sé algjörlega efnisvana.

Rök þessara síðast töldu manna, sem segja að með ofantöldum kenningum útiloki Aristóteles framhaldslíf mannsins, kunna að vera sannfærandi á yfirborðinu, en þegar betur er að gáð mjög ófullnægjandi. Hversu stuttur þú sem Aristóteles er í *De Anima* um hina eilífu sál, þá verður ekki framhjá henni gengið eða henni vikið til hliðar sem rökvillu.

Það er ósennilegt að sú túlkun sé í anda Aristótelesar. Frá hans sjónarmiði getur hér naumast verið um rökvillu að ræða. Þegar Aristóteles segir að hin æðri vitund (poietikos nous) hafi ekki minni, skynjun eða hugsun þá þýðir það ekki að hún hafi hvorki sjálfsvitund né þekkingu. Þvert á móti er hún hin hreina vitund og hefur fullkomna þekkingu. Það væri hins vegar rangt að segja að hún hafi minni þar sem hún stendur utan tíma og rúms þar

sem fortíð, nútíð og framtíð eru eitt. Aðeins hin lægri vitund sem lifir í tíma hefur minni, sú vitund sem lifir í eilífð, þar sem allt er hér og nú, þarf ekki á minni að halda og um það getur ekki verið að ræða. Það væri líka rangt að segja að hún hefði hugsun og skynjun í venjulegri merkingu þar sem Aristóteles tekur skýrt fram að hugsun og hið hugsaða, skynjun og hið skynjaða verði eitt í hinni yfirskilvitlegu vitund.

Þegar Aristóteles segir að hið margdeilanlega (einstaklingar) sé efni, en hin yfirskilvitlega vitund hreinn andi, þá þarf það ekki að merkja aðskilnað einstaklingsins frá hinni guðlegu vitund. Þvert á móti er þetta í fullu samræmi við þá kenningu Aristótelesar að Guð sé algerlega efnisvana en samt sé hann í öllu efni og stjórn því. Og allar bollaleggingar um það hvort hin æðri vitund geti verið einstaklingsvitund skipta hér litlu máli, því að ekki getur verið til vitund (meðvituð) sem ekki er um leið sjálfsvitund. Sá skilningur að einstaklingur sem öðlast hlutdeild í hinni „stóru vitund Guðs“ geti ekki lifað sem einstaklingur eftir dauðann þarf því engan veginn að vera réttur. Hin æðri vitund er að vísu utanaðkomandi, en hún hefur alltaf verið hin raunverulega vitund mannsins og hugur og skilningarvit eru aðeins tæki sem hún hefur skapað sér. Aristóteles tekur skýrt fram að ef „hinn skapandi skilningur“ væri ekki æðsti hluti hvers einstaklings þá væri hann án hugsunar og vitundar.

Samkvæmt heimspeki Aristótelesar er hin yfirskilvitlega og æðri vitund form hinnar lægri og hin lægri er efni hinnar æðri. Aristóteles kennir að þegar efni sé fullþroskað verði það eitt með formi sínu.

Siðfræðin

Siðfræði Aristótelesar byggist öll á heimspekilegum og sálfræðilegum grunni. - Hún á að vera svar við spurningu Sókratesar um tilgang mannlífsins og æðstu gæði þess. En hvað er hið æðsta markmið mannsins? Allar lífshræringar manna beinast að einhverju ákveðnu marki, athafnir manna miða að því að uppfylla ákveðnar langanir eða að framkvæma ákveðna fyrirætlun. En þegar einni löngun er fullnægt vaknar önnur, þegar fyrirætlun er hrundið í framkvæmd verður hún jafnan stökkpallur til annars og hærra markmiðs.

En þannig getur þetta ekki gengið endalaust að álit Aristótelesar. Einhvers staðar er hið síðasta takmark þar sem æðstu gæðum lífsins er náð. Þessi æðstu gæði lífsins nefnir Aristóteles hamingju. Það orð notar hann þó ekki í merkingunni nautnir eða veraldlegur gleðskapur.

Sú fullkomnun sem Aristóteles nefnir hamingju býr dulvituð og óborin í brjósti sérhvers manns. Tilgangur hvernar lífveru er að þroska alla frjóanga sína til fulls og þau sérkenni sem greina hana frá öðrum lífverum. Þeir frjóangar sem greina manninn frá öðrum lífverum jarðar eru möguleikar hans til andlegs vaxtar, vitsmunir hans og innsæi. Hamingja mannsins er því fólgin í að finna sjálfan sig, kalla fram hin blundandi öfl andans og verða þannig fullþroska maður. - Leiðin að þessu marki er göfug breytni og óeigingjarnt starf í þágu samfélagsins og framvindunnar. Tilgangur heimspekinnar er hjá Aristótelesi eins og Sókratesi að hefja manninn upp til hinnar æðri náttúru.

Leiðin til hamingjunnar er alls staðar hinn gullni meðalvegur.

Dyggðir, allir góðir kostir mannsins, eru ekki hin fullkomna andstæða lastanna (eins og Plató virðist álíta). Sú dyggð sem leiðir til hamingju er alls staðar meðalhóf milli tveggja andstæðna. Þannig er hugrekkið meðalvegur milli hagleysis og fíflDIRfsku, örlæti meðalvegur milli nísku og óhófs og svo framvegis.

Dyggðir, eðlislægir mannkostir, merkja hjá Aristótelesi fyrst og fremst fræ sem vaxið hefur fram í sál mannsins og náð fullkomnun. Þess vegna er dyggðin hin endanlega hamingja.

Stjórnsmál

Á sama hátt og Plató byggir Aristóteles allar þjóðfélagshugmyndir sínar á siðfræðinni. Maðurinn er félagsvera og getur því ekki einn og einangraður náð hinum æðstu gæðum, hamingju og þroska. Þeim verður aðeins náð í samfélagi við aðra menn. Ríkið er til vegna ófullkominna einstaklinga. Tilgangur þess á að vera að móta þá og leiða til fullkomnunar.

Ekkert er eðlilegra en að ólíkt stjórnarfyrikomulag ríki meðal ólíkra þjóða. Ekkert eitt stjórnskipulag getur hæft öllum þjóðum fremur en ein fót geta fallið að vexti allra manna. Hér hefur Aristóteles líklega í huga hin mörgu og smáu borgríki aldarinnar og einkum þann mikla mun sem hann taldi vera á Grikkjum og barbörum.

Ríkið er að dómi Aristótelesar hliðstæða mannssálarinnar. Í því eru jafnmargar stéttir og eðlisþættir sálarlífsins. Hin ráðandi stétt á að vera hliðstæð hinum æðsta þætti sálarinnar, vitsmunum. Ef vel á að fara verður hin ráðandi stétt að skipast mönnum sem öðlast hafa heimspekilegt innsæi, yfirsýn um heima þekkingarinnar og skilning á tilgangi og eðli hinnar mannlegu baráttu. Hermenn borgríkisins eru á sama hátt hliðstæða skapsmunanna en bændur og kaupmenn hliðstæðir hinum lægri fýsnum mannssálarinnar.

Félagslegt jafnrétti er Aristótelesi framandi hugtak. Menn eru misjafnir að atgerfi, gáfum, auði og ættgöfgi og réttarstaða þegnsins í þjóðfélaginu á miðast við það. Hann taldi það eitt réttlæti að jafnrétti ríkti aðeins meðal jafningja. Þrælahald áleit hann

nauðsynlegt og sjálfsagt og þar sem útlendingar væru óæðri Grikkjum væri réttlátt að þeir færu með hlutverk þrælsins.

Hið fullkomnasta stjórnskipulag, segir Aristóteles, er einræði í höndum góðs þjóðhöfðingja því að þar er eftirmynd hinnar æðstu heimsstjórnar. Þannig stjórnar Guð veröldinni. En lendi einræðisvald í höndum óþroskaðs manns breytist það í harðstjórn og verður verra en allt annað. Múgstjórn eða lýðræði er Aristótelesi lítt að skapi. Það jafngilti því að fýsnir mannsins og hvatir réðu yfir vitsmunum hans. Hvers vegna eiga hinir mörgu og heimsku að ráða yfir hinum fáu vitru? Einnig getur lýðræðið líka orðið að harðstjórn ef flokkur eða hópur manna hrifsar til sín öll völd. Skiptir í því sambandi ekki máli hvort harðstjórnarnir eru einn eða fleiri.

Með ritum Aristótelesar nær grísk heimspeki hátindi sínum en þau eru einnig upphaf að hnignunarskeiði hennar. Hinn skáldlegi andi læriföðurins hefur orðið að víkja fyrir manni hins gullna meðalvegjar sem heldur sig fyrst og fremst við jörðina. Umsvifameiri heimspekingur hefur aldrei verið uppi. Hann setti sér það mark að móta allt andlegt líf heimsins og þótt vonir hans brygðust í lifanda lífi hefur hann um árþúsundir stjórnað andlegu lífi margra þjóða. Með gyðingum og múslimum bárust rit hans um Bagdad til Cordova og Albert mikli og Tómas Aquinas byggðu síðar kenningar kaþólskrar kirkju á ritum hans. Og þótt áhrif hans væru mest á miðöldum gætir þeirra mjög í heimspeki síðari tíma einkum hjá Spinoza, Kant og Hegel.

Epikúr

Epikúr kemur fram á sviðið þegar draumur Platós og Aristótelesar um hið fullkomna gríska borgríki er að engu orðinn. Ápena hefur glatað hinu forna frelsi sínu og gullöld hennar er liðin. Demospenes, síðasti foringi frjálsra Grikkja, fellur þegar Epikúr er tvítugur og hann verður þá vitni að aftökum grískra stjórnmálamanna í Áþenu. Ný sókn til að endurheimta það sem er eilíflega glatað er vonlaus. Epikúr skynjar að allar leiðir til veraldlegrar framsóknar eru blindgötur. Hin unga kynslóð á ekki annarra kosta völ en að leita að friði undir vængjum arnarins, snúa baki við vandamálum mannfélagsins og reyna að uppgötva nýjar leiðir til að setta manninn sem einstakling við lífið og sjálfan sig.

Epikúr var spámaður þessara nýju viðhorfa og hann tók að sér að flytja mönnum nýtt fagnaðarerindi um hvernig þeir gætu lifað „hamingjusamir eins og guðir“. Öll kenning hans miðast við þetta hlutverk: Hvers virði er sú læknisfræði sem kann engin ráð til að lækna mein líkamans? Hvers virði er sú heimspeki sem græðir ekki hin andlegu mein mannsins? Fagnaðarerindi Epikúrs á að kenna mönnum hvernig þeir geta varðveitt frið sálar sinnar, komist hjá hinum nagandi kvölum slæmrar samvisku, lifað árekstarlaust við aðra menn, sigrast á óttanum við dauðann og framtíðina, þessa heims og annars, losnað undan klafa rangra trúarhugmynda og orðið frjálsir.

Fylgjendur Epikúrs litu á hann sem frelsara og höfund nýrra trúarbragða. Þeir fóru með rit hans (sem urðu þrjú hundruð talsins) sem helga dóma og báru á sér mynd hans sem verndargrip.

Hins vegar hefur líklega enginn heimspekingur verið ófrægður meira af andstæðingum sínum en Epikúr og kenningar hans hafa verið rangtúlkaðar alveg fram á okkar tíð. Þessi ranga túlkun hefur gert Epikúr í hugun manna að sérstökum foringja þeirra sem halda að nautnalíf sé hin æðsta sæla, þrátt fyrir þá staðreynd að Epikúr afneitar öllu nautnalífi. Röng túlkun á trúarskoðunum hans hefur gert hann í vitund margra að siðlausum guðleysingja, þrátt fyrir að Epikúr kennir að hin æðsta hamingja manna sé að lifa í andlegu samfélagi við guðina. Vegna þröngs skilnings á heimspeki hans hafa margir sakað hann um að hafa verið fjandmann menningarinnar sem láti sig engu skipta annað en það hagnýta. Sannleikurinn er hins vegar sá að í ritum sínum fer Epikúr langt út fyrir það sem menn kalla hagnýta heimspeki; - það er að segja þá heimspeki sem kennir manninum að lifa hamingjusömu lífi. Epikúr lætur yfirhöfuð öll vísindi og alla þekkingu til sín taka og gerir strangar þekkingarkröfur til fylgjenda sinna. Og loks hefur Epikúr verið kallaður sérgóður hedónisti (sá sem aðhyllist sældarhyggju). Epikúr er hedónisti en sérgóðan er naumast hægt að kalla þann mann sem ver langri ævi til að leitast við að gera aðra menn hamingjusama. Og þótt maðurinn að dómi Epíkúrs eigi að leita sinnar eigin hamingju, þá leggur hann einnig alveg sérstaka áherslu á gildi vináttunnar. Og vinátta er að menn hugsa jafnt um hag vina sinna og sinn eigin. Þessi ásökun er því ekki heldur rétt. Það er ennfremur rangt að skoða Epikúr sem höfuðandstæðing Stóuspekinnar eins og venja hefur verið og rekja má til skrifa Cicerós um Epikúr og Stóuspeki. Sannleikurinn er sá að Stóuspekin hafði engin áhrif á Epikúr því að heimspeki hans var þegar fullmótuð og sett fram opinberlega í Mýtilenu 311 f. Kr. en Zenó frá Kítíum á Kýpur, höfundur Stóuspekinnar, er þá aðeins tvítugur unglingur nýkominn til Apenu. Hinar gömlu deilur milli Epikúringa og stóu-

manna hefjast fyrst með árásarritum Krýsipposar, lærisveins Zenós, en Krýsippos var aðeins níu ára að aldri þegar Epikúr lést. Að tala um deilur Epikúrs við stóuspekinga er því hrein tíma-skekkja. Heimspeki Epikúrs mótast fyrst og fremst af baráttu hans gegn heimspeki Platós.

Epikúr er fæddur af fátækum aðenskum foreldrum á eyjunni Samos í febrúar 341 f. Kr. Þá hafði Plató legið sex ár í gróf sinni, en Aristóteles sat norður í Makedóníu og uppfræddi Alexander mikla. En gegn þessum tveimur heimspekingum átti Epikúr einkum eftir að beina skeytum sínum.

Faðir Epikúrs, Neókles, kom til Samos í hópi tvö þúsund Aþeninga sem úthlutað hafði verið landi þar á eyjunni um 352 f. Kr. Urðu heimamenn að yfirgefa hús sín og hrekjast af jörðum sínum og afhenda þær þessum innrásarher frá Aþenu.

Neókles fékkst við barnakennslu jafnhliða búskapnum en á þeirri tíð nutu barnakennarar einna minnstrar virðingar þeirra sem ekki voru þrælar og töldust frjálsbornir. Eitt af þeim skamm-aryrðum sem síðar voru notuð um Epikúr var „Grammadidas-kalides“ sonur barnakennara. Þetta kann að hafa verið ástæðan til að Epikúr bannaði síðar að nota orðið kennari um þá sem uppfræddu við skóla hans í Aþenu. Í stað þess lætur hann kalla þá foringja.

Móðir Epikúrs, Kerestrata, er sögð hafa verið völva. Sagan hermir að hún hafi gengið húsa milli með Epikúr syni sínum og haft yfir töfrapulur til hreinsunar og varnar gegn illum öflum. Hún lagði trúnað á spádóma, véfréttir og drauma. – Nornar-sonur var annað smánaryrði sem notað var um Epikúr. Ekki er ósennilegt að Epikúr hafi séð í ótta móður sinnar við hið yfirskilvitlega meinsemd sem bæta varð úr: Fjöldinn allur er haldinn kvíða vegna framtíðarinnar, kvíða sem byggist á draumi

eða forspá og einnig ótta við dauðann og það sem bíður mannsins handan grafar. Allt þetta rænir manninn lífshamingjunni, ályktaði Epikúr, og við þetta verða menn að losa sig. Epikúr tilkynnti því síðar að véfréttir og spádómar væru hindurvitni sem engan stað ættu sér í veruleikanum. – Og það er ekkert líf eftir dauðann, sagði hann. Maðurinn þarf ekki heldur að óttast reiði Guðanna. Hinn mannlegi veikleiki sem kallaður er reiði er með öllu óþekkt fyrirbrigði meðal guða. Sá uppruni Epíkúrs að vera sonur völvu og barnakennara virðist eiga talsverðan þátt í þeirri óverðskulduðu lítilsvirðingu sem Epikúr var löngum sýnd. Ciceró sem lítur á Sókrates og Plató sem „aristókrata“ en Epikúr og fylgjendur hans sem „plebeia“ segir t.d.: „Ég vil heldur vera sammála Plató og hafa rangt fyrir mér, en hafa á réttu að standa og vera sammála Epikúr.“

Epikúr ólst upp á Samos til 18 ára aldurs og virðist hafa notið venjulegrar menntunar. Sextus Empirikus segir af honum þessa sögu: Þegar Epikúr var enn mjög ungur hlustaði hann á kennara sinn hafa yfir línuna: „Sannlega var kaos skapaður fyrstur.“ Þá greip Epikúr fram í og spurði: „Úr hverju er kaos skapaður, ef hann er í raun og veru hin fyrsta sköpun?“ Kennariinn svaraði því til að það væri ekki sitt að útskýra slíka hluti heldur þeirra manna sem nefndir væru heimspekingar. „Til þeirra verð ég að fara,“ svaraði Epikúr, „ef þeir einir vita hið sanna um raunveruleikann.“ – Og fjórtán ára fann Epikúr fyrsta heimspekinginn, Platónistann Pamfílos, og virðist hafa numið hjá honum heimspeki þar til hann var kallaður í herinn í Apenu fjórum árum síðar.

Epikúr var uppreisnarmaður. Sköpunarsaga Hómers og Hesíodosar fann enga náð fyrir augum hans. Kaos var síðar hvergi nefndur í eðlisfræði Epíkúrs. Þar er aðeins talað um kosmos: – Veröldin var aldrei sköpuð. Hún hefur alltaf verið til, hefur alltaf verið kosmos. Og það er naumast neitt í þeim fræðum sem Epik-

úr hefur numið hjá Pamfílosi sem hann andmælir ekki síðar í heimspekiritum sínum. Meir en helmingur af ritum Epikúrs eru mótmæli gegn kenningum Platós. Samt sem áður er hálfur grundvöllur hinnar hedónísku heimspeki Epikúrs að verulegu leyti fenginn að láni hjá Plató.

Þegar Epikúr var kallaður í herinn og kom til Apenu síðsumars 323 f. Kr. var þar allt á hverfanda hveli. Alexander mikli hafði þá fallið fyrir um sumarið og uppreisn Apenu gegn stjórn hans leiddi til ósigurs og niðurlægingar og aftöku margra apenskra stjórnámálamanna eins og fyrr segir. Tilraunir Akademíu Platós til að ala upp hæfa stjórnámálamenn báru misjafnan árangur. Margir þeirra höfðu að vísu náð völdum í ýmsum borgríkjum en misst þau aftur. Aristóteles var flúinn frá heimspekiskóla sínum í Lykeum til að forða sér undan dauðadómi og lést í útlegð ári síðar. Og þetta umrót náði einnig til fjölskyldu Epikúrs á Samos. Antipater, sá er barði niður uppreisn frjálsra Grikkja í Apenu, mælti svo fyrir að allir Apeningar á Samos skyldu brottrækir af jörðum sínum. Neókles fór með fjölskyldu sína til Kólófón á meginlandinu og þangað hvarf Epikúr eftir að tveggja ára herskyldu hans í Apenu lauk. Vera hans í Apenu hafði kennt honum að veraldlegur frami var þegar best lét hégómi og leiddi ósjaldan til fullkominnar glötunar. Þess vegna ráðleggur Epikúr fylgjendum sínum að fást ekki við stjórnmal. Hins vegar hvatti hann þá til að gegna öllum borgaralegum skyldum og fara í öllu að lögum, því það eitt gat varðveitt þann sálarfrið sem Epikúr leggur ríkasta áherslu á. Þetta náði einnig til þeirra trúarathafna sem mönnum var að landslögum skylt að taka þátt í. Sjálfur tók Epikúr þátt í trúarathöfnum launhelganna á hermennskuárum sínum í Apenu og virðist hafa bundið við þær ævilanga tryggð. Sést þetta best á því að hann mælir svo fyrir í erfðaskrá sinni að sín skuli árlega minnst, ekki hinn sjöunda sem var fæðingardag-

ur hans, heldur hinn tuttugasta sem var helgasti vígsludagur Elevislaunhelganna.

Þegar til Kólófón kom var það ráð fjölskyldunnar að Epikúr tæki upp heimspekinám við skóla Praxifanesar á Rhodos. Praxifanes, nemandi Aristótelesar, var þá meðal þekktari heimspekinga og bar fyrstur manna titilinn „grammatikus“ (bókmenntasérfræðingur). Með þeim Epikúr varð brátt fullur fjandskapur og upp frá því jafnan milli Epikúringa og fylgjenda Aristótelesar. Eigi að síður notfærði Epikúr sér á ýmsan hátt heimspeki Aristótelesar.

Þriðji fræðari Epikúrs var Navsifanes. Epikúr hafði í æsku kynnst heimspeki Demókrítosar. Navsifanes, nemandi Demókrítosar, rifjaði upp þessi kynni svo rækilega að nær öll heimsmynd Epikúrs er fengin að láni úr hans herbúðum. Eigi að síður hófst milli þessara manna hatrönm deila sem leiddi til þess að Epikúr neitaði að hafa nokkuð af Navsifanesi lært. Líklegast er að deiluefnið hafi verið hvort maðurinn hafi frjálsan vilja, eins og Epikúr hélt fram, en nauðhyggja Demókrítosar útilokar slíkt frelsi.

Vegna þessara skipta sinna við fræðara sína hefur Epikúr stundum verið sakaður um vanþakklæti.

Eftir að hafa sótt efnivið heimspeki sinnar til helstu heimspekinga Grikkja, skrifar hann og lætur nemendur sína skrifa árássarrit sem gera áttu alla fyrri heimspeki að engu. Epikúr lýsti því yfir að hann væri fæddur heimspekingur, algjörlega sjálfmenntaður, og hefði ekkert lært af lærimeisturum sínum. En hér verður einnig að hafa í huga að Epikúr var spámaður sem boðaði nýja trú. Slíkt hlutverk krefst þess að maðurinn virði sjálfan sig hátt. – Menn vilja ógjarnan fylgja hógværum foringja. Miklu fremur þeim sem mikill er fyrir sér. Og það er einnig hin algengasta afstaða þeirra sem ætla sér að endurskapa heiminn að dæma öll eldri lífsviðhorf fánýti sem ryðja verður úr vegi. Þetta vanþakk-

læti Epíkúrs í garð fræðara sinna sver sig þannig aðeins í ætt við eðli trúboðans sem af eldmóði afneitar öllu öðru en trú sinni.

Að tíu árum liðnum frá komu Epíkúrs til Kólófón hafði hann fullmótað heimspeki sína og taldi tíma koininn til að aka stríðsvagni sínum fram á vígvöllinn og heyja orrustu fyrir opnum tjöldum við heimspekinga hinna gömlu skóla. Staðurinn sem Epikúr valdi var Mýtilena. Utan Aþenu voru heimspekingar fjölmennastir í þessari borg og margir heimspekingar kenndu heimspeki sína á íþróttavelli borgarinnar og söfnuðu um sig hópum áheyrenda, einkum ungum mönnum. Epikúr gekk milli þessara hópa og skoraði á hina vísu ræðumenn til einvígis og þá jafnan um sama efni. Í hverju er hamingja mannsins fólgin? Hann vildi einkum fá svar við þeirri spurningu hjá fylgjendum Platós og Aristótelesar hvað eftir væri af hamingju mannsins þegar búið væri að svipta hann öllum unaðssemðum skilningarvitanna, en Plató kenndi að hamingja mannsins væri að þekkja heim andans (frummyndanna), en sá heimur er að sögn hans yfirskilvitlegur, þótt hann endurspeglar í hinu jarðneska.

Epikúr eignaðist nokkra fylgjendur en marga fjandmenn sem gerðu honum brátt ófært að koma fram á opinberum vettvangi. Hann var ekki aðeins hrakinn burt af leikvanginum, heldur varð hann að flýja undan reiði heimamanna úr borginni, leggja upp í áhættusama siglingu um hávetur til Lampsakos. Þessi reynsla kenndi Epikúr að tilgangslaust var að reyna að sigra hina gömlu stríðsmenn Platós og Aristótelesar með beinni árás. Þetta var í fyrsta og síðasta sinn sem Epikúr reyndi að kenna heimspeki á almannaþæri. Í Lampsakos valdi hann aðra leið sem reyndist sigurstranglegr. Hann vann að því að tryggja sér vernd valdhafanna og fjárhagslegan bakhljarl auðmanna og byggja upp í kyrrþey vísi að nýjum heimspekiskóla með völdum mönnum. Þegar Epikúr hafði unnið að þessu í fjögur ár hélt hann innreið sína í

Aþenu með liði sínu og stofnaði þar heimspekiskóla sem var einkaeign og óháður þeim öflum sem urðu Epikúr að falli í Mýtilenu.

Skóli Epíkúrs nefndist Garðurinn. Dró hann nafn sitt af garði sem Epikúr keypti við Dipylonhliðið ekki fjarri Akademíu Platós. Þar voru fyrirlestrar haldnir og uppfræðsla einstakra hópa. En aðalskólinn var þó sjálft íbúðarhús Epíkúrs sem var ekki áfast garðinum og var Epikúr á efri árum ekið milli þessara staða í þríhjóludum stóli. Í húsinu, sem ekki var stórt, var jafnan þröng á þingi. Höfðust þar við allir helstu menn skólans, vinir heimspekingsins og gestir hans. Þar var jafnan talsverður hópur kvenna sem bjó með ambáttum sínum og auk þeirra hópur þræla sem notaðir voru til að afskrifa handrit. Við þessar aðstæður fór öll aðalstarfsemi skólans fram – samning bóka og uppfræðsla bestu nemendanna.

Nemendur skólans voru á öllum aldri, jafnt karlar sem konur. Menn eru aldrei of gamlir, sagði Epikúr, til að leggja stund á heimspeki og aldrei of ungir til að byrja. Hver nemandi sór meistaranum hollustueið: „Ég heiti því að reynast Epikúr trúr, en eftir hans orði hef ég kosið mér að lifa.“

Við skólann valdi Epikúr sjálfum sér titilinn „aðalforingi“ og „hinn vitri“. Sá titill fól í sér að Epikúr stæði stigi ofar heimspekingum, því að fílósóf leitar en hinn vitri hefur fundið. Næstir að virðingu við skólann voru þeir Metródóros, Hermakos (sem tók við stjórn skólans að Epikúr látnum) og Pólýenos. Þeir voru kallaðir heimspekingar og báru titilinn foringi eða meðstjórnandi. Þeirra hlutverk var aðallega að semja handbækur og heimspekirit og fræða einstaka nemendur sem báru af öðrum. Þar næst komu hinir raunverulegu kennarar (orð sem Epikúr bannaði að nota) sem önnuðust fræðslu einstakra hópa. Nefndust þeir aðstoðarforingjar.

Skóli Epíkúrs kom sér upp sínum eigin launhelgum. Afstaða hans til trúarinnar virðist á ýmsan hátt mótsagnakennd. Ástæðan til þess er að viðhorf Epíkúrs til trúarinnar er fyrst og fremst pragmatískt: - Það er manninum hagkvæmt og þess vegna er það rétt að trúa ekki á drauma, spádóma, véfréttir, líf eftir dauðann eða reiði Guðanna. Með því losnar hann við óttann og getur lifað hamingjusömu lífi. Það er hins vegar gott fyrir manninn og þess vegna rétt að trúa á kærleiksríka Guði því að það gerir líf mannsins hamingjusamara (Notahyggja). Launhelgar Epíkúrs voru haldnar að næturlagi hinn tuttugasta hvers mánaðar. En eins og fyrr segir bar vígsluna í Demeter-launhelgunum upp á hinn tuttugasta í mánuðinum Gamelion. Sá dagur var einnig sérstaklega helgaður Guðinum Appolló. Þessi starfsemi skólans var aðeins fyrir hina fullorðnu. Hún var í senn samdrykkja, átveisla og trúarleg samkoma, þar sem Epikúr fór með hlutverk spámannsins og opinberaði söfnuðinum hin innstu rök boðskapar síns. Epikúr kallar sjálfur orð sín á þessum nætursamkomum véfrétt, en það og ýmis önnur ummæli hans sýna að Epikúr telur sjálfan sig standa í sambandi við guðina. Metródóros segir að þessar launhelgar hafi verið „guðdómleg samdrykkja“, sem lyft hafi mönnum upp í hinar „hæstu hæðir eilífðarinnar“. Og úr þessum hæðum segir hann að söfnuðurinn hafi síðan skoðað alla hluti á jörðu niðri, bæði það sem var, það sem er og það sem mun verða. Þetta er kjarninn í launhelgum Epíkúrs: að gera menn fullsæla og vitra eins og guðina. Þær voru í senn hátíð holds og anda og opinberun á þeirri leið sem lá til hinnar fullkomnu hamingju.

Allir menn stjórna af löngun til að láta sér líða vel og forðast sársauka og vanlíðan. Og þetta, segir Epikúr, er mælikvarðinn á alla hluti: Hvort ákveðin athöfn sé rétt eða góð er komið undir þeim gæðum eða sársauka sem hún veitir. Leiði athöfnin til far-

sældar er hún góð og rétt. Hún er hins vegar röng og ill ef hún leiðir til ófarnaðar og þjáninga. Þannig verður lífsnautnin að mælikvarða á hvað sé rétt og rangt, gott og illt (hedónismi). En þekkja verður allar afleiðingar athafnarinnar. Sem stundargaman er hún enginn mælikvarði. Gleðin er eðli hins heilbrigða lífs, en þjáningin hins sjúklega. Gleðin og lífsnautnin viðhalda lífinu, en þjáningin er eitur sem vinnur gegn því. Það skiptir ekki máli hvað veitir okkur ánægju, segir Epikúr, því að öll ánægja er í eðli sínu hin sama. Og í sjálfu sér er engin unaðsend ill eða röng. Hún verður það hins vegar ef hún hefur sársauka og ófarnað í för með sér. Tilgangur Epíkúrs með heimspeki sinni er að kenna mönnum hvernig hægt er að lifa sem flestar ánægjustundir og hvernig er hægt að gera þjáninguna sem minnsta.

Það sem Epikúr telur nauðsynlegt til að lifa hamingjusömu lífi er þrennt: Sálarfriður, hreysti og að fullnægja brýnustu lífsnauðsynjum. Og hin fjögur læknisráð sem hann hvatti menn jafnan að hafa í huga til að ná þessu marki voru: Við skulum ekki óttast guðina. Við skulum ekki óttast dauðann. Það er auðvelt að finna hamingjuna. Það er létt að þola þjáninguna. Öll þessi ráð miðast við að kenna mönnum að varðveita sálarfrið sinn því á það leggur Epikúr megináherslu, engu síður en stóuspekingar lögðu áherslu á hina „stóísku ró“. Hvernig á maðurinn þá að finna sálarfrið og varðveita hann? Fyrst af öllu þarf maðurinn að uppræta óttann við annað líf og óttann við guðina. Hann þarf að losna við efann, losna við fáfræði og hindurvitni. Hann þarf að læra að komast hjá árekstrum við annað fólk, árekstrum við samfélagið, árekstrum við lög landsins. Hann þarf einnig að rækja trú sína, iðka heimspeki og ástunda hinar fjórar dyggðir: viskuleit, hófsemi, hugrekki og réttlæti.

Dauðann þurfa menn ekki að óttast, segir Epikúr. Handan hans er ekkert og það er ástæðulaust að óttast það sem maðurinn

mun aldrei hafa neina reynslu af. „Dauðinn skiptir okkur engu máli vegna þess að þegar við erum, er dauðinn ekki, þegar dauðinn er, erum við ekki.“

Það þarf heldur enginn að óttast lífið eftir dauðann. Óttinn við dauðann, segir Epíkúr, er einnig bundinn við þá ímyndun manna að einhver vitund sé tengd hinu ömurlega ástandi líkamans eftir dauðann og enn aðrir trúa á helheima og vesæla skuggatilveru sálarinnar eftir dauðann.

En þetta er fáfræði sem ber að útrýma með þekkingu: - Sálin er efni eins og líkaminn og gerð úr atómum, - að vísu hinum fíngerðustu atómum. Í dauðanum yfirgefa sálaratómin líkamann, sundrast út í tónið og öllu er lokið.

Og síst þurfa menn að óttast reiði Guðanna, því að slík geðhrif þekkjast ekki meðal guða. „Hinir óförgengilegu eru ónæmir fyrir reiði eða þakklæti.“ Epíkúr trúir á tilveru Guðanna en þeir hafa ekki skapað heiminn og þeir eru ekki heldur nein forsjón. Þeir lifa sínu eigin lífi og láta mennina eina um að ráða fram úr sínum eigin vandamálum. Það væri þó alrangt að segja að Epíkúr hafnaði trúnni. Guðirnir geta að vísu ekki verið reiðir og þá þarf ekki að óttast en þeir geta auðsýnt mönnum kærleika. Þótt þeir séu ekki forsjón manna þá talar Epíkúr samt um samband milli manna og guða. Epíkúr talar um þá sem vini sína þegar hann kallar guðina „vini hins vitra“. Sjálf náttúran blæs mönnum í brjóst hugmyndinni um tilveru þeirra, segir Epíkúr. Myndir Guðanna geta stigið niður og vitrast hinum trúuðu í draumi. Það er takmark Epíkúrs að líkjast guðunum. Í bréfi til Menoekesesar ráðleggur Epíkúr honum að lyfta andanum upp til Guðanna, því að „þá mun þig ekkert saka hvorki í vöku né svefni, en þú munt lifa eins og Guð meðal manna. Því á engan hátt líkist sá maður dauðlegum mönnum sem lifir meðal hinna ódauðlegu guða.“ Þannig telur Epíkúr trúna nauðsynlega þeim manni sem

leitar hins góða. Það er meira að segja að dómi Epikúrs hámark allrar mannlegrar hamingju að lifa í andlegu samfélagi við guðina.

Efinn er eitt af því sem rænir manninn sálarfriði. Það er hlutverk heimspekinnar að útrýma ótta og hindurvitnum með því að uppgötva hinar sönnu orsakir hlutanna. Sú heimspeki sem auka á hamingju manna verður einnig að veita manninum vissu. „Vit-ur maður efast ekki,“ segir Epikúr. Þess vegna verður heimspekin að eiga svör við öllum hlutum og útrýma þannig ótta mannsins og efa.

Þá er enn ótalin sú hættu sem sálarró mannsins er búin vegna árekstra við aðra menn. Öll þátttaka í opinberu lífi leiðir til ófarnaðar. Að sækjast eftir völdum er fánýti, að leita frægðar er hégómi, að safna auði gerir engan mann sælli. Epikúr hvatti þannig fylgjendur sína til að snúa baki við öllu veraldarvafstri og skipta sér sem minnst af málefnum samfélagsins. Bræðralag Epikúrs var lausnin á þessum vanda. Þar lifðu menn eingöngu meðal vina, enda ræktun vináttunnar ómetanleg fyrir hamingju manna. Fylgjendum Epikúrs var hins vegar skylt að hlýða lögum landsins og gegna öllum opinberum kvöðum því það eitt varðveitti andlegt jafnvægi. Með því móti getur maðurinn best varið sig gegn öðrum mönnum. Epikúr hefur hina sömu pragmatísku afstöðu til réttlætisins. Menn eiga að vera réttlátir. Ekki vegna þess, eins og Plató og Sókrates héldu, að eitthvað væri rétt eða rangt í sjálfu sér, heldur af hinu að ástundun réttlætis er besta ráðið til að fá að lifa í friði. „Hinn réttláti maður er lausastur við vandræði, hinn rangláti skapar sér jafnan mestu vandræðin.“ Og hvers vegna eru menn að klifra upp virðingarstiga þjóðfélagsins? Þeir eru þvert á móti sælastir sem láta sem minnst á sér bera og lifa óbrotnu lífi.

Epikúr er fáorður um hreystina sem hann telur aðra af hinum

þremur þörfum mannsins næsta á eftir sálarfriði. Hjá sjúkdómum verður ekki komist. Menn verða að temja sér að vera hraustir og bera þá með þolgæði. Hann kennir að „sársauka sé létt að þola“ og bætir við: „Mikill sársauki stendur venjulega stutt,“ og sé um langvarandi vanheilsu að ræða þá er samt fyrir þann sem varðveitir sálarfrið sinn „hægt að láta þrautastundirnar verða færri en hin- ar.“

Sjálfur virðist Epikúr hafa lifað eftir þessari forskrift. Mynd hans er að vísu andstæða hins glaða lífs sem oftast hefur verið tengt nafni hans. Andlitið rist rúnum, alvöru og þrautum. Hann var lengi þjáður af þungbærum sjúkdómi sem hann bar af óvenju- legri karlmennsku og með jafnaðargeði.

Á banasæng sinni skrifar hann þessi orð til vinar síns: „Ég skrifa þetta til þín á þessum gæfuríka degi í lífi mínu nú þegar ég skal deyja. Kvalirnar í blöðrunni og maganum halda áfram og eru verri en nokkru sinni fyrr. En allt þetta hverfur vegna þeirrar gleði sem ég finn í sál minni þegar ég hugsa um viðræður mínar við þig.“ Þannig var hreystin til að þola þjáningu ein hinna fjögurra dyggða sem Epikúr krefst af fylgjendum sínum, en þær eru hinar sömu og hjá Plató og Sókratesi.

Fullnæging brýnustu nauðsynja er hið þriðja sem maðurinn þarfnast til að lifa góðu lífi. En þær eru fáar og þeirra er tiltölulega auðvelt að afla. Listin að lifa er í því fólgin að finna gleðina í þess- um fáu og óbrotnu hlutum. Til þess þarf maðurinn að þroska með sér hæfileikann til að velja og hafna rétt, til að þekkja gildi hverrar athafnar og vita hvaða ánægju eða sársauka hún hefur í för með sér – og breyta samkvæmt því. Sumar langanir, segir Epikúr, eru eðli- legar og nauðsynlegar, aðrar eru eðlilegar, en ekki nauðsynlegar og enn aðrar hvorki eðlilegar né nauðsynlegar. Þær sem Epikúr nefn- ir fyrst, hinar brýnustu lífsnauðsynjar, eru harla fábrotnar: „að seðja hungur sitt, svala þorsta sínum og verjast kulda.“

Epikúr kenndi að skynsamlegt væri að gera sig óháðan öðrum löngunum, ekki vegna þess að það sé í sjálfu sér rangt að fullnægja þeim, heldur vegna þess að sá er hamingjusamari sem gerir það ekki. Sá maður sem venur sig á óbrotinn kost og einfalt líf þarf ekki að óttast að glata hamingju sinni þótt forlögin svipti hann eignum sínum. Óbrotið fæði er einnig hollara og eflir meir hreysti líkamans. Það er einnig hollara andanum og eykur skýrleika hugans. Og brauð og vatn eru engu minni nautn svöngum og þyrstum manni en ríkulegar krásir þeim sem lifa í vellystingum. Óhóf í mat og drykk er skaðlegt. Hið rétta er að halda veislur sjaldan og njóta þeirra þeim mun betur. – Epikúr telur engan veginn sjálfsagt að fullnægja öllum löngunum þótt þær séu eðlilegar. „Ástin,“ segir Epikúr, „hefur aldrei gert neinn mann hamingjusamari og hann má teljast heppinn ef hún skaðar hann ekki.“ Hin þriðja tegund af löngunum, þær sem hvorki eru nauðsynlegar né eðlilegar, eru fordæmdar. Þær eru aðeins blekking sem maðurinn hefur skapað með venjum sínum. Epikúr hefur alveg frá fyrstu tíð verið sakaður um að hafa kennt að maðurinn ætti að lifa nautnalífi. Sannleikurinn er hins vegar sá að hann bannfærði raunverulega allt sem í daglegu tali nefnist fíkn. Ástæðan var ekki meinlætahneigð, heldur sú kenning hans að svölun áunninna og óeðlilegra langana eyðilegði þá lífsnautn sem maðurinn hefði af því að fullnægja hinum eðlilegu löngunum. Og oft verða menn að velja sársauka til að afstýra öðrum verri síðar. Eins verða hinir skynsömu oft að hafna gleðinni til að missa hana ekki.

„Við njótum ekki hvers sem er, þótt okkur standi það til boða, stundum höfnum við margs konar ánægju vegna þeirra óþæginda sem hún síðar hefur í för með sér.“ Sú hamingja sem Epikúr leitar að er í raun og veru ekki annað en að vera laus við líkamlegan sársauka og hafa sálarfrið.

Að fara fram á meira er í eðli sínu óhóf sem leiðir oftast til hins gagnstæða. Sá sem á sálarfrið er hamingjusamur, þótt hann liggi á hálmi og lifi við óbrotinn kost. Hinn sem á hana ekki er van-sæll, þótt hann liggi í gullhvílu og eigi gnótt allra hluta.

Allir grískir heimspekingar hafa leitast við að finna eitthvað sem aldrei breytist að baki hins síbreytilega, sýnilega heims. Þetta „eitthvað“ hlaut að vera ósýnilegt efni, ósýnilegur andi, - eða hvort tveggja. Svar Epikúrs er að það sé ósýnilegt efni, atómin. Öll heimsmynd Epikúrs er að láni frá Demókrítosi: Veröldin og allt sem er, er myndað úr atómum sem hrist hafa saman af tilviljun. Að baki þessarar veraldar eru engir alheimslegir vitsmunir sem hafa skapað hana eða stjórna henni. Heimurinn hefur aldrei verið skapaður og líður aldrei undir lok. Hið eina frávik Epikúrs frá eðlisfræði Demókrítosar er eins og fyrr segir það að Epikúr sættir sig ekki við að maðurinn hafi ekki frjálsan vilja. En þar sem báðir kenna að sálin sé atóm, og þess vegna efni eins og allt annað, þá verður frjáls vilji að byggjast á því að „atómin geti farið út af braut sinni“, að hið óvænta og ófyrirsjáanlega geti gerst og þannig rofið hina vélrænu atburðakeðju nauðhyggjunnar.

Plató segir andann grundvöll þekkingarinnar, en Epikúr náttúruna. Öll skynjun, segir Epikúr, er áhrif efnis á efni. Hitt er rangt að telja Epikúr í hópi empírikista eins og margir gera. Empiricism eða reynsluþekking er heimspekistefna sem fullyrðir að allt í hugsun mannsins hafi fyrst orðið til í skilningarvitunum fimm. Það er rangt að hann hafi kennt eins og þeir að skynjun skilningarvitanna og þær hugmyndir sem á henni byggjast sé hin eina örugga reynsla mannsins. Það sést best á kenningu Epikúrs um það hvernig menn viti um tilveru Guðanna. En þar er skýrt tekið fram að ekki sé um neins konar sjón eða heyrn að ræða.- Kenning Epikúrs um „hugboðið“ sýnir einnig að hann gerir ráð

fyrir að maðurinn eigi sér þekkingu sem ekki kemur frá skilningarvitunum. Það sem Epikúr kallar „hugboð“ eru meðfæddar hugmyndir.

Meðfæddar hugmyndir, segir Epikúr, eru til í mannum á undan reynslu skilningarvitanna. Og þessar meðfæddu hugmyndir eru vísirinn að þekkingu hins fullþroska manns á svipaðan hátt og fóstur er vísir hins fullþroska líkama. Þekking byggist því ekki að dómi Epíkúrs eingöngu á reynslu skilningarvitanna heldur einnig á „hugboði“ og tilfinningum. Hugur kornbarnsins er ekki autt blað sem skilningarvitin fylla síðan lettri sínu. Þar er þegar að finna meðfæddan vísir þeirrar þekkingar sem það síðar öðlast.

Sá misskilningur að Epikúr væri alfarið empírikisti hefur hins vegar orðið örlagaríkur. Vegna misskilnings síns á heimspeki Epíkúrs varpaði Gassendi fram hinni frægu kennisetningu sem varð grundvöllur í lífsýn empírikista: „Það er ekkert í skilningi mannsins sem hefur ekki fyrst verið í skilningarvitum hans.“ John Locke tileinkaði sér þessa setningu síðar og gerði hana að hyrningarsteini í heimspeki sinni. Og þannig má rekja þessa grundvallarkennisetningu nútíma empírikista til misskilnings á kenningum Epíkúrs.

Skóli Epíkúrs stóð í sjö aldir og bræðrafélög hans störfuðu ekki aðeins í Grikklandi, heldur einnig í nálægari Austurlöndum, Egyptalandi, Ítalíu og hinni rómönsku Afríku. Allan þann tíma sætti hann látlausum árásum flestra annarra heimspekiskóla og trúarbragða, einkum fyrir að neita guðlegri forsjón og ódauðleika sálarinnar. Fyrst þegar þessum árásum linnti leið skólinn undir lok.

Epikúr var göfugur maður og heiðarlegur hugsuður, þótt vissar skoðanir hans eins og annarra orki tvímælis. Með nokkrum rétti hefur þó heimspeki hans verið gagnrýnd fyrir lífsflótta.

Einstaklingnum er sagt að stefna fyrst og fremst að því að efla eigin hamingju og slíkt má auðvitað túlka á þann veg að honum komi ekki við vandamál samfélagsins í heild. Hafa verður þó í huga hinar sérstöku þjóðfélagslegu aðstæður sem þessi kenning sprettur upp úr og miðast við. Hins vegar á sú skoðun sumra fylgjenda hans sér enga stoð í heimspeki Epíkúrs, að allt sem veiti ánægju sé gott. Sumir þeirra hafa viljað halda því fram að það skipti ekki máli hvort það sem veitir okkur ánægju sé andleg lífsfylling eða holdlegar nautnir, – ljóð eða sykurmoli. Að það sé ekkert því til fyrirstöðu að fíkillinn, sem telur sig aðeins finna hamingjuna í fíkn sinni og komist af án trúar, heimspeki og hinna æðri verðmæta lífsins, breyti réttilega. Þetta er ekki kenning Epíkúrs. „Sá maður sem ekki lifir dyggðugu líferni,“ segir Epikúr, „getur ekki undir neinum kringumstæðum lifað góðu lífi.“ Hann kennir að listin að lifa sé einmitt að kunna að hafna sýndarverðmætum til þess að finna hin sönnu verðmæti lífsins.

Hún er fólgin í því að velja hið einfalda líf sem veitir mönnum heilbrigða og varanlega hamingju.

Stóuspekingar

Í hugum margra manna er siðfræði Epíkúrs og siðfræði stóuspekinga tvær reginandstæður, þar sem sá fyrri er álitinn boða fagnaðarerindi holdsins, hinir hinn kalda hreinleika andans.

Hitt er sönnu nær að siðfræði beggja þessara skóla sé í flestum greinum hin sama eða svipuð. Þeir eru báðir sammála um að rétt breytni byggist á þekkingu. Báðir eru sammála um hvað telja beri gott og rétt líferni. Hinar fjórar dyggðir, viska, hófsemi, hreysti og réttlæti eru hinar sömu hjá báðum. Þeir eru sammála um að sá einn sem ástundar þessar dyggðir geti eignast sálarfrið og fundið hamingjuna. Þeir boða báðir bræðralagshugsjón sem nær til allra manna og allra þjóða. – Stóumenn segja að það að elska náungann sé blessun og gæði í sjálfu sér. Epikúr talar um að menn verði að lifa í friði og sátt við aðra menn til þess að varðveita hamingju sína. En hann talar líka um að vináttan hafi gildi í sjálfu sér og skilgreinir hana þannig, að vinátta sé að láta sér jafn annt um hag annarra og sinn eigin. Bæði vinátta Epíkúrs og bróðurþel stóumanna eru þannig gæði í sjálfu sér svo hér er naumast um stórvægilegan mun að ræða, sé Epikúr rétt skilinn.

Það sem ber hins vegar helst á milli í siðfræði þessara skóla er það að Epikúr lítur á mannkosti sem tæki til að lifa farsælu lífi, en stóumenn segja að þeir séu í sjálfu sér hin æðstu gæði mannsins, hvort sem þeir hafa farsælt líf í för með sér eða ekki. – Þannig ganga Epíkúr og stóuspekingar báðir hinn sama veg og að sama marki: Epikúr gengur veginn vegna takmarksins, stóumenn ganga veginn vegna vegarins sjálfs. Annar er munurinn ekki.

Í hugum margra verður „hin stóiska ró“ stóuspekinganna eins konar steinrunnin þrjóska sem afneitar tilveru gleði og sorgar.

Hinn stóiski maður á að sögn að vera sá sem stendur eins og klettur í stormi tímans og skoðar öll tilbrigði lífsins með ískaldri, óbifanlegri ró.

En þessi steinrunna, kalda ró, sem afneitar mannlegum tilfinningum, er engan veginn kjarni Stóuheimspekinnar, kjarni hennar er miklu fremur trúin á lífið. Stóumenn trúa því að náttúran og Guð sé eitt, að allt sem er í samræmi við náttúruna sé gott og gerist að vilja Guðs. Og einmitt þessi trú, að allt náttúrulegt sé í eðli sínu gott á að vera sá kjarni sem skapar sálarfrið mannsins.

Heimspekiskóli Stóu telur sig byggja siðfræði sína á kenningum Sókratesar, en auk þess sækir hann drjúgan efnivið til eldri heimspekinga, einkum Herakleitosar.

Annars er Stóa sem trúar- og heimspekiskóli stofnaður af Zenó frá Kítíum í lok fjórðu aldar f. Kr. Þar blandast saman grísk og austurlensk heimspeki sem flæddi yfir Grikkland eftir austurför Alexanders mikla. Stóuspekin er því ekki heimspeki neins einstaklings heldur samruni margra kenninga úr ýmsum áttum. Zenó var af fönískum uppruna og aðrir helstu framámennt skólans eru fyrst Asíumenn og síðar Rómverjar. Höfuðstöðvar skólans voru í Alexandríu, Tarsus og Rhodos. Vegna þess að stóuspekin er verk svo margra og ólíkra heimspekinga, alveg frá Zenó á 4. öld f. Kr. til Markúsar Árelíusar, gætir þar ýmissa mótsagna sem koma meðal annars fram í því að þeir fylgja hughyggju í siðfræðinni en sumir eins konar efnishyggju í heimsmyndunarfræðinni.

En þetta tvennt verður aðeins sameinað með því að skoða „frumeldinn“ eins og hinir síðustu stóuspekingar gerðu.

Stóuspekinni er skipt í þrjú tímabil. Gömlu-Stóu, sem hefst

304 f. Kr. og fellur með Krýsipposi 205 f. Kr. Mið-Stóu, sem er við lýði fram á daga rómverska heimsríkisins, og Seinni-Stóu, sem er tímabil hinna rómversku heimspekinga. Því lýkur með dauða Markúsar Árelíusar 180 f. Kr.

Þrír fyrstu foringjar skólans voru stofnandi hans Zenó frá Kítíum á Kýpur (336-264 f. Kr.) Kleanþes og Krýsippos sem fyrstur sameinaði fræði skólans í eitt kerfi.

Zenó var kaupmannssonur af fönísku bergi brotinn. Sagan segir að faðir hans hafi flutt heim með sér heimspekirit úr ferðum sínum til Apenu og þau hafi vakið áhuga sonarins. Hann er sagður hafa siglt til Apenu (314 f. Kr.) með verslunarvarning rúmlega tvítugur að aldri, en brotið skip sitt. Eftir það ákvað hann að gefa sig allan að heimspekinni. Hann settist að í Apenu og stundaði þar fræði sín fram á elliár. Í fyrstu gekk hann milli hinna gömlu heimspekiskóla og hlýddi á Þeófrastos í Lykeum, Xenókrates og Pólemó í Akademiunni og Stilpó í Megara sem kenndi honum kappræðulist. En eins og Epikúr fannst Zenó hin klassíska heimspeki Platós og Aristótelesar ekki lengur í samræmi við þarfir aldarinnar. Aþena var ekki lengur forusturíki heldur nýlenda sem laut framandi stjórnendum. Á slíkum tímum finna menn hjá sér þörf til að flýja hinn þjóðfélagslega veruleika og leita skjóls í hugmyndum annaðhvort um einangrun einstaklingsins þar sem hann fær varðveitt sálarfrið sinn eða um alveldi þar sem allir menn eru jafningjar og bræður. Tilgangur Zenós varð brátt að semja hagnýta heimspeki sem kennt gæti mönnum að lifa í sátt við lífið og sjálfa sig. Í skóla efasemdamannsins Cratesar lærði Zenó að hafna frummyndakenningu Platós en tók í þess stað upp hina gömlu heimsskoðun Herakleitosar. Zenó geðjaðist þó ekki sú hugmynd efasemdamanna að enginn grundvöllur væri fyrir mannlegri þekkingu og fann nýjan mælikvarða á sannleikann sem hann nefndi „Kataleptike phantasía“.

Eftir 20 ára nám í Apenu hjá hinum ýmsu heimspekiskólum stofnaði Zenó sinn eigin skóla (294 f. Kr.) á stað sem nefnist Stóa Poikile, hin máluðu súlnagöng. Þar flutti hann boðskap sinn um að hamingja mannsins væri að lúta hinum guðlegu alheimslegu vitsmunum sem stjórna allri tilveru. Siðfræðin er því kjarni heimspekinnar. Zenó var alvöruhefinn og grandvar maður sem lifði eftir kenningum sínum um óbrotið og einfalt líf. Sjálfur nærðist hann á fíkjum, hunangi og brauði. Af ritum hans hefur ekkert varðveist annað en brot sem vitnað er til í ritum hinna rómversku stóuspekinga.

Þegar Zenó lést rúmlega sjötugur að aldri arfleiddi hann nemanda sinn Kleanþes að skólanum og fól honum stjórn hans (264-232). Af verkum hans hefur aðeins varðveist svonefndur „sálmur Kleanþesar“ og er hann það eina af verkum hinna grísku stóuspekinga sem til er í sinni upphaflegu mynd. Stóumenn eru samnála um að hreinn andi án efnis sé ekki til og eins að efni sé ekki til án anda. Kleanþes boðar því algyðistrú þar sem „eldur“ Herakleitosar er andinn sem stjórnar öllu og er allt. Við kenningu Herakleitosar um síbreytileika tilverunnar bætir Kleanþes við kenningunni um hvað orsaki þessar breytingar: Í allri tilverunni er dulinn máttur sem birtist í náttúruríkjunum og hverri lífveru sem hvöt eða vilji sem leitar í ákveðna átt. Stóuspekingar höfðu verið samnála um að þessi máttur birtist í sál hins vitra manns og gerði hann hæfan til að hugsa og breyta rétt. En hjá Kleanþesi liggur þessi duldi vilji í eðli alls efnis, - og hugur mannsins er einnig efni að dómi stóuspekinga. Þessi vilji veldur öllum breytingum efnisins og lífsins og leiðir framvinduna í rétta átt.

Hinn þriðji og síðasti af forystumönnum Stóu Poikile í Apenu var Krýsippos. Hann var athafnasamastur allra stóumanna og er sagður hafa skrifað sjö hundruð bækur, einkum um rökfræðileg efni, en þær hafa allar týnst. Krýsippos sameinaði kenningar

skólans í heilsteypt kerfi og átti í látlausum deilum við hugsuði annarra heimspekiskóla, einkum Epikúringa og Platónista. Kerfi hans átti að verða hin endanlega niðurstaða sem stæðist ekki aðeins gagnrýni samtímans heldur allra komandi tíma. Með dauða Krýsipposar 205 leggst hin gamla gríska Stóa niður.- Forystumenn Mið-Stóu þeir Panætíus og Pósídóníus flytja hana til Róm- ar og þar nær hún hátindi frægðar sinnar. Hún drottnar þar yfir hugum menntamanna um tveggja alda skeið og mótar lífsvið- horf margra hinna frægustu Rómverja fornaldarinnar. Þekktast- ir hinna rómversku stóuspekinga eru Cíceró, Seneca og Markús Árelíus.

Með mælskulist sinni komst Cíceró (106-43 f. Kr.) hvað eftir annað til æðstu valda og áhrifa í Rómaveldi. Hann skrifaði heim- spekirit: *Um guðina*, *Um örlögin*, *Um hin æðstu gæði*, *Um skyldur- nar*, *Um vináttuna* og *Um ellina*. Öll eru þessi rit í anda Stóu- spekinnar en einkum lærimeistara hans Pósídóníusar. Cíceró trúr hinni stóísku hugsjón um mannhelgi og jafnan rétt allra var talsmaður hins gamla lýðveldis og eftir fall þess í átökunum við einveldið var Cíceró myrtur af rómverskum hermönnum.

Seneca (4 f. Kr. – 65 e. Kr.) var annar rómverskur stóuspek- ingur sem hafði mikil áhrif meðal æðstu valdamanna í Róma- veldi. Seneca er fæddur í Cordóba á Spáni og stundaði heim- spekinám hjá stóuspekingunum Attalus og Sólon. Hann var rek- inn í útleigð að boði Messalínu árið 41 en Agrippa, móðir Nerós, lét kalla hann heim og gera hann að fræðara sonar síns sem þá var ellefu ára. Eftir að Neró varð keisari urðu áhrif Seneca geysi- mikil meðal menntamanna og framámanna í Róm. En heim- spekin varð honum að falli. Neró þoldi ekki „að allt það besta í Rómaveldi væri eignað Seneca“, og sendi hinum gamla fræðara sínum skipun um að svipta sig lífi. Í riti sínu *Um forsjónina* ræð- ir Seneca um vandamál hins illa og kemst að þeirri niðurstöðu að

ekkert illt geti hent hinn góða og vitra mann. Allt ytra mótlæti er aðeins guðleg ráðstöfun til að beina honum til hærri þroska og vekja blundandi öfl sálarinnar.

Markús Árelíus (121-180 e.Kr), keisari í lifanda lífi og tekinn í guðatölu látinn, var síðastur hinna rómversku stóuspekinga. Hann lærði heimspeki hjá stóuspekingnum Rustikusi en varð jafnframt fyrir nokkrum áhrifum Nýplatónismans. Hann semur sér hinar fjórar lífsreglur í anda Stóu: 1) Að læra að þekkja mun á illu og góðu. 2) vera réttlátur og láta hvern mann fá það sem honum ber. 3) Vera hraustur og þola vel harðræði og sársauka. 4) Hafa hóf í hverjum hlut.

Meiri áhrifa gætir frá Nýplatónismanum þegar Markús Árelíus talar um manninn sem líkama, sál og anda. Sálin lifir líkamsdauðann, er raunar aðeins nýr líkami, en andinn er hinn raunverulegi kjarni mannsins.

Með Markúsi Árelíusi lýkur blómaskeiði stóuspekinnar og nýplatónisminn og kristindómurinn taka við.

Aðrir af þekktustu heimspekingum hinnar seinni Stóu eru Epiket, Plútarkos, Manilíus, Cornutus, Lucan, Cató og Brútus.

Stóumönnum var tamt að líkja heimspekinni við aldingarð. Rökfræði og þekkingarfræði eru varnarveggirnir, þekking á eðli umheimsins er jarðvegurinn en siðfræðin ávextirnir. Þannig verður öll þekking að hafa hagnýtt gildi og miða að því að gera manninn betri, annars er hún annaðhvort dauð þekking sem enga þýðingu hefur eða beinlínis af hinu illa.

Zenó og aðrir stóumenn voru andvígir þekkingarfræði Platós sem kenndi að sönn þekking gæti ekki byggst á skilningarvitum og reynslu heldur á skilningi á hinni innri veröld andans: á hinum yfirskilvitlegu „frummyndum“. Að dómi stóuspekinga eru engar „frummyndir“ ofar hlutveruleikanum. Þær eru ekki heldur í hlutunum sjálfum eins og Aristóteles hélt. Þær eru aðeins hug-

arfóstur og hvergi til. Maðurinn kemur ekki heldur með neina þekkingu með sér inn í þennan heim. Allar hugmyndir hans koma frá skynjun skilningarvitanna inn í huga mannsins sem er gæddur hæfileika til að taka við þeim og festa í minni sér, líkt og efni getur tekið á sig mynd innsiglis. Hin endurtekna reynsla er því grundvöllur allrar mannlegrar þekkingar.

Zenó neitar því þó ekki eins og lærimeistarar hans, efasemdámenirnir, að maðurinn geti öðlast sanna þekkingu þrátt fyrir það að hún byggist eingöngu á skynjun.

Stóumenn töldu þvert á móti að maðurinn gæti skynjað raunveruleikann eins og hann er með skynfærum sínum. „Kataleptike phantasía“ eða hin óvefengjanlega skynjun er mælikvarði stóumanna á sannleika og þekkingu. Hún er sú skynjun sem hefur í för með sér fulla sannfæringu. Hlutir sem menn hafa margendurtekna reynslu af og öllum heilbrigðum mönnum ber saman um, er sannleikur að dómi stóuspekinga. Þekkingarfræði Stóu hvílir öll á þeirri kenningu að skynsemi og vitsmunir mannsins séu í eðli sínu hinir sömu og hinir alheimslegu vitsmunir. Þess vegna getur skynjun og hugur mannsins þekkt veröldina eins og hún er. Þannig verður þekkingin sjálfsannaðar staðreyndir reynslu og skilningarvita sem skapa fullvissu mannsins. Engin þekking getur því komið að innan frá vitund mannsins, eins og Akademía Platós kenndi. - Sú hugsun að flestar villur í þekkingarleit mannsins stafi af því að menn treysta því sem þeir heyra, sjá og þreifa á er stóuspekingum lítt að skapi.

Fræði stóuspekinga um eðli heimsins eru á yfirborðinu sambland efnishyggju og algyðistrúar. Þegar dýpra er litið verður þó algyðistrúin hin endanlega niðurstaða. Stóumenn byrja þessa heimspeki sína með því að afneita kenningu Platós um tilveru hins hreina anda og taka upp kenningu Herakleitosar um að öll tilveran sé „eldur“. Allt er sagt vera „efni“ og því getur ekki verið

um neina andstæðu anda og efnis að ræða. Það eru ekki aðeins hlutir og líkamir sem eru sagðir efni heldur einnig Guð, sálir, hugtök og eiginleikar. Allt er þetta af einni rót, einu upphaflegu frumefni, „eldinum“. Hann birtist í öllum hlutum bæði sem hið skapandi afl sem allt mótast og um leið sem það efni sem er skapað og mótað. Það væri alrangt að kenna þessar skoðanir stóumanna við efnishyggju okkar tíma. „Efni“ stóumanna, eins og Herakleitosar, hefur þegar betur er að gáð alla eiginleika andans: Það er vitund sem hugsar og skipuleggur. Og hinir andlegu eiginleikar „frumefnisins“ eru einmitt sjálfur kjarni þessarar „efnishyggju“ stóumanna. En í hverju er hún þá frábrugðin hughyggju Platós? Það hefur ekki verið öllum ljóst því að Zenó var borið á brýn að „að klæða fræði Akademiunnar í fönískan búning.“ Plató kennir að öll tilveran sé andi því að „efni“ í heimspeki Platós er „ekki vera“. Og upp af þessum anda vex allur efnislegur veruleiki og andinn er allur veruleiki. „Frumeldurinn“ hjá stóumönnum skapar allt og er allt, - og hann er hinir alheimslegu vitsmunir sem öllu stjórna. Hinn eini munur virðist sá að stóumenn kalla andann „efni“ eða „andlegt efni“. Allt sameinast í hinu eina hjá stóumönnum, slíka sameiningu er einnig að finna hjá Plató, því að þar sameinast allur veruleiki í „frummynd hins góða“. Ljóst er þó að ýmsir stóumenn, einkum þeir eldri, hafa lagt efnislega merkingu í „eld“ Herakleitosar, en jafnvel hjá þeim er efnið sagt „lifandi efni“ með eiginleikum andans. Sú mótsögn sem þetta skapar er samræmd hjá hinum síðari stóuspekingum, en hjá þeim verður „eldurinn“ fyrst og fremst tákn andans. – Náttúran (lög Guðs) fer að merkja hjá þeim eitthvað svipað og Taó (lög himinsins) hjá kínverska heimspekingnum Lao Tze: „Það er aðeins eitt ljós þótt það birtist í þúsund myndum. Það er aðeins til ein frumvera þótt hún birtist í þúsund lífsformum og einstaklingum. Það er aðeins til ein hugsandi vitund sem brýst fram eftir ótal leiðum“ – (Markús Árelíus).

Alheimurinn er lifandi vera og Guð er sál hennar. Þessi alheimur er skapaður í tómarúmi, hann flýtur í tómarúmi eftir að hann er fullmótaður og er haldið saman af andanum sem skóp hann. Úr „frumeldinum“ skapast fyrst loft, síðan vatn og jarðefni. Heimssálin er einnig frá „eldi guðdómsins“ og hún er birting hins alheimslega anda og er eitt með honum. Á þennan hátt sameina stóuspekingar algyðistrú og guðstrú. Í heimssálinni hvílir allt líf sem frjóangar, „logos spermatikos“, áður en það birtist veröldinni og í henni eiga allar hreyfingar í náttúrunni upphaf sitt. Guðdómurinn er þannig hinn helgi logi sem skapar veröldina og stjórnar henni. Og hann er einnig í allri sköpun sinni. Í náttúruöflunum birtist hann sem náttúrulögmál og rökrétt hegðun efnisins. Í jurtaríkinu kemur þessi allsherjarandi fram sem ómeðvitaður vaxtarmáttur sem leiðir allt til þroska og vinnur óaflátanlega lífinu til heilla. Með dýrum birtist hann sem meðvitaður vilji sem stjórnast af leyndum tilgangi. Með mönnum, segja stóuspekingar, birtist hann fyrst sem meðvitaður tilgangur.

Á sama hátt og veröldin skapast í tóminu mun hún eyðast og hverfa aftur til upphafs síns „frumeldsins“ þegar Guð hefur ákveðið að eyða hinum gamla heimi til að skapa nýjan. Eftir það hvíla allir hlutir í Guði, í hinni fullkomnu einingu alla heimsnóttina uns þeir birtast aftur sem einstaklingar og hlutir á morgni hins nýja heimsdags.

Og þannig er hringrás veraldarinnar, þannig skapast hún og eyðist, kemur frá „frumeldinum“ og hverfur til hans aftur og þetta endurtekur sig um alla eilífð. En veröldin verður jafnan hin sama hverju sinni þar sem hún stjórnast af hinum sömu algildu lögmálum. Allt sem gerist ætti eftir kenningum stóuspekinganna að vera fyrirfram ákveðið, því að þeir kenna að orsakakeðjan frá hinni fyrstu hreyfingu á morgni lífsins til endaloka heims-

ins geti aðeins verið á einn veg. Þessi orsakakeðja og þar með öll lögmál náttúrunnar eru vilji Guðs og hann breytist ekki því að hann er fullkominn og allar breytingar yrðu því til hins verra. Þannig er Guð alls staðar, öll tilveran er frá honum komin og vilji hans er lög hennar.

Stóumenn verja einnig fjölgyðistrú, trú á marga Guði, því að hinir himinbornu andar sem trúarbrögðin nefna eru líka til, - og jafnvel menn geta orðið guðir. En allt er þetta mismunandi birting hins eina guðdóms: - „Guð hinna mörgu nafna er almáttugur og eilífur, hann er lávarður náttúrunnar sem stjórnar öllu með lögum sínum ... Ekkert skeður án hans hvorki á jörð né hinum eilífu himnum né á hafinu, nema hvert það verk sem illir menn vinna í heimsku sinni. Og hann veit hvernig á að leiða hið ranga á réttan veg og láta samræmi ríkja þar sem áður var ósamræmi.“

Mannssálin er neisti hins guðlega elds. Hún er í öllum líkamanum og heldur honum þannig saman en höfuðstöðvar hennar eru í hjartanu, þaðan streyma hinir sjö orkustraumar til hinna ýmsu líkamshluta og hver um sig birtir sína sérstöku hlið í starfsemi sálarinnar. Sálin er úr „hinu lifandi efni“, annars gæti hún ekki verkað á líkamann að dómi stóuspekinga. En sálin er þó fyrst og fremst andi og guðdómur. Kjarni hennar lifir um allar eilífið því að hún endurfæðist í upphafi hvers heimsdags. Í hinni fornu Stóuspeki er því haldið fram að sálin renni í dauðanum saman við heimssálina, en um eilífið sálarinnar sem sjálfstæðrar veru sé þar ekki að ræða. Hinir seinni stóuspekingar t.d. Cíceró og Seneca halda því hins vegar fram að maðurinn lifi eftir líkamsdauðann og haldi sjálfsvitund sinni og sérkennum.

Hvað er heimspekin að dómi stóumanna? – Hún er ekki að leita þekkingar vegna þekkingarinnar sjálfrar. Kenningar stóumanna um eðli heims og manns eru aðeins grundvöllur kenninga þeirra um hið rétta líferni mannsins, siðfræðina. Þeir leita

hinnar fyrstu orsakar til þess að skilja hinn æðsta tilgang lífsins.

Kjörorð Sókratesar „þekking er dyggð“ varð leiðarljós þeirra. Hið fullkomna líf er að lifa í samræmi við náttúruna og lögmál lífsins og það leiðir af sjálfu sér að sársauki og gleði geta ekki verið neinn mælikvarði á rétt líf. Hið rétta líf er að láta sanna þekkingu vaxa fram í lífi mannsins og starfi. Hin æðstu gæði að láta vilja lífsins verða vilja mannsins, jafnvel þótt það kunni að hafa sársauka í för með sér. Listin að lifa er að lifa í sem fyllstu samræmi við náttúruna og lögmál lífsins, - og láta dyggðina verða að eðli mannsins. Allir lestir mannsins eru brot á lögmálum samræmisins. Sá sem brýtur gegn þessum lögmálum svíkur fyrst og fremst sjálfan sig. Hann glatar friði sálar sinnar og uppsker aðeins ófarnað og sársauka. Til að ná takmarki sínu verður maðurinn að leita þekkingar, temja sér rétta hugsun og öðlast réttan skilning á eðli hlutanna og hann leiðir til réttrar breytni. Leiðin til þess er að uppræta illar venjur, ná valdi yfir tilfinningalífinu og loks að þjálf hugann til þess að gera hann hæfan dómara. Andi mannsins verður að stjórna hvötum hans. Stóuspekingar hafna þeirri kenningu að það sé bæði gott og illt í öllum mönnum þótt svo virðist. Þeir geta aðeins verið annað hvort. Ástæðan til þess er að allar sannar dyggðir mynda eina heild. Það er því ekki hægt, að þeirra dómi, að hafa eina og ekki aðrar. Annaðhvort hefur maðurinn allar dyggðir eða enga. Hver maður er því annaðhvort illur eða góður dómari ekki hvort tveggja. Krýsippos er einn stóumanna andvígur þessari skoðun og álítur að allar dyggðir verði maðurinn að læra og rækta.

En hvað er að vera illur eða góður? Hvernig geta stóuspekingar skýrt tilveru hins illa eða frjálsan vilja mannsins? Eins og áður er sagt kenna þeir að öll orsakakeðja heimsins sé fyrirfram ákveðin og geti aðeins verið á einn veg. Hvernig geta þeir þá talað um frjálsan vilja og gert manninn ábyrgan fyrir þeim gerðum sem

hann óhjákvæmilega hlýtur að framkvæma? Stóuspekingar reyndu fyrst þá skýringu að hinu góða væri nauðsynlegt að nota andstæðu sína, hið illa til þess að framhefja sig betur líkt og dökkir litir í mynd framhefja þá ljósu og líkt og skuggi er ekki til á n ljóss. En margir stóumenn fundu að þessi skýring nær skammt. – Ef lífinu er hið illa nauðsyn hver er þá ábyrgð mannsins á þeim yfirsjónum sem hann væri þá neyddur til að framkvæma vegna vilja lífsins? Og þeir komu með nýja skýringu. Þeir fullyrtu að vilji lífsins væri alltaf góður og maðurinn þyrfti aldrei að gera annað en það sem er gott. Samkvæmt hinni nýju skýringu er hið illa ekki lengur hluti hinnar miklu orsakakeðju sem aðeins getur verið góð, heldur eins konar aukaverkanir við framgang hins góða. Hinir alheimslegu vitsmunir eru þá ekki fullkomlega einráðir þegar öllu er á botninn hvolft. Hið óvirka efni getur verkað sem mótstaða og tregða sem guðdómurinn nær ekki fullum tökum á. Þannig segir Krýsippos t.d.: „Veröldinni er stjórnað af „logos“ og forsjóninni og alheimslegir vitsmunir gegnsýra allt efni eins og sálir líkamann, en þeir eru meira í sumu og minna í öðru.“ Hið illa, óskapnaðurinn og ósamræmið, birtist því þar sem hinir alheimslegu vitsmunir hafa ekki náð fullum tökum. Stóumenn neita ekki þeim þjáningum, baráttu og fórnunum sem samfara eru öllu lífi, vexti og sköpun. En það er ekki af hinu illa í þeirra augum. Eðli náttúrunnar er réttlæti og góðleiki. Ekkert sem er í samræmi við hana getur verið illt þótt það valdi manninum sársauka. Þess vegna ber honum að taka öllu sem að höndum ber með jafnaðargeði í þeirri trú að allt verði leitt á hinn besta veg. Hið raunverulega illa er því aðeins verk ófullkominna vitsmuna sem stíga víxlspor út af þjóðbraut hinnar voldugu orsakakeðju sem er vilji Guðs. En það er aðeins um stundarsakir því að lífið breytir afbrotunum í þjáningu og þjáningunni í þekkingu sem leiðir hið ranga aftur inn á hina réttu braut.

En hvað þá um hinn frjálsa vilja mannsins? Þrátt fyrir nauðhyggju þeirra ber öllum stóuspekingum saman um að maðurinn hafi frjálsan vilja og sé ábyrgur fyrir gerðum sínum og hann á að stjórna skoðunum sínum og löngunum. En í hverju er þá frelsi hans fólgið? Stóumenn segja að frelsi hans sé það að vilji hans sé vilji lífsins. Hann getur ekki breytt atburðunum. Hið eina frelsi hans er að vera þeim sammála eða ósammála. Þegar vilji mannsins er vilji lífsins þá er hann frjáls eins og Guð. En þar sem vilji lífsins er annar en vilji mannsins þar hefjast árekstrar hans, glæpir og ófarnaður. En fyrst maðurinn getur ekki breytt framvindu lífsins verður hann þá ekki einnig að framkvæma hið illa? Það er óhugsandi samkvæmt Stóuspeki fyrst vilji lífsins (Guðs) er eingöngu góður og allt sem frá honum kemur. Markús Árelíus segir um þetta: „Maðurinn þarf ekki að gera neitt nema það sem Guði er þóknanlegt og hann er fær um að taka á móti öllu sem Guð sendir honum.“ Og vilji lífsins reynist alltaf sterkari vilja mannsins og beinir víxlsporum mannsins aftur inn á rétta braut fyrir eða síðar. Illmennið getur aldrei lifað í sátt við sjálf sig eða vilja lífsins því að allir menn eru í innsta eðli sínu góðir og geta ekki fundið frið fyrir en þeir lifa í samræmi við hin innri lögmál manns og heims. Og lög samræmis eru vilji Guðs. Sá friður sem skapast í sál þess manns sem lifir í samræmi við lög tilverunnar er hið æðsta takmark Stóuspekinnar.

Maðurinn er þannig hluti af framrás lífsins. Hann getur um stundarsakir farið villur vegar en verður samt að lokum að berast fram með hinum þunga straumi allífsins. En ill verk hans eru ekki frelsi hans heldur fjötrar. Frelsi hans er að vilji Guðs sé vilji hans og þá er maðurinn raunverulega frjálsastur þegar hann er bundnastur Guði sínum og þess vegna laus úr fjötrum hins illa.

Plótínus

Í sinni hreinustu mynd birtist Nýplatónisminn í ritum Plótínusar, sex bókum sem bera nafnið *Arneada*, og hafa þær allar varðveist fram á þennan dag. Plótínus skapar úr Nýplatónismanum heilsteypt kerfi. Eldri Platónistar höfðu að vísu sett fram svipaðar kenningar: Albaníus t.d. túlkar frummyndakenningu Platós þannig að frummyndirnar séu hugmyndir Guðs og kenningin um skiptingu guðdómsins í andann og heimssálina hefur einnig verið sett fram áður af túlkendum Platós. En þrátt fyrir þetta er Plótínus helsti spámaður Nýplatónismans. Aðrir þekktir huguðir þessa skóla eru fyrst og fremst Ammónías Saccas sem er stofnandi hans, uppi 175-242 e. Kr., Porfýríus, helsti lærisveinn Plótínusar í Róm á þriðju öld, Iamblicus á fjórðu öld og Apeningurinn Proklos á fimmtu öld. Þetta eru þekktustu heimspekingar Nýplatónismans.

Kjarni þessarar trúarheimspeki er sá að Guð sé upphaf og endir allra hluta, tilgangur mannsins sé sá að hverfa aftur til hans og verða eitt með honum. Alexandría hafði alveg frá upphafi verið miðdepill grískrar og austurlenskrar heimspeki og Plótínus var helsti fulltrúi þessa samruna á miðri þriðju öld eftir Krists burð. Plótínus var sjálfur Austurlandamaður. Hann er samkvæmt fornum heimildum fæddur í borginni Nikrópólís í Egyptalandi en sjálfur ræddi hann aldrei um ætt sína eða uppruna þar sem hann taldi sig og alla aðra menn æðri ættar. Um þetta segir nemandi hans Porfýríus: „Plótínus heimspekingur vorra tíma skammast sín fyrir að vera í líkama. Af þessum sökum vill hann aldrei ræða um ættstofn sinn, foreldra eða föðurland. Og hann neitaði

algjörlega að láta gera af sér málverk eða líkneski. Við Ameríus lögðum fast að honum að láta gera af sér mynd en hann svaraði: „Er það ekki nóg að þurfa að burðast með þetta hylki sem náttúran hefur sett okkur í, þótt ekki sé verið að gera langvarandi eftirmynd af eftirlíkingunni rétt eins og hún sýni hinn raunverulega mann?“ Það fyrsta sem menn vita með vissu er að Plótínus kom til Alexandríu 232 eftir Krist til að nema heimspeki. Sjálfur segir hann síðar frá því að hann hafði aldrei fundið heimspeking sem var fær um að leysa úr spurningum hans fyrr en hann kom í skóla Ammóníasar Saccasar í Alexandríu. Ammónías Saccas taldi sig sjálfur Platónista en hann er jafnan talinn upphafsmaður Nýplatónismans. Hann skrifaði aldrei neitt sjálfur og fylgdi þar fordæmi margra meiriháttar mannkynsfræðara, Krists, Búdda, Lao Tze og Sókratesar. Enginn þeirra skrifaði bók eins og kunnugt er. Hins vegar var Saccas fræðari sumra þekktustu rithöfunda þessara tíma, bæði kristinna og heiðinna. Tilvitnanir í kenningar hans í öðrum bókum sýna að þær eru hinar sömu og kenningar lærisveinsins Plótínusar. Uppistaðan er Plató, ívafið Austurlandaheimspeki og Stóuspeki. Það er til marks um hvert áhugi Plótínusar beindist að hann ákvað þegar hann fór úr skóla Saccasar, eftir ellefu ára nám, að fara til Austurlanda og fullnuma sig í persneskri og indverskri heimspeki. Hann varð samflota leiðangri Gordíans keisara en hann komst aldrei lengra en til Mesópótamíu. Þar féll keisarinn og Plótínus varð að snúa aftur vestur á bóginn. Hann komst árið eftir til Rómaborgar og stofnaði þar heimspekiskóla, þá liðlega fertugur að aldri. Skólinn var á heimili hans og rekinn eftir forskrift Akademíu Platós. Fæðingardagar Aristótelesar og Platós voru þar haldnir hátíðlegir. Af þessari stofnun fór brátt mikið orð og þekkt skáld, senatorar og fræðimenn gerðust nemendur hans, meira að segja keisarinn Gallíenus og keisaradrottningin Salónína. En tilgangur

Plótínusar var ekki hinn sami og tilgangur Platós að kenna þjóðhöfðingjum að stjórna ríki. Heimspekin hafði þá hafnað veröldinni og lét stjórnámál sig litlu skipta. Hins vegar varð Plótínus mörgum bæði andleg og veraldleg forsjá. Það var jafnvel siður margra að fela honum forsjá barna sinna og þess vegna var jafnan margt ungmenna á heimili hans. Fræði Plótínusar voru eingöngu ætluð nemendum hans og hann gætti þess vandlega að kenna engum meira en hann gat skilið. Það er skýringin á því hvernig heimspeki hans er öll sett fram í brotum sem þó greinilega eru hluti af heild eða kerfi. Porfýríus getur þess til dæmis að hann hafði ekki fengið að lesa rit Plótínusar fyrr en eftir margra ára setu í skólanum. Plótínus lést að lokum úr holdsveiki 66 ára að aldri. Ritgerð hans um dauðann og þjáninguna, sem hann skrifaði síðustu árin fársjúkur maður, sýnir best hina óvenjulegu göfgi og sálarstyrk þessa mikla hugsuðar. Fyrir dauða sinn lét Plótínus þá ósk í ljós við nemendur sína að þeir gæfu út rit hans. Þá ósk uppfyllti nemandi hans Porfýríus, þrettán árum eftir dauða Plótínusar. Rit hans voru 54 ritgerðir og Porfýríus, sem trúði sérstaklega á helgi talnanna 6 og 9, gaf þær út. Bækurnar kallaði hann *Anneada*, en Anneada þýðir níu. Þessir Níalar urðu sex talsins og í hverja bók setti hann níu ritgerðir. Framan við verkið skrifaði Porfýríus ævisöguágrip sem er helsta heimildin um Plótínus.

Nýplatónisminn kennir að til séu mörg tilverusvið sem öll eru komin frá hinum æðsta veruleika sem er ýmist nefndur „hið góða“, „hið eina“ eða „Guð“. Hin sýnilega veröld efnisins er lægst þessara tilverusviða. Öll tilveran er útstreymi „hins eina“. Það er eins og lind sem streymir fram án þess sjálf að minnka. Eða eins og sól sem skini endalaust og skapaði gróður og líf jarðar án þess að eyðast eða breytast við sköpun sína. Þetta útstreymi „hins

eina“ birtist á þremur ólíkum tilverusviðum. Í raun og veru er þó ekkert til nema „Guð“. Guð er allir hlutir og þó enginn þeirra. Orsök hlutar er ekki hluturinn sjálfur. Uppspretta alls er ekki allt, nema í þeim skilningi að það er frá henni komið og það mun aftur hverfa til hennar. „Hið eina“ er alheimsleg vitund ofar hæsta sviði mannlegra vitsmuna og því verður ekki lýst með neinu orði mannlegrar tungu. Öll hugtök úr fjórviðdartilveru mannsins hafa hér tapað merkingu sinni. Það er ekki hægt að segja að Guð sé fegurð, hann er meira en fegurð vegna þess að öll fegurð er frá honum komin. Hann er æðri hinu góða vegna þess að hann er uppspretta þess. Plótínus leggur jafnan sérstaka áherslu á að orsök hlutar sé ekki hluturinn sjálfur. Hann er ekki hið góða fyrir sjálfan sig, heldur fyrir aðra. Guð er ekki hugsun því að hugsun byggist á aðgreiningu á hugsun og hinu hugsaða. Plótínus spyr: „Um hvað ætti Guð að hugsa? Ætti hann að hugsa um sjálfan sig?“ – Það þýddi að Guð hefði verið fáfróður um sjálfan sig áður en hann hugsaði og þyrfti á hugsun að halda til að þekkja sjálfan sig. Þetta sama á við um allt annað. Ef Guð þyrfti á því að halda að hugsa eitthvað þýddi það að hann hefði ekki vitað það áður, en ef svo væri gæti hann ekki verið alvitur og þess vegna ekki Guð.

Að nota hugtök eins og sjón og hugsun sem byggjast á takmörkunum mannlegrar reynslu í tíma og rúmi, um alvitund utan tíma og rúms hefur vitanlega enga merkingu. Jafnvel orð eins og alvitund er rangt að nota því að orðið vitund takmarkar hið ótakmarkanlega. Þegar Plótínus notar um Guð orð eins og „hið eina“, „hið góða“ og „hinn hreini andi“ þá tekur hann um leið fram að þessi orð séu í raun og veru líka röng, en hann noti þau sem hjálpartæki til að skýra að nokkru hið algjörlega yfirskilvitlega eðli guðdómsins. Þetta er í fáum orðum sú guðshugmynd sem Plótínus setur fram. Hver vitund á hvaða stigi sem er

getur samt skynjað Guð, að vísu takmarkaðan samkvæmt sínum eigin takmörkunum.

Allt er komið frá Guði. Andinn er hið fyrsta útstreymi guðdómsins. Mismunurinn á þessari fyrstu sköpun Guðs og Guði sjálfum, segir Plótínus að sé sá að Guð er alger eining þar sem hugsun og hið hugsaða er eitt. En í ríki andans, fyrstu sköpun hans, má greina fræðilega á milli skynjunar og þess skynjaða, hugsunar og hins hugsaða. Svið andans liggur þó utan tíma og rúms. Þótt talað sé um sköpun þá þýðir það ekki að andinn hafi orðið til í tíma. Orðið sköpun er því ekki notað í tímamerkingu. Það þýðir aðeins að tilvera hinna lægri sviða byggist á þeim æðri og þau öll á Guði. En hvernig eru þá þessi mörgu tilverustig sköpuð og hvers vegna? Hvers vegna er ekki guðdómurinn hið eina í tilverunni? Og hvernig getur „hið eina“ orðið hið marga? – Allt sem orðið er fullkomið, segir Plótínus, eða hlotið hefur fyllingu eins og hann orðar það, flæðir yfir takmörk sín og gnægtir þess skapa nýja veröld. Þá getur það ekki lengur verið aðeins það sjálft heldur ber það nýja ávexti og fæðir eitthvað af sér. Hvernig gæti hin fullkornasta vera og hinn eini guðdómur verið innilokaður í sjálfum sér eins og hann væri síngjarn og ófrjór? Hann sem er upphaf allra hluta.

Veröldin er eftirlíking frummyndanna. Á frummyndunum í andanum og eftirlíkingum þeirra í efninu er þó mikill munur. Þannig er til dæmis maðurinn á jörðinni skynsemissvera en frummynd hans í hæðum er æðri skynseminni. Í ríki andans þekkist engin vöntun eða vanmáttur. Þar ríkir allt líf í sinni fegurstu mynd því að það er andinn einn sem gerir lífið gjöfult. Fjarvera hans er orsök hinnar lægri náttúru. Til er frummynd, ekki aðeins af hverri tegund, heldur af hverjum einasta einstaklingi. Þar er hið sanna sjálf okkar. Hver einstaklingur getur haldið á brattann og snúið aftur til síns innri manns. Þannig hefur hver maður

sjálf sem er sálinni æðra og það er einmitt þetta sjálf sem er hin eilífa frummynd hvers manns. Um þessa veröld segir Plótínus: „Í henni er allt hið ódauðlega, h ver einstakur andi, hver Guð og hver sál hvílist í henni að eilífu.“

„Andinn myndar veruna með því að búa til hugmynd um hana og veran sem íhugunarefni og umhverfi gerir andanum fært að hugsa og vera til.“ Þetta er orðrétt tilvitnun í ummæli Plótínusar um andann eða veröld andans. Eins og sjá má af því sem sagt er hér að framan, þá er andinn hið sama og ríki frummyndanna í heimspeki Platós. En hjá Plató er Guð ekki æðri frummyndunum í sinni æðstu einingu. Hjá Plótínusi er Guð aðskilinn frá og æðri frummyndunum. Þetta er helsta frávik Nýplatonismans frá heimspeki Platós. Að öðru leyti er ekkert í þeirri djúphyggju, sem kennd er við heimspekinga Alexandríu, sem ekki má finna í einhverri mynd í ritum Platós. Sjálfir kölluðu brautryðjendur Nýplatonismans sig aldrei annað en Platonista.

Útstreymi andans (það sem hann skapar) er það sem Plótínus kallar sál. Það sem greinir sálina frá andanum er tíminn. Guð er utan tíma og rúms. Andinn er sömuleiðis utan tíma og rúms. Með sálinni verður tíminn fyrst til eftir að hún hefur skapað líkama. Líkami hennar er efnisheimurinn. Andinn lifir í eilífu, sálin lifir að vísu einnig í eilífu, en líka í tíma þar sem hún hefur tengst líkama og efni. Sálin lifir í veröld sundurgreiningar, í heimi hinna mörgu hluta og atburða. Atburðir koma hver á eftir öðrum og skapa þannig tímann. Vegna þess að sálin er háð tíma verður hún að hugsa. H ugsun kemur fyrst fram þegar tími og rúm verða til. Andinn þarf hins vegar ekki að hugsa vegna þess að hann er eitt með frummyndunum og hugsun og hið hugsaða er þar eitt og hið sama. Andinn þarf ekki heldur að leita þekkingar vegna þess að þekkingin er eign hans, en sálin aftur á móti verður vegna ófullkomleika síns bæði að hugsa og leita þekking-

ar. Þekkingarleitinn byggist þannig á skorti sálarinnar á hinum algjöra og eðlislæga skilningi andans. Hún er aðeins ófullkomin eftirmynd hans. Sálirnar búa að vísu með frummyndunum í heimi andans og í samræmi við eðli þess heims eru þær allar sameinaðar í eitt. En sálin hefur tvíþætt eðli. Hinn hærri hluti hennar leitar inn á við til frummyndanna, hann er uppljómaður af andanum og hefur sig upp til hans, tekur á sig mynd hans og verður eitt með honum. En hluti sálarinnar, - hinn lægri hluti hennar, - hefur hæfileika til að greina sig frá heildinni. Þetta er yfirborð sálarinnar sem beinist út á við og það er þessi hluti sálarinnar sem skapar hinn efnislega alheim, sem Plótínus nefnir líkama. Þannig verður heimurinn til: Guð skapar andann með útstreymi. Andinn skapar sálina. Sálin skapar efnisheiminn sem Plótínus kallar líkama. Síðar skapar efnisheimurinn efnið. Efni í heimspeki Plótínusar hefur allt aðra merkingu er nú tíðkast, eins og vikið verður að síðar. Sá hluti sálarinnar sem beinist út á við missir þó aldrei að fullu sambandið við hinn æðsta kjarna sinn í veröld andans. Hinn æðsti hluti sálarinnar skapar í hugleiðsluástandi hina lægri sál sem Plótínus nefnir einnig náttúru. Hin lægri sál er útstreymi hinnar æðri og hún verður tæki hennar til að skapa veröldina. Veröldina skapar sálin á þann hátt að hún sér frummyndirnar í hugleiðslu sinni og hinar skapandi hugsanir sálarinnar mynda eftirmyndir frummyndanna í hinum jarðneska heimi.

Maðurinn er fyrst og fremst sál. Hún stendur mitt á milli andans og skilningarvitanna. Sá maður sem lýtur jörðinni er háður skilningarvitunum, en sá sem hefur sig upp yfir hina jarðnesku náttúru getur öðlast mátt andans og orðið eitt með honum í vissum skilningi. Maðurinn hefur frjálsan vilja og er ábyrgur gerða sinna. Hver sál er til áður en hún kemur til jarðarinnar og þroskastig hennar ákveður hvert hlutskipti hennar verður og við hvaða

aðstæður hún býr á jörðinni. Til eru þrjár tegundir sálna: - 1) Guðlegar sálir. Þær eru í ljóslíkama og lifa í veröld hinnar æðstu hamingju. 2) Sálir sem reika milli himins og jarðar. 3) Sálir sem lifa í efnislíkama. Sálin fer til jarðar af frjálsum vilja. Það er að segja, eðli hennar knýr hana til þess. Þessi fæðing til jarðarinnar er ekki nein ógæfa. Mannssálin hverfur til jarðar til að vinna ákveðið ætlunarverk, og þannig getur sálin vaxið og þroskað leynd öfl sem með henni búa og öðlast dýrmæta reynslu sem hún annars færi á mis við. Eins og fyrr segir kemur andinn frá „hinu eina“ eða Guði. Frá andanum kemur sálin, frá sálinni líkaminn eða efnisheimurinn og frá honum efnið. Efnisheimurinn er ekki efnið því að veröldin er frummynd holdi klædd. Þetta er eitt af því erfiðasta að skilja hjá Plótínusi og raunar eins hjá Plató. Efni í heimspeki þeirra merkir „ekki-vera“.

Hvert tilverusvið er myndað sem ófullkomnari eftirlíking næsta sviðs fyrir ofan. Við hvert tilverusvið niður á við eykst margbreytileikinn, sundurgreiningin og takmarkanirnar, en sköpunarmátturinn minnkar og fæðir af sér sífellt ófullkomnari tilveru. Útstreymi sálarinnar fæðir af sér efnisheiminn og hann aftur efnið. Þetta er sálinni nauðsyn, segir Plótínus, því að hún getur ekki framkvæmt langanir sínar nema hún hafi eitthvað til að hafa áhrif á og skapa úr. Fyrsta orsök sköpunarinnar er „hið eina“ en tilverusviðunum sem það skapar má líkja við ljós sem sífellt verður daufara eftir því sem það fellur lengra út í myrkur tómsins uns það endar í ystu takinörkum sínum. Efnisheimurinn hjá Plótínusi er annað en efnið eins og fyrr segir, því að allir eiginleikar efnisheimsins eru af andanum og sálinni. Neðar efnisheimi er hið hreina efni sem er „ekki-vera“. Menn verða að hafa það hugfast að efnið hjá Plótínusi er sjálft algerlega efnisvana frá sjónarmiði skilningarvitanna. Það er aðeins óskiljanlegur grundvöllur þess sem hann kallar efnisheim. Efnið sjálft hefur hvorki

lögun né lit, né neitt sem einkennir líkama eða hluti. Þetta efnisvana efni er Plótínusi óskiljanlegur leyndardómur sem hann segir að jafnvel guðirnir skilji ekki. Þótt efnið sé nefnt „ekki-vera“ þýðir það ekki að það sé ekki til því á leyndardómsfullan hátt hefur það ekki aðeins áhrif á veröldina, heldur einnig á sálina. Það er ástæðan fyrir hinum óendanlega margbreytileika. Það er undirrót alls ljótleika og orsök hins illa í heiminum. Svigrúm hins illa eykst þannig eftir því sem neðar dregur í tilverustiganum því að í eðli sínu er hið illa aðeins fjarvera hins góða. Myrkur, þar sem ljósið nær ekki að skína. Efnið er myrkur og það er ekki hægt að mynda sér neina hugmynd um það. Líklegast hefur Aristóteles rétt fyrir sér þegar hann segir að menn sem þannig tala um efni, sem ekki er efnisheimurinn, séu í raun að tala um hugtakið rúm sem var þeim leyndardómur og óráðin gáta.

Plótínus afneitar ekki veröldinni. Hún er þrátt fyrir allan ófullkomleikann á vissan hátt ríki andans holdi klætt og hún fræðir okkur um hinn hærri veruleika.

Takmark allrar tilveru er að snúa aftur til guðdómsins. Útstreymi „hins eina“ birtist að vísu sífellt í lægri og ófullkomnari mynd á leiðinni niður, en ekki er nema hálf sagan sögð, því að straumurinn snýr við aftur. Allt leitar þá til upphafsins; til þess sem það er komið frá. Þessi straumur upp er leið þróunarinnar og þráin sem stjórnar henni er meðfædd og eðlislæg eins og þrá barns til móður. Takmark mannsins er að komast eins langt á þessari leið og honum er unnt. En áður en maðurinn getur gert sér vonir um að komast að hliðum ljóssins verður hann að hafa farið í gegnum alla mannlega reynslu. Maðurinn verður að gera sál sína fagra áður en hún getur litið hina andlegu fegurð. Hann verður fyrst að öðlast traustan siðferðislegan grundvöll. Þá skilst honum að hann er meira en líkami og sál. Hinn sanni kjarni

mannsins er sjálfið. Velfarnaður mannsins er því ekki aðeins vel-sæld líkamans eða skarpleiki skilningarvitanna. Að vera fagur, auðugur og voldugur geta verið svikul gæði sem geta orðið neikvæð fyrir hinn raunverulega velfarnað mannsins sem er andlegur vöxtur. Hin mesta hamingja birtist sem víðtækari vitund mannsins. Vitur maður hafnar hinum veraldlegu gæðum eða neytir þeirra hóflega. Öll sönn hamingja verður að koma að ofan. Maðurinn yfirgefur smám saman veröld margbreytileikans og leitar þess sem honum er ofar. Þrjár leiðir segir Plótínus að liggi til Guðs: listin, kærleikurinn og heimspekin. Þetta eru þó þrír áfangar sömu leiðar. Listamaðurinn leitar andans eins og hann birtist skilningarvitunum. Sá sem elskar leitar andans í manns-sálinni. Heimspekingurinn hinnar algjöru fegurðar í heimi andans. En heimspekingur í fræðum Plótínusar er sá einn sem hefur þroskað innsæi sitt og getur í djúpri hugleiðslu sameinað manns-sálina hinu guðlega sjálfi sínu þótt ekki sé nema stutta stund. En fyrst verður hann bæði að hafa vaxið frá hversdagslegum skoðunum og fræðum hinna ýmsu heimspekiskóla. Eftir að sálin hefur fundið hinn innri veruleika, sjálf sitt, snýr hún frá efninu og hinu illa og verður á ný guðlegs eðlis.

Nokkur heimildir

Ágúst H. Bjarnason. Saga mannsandans.

Adam, J. Apology, 1905; Euthyphro, 1890; Protagoras, 1835; Crito, 1896.

Appleton: The Element of Greek Philosophy, 1922.

Aristoteles: Metaphysics of Ethics.

Bakewell, C.M.: Source Book in Ancient Philosophy, 1939.

Benn: The Greek Philosophy, 1922.

Bruns, I.: Das literarische Portrat der Griechen, 1896.

Burnet, J: Greek Philosophy, 1914; The Phaedo of Plato, 1914

Cornford, F.M.: Before and after Socrates, 1932.

Cross, R.: Socrates, the Man and His Mission, 1914.

Dickinson: The Greek View of Life.

Forbes, J.T.: Sokrates, 1905.

Freeman, K.: Ancilla to the Pre-Socratic Philosophy, 1948.

Gompers: Greek Philosophy.

Göbel, K.: Die vorsokratische Philosophie, 1910.

Heidel, W.A.: Study of the Concept of Nature.

Jaeger: Paideia, I. 1939, II. 1943; The Theology of Early Greek Philosophers, 1947.

Marshall, J. History of Greek Philosophy, 1891.

More: Hellenistic Essays, 1923.

Pfleider, E.: Sokrates, Plato und ihre Schuler, 1896.

Plato: Varnarræða Sókratesar, Faidon, Krító, Ríkið, Samdrykkjan, Faidros, Laches, Lysis, Timaeas, Kritias, Philebus, Theaeteos, Gorgias, Charmides, Parmenides, Protagoras, Eupyfrón, Cratylus, Meno, Ion, Sófistinn, Lögin.

Sigurður Nordal: Síðustu dagar Sókratesar.

Taylor, A.E.: Varia Socratica, 1911; Sokrates 1951.

Xenófón: Memorabilia.

Zimmerman: The Greek Commonwealth, 1915.

HEIMSPEKINGAR VESTURLANDA

Heilagur Augustinus

I

Kristindórnur, heimspeki Grikkja og austurlensk trú arheimspeki höfðu yfirgefið heimalönd sín og voru á vesturleið. En áttu þau samleið?

Í Alexandríu, háborg menningarinnar á fyrstu öldum kristninnar, mættust fulltrúar hinnar fornu heimspeki og hinnar ungu kristnu trúar. Heimspekingarnir, sem þroskað höfðu skynsemi sína og rökhugsun og kröfðust skilnings til þess að trúa, áttu auðvelt með að benda á ýmsa bláþræði í hinum nýja boðskap. Hinum sönnu trúmönnum aftur á móti var skynsemin aukaatriði. Þeir áttu sér fullvissu hjartans. Þeir fundu í trú sinni innri frið og lífshamingju og þóttust finna, en ekki skilja hin dýpstu sannindi. Heimspekin var þeim aðeins „gjallandi málmur og hvellandi bjalla“, og sumir snerust gegn henni. En þrátt fyrir allt er skilningslöngun mannsins þrá, sem til lengdar verður ekki haldið niðri. Heimspekingarnir létu trúmennina aldrei í friði með þrauthugsuðum spurningum sínum. Hinir síðarnefndu urðu að snúast til varnar, urðu að gefa einhver svör við ráðgátum skynseminnar – jafnvel gegn vilja sínum að gerast heimspekingar líka og semja sína heimspekibók. – Þannig urðu kennisetningar (dogma) kirkjunnar til. Sumir skoða þær sem sameiningu trúar og heimspeki. Aðrir viðurkenna þær hvorki sem sanna trú né sanna heimspeki.

II

Í Tagestu í Númeríu, á sólbrenndum ströndum Norður-Afríku, fæddist árið 354 þeldökkur sveinn, sem nefndur var hinu rómverska nafni Aurelius Augustinus. Ætt hans var blendin. Hin föniska arfleifð hans andaði honum útþránni í brjósti. Hið númeríski blóð hans gerði hann tilfinninganæman og öran í skapi. Hin rómverska erfð var framagirninn og löngunin til að vinna lönd og borgir – og sigra heiminn.

Móðir hans, Monika, var kristin frá fæðingu. Faðirinn var aftur á móti heiðinn, en tók kristna trú síðar. Að öðru leyti var samfélag hans á uppvaxtarárunum heiðið og lifnaðarhættir þess afrískir. En fjölskyldan gleymdi samt ekki hinu rómverska blóði sínu og þeim mun sterkari undirtök sem heimalandið átti í lífi hennar þeim mun fyrirferðarmeiri varð dyrkun hennar á öllu, sem rómverskt var. Hin fjarlæga og volduga Róm, en ekki Tagesta, varð í meðvitund hennar hin rétta ættborg, og þangað stefndi þrá hennar. Sveinninn Augustinus skyldi alinn upp í góðum rómverskum siðum. Tólf ára að aldri var hann sendur á rómverskan menntaskóla í Madaura, sem var nýlenda rómverskra uppgjafahermanna. Einnig þeir urðu í útlandinu meiri Rómverjar en þeir, sem heima voru, og það fór ekki hjá því, að fimm ára dvöl við menntastofnun þeirra hefði djúp og varanleg áhrif á jafnægðja ungling og Augustinus var.

Framhaldsnám sitt stundaði Augustinus þó ekki í Róm, heldur í Kartagó, sem var eins konar París þeirra tíma. „Síðan kom ég til Kartagó“, skrifar Augustinus í „Játningum“ sínum, „þar sem hraunketill óhelgra ásta sauð mér jafnan fyrir eyrum“. Monika, móðir hans, sem reyndi eftir mætti að snúa honum til kristinnar trúar, tók sér nærri hin tíðu víxlspor hans á vegi siðferðisins. – En straumurinn var of þungur, og Augustinus varð að fljóta með. Trú hans og lífsskoðun á þessum árum veitti hon-

um lítinn stuðning siðferðislega. Heimspekingur einn, Faustus að nafni, var helsta átrúnaðargoð ungra manna í Kartagó þeirra tíma. Nefndist fylgjandi hans „Manichædan“. Kenning hans var, að tilveran væri að jöfnu ofin úr myrkri og ljósi, hinu góða og hinu illa. Þessa heims virtist greinilegt, að hin illu öfl hefðu yfirhönd, og hinum ungu mönnum þótti ekki þurfa neitt tólfkóngavit til að sjá, að farsælla væri að fylgja hinum liðsterkari goðanum til þings. Menntamennirnir kærðu sig ekki um nýjar hugmyndir. Þessi lífsskoðun var hin fullkomnasta afsökun þeirra gjálífu lifnaðarháttar, sem þeir tömdu sér.

Í þessum söfnuði var Augustinus í níu ár. Þá gerðist það, að sjálfur höfuðspámaðurinn Faustus heimsótti Kartagó. Augustinus var þá orðinn manna skæðastur í mælskulist og hneigðist meir en almennt gerðist að heimspekilegum viðfangsefnum. Hann bjóst við, að hinn mikli Faustus þekkti svör við þeim viðfangsefnum, sem menntamennirnir í Kartagó gátu ekki skýrt fyrir honum, svo að honum þætti viðunandi. Hann hraðaði sér því á fund meistarans og hlýddi jafnan á, þegar hann ræddi heimspeki sína. Þetta var gamall maður, háll í viðræðum og fimur í mælskulistinni. Augustinus hafði heyrt þetta flest áður og aðhylltist það, vegna þess að það var í þægilegu samræmi við lífsvenjur hans. Nú mætti hann hinum fræga spámanni sjálfum. Af meðfæddum metnaði sínum mældi hann ósjálfrátt getu sína og vitsmuni við foringjann. Hér mætti maður manni til leiks á vettvangi skynseminnar. Augustinus beitti því allri athyglisgáfu sinni gegn hinum lærða manni. Og nú sá hann í fyrsta sinn alla þverbresti þessarar heimspeki, þrátt fyrir allt þetta vax mælskulistarinnar, sem gamli maðurinn barði í brestina. Og nú brutust fram allir gömlu draumarnir, sem umhverfi hans og uppeldi höfðu alið. Hann varð að hverfa frá þessu öllu, yfirgefa Kartagó, þar sem menn „voru tældir og tældu aðra, sviknir og sviku aðra

og blektir af margs konar girndum“. Hann varð að yfirgefa Kartagó, „þar sem trúin var að nokkru leyti steigurlæti, að nokkru leyti hjátrú, en að öllu leyti hégómi“. – Og hvert átti hann að stefna annað en til Rómaborgar?

Þegar Augustinus var komin til Rómaborgar með fjölskyldu sína, konu og son sinn, Adeodatus, (móðir hans, Monika, hafði orðið eftir í Kartagó) fann hann, að það var líka hægt að falla fyrir freistingum í heimsborginni. Hann kom til Rómar til að sigra og verða auðugur og frægur. Metorðagirndin sórst hér í fóstbræðralag við gjálífið. Og hann komst áfram. Vegna mælsku sinnar komst hann að sem kennari í mælskufræði í Mílanó. Þar kynntist hann mönnum aldarinnar, Simplicianusi og Ambrosiusi biskupi. Hann las um þær mundir ritninguna og heimspeki Platós og átti daglega viðræður við hina lærðu vini sína um kristna trú. Monika, móðir hans, bættist þá einnig í hópinn. Ekki taldi Augustinus sig þó að svo stöddu geta tekið kristna trú. Sumt af þeim fræðum þótti honum enn skáldskapur eða sjálfsblekking. Vinur hans, Ambrosius, gat aldrei fágað mál sitt eins vel og Faustus, – en hann trúði greinilega því, sem hann boðaði, og smátt og smátt fór Augustinus að finna, að trú er annað en mælskulist og rökfræði. Hún er djúpstæður máttur, sem getur veitt fullvissu og síðan skilning. Þennan mátt varð hann að eignast og sigra með honum metorðagirnd og gjálífi. Þessi máttur er auðmýktin, sem opnar manninum hlið himnanna. Og hann er um leið lykill lífsskilningsins. Þess vegna sagði Augustinus síðar: „Ég trúi til þess að skilja“. Og Augustinus var einnig farinn að finna tómahljóð í þeirri mælskulist, sem á sér enga trú, og þeirri lífslygi, sem hann áður hélt, að væri hamingja. Hann sá jafnframt fánýti þess frama, sem fæst með því að blekkja sjálfan sig og aðra: „Hve vesæll var ég ekki,“ skrifar hann, „þegar ég bjóst til að flytja keisaranum (Valentinianusi yngra) lofræðu,

þar sem ég bar fram mörg ósannindi, og þessi ósannindi voru hyllt af þeim, sem vissu, að þau voru ósönn“.

Og eins og til að árétta þennan nývaknaða skilning Augustinusar bar gest að garði frá Afríku. Þessi gestur, Pontitianus að nafni, gegndi virðingarstöðu við hirðina í Róm og var kristinn. Í viðræðum þeirra um trúmál skýrði Pontitianus honum m. a. frá lífi og starfi hins egypska monks, Anthoniusar, sem unnið hafði andleg stórvirki og var þó hvorki læs né skrifandi. Þessar viðræður urðu kornið, sem fyllti mælinn. Augustinus varð sannfærður um, að það er trúin, en ekki lærdómurinn, sem færir mannum sigur. Hann sagði upp starfi sínu sem kennari í mælskulist og fór með syni sínum Adeodatus og vini sínum Alypius út í þögn og einveru sveitarinnar til að búa sig undir skírn sína inn í kristinn söfnuð. Skömmu síðar skírði sjálfur Ambrosius biskup þremmingana til hins nýja siðar.

Að skírninni lokinni hélt þessi hópur, ásamt Moniku, móður Augustinusar, áleiðis til Afríku. Augustinus hafði sigrað sjálfan sig. Gjalífi og metorðagirni freistuðu hans ekki framar. – Moniku fannst hlutverki sínu í lífinu lokið. Þau höfðu ferðast eftir Veginum helga til Ostia, hafnarborgar Rómar, og biðu skips til að flytja þau yfir hafið. Þá lést Monika.

Í Afríku gerðist Augustinus prestur og síðar með stuðningi Ambrosiusar biskup í Hippo. Frægðin, sem hann dreymdi ungan, féll honum í skaut á efri árum. Æviminningar hans – Játningar – er einstök bók í sinni röð, og rit hans um guðfræði og heimspeki, einkum Borg guðs, urðu meðal öndvegisrita á sinni tíð og lifðu áfram með kristnum þjóðum, þótt rómverska heimsveldið félli.

Enginn maður hefur haft meiri áhrif á þróun kristinnar trúar að Páli kirkjuföður einum undanskildum.

Heimspeki Augustinusar

Trúarleg reynsla á sér, eins og áður hefur verið að vikið, ekki ævinlega samleið með þeirri stærðfræðilegu rökhyggju skynseminnar, sem á Vesturlöndum kallast heimspeki. – Þeir, sem áttu sér þessa reynslu, töldu sig hafa komist í kynni við djúp öfl, sem hyggindamönnum voru hulin. Þessi öfl voru þeim hinn eini sanni vísdómur og lykillinn að öllum velfarnaði mannsins þessa heims og annars. Þessi leyndardómur trúarinnar var mátturinn, sem knúði kristna menn á fyrstu öldum kristinnar til að boða það, sem í þeirra augum var sannnefnt fagnaðarerindi, öllum, sem á þá vildu hlýða.

Eins og Kristur sjálfur boðaði trú á mannkærleika þjóð, sem alin var upp í speki Salómons og siðfræði Móses, eins boðuðu lærisveinar hans fagnaðarerindið þjóðum Vesturlanda, sem aldar voru upp við heimspeki Platós, Aristótelesar og fjölmargra annarra heimspekinga. Mörgum þótti hin unga rödd fagnaðarerindisins hljóma undarlega í hinni gömlu veröld heimspekinnar. Heimspekingar eru spurulir, og trúmönnum skildist, að þeir gætu ekki sigrað þessa veröld heimspekinnar, nema því aðeins, að þeir svöruðu þeim heimspekingum, sem réðust á boðskap þeirra, á þeirra eigin máli. Þess vegna tók trúin að nema tungu heimspekinnar. Á því máli boðaði Páll kirkjufaðir trú sína í Apenu og Róm, og á því máli kenndu trúmennirnir Krist við hið gamla gríska heimspekihugtak logos: Guðdómurinn var mannum of hár til að skilja hann en logos sameinaði guðsvitundina og vitund mannsins og var því milliliðurinn, sem tengir Guð og menn. Enginn getur þekkt föðurinn nema fyrir soninn. Þetta var kjarni hins heimspekilega boðskapar kristinna trúmanna í Alexandríu.

Þannig reyndu margir hinna kristnu trúmanna að sameina

heimspeki og trú á fyrstu öldum kristinnar. Síðar virtist sem mörgum leiðtogum kirkjunnar hafi þótt það vonlítill tilraun, því að sumir þeirra snerust gegn heimspeki og vildu banna hana. Kirkjuþingin í Nicaeu 325 og Konstantínópel 381 sýna sterkan lit á að brjótast undan áhrifum hinnar grísku heimspeki nýplatonismans, dæma kenningar öndvegismanna frumkristinnar, t. d. Philosar og Origenesar (og síðar Ariusar) villu og byggja sjálfstæðari grunn undir kenningar kirkjunnar. Afleiðingin varð sú, að er tímar liðu, urðu áhrif hinnar grísku heimspeki meiri á yfirborðinu. Andi kennisetninganna varð annar, og þær urðu í höndum framgjarnra valdamanna óyggjandi sannindi, sem jafnvel dauðarefsing lá við að vefengja. Trúin á mannkærleikann, sem er kjarni kristindómsins, hefur enn ekki að öllu leyti sigrað. Henni var að verulegu leyti fórnað á altari valdsins. Heimurinn staðnaði, frelsinu var glatað – og þá hófust hinar andlegu miðaldir.

Á tíð Augustínusar höfðu hinar eiginlegu miðaldir enn ekki hafist. Rómalyður var þá að taka kristna trú. Það varð því vandamál Augustínusar að boða hina nýju trú þannig, að hún gæti unnið hug rómverskra menntamanna, sem hann sjálfur þekkti svo vel. Til að slíkt mætti takast, sá Augustinus, að hann varð að boða trúna á máli heimspekinnar. Sú tunga var honum heldur ekki framandi. Hann gekk því í smiðju til hinna miklu heimspekinga fornaldarinnar, einkum Platós. Þar var að finna víðfeðma heimsskoðun, sem lagði áherslu á andann að baki skynjunar og reynslu. Þar var litið á manninn sem líkama og sál, tilveruna sem anda og efni. Þar var að finna heimspekilegar sannanir fyrir framlaldslífi og ódauðleika sálarinnar, og var þar ekki bæði talað um syndafallið og fullsælu á himnum?

Í heimspeki Augustínusar rennur þetta allt saman við kenninguna um þrenninguna og boðskap ritningarinnar. Þar mæta

Plató og Aristóteles hinum kristnu lærifeðrum Athanasiusi og Ambrosiusi. Augustinus skoðaði það sem hlutverk sitt að sameina heimspeki og trú. En tókst honum það til fulls?

Guð, boðaði Augustinus, er hinn æðsti sannleikur. Þessi sannleikur, sem er eilífur og óhagganlegur, býr einnig í sál mannsins. Skynsemin er auga sálarinnar. Hlýtur því ekki hin sanna heimspeki hennar og hin sanna trú að vera eitt? Hvers vegna ætti trúmaðurinn að fordæma skynsemina? Eru ekki einnitt þær lífsverur, sem gæddar eru skynsemi, hinar einu, sem eiga sér trú? Skynsemin er trúnni nauðsynleg – og trúin skynseminni. Skilningur leiðir til trúar, – trú leiðir til skilnings. „Við verðum,“ segir Augustinus, „að skilja til að trúa og trúa til að skilja. Sumu trúum við ekki, nema við skiljum það, annað skiljum við ekki, nema við trúum“. Ekki getum við þó búist við því að dómi Augustinusar, að við skiljum allt, sem mönnum ber að trúa. Þess vegna verða menn, þegar svo ber undir, að beygja sig undir leiðsögu kirkjunnar, sem á að vera fulltrúi Guðs á jörðunni. Þetta kenndi Augustinus um trú og skynsemi: Lind skynseminnar og lind hinnar guðlegu opinberunar (trúarinnar) renna báðar um farveg mannlegrar þekkingar.

Augustinus telur ástæðulaust að efast um tilveru sálarinnar og Guðs. Jafnvel efinn er hugsun, og hugsunin sannar tilveru sálarinnar. Jafnvel efinn um sannleikann sannar, að sannleikurinn er til. Og Guð er sannleikurinn. Þannig sannar, finnst Augustinusi, jafnvel efinn tilveru sálarinnar og Guðs.

Augustinus notar rök Platós, sem alþekkt voru á hans tíð, til að sanna ódauðleika sálarinnar. Hún á sér engin endalok. Hins vegar hafnaði Augustinus kenningu Platós um fortilveru og taldi sálina eiga sér upphaf í tíma; vera skapaða og hafa ekki verið til um eilífið. Á hans dögum skiptust menn í tvo hópa með tilliti til þessa vandamáls um uppruna sálarinnar. Sumir héldu því fram,

að sál barnsins líkt og líkaminn hefði skapast af sálum foreldra-anna. Það hefði því aðeins þurft að skapa sál Adams. Aðrir trúðu, að Guð skapaði nýja sál í hvert sinn, sem barn fæddist. – Augustinus var ekki alls kostar ánægður með þessar kenningar, en gefur samt ekkert endanlegt svar.

– Auk sálarinnar er maðurinn hold. Andinn stjórnar holdinu, en hvernig það gerist, er Augustinusi óskiljanlegur leyndardómur.

Guð er upphaf allra hluta, og ekkert getur verið til án hans. Í vitund hans eru allar veraldir. Hann skapar alla hluti að vilja sínum. Vilji hans er frjáls, en eðli hans er óhagganlegt og ákvarðanir hans því óhagganlegar. Hann skapar allt með hugsun sinni einni.

Um þetta eru heimspekingarnir Plató og Augustinus sam-mála, en biskupnum Augustinusi finnst hann þurfa að gera brag-arbót, svo að ekki verði hann ásakaður um sömu villu og kirkju-þingin dæmdu suma hina fyrri kirkjufeður fyrir. Til að komast hjá því leggur hann áherslu á að greina skýrt milli Guðs og ver-aldarinnar. – Guð skapaði veröldina úr engu boðaði hann. Hún er ekki líkami Guðs, eins og margir heimspekingar álitu. Ver-öldin hefur ekki alltaf verið til. Hún er sköpuð í upphafi tímans. Tími og rúm eiga sér líka upphaf og eru sköpuð. Í-Ívorugt er til hjá Guði. Hvort tveggja skapar hann, um leið og hann skapar efnið og veröldina. Heimspekingurinn Augustinus sér að vísu, að erfitt er til dæmis að hugsa sér Guð fyrir utan rúmið, fyrir utan alheiminn. En biskupinn Augustinus minnir á, að skiln-ingur mannsins er takmarkaður og að tilgangslaust sé að spyrja of mikið um hin æðstu rök. Augustinus reynir að sameina trú og heimspeki. – En víða má benda á mótsagnir hjá honum, sem eðli-legt virðist að skýra með innri átökum milli trúmannsins og heimspekingsins. Ef trú þýðir að játa sannleiksgildi kennisetn-

inga kirkjunnar (dogmanna), þá virðist mörgum vandasamt að sameina trú og heimspeki. En eru þessar kennisetningar nokkuð annað en ný heimspeki, sem rekst á gamla heimspeki, mótsagnir skynsemi gegn skynsemi?

Ef trú þýðir aftur á móti annað og meira en kennisetningar, ef trú er sama og djúp innri reynsla einhvers, sem skynsemin þekk-ir ekki ein út af fyrir sig, er líklegt, að frá því sjónarmiði séð gætu fleiri orðið sammála Augustinusi um, að hin sanna trú sé hin sanna heimspeki.

Í siðfræðinni reynir Augustinus að miðla málum milli leiðtoga frumkristninnar og Rómalyðs. Leiðtogar frumkristninnar vildu, að kristnir menn fórnðu allri veröldinni fyrir perluna dýru, hinn djúpa leyndardóm. Þeir vildu, að kristnir menn deildu með sér eigum sínum og söfnuðu ekki auði. Öll kaupsýsla var þeim fjarri skapi. Þeir sneiddu hjá stjórnámum, og hernaður og valda-barátta var þeim ósamrýmanleg kenningu Krists. Þeir þorðu jafnvel ekki að gera sig að dómurum yfir meingjörðarmanninum. – Og að lokum. Sá, sem ætlaði að helga sig boðun fagnaðarerindisins, varð að sigrast á freistingum holdsins og lífa ókvæntur.

Sá Rómalyður, sem var að taka kristna trú á dögum Augustinusar, var öðrum háttum vanur. Þar stunduðu menn margs konar kaupsýslu og deildu um brauðið. Þar voru auðmenn í hávegum hafðir, en fátæklingar litnir hornauga. Rómverjar voru vanir að stjórna og fúsir til valda. Þeir voru vanir að kveða upp dóma, harða dóma, en að því er sumir segja, réttláta. Mannvíg og hernaður var þeim jafnsjálfsagt og óhjákvæmilegt sem ástir og hjúskapur.

Augustinus fer meðalveginn. Hann var mótfallinn því, að allir skyldu eiga jafnan auð. Auðsöfnun er ekki að hans áliti alröng. Bæði ríkir og snauðir geta orðið sáluhólpnir. Auðurinn getur þó

orðið mannum hefndargjöf og hindrað hann á leið fullkomunarinnar. Fátækur maður stendur þeim ríka að jafnaði fram-
ar.— Best er að forðast auðsöfnun, — en ef það er ekki hægt, að
forðast þá að minnsta kosti að verða þræll auðsins.

Augustinus telur ekki, að stjórnmál séu kirkjunni óviðkom-
andi: Ríki mannanna byggist á eigingirni og virðingarleysi fyrir
Guði. Borg Guðs er byggð á kærleika og óeigingirni. Hið verald-
lega ríki fer oft villt vegar, — en kirkjan er óskeikul. Þess vegna á
ríkið að beygja sig undir leiðsögn kirkjunnar. Ekki samþykkir
Augustinus heldur að öllu leyti einlífskenningu frumkristninnar.
Að vísu er einlífið æðra, — en hjónaband er ekki rangt, — þvert á
móti er það helgidómur, eitt af sakramentum kirkjunnar.

Þannig er Augustinus tákn þeirrar málamiðlunar, sem sið-
fræði frumkristninnar gerir við Rómverja.

En ofar þessu öllu skín þó í þessum boðskap Augustinusar
leiðarstjarna mannsins, hið æðsta takmark hans, samfélag
mannsins við Guð. Kærleikurinn er máttugasta aflið, sem lyftir
manninum til þess himnaríkis, þar sem þetta samband verður að
veruleika.

En fyrst alnáttugur og algóður Guð er orsök allra hluta —
hvernig stendur þá á hinu illa í heiminum? Þessu getur August-
inus ekki svarað svo, að menn geri sig almennt ánægða með skýr-
inguna. En Augustinus gefur þrjár skýringar á hinu illa. Í fyrsta
lagi er hið illa ekki til, nema sem skortur á hinu góða. Hið góða
er eðli Guðs og allrar tilverunnar, einnig mannsins. En þetta eðli
kemur ekki alls staðar fram að öllu leyti, vegna þess að einhver
hluti þess er horfinn eða óvirkur. Þetta verður til þess, að skugg-
ar verða í heimsmyndinni. Málarinn getur aðeins skapað mynd
með því að nota andstæða liti og skapa með ljósi og skuggum
samræmi í listaverkið. Guð þarf einnig á skuggum að halda í sína
mynd. Í þriðja lagi, segir Augustinus, er hið illa í samskiptum

mannanna þeim sjálfum að kenna – þeim og föllum englum. Hið illa í manninum er til, vegna þess að Guði hefur ekki verið hlýtt, og mennirnir hafa með því afneitað einhverju af hinu góða eðli guðs og þá um leið einhverju af sínu eigin eðli. Þar sem ljós hins innra guðdóms skín ekki lengur, verður myrkur.

Þannig er hið illa ekki til nema sem privatio boni, glötun hins góða. Versta ógæfa, sem manninn getur hent, er privatio Dei – að snúa frá Guði og afneita honum í hugsun, orði og athöfn.

Guð gaf manninum frjálsan vilja. Hann gaf honum einnig ódauðlega sál, góðvild, helgi og réttlætiskennd. Hinn fyrsti maður misnotaði frelsið, þess vegna missti hann það, um leið og hann gekk hinn breiða veg. Og hann missti einnig hinar guðlegu gáfur sínar. Hann hafði frjálsan vilja, en missti frelsi sitt, vegna þess að aðeins góður vilji getur verið frjálss og í samræmi við eðli mannsins. Mannkynið allt féll með Adam, því að hann var allt mannkynið. Síðan eru allir menn bundnir erfðasyndinni og geta ekki orðið hreinir aftur nema fyrir náð. – Sumir menn eru fullir góðvildar og vilja hjálpa öðrum og bæta heiminn. Þeir munu hljóta náð Guðs og verða þegnar í borg hans á himnum. Aðrir menn eru illviljaðir. Þeir munu tortímast. Hið illa og hið góða berst um manninn í manninum sjálfum, og um úrslit þeirrar baráttu getur enginn sagt fyrr en á stund dómsins. Til að hjálpa manninum í þessari baráttu sinni hefur Guð komið til manna með því að senda Krist til jarðarinnar og veita honum vald til að lækna sjúka og fyrirgefa.

Þannig kenndi heilagur Augustinus í byrjun fimmtu aldar. Og hófaspark framandi og siðlítilla herja, sem komnir voru að öllum borgarhliðunum til að kveða upp dóm yfir Rómarveldi, gáfu orðum hans ósigrandi þunga. – Og þau áttu jafnvel eftir að sigra sigurvegarana.

Pierre Abelard

I

Margir sagnfræðingar hafa haldið því fram, að engin heimspeki hafi verið til á miðöldum nema skólastikin – og orðið hefur í samræmi við það verið þýtt miðaldaheimspeki. Þetta er þó ekki alls kostar rétt. Miðaldirnar voru auðugri að menningu, þótt myrkar væru, en ætla mátti eftir námsbókum okkar að dæma. Fulltrúar arabískrar heimspeki, svo sem Avempace, Abubacer og Averroes, fluttu indverskrar, persneskar (sufisma) og grískar heimspekiahugmyndir einkum gegnum Spán inn í menningarlíf álfunnar og höfðu meiri áhrif á vestræna menningu en enn er almennt viðurkennt. Þá voru einnig uppi dulspekingar eins og Hugo St. Victor, Meister Eckhart og Johannes Tauler. Þar átti og algýðistrú sína fulltrúa eins og Joachum ábóta í Flóris og Amalric frá Bennes, guðfræðiprófessor í París. Þá átti gyðingleg heimspeki einnig sína fulltrúa eins og Moses Maimonides. – Og síðast, en ekki síst, áttu miðaldirnar vísindalega sinnaða menntamenn eins og John Peckham, Alexander Niekham, Alfred Sarchel, Roger Bacon og Witelo.

Af þessu má sjá, að skólastikin er ekki hin eina heimspeki mið-aldanna, þótt hún skipi þar öndvegið. – Í skólum Karla-Magnúsar Frakkakonungs var sá, sem lærður var í „trivium“ (málum, heimspeki og mælskufræði) og „quadrium“ (reikningi, flatarmálsfræði, tónfræði og stjörnufræði), kallaður „scholasticus.“ – Á miðöldum var þetta virðingarheiti, og farið var, er tímar

liðu, að nota þetta um alla lærða menn. – Á endurreisnartímunum hins vegar varð þetta skammaryrði um mann, sem tamdi sér rök orðhengilsins, var andlegt ígulker lærdómsbókanna og trúði blint á bókstafinn.

En skólastikin glímdi við sín eigin vandamál, sem á miðöldum skipti mannfólkið engu minna máli en viðkvæmustu deilumál okkar tína. Líf eða dauði var oft undir því kornið, hvort menn snerust með þeim eða móti, því að fyrir trúarlegar hugmyndir sínar voru menn á miðöldum reiðubúnir að úthella blóði, ef ekki sínu eigin, þá að minnsta kosti annarra. – Þessi höfuðvandamál skólastikurinnar voru fjögur:

1. Sambandið milli trúar og skynsemi, 2. sambandið milli vilja og skynsemi, 3. sambandið milli náttúru mannsins og náðarinnar og 4. kenningin um „frummyndir“ (universalia).

Sambandið milli trúar og skynsemi og um leið (þótt það þurfi ekki að eiga neitt sameiginlegt nema nafnið) sambandið milli guðlegrar opinberunar (guðspjallanna) og skynseminnar var höfuðatriðið. Leiðtogar kirkjunnar, sem voru einráðir í andlegum málum, aðhylltust þá skoðun, að hlutverk skynseminnar væri aðeins að skýra ritninguna, og væri því skynsemin þerna hins opinberaða orðs. – Á þrettánda öld fór sambandið milli skynsemi og trúar að þýða sambandið milli hins gríska heimspekings Aristótelesar og kennisetninga kirkjunnar. Eftir það var það höfuðviðfangsefni lærðra manna að útskýra heimspeki Aristótelesar í ljósi guðfræðinnar, og með því varð Aristóteles gerður einn af postulum kristinnar heimspeki.

Nátengd vandamálinu um sambandið milli trúar og heimspeki var deilan um sambandið milli vilja og skilnings.

Álitið var, að trúin væri rót viljans og skynsemin rót skilningsins. Allir kristnir heimspekingar vörðu kenninguna um frjálsan vilja mannsins til að velja og hafna, því að hún var óhjákvæmileg

skýring á syndafallinu og ófarnaði mannanna. Þess vegna var líka viljinn talinn æðri skilningnum, alveg á sama hátt og trúin var talin æðri skynseminni. Hins vegar reis um það ágreiningur, hvort viljinn væri algerlega óháður eða hvort hann væri háður vitundinni um, hvað væri gott og hvað væri illt, – með öðrum orðum háður skilningnum. Þetta vandamál skólastikurinnar varð enn flóknara vegna þeirrar kenningar, að viljinn stjórnaðist af guðlegri náð, sem gerði viljann góðan og leiddi því manninn inn á veg sáluhjálpar og fullsælu. Og þetta leiddi aftur af sér nýtt vandamál: Hvaða samband er á milli náttúru mannsins og náðarinnar? Afstaða kirkjunnar var sú, að náttúra mannsins væri ofurseld syndinni, manninum yrði ekki bjargað frá syndum sínum nema fyrir náð.

Hið fjórða höfuðvandamál skólastikurinnar var, hvort til væru „frummyndir“ (universalar).

Sókrates og Platón kenndu, að frummyndin MAÐUR stæði að baki allra hinna ólíku einstaklinga. Þannig ætti allt sína frummynd. Á miðöldum barst þessi þekking til lærðra manna, þegar Boethius þýddi á latínu inngang Porfyrísar að heimspeki Aristótelesar. Þar stendur: „Eru þær til í raun og veru, eða eru þær aðeins til í hugum manna? Eru þær úr efni eða efnisvana? Eru þær veruleiki óháður því, sem við skynjum, eða eru þær aðeins í því og hluti þess?“ Úr þessum jarðvegi uxu kenningar kirkjunnar um frumhugmyndir: Ofar mönnum var til MAÐUR sem sjálfstæður veruleiki, óháður einstaklingum. (Þessi frummynd birtist á jörðinni sem ADAM). Á sama hátt er talað um „frumsyndina“, sem sögð var sjálfstæður veruleiki óháður syndum einstaklinganna. Kennt var einnig að þrenningin væri slík frummynd – og væri því um leið eining. – Og síðast, en ekki síst, var kirkjan sjálf slíkur æðri veruleiki og var því til óháð söfnuði sínum. Kirkjan sem stofnun er sköpuð í líki þessarar frummyndar, og trú hennar

er því ekki til orðin vegna trúarsannfæringar safnaðarins, – því að hún er honum æðri og óháð. Þetta var sjónarmið rétttrúaðra. – Ýmsir heimspekingar, svo sem Roscillinus, andmæltu og héldu því fram, að engar frummyndir væru til nema sem nafn eða tákn. – Til væru aðeins einstaklingar, sem allar heildir væru byggðar upp af. Þá kenningu dæmdi kirkjan hina verstu trúvillu, því að heimspekingar rétttrúnaðarins sáu, að af þessu leiddi, að MAÐ-URINN varð þá aðeins sameiningartákn allra manna og því aðeins orð og enginn sjálfstæður veruleiki óháður mönnunum sem einstaklingum. Frumsyndin varð þá aðeins nafn og ekkert til nema persónulegar syndir. Þrenningin hlaut þá að vera þrjár persónur og ekki eining. Kirkjan var þá aðeins til sem söfnuður, sem misvitrir og misjafnir menn fylltu, og trú hennar og „dogmur“ mannasetningar einar.

Þessi fjögur atriði, sem hér hafa verið nefnd, voru eins og fyrr segir meginviðfangsefni skólastikunnar, og hundruð lærðra manna veltu þessum gátum fyrir sér um aldir og gera margir enn. Flestir þessara manna eru nú gleymdir. Sumra er þó enn minnst. Meðal þeirra má nefna Duns Scotus Erigena, sem talinn er upphafsmaður skólastikunnar, þótt hjá honum gæti mikilla áhrifa algyðistrúar og nýplatónisma, Anselm (1033-1109) erkebiskup í Canterbury, John Duns Scotus og Tómas Aquinas, – en með honum rís skólastikin hæst, Sumir munu þó telja, að eftirminnilegastur allra þessara heimspekinga sé Pierre Abelard.

II

Í Pére Lachaisekirkjugarði í útjaðri Parísarborgar er leiði þekktasta heimspekings 12. aldar. Legsteinninn skýrir að nokkru frá leyndardómi þessarar frægu grafar, – hvers vegna Abelards er minnst, þegar flestir hinir, sem samtíðin þekkti svo vel, eru

gleymdir. Á legsteininn er skráð: „Hér, undir sama steini, hvíla Pierre Abelard, stofnandi þessa klausturs, og fyrsta abbadísinn, Héloise. Þau voru áður sameinuð í lærdómi, gáfun, ást, ófarsælu hjónabandi og iðrun – og nú, að við vonum, í eilífri hamingju. Pierre lést 21. apríl 1142, Héloise 17. maí 1164.“

Pierre Abelard er fæddur í Pallet nálægt Nantes í Frakklandi. Hann var aðalsættar, borinn til að bera sverð, – en kaus sér bókina og pennann. Ungur að aldri hafnaði hann frumburðarrétti sínum og yfirgaf fjölskyldu sína til að leggja af stað út í heiminn og leita sér þekkingar í þeim tveimur greinum almennra vísinda, sem markverðust þóttu á hans tíð. En þær voru guðfræði og þerna hennar, díalektíkin, eins og heimspeki þá var nefnd. Á þessum tímum var þekkingu ekki neytt upp á nokkurn mann. Þvert á móti urðu menn að leita hennar, og félítill ungmenni gengu langar og margar dagleiðir til að ná til fræðara, sem veitt gæti þeim tilsögn.

Í fjarlægð sá Abelard í draumsýnum sínum hina dýrlegu París, menningarborgina og hásæti hinnar æðstu visku. Það sæti var skipað hinum frægasta kennara, heimspekingnum William Champeaux. Hann var tekinn að eldast, – en ríkti enn í gamla Notre Dame skólanum sem konungur andans. Þangað komu æðstu menn veraldarvaldsins til að fræðast og leita ráða hins gamla þular.

Til þessa manns stefndi hugur Abelards, en hann gekk þó ekki beint að hásætinu. Fyrst varð hann að læra vopnaburð hins díalektíska riddara í mörgum og hörðum brýnum við andans menn úti á landsbyggðinni. Einkum lærði Abelard mikið hjá hinum fræga Roscellinusi. Rökfimi þessa kennara var einstök ekki síst þegar hann sannaði nemendum sínum, að „frummyndir“ væru ekki til. Fyrir það og fleira hafði Roscellinus þegar verið dæmdur fyrir villutrú bæði í London og Soissons. Abelard var flugnæmur

og vakti mikla athygli fyrir mælsku, rökfimi, skörulegan flutning og fyrirmannlegt fas. Allt þetta jók hug Abelards, og hann taldi loks tíma kominn til að nálgast hásætið og setjast þar við fótiskör meistarans William Champeaux. Þar voru fyrir námsmenn hvaðanæva að úr fjarlægustu löndum og er talið, að hinn öri vöxtur Parísar hafði stafað af því aðdráttarafli, sem hún hafði á unga menntamenn. Abelard hlustaði aftur og aftur á ræður þessa heimspekings. Honum duldist ekki styrkur hans. – En William hélt því skilyrðislaust fram, sem Roscellinus hafði afsannað, að til væru frummyndir. Og Abelard sá ekki betur en einmitt hér gæti hann sjálfur sigrað William Champeaux. Abelard undirbjó árás á sjálft hásætið. Hann beið eftir tækifæri, og næst þegar meistarinn kom að kenningu sinni um frummyndir, reis Abelard upp til andmæla. William Champeaux varð í fyrstu undrandi, síðan reiður, og þegar Abelard hélt lengra áfram ræðu sinni, læddist jafnvel að honum grunur um, að þetta hásæti hans væri reist á sandi. Þótti öllum Abelard fara með sigur af hólmi. En sigur er ekki alltaf hamingja. Abelard rekur síðar allan ófarnað sinn í lífinu til þessarar stundar, þegar hann sigraði þennang amla meistara og skapaði sér með því marga áhrifamikla óvini. Honum þótti líka ráðleggra að fjarlægjast París og fór til Melun, þrjátíu mílur þaðan. Fylgdu honum þangað margir menntamenn og gerðust lærisveinar hans. En París ögraði honum, og skömmu síðar flutti hann skóla sinn að Corbeil, sem liggur mitt á milli Melun og Parísar. Gengu þá margir menntamenn milli Corbeil og Parísar til að bera saman kenningar þeirra höfuðandstæðinganna, og urðu deilur háværar.

Ekki lagði þó Abelard aftur til atlögu við höfuðborgina. Áreynslan varð honum of mikil, og hann varð að draga sig í hlé. Hvarf hann þá til fæðingarhéraðs síns. Þar dvaldist hann í tvö ár. Að því er virðist notaði hann allan þennan tíma til að undirbúa sig undir lokaátökin við William Champeaux. Þegar hann þótt-

ist ferðbúinn, fór Abelard beint til vígvallarins í París. En William hafði þá líka þótt nóg komið og var flúinn af hólmi til Saint Victor, þar sem hann hafði stofnað skóla í mælskufræði. Abelard varð þó að gera upp sakirnar. Hann fór því til Saint Victor, fann þar sinn gamla meistara, hlýddi ræðu hans og beið, þar til komið var að kenningunni um frummyndir. Þá skoraði hann William á hólmi í þessu höfuðmáli þeirra tíma. William gekk nauðugur til leiks, og hann hafði greinilega verið búinn að sjá, að kenning hans um frummyndir stóðst ekki. Hann hafði nægilegan manndóm til að viðurkenna það opinberlega, að sér hefði skjátlást í þessu máli, þó að hann væri ekki Abelard algerlega sammála. Hinn lærði heimur sneri þá allur baki við honum, svo að hann varð að yfirgefa hásetið. Hann hafði fengið skólann í Notre Dame einum lærisveina sinna í hendur. En nú vék sá úr sæti fyrir Abelard. Hann hafði verið krýndur til konungs í hinum lærða heimi, en sat þó skamma stund, áður en hann flutti sig um set til Latínuhverfisins, sem þá var frægt fyrir lausingja og siðlausa munkka.

Abelard þoldi engan, sem gerði kröfu til að teljast honum jafnsnjall. Frægasti guðfræðingur aldarinnar, Anselm biskup, kenndi við mikinn orðstír í Laon. Abelard lagði því mikla stund á guðfræði til þess síðar að geta farið til Laon og þreytt mælskulist sína við Anselm. Það gerði hann og var svo sigursæll, að honum fór að stafa hætta af kirkjunni. Abelard stóð nú á tindi frægðar sinnar. Hann sagði sjálfur síðar, að þá hefði hann talið sig hinn eina sanna heimspeking veraldarinnar og ósigrandi.

En þá kom Héloise. Hún var kvenna fegurst og talin ein gáfðasta kona síns tíma. Að lærdómi stóð hún fáum að baki, jafnvel ekki Abelard. Hún kunni latínu, grísku og hebresku. Fas hennar allt var frjálsmannlegt og þó virðulegt. Abelard, sem farinn var að nálgast fertugt og virðist ekki hafa haft mikinn tíma

frá bardaga sínum í díalektíkinni til að hugsa um konur, varð ástfanginn við fyrstu sýn. Sú ást virtist gagnkvæm. Héloise var þá átján ára að aldri og bjó hjá föðurbróður sínum, Fulbert. Þann mann hitti nú Abelard að máli og bauð honum að gerast kennari bróðurdótturinnar gegn því, að hann fengi samastað í húsi hans. Kvað Abelard sér þykja húshald þreytandi og kvað það taka of mikið tíma frá vísindum sínum. Fulbert var ánægður með að fá jafnfrægan gest í hús sitt – sem auk þess gæti annast frekari uppfræðslu frænku sinnar í díalektíkinni. –

Og Abelard fór að kenna Héloise díalektík. Menn veittu því eftirtekt, að Abelard tók að sneiða hjá heimspekilegum þrætum í fyrsta sinn á ævinni. Og sumir, sem fóru hjá húsi hans, fullyrtu, að hann væri jafnvel farinn að syngja ástaljóð til Héloise, ljóð, sem hann orti til hennar sjálfur. – Abelard var heldur enginn viðvaningur í ljóðagerð, því að hann hafði iðkað skáldskap frá unglingsárum. Og ljóð hans bárust út og voru sungin á götum Parísar. Allir Parísarbúar fylgdust með því, sem fram fór í húsi Fulberts, – að honum einum undanskildum. Fulbert var maður siðavandur, og lauslæti var dauðasynd að hans áliti. Æði hans var óstjórnlegt, þegar hann loks komst að því, sem fram fór í húsi hans. Héloise var þá þunguð. Abelard var rekinn úr húsinu, en Héloise bauð Fulbert byrginn. Hún kvaðst fagna því að eignast barn með Abelard. Hún hikaði ekki við að segja, að það væri heiðarlegra að vera ástmey Abelards en eiginkona hans, því að hjónaband yrði heimspekingi alltaf fjötur um fót – líkt og Sókratesi. Hins vegar kvaðst hún heldur vilja vera hjákona Abelards en drottning hins voldugasta konungs.

Nótt eina kom Abelard að húsi Fulberts og tókst að nema Héloise á braut, og komust þau til systur hans í Bretagne. Þar ól Héloise son.

– Abelard vissi, að maður, sem var altekinn jafnmiklum réttlætishroka og Fulbert, mundi hyggja á hefndir. Hann fór því til

hans og leitaði sátta við hann. Bauðst hann til að giftast Héloise, en þar sem giftingin, ef kunn yrði, mundi meina honum að komast til frama sem kirkjunnar maður, en það var einmitt ætlun hans, þá varð það, að samkomulagi, að giftingunni yrði haldið leyndri. Héloise var mótfallin því að bindast Abelard með hjúskapareiði. Voru bönd ástarinnar ekki nógu sterk? En Abelard beygði sig ekki fyrir fortölum hennar, og hún fór loks að vilja hans. Giftingin varð þeim báðum að falli. Fulbert gat ekki með neinu móti þagað yfir giftingunni, svo að menn skyldu ekki halda, að nokkur úr hans húsi lifði ósiðlegu líferni. Héloise hins vegar neitaði, að hún væri gift Abelard. Vegna ofsókna Fulberts hrökkluðust þau til klaustursins í Argenteuil. Héloise klæddist þar sem nunna án þess þó að hafa unnið klaustureiðinn. Fundum þeirra Abelards og Héloise bar þar oft saman. Fulbert varð enn æfari. Hann bjóst við, að nú ætlaði Abelard að koma Héloise í klaustur og hann sjálfur yrði brennimerktur ósannindamaður. Hefnd hans var svo grimm, að jafnvel Parísarbúum á dögum grimmdarinnar þótti nóg um. Fulbert leigði sér nokkra óbótamenn, og tókst þeim um nótt að komast inn í svefnherbergi Abelards og ráðast að honum í rúminu. Tilgangurinn var að ganga þannig frá honum (eftir fyrirmælum Fulberts), að hann gæti hvorki flekað Héloise eða nokkra konu framar. Abelard var leikinn á þann hátt, að hann var nær dauða en lífi. – En siðferði hins réttláta manns Fulberts var fullnægt. Á einni nóttu hafði allt líf þeirra Héloise og Abelards hrunið í rústir. Skömmu síðar vann Héloise klausturseiðinn.

Þegar Abelard náði sér að nokkru leyti aftur, beið hans nýtt stríð úti í hinum lærða heimi heimspeki og trúar. Menn, sem óttuðust leitina að sannleikanum, reyndu þar að koma honum á kné og fá hann dæmdan fyrir villutrú.

Abelard byrjaði að kenna aftur, og bækur hans fóru að birtast:

Samtal milli heimspekings, gyðings og kristins manns og Já og nei (Sic et non) vöktu mikla athygli. Þar er sá háttur á, að höfundur leggur aðeins fram meðrök og mótrök í hverju máli og lætur lesandann svo um að dæma. Bók hans um þrenninguna vakti þó mesta athygli, og varð sú bók til þess, að Abelard var kallaður til trúvillingadómsins í Soissons. Abelard var þar varn-
arlaus og neyddur til að afneita bókinni og brenna hana á báli. Eftir það var hann á ýmsan hátt ofsóttur af kirkjunni og varð meðal annars að hrökklast frá klaustrinu í St. Denis til Parísar. Þar var hann um stund látinn óáreittur gegn því loforði, að hann gerðist einsetumaður. En hús einsetumannsins í Paraclete – en svo var hús hans nefnt – fylltist brátt af menntamönnum, sem komu til að hlýða á Abelard.

Fregnir af nýjum villukenningum bárust til eyrna Bernard Clairvaux og Norbert Prémontré, sem þá voru helstu postular rétttrúnaðarins. Þeir stefndu honum öðru sinni fyrir dóm. En þá buðu munkarnir í St. Gildas í fæðingarhéraði hans honum að gerast ábóti hjá þeim. Abelard þá boðið. Paraclete, sem var eign hans, breytti hann þá í nunnuklaustur, og fyrsta abbadís þess varð priorinnan í klaustrinu Argentenuil, Héloise.

Brátt varð Abelard, vegna tungu sinnar, að hrökklast frá klaustrinu í St. Gildas til Parísar aftur. Þar reyndist hættan síst minni. Bernard Clairvaux hafði nú farið vandlega gegnum bækur hans – og fordæmt þær. Endanlega skyldi Abelard drepinn! Honum var stefnt til dóms í Sens. En í stað þess að sækja hann, hélt Abelard til Rómaborgar til að biðja sér griða hjá páfa. Á leiðinni þangað gisti hann í klaustrinu í Cluny. Abelard var þá sjúk-
ur maður og langt leiddur, svo að ábótinn, Pétur góði, tók við honum. Vegna fyrirbæna hans var Abelard leyft að deyja í friði í klaustrinu. Fyrir dauða sinn skrifaði hann bréf „til systur Héloise, sem einu sinni var mér kær í þessum heimi.“ Andlátsbón

hans var að mega hvíla í sömu gröf og hún. Sú ósk var ekki uppfyllt fyrr en mörgum öldum síðar (1817). Þá var ösku þeirra blandað saman og hún grafin í kirkjugarðinum við Pére Laehaise í útjaðri Parísarborgar.

III

Pierre Abelard tók upp þá aðferð að ræða málín frá andstæðum sjónarmiðum, „dicta pro et contra“, eins og best kemur fram í riti hans „Sic et non“ (Já og nei). Á þann hátt reyndi hann að synda milli skers og báru milli dogma kirkjunnar og hinnar grísku heimspeki, sem hann dáði mjög. Taldi hann t. d. meiri skyldleika með kenningu Krists og hinna grísku heimspekinga en með kenningum Gamla testamentisins og hins nýja.

Abelard hélt því fram, að hinar margumtöluðu frummyndir væru ekki til nema í huga Guðs. Að vísu eru þær ekki algildar. Ef svo væri, hlytu allir menn að vera eins, – en það eru þeir ekki. Þess vegna eru frummyndir sem slíkar ekki til þar. Og utan einstaklinganna geta þær hvergi verið til nema sem hugmynd. En sem slíkar eru þær raunveruleiki (í huga guðs) og ekki tómtnafn. Þannig valdi Abelard hinn gullna meðalveg milli kennara sinna Roscellinusar, sem hélt fram, að frummyndir væru aðeins nafnið tómtnafn og ekki til, og William Champeaux, sem hélt fram hinni upphaflegu kenningu, að frummyndir væru sjálfstæður veruleiki.

Abelard er sannur skólastikus að því leyti, að hann trúði því, að opinberun og skynsemi væru í fullu samræmi hvor við aðra – jafnvel þótt menn gætu sennilega aldrei skilið til fulls, hvernig það mætti vera. En því, sem menn geta ekki skilið af hinu opinberaða orði, því verða menn að trúa. Þegar öllu er á botninn hvolft, öðlast menn þá ekki náðina vegna trúar? – Og ef menn skildu allt, – hvað væri þá eftir, sem menn þyrftu að trúa á? Án trúar er því ekki

hægt að umbuna mönnum! En Abelard talar ekki alltaf í þessum klerkslega tón. Í „Forspjalli guðfræðinnar“ (riti, sem var fordæmt á kirkjuþinginu í Sens 1140) talar hann af fyrirlitningu um þá, sem trúa öllu í blindni, sem þeim er sagt að trúa. Guð hefur gefið okkur skynsemi. Hvers vegna ættum við þá að vera hræddir við að nota hana?

Abelard hafði sínar eigin hugmyndir um þrenninguna (fyrir þær er *Introductio ad theologiam* einkum fordæmd), byggðar að nokkru leyti á grískum kenningum.

Þrenningin í hans augum er aðeins þrír eiginleikar guðdómsins. Faðirinn er hinn æðsti máttur. Sonurinn er logos, hugur Guðs, sem geymir allar hugmyndir, hin æðsta viska. Heilagur andi er heimssálin, sem er hin æðsta góðvild Guðs, er nær um alla tilveru.

Á þessu síðasta atriði byggir Abelard höfuðinntak siðfræðisinnar: Góðviljinn er hin æðsta dyggð mannsins, og hún er náðin, sem veitir manninum hlutdeild í guðdómnum.

Tómas Aquinas

Upp hallartröppur Rocca Secca gengur ung, ítölsk kona óstyrkum fótum í heimsókn til ungs manns, sem vill verða munkur.

Kastalinn Rocca Secca var höfðingjasetur Neapelríkis á Suður-Ítalíu. Hann stóð spölkorn utan við borgina Aquino. Í þessum kastala bjó Landúlfur greifi, frændi Friðriks Barbarossa. Greifynjan, Theodóra, var komin af norrænum konungum. Þessi ungi maður, sem vildi verða munkur, var sonur þeirra, Tómas Aquinas.

Tómas var borinn til auðs og mannaforráða. Hann var eftirlæti foreldra sinna, og við hann voru miklar vonir tengdar. Honum var því fengin hin besta menntun, sem völ var á, og aðeins 5 ára gömlum var honum komið til náms til frænda síns, ábótans í klaustrinu Monte Cassino. Munkarnir lögðu hina mestu rækt við uppfóstrun sveinsins þau níu ár, sem hann dvaldist í klausturskólanum. Að þeim tíma liðnum var Tómas að ráði foreldra og kennara sendur til skólans í Napolí og honum spáð miklum frama, jafnvel páfadómi: Ættin hafði fé og völd, hann gáfur og vinsældir. Tómas var fróðleiksfús, en festi þó ekki yndi meðal menntamannanna í Napolí. Hann leitaði aftur til einveru klaustursins. Hvað stoðaði maðinn að eignast allan heimin? Var ekki annað verðmeira, önnur verðmæti sannari en þau, sem mölur og ryð fá eytt og dauðinn heimtar aftur. Tómas taldi, að leiðin að þessum perlumiðum í djúpu sálarinnar væri leið svartmunksins, að hafna heiminum og lifa sem fátækur maður, sem reynir sitt besta til að hjálpa meðbræðrum sínum. Þess vegna

hvarf hann frá skólanámi sínu í Napólí og gekk í klaustur svartmunka (1244). Þetta olli foreldrum hans sárum vonbrigðum. Þau fengu þó ekki að gert. Móður hans var jafnvel neitað um að fá að heimsækja son sinn og tala við hann í klaustrinu. Foreldrar hans og bræður réðu þá ráðum sínum og urðu loks ásátt um, að nema hann á braut frá munkunum með valdi. Tveir bræður hans, sem voru yfirmenn í hernum, gerðu honum því fyrirsát á leið hans til Parísar, en þangað hélt Tómas fljótlega eftir að hann gekk í regluna, til að afla sér frekari menntunar. Þeir náðu bróður sínum á sitt vald og fluttu hann nauðugan með sér heim í höll foreldra sinna. Þar var Tómasi haldið fongnum í meira en heilt ár. Allar fortölur höfðu verið reyndar, en Tómas hélt fast við heit sitt við regluna og varð ekki haggað. Loks ákvað móðir hans að reyna, hvort fögur kona gæti ekki fengið hann til að skipta um skoðun.

Hin unga, ítalska fegurðardís opnaði dyrnar hljóðlega. Fanginn lítur upp. Það brennur eldur á arni við hlið hans. Hann virðir fyrir sér þessa fögru, hálfnöktu konu. Lærisveinninn á enn ekki þann innri styrk, sem sigrar freistinguna með hógværð. Konan er mjög falleg, – en hann skilur um leið, að þessi kvenmaður hefur verið sendur honum til að láta hann falla í snöru heimsins – til að fá hann til að svíkja eiða sína og hætta leit sinni að hinum dýra fjársjóð, sem er ekki þessa heims. Á þessari stundu finnst honum, sem hann verði í eitt skipti fyrir öll að velja milli jarðarinnar og himnanna. Hann sprettur skyndilega á fætur, þrífur eldibrand logandi af arninum, hefur á loft og æðir mót freistararum, sem skelfist þennan loga fordæmingarinnar og flýr. Ungi maðurinn brennir krossmark á dyr sínar, lokar að sér og hefur nám sitt að nýju.

Að minnsta kosti greifafrúin, móðir hans, skildi eftir þennan atburð, að til einskis var að reyna að telja syninum hughvarf.

Hann var kallaður til að verða munkur og hafði ef til vill hlutverk að vinna. Hún léði honum á laun reipi, svo að hann gæti komist undan út um hallargluggann og flúið á fund vina sinna.

Eftir þennan flótta var Tómas látinn óáreittur af ættingjum sínum. Hann hélt fyrst til Parísar til að halda þar áfram námi sínu. Eftir þriggja ára nám í París vildi Tómas enn leita á dýpri mið. Hann fór með Jóhannesi Teutonicus, leiðandi menntamanni í svartmunkareglunni, til Kölnar á fund eins mesta kennimanns miðaldanna, Alberts Bollstadt (1206-1280), sem nefndur var hinn mikli. Albertus Magnus var einn af þessum heimspek-ingum miðaldanna, sem bjó yfir menningararfði Arabans, heim-speki Gyðinga, Egypta, Persa og Indverja og barðist fyrir að þýða og skýra heimspeki Aristótelesar fyrir hinum kristna heimi miðaldanna. Til þessa manns fór Tómas Aquinas, hinn verðandi leiðtogi allra kaþólskra manna, til að leita hjá honum hinnar dýru perlu, sem jafnvel dauðinn getur ekki endurkrafið. Og hvert var svarið, sem hann fékk hjá hinum mikla meistara? Hver var lykill hans að dyrum hins æðsta leyndardóms? „Þegar þú biður,“ sagði Albertus við lærisvein sinn, „lokaðu þá dyrum þínum, það er að segja dyrum skynfæra þinna. Lokaðu þeim fyrir öllum hugrenningum og hugmyndum. Ekkert er Guði jafnpóknanlegt og kyrrlátur hugur, sem er laus við flökt og er ekki haldinn af neinu. Slíkur hugur breytist á vissan hátt í Guð, vegna þess að hann getur ekki hugsað um neitt og elskað neitt nema Guð. Sá, sem skilur sjálfan sig til hlítar og hefur sig þannig yfir sjálfan sig, stígur í sannleika upp til Guðs.“

Þetta var kjarni þeirrar visku, sem Tómas og vinur hans, Jóhannes, höfðu lagt á sig þriggja mánaða göngu til að nálgast. Ekki hafði Tómas verið lengi hjá meistaranum, þegar hinn síðarnefndi fór að sjá í Tómasi leiðtoga, sem valda skyldi straumhvörfum í andlegum málum. Hann vígði hann því inn í það aðalstarf

sitt að þýða Aristóteles og samræma heimspeki hans og kristna trú. Þegar Tómas Aquinas sneri aftur til Parísar (1252) varð hann brátt konungur alls hins lærða heims þeirra tíma. Konungar veraldarvaldsins komu til hans og ræddu vandamál sín. Hann var dómari, sem skar úr þrætum jafnvel hinna lærðustu, – jafnvel sjálfur páfinn í Róm ráðfærði sig við hann um guðfræðileg efni. Eftir tilmælum Gregoríusar páfa X skrifaði hann t. d. Summa contra gentiles, sem skráð var gegn heiðingjum. Engum manni, hvorki fyrr né síðar, hefur tekist jafnvel að efla kenningu kirkjunnar. Descartes, sem fann flestum guðfræðiritum í einhverju áfátt, undanskilur rit Tómasar Aquinas. Slíkur maður var ómissandi í sjálfri Rómaborg. Tómas fluttist þangað 1265 og hóf þar að rita mesta verk sitt Summa theologiae. En hans var víða þörf. Í París bar mjög á kenningum, sem ekki samræmdust rétttrúnaðinum. Sumir fylgdu Averroes og settu heimspeki Aristótelesar ofar opinberunum. Aðrir röskuðu jafnvæginu milli skynsemi og trúar með einhliða túlkun á heimspeki Augustínusar. Tómas Aquinas hélt því til Parísar 1268 og átti í mörgum og hörðum orrahríðum við þessa menn rétttrúnaðinum til styrktar. Árið 1272 var Tómas loks leystur úr þessari herferð og kallaður heim til hvíldar. En hvernig gat Tómas Aquinas, þjónn kirkjunnar, notið hvíldar í þessum stormasama heimi? Gríska kirkjan deildi við hina rómversku, og heiðingjar tróðu stræti Jerúsalem, hinnar helgu borgar. Gregorius X varð að kalla saman kirkjuþing í Lyon, til að jafna þar ágreininginn innan kirkjunnar, – og leggja á ráðin um nýja krossferð. Páfi kallaði Tómas Aquinas til þessa þings. Hann var þá farinn að heilsu, þótt hann væri enn ungur að árum (49 ára að aldri), en hlýddi samt kallinu og lagði upp í förina með nokkrum vinum sínum, ríðandi á asna. Það var hans síðasta för. Hann lést á leiðinni og náði aldrei til þings.

Með Tómasi Aquinas féll frá mesti heimspekingur mið-

aldanna. Hann hafði meiri áhrif á komandi kynslóðir en flestir aðrir. Nægir í því sambandi að benda á, að Leó páfi XIII gerði heimspeki Tómasar hina opinberu heimspeki katólsku kirkjunnar, og það er hún enn í dag.

Fjöldi heimspekinga og leiðtoga urðu síðar lærisveinar hans, en frægastur þeirra allra var ítalska skáldið Dante. Í hinu mikla verki sínu *Divina Commedia* sér skáldið þá Albertus Magnus og Tómas Aquinas standa hið næsta hásetinu í ríki hinna útvöldu (*Paradiso* X, 94-99).

Heimspeki Tómasar Aquinas

Með Tómasi Aquinas nær heimspeki kaþólsku kirkjunnar há-tindi sínum. Tilgangur hans, eins og annarra skólastikusa, er að sýna fram á, að skynsemin – og þá um leið hið rökræna samhengi tilverunnar, eins og það er séð í ljósi Aristótelesar, – sé í fullu samræmi við hið opinbera orð kirkjunnar. Þetta samræmi, segir Aquinas, getum við þó aldrei skilið til fulls. Því, sem við skiljum ekki, verðum við að trúa. Þessu er þannig fyrir komið vegna þess, að aðeins fyrir trú sína getur maðurinn öðlast náð, sem leiðir til sáluhjálp.

Trú og heimspeki hljóta af þessum sökum að fara ólíkar leiðir. Heimspekin rekur spor hinna ytri staðreynda til heimahúsanna,– hins innsta sannleika, sem er Guð. Trúin byrjar, þar sem heimspekin endar, og endar, þar sem heimspekin byrjar. Leið hennar liggur frá Guði til hins skynjaða heims. Það er margt, segir Tómas, sem heimspekin getur aldrei gert mönnum skiljanlegt, t. d. kennisetningarnar um, að veröldin hafi verið sköpuð í tíma, um þrenninguna og um helgidóma kirkjunnar. Þess vegna ber að skilja slíkar kennisetningar frá heimspekinni, þar sem hún getur hvorki sannað né afsannað þessa hluti. Þessi aðskilnaður trúar og heimspeki var formlega viðurkenndur á dögum Tómasar við Parísarháskóla, þar sem samþykkt var, „að enginn kennari í heimspeki skyldi ræða vandamál, sem heyrðu eingöngu guðfræðinni til.“

Margir guðfræðingar eftir hans dag, með Duns Scotus í broddi fylkingar, töldu, að allt sem við kæmi guðdómnum væri trúaratríði og yrði því að skilja frá heimspekinni. Aquinas gekk ekki svo langt. Hann telur þvert á móti, að unnt sé að sanna tilveru Guðs heimspekilega og að það sé einmitt höfuðverkefni allrar heimspeki.

Tómas Aquinas leggur fram fjórar sannanir fyrir tilveru Guðs, sem höfðu að vísu áður verið lagðar fram í Austurlandaheimspeki og einnig af heilögum Augustínusi og Aristóteles.

Í fyrsta lagi bendir Tómas Aquinas á, að allt eigi sér einhverja orsök. Að baki alls, sem hrærist, hlýtur, segir hann, að vera eitthvað, sem sett hefur það á hreyfingu. Þessi orsakakeðja getur ekki verið endalaus. Einhvers staðar hlýtur hún að byrja. Þess vegna hlýtur hin fyrsta orsök einnig að vera til, og þessi fyrsta orsök tilverunnar er Guð. – Í öðru lagi er í hinni ytri náttúru ekkert stöðugt nema breytingin. Þar koma allir hlutir og hverfa. Allir hlutir eru til orðnir úr einhverjum öðrum hlut eða hlutum. Á vissan hátt eru þeir því ekki raunverulegir. Hinn innri veruleiki hlýtur því að felast að baki þeirra. Hann er grundvöllur allra hluta. Þessi grundvöllur er Guð.

Í þriðja lagi er allt í tilverunni á mismunandi þroskastigi. Allt er misjafnlega fullkomið. Eitthvað hlýtur að vera fullkomnast. Hið fullkomnasta er hin fyrsta orsök, sem allt er runnið frá: guðdómurinn.

Í fjórða lagi bendir Tómas Aquinas á, að allt í tilverunni eigi sér eitthvert takmark og að baki allra lögmála náttúrunnar hljóti að standa ákveðnir vitsmunir. Alheimurinn á sér líka tilgang. Hann nær honum ekki af sjálfum sér. Sá máttur, sem stjórnar samræmi allrar tilverunnar, er ekki blind tilviljun, heldur einhver alvíska. Þessi alvíska er Guð.

Þó að heimspekin geti þannig sannað tilveru Guðs, þá getur sá best þekkt Guð, sem á sér sanna trú og einfalt og einlægt hjarta.

Tómas Aquinas viðurkennir hinn opinberaða boðskap guðspjallanna, að Guð hafi skapað allt, einnig efnið, úr engu. Hann kennir, að þessi sköpun eigi sér einnig upphaf í tíma, þar sem tíminn er skapaður um leið og veröldin og því ekki til á undan henni. Guð er hreinn andi, segir Aquinas, og efnisheimurinn

getur því ekki verið frá honum runninn, heldur hefur hann skapað hann úr engu.

Tómasi er ljóst, að þetta verður ekki sannað heimspekilega. – Þess vegna er þetta eitt þeirra mála, segir Tómas, sem menn verða að skilja frá heimspeki og styðjast í hennar stað við opinberun ritningarinnar. Þannig verður þessi kenning ekki heimspeki, heldur er hún trú.

Veröldin, sköpun Guðs, er hin besta af öllum hugsanlegum veröldum, því að verk hins fullkomna hljóta að vera fullkomin.

Guð skapaði efnisheiminn og æðri heima (ríki náðarinnar). Hann skapaði engla, mannssálir, dýrssálir og gróðursálir. Andinn hefur tekið sér bólstað í efninu og skapað gróður, dýr og menn. Gróðursálin og dýrssálin eru ekki eilífðareðli gæddar. Þær fæðast og deyja með líkama jurtarinnar og dýrsins. Mannsálin aftur á móti er ódauðleg. Hún er á þremur stigum. Fyrsta stig hennar stjórnar líffærunum. Við annað stig hennar er skynjun bundin. Hið þriðja er skynsemi og skilningur. Skilningurinn er óháður líkamanum og skilur hugmyndir. Þess vegna er sálin ódauðleg. Eftir líkamsdauðann lifa allir hlutar mannssálarinnar og mynda nýjan líkama. – Englarnir eru hreinir andar, sem byggja æðri heima.

Tómas Aquinas heldur því fram, að frummyndir séu veruleiki. Þær eru hugmyndir í huga Guðs. Annars staðar eru þær ekki til sem sjálfstæður veruleiki, heldur aðeins sem sameiginlegur kjarni einstaklinga. Sál mannsins getur skynjað þessar frummyndir jafnvel í því broti þeirra, sem maðurinn skynjar í sjálfum sér. Skynfæri manna og reynsla eru grundvöllurinn, sem þekking þeirra byggist á. En þetta eitt nægir ekki, til að sálin fái vitneskju um neinar frummyndir. Hinir æðri þættir vitundarinnar breyta skynjun og reynslu þannig, að hún verður eingöngu andleg (frummyndir) eins og sálin, og þess vegna getur sálin skilið og

skynjað frummyndir guðdómsins í brotagleri skynjunar og reynslu. Frummyndir hljóta því að verða hið vísindalega viðfangsefni mannsins, Ef þær eru ekki til, geta ekki verið til nein vísindi eða örugg þekking. Þá er enginn sannleikur til.

Hugmyndir Guðs (frummyndir) taka sér bústað í efninu. Þær byggja upp öll náttúruríkin. Þannig skýrir Aquinas hið fullkomna samræmi allra hluta. Þær leiða alla þróun. Þannig skýrir Aquinas, hvers vegna allt stefnir að ákveðnu marki til fullkomunar. – Frummyndir koma frá Guði, og þær blása eilífðarþrá í duft jarðarinnar og vekja vilja, sem stefnir til hins góða – til þess guðdóms, sem þær komu frá. – Eðli þessa guðsdóms er góðvild, ást og hamingja. Þetta er því einnig hið sanna eðli þess, sem guðdómurinn skapar. Tilgangur mannsins er að finna þennan guddóm í sjálfum sér, og í því er fullkomnun mannsins fólgin. Að þekkja Guð er því raunar sama og að þekkja sjálfan sig. Göfugasta verk mannsins er að hugsa. Göfugust allra hugsana er hugsunin um Guð. Með hugsun og hugleiðingu geta menn þekkt Guð. Þetta er þó ekki á allra færi. Menn geta líka þekkt hann vegna trúar sinnar. – En það geta ekki allir trúað, vegna þess að trúin er háð viljanum og hún getur orðið efanum að bráð. Menn geta þekkt Guð í bænum sínum, ef hjartað er opið og kann að elska. Hin æðsta þekking er þó innsæið. – Slíkri þekkingu á guddómnum ná menn þó ekki í þessum heimi, – aðeins í æðri heimum. Og þar varir hún að eilífu.

Guð blessar mennina með því að gefa þeim trú, von og þó einkum góðvild, því að þetta þrennt lyftir manninum til himins og veitir honum sáluhjálp. Bænin er lykill þessarar náðar.

Öll tilveran birtist á mismunandi stigum. Lægra stigið er ævinlega efniviður hins herra. Hið herra stig verður hugsjón og takmark hins lægra. Hinn frumstæði maður er efsta stig náttúrunnar. En hann er heiðingi og því næsta stig fyrir neðan hinn

andlega mann; hinn kristna mann. Þó er hann sá efniviður, sem hinn kristni maður verður til úr. Hlutverk kirkjunnar er með helgidómum sínum að bæta manninn og lyfta honum upp á hið andlega stig.

Á sama hátt og hinn kristni maður er æðri heiðingjanum, segir Tómas Aquinas, að guðfræðin sé æðri heimspekinni, kirkjan æðri ríkinu og páfarn æðri keisaranum. Maðurinn er félagsvera. Þess vegna verður hann að lifa í þjóðfélagi. Ríki er best stjórnað af konungi. Skylda konungs er að verja þegna sína og bæta hag þeirra, en þó fyrst og fremst að hjálpa þeim að ná hinu andlega takmarki sínu. Þess vegna er það höfuðskylda konungsins að styðja kirkjuna. Konungur og ríki verða að viðurkenna kirkjuna og páfarn sem hið æðsta vald á jörðinni.

Öndvegisverki sínu, Summa theologiae, lauk Tómas Aquinas aldrei. Það gerði hann af ráðnum hug. Tómas skildi að hið síðasta orð varð eigi skrifað eða sagt af mannlegri tungu. Fyrir hinum djúpa leyndardómi beygði vitrasti spekingur hinnar kaþólsku kirkju höfuð sitt í auðmýkt og hógværð, – hógværð, sem sumir fylgjenda hans aldrei skildu.

Giordano Bruno

Það gerðist á torgi einu í Rómaborg hinn 17. febrúar á því herrans ári 1600 eftir Krists burð. Á torginu stóð hlaðinn bálköstur. Kringum hann beið trylltur múgur.

„Guðleysingi,“ þrumaði tötralegur og rifinn betlari og ruddist upp að hliðinni á einum af fyrirmönnum Rómaborgar. Höfðinginn leit sem snöggvast á betlarann með velpóknun. Á þessum degi voru þeir bræður.

„Trúníðingur,“ öskraði ungur, rómverskur hermaður. „Trúníðingur og þorpari,“ og gamall, rómverskur fræðimaður, sem stóð við hlið hans, kinkaði kolli til samþykkis.

„Útsendari djöfulsins,“ gall í rolulegum manngarmi, sem plagaður hafði verið árum saman af andarteppu og takverkjum, sem hann kenndi árum hins illa. – Og það fór hrollur um konurnar, sem stóðu fyrir framan hann.

„Svikari,“ söngluðu nokkrir svartmunkar í kór. „Þú varst einn af okkur og nú. . . Látum okkur þetta að varnaði verða. Sjái hér allir menn, hvað of mikill lærdómur hefur í för með sér.“

Múgurinn var trylltur. Hann heimtaði hefnd, – hefnd yfir ópökkann, sem sagði, að himinfestingin, sem skilur milli manna og engla, væri ekki úr gleri, – já, meira að segja ekki til! – hefnd yfir þann, sem vefengdi óskekulleika hinnar kaþólsku kirkju, páfans og prelátanna, – hefnd yfir manninn, sem hló að heimspekingnum Aristótelesi – hefnd yfir guðleysingjann, sem sagði, að himinninn væri líka undir jörðinni, – hefnd yfir fíflað, sem sagði, að jörðin snerist.

Hver var hann, þessi glæpamaður, sem vakið hafði slíka reiði? Hverjir voru glæpir þessa manns, sem dæmdur hafði verið til að mæta dauða sínum á þennan hryllilega hátt?

Þarna birtust þeir loks, þjónar kirkjunnar og réttvísinnar. Þeir leiddu á milli sín fölleitan, en þó rólegan mann, næstum þóttalegan. Hendur hans voru bundnar. Þetta var skáldið Giordano Bruno. Skáldið og heimspekingurinn, sem barðist fyrir skoðanafrelsi, þar sem mannlegt frelsi var glæpur. – Múgurinn starir um stund og þegir. Prelátar ganga fram á móti honum með lítinn kross í hendi. Enn er e. t. v. ekki of seint að auðmýkja þennan mann, fá hann til að beygja sig, viðurkenna villu sína og óskeikulleika kirkjunnar. Sá dauðadæmdi horfir á prelátann með krossmarkið. Hugur hans hvarflar til Vesúvíusar, eldfjallsins, sem rís yfir fæðingarbæ hans, Nola, hjá Napólí á Suður-Ítalíu. – Hann sjálfur var eins og þetta fjall, – hið innra fullur af eldi, sem braust öðru hverju fram með þrumugný. Þess vegna var hann hér.

Ungur hafði hann klæðst kufli svartmunksins, – en fleygði honum brátt aftur. Hann orti ljóð, las bækur eftir vafasama menn eins og Cusanus, Lullus og Telesio. Hann hætti að vera kápólskur bókstafstrúarmaður og fór að hugsa frjálst. Hann sagði forheimskun aldar sinnar stríð á hendur og réðst beint að sjálfum Golíat hinnar klerklegu heimspeki, Aristótelesi. Kirkjan og Aristóteles kenndu m. a., að jörðin hreyfðist ekki, hún væri óhagganleg. Himinninn var sagður festing úr gleri, veröldin takmörkuð og jörðin miðdepill alheimsins.

En meðan páfuglar aldarinnar létu sér nægja að skreyta stél sitt með lánsfjöðrum Aristótelesar, kannaði Bruno verk annarra fornra meistara, hafði vakandi auga fyrir því, sem var að gerast í kringum sig, og skildi þýðingu þess: Kóлумbus hafði fundið Vesturheim, Vaskó da Gama siglt suður fyrir Afríku til Indlands

og Magellan siglt kringum jörðina. Jörðin var hnöttótt. Nú þýddi ekki lengur að mæla á móti því. Hín studdist ekki við neitt, hvíldi ekki á neinni undirstöðu, en sveif um geiminn. – Bruno hafði lesið eftir Tycho Brahe, að sólin, en ekki jörðin, væri miðdepill himintungla. Kópernikus hafði sagt, að jörðin væri reikistjarna í ákveðnu sólkerfi og sólin væri miðdepill þess. Kepler hafði sannað þetta og reiknað út brautir þessara reikistjarna. Og Bruno vissi hið sama og samtíðarinnar hans Galileo – að jörðin snerist um sólina og sjálfa sig.

Brynjaður með öllum þessum vísdómi hóf hann árás á glerhvelfingar Aristótelesar. – Þær eru ímyndun ein, boðaði hann. Himingeimurinn er takmarkalaus. Jörðin er ekki heldur óhagganleg. Hún snýst. Það er allt á hreyfingu, allt breytingum háð. Kirkjuhöfðingjarnir urðu óttaslegnir. Árás á kirkjuna, sögðu þeir. Þetta mundi afsanna óskeikulleika hennar. Himinninn getur ekki verið undir jörðinni! Þetta er árás á trúna, sagði rannsóknarréttur kaþólsku kirkjunnar. Við því var engin refsing of þung.

Og nú stóð Giordano Bruno hér fyrir framan þennan preláta með krossmarkið í hendinni. Prelátinn rétti fram krossmarkið. Bandinginn vék höfðinu til hliðar. „Hann neitar að kyssa róðukrossinn,“ hvísluðu hinir næstu til þeirra, sem fjær stóðu. „Óþokkinn, trúníðingurinn, guðleysinginn.“ Múgurinn öskraði og formælti.

Kirkjuhöfðingjarnir höfðu samt ekki gefið upp alla von um að fá þennan bannfærða mann til að játa villu sína. Í návist dauðans verður margur fús til að létta á samvisku sinni, – og ekki mundi þessum af veita. Áttu þeir að trúa því, að hann væri svo forhertur að vilja heldur stíga á þetta bál en viðurkenna kirkjuna sem hinn óskeikulla dómara í öllum málum. Þeir báru honum líkneski af Kristi, boðbera sannleikans, sem lét líf sitt á krossi fyrir nær 1600

árum. Bruno horfir á Kristsmyndina. Aftur taka skyndimyndir að renna fyrir innri sjónir bandingjans.

Úr klaustrinu hafði hann orðið að flýja. Hann fór til Genúa og talaði þar opinberlega gegn Aristótelesi og hélt því hiklaust fram, að jörðin snerist! Lærðir menn kölluðu það absurdisma, – hina herfilegustu fjarstæðu, sem gæti aðeins verið spröttin af illmennsku eða guðleysi. Bruno varð að flýja til Toulouse. Hann setti þar allt í uppnám með boðskap sínum og bjargaði sér undan reiði borgarbúa með því að flýja til Parísar. Götur Parísar voru enn sleipar af blóði hugenottanna, sem kaþólskir höfðu þá nýlega „aðstoðað við að komast til þess himnaríkis, sem þeir trúðu á“. Giordano Bruno hélt þó rակleitt upp í Svartaskóla og skoraði þar á lærða menn til einvígis, – gætti þó tungu sinnar betur en fyrr, svo að honum var jafnvel boðið prófessorsembætti við skólann, – ef hann aðeins vildi sækja hámessu kaþólskra. Hann hafnaði boðinu og fór til Englands. Hann lagði þar til atlögu við Oxford, þessa „ekkju sannra mennta“, eins og hann kallaði hana í háði. Það fór eins og hann hafði búist við. Þessi lærða borg, þessi ekkja fornmenntanna, vakti upp hinn látna bónda sinn, Aristóteles, drauginn, sem Bruno barðist alls staðar við, hvar sem hann kom. En Bruno sigrar Oxford eins og Svartaskóla og fær leyfi til að flytja þar fyrirlestra. Hann fræddi Englendinga um eðli alheimsins, ódauðleika sálarinnar og hinn ótakmarkaða guðdóm. Syni Vesúvíusar þótti þó Englendingar seinir til og heldur tornæmir og gerðist allstórorður í þeirra garð. Kvað hann þolinmæði Jobs ofraun að þola fáfræði þeirra og forpokun. Englendingar risu þá upp hinir reiðustu og ráku hann úr landi.

Næst skaut honum upp í Latínuhverfinu í París. Í Svartaskóla hafði hann aldrei lagt öll spilin á borðið. Nú skyldi úr því bætt. Á Signubökkum deildi hann við garpa Parísar í þrjá daga samfleytt um, hvort jörðin snerist eða ekki. Forsjónin hélt yfir hon-

um hlífiskildi, og hann slapp lifandi frá París á flótta til Þýskalands!

Í Würtemberg, höfuðvígi lútherstrúarmanna, fékk hann loks góðar viðtökur, og í þessari „Openu Þýskalands“ naut hann sín best. Þar sat hann 2 ár í góðu yfirlæti. Hann hafði sigrað höfuðvígi lútherstrúarmanna. Prag, höfuðvígi kaþólsku kirkjunnar utan Ítalíu, ögraði honum nú í austri. Þangað hélt hann. Þar mætti hann aftur þessum forynjum miðaldanna, sem hann hafði orðið að flýja undan borg úr borg og land úr landi. Hann hrökklaðist enn undan til Þýskalands. Þýskur þjóðhöfðingi einn bauð honum að setjast að við hirð sína og gerast kennari ríkisarfans. En stríðsmaðurinn Giordano átti enn eftir að leggja til orustu við myrkravöldin. Nú skyldi flóttanum hætt. Hann skyldi standa eða falla í sjálfu höfuðvígi andstæðinga sinna, höfuðvígi Aristótelesar. Þetta vígi var Padua, borg á Ítalíu. Hann kom, sá og – lagði á flótta til Feneyja. Þar var hann hlekkjaður og settur í svartholið. Flótta hans var lokið. – Í fangelsum Feneyja sat hann hlekkjaður í sex ár. Síðan var hann samkvæmt þrálátum kröfum rannsóknarréttarins leiddur til Rómaborgar.

Forseti þessa helga réttar, San Severino, reyndi að fá hann til að afneita öllum kenningum sínum opinberlega. Þegar það tókst ekki, var Giordano Bruno í viðurvist allra kardínálanna og annarra kirkju-höfðingja dæmdur, til eins „vægrar refsingar og hægt væri og án þess að úthellt væri blóði“. Þetta þýddi á máli þessara manna, að skáldið Giordano Bruno skyldi brenndur á báli.

„Ég býst við, að þið dómararnir séuð slegnir meiri ótta en ég, hinn sakfelldi,“ var hið eina, sem hann hafði sagt. Síðan leiddu þeir hann út.

Og nú stóð hann hér, fá skref frá bálkestinum, og horfði rólegum augum á höfðingja kirkjunnar, sem rétti að honum líkan meistarans frá Nazaret, sem bauð mönnum að leita sannleikans

og elska náunga sinn, en þessi sama þjóð, Rómverjarnir, hafði krossfest fyrir nær 1600 árum – og þóttist tilbiðja síðan. Var þetta þrátt fyrir allt ekki enn sama þjóðin? Gátu þessir hræsnarar með því að beita fyrir sig Kristsmýndinni fengið skáldið Gior-dano Bruno til að beygja sig fyrir fjandmanni sannleikans í kufli lærdómsmannsins, fyrir þjóni ranglætisins í kápu dómarans og morðingjanum í skikkju dýrlingsins? Aldrei. – Bruno vék höfðinu aftur til hliðar. Múgurinn öskraði aftur og formælti. – Hann líktist soltnu ljóni, sem fengið hefur blóð á tönnina. – Og þegar Bruno leit á kirkjuhöfðingjann, vissi hann í hjarta sínu, að síðustu orð hans í rannsóknarréttinum voru sönn.

Þeir bundu hann við staurinn. Böðullinn lyfti kyndli á loft. Bruno horfði á logann. – Hafði honum skjátlást? Voru kenningar hans villa ein, villa, sem réttlætti þennan dóm? Hverju hafði hann haldið fram?

„Jörðin snýst“, hafði hann sagt. Stjörnurnar eru óendanlega margar sólir. Það eru engar glerhvelfingar yfir jörðinni. Alheimurinn er endalaus, ótakmarkanlegur. Guð er til, og hann er líka ótakmarkanlegur – og því ekki í mannslíki. En getur þá verið til tvennt, sem hvort tveggja var ótakmarkanlegt, Guð og alheimurinn? Það var rökvilla. Þetta tvennt hlaut að vera eitt. Guð og veröldin eru eitt. Guð er í allri tilverunni. Þetta er ekki að afneita Guði, öðru nær. Þessi Guð er óendanlega voldugri guði kaþólsku kirkjunnar, fannst Bruno. Hann kallaði sig því stundum Philotheos til að leggja með því áherslu á, að hann ætti enga samleið með þeim, sem afneituðu tilveru guðdómsins. Guð, sagði Bruno, er ekki skapari veraldarinnar í venjulegri merkinu þess orðs, vegna þess að veröldin var ekki sköpuð. Hún hefur alltaf verið til. Hann er ekki heldur hin fyrsta orsök, sem setur veröldina á hreyfingu, því að hreyfingin er eðli tilverunnar og á sér því ekki upphaf fremur en hún. Guð er þó hin eilífa uppspretta allra

hluta. Hann er einnig sú elfur, sem frá þessari lind fellur. Og samt er hann að baki hennar; einingin að baki margbreytileikans.

Dauði er ekki til, aðeins breyting á gervi og aðstæðum. Allt er líf; eining andstæðnanna tveggja, efnis og anda.

Hafði honum skjátlást? Voru þessar kenningar villa? Kapólska kirkjan sagði, að þessar skoðanir hans væru glæpur. Skoðanafrelsi var glæpur. Umburðarlyndi gagnvart andstæðum skoðunum var ekki til. Grimmdin fylgir í kjölfar þröngsýnnar. Það skildi Giordano Bruno nú. Hann skildi nú, að saga baráttunnar fyrir andlegu frelsi í ófrjálsum heimi er jafnan skráð blóði og eldi.

Andspænis þessum höfðingjum, múgnum og böðlinum með kynd-ilinn í hendinni, stóð skáldið Giordano Bruno hljóður og rólegur.— Hann hafði barist með sannleikanum til hinstu stundar, og óhræddur skyldi hann ganga gegnum þennan eld á fund dómara síns og allra manna.

Logarnir læstust um viðinn. — Múgurinn beið í ofvæni eftir að heyra kvalaóp þessa fordæmda manns. Þau komu aldrei. Múgurinn sá aðeins logana og reykinn, sem leið upp í þennan dul-arfulla himin, sem þessi „villutrúarmaður“ hélt, að jörð okkar snerist í.

René Descartes

Cogito, ergo sum. Ég hugsa, þess vegna er ég til. Þessi orð hafa margir heyrt og sumir jafnvel deilt um. – Sá, sem sagði þau, var franskur heimspekingur, René Descartes.

Gáfur og hæfileikar einir skapa ekki afreksmann, – síst heimspeking. Aðeins mikil vinna, lærdómur og lífsreynsla skapa meistarann.

Bæði Plató og Aristóteles höfðu varið allri æsku sinni til að afla sér lærdóms og reynslu, áður en þeir hófu starfsferil sinn. Þeir og margir fleiri héldu, að best væri að skipta ævinni í þrjá áfanga: lærdómsár, utanferð til að kynnst heiminum og afla sér víðsýnis og nýrra hugmynda, og loks í manndómsár, starfsár.

Descartes hélt þessa gömlu braut. Hann byrjaði á að læra það, sem hann taldi sig geta lært af bókum. Eftir það ferðaðist hann um heiminn, tók virkan þátt í baráttu aldarinnar og las hina tor-skildu bók lífsins sjálfs. Loks slíðraði hann sverð sitt, sneri fari sínu heim og tók í kyrrþey að rita bækur.

Um fyrsta áfanga ævi sinnar, lærdómsárin, kemst Descartes sjálfur svo að orði (í Discours de la Méthode, première partie): „Fróðleiksþorsti minn var óslökkvandi.“ Fræði Jesúítaskólans voru ekki næg til að svala honum. – „Og það var þess vegna, sem ég yfirgaf lærifeður mína, strax og aldur minn leyfði, og hætti lestri bóka. Ég ákvað að leita aðeins þess vísdoms, sem væri að finna í mér sjálfum og hinni miklu bók náttúrunnar (le grand livre du monde). Þess vegna fór ég utan og notaði það, sem eftir var æsku minnar, til þess að kynnst hirðum og herjum, blanda

geði við ólíkt fólk af ýmsum stéttum, safna margvíslegri reynslu og þó framar öllu öðru að reyna að auðgast að nýjum hugmyndum.“

René Descartes Duperron fæddist í lok 16. aldar (31. mars 1596) í La Hale Touraine í Norður-Frakklandi. Hann var aðalsættar, og var fjölskylda hans rammkapólsk. Nokkrir ættingjar hans höfðu gegnt virðingarstöðum í þjónustu ríkis og kirkju.

Móðir Descartes lést úr tæringu skömmu eftir fæðingu hans. Sjálfur þótti sveinninn svo veiklulegur, að honum var lítt líf hugað. Öll uppvaxtarár sín átti hann við vanheilsu að búa. Þegar jafnaldrar hans, hinir upprennandi frönsku aðalsmenn, gengu til leika eða þeystu um héruð á gæðingum sínum, læddist Descartes eftir vegarbrúninni, fölleitur, gugginn og síhóstandi. Jafnan hafði hann með sér einhverja doðranta undir hendi, latínubók og grískukver, skræður um stærðfræði, rökfræði og mælskufræði.

Í Jesúítaskólanum í La Flèche þótti hann afbragð annarra nemenda. En Descartes galt aðeins keisaranum það, sem keisarans var. Í raun og veru geðjaðist honum illa að fræðum þessa Jesúítaskóla. Trúfræðsla þeirra gerði hann í hjarta sínu mótmælanda. En það varaðist Descartes að láta uppi fyrr en löngu seinna. Sömu óbeit fékk Descartes á heimspeki þeirra. – Aðeins stærðfræðina gátu þeir ekki sett krossmark sitt á, og við hana lagði hann því mesta rækt. Hún ein veitti anda hans öryggi, fasta jörð til að standa á. Það var hægt að efast um allar þessar andstæðu kenningar heimspekinga og um skáldskap þessara nútímafagurkera, sem kölluðu sig endurreisnarmenn. Allt þetta líktist, fannst Descartes, skrautlegum höllum, sem reistar voru á sandi og leir, höll stærðfræðinnar hins vegar, hélt Descartes, að væri reist á bjargi. Hún ein var óyggjandi sannleikur. Og hér myndast í afstöðu unglingsins Descartes til námsefnis Jesúítaskólans kjarni þess heimspekikerfis, sem hann síðar setti fram.

Þegar Descartes því yfirgaf menntaskóla jesúítanna 16 ára að aldri, var hann í hjarta sínu trúlaus á guðfræði og heimspeki aldarinnar, þótt hann gætti þess vandlega að láta ekkert slíkt uppi við strangtrúaða ættingja sína eða jesúítana. Descartes var heilsuveill og vildi lifa í friði. Samt ól hann þöglar vonir um, að einhvern veginn mætti takast að komast út úr þessu kæfandi andrúmslofti miðaldarhugsunarháttar, út úr þokunni undir heiðan himin, þangað sem staðreyndir væru virtar og rök í heiðri höfð, þangað, sem frelsi ríkti og hægt væri að tala og skrifa án þess að verða ofsóttur eða brenndur á báli eins og Bruno t. d.

Descartes fór að heiman og hélt til höfuðborgarinnar, Parísar. Hann var aðalsmaður og fór til hirðarinnar. En franska hirðin í byrjun 17. aldar reyndist honum þó ekki sá heimur andans, sem hann leitaði að. Aðalsmennirnir fyrirlitu bækur og alveg sérstaklega þá, sem sömdu bækur. – Þeir lifðu hégómlegu yfirborðslífi í andlegum dauða sínum. Þeir efuðust ekki um neitt: Kirkjan var alvitur, ríkisvaldið óskeikult. Allar nýjar hugmyndir voru í þeirra augum villa, sem afmá skyldi með sverði aðalsins og eldi kirkjunnar.

Descartes flúði fyrst frá þessum mönnum út í eitt af úthverfum borgarinnar, og þegar félagar hans uppgötvuðu samastað hans þar, tók hann þann kost að yfirgefa um skeið föðurlandið og kirkju þess. Hann fór til Hollands, gekk þar í herinn og barðist með mótmælendum.

Andi framþróunarinnar, andi nýrra tíma velur sér jafnan einhverja ákveðna þjóð á hverjum tíma og gerir hana vaxtarbrodd mannkynsins. Á fyrri hluta 17. aldar voru Hollendingar hin útvalda þjóð. Þar var meira borgaralegt frelsi en í nokkru öðru landi, og framfarir á öllum sviðum urðu þar því mestar. Veraldleg harðstjórn var þar brotin á bak aftur, og kaþólska kirkjan hafði þar misst tök sín.

Þetta var land fyrir heimspekinginn Descartes. Hér stóð and-

legt líf hæst, og hér var þjóðfélagsþróunin örust. En aðalsmaðurinn Descartes varð órólegur: Átti hann að segja skilið við kaþólsku kirkjuna, við fjölskyldu sína, við ætt sína? Blóð er þykkara en vatn. Nei, ætt sinni gat hann ekki brugðizt, ekki kirkju sinni og stétt. Þrjátíuárastríðið var hafið í Þýskalandi, uppgjörið milli hins nýja og hins gamla, milli mótmælenda og kaþólskra. Og Descartes fór frá Hollandi og dró sverð sitt úr slíðrum í nafni hinnar kaþólsku kirkju sinnar og ættar sinnar og barðist nú í her keisara móti þeim málstað, sem hann barðist fyrir í Hollandi.

En þrjátíuárastríðið var einnig háð í sál Descartes, og þar veitti fylkingu hins nýja tíma betur: Í hinum andlega heimi álfunnar var hver höndin upp á móti annarri, mannkynið varð að komast út úr þokunni og finna hina sönnu trú, hina sönnu heimspeki. En hver var hún? Tilveran er öll í samræmi, allt lýtur ákveðnum, rökréttum lögmálum – líkt og stærðfræði, – stærðfræðin var óyggjandi. Hvers vegna gátu menn ekki orðið sammála um trúna og lífið eins og stærðfræðina? Var það ekki vegna þess, að þeim hafði aldrei dottið í hug að nota lögmál stærðfræðinnar sem lykil lífsskilningsins, nota stærðfræðina til að byggja upp hina sönnu heimspeki? Ef aðeins væri hægt að finna, hvernig stærðfræðin væri hliðstæð tilverunni, væri hægt að gera trú og heimspeki jafnóyggjandi og stærðfræðina sjálfa.

Um þetta allt braut Descartes heilann, þar sem hann barðist undir merki keisarans og kaþólsku kirkjunnar, – og loks hætti hann að berjast og fór heim til Frakklands aftur og reyndi að gleyma þessum hugleiðingum í gleðskap Parísarborgar. Það tókst ekki. Hann ferðaðist á ný, fer til Ítalíu, til Rómaborgar. Á meðan er barist í heimalandi hans, Frakklandi. Kaþólskir berjast við húigenotta, mótmælendur. Descartes kemur heim nógu snemma til að taka þátt í síðustu viðureign þeirra, sem lýkur með því, að La Rochelle, höfuðvigi mótmælenda, fellur. En Descartes hlýtur

að hafa verið undarlega innan brjósts. Richilieu hafði sigrað. Ríkisvaldið var einrátt og lagði allt einstaklingsfrelsi í fjötra. Kapólska kirkjan hafði sigrað og lagt allt andlegt frelsi manna í fjötra. Og aðalsmaðurinn Descartes hafði hjálpað til þess að skapa þjóðfélagsaðstæður, sem dæmdu heimspekinginn Descartes til dauða! – Þann Descartes, sem lagt hafði mótmælendum og hinum nýja tíma frelsisins lið í Hollandi.

En heimspekingurinn Descartes vill ekki deyja. Hann flýr Frakkland og kveður aðeins nánustu vini sína. Hann fer til Hollands, landsins, sem engan ofsótti fyrir að hafa nýjar hugmyndir og rita bækur. – Þannig hefst þriðja og síðasta tímabil hans: starfsárin.

Fjórum árum síðar hefur hann lokið fyrstu bók sinni, *Cosmos*. Bókin var komin í prentun, þegar fregnir bárust um, að vísindamaður einn, Galileo að nafni, hefði verið fordæmdur af kapólsku kirkjunni fyrir að halda fram þeirri villukenningu, að jörðin snerist. En nú hafði Descartes einnig í verki sínu, *Cosmos*, sett fram sömu skoðanir og Kópernikus og Galileo. Descartes vissi, að kirkjan mundi því einnig fordæma þetta rit. Jafnvel bróðir hans hafði lýst yfir fyrirlitningu sinni á því starfi Descartes að rita bók. Átti hann nú líka að kalla yfir sig reiði kirkjunnar? Hann lét stöðva prentun bókarinnar og stakk henni undir stól.

Önnur fjögur ár liðu, áður en Descartes lét bók frá sér fara. Það var kver um heimspeki, sem hann kallaði *Discours de la Méthode*. Í þessari bók, sem er raunar aðeins kafli í stærra riti, *Essais Philosophiques*, er kjarni heimspeki hans fólgin.

Heimspeki Descartes

Descartes er kallaður faðir nútímaheimspeki, heimsmyndunarfræði og sálfræði. Framar öllu öðru var hann þó stærðfræðingur. Heimspeki hans öll var hömruð í smiðju rúmfræðinnar og tók á sig mynd teningsins. Hann sjálfur var hinn fyrsti punktur í þessum tening, Guð var hin fyrsta lína, veröldin var flöturinn, siðfræði, trú, vísindi, listir og allir aðrir hlutir í ríki mannsálarinnar voru hæðarlínur, sem risu á þessum fleti.

Alla sanna þekkingu og alla sanna heimspeki hélt Descartes, að hægt væri að fella inn í reglur rúmfræðinnar. Hann segir m. a. í bók sinni, *Discours de la Méthode*: „Mér geðjaðist vel að stærðfræði vegna þess, hve sannanir hennar voru óyggjandi og sjálfstæðar, en þó hafði ég ekki enn sem komið var uppgötvað hið sanna hlutverk hennar.“ – Og á öðrum stað segir hann: „Þessar löngu keðjur af rökfræðilegum ályktunum, bæði einföldum og auðveldum, sem rúmfræðingar nota til að setja fram hinar erfiðustu sannanir, urðu til þess, að ég fékk þá hugmynd, að allt, sem kynni að birtast í vitund mannsins, *kynni að vera tengt sarnan á sama hátt* og að engin sannindi væru svo fjarlæg, að ekki mætti komast til þeirra að lokum, engin svo djúpstæð, að ekki væri hægt að uppgötva þau, ef menn gættu þess aðeins að veita engu því viðtöku, sem ekki væri sannleikur, og ef menn gættu þess að draga jafnan rétta ályktun af staðreyndum.“

En hvernig átti Descartes að koma heimspekinni yfir á þennan grundvöll skynseminnar? Kirkjan réð yfir hugum manna. Hina gömlu, grísku heimspeki hafði hún klætt í búning miðaldanna, og við hana bættist svo heimspeki kirkjuféðranna. – Descartes hafði víska óbeitt á þessari heimspeki. Hvernig gat hann sett fram sína nýju heimspeki án þess að lenda í beinni andstöðu við kirkjuna og stétt sína? Descartes tók það ráð að þvo

spjald heimspekinnar hreint og byrja algerlega að nýju. En fyrst hann byrjaði ekki heimspeki sína á sama hátt og kirkjuféðurnir og hinir gömlu, grísku heimspekingar, á hverju gat hann þá byrjað? – Þegar stærðfræðingur fær dæmi til úrlausnar, verður hann að fá gefnar upp einhverjar ákveðnar stærðir, sem áður hafa verið sannaðar eða eru augljósar. En hver var þessi stærð, sem Descartes gat gefið sér upp? Var nokkuð það til, sem Descartes gat vitað með fullri vissu, að væri óyggjandi sannleikur? Var til nokkur sönnun fyrir því, að öll skynjun mannsins væri ekki tóms kynvilla? Hvernig getum við vitað, að heimurinn sé í raun og veru til, en sé ekki aðeins blekking eða gerningar einhvers ills anda? – Dreymir okkur ekki um lönd og borgir, og þegar við vöknum upp af draumi okkar, – hvar eru þá þessi lönd og þessar borgir? Þær eru hvergi til nema í draumi okkar. – Og getur nú ekki verið, að við vöknum upp af draumi lífsins einn góðan veðurdag og spyrjum undrandi: Hver er þessi jörð okkar og þessi heimur, sem við lifðum í? – Og við verðum þá e. t. v. að svara á sama hátt: Hann var hvergi til nema í draumi okkar! – Og þannig, segir Descartes, getum við efast um alla hluti í jörðu og á. – En er þá ekkert öruggt, enginn fastur punktur til að draga línu út frá?

Bíðum við. Eitt höfum við þegar uppgötvað, eitt er þó a. m. k. alveg víst: Við efumst. Að efast er að hugsa. Því meira sem við efumst, þeim mun meira hugsum við. Þannig getum við fullyrt, að við hugsum: Maðurinn hugsar. Að hugsa er að vera til! Og þannig hefur Descartes tekist að festa hinn fyrsta punkt á þetta auða spjald heimspekinnar: Cogito, ergo sum. Ég hugsa, þess vegna er ég til!

En í raun og veru efaðist Descartes aldrei um tilveru sína eða veraldarinnar. Hann aðeins læst efast. Sannir efasemdamenn eins og Sextus og Montaigne efuðust, vegna þess að þeim tókst

ekki að komast að neinni niðurstöðu. Descartes læst efast til þess eins að komast sem auðveldlegast að fastri niðurstöðu.

Þetta er ekki heldur aðferð kirkjuféðranna: Ég trúi til þess að geta skilið, höfðu þeir sagt. Ég varð að efast til þess að geta skilið, segir Descartes. Þannig heldur hann með þessu inn á nýjar brautir, sem leiða til þeirrar heimspeki, sem sumir menn ekki síst Frakkar, kalla upphaf nútímaheimspeki.

En þessi fræga setning Descartes: Cogito, ergo sum, sem er fyrsti punkturinn í heimspeki hans, segir þó í sjálfu sér ekki mikið, og sem sönnun um tilveru er hún einskis virði. Fjölmargir heimspekingar alveg frá dögum Gassendi hafa orðið til að ráðast á þessa setningu og sýnt fram á, að ekki sé hægt að sanna á þennan hátt tilveru mannsins rökfræðilega án þess að gera sig sekan um „petitii principii“, eins og Gassendi orðar það, – þ. e. a. s. höfuðforsendunni: „Það, sem hugsar, er til,” er slegið föstu, en það er ekki sannað. Sem rökfræðileg sönnun er því Cogito, ergo sum aðeins hringur, þar sem við komum aftur til sama staðar og við héldum frá. Þessi gagnrýni er þó ástæðulaus, þar sem Descartes hefur aldrei ætlað sér að fara að sanna sína eigin tilveru rökfræðilega. Hún er augljós staðreynd utan og ofan við alla rökfræði og engar efasemdir geta skyggt á þessa staðreynd. Descartes þurfti nauðsynlega á þessum punkti að halda, og fyrir honum þarf enga sönnun. Meðvitundin, sjálfsvitundin, sannar sig sjálf. – Þannig verður sjálfsvitund mannsins grundvöllur alls sannleika, allrar þekkingar. Descartes biður okkur að kanna okkar eigin vitund og hin skýru svör hennar, því að þau eru þekking og sannleikur. – En er þetta nokkuð annað en það, sem Sókrates og margir aðrir höfðu áður kennt: „Þekktu sjálfan þig.“ Á vissan hátt er þetta líkt. En hvernig eiga menn að fara að því að þekkja sjálfa sig? Með því að kanna eðli hugsana sinna? Það gerum við öll – án verulegs árangurs. Með því að leita í djúp hug-

ans? Venjulegir menn verða venjulega ekki miklu nær við slíkar tilraunir. Með því að kanna rás hugsana sinna og tengsli þeirra? Það hafði þegar verið gert, og rökfræði Aristótelesar varð niðurstaðan. – En hvað leggur þá Descartes til málanna? Hann biður okkur að hlýða á svör okkar eigin vitundar. Allt, sem við skiljum ljóst og greinilega, er sannleikur, staðreyndir. Allar augljósar hugmyndir eru sannleikur, staðreyndir, sem mynda grundvöll allra vísinda. Í leit okkar að þessum staðreyndum gefur Descartes okkur þessar fjórar reglur:

- 1) Að veita aldrei neinu viðtöku öðru en staðreyndum, sem eru svo augljósar, að engin ástæða sé til að efast um þær.
- 2) Að skipta hverju viðfangsefni niður í eins margar greinar og hægt er. Eftir því, sem viðfangsefnið er greint í fleiri hluta, er auðveldara að kanna hvern einstakan hluta þess til hlítar, en það verður aftur til þess, að meiri þekking næst á viðfangsefninu í heild (analysis).
- 3) Að framkvæma allar rannsóknir á skipulagsbundinn hátt, þannig að byrjað sé á hinu einfaldasta og þá um leið augljósasta atriði og rekja sig síðan áfram smátt og smátt til hinnar margbrotnustu þekkingar (synthesis).
- 4) Að vera nákvæmur í öllum útreikningum og taka allt með í reikninginn, svo að tryggt sé, að mönnum sjáist ekki yfir neitt, sem máli skiptir.

Þar sem vitundin er grundvöllur allrar vissu, hlýtur allt, sem við skiljum skýrt og greinilega, að vera staðreynd, nema hugmyndin sé ímyndun ein.

Þessar fjórar reglur eru sú hlið heimspeki Descartes, sem einkum snýr að sálfræðinni, og vegna þeirra m. a. hefur hann verið nefndur faðir sálfræðinnar.

Hin augljósa tilvera sjálfsvitundarinnar verður þannig, eins og

áður er sagt, fyrsti punkturinn, sem Descartes setur á þetta auða spjald heimspekinnar. Og nú getur hann dregið línu út frá þessum punkti, línu, sem er samnefnari allra punkta. Punkturinn er sjálfsvitundin, línan er Guð, samnefnari allrar vitundar.

Hvort hin persónulega afstaða Descartes til kaþólsku kirkjunnar hefur stýrt penna hans í hinni rökfræðilegu sönnun hans á tilveru guðs, skal ekki rætt hér, þó að við komumst varla hjá að álíta, að undir niðri hafði Descartes vitað, að allar tilraunir til að *sanna* tilveru guðdómsins rökfræðilega hafa alltaf mistekist og hljóta að mistakast, vegna þess að hið ótakmarkaða verður ekki takmarkað og skynsemin nær aðeins til sinna eigin afmörkuðu heima. – En hvað Descartes kann að hafa hugsað um þetta í einrúmi, skiptir hér ekki máli. Descartes lifði á þeim tímum og við þær aðstæður, að hann *varð* að láta það verða sitt fyrsta verk í heimspeki sinni að sanna tilveru guðs í anda kirkjuféðranna. Samt varð þó Descartes að taka tillit til síns eigin boðorðs: „Aðeins það, sem ég skil ljóst og greinilega, get ég verið viss um, að sé til.“ Nú er það augljóst, segir Descartes, að ég er til, vegna þess að ég hugsa. En hvað er hugsun? Hún er hugmynd, sem við fáum; fylking hugmynda; ríki hugmynda. En hver er konungur í þessu ríki hugmyndanna? Hver af þessum hugmyndum okkar er mest og voldugust? Sú, sem nær hæst og stendur dýpst, hugmyndin um fullkomleikann, hið eilífa og ótakmarkaða, í einu orði sagt: hugmyndin um Guð. Descartes hafði komist að þeirri niðurstöðu, að sú hugmynd, sem við skildum skýrt og greinilega, væri veruleiki. Ætti þá sjálfur konungurinn í ríki hugmynda okkar að vera blekking ein? Slíkt er óhugsandi, segir Descartes, og þetta eitt nægir til að sanna, að Guð sé til. – En er þá ekki hugsanlegt, að þessi hugmynd sé aðeins ímyndun, því að við getum ekki skilið hugmynd skýrt og greinilega, sem er aðeins ímyndun? Descartes segir, að þessi hugsun geti ekki verið ímynd-

un. Og hvers vegna ekki? Fyrst og fremst vegna þess, að hugmynd, sem er ímyndun, er fóstur hugans. Hugur okkar er takmarkaður og fóstur hans þess vegna háð þessum takmörkunum. Hugmyndin um Guð aftur á móti er án takmarkana: Hún er hugmynd um hið fullkomna, hið eilífa og ótakmarkaða. Ergo: Þessi hugmynd getur ekki verið ímyndun, fóstur hugans. Hún hefur aðeins getað komið frá guði. Ergo: Guð er til.

Og Descartes hefur einnig aðra sönnun á takteinum. Sú sönnun byrjar á hinu einfalda og sjálfsagða eins og allar aðrar sannanir hans, „Við lifum,“ segir hann, „en hver er orsök lífs okkar? – Þið svarið og segið, að það séu foreldrarnir. En hver var orsök þeirra? Afar okkar og ömmur, og þannig er hægt að halda áfram að rekja sig frá einni orsök til annarrar, – þangað til við hljótum að komast til botns í þessari orsakakeðju og komast til hinnar fyrstu orsakar. Og hvað er þessi fyrsta orsök allrar tilveru annað en það, sem við köllum Guð? – Allir hlutir eiga sér hina fyrstu orsök. Ergo: Guð er til.

Og Descartes setur fram þriðju sönnunina um tilveru guðdómsins: Ef við nú skiljum, að eitthvað sé í öllu og nái til alls, þá hlýtur það að vera veruleiki í mér og í þér og öllu öðru. Og nú skiljum við skýrt og greinilega, að tilvera guðs er falin í sjálfri hugmynd okkar um Guð: Það er að segja guðsvitundin er í sjálfsvitundinni, og þess vegna er jafnaugljóst, að Guð er til eins og það, að maðurinn er til. Þetta er ein af dýpstu hugsunum Descartes og hefur haft mikil áhrif á marga síðari tíma heimspek- inga.

Þessar þrjár sannanir Descartes um tilveru guðdómsins geta þó margir greindir og rökvísir menn ekki skoðað sem neinar óbyggjandi sannanir, heldur aðeins sem röksemdafærslur.

Í fyrsta lagi, segja þessir menn, er alls ekki sannað, að hugmyndin um Guð komi frá guði. Það er alls ekki sannað, segja

þeir, að hugurinn, sem skynjar heim hins takmarkaða, búi ekki sjálfur til mótsögn þess, – hið ótakmarkaða og fullkomna, hugmyndina um Guð. Sumir menn hafa ekki þessa hugmynd, segja þeir. Aðrir hafa tekið hana frá hinum fullorðnu, sem skýrðu þeim frá öllu þessu í bernsku.

Í öðru lagi vilja þessir menn ekki fallast á, að Descartes hafi tekist að sanna Guð stærðfræðilega með því að halda fram, að það hljóti að vera til hin fyrsta orsök og að Guð sé þessi orsök. Það er ósannanlegt, segja þeir, að þessi fyrsta orsök sé til, – og þó að hún væri til, er það enn ósannað, að hún svari nákvæmlega til hugmyndarinnar um Guð. – Og að lokum, segja þeir ef Guð er augljós og óumdeilanlegur veruleiki í sál mannsins, hvers vegna eru þá til menn, sem efast um tilveru guðs?

Við skulum yfirgefa þessar deilur guðfræðinga og heimspek-
inga. Þær leiða ekki til neins. Þær sanna ekkert og afsanna ekkert, rökfræðilega. Eins og áður er sagt, eru allar tilraunir til að takmarka hið ótakmarkanlega vonlausar. Skynsemi manna nær ekki út fyrir sjálfa sig til neins, sem stendur henni ofar.

Í upphafi heimspeki sinnar læst Descartes ekki vita, hvort þessi heimur Þrjátíuárastríðs og storma væri veruleiki. Hugsast gæti, að hann væri blekking, tóm leiksýning einhvers ills anda. Heimspekilega séð gat hann aðeins fullyrt: Cogito, ergo sum. Ég hugsa þess vegna er ég til. En þetta, eins og við höfum nú séð, taldi hann, að sannaði tilveru guðs. Og nú fyrst eftir að hann hefur sannað tilveru guðs, telur hann sig hafa leyfi til að fullyrða, að heimurinn sé til. Fyrst Guð er til, segir hann, getur ekki verið um neinn illan anda að ræða, sem lætur okkur skynja það, sem ekki er til. Guð getur ekki blekkt okkur. Sannleikurinn er sjálft eðli hans. Ergo, veröldin er til. Hún er flöturinn, sem línur guðdómsins mynda.

Þannig verður guðshugmynd Descartes tengiliður milli sjálfs-

vitundarinnar og hinnar ytri tilveru. Allt þetta á rót sína að rekja til guðdómsins.

En fyrst allt á nú rót sína að rekja til guðs, hvers vegna, spyrja menn, er þá hið illa til, hvers vegna hið ranga og ósanna?

Descartes svarar á sinn hátt: Maðurinn á sér að vísu skilning, jafnvel guðlegan skilning, – en þessi skilningur er takmarkaður. Maðurinn á sér einnig vilja. Viljinn er ekki takmarkaður á sama hátt og skilningurinn. Þess vegna nær viljinn stundum langt út fyrir skynsemina. Og þar sem þannig er ástatt, að viljinn og vitsmunir haldast ekki í hendur, verður villan til. Þegar vilji mannsins fer á undan vitsmunum hans, fer maðurinn villur vegar. Ef hann bæri aðeins gæfu til að láta viljann bíða eftir vitsmununum, væri hinu illa og hinu ranga afstýrt. En hvers vegna gefur Guð okkur þá vilja, sem rekur okkur í snörur villu og yfirsjóna? Viljinn skapast af hvötum okkar. Þessar hvatir eru okkur lífsnauðsyn, því að án þorsta t. d. vissum við ekki, hvenær við ættum að drekka, án hungurs vissum við ekki, hvenær við ættum að neyta matar o. s. frv. Þannig eru hvatir óhjákvæmilegar, þótt þær geti orðið skaðlegar. Hvatir skapa viljann. Þess vegna er vilji óhjákvæmilegur. Guð hefur gefið manninum bæði vilja og vitsmuni, og það er hlutverk mannsins að sjá svo um, að þetta tvennt verði samferða, en farist ekki hjá. – En hvers vegna, malda andmælendur Descartes í móinn, skapaði alfullkominn Guð ekki alfullkominn heim? Hvers vegna er vit mannsins t. d. ekki í algerðu samræmi við vilja hans?

Námsefni Jesúítaskólans, sem Descartes hafði eins og áður er sagt, litlar mætur á, hefur samt sett mark sitt á skoðanir Descartes, og skýrast kemur þetta í ljós þegar hann ræðir um sambandið milli guðs og veraldarinnar, efnið og andann, sálina og líkamann. Sú skoðun hans, að andi og efni, líkami og sál eigi ekkert sameiginlegt, er sama heimspeki og Tómas Aquinas hafði

sett fram áður, á sama hátt og hin stærðfræðilega sönnun hans á tilveru guðsdómsins er að mestu saníhljóða St. Anselm. Gríska heimspekin (Plató) talaði um hold og anda, tvær andstæður, sem ættu ekkert sameiginlegt. Miðaldakirkjan tók í sama streng og boðaði krossferð gegn holdinu, andstæðu andans. Og Descartes segir í beinu áframhaldi af þessu, að líkaminn sé allt það, sem sálin sé ekki, og sálin allt það, sem líkaminn sé ekki. Í líkamanum er ekkert til nema efni. Sálin er ekkert nema hugsun. Sálin á sér ekkert rúmtak. Allt í líkamanum á sér rúmtak. Sálin er frjáls, líkaminn fjötraður af umhverfi og staðhátum. Á sama hátt er ekkert sameiginlegt með efni og anda, en hvorttveggja er til, hlið við hlið, en getur þó aldrei samlagast og orðið að einu. Þetta er kölluð tvíhyggja. Þessa tvíhyggju Descartes hafa margir síðari tíma heimspekingar reynt að brjóta niður. Menn verða af rökfræðilegum ástæðum að telja, að tilveran sé af einni rót. Síðari tíma heimspekingar skiptu sér því í tvær meginfylkingar, sem deildu um það, hvort þessi rót væri efnið eða andinn. Sumir sögðu, að ekkert væri til nema efnið (efnishyggjumenn). Aðrir sögðu, að ekkert væri til nema andinn (hughyggja). En báðum þótti sjálfsagt að byggja þessa skiptingu á kenningu miðaldakirkjunnar og Descartes um efni og anda. Þriðja leiðin er að viðurkenna tilveru anda, orku og efnis, en skoða þó allt þetta sem eitt og hið sama í innsta eðli sínu. Þessa leið hafa einnig margir heimspekingar farið og jafnvel vísindamenn á síðustu tímum.

Heimspeki Descartes hafði geysileg áhrif á andlegt líf Vesturlanda. Deilur hans bergmáluðu um alla álfuna. Hann réðst ekki beint á hið gamla. Reyndi hann ekki meira að segja að verja miðaldakirkjuna? Sú vörn hafði þveröfug áhrif: La Mattrie sækir til hennar grundvöll kenningar sinnar um „vélmennið“, Locke, David Hume og Kant byggja allir á kenningu Descartes um efni og anda, sál og líkama sem fullkomnar andstæður. Á hinn bóg-

inn verður Descartes einnig fyrirrennari heimspekinga eins og Spinoza, Berkeleys og Schopenhauers, sem leggja áherslu á, að ekkert sé til nema andinn. Af þessum orsökum hefur Descartes orðið tengiliður milli miðaldaheimspekinnar og nútímans.

Flestar kenningar Descartes hafa sætt harðri gagnrýni, en þær hafa gefið mönnum nóg til að hugsa um. Allir finna þar eitthvað til að samþykkja og eitthvað til að rífa niður. Og einmitt á þennan hátt sáði þessi varfærni maður, Descartes, fræjum stórra byltunga í akur vestrænnar menningar.

Með því að lifa heilbrigðu lífi og með því að gæta ýtrustu varkárni í sambandi við rit sín tókst Descartes að lifa fram á sextugsaldur. Frægð hans barst víða, og Karl I Englandskonungur og Katrín Svíadrottning buðu honum til hirða sinna. Descartes þekktist síðara boðið og fór til Svíþjóðar 1649. Drottning hafði lesið bækur Descartes, og nú fór hún fram á, að hann kæmi til sín morgun hvern um fimmleytið og ræddi við sig heimspeki. Það varð svo að vera. Descartes var vanur að liggja fram eftir á morgnana, auk þess var hann vanur mildara loftslagi. Þessi köldu morgnar hjá drottningunni urðu honum um megn. Hann kvefðist, fékk síðan lungnabólgu og sagði skilið við þennan heim.

Descartes hafði raunar með ritum sínum unnið manna mest að því að víkja „trú“ miðaldakirkjunnar úr hásæti og lyfta skynseminni þangað í hennar stað. Descartes vissi alltaf, hvílíka mótmælaöldu og ofsóknir slíkt hlaut að vekja. Þess vegna var hann svo varkár í ritum sínum, og þess vegna taldi hann sig best geymdan í Hollandi. Og varkárni Descartes var ekki ástæðulaus. Mótmælaaldan kom, – en of seint til að senda Descartes til himins í „eldvagni“. Hann hafði þá lokið lutverki sínu og lá óhagganlegur í gröf sinni.

Benedikt Spinoza

Spinoza var göfugastur og mildastur meðal manna, og samt var hann bannfærður og ofsóttur fyrir að kenna mönnum að leita sannleikans og virða frelsið. Hann lifði á 17. öld. Sú öld var öld stórra átaka milli miðaldanna og anda hins nýja tíma.

Höfuðvígi miðaldanna var þá Spánn, en vaxtarbroddur mannkynsins, land hins nýja tíma, Holland. Á Spáni lagði alveldi kaþólsku kirkjunnar allt andlegt frelsi í fjötra og hélt mannsandnum fanga í dimmum myrkvastofum einræðisins. – Allir, sem í trúmálum lutu ekki boði hennar, hrökkluðust úr landi eða voru pyntaðir í fangelsum eða brenndir á báli. Rannsóknarrétturinn hafði vakandi auga með hverjum manni. Einn var þó sá flokkur manna á Spáni og Portúgal, sem var alveg sérstaklega hart leikinn í þessum trúarofsóknum. Það voru gyðingar. – Öldum saman hafði þjóðbraut þeirra að austan og sunnan legið til Spánar og Portúgals, og á 16. öld skiptu þeir þúsundum. Þeir héldu þar lengi fast við trú sína, og margir þeirra höfðu verið pyntaðir og brenndir; hinir, sem eftir lifðu, játuðu í orði kveðnu kaþólska trú, en héldu þó leynilega við trú feðranna. Þeir undu því hag sínum stórilla á Spáni og voru farnir að svipast um eftir nýjum samastað. Á síðari hluta 16. aldar fréttu þeir af lítilli þjóð í norðri, sem að sögn hafði ekki aðeins rænt landi sínu úr ríki Ránar, heldur hafði hún einnig sigrað harðstjórann spænska og brotist undan valdi kaþólsku kirkjunnar. Þessi þjóð, hermdi sagan, bauð nú hverjum manni trúfrelsi, – einnig gyðingum. Sagt var og, að þessi litla þjóð væri að verða ein auðugasta þjóð álfunnar og

mesta verslunarþjóð heims. Og gyðingarnir ályktuðu, að hér mundi þjóð við sitt hæfi, þjóð, sem bauð þeim trúfrelsi, athafna-frelsi og velmegun. Hópun saman flyktust þeir um og eftir aldamótin 1600 til þessa nýja, fyrirheitna lands. Í Hollandi reistu þeir svo samkunduhús í Amsterdam, þar sem þeir iðkuðu trú feðra sinna óáreittir af kirkju og ríki. Gyðingarnir komu ár sinni vel fyrir borð, þeir stunduðu verslun og iðnað í borginni (Amsterdam) og nutu atorku sinnar í þessu nýja landi frelsisins. Meðal þessa fólks voru foreldrar manns, sem síðar varð af sumum nefndur „annar Gyðingur mannkynssögunnar“.— Þetta var heimspek-ingurinn Spinoza.

Baruch Despinoza eða Benedikt Spinoza, eins og hann kallaði sig síðar, er fæddur í Amsterdam árið 1632. Faðir hans var kaupmaður og bjó skammt frá portúgalska samkunduhúsinu, sem var hin andlega miðstöð þessara hollensku Gyðinga. Spinoza lék sér við þetta hús sem barn, og þegar hann stálpaðist, sat hann í skólastofum þess og drakk í sig sál þess, hina semítísku menningu, sem var orðin gömul, áður en vestræn siðmenning leit dagsins ljós. Spinoza drakk í sig áhrif þessa húss ásamt Gamla testamentinu á hebresku. Hann las einnig Talmud og Kabbala og kynntist auk þess ritum „síðari tíma“ heimspekinga frá alexandríska tímabilinu. Sveinninn þótti einstakur í sinni röð. Hann lærði allar bækur skólans utan að, og loks var enginn ritningarstaður í þessum gömlu fræðum, sem Spinoza hafði ekki á takteinum. Fyrirmenn samkunduhússins tóku að líta á Spinoza sem líklegan foringja og leiðtoga í andlegum málum.

En hinn nýi andi aldarinnar var einnig á sveimi yfir þessu gamla húsi hins gyðinglega rétttrúnaðar. Og Spinoza lagði eyrun við rödd hans. Það var rödd Brunos og Descartes, er spurði og spurði sífellt nýrra spurninga og lét hinar gömlu kennisetningar aldrei í friði. Og Spinoza fór sjálfur að spyrja lærifeður sína

í samkunduhúsinu erfiðra spurninga, sem þessir lærðu menn gátu ekki svarað. Hann lét jafnvel Gamla testamentið ekki í friði: „Hvers vegna,” spurði Spinoza, „er t. d. hvergi minnst á ódauðleika sálarinnar í Gamla testamentinu?“ Gyðingarnir full-yrtu, að það væri, og útskýrðu það fyrir honum. Spinoza vissi eins mikið og þeir og þótti skýringar þeirra reka sig á vegg stað-reyndanna og þótti þær líkjast röksemdum manna, sem urðu að trúa og voru fyrir framtíð ákveðnir í að trúa sínum kennisetning-um og var því alveg sama um sannleikann. – Spinoza hélt áfram að spyrja og malda í móinn. – Öldungarnir lásu honum pistilinn og ávítuðu hann fyrir virðingarleysi fyrir gráum hælum og rækt-arleysi við samkunduhúsið: Hélt Spinoza, að hann vissi betur en Móses og spámennirnir? – Þessar ræður vöktu andúð Spinoza. Hann tók því að leita út fyrir sali samkunduhússins og þennan fornlega hugmyndaheim hins sanntúaða gyðings.

Á hinn bóginn fór Spinoza eftir öllum lögum þjóðar sinnar í veraldlegum málum. Það var t. d. skylda hvers ungs gyðings að læra einhverja iðn, sem hann síðar gæti stundað og unnið fyrir sér með. Þeirri skyldu brást Spinoza ekki. En hann valdi ekki hinar gömlu, almennu iðngreinar, heldur hina nýjustu og óvenju-legustu, sem þá var til: Hann fagaði stækkunargler í sjónauka og smásjár, sem hvort á sínu sviði drógu tjaldið frá áður óþekktum heimum: heimi óendanlegrar stærðar og óendanlegrar smæðar.

Spinoza tók, eins og áður er sagt, að leita út fyrir samkundu-húsið og lagði lag sitt við „fríhyggjumenn“, sem sumir kölluðu „guðleysingja“. Helstur þessara kunningja hans var Van der Ende. Spinoza lærði hjá honum latínu og las úr safni hans bækur eftir Giordano Bruno og Descartes.

Allt þetta olli miklum vonbrigðum hjá fólki hans, gyðing-unum, því að þeir höfðu gert sér vonir um, að Spinoza yrði einn af forystumönnum þeirra, – yrði rabbín.

Loks kærðu tveir skólabræður hans, sem farið höfðu halloka fyrir honum í kappræðum, hann fyrir öldungum samkunduhússins og sögðu, að Spinoza talaði gegn trú feðra sinna. Spinoza var kallaður fyrir dóm. Öldungarnir ávítuðu hann þunglega. Spinoza andmælti þeim og glotti að hótun þeirra um bannfæringu. Öldungarnir urðu hljóðir við og sendu hann burtu. Þeir hugsuðu ráð sitt. Hér stoðuðu auðsæilega engar fortölur og hótanir. Sérstök sendinefnd var send heim til Spinoza. Erindi hennar var að bjóða honum 1000 gyllini á ári, ef hann aðeins vildi hafa hljótt um skoðanir sínar og láta sjá sig öðru hverju í samkunduhúsinu! Spinoza svaraði þessu með háðsyrðum, og gyðingarnir fóru heim við svo búið. Þegar ekkert af þessu dugði, reyndu þeir að myrða hann. Kvöld eitt, þegar Spinoza var á heimleið, réðst að honum dökkleitur maður með hníf í hendi. Spinoza tókst að bera af sér lagið, og skar hnífurinn aðeins yfirhöfn hans.

Þessir sömu gyðingar höfðu orðið að þola á Spáni kúgun og andlega fjötrun. Hér í Hollandi höfðu þeir notið umburðarlyndis og andlegs frelsis. Það hefði því mátt ætla, að gyðingar þekktu manna best, hve dýrmætt frelsið er, og skildu og viðurkenndu öðrum fremur rétt hvers manns til að ráða sjálfur skoðunum sínum. Eftir afstöðu þeirra til Spinoza að dæma var þó ekki svo að sjá. Þvert á móti er augljóst, að þá vantaði ekki viljann til að krossfesta Spinoza. En hér í Hollandi voru þeir aðeins lítill flokkur manna, og líf manna var hér verndað af ríkisvaldinu. Þeir urðu þess vegna að láta sér nægja að bannfæra Spinoza og útskúfa honum úr sínum félagsskap.

Daginn, sem sú athöfn fór fram, lét enginn sig vanta í samkunduhúsið. Athöfnin hófst með því, að kveikt var á fjölda svartra kerta – og tekið fram lögmál Móses. – Æðsti presturinn tók þá til máls og las upp bannfæringuna. Kafla úr því plaggi

sýnir betur en nokkuð annað, hvers konar veröld það var, sem heimspekingurinn Spinoza hafði verið að forðast. Presturinn þuldi:

„Að lögum dýrlinga og engla bannfærum við, útskúfum, bölvum og formælum Baruch Despinoza með samþykki öldunganna og allrar þessarar helgu samkundu, í viðurvist hinna helgu bóka, bölvum við honum með hinu sama anapema og Jósúa bölvaði Jeríkóborg . . . enginn ykkar tali við hann munnlega eða skriflega, enginn ykkar sýni honum nokkra miskunn eða dveljist í sama húsi og hann eða komi nær honum en fjögur fet, og enginn lesi neitt, sem sá maður skrifar.“

Bumbur voru barðar, um leið og söfnuðurinn tók þessi svörtu kerti og lét vax þeirra renna dropa fyrir dropa út í stórt ker fullt af blóði. Æðsti presturinn gaf merkið, og söfnuðurinn hrópaði: „Anapema Maranapa!“ Þá voru öll ljós slökkt í blóðinu, og söfnuðurinn hrópaði í myrkrinu: „Amen! Amen!“

Þannig bölvuðu gyðingar þeim gyðingi, sem braust undan gömlum erfðakenningum og leyfði sér að hugsa frjálst. Síðar meir hafa gyðingar hafið Spinoza upp til skýjanna sem hinn mesta andans mann, sem uppi hefur verið, en þá var Spinoza löngu dauður.

Spinoza var manna rólyndastur og hugrakkastur, en hér í Amsterdam var líf hans nú í beinni hættu. Hann fór því huldu höfði og flutti sig út fyrir borgina og settist upp hjá vini sínum einum, sem fylgdi ofsóttum sértrúarflokki mótmælenda. Spinoza leitaði verndar hjá þessum flokki og fluttist með honum til Rhynsburg (nálægt Leiden). Þar stundaði Spinoza þá iðju að fága stækkunargler. Þess á milli las hann heimspeki, einkum Descartes. – Hann þótti svo lærður í þessum ritum, að ungir menntamenn tóku að koma til hans og mælast til, að hann kenndi þeim heimspeki og útskýrði rit Descartes. Þetta varð til þess, að Spi-

noza fann hjá sér hvöt til að kryfja heimspeki Descartes enn nákvæmlegar til mergjar. Hinir ungu menntamenn tileinkuðu sér skoðanir Descartes gagnrýnislaut og stöðnuðu í kerfi hans. Spinoza, kennariinn, var aftur á móti skapandi og hafði glögg auga fyrir veilunum í heimspeki Descartes. Hann óx að lokum upp úr þessari heimspeki og lagði grunninn að sinni eigin.

Þetta varð til þess, að dýrkendur Descartes urðu honum gramir og snerust gegn honum. Hann fann, að hann átti ekki lengur neina samleið með sínum fyrri félögum. Hugur hans fór að beinast frá þessu þorpi, Rhynsburg, og til höfuðborgarinnar Haag, miðdepli andlegs lífs álfunnar. Áttu þessar bækur, sem hann hafði verið að semja í kyrrþey hér í þessu þorpi, ekki erindi þangað, sem einnitt nú var verið að gera út um framtíð vestrænnar menningar? Jú, þangað þurftu bækur hans að komast, – en tæplega mundi sá staður heilsusamlegur höfundum þeirra, eftir að menn hefðu séð þær. Spinoza fluttist frá þorpinu Rhynsburg til þorpsins Voorburg; það lá í útjaðri Haag. Hann fullgerði þar bækur sínar og leitaði fyrir sér um prentun þeirra. Eftir sjö ára dvöl í Voorburg kom fyrsta rit hans á prent. Það rit fjallaði um trúmál og stjórnmál. Höfundur var ekki getið. Nafn útgefandans var gervinafn, – nafn prentsmiðjunnar ekki til! Spinoza þóttist þekkja öld sína og vita, hver áhrif þessi bók mundi hafa. Hann reyndist sannspár. Gyðingar og kaþólskir bannsungu hana, mót-mælendur bönnuðu hana, áhangendur Descartes réðust gegn henni.

Bók, sem vakið gat slíka háreysti, hlaut að hafa skorið á meinsemd aldarinnar. En hver var þá lokaboðskapur þessarar bókar?

Descartes og lærisveinar hans voru byrjaðir að draga ýmsar gamlar hugmyndir, sem taldar voru óyggjandi sannindi, fyrir dóm skynseminnar. Fyrir þeim dómstóli átti hugmyndaheimur miðaldanna sér engrar náðar að vænta. Þessi dómstóll var fyrst

og fremst í Hollandi – í Haag. Enn voru öfl miðaldanna sterk jafnvel í borg frelsisins, Haag, og utan Hollands drógu þessi öfl saman her (í Frakklandi) til að gera innrás í Holland og brjóta þennan dómstól skynseminnar niður. Eitt var þó, sem hvorki Descartes né lærisveinar hans höfðu enn þorað að draga fyrir dóm skynseminnar. Það var Biblían. En það var einmitt það, sem Spinoza gerði. Ritningin er, sagði Spinoza, sjálfur kjarni, sjálf undirstaða allra hugmynda vestrænnar siðmenningar. Fyrst menn á annað borð eru farnir að láta ljós skynseminnar falla inn í rökkursælan heim viðtekinna erfðakenninga, hvers vegna skyldum við þá ganga fram hjá sjálfum kjarna þeirra, ritningunni?

Og Spinoza hvarf 1600 ár aftur í tímann til að leita þar hins sanna boðskapar Krists. Og hann hvarf aftur önnur 1600 ár aftur í tímann til að leita þar hins sanna kjarna Gamla testamentisins. – Spinoza skildist, að trúarbrögð allra þessara sundurlausu og oft ofstækisfullu safnaða væru annað en sönn trú. Trúin er mild og umburðarlynd. Áhangandi erfðakenninganna, hins dauða bókstafs trúarbragðanna, var harður og einsýnn. Átti grimmd trúarofstækismannsins nokkuð skylt við vísdóm spámannanna eða mildi Krists? Þetta var ekki að afneita boðskap spámannanna og Krists, heldur því, sem menn héldu, að væri boðskapur þeirra. Hinn sanni kjarni þeirra var allt annar. Mis-skildar erfðakenningar höfðu gert almættið að stríðsguði ákveðins þjóðflokks. Það var Guð samkunduhússins. Þær höfðu gert hann að manni, með mannlegum takmörkunum. Þannig var Guð kapólskra og mótmælenda. Allt þetta voru mannasetningar. Hinn sanni Guð Krists og spámannsins var eitt með allri tilveru.

Slíkur var boðskapur þessarar bókar Spinoza, og hann hitti markið. Það mátti heyra á undirtektunum, eins og fyrr er frá skýrt.

En Spinoza eignaðist einnig vini og stuðningsmenn – meðal stjórnámálamanna. Þessir vinir hans veittu honum svo mikla vernd, að hann sá sér fært að flytjast í eigin persónu til Haag. Valdamestir þessara vina hans voru de Witt bræðurnir. Þeir veittu honum einhverja fjárhagslega aðstoð, sem þó entist ekki lengi þar sem bræðurnir voru myrtir í múgæsingum tveimur árum eftir komu Spinoza til borgarinnar. Sama ár (1672) sendi Loðvík XIV Frakkakonungur her sinn inn í Holland til að brjóta niður þetta lýðræði frelsisins, þar sem „trúvillingar“ og „fríhyggjumenn“ höfðu frelsi til að unga út bókum sínum og reisa dómstól skynseminnar til höfuðs veraldlegu einveldi konunga og andlegu einræði kirkjunnar.

Frönskum stjórnmálamönnum, einkum Colbert, var einnig ósárt um að losna við samkeppni Hollendinga í verslun sinni, ekki síst á Indlandi. Englendingar áttu sömu hagsmuna að gæta og fóru með Frökkum í stríðið við Hollendinga. Þannig fór Spinoza einmitt til þess staðar, þar sem gert var út um frelsi og framtíð vestrænnar siðmenningar.

Spinoza var ákveðinn lýðveldissinni og fór á fund franska innrásarhersins, að því er virðist sem eins konar erindreki til að tala máli Hollendinga. Hann fékk þó enga áheyrn hjá hershöfðingjanum og varð að snúa aftur við svo búð.

Þegar heim kom til Haag, gaus upp sá kvittur, að Spinoza væri njósnari Frakka. Vildi þá húsráðandinn, þar sem Spinoza leigði, að hann færi úr húsinu, svo að ekki yrðu unnin á því nein spjöll, ef hryðjuverkamenn skyldu koma og gera honum sömu skil og de Witt bræðrunum.

En Spinoza róaði hann. „Það eru margir háttsettir menn,” sagði hann, „sem þekkja tilgang farar minnar. Ef múgurinn safnast saman við hús þitt, þá mun ég út ganga á fund hans.“ – Til þess kom þó aldrei, og enn um stund gat Spinoza fagað gler sín og skrifað um heimspeki og stjórnsmál.

Spinoza átti við harðan kost að búa, hann hafnaði auði og vegtyllum. Honum hafði verið boðin prófessorsstaða í heimspeki við háskólann í Heidelberg, – en vildi ekki fórna frelsi sínu. Föðururarf sinn hafði hann látið ganga til systra sinna. Auðæfi, sem vinur hans einn, Simon de Vries að nafni, vildi ánafna honum, lét hann ganga til bróður Símonar. Honum var boðinn lífeyrir af vinum Loðvíks XIV, ef hann aðeins vildi skrifa nafn þess konungs á næstu bók sína! „Ég hef ekki í hyggju að ánafna þeim kóngi neitt,” sagði Spinoza, og þar með var því máli lokið.

Fátækt Spinoza og atvinna hans veikti mótstöðuafli hans gegn tæringunni, sem þjáði hann í 20 ár. Hann minntist ekki á þessa veiki sína og kvartaði aldrei. Endalokin vofðu þó yfir honum óhjákvæmileg. Frelsi hafði hann til að brjótast undan trúarlærdómum feðra sinna, til að fara fram úr Descartes, til að hugsa sjálfstætt og bjóða harðstjórn byrginn. Og þó var frelsi hans takmarkað af einhverju, sem hann réð ekki við, – tæringunni, dauðanum. Og nú fann Spinoza dauðann nálgast.

Sunnudagsmorgun einn fór Spinoza snemma á fætur og ræddi við hjónin, sem hann leigði hjá, eins og ekkert hefði í skorist. Spinoza vissi þó, að þetta var hans síðasti dagur. Kvöldið áður hafði hann sent eftir lækni einum, vini sínum. Þessi læknir skipaði nú að láta sjóða gamlan hana, svo að Spinoza gæti fengið súpu um hádegðið. Annars var Spinoza vanur að annast mat sinn sjálfur. Hjónin fóru til kirkju, og þegar þau komu aftur, var Spinoza látinn.

Árið eftir kom Holland ósigrað frá viðureign sinni við einvaldskonunginn í Frakklandi. Hinn nýi tími frjálsrar hugsunar hafði ekki verið sigraður, jafnvel ekki þó að sökkva yrði í sjó aftur því litla landi, sem hann hafði haslað sér völl á. Vestræn menning var á leið út úr nóttunni. Nýir menn hófu á loft kyndil frelsisins og vísuðu mönnum veginn upp og fram. Af öllum þessum

merkisberum á vestræn menning á 17. öld engum meira að þakka en Benedikt Spinoza. – Hann var mildastur og göfugastur manna, en þó ofsóttur og bannfærður fyrir að kenna mönnum að leita sannleikans og virða frelsið.

Heimspeki Spinoza

Spinoza hafði í æsku numið bæði austræna heimspeki gyðinga og heimspeki Vesturlanda fyrir sinn dag, einkum Descartes. Hann óx upp úr hvoru tveggja, — en þó er þetta sá texti, sem hann leggur út af. Hann byrjar líkt og Descartes, en fer brátt sínar eigin leiðir. Cogito, ergo sum, hafði Descartes sagt. Og Spinoza er á sama máli. Cogito, ergo Deus est (Ég hugsa, þess vegna er Guð til), er næsta spor Descartes, en þar skilja leiðir. Spinoza þótti sú niðurstaða enginn heimspekigrundvöllur, enginn „substans“, grundvöllur eða undirstaða. Undirstaða allra hluta hlaut að vera til. Hana þarf ekki að sanna. Ef menn á annað borð viðurkenna, að náttúran í kringum þá sé til — eða að eitthvað sé til, þá hlýtur það að eiga sér undirstöðu. Hún er hinn innsti veruleiki alls, sem er til, og sá veruleiki er í öllu. Þess vegna sannar tilveran sjálf, að til sé undirstaða. Þessi innsti veruleiki (Guð) getur ekki byggst á neinu nema sjálfum sér. Hugurinn skilur ekki þennan algera veruleika (Guð), heldur aðeins einhverja eiginleika hans.— Skilningurinn leggur því veruleikanum til eðli, sem er ekki hið algilda eðli hans. Undirstaðan á sér þannig *eiginleika*, sem hugurinn heldur, að séu allt eðli hennar, en eru aðeins brot af veru hennar. Þriðji drátturinn í heimsmynd Spinoza mætti kalla *ummyndanir*, þ. e. a. s. allar birtingar hins innri veruleika, undirstöðunnar (guðs) í hinum ytra heimi. Tilvera þeirra byggist á einhverju öðru en þeim sjálfum og er skynjuð af einhverju öðru en þeim sjálfum. — Þetta, sem sagt er hér að framan, er skilgreining hinna þriggja þátta í heimsmynd Spinoza: 1) undirstöðunnar eða hins innsta veruleika, guðs, 2) eiginleika, 3) ummyndana.

Sú undirstaða allra hluta, sem trúarbrögðin kalla Guð, segir Spinoza, hlýtur að vera sín eigin orsök. Ef hún ætti sér aðra or-

sök, væri sköpuð af einhverju öðru en sjálfri sér, væri hún ekki undirstaða. – En er hún þá sjálfsköpuð? Hefur hún skapað sig sjálf? Ef svo væri, þá væri hún þó samt sem áður sköpuð og ætti sér því upphaf. En það, sem á sér upphaf, á sér þá um leið undirstöðu. Þetta þýddi, að undirstaðan væri þá til á undan sjálfri sér! En Spinoza á ekki við, að undirstaðan (Guð) sé sjálfsköpuð í þessari merkingu. Með því að segja, að undirstaðan (Guð) sé sjálfsköpuð (*causa sui*) á hann við, að undirstaðan sé ekki sköpuð, hafi aldrei orðið til. Til eru heimspekingar, sem deila á þessa skoðun Spinoza og halda því fram, að ef þessu væri þannig hátt-að, væri undirstaðan ekki orsök – og ekki heldur afleiðing, því að afleiðing, sem á sér ekki orsök, getur ekki verið til! – En hér virðast þessir heimspekingar fórna staðreyndunum á altari rökfræðinnar. – Rúmið er t. d. ekki sjálfskapað, vegna þess að það byrjar aldrei. Það er ekki heldur nauðsynleg orsök eða afleiðing sjálfs sín. Sama er að segja um allt, sem verður ekki, heldur er.

Orsök í heimspeki Spinoza þýðir ekki sama og þegar við segjum, að foreldri sé orsök barns eða lampi sé orsök birtu. Það er ekki orsök í tíma og rúmi, sem Spinoza talar um. Orsökina liggur í hlutunum sjálfum líkt og hvítan í mjólkinni eða roðinn í blóðinu. Á máli Spinoza væri mjólkin orsök hins hvíta litar síns og blóðið hins rauða litar síns. – Þetta þýðir, að orsök undirstöðunnar er hliðstæð undirstöðunni sjálfri.

Undirstaðan (Guð) er án allra takmarkana. Ef hún væri takmörkuð mundi hún vera takmörkuð af annarri undirstöðu eða öðrum undirstöðum og hvíla á þeim, sem þýddi, að hún væri ekki undirstaða.

Þessi undirstaða allra hluta hlýtur því að vera ein. Descartes hafði kennt, að Guð væri persóna, aðskilin frá annarri tilveru. Þannig verður hjá honum um tvær sjálfstæðar undirstöður að ræða: andann og efnið, hugsunina og rúmið. Samt segir Desc-

artes, að Guð sé hin eina undirstaða. – Hér bjargar Spinoza læriföður sínum út úr mótsögninni með því að benda á, að hvorki efni né andi né hugsun sé nein undirstaða, heldur aðeins eiginleikar, sem virðast undirstaða vegna skilnings takmarkaðra vitsmuna á eðli hins ótakmarkaða. Allt þetta (efni og andi) hvílir á undirstöðunni, en er ekki undirstaðan sjálf nema í vissum skilningi. Undirstaðan (Guð) í heild er ofar mannlegum skilningi, því að þetta tvennt, sem maðurinn skilur (rúm og hugsun), er aðeins dropi í sæ veruleikans, sem við þekkjum næstum ekki neitt.

Spinoza segir, að ótakmarkanlegir eiginleikar myndi þessa undirstöðu (Guð). Hver þessara eiginleika myndar ótakmarkaðan alheim í vissum skilningi. Eiginleikinn rúm t. d. myndar hinn ótakmarkaða alheim efnisins, eiginleikinn hugsun myndar á sama hátt hinn ótakmarkaða alheim hugsunarinnar. En rúm er hins vegar ekki algert í þeim skilningi, að til er annað og fleira en rúm, t. d. hugsun. Og hugsun á sama hátt er ekki alger í þeim skilningi, að til er annað og fleira en hugsun, t. d. rúm. Maðurinn þekkir aðeins tvo eiginleika undirstöðunnar (guðs). Þessir eiginleikar eru rúm og hugsun. Þar með er ekki sagt, að þeir geti ekki verið fleiri. Spinoza álítur þá óendanlega marga, því að undirstaðan hlýtur að vera samnefnari allrar tilveru. En hvað eru þá þessir eiginleikar? Eru þeir raunverulegir eiginleikar guðdómsins, – eða eru þeir aðeins fram komnir vegna skilnings ákveðinna vitsmuna?

Hið síðarnefnda sjónarmið virðist fljótt á litið sennilegri skýring og rökréttari. Spinoza segir, að „algerlega ótakmörkuð undirstaða sé skiptanleg“. Ef við gefum þessari undirstöðu eiginleika, sem væru sjálfstæður veruleiki óháður utanaðkomandi vitsmunum, værum við þá ekki þar með búin að takmarka hana og um leið búin að gera undirstöðu og eiginleika eitt og hið sama?

Allt um þetta er engum blöðum um það að fletta, þegar betur er að gáð, að Spinoza á við hið fyrra, að undirstaðan (Guð) sé samsett af óendanlega mörgum eiginleikum, sem hver um sig myndar á vissan hátt óendanlegan alheim, eins og fyrr segir.

Á þennan hátt virðast opnast fyrir okkur endalausar víðáttur til allra hliða, sem ná óendanlega langt út fyrir alla mannlega reynslu. Að þetta er skilningur Spinoza, er ljóst m. a. af því, að hann segir, að undirstaðan *sé* ríim og að við getum fengið *rétta* hugmynd um vissa hluta undirstöðunnar.

En kemst þá Spinoza í mótsögn við sjálfan sig með því að gera eiginleikana að undirstöðunni og með því að gera hinn ótakmarkaða Guð óendanlega takmarkaðan af óendanlega mörgum eiginleikum? – Eiginleikinn er undirstaða á vissum skilningi, þó að hann sé aðeins brot hennar. En hvað þá um síðara atriðið? Þar sló gagnrýnin því föstu, að óendanlega margir eiginleikar þýddu óendanlega margar takmarkanir. En er það rétt? Í raun og veru er þessi gagnrýni aðeins leikur með orð. Ótakmarkanlegur Guð þýðir ekki sama og Guð, sem hefur engan eiginleika. Ef svo væri, væri Guð tóm – ekkert! Hinn ótakmarkaði Guð er þvert á móti Guð *allra* eiginleika, samnefnari allrar tilveru. Þessir eiginleikar eru óendanlega margir og hver þeirra óendanleg veröld í sjálfri sér.

Þetta þýðir því allt annað en að Guð eigi sér ákveðna eiginleika (eins og heimspeki Descartes), sem takmarka hann jafnvel niður í mannlegt gervi og mannlega eiginleika.

Guð Spinoza er algerlega takmarkalaus, hann er eitt með allri tilveru. Allir eiginleikar eiga sér sama grundvöll. Andi og efni, hugsun og rúm er í innsta eðli sínu eitt og hið sama, þar sem það á sameiginlegan grundvöll. Á þetta vill Spinoza leggja þyngsta áherslu með kenningu sinni um eiginleika og leiðrétti með því fyrirrennara sinn, Descartes, sem kenndi, að hugsun og rúm

væru algerar andstæður, sem gætu ekki átt neitt sameiginlegt.

Undirstaðan (Guð) hefur hvorki skynsemi né vilja, sagði Spinoza, og kom sú kenning mörgum úr skorðum. Samt talar Spinoza um hugsun, sem einn af mörgum eiginleikum undirstöðunnar. Guð Spinoza birtist í allri náttúrunni. Það er t. d. ekki skynsemi dýrsins eða þekking þess á líffærafræði, sem fær sár þess til að gróa. Það er ekki skynsemi, sem heldur himintunglum á braut sinni og byggir upp og heldur við allri tilverunni. Skynsemi og vilji eru aðeins birting í veröld mannsins og allt of fátækleg og takmörkuð orð til að nota þau um öfl, sem þessum leik stjórna.

Eins og áður er sagt, er hver eiginleiki undirstöðunnar (guðs) heimur út af fyrir sig. Þessum heimi (eiginleikanum) skiptir Spinoza aftur niður í ummyndanir. Ummyndanir þess eiginleika t. d., sem kallaður er rúm, eru hreyfing og kyrrstaða. Ummyndanir þess eiginleika, sem kallaður er hugsun, eru skynsemi og vilji.

Þannig eru hreyfing, skynsemi, vilji og allur hinn ytri heimur skynjunar okkar ekkert annað en ummyndanir af undirstöðunni (guði).

Í upphafi virðist sem í heimspeki Spinoza sé aðeins um þetta tvennt að ræða, undirstöðu og ummyndanir hennar. Kenning hans um eiginleika virðist fyrst og fremst komin til að afsanna með henni kenningu Descartes um, að hugsun og rúm væru algerar andstæður, sem ekkert ættu sameiginlegt.

Ummyndanir eru tvenns konar: a) Ótakmarkaðar ummyndanir. Eins og lesandinn man, var undirstaðan (Guð) algerlega ótakmarkanleg. Hver eiginleiki hennar var einnig sagður ótakmarkanlegur. Á sama hátt eru ummyndanir öðrum þræði ótakmarkanlegar. Hreyfingin (sem ummyndun eiginleikans rúm að dómi Spinoza) á sér þannig ekkert upphaf og engan enda. Aðeins

hreyfingin veldur hreyfingu, kyrrstaðan getur ekki verið orsök hennar. Þess vegna er hin fyrsta hreyfing ekki til. Veröld hreyfingarinnar „efnisheimurinn“ á ekki heldur algert upphaf né alger endalok. Ummyndanir eiginleikans hugsunar voru að sögn Spinoza skynsemi og vilji. Þessar ummyndanir báðar eru ótakmarkaðar eins og eiginleikinn (hugsun).

b) En ummyndanir eru líka takmarkaðar. Hinn ótakmarkaði eiginleiki rúmið fóstrar þannig takmarkaða einstaklinga og hluti. Á sama hátt fóstrar hinn ótakmarkaði heimur andans takmarkaða huga (manna og dýra a. m. k.). Í hin ótakmarkaða ummyndun skynsemi fóstrar takmarkaða skynsemi hins takmarkaða hugar. Hinn ótakmarkaða ummyndun, vilji, fóstrar takmarkaða ummyndun, einstaklingsvilja hins takmarkaða huga.

Í sambandi við þessa tvo flokka ummyndana talar Spinoza um, að hugsanlegt sé, að allar ummyndanir geti horfið aftur til uppruna síns, undirstöðunnar (guðs), og síðan birst aftur sem nýjar ummyndanir í öðrum eiginleika og þess vegna í algerlega fjarskyldri mynd.

Með þessu reyndi Spinoza að sýna fram á villu Descartes, sem talar um líkama og sál sem eilífar andstæður. Spinoza er á einu máli og Descartes um það, að efni (líkaminn, heilinn) geti ekki hugsað og að hugsun hafi ekki eiginleika efnisins eða geti framkvæmt störf líffæranna. En hann bendir á, að fyrst líkami og hugur mannsins séu hvort tveggja ummyndanir samræmdra eiginleika (ríms og anda), séu þau (líkami og hugur) einnig samræmd, þannig að líkaminn svari nákvæmlega til sálarinnar. Hugur kornbarnsins er t. d. nákvæmlega jafnóþroskaður og líffæri þess. Vöxtur og hnignun líkamans og hugans haldast síðan nákvæmlega í hendur o. s. frv. Þetta, segir Spinoza, að sé hluti hins allheimslega samræmis, sem stafar af því, að allt á sömu undirstöðu.

Þetta eru þrjár meginuppistöður í heimsmynd Spinoza: Til-

veran öll er ein heild. Hinn innsti veruleiki hennar, undirstaða allra hluta, er Guð, og hann er því í allri tilverunni. Guð er algerlega ótakmarkaður. Hann er samnefnari allra eiginleika tilverunnar. Þessir eiginleikar eru ótakmarkanlegir. Hver eiginleiki er veröld út af fyrir sig. Maðurinn þekkir aðeins tvo af eiginleikum guðdómsins: hugsun og rúm. Hver eiginleiki er aftur heimur af ummyndunum. Vit og vilji eru ummyndanir hugsunar. Kyrrstaða og hreyfing eru ummyndanir víðáttu eða rúms. Engin ummyndun er í sambandi við ummyndanir annarra eiginleika, nema hvað þær eiga allar sameiginleg upptök í hinum innsta veruleika.

Wilhelm Leibniz

Tveimur árum fyrir friðarsamningana í Westfalen (1648), sem skiptu Þýskalandi niður í fjölda smáríkja, fæddist sveinbarn í Leipzig. Hann var vatni ausinn og nefndur Gottfried Wilhelm Leibniz. Þegar sveinninn óx upp og tók að gera sér einhverja grein fyrir þeim heimi, sem hann var borinn til, uppgötvaði hann framar öllu öðru þetta tvennt: Þýskaland var í molum, öll hin ytri veröld var í molum. Hin innri veröld, heimur hugmyndanna, var líka í molum. Þar skynjaði hann ósjálfrátt baráttuna milli einstaklingshyggju norðursins og heildarhyggju suðursins með Loðvík XIV Frakkakonung í hásæti.

Leibniz gerði sér far um að skilja suðrið, en var þó maður norðursins: Mennirnir eru ekki hluti af heild eða hjól í vél. Þeir eru einstaklingar. Einstaklingurinn á fullan rétt á að vera einstaklingur. Öll tilveran er byggð upp af einstaklingum. – Öll heim-speki Leibniz spratt síðar upp úr þessum jarðvegi, og hún ber hans því glögg merki. Leibniz var ánægður með þennan heim. „Ég er fæddur til hins besta af öllum hugsanlegum heimum,“ skrifar hann, – og víst er um það, að enginn heimspekingur hef-ur átt jafnmiklu veraldarláni að fagna og Leibniz. Hann hafði allt það í ríkum mæli, sem sagt er, að geri líf manna eftirsóknarvert. Hann var auðugur lögfræðingur og embættismaður, sem gegndi háum virðingarstöðum. Hann var valdamikill stjórnmálamaður og fékk fleiri orður og viðurkenningar frá þjóðhöfðingjum og stofnunum en aðrir menn. Hann var frægur stærðfræðingur og vísindamaður og talinn af mörgum mesti heim-

spekingur samtíðar sinnar. Þeirri frægð hélt hann, meðan hann lifði. Slík var auðna þessa manns.

Leibniz var fæddur 21. júní 1646. Faðir hans var prófessor í heimspeki við háskólann í Leipzig, og á heimili hans ólst sveinninn upp meðal bókastaflanna, sem faðir hans hlóð í kringum sig. Hann hlýddi oft á tal lærðra manna, sem í hús hans komu. Þegar sveinninn var aðeins sex vetra, var faðirinn byrjaður að tala við hann á latínu og léði honum bækur úr bókahillum sínum. Sveinninn sneiddi þar hjá öllu þunnmeti og las bækur eftir Plató, Xenofón og Cicero. Og hann las sögu Rómaveldis skráða af rómverskum fræðimönnum. Því næst byrjaði hann að fást við heimspeki kirkjuféðranna. Um fermingaraldur hafði hann gleypst allt þetta í sig og var að springa úr lærdómi. Þá, fimmtán ára að aldri, innritaðist hann í lagadeild háskólans og tók að búa sig undir að taka doktorsgráðu í lögum. Hann gleymdi þó ekki heimspekinni og las um leið þá Bacon og Descartes, Campanella og Galileo. Fimm árum síðar hafði hann lokið laganámi sínu og bjóst til að taka doktorsgráðuna. En prófessorarnir við Leipzigháskóla höfðu aldrei heyrt getið um tvítugan doktor og vísuðu honum frá. Leibniz sá þannig, að enginn yrði spámaður í sínu föðurlandi. Hann fór því til háskólans í Altdorf og tók doktorsgráðuna þar. Til Leipzig kom hann aldrei framar. Í Altdorf stóð hann sig með þeim ágætum, að honum var þegar í stað boðin prófessorsstaða við háskólann, en Leibniz hafnaði því, líkt og Spinoza hafði áður gert. Hann mat frelsið meir, frelsi til að skrifa bækur. Og einmitt hér í Nürnberg hafði hann bók í smíðum. Hann sýndi handritið einum vina sinna, Jóhanni barón von Boineburg, sem var ráðherra í stjórn kjörfurstans í Mainz. Ráðherranum leist vel á ritið (*Nova Methodus docendi discendique juris*) og hvatti Leibniz til að gefa það út og tileinka það húsbónda hans, kjörfurstanum, Leibniz fylgdi ráðum vinar síns og færði kjörfurstanum ritið að

gjöf. Var það upphaf langrar vináttu milli Leibniz og kjörfurstans. Var Leibniz boðin staða við að endurskoða ríkisreikningana fyrir furstann, og tók Leibniz því boði. Þannig hófst stjórn málaferill Leibniz. Hann sá, að hinu sundraða þýska ríki stóð mikil hættu af veldi Loðvíks XIV, semh ann taldi vera að draga her saman gegn Þýskalandi. Leibniz beitti sér því í ræðu og riti fyrir „Rheinbund,“ sameiningu þýsku ríkjanna. Um leið samdi hann ótilkvaddur áætlun fyrir Frakkakonung um nýja krossferð gegn heiðingjum. Vildi hann með því beina athygli Loðvíks XIV frá kristnum Evrópuþjóðum til heiðinna landa utan Evrópu. Hvers vegna ekki fremur að ráðast á Egyptaland og leggja það undir sig en að fara með stríð á hendur Þjóðverjum eða Hollendingum? Frakklandskonungi barst í hendur rit Leibniz um þetta efni og virðist hafa tekið málið til yfirvegunar, því að hann gerði boð fyrir hinn þýska heimspeking til að fá frekari skýringar á þessari ritsmíð. Leibniz kom til Parísar 1672, en mætti þar frönskum hersveitum á norðurleið – til að ráðast á Holland. Hann fékk aldrei áheyrn hjá herkonungum. En í París hitti Leibniz aðra menn, sem voru konungar í ríki andans. Hann kynntist meðal annars Malebranche (1638-1715) djúphyggjumanni, sem taldist foringi þeirra, sem fylgdu Descartes að málum, heimspekingnum Arnauld (1612-1694) og stjörnufræðingnum Huyghen (1628-1693). Þessir menn höfðu margt að ræða, sem við kom vísindum, stærðfræði og heimspeki. Þeir skiptust á hugmyndum og auðguðu hver annan. Í París undi Leibniz því vel hag sínum og dvaldist að heiman í fjögur ár. Árangurinn af stærðfræðirannsóknum Leibniz var meðal annars sá, að hann fann upp reikningsvél, sem gat deilt, margfaldað og reiknað út rætur. Var vél þessi sýnd opinberlega í París. Þegar Leibniz árið eftir fór til Englands, hafði hann þessa vél sína meðferðis, og var hún sýnd þar á vegum konunglega vísindafélagsins í Lundúnum. Leibniz var gerður heið-

ursfélagi þessa félags og komst auðveldlega í kynni við helstu vísindamenn og andans menn í Englandi. Hann kynntist Oldenburg, sem þá var ritari vísindafélagsins. Þýðingarmeiri voru þó kynni hans og stærðfræðingsins Pell, sem sýndi honum stærðfræðilegar uppgötvanir sínar, sem hann setti fram í riti sínu, *Logarithmatechnica*. Newton hitti hann þó aldrei. Þegar hann kom aftur til Parísar sökkti hann sér niður í stærðfræðirannsóknir. Síðasta árið, sem hann var í París, 1676 hafði hann gert eina af mestu uppgötvunum í sögu stærðfræðinnar. Hann fann upp differentialreikning. Margir héldu þó því fram, að Newton hefði verið búinn að gera þessa uppgötvun 1665, en hann setur hana ekki fram fyrr en 1693. Leibniz prentaði sína uppgötvun 1684. Víst þykir, að hvorugur hafi vitað um hinn og báðir hafi gert þessa uppgötvun um svipað leyti. Um hitt, hvor hafi verið á undan, er jafnvel enn deilt.

Árið 1676 hélt Leibniz aftur heim til Þýskalands. Hann lagði þó leið sína um London til að hitta aftur vini sína og hélt þaðan yfir Holland um Amsterdam til þess að geta heilsað upp á Spinoza. Þeir höfðu margt að ræða, og virðist Leibniz hafa dvalist hjá Spinoza í mánaðartíma og vafalaust auðgast af þeim samræðum. Leibniz var þá um skeið lærisveinn og aðdáandi Spinoza. Síðar snerist hann að nokkru leyti gegn þessum fyrirrennara sínum í ritum sínum, en virðist hafa nálgast hann meir aftur hin síðustu ár sín.

Þegar heim til Þýskalands kom, réðst Leibniz í þjónustu hertogans af Brunswick-Lüneburg, Jóhanns Friedrichs, og settist að við hirðina í Hannover. Störf hans fyrir hertogann voru margvísleg. Hann var bókavörður, sagnfræðingur ættarinnar, meðlimur leyndarráðsins og sérstakur erindreki hertogans. Störf hans höfðu því í för með sér mikil ferðalög víða um lönd. Í einni af þessum ferðum kom Leibniz til Rómaborgar. Þar í páfagarði var

honum boðið að gerast bókavörður Vatikansins, ef hann aðeins vildi taka kaþólska trú. Leibniz hafnaði hvoru tveggja. Hins vegar gerði hann ítrekaðar tilraunir til að sætta sjónarmið kaþólskra og mótmælenda og fá þá til að sameinast. Var þessum tilraunum vel tekið í fyrstu, þar sem bæði kaþólskir og mótmælendur vonuðu hvorir um sig, að hinir kæmust á sitt mál. En þegar til þess kom að fá þá til að fórna einhverju af kennisetningum sínum, til þess að sameiningin gæti tekist, reyndust báðir óhagganlegir. Enginn árangur varð því af þessari tilraun Leibniz nema rit hans *Systema Theologicum*, sem hann skrifaði árið 1686. Það rit var ekki gefið út fyrr en eftir dauða hans.

Þrátt fyrir allar annir Leibniz lá heimspekin honum þó þyngst á hjarta. Um 1690 komst hann í kynni við rit Lockes: *Essay on the Human Understanding*, og varð það til þess, að Leibniz samdi mikið rit til að andmæla þeirri heimspeki, sem þar er sett fram. Leibniz fór þó miklum viðurkenningarorðum um Locke og kallaði þetta rit hans „eitt af bestu ritum okkar tíma“. Þannig bar Leibniz fulla virðingu fyrir helsta andstæðingi sínum í heimspeki, og þegar Locke andaðist, stakk Leibniz handriti sínu um heimspeki Lockes undir stól, þar sem hann taldi sér ósæmandi að ráðast á látinn mann. Það rit birtist fyrst löngu eftir dauða hans eða 1765.

Vegur Leibniz fór sífellt vaxandi. Hver titillinn eftir annan bættist við nafn hans. Hann varð heiðursfélagi í vísindafélögum og umgekkst æðstu menn heima og erlendis. Hann var aðalhvatamaður að stofnun Berlínarháskóla árið 1700. Pétri mikla Rússakeisara sendi hann fyrirmæli um að stofna háskóla í Pétursborg, og var það gert. Hins vegar varð honum ekkert ágengt í menningarmálum Vínborgar vegna andstöðu jesúíta.

Leibniz giftist aldrei, og þó að hann ætti fjölda kunningja og vina, varð enginn honum mjög nákominn. Og þegar hann á síð-

ustu árum varð að draga sig í hlé vegna vanheilsu, þá hurfu allir þessir vinir hans, jafnvel lærisveinar hans og hinir áköfustu aðdáendur. Þegar dauða hans bar að höndum, virtist enginn muna eftir því, að Leibniz hefði nokkurn tíma verið til. Það fylgdi honum enginn til grafar, nema einkaritari hans Eckhart að nafni.

Dauði hans virðist þannig skuggaleg andstæða hins bjarta lífsferils hans, sem var svo auðugur að völdum, frama og vinum. Eða er allt þetta ytra glys og gengi aðeins svikull draumur, sem maðurinn fyrr en varir hrekkur upp af til veruleikans? - - - - Þess veruleika, „að maðurinn er alltaf einn“: einangraður mónad, sem býr í völundarhúsi sinnar eigin tilveru, opnar aldrei dyr sínar fyrir framandi gesti og hefur heldur engan glugga til að sjá út um, en skynjar þó á einhvern óskiljanlegan hátt alla veröldina.

Heimspeki Leibniz

Descartes hélt því fram, að efni og andi, líkami og sál, gætu ekki átt neitt sameiginlegt, vegna þess, eins og hann sagði, að andi væri ekkert annað en meðvituð hugsun og efnið væri ekkert annað en víðátta. Leibniz byrjar heimspeki sína með að gagnrýna þessa kenningu: Ef andinn er ekkert annað en meðvituð hugsun, hættir hann þá að vera til, þegar maður sefur draumlausum svefni eða verður meðvitundarlaus? Ef efni er ekkert annað en víðátta, hvað eigum við þá að kalla rafmagnið, ljósið eða hitann, aðdráttaraflið, miðflóttaaflið eða orkuna yfirleitt, – Spinoza hafði áður gagnrýnt þessa kenningu Descartes, að efni og andi ættu ekkert sameiginlegt, og benti á, að bæði efni og andi væru aðeins tveir eiginleikar, sem ættu báðir sömu undirstöðu. Spinoza var hins vegar sammála Descartes um, að efnið hefði víðáttu, en andinn hefði ekki víðáttu. Og hér byrjar Leibniz einnig að gagnrýna Spinoza: Ef undirstaðan er bæði efni (og efnið hefur víðáttu) og andi (andi, sem er ekki víðátta), hvernig getur þá sami hlutur (undirstaðan) bæði haft víðáttu og ekki víðáttu? Og hér hyggst Leibniz koma Spinoza til hjálpar með að sameina anda og efni, líkama og sál. Leibniz benti á, að efnisheiminn bæri ekki að skoða sem rúm fyrst og fremst, heldur sem *orku*. Í stað þess að tala um efni sem rúm eða víðáttu og lenda í sama vanda og Descartes talar Leibniz um efnið sem orku. Það er ef til vill vafasamt að tala um hugsun sem víðáttu, en það er engin mótsögn í að tala um hugsun sem orku. Efnisheimurinn er fyrst og fremst orka. Hugsunin er líka orka. Efni og andi eru því engar andstæður, heldur mætist þetta tvennt alls staðar sem eining. Öll tilveran er byggð upp af þessum einingum anda og efnis. Leibniz kallar þessar einingar *mónada* (orð, sem virðist fyrst koma fyrir hjá Pýþagórasi). Mónadarnir eru orku-

stöðvar. Orkustöðvarnar eru sálir. Hver sál er kjarni einhvers einstaklings. Þannig er efnisheimurinn ekki dauð víðátta, heldur lifandi afl, orkustöðvar, mónadar, óendanlega margir og sjálfstæðir. Þeir eru undirstaðan, þó ekki hin heilsteypta undirstaða Spinoza, heldur eins og óendanlega margir punktar, ekki venjulegir punktar að vísu, því að þeir hafa ekkert rúmtak í sjálfu sér, þótt orka þeirra fylli allt rúm, ekki heldur stærðfræðilegir punktar, þar sem þeir hafa til að bera orku, líf og sjálfsvitund. Við skulum eins og Leibniz kalla þá mónada.

Hver mónadi er einstaklingur, og engir tveir mónadar eru eins. Mónadinn er algerlega sjálfstæð heild. Hann er sjálfum sér nógur og óháður öllum öðrum mónöðum. „Mónadinn,“ segir Leibniz, „hefur engan glugga. Þar getur ekkert komið inn og farið út.“ En hvernig veit hann þá um veröldina? Hann veit það samkvæmt heimspeki Leibniz vegna þess, að alheimurinn er í hverjum mónad.

Í hverju strái er himingróður,
í hverjum dropa reginsjór.

Þannig kveður Einar Benediktsson, og þannig er um mónada Leibniz. Tilveran er óendanlega stór, en hún er einnig óendanlega smá. Maðurinn er t. d. mónad (sál), en í líkama hans eru aftur milljónir mónada og þannig áfram. En hve smár sem mónadinn er, er þó í honum mynd alheimsins.

Í raun og veru er ekkert til nema andinn. Orka og efni eru um myndanir hans. Mónadinn er því sál. Vitund þessarar sálar er ekki alltaf meðvituð hugsun. Hún getur eins verið „dulvitund,“ og það er einmitt hún sem er einráð hjá lægri mónöðum. Í þeim mónad, sem kallaður er maður, er vitundin aðeins eyja í hafi hins dulvitaða, og það kemur jafnvel oft fyrir hjá manninum, að það flæði alveg yfir þessa eyju meðvitundarinnar. Það gerist í

djúpum draumlausum svefni eða þegar við missum meðvitund. Það er einmitt þessi dulvitund mónadanna, sem stjórnar lögmálum samræmisins og hræringum hinnar ósjálfráðu náttúru.

Mónadinn hefur einnig vilja, ekki fyrst og fremst í hinni venjulegu merkingu þess orðs, heldur er viljinn orkan, sem stjórnar starfsemi og hreyfingu tilverunnar. Hann á upptök sín í dulvitundinni og birtist í náttúruríkjunum sem lögmál.

Allir mónadar hafa til að bera „vit.“ En þetta, sem Leibniz kallar vit, stendur þó á mörgum og ólíkum stigum. Það getur jafnvel verið algerlega dulvitað og til aðeins sem vísir eða fræ. Hjá öðrum mónöðum er það skýrt eins og kristall fullur af ljósi. Enginn mónad skynjar að vísu neitt út fyrir sjálfan sig beinlínis, en hann þarf þess ekki heldur, því að alveran er í honum sjálfum. Það er því eingöngu undir skilningi hans komið, hvernig heimsmynd hans verður. Eins og áður er sagt, skynjar mónadinn ekkert beint. Það, sem hann heldur vera ytri skynjun, eru aðeins innri hræringar. Hins vegar er hinn ytri veruleiki til. Ef maður gengur til dæmis yfir götu, þá neitar Leibniz því ekki, að bæði maðurinn og gatan sé til. Hann neitar því aðeins, að hægt sé að skynja þau. Hugmynd mín skapast af innri hræringu í vitund minni. Að þessi innri hræring og hinn ytri veruleiki fari þannig nákvæmlega saman, skýrir Leibniz með því, sem hann kallar „fyrir fram ákveðið samræmi.“ Þó að mónadinn skynji ekkert út fyrir sjálfan sig, hefur hann þó á þennan hátt skilning, sem fræðir hann um hina ytri tilveru eingöngu vegna hins „fyrir fram ákveðna samræmis.“ Auk þessa skilnings, sem fræðir hann um hið ytra, hefur hann skilning, sem fræðir hann um sjálfan sig. Hin fyrri tegund skilningsins vekur hina síðari, sjálfspekk- inguna.

Mónadar Leibniz mynda samfellda línu frá hinu „lægsta til hins hæsta.“ Þessi lína er mynduð af óendanlega mörgum punkt-

um. Það er að vísu bil á milli þeirra, því að hver mónad er sjálfstæð heild, en þegar litið er yfir tilveruna, þá sjást þessi bil ekki, vegna þess hve vel þessir mónadar falla hver að öðrum. Neðst í þessari línu eru mónadar steinaríkisins. Þeir eru hópsálir. Næst eru mónadar jurtaríkisins og hinna lægri dýra, þá mónadar æðri dýra. Loks eru sálarmónadar og andamónadar, sem skilja guðdóminn og mynda því borg Guðs. Guð er hinn æðsti mónad.

En nú komumst við ekki lengur hjá að gera þá fyrirspurn, hvernig sá mónad, sem nefndur er Wilhelm Leibniz, fer að því að vita svo mikið um aðra mónada og hvernig hann getur kennt öðrum mónöðum heimspeki, þar sem mónadinn Leibniz, samkvæmt kenningu hans, hefur „enga glugga“ og ekkert getur því borist frá öðrum til hans og ekkert komist frá honum til annarra mónada? Og hér er vissulega um höfuðerfiðleika heimspekingsins að ræða. Leibniz sjálfur svarar þessu með kenningu sinni um hið fyrir fram ákveðna samræmi. Samkvæmt því eru hinar innri hræringar vitundarinnar í nákvæmu samræmi við það, sem gerist utan mónadsins. Þessu má líkja við réttar klukkur, sem vita ekki um starfsemi hver annarrar, en sýna þó alltaf sama tímann. Að stilla þessar klukkur í upphafi, þannig að þær slái alltaf í takt, var verk þess anda, sem skóp þetta lögmál samræmisins. Þessi skýring þykir mörgum langt sótt, og hún krefst þess, sem fáir heimspekingar sætta sig við, að hún sé meðtekin sem trú án skilnings. Þá virðist mörgum erfitt að skilja, hvernig Guð getur bæði verið mónad og unnið leið skapari allra mónada. Og þar sem ekkert getur borist utan að inn til neins mónads, hvernig geta þeir þá haft hugmynd um hinn æðsta mónad? „Fyrir fram ákveðið samræmi“ er aftur svar Leibniz. En erum við nokkru nær? Og hvernig getur mónadinn syndgað og brotið af sér gagnvart öðrum, ef hann getur ekki haft samband við neitt nema sjálfan sig? „Fyrir fram ákveðið samræmi“ verður hér haldlítill skýring. Við komumst

ekki fram hjá vegg staðreyndanna, þeirra, að við lifum í samfélagi við aðra menn, við aðra mónada og að þeir hafi áhrif á okkur og við á þá.

En hvað sem öllu þessu líður, hefur heimspeki Leibniz samt reynst frjór gróður í lystigarði vestrænnar, einkum þýskrar, menningar. Frá honum liggja margir þræðir til síðari tíma. Hann er „faðir þýskrar heimspeki“ og fyrirrennari Wolffs og Kants. Frá honum liggja einnig þræðir til þeirra Schopenhauers og Fichte.

Leibniz segist vera fæddur til hinnar bestu af öllum hugsanlegum veröldum. Hvað sem fyrir mónadinn kemur, verður það honum til góðs, – í sannleika er allt, sem fyrir hann kemur, hið besta, sem hann getur hent. Öll tilveran er þannig sigurverk, sem sett hefur verið í gang og gengur síðan þannig, að hvert hjólið grípur inn í annars gang af óhagganlegri nákvæmni. Þetta var heimspeki aldarinnar. Hinnir þrír miklu heimspekingar 17. aldar: Descartes, Spinoza og Leibniz, trúðu því, að Guð hefði ritað alla hina miklu bók tilverunnar á máli stærðfræðinnar og hana væri því hægt að lesa með augum rökfræðingsins.

Vestræn siðmenning á þessum heimspekingum það að þakka, að þeir unnu öðrum fremur að því að leysa skynsemina úr fjötrum trúarbragðanna og kenna mönnum að hugsa frjálst og leita nýrra viðhorfa.

John Locke

John Locke var fæddur í Wrington í Englandi 29. ágúst 1632. Um þær mundir voru umbrotatímar í Englandi. Þjóðin krafðist mannréttinda. Þegar Locke var aðeins tíu ára snáði, skarst í odda milli konungsins og þingsins, og borgarastyrjöld skall á. Faðir hans vígbjóst og fór að heiman til að berjast móti kóngi og með mannréttindum og auknu frelsi. Þegar þessu stríði lauk, sá Locke, að hægt var að brjóta alveldi krúnunnar, og hann sá hana beygja sig fyrir uppreisnarmönnum – þessum uppreisnarmönnum, sem hann sá og talaði við á heimili sínu. Og þessir menn voru djarfmæltir eins og sigurvegarar, sem koma heini úr stríði. Það andrúmsloft, sem þannig varð til á heimili unglingsins John Locke, fylgdi honum síðan alla ævi. Alla tíð upp frá þessu barðist hann gegn yfirvöldum og leiðtogum, andlegum og veraldlegum. Á æskuárum sínum barðist hann gegn yfirvöldum skólans og á fullorðinsárum sínum gegn yfirvöldum ríkis og kirkju og gerðist forystumaður í baráttunni fyrir andlegu frelsi og umburðarlyndi gagnvart andstæðum skoðunum.

Fjórtán ára að aldri var John Locke sendur í menntaskólann í Westminster (London). Faðir Lockes var púritani, og þessi skóli var andlegt höfuðvígi þeirra. En það nægði ekki til að milda uppreisnareðli Lockes. Hann fékk ekki aðeins óbeit á þessum skóla heldur menntaskólum yfirleitt. Þessir skólar, ályktaði hann, forheimska menn með því að troða þá fulla af dauðum bókstaf á latínu og grísku. Að hvaða haldi kemur slíkur lærdómur í lífinu?

Sannri menntun verður ekki þröngvað upp á nokkurn mann. Hún verður aðeins eign frjálsra manna, sem drekka af lind þekkingarinnar, vegna þess að þeir eru þyrstir, – og leita þess, sem þeir þarfnast. Sönn menntun hlýtur þess vegna fyrst og fremst að vera sjálfsmenntun. Engir nema þeir, sem eru tregir til að afla sér hennar, græða neitt á skólunum. Skólinn eykur ekki heldur manngildi og bætir hvorki siðferði né breytni.

John Locke þótti enginn fyrirmyndarnemandi í Westminster. Hins vegar fylgdist hann manna best með því, sem fram fór utan skólaveggjanna, og tók jafnvel þátt í þeim atburðum. Hann fylgdist af alhug með þeim öflum, sem steypu Karli konungi I af stóli og lögðu hann undir öxina. Öldurnar í þingsölunum og utan þeirra risu hátt, og breytingar urðu tíðar. Árið, sem Locke útskrifaðist, hafði Oliver Cromwell náð öllum stjórnartaumum í sínar hendur. Þetta voru byltingatímar, sem altóku huga menntaskólanemands í Westminster. Locke náði samt prófi og innritaðist í Oxfordháskóla.

Oxford hefur bæði fyrr og síðar verið fræg fyrir virðingu sína fyrir öllu, sem er gamalt og viðurkennt. Á stúdentsárum Lockes var þar ríkjandi heimspeki miðaldanna. Locke þótti þar þröngt til veggja og lágt til lofts. Stúdentarnir voru „andlega ánauðugir gömlum erfðakenningum, og þeir voru haldnir ofstæki gagnvart allri „villutrú“. Andlegt frelsi var þar ekki til. Púritanarnir, sem barist höfðu fyrir frelsi gegn einveldi krúnunnar, voru hér engu betri. „Þeir, sem ákafast tala um frelsi,“ sagði Locke um þá „misþyrma því allra manna mest sjálfir.“ Locke sneri baki við miðaldaheimspekinni og Aristóteles, og fræðimenn Oxford, þessi ígulker hins dauða bókstafs, voru honum hvimleiðir. Álit þeirra á Locke var ekki heldur á marga fiska. Skólabróðir hans, fornfræðingurinn Anthony Wood, skrifar um hann: „Þessi John Locke var uppreisnargjarn, hávaðasamur og óeirinn. Þegar við,

hinir stúdentarnir, skráðum hjá okkur í tímum ýmis atriði úr fyrirlestrum prófessoranna, hæddist þessi sami Locke að okkur fyrir þetta. Hann var símasandi og mesti vandræðagripur.“ Þannig leit fulltrúi hins gamla á spámann hinnar nýju aldar.

En þótt andlegt frelsi væri ekki mikið meðal hinna akademísku borgara í Oxford þeirra tíma, átti þó trúfrelsið sína fulltrúa meðal hinna bestu manna skólans. Í þeirra hópi var John Owen, kennari Lockes. Og hér voru þó a. m. k. engir heiðursmenn, sem börðu nemendurna til bókar, líkt og gert hafði verið í Westminstermenntaskólanum. John Locke færði sér það frjálsræði í nyt og las það eitt, sem honum sjálfum sýndist. Það voru einkum bókmenntir, þar á meðal rit Descartes, sem hann tók langt fram yfir miðaldaheimspekina, þótt hann væri þeim ekki sammála í mörgum greinum. Verndari hans og ævivinur, Lady Masham, ritar síðar um þessi kynni Lockes af Descartes og telur, að þau hafi vakið hann til meðvitundar um getu sjálfs síns til skilnings á heimspeki og jafnvel afreka á því sviði. Hinn vaknandi heimur vísindanna lét hann ekki heldur ósnortinn. Hann tók af lífi og sál þátt í tilraunum og vísindum „Royal Society“, sem stofnað var um þessar mundir í Oxford (1660). Guðfræðina lét hann sér ekki heldur óviðkomandi, heldur las hana af samviskusemi. Sumir segja, að Locke hafi jafnvel um eitt skeið ætlað sér að verða prestur. Þó virðist honum hafa þótt hún jafnsteinrunnin og miðaldaheimspekin. Hann vildi standa föstum fótum í veruleikanum. Hann vildi komast til sannleikans, hins augljósa sannleika. Hann hafnaði í læknisfræðinni.

Loks lauk hann prófi án þess að geta sér verulegs námsframa og tók að kenna grísku og mælskufræði á staðnum. En hugur hans var farinn að beinast að stjórnmálum. Hvað var að gerast í Englandi? Cromvell hafði látist 1658, og leiddi það til upplausnar í landinu, sem varð enska lýðveldinu að falli. England hverfur

aftur undir drottinsvald kóns og kirkju, og Karl II sest í háset-ið. Í fyrstu virðist Locke vona, að festa komist með þessu á stjórnarfarið, sem veiti mönnum frið og öryggi. Og byltingamaðurinn lýtur höfði: „Hvað mér viðkemur,“ ritar hann um þessar mundir, „þá er enginn, sem hefur meiri virðingu og ást á yfirvöldum en ég“. En brátt verður „þessi sami málgefni John Locke“ þögull sem steinn. Hann fann skóinn kreppast að fætinum. Orð sögð gegn yfirvaldi urðu aftur hættuleg þeim, sem talaði.

En þó að fátt væri sagt, brutust þó í honum hugmyndir um nýtt þjóðfélag, sem tryggði einstaklingnum frelsi og öryggi, þar sem umburðarlyndi og skilningur kæmi í stað kúgunar og hleypidóma. Vegna þessa innra ástands réðst hann einkaritari í þjónustu Sir William Swan, ensks sendiherra, og fór með honum 1664 til Þýskalands. Kynntist Locke í þessari ferð mönnum og málefnum, og þegar hann kom heim árið eftir og byrjaði að stunda lækningar í Oxford, var hann orðinn margfróður um stjórnmál. Þessi stjórnmálaálhugi og kunnátta varð segull, sem dró til sín ný tækifæri.

Einn voldugasta stjórnmálamann Englands, Askley lávarð, sem síðar varð jarl af Shaftesbury, bar að garði í Oxford. Lávarðurinn hafði kýli á bringu og leitaði sér lækninga á staðnum hjá lækni einum, Thomson að nafni. Gosdrykkur var reyndur til að hreinsa blóðið. Vegna mistaka var umræddur drykkur eitt sinn ekki við höndina, og læknirinn bað Locke því að fara til lávarðarins og afsaka þessi mistök. Tóku þeir þá tal saman, Locke réð þá m. a. lávarðinum til að láta skera kýlið, og var svo gert. Aðgerðin dugði, og fékk lávarðurinn fullan bata. Vegna þessa atburðar kynntust þessir tveir menn og fundu, að þeir áttu margt sameiginlegt, m. a. urðu báðir að leyna þeirri óbeit, sem þeir höfðu undir niðri á yfirdrottnun krúnunnar, og þeirri þröngsýni og ofsóknum, sem henni fylgdi. Varð kunningsskapur þeirra brátt vinátta, sem hélst, meðan báðir lifðu.

Vegna vináttu sinnar við lávarðinn yfirgefur Locke Oxford og flyst í hús hans í London (Exeter House).

Í þessu húsi fann Locke sjálfan sig til fulls eftir dvölina í hinu akademíska andrúmslofti Oxfordborgar. Hann blandaði geði við menn af öllum stigum og barðist fyrir frjálsri hugsun og mál-frelsi, sem Karl II reyndi að afmá. Í Exeter House safnaði hann um sig nokkrum heimspekingum, sem komu þar saman til að rökræða „trú og siðfræði“. Í þessum rökræðum sínum komust þeir brátt að landamærum hins óþekkjanlega. Tókust þeir þá einnig á hendur að draga skýra markalínu milli þess, sem unnt er að þekkja, og hins ókannanlega. Árangur þessara viðræðna birtist ekki fyrr en tuttugu árum síðar í riti Lockes: *Essay concerning Human Understanding*.

Á þessum árum gekk Locke þó ekki heill til skógar. Hann hafði fengið astina og átti jafnan við vanheilsu að búa upp frá því.

Bæði Shaftesbury og Locke féllu skjótt í ónáð hjá konungi vegna hinna frjálslyndu skoðana sinna, og varð þá Locke að fara úr landi (1675) og dvaldist fjögur ár í Frakklandi. Þegar heim kom, var vinur hans nýkominn frá dómstólunum, þar sem hann hafði verið ákærður fyrir drottinsvik – en náðaður. Árið eftir var hann sagður hafa tekið þátt í samsæri gegn konungi og var þá settur í fangelsi. Hann komst þó undan og flúði til Hollands, en lést þar skömmu síðar.

John Locke fluttist þá enn til Oxford, en hafði sig ekki í frammi. Stjórnin óttaðist hann þó og sendi njósnara til að gefa skýrslu um lifnaðarhætti hans þar. Hið eina, sem hann uppgötv-aði, var, að Locke „lifði refslegu og óskiljanlegu lífi, væri 2 daga heima og 3 að heiman, og enginn vissi, hvert hann færi eða hve-nær hann færi og kæmi.“ Stjórnin fékk þá annan njósnara til að gefa sér skýrslu um hagi Lockes. Var það sjálfur biskupinn í Ox-

ford og deildarstjóri Kristskirkju. Hann varð heldur einskis vísari. „Mjög oft,“ segir hann í skýrslu sinni, „hef ég bæði í einkaviðræðum og í annarra áheyrn að yfirlögðu ráði byrjað að tala um niðurlægingu jarlsins af Shaftesbury, en aldrei var með því hægt að egna hann (Locke) til að skipta sér neitt af því eða finna á honum, í orðum hans eða fasi, að hann skipti þetta nokkru máli.“ Þannig hafði gyðja skynseminnar kennt þessum „málgefna vandræðagrip,“ að þögnin er gull, – jafnvel líf og frelsi.

Stjórnin gat því ekki fundið neina ástæðu til að heiðra fangelsi sín með fangavist þess manns, sem gerði Englendinga að forystuþjóð vestrænnar menningar. Ekki vildi þó Locke freista hennar um of og yfirgaf land, svo lítið bar á árið 1683, sama ár og vinur hans, Shaftesbury, lést í Hollandi. Locke fór til Haag eins og hundruð annarra, sem ofsóttir voru í heimalandi sínu vegna skoðana sinna.

Englandsstjórn reyndi jafnvel þar að hafa hendur í hári hans og fá hann framseldan. Varð Locke því að flytjast inn á landsbyggðina.

Locke var nú 54 ára að aldri. Hann hafði verið sískrifandi í Englandi, en aldrei fengið neitt gefið út. Hér kom hann fyrstu verkum sínum á prent. Meðal þeirra var *Epistola de tolerantia* (Bréf um umburðarlyndi), sem hann skrifaði á þeirri „dauðu tungu,“ latínu. Hér kynntist hann einnig verkum Spinoza að einhverju leyti og lagði síðustu hönd á mesta afreksverk ævi sinnar, bókina *Essay concerning Human Understanding*.

Á þessum sex árum, sem Locke var í útlegð í Hollandi, fóru vinsældir Stúartanna stöðugt minnkandi í Englandi. Ekki aðeins þingið og alþýða manna, heldur einnig aðallinn varð konungi andvígur. Var ólga mikil í landinu og lá við byltingu. Stjórnin hafði sett Locke á svartan lista með 85 „þjóðhættulegum“ mönnum í útlegð í Hollandi. Og víst var um það, að þessi

flokkur rerí öllum árum að því að steypa stjórninni. Árangurinn kom í ljós, þegar Vilhjálmur af Óraníu hélt með her manns til Englands, steypiti konungi landsins, tengdaföður sínum, Jakobi II, og settist sjálfur að völdum 1689.

Útlögunum, hinum 85 þjóðhættulegu mönnum í Hollandi, var þá aftur leyft að hverfa heim og var fagnað sem þjóðhetjum. John Locke var þar fremstur í flokki. Í fyrsta sinn var hann frjáls maður, sem gat talað og skrifað án ofsókna yfirvalda. Hann var nú 57 ára að aldri, og þau 15 ár, sem hann átti eftir ólífud, voru bestu og athafnasömustu ár ævi hans þrátt fyrir mikla vanheilsu. Bækurnar, sem hann hafði skrifað, en gat ekki gefið út, komu nú hver á fætur annarri. Þær voru ekki aðeins um heimspeki, heldur einnig um stjórn-mál, hagfræði og uppeldismál. Þessar bækur vöktu gífurlega athygli, og varð Locke brátt á allra vörum.

Átjándi öldin var að fæðast. Einnig hún var borin með þrautum. Hæst lét í prestunum og háskólaborgurunum, úttroðnum af lærdómi. Stillingfleet biskup yfir Worchester reis upp fyrir hönd þeirra, sem litu á bókstaf ritningarinnar sem óyggjandi sannindi. Áttust hann og John Locke lengi við í ritdeilum. Vegna kröfu sinnar um umburðarlyndi lenti hann í deilum við ýmsa stjórn-málamenn og öndvegisrit hans, *Essay concering Human Understanding*, var með sérstakri athöfn fordæmt af Oxfordháskóla. Þessari akademísku bannfæringu er nú löngu létt og John Locke talinn ágætastur allra, sem til þess fræga menntaseturs hafa komið. Þessi mótstaða gat vitanlega ekki kveðið Locke niður fremur en fæðingarhríð stöðvar barnsburð.

Locke hafði sigrað eftir langa og stormasama ævi. Hann fluttist út á landsbyggðina frá Lundúnum, sem hann þoldi illa vegna vanheilsu sinnar, til hinnar gömlu vinkonu sinnar, Lady Masham, og manns hennar, Sir Francis.

Haustið 1704, þegar síðustu laufin voru að falla í garði Lady

Masham og John Locke var að rita svar við einni af þeim árásum, sem gerðar höfðu verið á rit hans um umburðarlyndið, talið dauðinn einnig til heimspekingsins John Lockes. Og eins og margir, sem lengi hafa staðið í návígi við dauðann í samtíð sinni, tók hann karlmannlega kveðju þessa gests.

Heimspeki Lockes

„Ég hugsa, þess vegna er ég til,“ sagði Descartes. „En hvaðan koma þessar hugsanir?“ spyr Locke. Sannleikurinn býr í manninum sjálfum, sögðu Plató og Sókrates: – Þekktu sjálfan þig, og uppgötvaðu sál þína, því að í henni búa hinar fullkomnu hugmyndir um góðvild, sannleika, fegurð og réttlæti. Þessar hugmyndir eru þar meðfæddar hverjum manni, þótt þær kunni að vera dulvitaðar og maðurinn viti því ekki um þær. John Locke ræðst á kenninguna um þessar meðfæddu hugmyndir og spyr: Ef sannleikurinn er til í manninum sjálfum, ef hann kemur innan að, hvernig getum við þá lært nokkuð nýtt? Skynjun og reynsla gætu þá ekki frætt okkur um neitt nýtt, ekki gefið okkur neina nýja hugmynd, aðeins, þegar best léti, staðfest þá hugmynd, sem við áður áttum í huga okkar og kom innan að. Og þó að sagt sé, að hugmynd kunni að vera dulvituð, heldur Locke áfram, er það þá ekki mótsögn í sjálfu sér? Að segja, að hugmynd sé í huga okkar, og halda því um leið fram, að hugurinn viti ekki um hana, er sama og að segja, að hún sé til og sé ekki til, því það að eitthvað sé í huga manns, þýðir einfaldlega, að við vitum eða skiljum eitthvað. Nei, við komum ekki með neinar hugmyndir inn í þennan heim! Það eru ekki til neinar hugmyndir, sem koma innan að, engar hugmyndir, sem fæddar eru í vitund mannsins, óháðar skynjun og reynslu. Allar hugmyndir, sem við geymum í hugskoti okkar, hafa komið utan að gegnum skynfærin. Hugurinn án skynjunar skynfæranna er auður og tómur, líkt og óskrifað blað eða myrkur klefi, sem engin ljósglæta fellur inn um. Þannig er hugur kornbarnsins, áður en skynfærin skrá þar stafróf sitt. Þannig væri einnig hugur manns, sem ekkert skynjaði. Hver mynd, sem augað tekur, er ljósrák, sem fellur gegnum rifu á þessum dimma klefa hins vaknandi skilnings. Hvert hljóð,

sem eyrað nemur, dregur örlítið tjaldið frá stöfum. Allt þetta, sem leitar á skynfærin, opnar að lokum dyr og glugga á húsi skilningsins, og heimur hinna mannlegu hugmynda hefur þá fæðst.

En þessi ytri skynjun er manninum þó ekki nægileg til að eignast hugmyndir. Vísindin geta til dæmis fundið upp tæki, sem taka mynd af einhverju í hinni ytri veröld. En þessi mynd verður aðeins dauð og óvitandi mynd. Hún gæti aldrei orðið hugmynd, sem vissi um sína eigin tilveru. Vísindin geta fundið upp tæki, sem tekur á móti hljóðum og snertingu, en þessi hljóð og þessi snerting gætu aldrei orðið neitt annað en hljóð og snerting, aldrei hugmynd, sem vissi um sína eigin tilveru. Augljóst er því, að skynfærin ein eru ekki nægileg til að skapa þær hugmyndir, sem við einu nafni köllum hug. Locke talar því um hina innri skynjun eða íhugun. Þessi íhugun safnar saman myndum skynfæranna, leggur mat á þær, raðar þeim niður, greinir þær sundur og setur þær saman. Þessi íhugun er því ekkert annað en það, sem almennt er kallað skilningur. Locke heldur því þannig fram, að ekkert sé til í vitund eða skilningi mannsins, sem hafi ekki áður farið um skynfæri hans. Þeir, sem fylgja heimspeki Platós og Sókratesar, bæta við: – „nema skilningurinn sjálfur!“ – Maðurinn fæðist með skilningsgáfu til að taka á móti skynjuninni, segja þeir. Locke hefur hvergi mælt gegn því, að skilningurinn sé til. Hann segir aðeins, að þær hugmyndir, sem til hans berast, komi aðeins utan að, en séu aldrei meðfæddar eða komi innan frá. Ágreiningurinn er því ekki um það, hvort til sé skilningur, heldur hvaðan hugmyndirnar berist honum. Koma þær að einhverju leyti innan að; eru þær eðlislægar og til án ytri skynjunar, þótt hin ytri skynjun kalli þær að nokkru leyti fram? Eða koma þær eingöngu utan að gegnum hlið skynfæranna? Frá sjónarmiði Lockes er algerlega skotið fram hjá markinu með því

að segja, að ekkert sé í skilningnum, sem ekki hafi fyrst verið í skynfærunum, – nema skilningurinn sjálfur. Locke hefur aldrei afneitað skilningnum sem slíkum, aðeins fullyrt, að til hans bær-ist ekkert innan að, að engin hugmynd væri til, sem er mann-inum meðfædd. Allt, sem til hans berst og vekur hann, kemur utan að um skilningarvitin, sem ein geta veitt honum efniviðinn í hugmyndir sínar: Án skilningarvitanna verður því vitundin algerlega auð og formyrkvuð. Þó að skilningurinn sé þannig formyrkvaður án skynfæranna, er þó ekki þar með sagt, að þau skapi hann. Þvert á móti, eins og sýnt er fram á hér að framan, geta skynfærin aldrei skapað hugmynd eða hugsun. Sá leyndardómur, hvað skilningurinn er í sjálfu sér, virðist okkur því jafnhulinn eftir að hafa lesið heimspeki Lockes, enda frá hans sjónarmiði ekki hægt að þekkja þann leyndardóm.

Þetta, hvaðan hugmyndir okkar koma, er hið fyrsta af þremur helstu vandamálunum í heimspeki Lockes. Hin tvö eru: – Hvernig getum við vitað, hvort hugmyndir okkar eru sannar, hvernig getum við vitað, hvort skynfærin blekkja okkur ekki? Og að lokum: – Hvar eru takmörk mannlegs skilnings? Athugum fyrst fyrri spurninguna. Eru hugmyndir okkar sannar, eða erum við blekkt af skynfærunum? Locke biður menn fyrst að gera sér grein fyrir því, hvers eðlis hugsanirnar séu. Sést þá, að um tvenns kon-ar hugmyndir er að ræða: einfaldar hugmyndir og margbrotnar hugmyndir. Einföld hugmynd eins og t. d. þéttleiki verður til þannig, að við sjáum hlut, finnum þyngd hans og hugsun um leið: „Þetta er þungt.“ Skynjun (tilfinning) og íhugun (skilningurinn) mynda hugmyndina í sameiningu, um leið og við þreifum á hlutnum. Þannig eignumst við aragrúa af hugmyndum, það er að segja hugmyndir um alla þá hluti, sem við yfirleitt þekkjum. Hugurinn getur raðað þessum einföldu hugmyndum niður á óendanlega margbreytilegan hátt og þannig skapað úr

einföldum hugmyndum flóknar hugmyndir. En í flóknustu hugmynd okkar er þó aldrei neitt, sem ekki er byggt á einföldum hugmyndum, sem skynjunin og reynslan gáfu okkur. Þessar hugmyndir okkar hljóta því að reynast svo margbreytilegar, að ekki er hægt að skipa þeim öllum í einn flokk og kalla þær allar annaðhvort sannar eða blekkingu. Jafnvel einfaldar hugmyndir okkar, þær sem skapast við beina skynjun, eins og t. d.: „Þetta er blátt.“ – „Þetta er hnöttótt.“ – „Þetta er þungt,“ – o. s. frv., eru ekki allar jafnsannar vísindalega frá sjónarmiði Lockes. Það fer eftir eiginleika hugmyndanna, hvort þær eru heimspekilega sannar eða ekki. Sannar eru þær hugmyndir, sem eru óháðar skynjuninni og yrðu alltaf sami ytri raunveruleikinn, hvernig sem á þær væri litið. Í þeim hópi eru t. d. hugmyndirnar rúm, lögun, fjöldi og þéttleiki eða þyngd. Tökum t. d. hveitilkorn. Kljúfum það eins oft og okkur þóknast. Hvernig sem við förum að, munu þessir eiginleikar vera fyrir hendi. – Aðrir eiginleikar, eins og litur, hljóð, lykt og bragð, eru háðir skynfærunum og ekki til án þeirra: Án sjónar gæti enginn litur verið til, án heyrnar ekkert hljóð o. s. frv. Hið fyrrnefnda verður alltaf til, vegna þess að það er sjálfstæður veruleiki. Hið síðara breytist, kemur og fer og er háð skynfærunum.

Og nú er tímabært að spyrja, hvort þessi heimur skynfæranna sé þá í raun og veru til í sjálfu sér? Er víst, að allar þessar hugmyndir okkar séu annað en blekking? Locke svarar því hiklaust, að viss þekkingu kkar geti verið raunveruleg og sönn. Að vísu eru, eins og fyrr segir, hugmyndir eins og „Þetta er blátt“ (litur). „Þetta er salt“ (bragð). „Það er kalt“ (tilfinning). „Þetta er birkiilmur“ (lykt), — ekki vísindalega sannar hugmyndir.

Allt þetta verður til í vitund mannsins vegna eiginleika skynfæranna, og sú hugmynd, sem þau skapa um þessa hluti, er ekki til í hlutnum sjálfum, heldur eingöngu í vitund þess sem þá

skynjar. En annað, sem menn skynja, svo sem þyngd, lögun og hreyfing, er hinn sanni veruleiki þessara hluta, og þess vegna hin sanna, vísindalega þekking. Hins vegar viðurkennir Locke, að skilningurinn nái aldrei út fyrir sínar eigin hugmyndir. Og þar sem hugmyndir byggjast á skynjun og skynjunin á takmörkunum skynfæranna, þá er ekki óhugsandi, að allar hugmyndir okkar séu aðeins sannar frá vissu sjónarmiði, en eigi sér ekki neinn stað í þeirri veröld, sem er utan þessara takmarka skynfæranna. Og hér skapast vandamál, sem Berkeley reynir að leysa með þeirri kenningu, að ekkert sé til nema hugmyndir. John Locke aftur á móti leggur áherslu á, að hin ytri veröld sé til í raun og veru, þótt við þekkjum hana ekki réttilega, nema hugmyndir okkar svari nákvæmlega til þessum veruleika. En hvað er þetta þá, sem við vitum, og hver eru takmörk þekkingar okkar?

Hið fyrsta, sem við getum vitað, er að við eins og Descartes sagði, erum til. Það er hafið yfir allar deilur. Við vitum líka, að veröldin er til, því að þótt við þekkjum ef til vill ekki veröldina eins og hún er, þá er það þó hún, sem vekur skynjun okkar og skapar þar með allar okkar hugmyndir. Þetta sést best á því, að blindur maður getur ekki eignast hugmyndina „blátt“ eða „rautt“, jafnvel ekki frá öðrum. Heyrnarlaus maður getur ekki fengið neina hugmynd um lag eða hljóð. Og algerlega tilfinningalaus maður gæti ekki þekkt þær hugmyndir, sem við köllum til dæmis heitt eða kalt. Þetta sannar, að það er hin ytri veröld, sem vekur hugmyndir okkar, en það sannar aftur, að hún er til.

Þessi ytri tilvera getur með sínum algildu eiginleikum vakið eða skapað afleidda eiginleika í skynjun og hugmyndaheimi mannsins. Þessi niðurstaða beinir Locke aftur út á þá braut að rekja keðju orsakanna, líkt og Descartes, til hinnar fyrstu orsakar, sem setur allt á hreyfingu og lætur síðan veröldina ganga af sjálfri sér. Locke talar því, að vísu eins og hálfnauðugur, um

persónulegan Guð, sem hann segir, að sé hin fyrsta orsök veraldarinnar. Á sama hátt og Locke tileinkar sér kenningu Descartes um hina fyrstu orsök, nálgast hann kenningu Spinoza um undirstöðuna, sem hann í fyrri hluta bókar sinnar, *An Essay concerning Human Understanding*, hyggst kveða niður. Locke hélt því fram, að hin ytri veröld fyllti skilningarvitin og skilningarvitin bæru síðan skynmyndir sínar til skilningsins. En hvað er þessi skilningur, sem tekur á móti þessum skynmyndum og gerir þær að hugmyndum? Hvað er það sem hugsar? Locke getur ekki vitað það. Hann kallar það „hið óþekkta eitthvað“. En hvað er þetta óþekkta eitthvað annað en undirstaðan, undirstaða, sem við getum ekkert vitað um fremur en Guð eða sálina, sem þó hvort tveggja er til að áliti Lockes. Er það þá ekki einmitt þetta tvennt undirstaðan (Guð) og sálin, sem er að baki allra hugmynda okkar? En þessi spurning er ekki á dagskrá, því að hér dregur Locke línu, sem hann bannar öllum komandi heimspekingum og vísindamönnum að stíga yfir. Hér eftir verða allir heimspekingar og vísindamenn að skilja, að þeir þekkja ekkert nema sínar eigin hugmyndir byggðar á skynjun, reynslu og rökvísi. Utan þess þekkja þeir ekkert og geta ekki þekkt neitt. Allar tilraunir í þá átt eru fyrir fram dæmdar. Heimspeki líkt og vísindin verður eftirleiðis að halda sig innan þessa hrings. En þetta boðorð hefur þó verið brotið, líklega af öllum heimspekingum, og víst er um það, að ekki gat Locke að öllu leyti haldið það sjálfur. Samt sem áður er þetta boðorð upphaf hinnar vísindalegu heimspeki, sem hefur ekkert að segja um sálina, ekki heldur Guð, ekki heldur um neitt að baki hugmyndum okkar, jafnvel ekki þótt það kynni að skapa þessar hugmyndir og vera hin innri orsök þeirra, vera með öðrum orðum það, sem hugsar. Hin nýja heimspeki verður eingöngu að halda sig innan síns hrings og fjalla eingöngu um skynjun okkar, reynslu og rökhyggju. Hún

verður að vinna sannleikann úr þessum málmi einum með aðferð stærðfræðingsins, sem þó hefur glatað trú Descartes, Leibniz og Spinoza á, að stærðfræði sé nokkur himnastigi til æðri skilnings eða lykill að dyrum alvískunnar. Heimspeki á þessu stigi þróunar sinnar líkist barni, sem hættir sér í fyrsta sinn út úr húsi sínu, fellur á götunni, kemur sært heim og neitar að fara út aftur.

En þó að líta megi á Locke sem einn þeirra heimspekinga, sem leggja grunninn að reynsluheimspekinni, fer því fjarri, að Locke neiti öllu nema því, sem við reynum eða skynjum, og viðurkenni sannleiksgildi allrar reynslu. Hann afneitar reynslunni til dæmis, þegar hann talar um eðlismun upphaflegra og afleiddra eiginleika, og neitar, að hinir síðarnefndu séu til í raun og veru. Við teljum okkur hafa jafnáreiðanlega reynslu fyrir því til dæmis, að blóðið sé rautt og það sé jörð undir fótum okkar. Locke aftur á móti teldi hið fyrra ekki raunverulegt (það er afleiddur eiginleiki, litur), en hið síðara raunverulegt (upphaflegur eiginleiki, víðátta og viðnám). Í öðru lagi talar Locke um „ég-ið“ og viðurkennir þar með það, sem t. d. Hume og aðrir reynsluheimspekingar kasta fyrir borð. Hann talar líka um Guð og telur hann stjórna allri tilverunni. Og hann heldur því fram, að til séu ákveðin siðferðislögmál: að eitt sé rétt og annað rangt og að Guð umbuni mönnum og refsir þeim eftir breytni þeirra, þ. e. a. s. eftir því, hvort þeir lifi í samræmi við þessi lögmál eða brjóti þau. Af þessu má sjá, að Locke hugsaði og viðurkenndi of marga hluti til að vera hreinn reynsluheimspekingur. Hann vísaði engu máli frá sér á þeim forsendum, að það tilheyrði ekki sinni grein eða væri utan við vísindi eða „réttu“ heimspeki. Hann leitaði hins sanna í hverju máli og viðurkenndi rétt annarra til hins sama. Umburðarlyndið varð fyrsta og síðasta orðið í kenningu hans, og fyrir hans starf meira en nokkurs annars manns varð England

eftir valdatöku Vilhjálms af Oraníu annað landið í heiminum til að viðurkenna rétt mannsins til að hugsa frjálst og láta skoðanir sínar í ljós. Hollandi hafði bæst nýr og öflugur bandamaður í baráttunni fyrir frelsinu. Nú varð England einnig „skálkaskjól fríhyggjumanna,“ sem urðu að flýja land vegna skoðana sinna. Og þetta frelsi varð Englendingum nú sama lyftistöngin og það hafði áður verið Hollendingum. Vegna þessa frelsis varð England andlegt og veraldlegt forysturíki álfunnar. Og víst verður þess lengi minnst, að sá, sem barðist þar best fyrir hugsjón hins nýja tíma, var heimspekingurinn John Locke.

George Berkeley

Eftir ensku byltinguna 1688 öðluðust Englendingar í fyrsta sinn þau dýrmætu mannréttindi að mega hugsa frjálst og láta skoðanir sínar í ljós án verulegra refsinga af hálfu ríkisvaldsins eða kirkjunnar. Öll þau öfl, sem bæld höfðu verið niður af þessum drottinvöldum, brutust því fram af tvöföldum krafti líkt og gos, sem kastar af sér steinrunnu fargi. Gamlar kenningar og trúarhugmyndir voru gagnrýndar undir smásjá skynsemi og vísinda. Kirkjan átti mest í vök að verjast. Stundum var ráðist á hana af illvild og grunnfærni, stundum af eldmóði manna, sem leituðu hins sanna og vildu afhjúpa alla blekkingu. „Trúleysingar“ og „fríhyggjumenn“, eins og margir hafa kallað þá, notuðu óspart hið nýfengna frelsi, og hver stórbókin rak aðra frá þeirra hendi. Nægir t. d. að benda á rit eins og Christianity not Mysterious (1696) eftir John Toland, A Discourse of Freethinking (1713) eftir Arthur Collins og A Discourse concerning Reason with regard to Religion (1730) eftir Thomas Chubb. Efnishyggjan fór vaxandi, og trú manna á sálina og annað líf þvarr, þar sem þessi trú var byggð á kenningum kirkjunnar, kenningum, sem margir voru farnir að efast um. Hinir gömlu feður rétttrúnaðarins hristu sínar gráu hærur yfir rangsnúnum tíðaranda og kenndu um frelsinu. En þeim skjátlaðist. Frelsið leiðir alls staðar til framfara andlegra og veraldlegra, og það knýr sannleikann fram í dagsljósið. Rit þessara nýju manna stóðu að anda og sannfæringarkrafti framar hinni venjulegu ræðu klerksins. — Hún gat ekki svarað rökum þessara manna. Ef kirkjan átti að

halda velli, urðu þar að koma fram nýir menn og betri. Og þeir komu. Þannig lyftir frelsið alls staðar andlegum þroska. Frægastur þessara manna, sem reis upp til varnar sálinni og ódauðleikanum, var írskur biskup, George Berkeley, sem Henri Bergson (franskur heimspekingur, 1859-1941) kallaði „föður nútímaheimspeki“.

George Berkeley fæddist í Kilcrene, nálægt borginni Kilkenny á Írlandi, 12. mars 1685 og ólst upp í Dysartkastala í nánd við Thomastown. – Ungur að árum fór hann til Dyflinnar og settist á skólabekk í Trinity College. Vakningaralda gekk þá yfir borgina (um aldamótin 1700), og nýtt vín var komið á hina gömlu belgi menntastofnunarinnar. Nýir menn höfðu innleitt þar nýja siði. Nemendur voru hvattir til að endurskoða viðteknar hugmyndir, og Peter Browne (settur rektor skólans 1699) útbreiddi þar hina nýju heimspeki John Lockes, en gagnrýndi hana þó um leið. Berkeley las af kappi námsgreinar sínar: latínu, grísku, heimspeki, rökfræði og stærðfræði og lærði auk þess frönsku og hebrösku á eigin spýtur. Áður en hann náði tvítugsaldri, hafði hann skrifað bók á latínu um vísindaleg efni. Slíkar voru þær kröfur, sem gerðar voru til menntamanna í byrjun 18. aldar. Berkeley gerði einnig í tómstundum sínum tilraunir með eitt og annað viðvíkjandi eðlisfræði og sálfræði. Meðal annars braut hann mjög heilann um eðli dauðastundarinnar. Sú saga er sögð, að eitt sinn, er hann og vinur hans Contarini (föðurbróðir Goldsmiths) sáu mann hengdan á torgi einu í Dyflinni, hafði Berkeley beðið vin sinn að hengja sig í tilraunaskyni. Contarini er sagður hafa orðið við þessari bón. Berkeley missti meðvitundina í snörunni og hafði þar nær látið líf sitt. Hann hresstist þó brátt aftur. Sagan er vafalaust ein þeirra mörgu sagna, sem komust á kreik um Berkeley og eiga rót sína að rekja til gamansamra skólabræðra. Í ýmsum ævisögum, sem skráðar eru um Berkeley, er þessi saga sögð,

þó að enginn fótur finnist fyrir henni, og um leið er oft brugðið upp mynd af honum sem „ofvita“, sem reikar viðutan um stræti borgarinnar og brýtur heilann um þá heimspeki sína, að ekkert efni geti verið til. – Þeir, sem illgjarnastir eru, láta hann á þessu sveimi sínu reka sig harkalega á einhvern steinvegg borgarinnar og tauta um leið og hann þerrar blóðið af nefinu: „Gerir ekkert, gerir ekkert til. Það er ekkert efni í þessu.“ Þessi mynd af ofvitnum er vitanlega aðeins skopstæling. Berkeley var fullkomlega heilbrigður unglingur, sem skynjaði veruleikann engu síður en hver annar. – Hann ól aðeins með sér nýjar hugmyndir um þennan veruleika, hugmyndir, sem voru öðrum frumandi og því mis-skildar og stundum hafðar að háði.

Skólaferill Berkeleys var hinn glæsilegasti og námsafrek hans voru verðlaunuð. En auk þess var Berkeley fæddur heimspekingur, sem um tvítugt setti fram í dagbók sinni (sem gefin var út löngu síðar) frumlega lausn á þeirri ráðgátu, sem frægustu heimspekingar eins og Descartes, Spinoza, Leibniz og Locke gátu að hans dómi aldrei leyst á viðunandi hátt. Þetta var ráðgátan um „sambandið milli anda og efnis“. Lærisveinninn við Trinityskólann gerðist brátt kennari. Hann flutti fyrirlestra um guðfræði, grísku og hebresku. Merkari voru þó ritstörf hans. Aðeins tuttugu og fjögurra ára að aldri skrifaði hann *An Essay towards a New Theory of Vision* (Dublin 1709). Með þeirri bók leggur hann grunninn að heimspeki sinni. Árið eftir kom út eftir hann annað rit, *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge*. Í þeirri bók segir hann sitt síðasta orð um sambandið milli anda og efnis. Hún er lokaniðurstaða hans eftir fimm ára íhugun. Og þar fellir hann endanlegan dauðadóm yfir efni og efni-shyggju.

The Principles er besta rit Berkeleys, og það er erfitt að finna höggstað á því, ef það er rétt skilið og þar engu bætt við. Bókin

fékk þó daufar undirtektir, og þeir fáu, sem lásu hana, misskildu hana og höfðu hana og höfund hennar að láði fyrir að halda því fram, að ekkert efni væri til.

Berkeley sárnaði þessi misskilningur og setti heimspeki sína fram á nýjan og aðgengilegri hátt í *Three Dialogues between Hylos and Philonous*. Það rit kom út tveimur árum eftir *The Principles* og er talið með læsilegri bókum um heimspeki. Þar setur Berkeley fram á ljósan hátt rök hinnar algeru hughyggju, sem knésetja skyldi alla þessa háværu efasemdamenn og guðleysingja aldarinnar. Eftir þessi miklu afrek hins hálfþrítuga manns fór Berkeley til Englands með handritið að *Three Dialogues between Hylos and Philonous* til þess að fá það prentað þar og kynnst andans mönnum á Englandi.

Berkeley kom, sá og sigraði. Í Lundúnum þeirra tíma stóð „hressingarskáli“ skáldanna opinn hverjum þeim, sem kunni að tala og skrifa. Eftir Berkeley höfðu þegar komið út 4 bækur, og hann var manna mælskastur. Landar hans tveir, báðir heims-kunnir menn, Richard Steele (fæddur í Dyflinni 1672) og Swift, sem var af írsku bergi brotinn og stundað hafði nám við sama skóla og Berkeley, höfðu báðir kynnst bókum hans, og er talið, að Swift hafi fengið hugmynd sína um Gúllíver við lestur bókarinnar *Essay on Vision*. Þessir tveir vinir Berkeleys kynntu hann öðrum meisturum enskra bókmennta. Næstu 10 mánuðina er Berkeley ýmist að finna í leikhúsi með skáldunum Addison og Pope, í Pall Mall kaffistofunni með Steele, í bókhöðum háskólans með Smalridge, við skál með Swift – eða í návist sjálfrar Englandsdrottningar í kappræðum um trúmál við Samuel Clarke.

Hvar sem Berkeley kom, vakti hann athygli og gat sér mikið nafn. Hann varð umdeildur. Addison, sem Berkeley kallar mikinn heimspeking, setti eftir kynni sín af Berkeley fram skoðanir

í ætt við heimspeki hans í kvæði sínu *The spacious Firmament*. Byron orti um Berkeley og neitar að taka mark á þeirri heimspeki, sem afneiti efninu. Pope minnst hans einnig í ljóði og eignar honum þar allar dyggðir, sem finnast undir sólinni. Aðrir, eins og hinn frægi læknir Arbuthnot, gerðu góðlátlegt gys að Berkeley. Arbuthnot skrifar Swift meðal annars: „Aumingja heimspekingurinn hann Berkeley hefur nú hlotið hugmyndina bata, sem var mjög erfitt að koma inn í kollinn á honum, vegna þess að hann gekk með hugmynd um undarlegan sjúkdóm, og þessi hugmynd var svo þrálát, að erfitt reyndist að útrýma henni.“

Besti vinur Berkeleyys var þó Swift. Þeir voru manna ólíkastir, en þó bundnir órjúfandi böndum, og hélst vinátta þeirra, meðan báðir lifðu. Swift kynnti Berkeley fyrir einum kunnasta stjórn-málamanni Englendinga á þeirri tíð, Peterborough lávarði. Lávarðurinn var um þær mundir á förum frá Englandi, þar sem hann hafði ýmsum störfum að gegna utanlands. Átti hann að þessu sinni meðal annars að vera sérstakur sendiherra Englands við krýningu nýs konungs á Sikiley. Það var venja lávarðarins að hafa sérstakan prest í þjónustu sinni. Annars var lávarðurinn ekki sagður neinn sérstakur trúmaður, – sumir sögðu jafnvel, að hann væri alveg trúlaus. Messa heimspekings var honum þó ekki mótfallin. Hann fór þess því á leit við Berkeley, að hann gerðist prestur sinn. Berkeley, sem hafði mikla löngun til að kynnast öðrum þjóðum, tók boðinu.

Í París komst Berkeley í kynni við heimspekinginn Malebranche, þá fjörgamlan mann. Biskupinn Joseph Stock segir í bók sinni um Berkeley, að deilurnar milli þessara tveggja heimspekinga hafi orðið svo harðar, að þær hafi lagt Malebranche í gröfina. Vera má, að ákaft hafi verið deilt, en hins vegar lést Malebranche ekki fyrr en tveim árum eftir þessar viðræður, þá

77 ára að aldri. Frá París var haldið suður til Lyon. Þar sá Berkeley í fyrsta skipti líf Suðurlandabúa, sem létu hverjum degi nægja sína þjáningu, léku sér að flugeldum og dönsuðu kringum gullkálfinn. Berkeley þótti lítill samanburður á rauðvíni og glaumi suðursins og sínu eigin neftóbaki og alvöru hins norræna manns: „Englendingar þurfa lítið að óttast þessa úrkynjuðu þjóð,” skráði hann í dagbók sína um þessar mundir. Lávarðurinn fór sjóleiðis til Ítalíu, – þjónar hans lögðu á brattann yfir Alpana. Það var hávetur, klofsnjór og hríðarveður. Þeir félagar riðu fyrst á hestum, en voru síðan bornir á burðarstólum yfir mestu ófærurnar. Berkeley féll af baki fjórum sinnum, braut sverð sitt, úrið – og neftóbaksdósirnar. „Fullhertur gegn jörðu, veðri og sæ, frosti og snæ“ náði Berkeley loks til Genúa. Hann kunni þá betur að meta hið suðræna land og skrifar nú í dagbók sína: „Ef þig dreymir ljósa daga, hlýja sól og bláan himin, þá komdu til Ítalíu!“ Frá Genúa hélt þessi breski hópur til Sikileyjar til að krýna hinn nýja konung.

Haustið 1716 lagði Berkeley aftur upp í meginlandsför frá Englandi. Að þessu sinni fór hann sem fylgdarmaður sonar Ashe biskups í Clogher. Aftur fór Berkeley um hávetur yfir Alpafjöll, þar sem soltinn úlfur leitar að bráð og snjóflóð falla úr hlíðum. Aftur heimsótti hann Ítalíu, dáðist í Róm að málverkum eftir öndvegissnillinga eins og Titian, Carracci, Raphael, Correggio, Rubens, Guercino, Reni og Paul Veronese, hann andaði að sér ilmi sígrænna myrturunna í hinni suðrænu paradís, Napolí, og nasaði af brennisteinseimi fordæmingarinnar á gígbarmi Vesúvíusar.

Þegar Berkeley sneri aftur heim til Írlands eftir fjögurra ára dvöl erlendis, tók hann doktorsgráðu í guðfræði og varð prófastur í Derry. Ferðir hans höfðu gert hann víðsýnan heimsborgara, næman á fagrar listir og bókmenntir. Heimspekin var þó

köllun hans. Hún var boðskapur, sem hann varð að boða, ekki aðeins í Evrópu, heldur einnig í hinum nýja heimi, Ameríku. Berkeley dreymdi stóra drauma um að koma upp trúboðs- og menningarmiðstöð, sem lyft gæti anda hinnar frumstæðu, en vaxandi álfu. Til þessara framkvæmda skorti hann þó fé. Það kom skyndilega eins og sent af himnum ofan. – Ein af vinkonum Swifts arfleiddi Berkeley (sem að sögn hafði aðeins séð hana einu sinni á heimili Swifts) fyrirvaralaust og án allra skýringa, að auðæfum, sem áður höfðu verið Swift ætluð. – Með mælsku sinni tókst Berkeley einnig að fá stjórnina til að lofa stórfé til þessa fyrirtækis. Við þetta bættust framlög nokkurra einstaklinga, sem áhuga höfðu á málinu. Um þessar mundir kvæntist Berkeley og sigldi því næst með fjölskyldu sinni til Ameríku.

Ætlun hans var að reisa menntasetur á Bermúdaey, m. a. til að kristna og mennta indíána. Sjóferðin var löng. Skip hans hreppti veður stór og var um skeið talið af. Hann náði þó loks landi í Virginíu og hélt þaðan til Newport í Rhode Island. Skammt þaðan reisti Berkeley sér hús og kallaði Whitehall. Þar hugðist Berkeley bíða eftir því, að stjórnin efndi loforð sitt um fjárveitinguna til hins fyrirhugaða menntaseturs á Bermúda. Það átti þó ekki fyrir þeim stað að liggja að verða gróðurreitir kristinnar heimspeki. Bermúda var valin af hugsjónamanni, sem ókunnugur var staðháttum. Íbúarnir á Bermúda voru að vísu hraustir, þar sem þeir höfðu lítið annan til að nærast á en lauk og kál. Og loftið var hreint vegna storma og fellibylja, sem æddu um landið. – Hins vegar voru þar engir indíánar til að kristna. Þá var fyrst að finna langt inni á meginlandinu, og Don Quixote hefði gefist upp við að fá þá til að koma til Bermúda til að taka kristna trú og læra heimspeki. Berkeley skildi, að Rhode Island, en ekki Bermúda, var hinn rétti staður fyrir menningarsetur. En fjárframlaginu hafði verið lofað til framkvæmda á Bermúdu. Þetta

varð stjórninni tylliástæða til að senda aldrei neitt fé til þessa fyrirtækis, og menntasetrið, sem Berkeley hafði ætlað að reisa til eflingar heimspeki og menningu í hinum nýja heimi, var aldrei reist. Köllun hans mistókst. En var förin þá til einskis farin? Öðru nær, hún hafði djúp og varanleg áhrif. Það nægir í því sambandi að vitna í ummæli prófessors Rand við Harvardháskóla, sem hann viðhafði meira en 200 árum eftir að Berkeley yfirgaf Ameríku: „Þau áhrif, sem ferð Berkeleys hafði á andlegt líf Ameríku, hafa haft langvarandi gildi. Þótt honum mistækist að reisa eitt sérstakt menntasetur, tókst honum það, sem betra var, að örva andann í hinni nýju álfi, fyrst með dvöl sinni hér og hollum ráðum, síðar með því ástfóstri sem hann tók við æðri menningu hennar, og hinni hugrænu heimspeki, sem hann gaf henni. Bæði bókmenntir okkar og listir hafa auðgast vegna dvalar hans hér. . . Eftir för hans til Englands gaf hann, sem kunnugt er, háskólunum Harvard og Yale bókasöfn . . . Kolumbíuháskóli var að verulegu leyti reistur eftir fyrirsögn hans í bréfi til vinar síns, Samuel Johnsons, sem var fyrsti rektor skólans. Ráðum hans var einnig fylgt við stofnun Pennsylvaníuháskóla . . . Kaliforníuríki reisti háskóla sinn í borg, sem ber nafn hans, Berkeley“.

Af þessu má sjá, að nokkur árangur hefur orðið af för Berkeleys til Ameríku, þó að fjárupphæðin, sem honum hafði verið lofað, kæmi aldrei og hann yrði því að snúa vonsvikinn til Bretlands aftur.

Í Bretlandi lét Berkeley það verða sitt fyrsta verk að endurgreiða öllum, sem lagt höfðu fé í Bermúdufyrirtækið. Hann vann brátt hylli manna sem fyrr í félagslífi Lundúnaborgar, og drottningin var svo hrifin af hinni nýju bók hans, Alciphron, sem hann hafði skrifað í Vesturheimi „gegn efasemdamönnum og trúleysingjum“, að hún gerði hann að biskupi í Cloyne á Ír-

landi. Þá stöðu skipaði hann flestum betur, hann vann öll störf sín af stakri samviskusemi, – en heimspekin var honum þó hugstæðust. Til að geta sinnt henni reis hann úr rekkju um þrjú leytið hvern morgun og iðkaði fræði sín, þar til aðrir menn risu úr rekkju og skyldustörfin hófust. Hann fylgdist vel með öllu í umdæmi sínu og lét sig efnahag og afkomu manna miklu skipta. Verulegum hluta launa sinna deildi hann milli fátækra.

Þessar miklu annir hans urðu heilsu hans ofraun. Hann fluttist 1753 til Oxford til sonar síns, sem stundaði þar nám. Þar lést hann sköminu síðar.

Þessum einkennilega manni hefur verið vel lýst með orðum Francis Atterbury, biskups í Rochester: „Slíkur skilningur, slík þekking, slíkt sakleysi og lítillæti hélt ég aðeins fyndist hjá englum, þar til ég kynntist þessum manni.“

Heimspeki Berkeleys

John Locke efaðist aldrei um, að efnið og hin ytri veröld væri til. Mynd mannsins af veröldinni, sagði hann, er að nokkru leyti rétt og nokkru leyti röng. Hann flokkar hugmyndir eftir því, hvort þær séu aðeins til í skynjun mannsins eða hvort þær séu einnig sjálfstæður, ytri veruleiki. Meðal hinna síðartöldu eru hugmyndirnar rúm, lögun og hreyfing. Þessir sjálfstæðu eiginleikar eru að dómi Lockes óháðir allri skynjun og mundu vera til jafnt fyrir það, þótt enginn væri til að skynja þá. Aðrir eiginleikar, eins og litur, hljóð, bragð og ilmur, eru aðeins til vegna skynfæra okkar. Eiginleikinn rautt t. d. verður til vegna eiginleika augans. Ef ég t. d. nota græn gleraugu, verður hann blár. Hann er því ekki alltaf hinn sami, heldur breytist vegna breyttrar skynjunar.

George Berkeley tekur þessa flokkun til endurskoðunar. Hann er samþykkur öllu, sem Locke segir um fyrri flokkinn, en bendir á, að fyrri flokkurinn sé í engu frábrugðinn hinum síðari. Rúm, tími, lögun, þyngd og hreyfing séu ekki heldur til nema sem hugmyndir og háð skynjun alveg á sama hátt og litur, hljóð, bragð og ilman. Til að sýna fram á, að þessi skipting Lockes í sjálfstæða og ósjálfstæða eiginleika sé röng, notar Berkeley sömu rök í sambandi við síðari flokkinn og Locke notar sjálfur um hinn fyrri. Locke bendir á, að litur í auga hins litblinda og litur í auga venjulegs manns sé ekki hinn sami og eins, að hljóð sé aðeins til í eyra hins heyrandi manns, en ekki hins daufdumba. Hins vegar hélt Locke, að öðru máli væri að gegna um lögun hlutanna, rúmtak þeirra eða stærð, hreyfingu, þyngd og þéttleika. Þessir eiginleikar breyttust aldrei og væru því óháðir skynjun. Berkeley mótmælir þessu og segir, að þessir eiginleikar séu engu síður háðir skynjun en hinir. Í augum barnsins eru

t. d. hlutirnir stærri og vegalengdirnar meiri en í augum hins fullorðna. Smásærri líf veru hlýtur að virðast það stór veröld, sem mannsauganu virðist aðeins lítill vatnsdropi. Auk þessa eru hinir svokölluðu sjálfstæðu eiginleikar aðeins til sem hugmynd í vitund þeirra, sem þá skynja og skilja. Hvar væri hin sýnilega veröld, ef hvergi væri sjón og skilningur. Hugmynd er það, sem er skynjað og skilið. Þess vegna er ekkert annað til en hugmyndir í vitund annarsins, öll tilveran er ekkert annað en hugmyndir og hugir til að skynja þær. Efni er ekki til. Það skynjar enginn. Menn segja, að til séu t. d. hús, fljót og fjöll – úr efni. Berkeley segir, að þessir hlutir séu að vísu raunverulegir og að þeir séu eins og við skynjum þá, en þeir séu ekki úr efni, því að efni er ekki til í vitund mannsins nema sem hugmynd. Þessir hlutir eru eins og hugmynd okkar af þeim, einmitt vegna þess að þeir eru hugmynd, en ekki efni. Berkeley sannar þetta með því að segja, að þessir hlutir séu annaðhvort skiljanlegir eða ekki skiljanlegir. Ef þeir eru skiljanlegir, þá eru þeir hugmyndir, því að andinn getur aðeins þekkt hugmyndir, og þeir og hugmynd okkar um þá er því eitt og hið sama. Að segja, að þeir séu ekki skiljanlegir, er sama fjarstæða og að segja, að litur sé eins og eitthvað, sem er ósýnilegt, að hart eða mjúkt sé eins og eitthvað, sem er ósnertanlegt o. s. frv.

Það getur þess vegna ekkert verið til nema hugmyndir og hugir: það, sem er skynjað og skilið, og það, sem skynjar og skilur. En ef ekkert er til nema það, sem er skynjað og skilið, mundu þá hlutirnir hætta að vera til, ef enginn væri til að skynja þá? spyrja sumir gagnrýnendur Berkeleys. Fyrst ekkert efni er til, er þá veröldin, sólin og stjörnurnar blekking? Getur ekki verið, að til sé eitthvað, sem er ekki skynjað? Getur ekki verið um margs konar tilveru að ræða, sem við höfum enga hugmynd um? Og fyrst efni er ekki til, borðum við þá hugmyndir? Klæðumst við hugmynd-

um? Og ef til er aðeins það, sem skynjar, og það, sem er skynjað, hvað verður þá um sjálfa sálina í djúpum, draumlausum svefni? Og aðrir beina til hans enn erfiðari spurningum: Hvernig getur mannfólkið t. d. rúmast í veröldinni, ef rúmið er aðeins hugmynd í huga okkar?

Berkeley, eins og margir fleiri, hefur verið gagnrýndur af miklu fleiri mönnum en þeim, sem hafa jafnvel reynt að skilja hann, og hann átti jafnvel í stríði við spurningar, þar sem spyrjandinn gerði ráð fyrir einhverju, sem hann hafði aldrei kennt. Stundum niðar spyrjandinn við það sem sjálfsagðan hlut, að efnið sé til, þótt Berkeley héldi fram, að svo væri ekki. Stundum er spyrjandinn viss um, að Berkeley hafi skoðað hina ytri veröld sem tóma blekkingu, þó að Berkeley hafi lagt á það ríka áherslu, að hin ytri veröld sé raunveruleg og sé eins og við skynjum hana (Menn skynja aldrei efni, þó að þeir haldi það, heldur hugmyndir, sem þeir kalla efni). Stundum gengur spyrjandinn út frá því, að þegar Berkeley talar um, að aðeins það, sem skynjar og það, sem er skynjað, sé til, miði hann eingöngu við það, sem maðurinn skynjar og skilur. Það er nóg samkvæmt kenningum Berkeleys, að „hlutirnir“ séu skynjaðir. Þeir geta verið skynjaðir af dýrum og mönnum, en þeir geta einnig verið skynjaðir af vitsmunum æðri mannlegum skilningi, og þeir eru a. m. k. skynjaðir af guði. – Og hér komum við að kjarnanum í boðskap Berkeleys.

Öll tilveran er ekkert annað en hugsanir eða hugmyndir guðs. Allir hlutir í náttúrunni í kringum okkur eru hugsanir hans, og vegna þess að hugsanir og hugmyndir hans eru margfalt sterkari og voldugri okkar hugsunum, greinum við á milli þeirra og hugsana okkar og köllum þær í daglegu tali veröld eða náttúru. Samræmið í hugsunum guðs birtist okkur sem lögmál náttúrunnar. Það, sem ekki er til í vitund guðs, er ekki til annars staðar. Það er þetta, sem Berkeley á fyrst og fremst við, þegar hann segir, að

Það, sem ekki er skynjað og skilið, sé ekki til. Hugmyndir manna eru óljósar og skuggakenndar, og þær hverfa okkur auðveldlega. Hugsanir guðs eru okkur skýrar og ápreifanlegar eins og eldingin og regnið, fjallið, skógurinn og fljótið. Hugsunum hans komumst við ekki frá. Þær eru veröld okkar. Þannig er öll tilveran hugur, sem skilur og skynjar, – og hið skynjaða, en í guði er þetta tvennt eitt. Maðurinn er einnig hugur og hugmyndir. Sama er að segja um alla tilveruna. Hún er ríki andans og óteljandi sálna. Skynjun og skilningur hvers einstaklings er takmarkaður. Maðurinn veit það eitt, sem hann skynjar, því að skilningurinn skilur ekki sjálfan sig. Hin takmarkaða vitund mannsins er því ekki hinn æðsti dómari, sem segir til um, hvað sé og hvað sé ekki.

Ef við nú athugum þessar spurningar, sem gagnrýnendur Berkeleyys hafa borið fram, sjáum við, að margar þeirra eru á miskilningi byggðar: Hætta hlutirnir að vera til, þegar enginn er til að skynja þá? – Þetta fellur um sjálft sig, ef við spyrjum aftur á móti: Hvernig getur hugmynd verið til, án þess að hún sé skynjuð eða skilin? Og eins fer um spurninguna: Fyrst ekkert efni er til, er þá ekki jörðin, sólin og stjörnurnar blekking? Berkeley tekur skýrt fram, að hann hafi aldrei efast um, að hin ytri veröld væri raunveruleg, hann aðeins neitar því, að hún sé efni í skynheimi mannsins. Hann neitar ekki heldur eiginleikum „efnisins“, eins og þyngd, þéttleika, mýkt og hörku, en þeir eru einnig hugmyndir eins og allt annað, en ekki einkenni einhvers, sem menn af miskilningi kalla efni. Sama er að segja um spurningarnar um, hvort við borðum hugmyndir og hvort við klæðumst hugmyndum. Matur okkar og föt eru jafnraunveruleg, þótt við þekkjum hvorugt nema sem hugmynd. Og þá eiginleika fæðu og klæða, sem við finnum með sjón, snertingu og bragði, þekkjum við líka eingöngu sem hugmyndir. – Efni þekkir enginn, nema sem hugmynd. Spurningin um, hvað verður um sálina í djúpum,

draumlausum svefni, er auðsvarað fyrir Berkeley með því, að hún sé a. m. k. til í vitund guðs, og auk þess er vafasamt að fullyrða, að sálin verði algerlega skynlaus í djúpum svefni. Jafnvel spurningunni um, hvernig mannfólkið geti rúmast í veröldinni, ef rúmið er aðeins hugmynd, er hægt að svara með því að benda á, líkt og Descartes gerði, að hugsun hafi ekki rúmtak. Ekki heldur hugmynd, og í veröld, þar sem ekkert er til annað en hugur og hugmyndir, hlýtur því rúmið einnig að vera hugmynd eins og allt annað.

Hugmyndakerfi Berkeleyys er svo heilsteyp, að erfitt er bæði að skilja það og koma því á kné með rökum, sem taka fullt tillit til forsendna þess, jafnvel þótt við séum sannfærð um, að það sé rangt! Guðfræðingurinn Berkeley tekur við, þar sem heimspekingurinn Berkeley þagnar, og við verðum að trúa eða trúa ekki. Berkeley reyndi með þessari heimspeki sinni að segja hið síðasta orð í viðræðum hinna miklu heimspekinga Spinoza og Lockes, Descartes og Leibniz um andann og efnið, líkamann og sálina, veröldina og guðdóminn og hvernig þetta allt væri tengt. Á aldagamalli gátu, sem aldrei hafði að fullu leystst í umræðum þessara heimspekinga, hyggst Berkeley leggja fram ráðningu. Deilt var um, hvort efni gæti hugsað, hvaða áhrif efnið hefði á andann, hvort hægt væri að kljúfa efnisögn óendanlega. Allar þessar spurningar falla niður af sjálfu sér í heimspeki Berkeleyys, þar sem efnið er ekki til. Þannig losnum við við þau vandamál, sem eru því samfara að skoða tilveruna sem tvær sjálfstæðar heildir, efni og anda, og fullnægt er hinni heimspekilegu þörf mannsins til að líta á tilveruna sem eina heild, þar sem allt er af sama stofni og sömu rót. En Berkeley beinir ekki heimspeki sinni aðeins gegn efnishyggju og tvíhyggju. Henni er engu síður beint gegn efasendamönnum. Þeir heimspekingar, sem halda því fram, að skynjun okkar sé eitt og hin ytri tilvera annað, hljóta að lokum

að komast að þeirri niðurstöðu, að við getum efast um alla þekkingu okkar og sannleiksgildi allra hugmynda, þar sem við getum þá aldrei þekkt hlutina eins og þeir eru í sjálfu sér, heldur aðeins eins og þeir birtast okkur. Berkeley greinir í heimspeki sinni ekki milli hugmynda okkar og fyrirbrigða hinnar ytri tilveru, því að þau eru líka hugmyndir, og þess vegna getur hugur okkar skynjað þær eins og þær eru. Þær eru því sannar, skynjun okkar er rétt, og þekking okkar er veruleiki, en ekki ímyndun eða sjónarspil.

Öll tilvera okkar er, eins og áður er sagt, aðeins hugir og hugmyndir og þetta tvennt er eitt hjá hinum æðsta.

Þannig messaði heimspekingurinn og kennimaðurinn George Berkeley. Þeir, sem vilja afsanna kenningu hans, geta fengið til þess stuðning í fjölmörgum heimspekiritum, sem um hann fjalla. En áður en deilurnar hefjast, er rétt að hafa hugfast, að trú verður ekki sigruð með heimspeki og heimspeki ekki með trú.

David Hume

Átjándi öldin var öld aukinnar þekkingar, en í kjölfar þekkingarinnar siglir efinn. Þess vegna varð spámaður efans, Skotinn David Hume, einn helsti spámaður aldarinnar. Hann er af mörgum talinn mestur heimspekingur sinna tíma. Sjálfur kallaði hann sig einnig heimspeking, – en ekki í hinni gömlu merkingu þess orðs, því að inntak allrar heimspeki hans var það eitt að sanna, að engin heimspeki væri til, – a. m. k. ekki fyrir hans dag. Hann skoðar það tilgang heimspeki sinnar að grafa grundvöllinn undan hinu gamla musteri trúar og heimspeki. Efasemdamaðurinn boðar, að enginn algildur sannleikur sé til, að enginn tilgangur sé með lífi manns og ekkert mark til að stefna að. Slíkur maður skyldi ekki hafa neinn vilja eða löngun til framkvæmda. Fyrir hverju ætti hann að berjast? Hann skyldi vera þögull og óvirkur, halda að sér höndum, leggja árar í bát og glotta vonleysislega að hégóma veraldarinnar. Þannig var um efasemdamenn fornaldarinnar, og Hume endurtók þessa reynslu á 18. öldinni, sem enn drottnar yfir hugum margra. En sagan endurtekur sig aldrei til fulls. Hume var hvorki þögull né iðjulaus. Metnaður hans og tilfinningar trúðu á margt það, sem skynsemi hans kallaði hégóma.

En hvers vegna var 18. öldin öld efans, og hvers vegna varð David Hume slíkur efasemdamaður? – Valdboð og andlegt ófrelsi hafði knúið menn til að jástast undir bókstafstrú kirkjunnar. Nýfengið skoðanafrelsi hlaut að leiða til þess, að öfl, sem áður voru fjötruð, leystust úr læðingi og fylktu liði gegn bókstafstrú

miðaldanna. Þeim mun þrengri og einsýnni sem boðskapur kirkjunnar var, þeim mun harðari hlaut andstaðan gegn honum að verða. – David Hume var Skoti, alinn upp við strangleika hinnar skosku postillu. Nú er það mál fróðra manna, að af öllum rétttrúarmönnum séu skoskir mótmælendur rétttrúaðastir. Einmitt þar hefði því mátt gera ráð fyrir, að frain kæmi hörðust andspyrna gegn hinni einsýnu bókstafstrú kirkjunnar. En hvers eðlis var þá þessi nýja andstaða? Var hún með öllu óskyld því, sem hún barðist gegn, hinni einsýnu, ströngu bókstafstrú? – Í ríki náttúrunnar er allt líf orðið til úr andstæðum. En þær andstæður, sem skapa líf, eru sömu tegundar (hver einstaklingur t. d. er orðinn til úr tveim andstæðum: karlkyni og kvenkyni, en þær eru sömu tegundar). Andstæður náttúrunnar endurspeglast í ríki hugmyndanna, bókmenntum og listum. Einnig þar er allt nýtt líf fætt af andstæðum. En bæði í ríki náttúrunnar og í ríki andans eru þær andstæður, sem fæða af sér nýtt líf, skyldar. Þær falla hvor að annarri eins og tvær skeljar, sem lykjast um sama fiskinn, því að þær eru sömu tegundar. Þetta er sagt til að benda á, að fullkomlega andstæð sjónarmið þurfa ekki að vera eins fjar-skyld og menn fljótt á litið kynnu að ætla. Af þessum orsökum má líta á ofstækistrúarmanninn og ofstækistrúleysingjann sem sömu manntegund á sama stigi. Ofstæki trúleysingjans er aðeins ranghverfan á ofstæki hins „rétttrúaða“, enda dragast þessir menn ósjálfrátt saman og mynda í sameiningu ákveðið vitsmunastig.

Þannig getum við að nokkru leyti litið á David Hume sem róttæka andstæðu, en um leið fóstur hins skoska rétttrúnaðar. Þar mætir hin algera neitun hinni stundum blindu, en ævinlega ákveðnu staðhæfingu. Hume ekur fyrst stríðsvagni sínum gegn trúnni, en kemst um leið í andstöðu við bandamann hennar, – hina gömlu heimspeki.

David Hume fæddist í Edinborg 26. apríl 1711, og þó hann

færi í mörg ferðalög innan lands og utan, sneri hann jafnan þangað aftur. – Hann var af góðum ættum, sonur skosks óðalsbónda. Hugur hans hneigðist snemma að bókmenntum, en ættingjar hans fengu því ráðið, að hann hóf laganám. Það nám stundaði hann þó slæga og las Cicero og Virgil í stað lagavís-dómsins og varð loks að hætta námi. Hume var þá félaus og hvarf til Bristol í atvinnuleit. Hann reyndi þar kaupsýslu, „en eftir fáa mánuði sá ég, að það starf var mér óvinnandi,“ skrifar hann síðar um þessa sýslu sína. Hann tók sig upp og fór til Frakklands og settist að í La Flèche, hinum gamla jesúítaskóla, sem kennt hafði Descartes á sínum tíma de omnibus dubitandum (að efast um allt). Líkt og hinn skoski rétttrúnaður heima fyrir varð þessi katólski skóli jesúítanna til að herða Hume í andstöðu sinni gegn öllu, sem kallaðist trú. Hann lagði að vísu mikla stund á lestur bóka um trúmál og heimspeki og ræddi við klerka og lærða menn staðarins um þessi áhugamál sín, en hann var jafnan á öndverðum meiddi við þessar bækur og þessa menn. Eitt sinn, er Hume hafði deilt lengi við einn af jesúítaprestum staðarins um hvort kraftaverk gætu gerst, þótti Hume sem mælirinn væri fylltur og tími væri kominn fyrir sig til að láta hina ungu rödd sína þruga yfir gráum hærum heimspekinnar, því að meðan maðurinn er ungur, veit hann allt betur en aðrir menn og vill segja til vegar þeim, sem á undan fóru og gerst hafa gamlaðir. Þegar Hume kom heim frá þessum deilum sínum við jesúítaprestinn, settist hann niður til að skrifa bók, „sem átti að gerbreyta allri heimspeki,“ eins og hann segir síðar í sjálfsævisögu sinni. Hume tók sér penna í hönd, og á blöðum hans endurfæddist hinn gamli efasemdarmaður Sextus Empiricus, sem á sinni tíð trúði því, að hans orð yrði hið síðasta í sögu heimspekinnar. En gamli Sextus var nú breyttur í útliti. Hann bar á herðum sér rómverskan feld, hafði lært tungutak hins rómverska málsnillings Ciceros, en

hinn heimspekilegi svipur hans var nú breskur og mótaði þar fyrir andlitsdráttum Berkeleys og John Lockes. Endurborin í hið nýja gervi hlaut hin forna heimspeki efasemdanna nafnið *A Treatise on Human Nature* (Ritgerð um mannlega náttúru). Bókin, sem breyta skyldi sögu heimspekinnar, var skráð, og Hume hélt eftir tveggja ára dvöl í La Flèche með handritið til Lundúna. Honum tókst þar að finna að því útgefanda. Samið var um, að bókin kæmi út, án þess að höfundar yrði getið. Hume leit á þetta handrit sitt sem eins konar púðurtunnu, sem mundi, þegar þráðurinn yrði tendraður, springa og ríða bæði trú og heimspeki að fullu. Honum þótti því vissara að fjarlægja sig frá staðnum, áður en þetta tundur spryngi. Hann fór til Edinborgar og beið þar hins sögulega viðburðar. Bókin kom út, en það varð enginn „hvellur“. „Bókin fæddist andvana,“ skrifaði hann sjálfur í sögu sína um þennan atburð.

Hume urðu þetta hin sárustu vonbrigði. Hann trúði því, og sumir aðrir hafa fallist á það síðar, að þetta væri merkasta rit síns tíma. Hið besta, sem gagnrýnendurnir höfðu að segja bókinni til lofs, var, að hún væri „óproskuð tilraun“ manns, sem e. t. v. væri efni í nýjan Milton eða Raphael. Hume skrifaði aldrei betri bók, og fyrst hann trúði því, að þessi bók væri á undan sinni samtíð, þá hafði hann enga ástæðu til að ætlast til, að almenn-ingur kynni að meta hana.

Þessi vonbrigði urðu til að kenna Hume, að hinn affarasæli rithöfundur er ekki sá, sem skrifar vegna framtíðarinnar til að leiða mannfólkið til nýrra landvinninga í ríki andans, heldur hinn, sem er næmur á tón aldarinnar og segir það eitt, sem er að brjótast um og birtast í hugum manna. Auður og frægð var takmark Humes. Því takmarki nær rithöfundur ofan jarðar aðeins með því að slá á strengi aldarinnar og skrifa eins og fólkið vill. Hume trúði ekki á annað líf, ekki heldur á neina sérstaka hug-

sjón til að berjast fyrir. Slíkt var andstætt kenningu hans. Auður og frægð urðu leiðarstjörnur hans: Rithöfundurinn verður farandsali öðrum þræði. – Sem slíkur sigraði David Hume auðveldlega og varð vellauðugur maður og hlotnaðist meiri frægð en nokkrum öðrum manni á hans tíð. – En ekkert rit kom fram frá penna hans, sem nálgadist hið fyrsta afrek hans, sem enn heldur nafni hans á lofti: *A Treatise on Human Nature*.

Hume hóf hinn nýja feril sinn með því að semja tvö ritgerðasöfn (1741 og 1742), sem fundu alveg sérstakan hljómgrunn hjá ýmsum menntamönnum og stjórnmálamönnum samtíðarinnar. Einn úr hópi hinna síðarnefndu, markgreifinn af Annandale, réð Hume í þjónustu sína sem heimiliskennara. Markgreifinn var vellauðugur, en geðbilaður, og heimiliskennarinn David Hume hagnaðist vel þann tíma, sem honum var þar sætt. – Skömmu síðar réðst hann skrifari St. Clairs hershöfðingja og fylgdi honum, klæddur sem liðsforingi, til Vínarborgar og Torino. Hume fékk hershöfðingjann til að koma því til leiðar, að sér yrði veitt réttindi sem lögfræðingur. Að öðru leyti virðist Hume ekki hafa haft neitt yndi af einkennisklæðunum, og meðal hirðmanna átti hann aldrei fullkomlega heima. Einn þessara manna, Charlemont lávarður, sem kynntist honum í Torino, lýsir því, hvernig Hume kom honum fyrir sjónir, á þessa leið: „Andlit hans var breiðleitt og flatt, munnurinn víður og bar aðeins vott um sljóleika. Augnaráð hans var tómlegt og andlaust. Holdafar hans allt hæfði betur hrossakétsætu en fágúðum heimspekingi. Enskan, sem hann talaði, varð skopleg vegna flámælis, sem var jafnvel flárri hjá Hume en öðrum Skotum, og franska hans var, ef hægt var, enn skoplegri. – Aldrei hefur viskugyðjan dulbúið sig í jafnrustalegum kufli.“

Eftir þetta ferðalag með hershöfðingjanum sneri Hume aftur til sveitaseturs síns í Skotlandi með um 1000 pund í reiðu fé og

var nú orðinn vel í álnum. Hann ákvað að setjast nú í helgan stein og gefa sig eingöngu að heimspekinni. Löngun hans til að verða frægur hafði enn ekki verið fullnægt. Hann tók sér fyrir hendur að semja nokkrar ritsmíðar um siðfræði, sem kölluðu yfir hann reiði kirkjunnar. Um leið sótti hann um prófessorsstöðu í heimspeki við Edinborgarháskóla. Það reyndist árangurslaust. Hins vegar var hann gerður bókavörður við bókasafn lögfræðinga í Edinborg. Í þessu safni, þar sem hann hafði um 30.000 bindi til sinna umráða, tók hann þá ákvörðun að skrifa sögu Englands á nýjan hátt, þannig, að við lestur hennar fengi samtíðin skilning á sjálfri sér og losnaði um leið undan gömlum erfðakenningum, sem hann taldi orsök þjóðfélagsmeina og andlegs myrkurs. Fyrsta bindi þessa verks kom út 1754 og hlaut daufar undirtektir hjá almenningi í fyrstu líkt og Ritgerðin um mannlega náttúru. Vonbrigði Humes urðu svo mikil, að hann ákvað að fara alfarinn frá Skotlandi til Lundúna. En Hume geðjaðist, þegar til kom, engu betur að „siðleysingjunum á bókum Temsár“, þar sem gárungarnir hlógu að skosku hans og holdafari. Hume var góðlyndur að eðlisfari og gat hlegið með um stund, – en von bráðar er hann þó farinn þaðan fyrir fullt og allt – aftur heim til Edinborgar.

Um þessar mundir hafði almenningur uppgötvað Sögu Englands (sem sagnfræðingar styðjast yfirleitt ekki við lengur), og farið var einnig að gefa öðrum ritum hans gaum. Peningar streymdu inn í vaxandim æli, og Hume varð ljóst, að hann hafði náð því marki sínu, að verða auðugur og frægur. Hann var jafnvel að verða einn af tindunum í breskri menningarsögu, og tekið var að þýða rit hans á erlend mál. Í Frakklandi litu hin róttæku öfl, sem undirbjuggu frönsku stjórnarbyltinguna, á Hume sem örlagavald Guðanna, heimspeking, sem steypa mundi goðum aðals og kirkju af stalli.

Þegar David Hume var 1763 gerður ritari breska sendiráðsins í París, var honum því fagnað þar sem þjóðhöfðingja. Róttækir rithöfundar og stjórnmálamenn eins og Diderot, D'Alembert og Turgot, flyktust á fund hans til að hylla hann. – Hinum megin sundsins horfðu menn allsgáðum augum á hrifningu Parísarbúa yfir Hume. Í Englandi var engin bylting í nánd. Þar voru að vísu sterk öfl, sem vildu uppræta illgresið úr þjóðgarðinum, en það varð að gerast með gát, svo að nytjajurtirnar yrðu ekki rifnar upp með. Það var ekki nóg að sveifla ljánum og fella allt, sem fyrir varð. England var ekki reiðubúið til að hafna trú sinni, jafnvel ekki heimspeki sinni fyrirvaralaust, og krjúpa í þess stað fyrir hinum nýja guði efasemdanna.

Hume sveið sárt þetta tómlæti landa sinna og „siðleysingjanna á bökkum Temsár“. „Er ég Englendingur?“ skrifar hann einum kunningja sinna yfir sundið. „Ég er þegn jarðarinnar, en ef ég ætti að kjósa mér föðurland, þá yrði það þetta land, sem ég dvelst nú í“ (Frakkland).

En þetta voru aðeins orð. David Hume var Skoti og átti hvergi heima, nema í Edinborg, enda sneri hann þangað aftur eftir tveggja ára dvöl í París. Þegar heim kom, keypti hann sér stórhýsi á horninu á St. Davidstræti og gerði það að Unuhúsi skoskra rithöfunda og menntamanna. Hume var nú orðinn stórauðugur maður, en var þó örlátur á fé og studdi marga rithöfunda og menntamenn með fjárframlögum og ríkti eins og konungur yfir menningarlífi Edinborgar til dauðadags.

Sextíu og fimm ára að aldri, 25. ágúst 1776, lést David Hume eftir þrálátan sjúkdóm, sem hann bar vel og æðrulaust. – Kenningar hans vöktu háværar deilur og vekja jafnvel enn. Sumir sáu í þeim dauðadóm yfir hégiljum og hindurvitnum bókstafstrúar og úreltra þjóðfélagshátta. Þeir þóttust finna í þeim kyljuna, sem vekur heimspekinginn upp af svefnmóki sínu til veruleikans. –

Aðrir, sem hvorki vildu hafna trúnni né heimspekinni, neyddust til að endurskoða hvort tveggja. – Í þessu var hlutverk hins skoska efasemdamanns, David Humes, fólgið.

Heimspeki David Humes

Berkeley kenndi, að ekkert væri til nema andinn. Ekkert er til nema efnið, svöruðu aðrir. Hume hélt því fram, að það væri ekki á færi mannsins að ráða þessar gátur heimspekinnar. Maðurinn getur ekki, áleit Hume, vitað neitt um hið sanna eðli hlutanna, og það er því hægt að efast um flest. – Undirstaða allra mannlegra vísinda er maðurinn sjálfur. Manneðlið er grundvöllurinn, sem musteri menningarinnar rís á. Fjarlægust þessum grunni eru trú og heimspeki. Rökfræði og stjórnmál standa honum nær, en allt byggist þetta á manneðlinu, og vísindi þess verða því vísindi allra vísinda. Mannleg náttúra verður því viðfangsefni Humes, og hann hugðist, með því að afhjúpa hið rétta eðli hennar, leggja hinn rétta grundvöll fyrir önnur vísindi.

En hvernig er hægt að þekkja mannlega náttúru? Hume áleit, að engin ástæða væri til, að heimspekingur gæti ekki þekkt mannlega náttúru jafnauðveldlega og stjörnufræðingur uppgötv-ar þau lög, sem stjórna gangi himintungla, aðeins ef hinn fyrrnefndi hagaði könnun sinni vísindalega. Eins og stjörnufræðingurinn kannar himintungl, eins er það hlutverk heimspekingsins að kanna þau öfl og þau lögmál, sem stjórna sólum og reikistjörnum mannsandans. Líkt og stjörnufræðingur kann að komast að þeirri niðurstöðu, að í stjörnugeimnum sé ekkert nema himintungl, eins hóf Hume vísindi mannlegrar náttúru með þeirri niðurstöðu, að í mannshuganum væri ekkert nema hugmyndir (í sinni víðtækustu merkingu). Líkt og stjörnufræðingur, sem skiptir himintunglum í sólar og reikistjörnur, skiptir Hume myndum hugans í tvennt: *áhrif* og *hugsanir*. Hvor þessara flokka skiptist aftur hjá Hume í tvennt. Áhrif skiptast í *skynjun* og *tilfinningar*. Hugsun skiptist í *minni* og *ímyndun*.

Eins og sumir stjörnufræðingar álitu, að reikistjörnur væru

runnar frá sólinni, eins kenndi Hume, að hugsanir væru runnar frá áhrifum (skynjun eða tilfinningum). Áhrif eru því sterkari og ljósari veruleiki en hugsanirnar. Það er engin hugsun að dómi Hume, sem er ekki sköpuð og til orðin vegna hins fyrri flokks: áhrifa. Þar sem engin áhrif eru til, getur ekki verið um neina hugsun að ræða. Hugsanir eru því aðeins áhrif (skynjun og tilfinningar) í breyttri mynd. Allar hugsanir okkar eru því upphaflega byggðar á skynjun og reynslu. En reynsla manna er svo takinörkuð, að við getum ekki þekkt veruleikann. Þess vegna fara sumar hugmyndir okkar, er tilheyra hinum síðast talda flokki, *ímyndun*, út fyrir hin réttu takmörk, og heimspeki og trú verða til. Hugmyndir manna um andlega eða efnislega „undirstöðu“ geta því ekki byggst á sannri reynslu, því að við höfum enga reynslu fyrir þessum hlutum. En jafnvel þótt hugmynd sé ímyndun ein, á hún samt rætur sínar að rekja til áhrifa (skynjunar, tilfinninga, reynslu), því að manninum er að dómi Humes engin hugmynd meðfædd. Hugmyndir okkar, segir Hume, verða til á ýmsan hátt: Við berum hluti saman og dæmum um, hvað sé líkt eða ólíkt. Við tökum eftir, hvernig hlutirnir birtast okkur í tíma, hvað kemur fyrr og hvað kemur síðar. Við athugum á sama hátt, hvernig þeir birtast okkur í rúmi, hvað sé nær og hvað sé fjær, hvað sé ofar og hvað sé neðar o. s. frv. Og loks förum við að kalla sum fyrirbrigði orsök og sum afleiðingu. Á þennan hátt sköpum við hugmyndir úr skynjun okkar. En hvaðan koma okkur þessir hæfileikar til að raða niður, greina á milli, skynja tíma og rúm, þekkja orsök og afleiðingu? Kant, eftirmaður Humes segir, að okkur séu þessir eiginleikar meðfæddir. Hume hefur fullyrt, að ekkert slíkt geti manninum verið meðfætt. Einnig þetta allt á rætur sínar að rekja til áhrifa (skynjunar og reynslu). Hume heldur fram, að við höfum enga meðfædda skynsemi til að þekkja orsakir og afleiðingar. Aðeins reynslan getur að hans

dómi kennt okkur, að ákveðin „afleiðing“ fylgi ákveðinni „orsök“. Við getum ekki vitað um afleiðinguna fyrir fram af meðfæddri gáfu, heldur aðeins vegna þess, að við höfum reynslu fyrir því eða sams konar fyrirbrigði áður. En fyrst allar hugmyndir okkar eru skapaðar úr áhrifum, hvaða áhrif sköpuðu þá þessa hugmynd okkar um orsök? Var það heyrn okkar, sjón, tilfinning eða vilji? Hume segir, að þessi hugmynd okkar um orsök geti ekki skapast af neinum einstökum flokki áhrifa. Hún skapast segir hann, við þá venju að sjá og finna, að vissir hlutir fara alltaf saman, eins og logi og hiti t. d. Við venjumst á það gagnvart þessum fyrirbrigðum að kalla hið fyrra orsök og hið síðara afleiðingu. Það gerum við ekki vegna þess, að við getum af meðfæddu brjóstviti séð, að loga fylgir hiti, heldur vegna þess, að við þykjumst hafa sannreynt þessa hluti.

Við getum þannig aldrei með brjóstviti okkar (án reynslu) séð afleiðingar af gefinni orsök. Það sannar, að í huga okkar er sambandið milli „orsaka“ og „afleiðinga“ aðeins blekking. Allt þetta, sem við höldum um lögmál orsaka og afleiðinga, er ímyndun okkar, sem á sér ekki neina stoð í veruleikanum. Hún skapaðist aðeins, eins og fyrr segir, vegna þess, að við erum vön að sjá alltaf sömu hluti gerast eins. Niðurstaðan verður því, að við höfum enga ástæðu til að halda, að nokkurt orsakasamhengi sé til. Rökhugsun er þá einnig blekking, og við verðum að láta okkur lynda að fylgja eðlishvötinni, því að öll rökhugsun, að því er varðar orsök og afleiðingu, er aðeins sköpuð af venju og á rætur sínar að rekja til skynjunar og tilfinninga, en ekki skilnings.

En þó að Hume reyni að brjóta niður hina gömlu hugmynd manna um orsakasamhengið, heldur hann því á hinn bóginn fram, að öll saga mannkynsins sé eilíf endurtekning, þar sem sama manneðlið leiðir alltaf af sér sömu viðburði. Hann segir: „Getum við þekkt tilfinningar, tillíneigingar og lífsvenjur

Grikkja og Rómverja? Ef við könnum vandlega skapgerð og athafnir Frakka og Englendinga, þá förum við ekki fjarri sannleikanum með því að eigna hinum fyrrnefndu flest það, sem við finnum í fari hinna síðarnefndu. Mannfólkinu svipar svo mikið saman á öllum öldum alls staðar í heiminum, að sagan segir ekki frá neinu nýju eða neinu, sem kemur okkur að óvörum að þessu leyti. Höfuðgildi hennar er aðeins það að skýra fyrir okkur hin óbreytanlegu, algildu lög mannlegrar náttúru.“

Þessi söguskoðun byggist á því, að breytni mannsins fari algerlega eftir hvötum hans og frjáls vilji sé raunar ekki til. Það er að dómi Humes ekki ástæða til að greina milli viljans og líffæra-starfseminnar. Viljinn er þjónn hennar. Það er ekki heldur rétt að hans áliti að draga markalínu milli skynsemi og eðlishvatar. – Skynsemin er ekkert annað en eðlishvöt. Athugið dýrin, segir Hume, þar má sjá, hvernig eðlishvöt og skynsemi er eitt, því að dýr læra líka af reynslunni: Gamlir fuglar komast hjá mörgum hættum, sem hinir yngri lenda í. Gamlir veðhlaupahestar þekkja brautina betur en hinir yngri og stökkva aðeins þær hindranir, sem þeir hafa getu til að komast yfir o. s. frv. Á sama hátt er skynsemi allra manna ekkert annað en ákveðin tegund eðlishvata.

Skynsemi mannsins, tilfinningalíf hans og siðferði, allt á þetta því að dómi Humes rætur sínar að rekja til þess, sem hann kallar áhrif: Maðurinn er ekkert annað en þetta. Séð í þessu ljósi er auðskilið, að hugmynd manna um Guð er aðeins „venjulegur förunautur mannlegrar náttúru“ og trúarbrögð eru „ekki neitt annað en draumur sjúks manns“. Kenningin um ódauðleikann verður „óskýranlegur leyndardómur“ og trúin á kraftaverk „viðtekin frá fákunnandi og siðlausum forfeðrum.“

Þetta er niðurstaða David Humes. Efasemdamaður fortíðarinnar efaðist um alla hluti, David Hume reyndi með gagnrýni

sinni að snúa hugum manna eingöngu til þeirra viðfangsefna, sem hann telur, að séu innan hinna þröngu takmarka mannlegs skilnings. Þessi hringur er, ef við tökum Hume bókstaflega, orðinn svo þröngur, að þar er lítið olnbogarými fyrir hinn leitandi anda mannsins. Í raun og veru er þá ekkert orðið eftir, sem maðurinn getur byggt á, annað en tilfinningar, skynjun og reynsla, í einu orði sagt: áhrif. Með því að afneita orsakasamhenginu er Hume, búinn að brjóta niður grundvöll allra vísinda og allrar heimspeki. En þetta eina, sem eftir er, áhrif, (impression), stendur það þá örugglega? Hume lýsir sjálfur yfir því, að áhrif *orsakist* af einhverju, sem við þekkjum ekki.

Þetta tvennt, að öll þekking byggist eingöngu á skynjun og reynslu, og hins vegar, að orsakasamhengið sé ekki til (heldur aðeins atburðaröð), er helsta framlag Humes til heimspeki 18. aldarinnar. Reynsla okkar fyrir hinum ytri heimi er hin eina þekking okkar, – og samt er okkur ómögulegt að þekkja hina ytri náttúru, og við getum ekki vitað, hvort hún er til eða ekki.

Og samt heldur Hume því fram, að maðurinn eigi sér þekkingu, og telur það hlutverk sitt að kenna mönnum að vinsa hina sönnu þekkingu frá hisminu. Hume kennir, að maðurinn eigi sér engan sjálfstæðan, meðfæddan skilning. En hvernig getum við án hans eignast þessa þekkingu, sem Hume segir, að við getum ræktað? Hvernig getum við eignast þekkingu, ef, – eins og Hume heldur fram, – aðeins er til efniviður til að þekkja? Þarf ekki eitthvað til að vinna úr þessum efniviði, eitthvað, sem við getum kallað skilning eða þekkjanda? Og hlýtur ekki slíkur skilningur að vera sjálfur grundvöllur allrar þekkingar okkar, – sjálfur þekkjandinn, en ekki hið þekkta? Þannig hafa menn spurt og margir hallast fremur að kenningu Kants um, að við getum ekki vitað neitt, sem við skynjum í hinni ytri tilveru (object), án þess að hafa hug eða skilning (subject), sem veitt

getur því viðtöku. Og þessi skilningur er okkur meðfæddur. Skýring Humes, að hann sé fram kominn eingöngu vegna reynslu, er á ýmsan hátt ófullnægjandi. Nægir í því sambandi aðeins að benda á, að Hume sjálfur telur stærðfræðivísindin óyggjandi þekkingu. Ef reynslan er hin eina uppspretta skilnings okkar og þekkingar, hvernig getur þá þekking okkar á stærðfræðivísindum, sem við höfum enga reynslu fyrir, verið óyggjandi? Og ef ekkert er til í vitund mannsins nema það, sem hefur fyrst farið um skilningarvit hans, hvernig fær þá maðurinn hugmyndir um orsakasamhengi og náttúrulögmál? Það er ófullnægjandi að útskýra hugmyndina um orsakasamhengi á þann hátt, að við séum vön að sjá vissa atburði fara saman. Hume heldur því sjálfur fram, að við höfum aðeins reynslu fyrir ákveðinni atburðarás: Við sjáum, hvernig einn atburður siglir í kjölfar annars, en við sjáum aldrei neitt orsakasamband milli þeirra. Reynslan sýnir okkur því aldrei neina orsök. Annaðhvort er því engin orsök til eða ef hún er til, þá er það ekki reynslan, heldur eitthvað annað, sem fræðir okkur um hana. Og hvað er þetta „eitthvað annað“ nema það, sem kallað er skilningur?

Af þessum sökum hyggja margir, að vitund mannsins sé meira en reynsla hans og að Hume hafi gengið of langt í að einfalda viðfangsefni sitt, „mannlega náttúru“, uns hún varð hjá honum aðeins skynjun, reynsla og tilfinningar. Hume er allra manna ljósastur í framsetningu heimspeki sinnar. En það er þó mest á yfirborðinu. Undir niðri er hann myrkur og í brotum, setur ekki fram neitt heilsteypt kerfi.

David Hume byrjaði líkt og Descartes að þvo hreint spjald heimspekinnar til að geta byrjað að nýju. Hann reyndi að þurrka þar út rúnir trúar og heimspeki, brjóta niður það, sem hann taldi hjátrú, líkt og trú á kraftaverk og trúna á framhaldslíf. Hann

andmælti því, að maðurinn ætti sér nokkurn meðfæddan skilning, og boðaði, að orsakasamhengið væri blekking ein. Hafði hann rétt fyrir sér? Um það eru og verða sjálf sagt skiptar skoðanir: Hann kannaði mannlega náttúru ævilangt og var með skynsömustu mönnum sinnar aldar. Hitt er vafasamt að fullyrða, að David Hume, sem krufði mannlega náttúru af slíkri skarpskyggni og nákvæmni, hafi í iðrum hennar fyllilega fundið sjálfan *þekkjandann* eða þann David Hume, sem krufninguna framdi.

Immanuel Kant

Eftir hliðargötu í prússneskri borg gengur lágvaxinn, gamall maður með staf í hendi. Hann er hrumur og viðutan. – Minnið er aðeins fögur skuggi af viðburðum langrar ævi. Hann er alvarlegur eins og maður, sem reynir að hugsa, en á þó erfitt með að halda þræðinum. Ef til vill er hann að hugsa um hana Maríu von Herbert. „Væri ekki rétt af yður,“ hafði hún skrifað, „að þér gæfuð yður einhverjum af ölluhjarta – og skilduð mynd yðar eftir?“ Nei, frelsi sínu, heimspeki sinni, hafði hann aldrei stofnað í hættu hjúskaparlífsins! – Hann hafði kallað á systur sína frá þurfamannahælinu. Hún gætti hans vel í ellinni.

Gamli maðurinn er í svo þungum þönkum, að hann gætir ekki fóta sinna. Hann hrasar á gangstéttinni og fellur. Tvær ungur konur sjá hann falla. Þær reisa hann á fætur varlega, því að beinum gamalla manna er hætt við broti. Lágvaxni öldungurinn tekur rauða rós úr hnappagatinu og réttir þeim þegjandi. Hann gengur hægt leiðar sinnar: – Hvers á hann sér að vænta af þessari kynlegu veröld? „Das Ding an mich“ er blekking – og þó okkar eini veruleiki. Konurnar horfa undrandi á eftir þessum einkennilega manni. „Hver er hann?“ „Það er hann Immanuel gamli,“ var svarað. Þá vissu þær það, – en þó ekki til fulls, því að „das Ding an sich“ þekkir enginn.

Immanuel Kant fæddist í Königsberg, gamalli, þýskri borg, 22. apríl 1724. Faðir hans hafði komið þangað frá Memel, gerst þar söðlasmiður og kvæntist dóttur eins stéttarféлага síns. Hann taldi sig skoskan að uppruna og var heittrúarmaður, siðavandur

og strangur. Móðir Kants var trúuð og alvarleg. Þau eignuðust tíu börn, og komust fimm þeirra til manns. Öll fjölskyldan bjó við sárustu fátækt. Andi heittrúarstefnunnar mótaði heimilið, og Kant var kennt að meta sannleikann og skylduna sem hinar æðstu dyggðir.

Upphafsmaður heittrúarstefnunnar í Þýskalandi, Jakob Spener (um 1670) átti einnig staðgengil sinn í Königsberg, F. A. Schultz að nafni. Hann var prestur þessa safnaðar og rektor menntaskólans, Collegium Fredericanum. Hann reyndist hjálpsamur mörgum fátækum sóknarbörnum sínum og var tíður gestur á heimili Kantsfjölskyldunnar. Þegar Immanuel var átta ára að aldri, tók Schultz við honum í skóla sinn, þar sem honum voru samviskulega kenndir trúarlærdómar, um leið og hann var búinn undir háskólanám með uppfræðslu í rómverskum bókmenntum. Bæði á heimili Kants og í skólanum ríkti járnharður og gleðisnauður andi heittrúarstefnunnar, sem tvinnaðist stundvísi, vinnusemi og reglusemi hinnar prússnesku borgar. Frá álírifum þessa umhverfis gat Kant aldrei brotist. Þau mótuðu framkomu hans og venjur og jafnvel heimspeki.

Eftir átta ára nám (1732-1740) í Collegium Fredericanum hóf Kant háskólanám sitt (1740-1746). Á þessum háskólaárum sínum drakk Kant í sig alla viðtekna lærdóma fortíðar og samtíðar. Hann lagði stund á eðlisfræði, stærðfræði, heimspeki og guðfræði. Martin Knutzen, prófessor í heimspeki, hafði mest áhrif á hann af kennurum skólans. Auk Leibniz-Wolff heimspekinnar, sem þá var tíska í öllum þýskum háskólum, benti Knutzen Kant á rit Isaac Newtons, sem urðu til að vekja áhuga hans á heimspekilegum viðfangsefnum.

Á háskólaárum sínum átti Kant við sára fátækt að búa. Frá fjölskyldu hans var engar aðstoðar að vænta. Foreldrar hans voru þá bæði látin og höfðu verið grafin eins og niðursetningar

á kostnað hins opinbera. Kant dró fram lífið með því að ganga milli manna og kenna unglingum jafnhliða námi sínu. Hann útskrifaðist 1746, og næsta áratuginn var hann heimiliskennari hjá ýmsum fjölskyldum í nágrenni Königsberg. Á þessum árum var hann siskrifandi og hafði ritað nægilega mikið um vísindi og heimspeki til að taka doktorsgráðu í heimspeki og fékk um leið leyfi til að verða fyrirlesari við Königsbergsháskóla. Ekkert kaup var honum ætlað fyrir það starf.

Í fimmtán ár (1755-1770) gegndi hann þessu starfi ásamt illa launaðri undirbókavarðarstöðu, sem honum var veitt 1766. Á þessum tíma flutti hann fyrirlestra við háskólann um eðlisfræði, stærðfræði, rökfræði, háspeki, siðfræði, mannfræði, landafræði og guðfræði. Fátækt hans var slík, að hann sást sjaldan í heilli flík, og hrökklaðist milli matsöluhúsa borgarinnar og varð oft fyrir aðkasti og árásum. Fram til þessa hafði Kant tileinkað sér öll þau fræði, sem hann nam, og verið sammála gömlum erfðakenningum í trúmálum, stjórnmálum og heimspeki. Beiskja fátæktarinnar, nýjar bókmenntir í Bretlandi og Frakklandi og umrót á sviði stjórnmálanna fylltu hann nú upprennaranda, og hann sneri smám saman baki við viðteknum erfðakenningum og sagði, „svefnenglum vanans“ stríð á hendur. Königsberg var þá hersetin borg. Rússar höfðu ráðist inn í landið til að vernda gamlan, löghelgaðan yfirráðarétt. Þeir mættu stáli viljans í líki Friðriks mikla Prússakonungs, sem viðurkenndi ekki, að yfirráð væru rétt – aðeins vegna þess, að þau væru gömul, – fornhelg, eins og hinir lærðu af gamla skólanum kölluðu þau. Hann krafðist annars réttar og æðri, réttar hins nýja tíma, réttar mannsins til að ráða sér sjálfum og brjóta af sér gamla hlekki, sem hindruðu þróun hans. Og hér var það loks Prússakonungur, sem fór með sigur af hólmi.

Þannig skildi Kant boðskap þessara viðburða, og hann skildi

um leið, að gamlar kennisetningar og fornhelgar stofnanir geta orðið úreltar og hrunið til grunna. Síðar fann Kant þennan sama boðskap í stjórnbyltingunni frönsku og stríði Napóleons Bonaparte. Og hann fagnaði þessum boðskap frelsisins og hins nýja tíma. Hann gladdist, þegar hann heyrði um uppreisn nýlendanna í Norður-Ameríku gegn Bretum; og þegar hann heyrði um stofnun franska lýðveldisins, varð honum að orði, líkt og Símoni forðum í musterinu: „Herra, lát nú þjón þinn í friði fara.“

Á þessum árum, þegar Königsberg er hersetin borg (í sjö ára stríðinu 1756-1763), tekur Kant að leggja eyrun við rödd hins nýja tíma í bókmenntum Englands og Frakklands. Um 1760 kemst hann í kynni við rit Lockes og David Humes, sem hann sjálfur segir, að hafi vakið sig af svefni hinna gömlu erfðakenninga. Kynni hans af frönskum bókmenntum urðu engu síður til að móta hið nýja viðhorf hans. Höfundar Alfræðiorðabókarinnar frönsku efuðust síst um, að hinar gömlu erfðakenningar ríkis og kirkju væru á leið undir fallöxi tímans. Voltaire sá stórar sýnir: Veröldin reis upp úr næturmyrkri fáfræðinnar, og það bjarmaði af dögum skynseminnar. Þúsund ára ríki vitsmuna og framfara var að rísa. Þrumurödd Rousseaus náði einnig hinu hlustandi eyra Kants: – Heimskingjar! Hverfið aftur til náttúrunnar. Það er fleira í manninum en skynsemin. Gleymið ekki hinu innra lífi andans, sem er dýpra en skynsemin, gleymið ekki tilfinningunum. Mennirnir stjórna af tilfinningum. Dýpsta tilfinning mannsins er góðvildin. Hverfum aftur til hennar. Þar sem hún ræður ekki ríkjum, verður ekkert þúsund ára ríki reist, og „framfarir“ verða þar bölvun.

Þetta varð ekki síst hinum soltna, prússneska heimspekidoktor nýr og undarlegur boðskapur. Hann segir sjálfur frá því, að Emile og Julie séu einu bækurnar, sem fengið hafi sig til að gleyma síðdegisgöngu sinni.

Öll þessi áhrif aldarinnar börðust í huga Kants og leituðu jafnvægis. Það varð hlutverk hans að draga öll vitni hennar fyrir dómstól sinn og gera upp hið andlega líf hennar. Þótt engan í Königsberg renndi grun í gildi þessa manns fyrir vestræna menningu, var þó, sakir hins mikla lærdóms hans, ekki hægt að ganga fram hjá honum endalaust. Árið 1770 var hann gerður prófessor í heimspeki við Königsbergsháskóla.

Með þessari útnefningu hefst nýtt tímabil í sögu heimspekinnar: Hún verður akademísk. – Í fornöld var heimspekin andleg eign líkt og skáldgáfan. Heimspekingar 16. og 17. aldar, eins og Descartes, Spinoza, Leibniz, Locke og Hume, litu á heimspeki sem andlega íþrótt, sem ögraði getu mannsins til að ráða gátuna miklu um manninn og tilveruna. Háskólaheimspeki, álitu þeir, yrði of hefðbundin og bókstafleg, dræpi niður skapandi hugsun og gerði heimspekinginn steinrunninn. Kant er fyrsti forystumaður heimspekinnar sem gerist prófessor við háskóla, og með honum heldur heimspekin innreið sína inn í háskólana – og verður að atvinnu.

Sem sæmilega launaður prófessor við Königsbergsháskóla gat nú Kant í fyrsta sinni á ævinni lifað mannsæmandi lífi. Athafnasemi hans var þó síst minni en áður. – Hann hafði þegar skrifað margar ritgerðir, en átti þó höfuðverk sitt óunnið. Að því varð hann að vinna markvisst, – hver mínúta dagsins var skipulögð til einhverra ákveðinna athafna: – Nákvæmlega þegar klukkuna vantaði fimm mínútur í fimm, kom Lampe, gamli þjónninn hans, og vakti hann. Það brást aldrei, þótt Lampe, þessum gamla uppgjafahermanni frá Würzburg, þætti dálítið gott í staupinu. Nákvæmlega kl. fimm settist Kant við skrifborðið sitt og byrjaði að vinna að heimspeki sinni og undirbúa fyrirlestra sína við háskólann. Á sömu mínútu kom Lampe inn með morgunkaffið, sem Kant drakk um leið og hann vann. Hann kveikti sér því

næst í pípu, en reykti aldrei nema eina. Stundvíslega kl. 7 var Kant mættur í kennslustofunni, kom sér fyrir og festi ævinlega augun við jakkatölu prússnesks stúdents, sem var alveg jafnstundvís og reglusamur og Kant sjálfur. – Það var alltaf sama talan á sama nemenda, sem Kant horfði á, – og fyrirlesturinn hófst. Kant talaði örugglega og viðstöðulaust. Aðeins einu sinni er þess getið, að Kant hafi lent í vandræðum með fyrirlestur sinn. – Það var, þegar umræddur stúdent mætti eitt sinn í tíma rölulaus. Kant komst ekki í samt lag aftur, fyrr en hann hafði látið stúdentinn festa á sig töluna.

Nákvæmlega kl. 9 hélt Kant aftur heim og vann við skriftir, það sem eftir var morguns. Þegar klukkuna vantaði stundarfjórðung í eitt, stóð Kant á fætur og kallaði til Lampe: „12.45!“ Það var merkið um, að nú skyldi sest undir borð. Kant, sem alla ævi hafði búið við skort, kunni vel að meta góðan mat og vín í hófi. Viðræður voru honum þó hinn sanni munaður. Kant var því vanur að bjóða nokkrum mönnum að snæða með sér. Hins vegar eignaðist hann aldrei fleiri en fimm diska, og varð sú tala að ráða fjölmenninu við borðið.

Máltíðin stóð yfir á fjórðu klukkustund. Hún var þríréttuð, þar á eftir ábætir og vín. Viðræðurnar voru þó að sjálfsgöðu aðalatriðið. En þær, eins og allt annað, voru skipulagðar. Kant ætlaðist til, að þær hæfust á frásögnum, síðan áttu þær að leiða til umræðna, og þriðji liður viðræðnanna skyldi vera léttara hjál. Það mátti segja frá öllu, sem mönnum þótti markvert, rökræða allt nema heimspeki og henda gaman að öllu nema því, að Kant væri piparsveinn. Kant hafði góða frásagnargáfu og var snjall í rökræðum, en þegar komið var út í síðasta lið viðræðnanna, þótti Kant oft fljótlega kominn tími til að minna gesti sína á síðdegisgönguna. Nóg hafði verið talað, og nú hófst tími þagnarinnar. Kant fór ævinlega einn í síðdegisgöngu sína, þar sem það var

siður hans að opna aldrei munninn á göngu. Kant var sinn eigin læknir og hafði samið sína eigin heilsufræði. Hann var aldrei heilsuhraustur, þó að honum tækist með reglubundnu líferni að verjast heilsuleysi og ná áttæðisaldri. Þetta, að ganga með lokaðan munn, var ein af varúðarráðstöfunum hans. Annað var að reyna aldrei svo mikið á sig, að hann svitnaði. Þegar hann kom heim af kvöldgöngunni, fletti hann um stund fréttablöðum, tímaritum og bókum. Því næst settist hann niður til að ígrunda vandamál heimspekinnar. Hann settist þá alltaf í sama sætið og horfði út um glugga sinn á turn Lobernitchkirkjunnar, vegna þess að þegar hann einbeitti huga sínum, varð hann alltaf að festa augun við einhvern ákveðinn hlut. Sagt er, að espitré í garði eins nágrannans hafi um skeið byrgt útsýnið fyrir Kant, svo að hann sá ekki til kirkjunnar. Þá daga gat Kant ekki íhugað nein erfið vandamál, og fengu vinir hans eigandann til að höggva trén niður. Tók þá Kant gleði sína aftur.

Þannig lifði heimspekiprófessorinn Immanuel Kant frá degi til dags, frá ári til árs. Enginn vissi, að þessi hægláti maður væri í kyrrþey að bylta heimspekinni á jafnróttækan hátt og Kóperníkus hafði á sínum tíma bylt stjörnufræðinni. Árið 1781 kom árangurinn í ljós. Kritik der reinen Vernunft (Rannsókn hinnar hreinu skynsemi) var prentuð. Þar setur Kant fram þungamiðju heimspeki sinnar, sem er djúpstæðasta hugsun 18. aldar. Sú bók fjallar um eðli og takmörk skynseminnar. Árið 1785 kom út bókin Kritik der praktischen Vernunft (Rannsókn hinnar virku skynsemi), sem fjallar um viljann. Og 1790 kom út Kritik der Urtheilskraft (Rannsókn dómgreindarinnar), sem fjallar um tilfinningar, fegurð og list. Um þessar bækur nægir að taka fram, að áhrifa þeirra gætir enn í dag að meira eða minna leyti í hugmyndaheimi sérhvers hugsandi Vesturlandabúa, hvort sem hann hefur heyrt Kants getið eða ekki. Eitt af hinum fáu, stóru verk-

um sögunnar og mesta bókmenntaafrek 18. aldar hafði verið unnið. Sá, sem verkið vann, prófessor Immanuel Kant, var orðinn gamall maður, hafði lokið hlutverki sínu og beið nú sigurlaunanna. Þau komu 1. október 1794. Stjórnin í Berlín sendi þá gamla manninum skeyti, þar sem hann var víttur fyrir „að misbeita heimspeki sinni til að grafa undan og kollvarpa kristindómi“ (Friðrik mikli var þá fallinn frá, og eftirmaður hans var fylgjandi heittrúarstefnunni). Var Kant hótad hörðu af hálfu hins opinbera, ef hann ekki eftirleiðis skrifaði eins og konungur vildi. Kant var nú á sama aldri og Sókrates, þegar hann á sínum tíma var beðinn að velja milli eiturbikarsins og trúar sinnar. Immanuel Kant, sál 18. aldarinnar, ósigrandi í rökfræði sinni, átti ekki trú Sókratesar. Hann vísaði bikarnum frá sér. „Ég mun í framtíðinni hætta öllum opinberum fyrirlestrum um trúmál,“ lofaði hann og bætti við síðar: „Ég er konungsins tryggasti þjónn.“

Árið eftir hætti hann að mestu fyrirlestrum sínum við háskólann og 1797 var hann kvaddur og honum þakkað opinberlega fyrir 42 ára störf sín við skólann. Á sama tíma barst frægð hans um öll lönd álfunnar, og margir tóku sér ferð á hendur til Königsberg til að sjá Immanuel Kant. „Herrar mínir,“ sagði hann þá eitt sinn við vini sína, „ég er gamall og veikur. Ég er orðinn eins og barn, dauðann óttast ég þó ekki . . . ef ég fyndi á þessu kvöldi, að ég væri feigur, skyldi ég rétta út arma, falla fram og segja: Guði sé lof.“ Kant andaðist 12. febrúar 1804.

Í ummælum sínum um Kant segir þýska skáldið Heine (1799–1856):

Ævi Immanuel Kants er erfitt að lýsa. Í venjulegri merkingu orðsins átti hann sér enga sögu. Hann lifði einmanalegu, vélrænu lífi piparsveinsins í kyrrlátu, afskekktu stræti í Königsberg, gamalli borg við norðausturlandamæri Þýskalands. Ég efast um,

að dómkirkjuklukka borgarinnar hafi gegnt hlutverki sínu með meira langlundargeði og öryggi en landi hennar, Immanuel Kant. Allt hafði sinn ákveðna tíma: fótaferð, kaffidrykkja, skriftir, fyrirlestrar, máltíðir og gönguferðir. Nágrannarnir vissu, að klukkan var nákvæmlega hálf fimm, þegar þeir sáu prófessor Kant fara í gráum frakka með staf í hendi út úr húsi sínu og halda í áttina til linditrjána, sem stóðu við lítinn stíg, sem kenndur er við hann og kallaður Vegur heimspekingsins. Átta sinnum gekk Kant þennan stíg fram og aftur árið um kring, og þegar vont var veður, sást Lampe, gamli þjónninn hans, fylgja honum líkt og ímynd forsjónarinnar, með stærðar regnhlíf undir hendi. Undarlegar voru andstæðurnar hjá þessum manni milli hins ytra lífs hans og hugsana hans, sem boðuðu hinum gamla heimi ragnarök. Sannleikurinn er sá, að ef borgarar Königsbergs hefðu rennt grun í þýðingu þessara hugsana, hefðu þeir skolfið fyrir honum eins og böðli. En blessað fólkið sá ekkert í honum nema prófessor í heimspeki, og þegar hann fór hjá á sínum fastákveðna tíma, heilsaði það honum vingjarnlega – og setti úr sín.“

Þannig farast hinu rómantíska og skemmtilega skáldi, Heine, orð. Hinu má þó ekki gleyma, að aldrei hefur vegur Þjóðverja verið meiri en þegar þeir áttu Friðrik mikla mestan konunga, Goethe mestan skálda og Immanuel Kant mestan heimspek-
inga. Með þeim reis 18. öldin hæst.

Heimspeki Kants

Heimspekingurinn Immanuel Kant lifði alla ævi í Königsberg og nágrenni hennar. Þó var hann mesti landkönnuður aldarinnar – í ríki andans. Hann ferðaðist um og kannaði þrjár veraldir. Veröld *þekkingarinnar* og reit um hana frægustu bók sína, Kritik der reinen Vernunft. Síðan kannaði hann veröld *viljans* og reit um hana Kritik der praktischen Vernunft. Loks kannaði hann veröld *tilfinninganna* og reit um hana bókina Kritik der Urtheilskraft. En í raun og veru er það skynsemin, sem er drottning í öllum þessum veröldum, þó að hún gangi þar undir ýmsum nöfnum. Án vegabréfs hennar eru þetta lokuð lönd. En til hvers er förin farin? Hvers er leitað í þessum þrem veröldum? – Í veröld þekkingarinnar leitar Kant sannleikans, því að hann er grundvöllur hennar. Í ríki viljans leitar Kant góðleikans, því að hann er kjarni þess vilja, sem bendir manninum upp og fram. Í ríki tilfinninganna leitar Kant fegurðarinnar og trúarlegrar reynslu.

Fyrst ferðast Kant inn í veröld þekkingarinnar. Hann horfir í kringum sig með spurulum augum manns, sem vill rekja alla hluti til rótar sinnar. Hann nemur staðar og spyr við hvert fót-mál: „Hvernig og hvers vegna?“

Heimspekin varð í upphafi til vegna trúar mansins á getu sína til að afla sér sannrar þekkingar á sjálfum sér og veröldinni. Descartes, Spinoza og Leibniz til dæmis byggja heimspekikerfi sín á þeirri fullvissu, að það sé hægt. Á 18. öldinni taka menn aftur á móti alvarlega að efast um, að mannlegir vitsmunir séu þess umkomnir að þekkja veröldina eins og hún er í raun og veru. John Locke hélt þó fram, að sumar hugsanir okkar um tilveruna væru óbyggjandi sannar, eins og til dæmis rúm, lögun, fjöldi og þéttleiki eða þyngd. Aðrar hugmyndir okkar, segir hann, eins og litir, hljóð, lykt og bragð, eru ekki sannar, því að

þær eru háðar skynfærunum, og skynfærin geta ekki skynjað veröldina eins og hún er. Litur er háður augunum, hljóð eyranu o. s. frv. Berkeley kenndi aftur á móti, að menn gætu ekki vitað neitt um efnisheiminn, því að hvorki efni né efnisheimur væri til. – Til væru aðeins hugmyndir, en þessar hugmyndir aftur á móti gætum við þekkt réttar. Þess vegna væri þekking mannsins í vissum skilningi sönn þekking. Hume er á sama máli og Berkeley um það, að menn geti ekki haft neina óbyggjandi sanna þekkingu á efnisheiminum, vegna þess að mannleg skynjun gæfi mannum ekki sanna mynd af veröldinni, og þar sem allar hugmyndir byggjast að áliti Humes á skynjun og reynslu, væru hugmyndir manna jafnvafasamar og skynjun þeirra. Samkvæmt þessu getur maðurinn hvorki átt né eignast nokkra algilda þekkingu.

Þannig hafði hinn spuruli andi 18. aldarinnar rekið trúna úr hásætinu og krýnt skynsemina í hennar stað. En jafnvel hún var ekki föst í sessi. Þessi sami andi, sem felld hafði trúna, hafði einnig snúist gegn skynseminni og tók að rannsaka rétt hennar til hásætisins. Nú var það hún, sem kölluð var fyrir hæstarétt 18. aldarinnar, prófessor Immanuel Kant. Og hver verður dómur þessa réttar? Staðfestir hann skoðun David Humes, eða hverfur hann aftur til John Lockes? Á maðurinn sér nokkurn meðfæddan skilning? Eða eins og Hume áleit, er vitundin aðeins fóstur skynfæranna? Getur maðurinn átt nokkra sanna hugmynd, öðlast nokkra sanna þekkingu? Tókst Kant að finna eyju sannrar þekkingar í útsæ hins óþekkjanlega? Eða er landið sokkið? Kant svarar með riti sínu, *Kritik der reinen Vernunft*.

Rannsókn hinnar hreinu skynsemi er sennilega ólæsilegasta rit heimsbókmenntanna. – Í bréfi til Mendelsohns segist Kant hafa verið í 12 ár að ígrunda efni þessarar bókar, en síðan skrifað hana á 5 mánuðum. Líklegt verður að telja, að Kant hafi á þessum 5 mánuðum aðeins raðað saman gömlum brotum, strikað

út, aukið inn í og umskrifað. Þess má sjá nokkur merki á bókinni. Hið ytra er bygging hennar og niðurröðun þó með afbrigðum formföst og heilsteyp. Málið á bókinni er hins vegar í stirðasta lagi. Kant segir sjálfur um ritið, að hann hafi lítt skeytt um að gera lestur þess auðveldan. Vel orðaðar setningar er þar erfitt að finna, setningaskipun er langdregin, málfarið tyrfið og grammatíkin er þar fyrirlitin. Það er harður málmur, sem prófessor Kant slær í smiðju skynseminnar. Þangað fer enginn til að safna rósum. En lítum samt á Kritik der reinen Vernunft.

Kritik er dregið af grískri sögn, sem hefur tvær merkingar: að skilja sundur og dæma. Hjá Kant felast báðar þessar merkingar í orðinu. Hann kallar „die reine Vernunft“ (hina hreinu skynsemi) fyrir dómstól sinn og spyr: „Þekkir þú veröldina, sjálfa þig og Guð?“ – „Þekkir þú tilveruna eins og hún er í raun og veru?“ – Hin hreina skynsemi svarar fyrir munn heimspekinga 16. og 17. aldar og alls almennings og kveður svo vera. „Og hvers vegna?“ spyr Kant eins og Sókrates forðum. Hin hreina skynsemi leggur fram rök sín. Kant (eins og lesandinn skilur, er sjálfur bæði sakborningurinn og dómari) hlýðir á framburð hennar, greinir hann sundur og – dæmir.

Á okkar tímum, hugsar Kant og hallar sér aftur á bak í dómarasætinu í stofu sinni og horfir óhvikulum augum á kross Lobernichtkirkjunnar, á okkar tímum eru margir, sem halda, að mannleg skynsemi eigi sér engin takmörk. Hafa þeir rétt fyrir sér? Hvernig verða hugsanir okkar til? – Og þekkingin, – hvað er það? Öll þekking, segir Kant, er dómur sem við kveðum upp: Við staðhæfum eitthvað eða neitum einhverju. En ekki er nóg að skilgreina þekkingu þannig. Öll þekking er að vísu dómur, en allir dómur eru ekki þekking. Hugtök eins og jörð eða maður eitt út af fyrir sig er ekki þekking, því að með því kemur ekkert fram, sem ekki liggur í hlutarins eðli. Ef um þekkingu á að vera að

ræða, verður að tengja þessi hugtök einhverjum öðrum hugtökum og segja til dæmis: Jörðin er hnöttótt, eða maðurinn er skyni gædd vera. Hér er því um tvenns konar dóma að ræða. Í hinum fyrri kryfjum við hugtakið eitt út af fyrir sig (analyserum), en tengjum það ekki öðru hugtaki. Í hinum síðari tengjum við hugtök saman (synthetiserum) og sköpum á þann hátt þekkingu okkar. Kant sagði í upphafi, að þekking væri dómur. Nú hefur hann sýnt fram á, að einþættur dómur er ekki þekking. Sviðið hefur þrengst. Sá dómur einn er þekking, þar sem tveir eða fleiri þræðir tvinnast saman: Hann verður að vera synthetiskur dómur. Enn vitum við þó ekki, hvað þekking er, því að þó öll þekking sé synthetiskir dómar, þá eru ekki allir synthetiskir dómar sönn þekking. Svið sannrar þekkingar hlýtur enn að þrengjast. Til þess að þekking sé vísindaleg og sönn, verður hún að vera algild og sjálfsgöð. $5 \times 6 = 30$ er algild þekking vegna þess, að 5×6 eru alltaf 30. Það er sjálfsgöð þekking, vegna þess, að skynsemi okkar krefst þess, að við viðurkennum þessa niðurstöðu. Og þessi niðurstaða byggist ekki eingöngu á reynslu. Hún er alda, sem rís á hafi okkar eigin skilnings, sem var til, áður en stormar skynjunar og reynslu ýfðu þar upp nokkurn gára. Hið algilda rís á hafi skilningsins í okkur sjálfum, en er ekki algerlega háð skynjun og reynslu. Ef sagt er aftur á móti: Það er kalt í dag, þá er það ekki vísindaleg þekking, vegna þess, að hún byggist eingöngu á skynjun og reynslu. Hún er ekki algild, vegna þess að á öðrum stöðum kann að vera hiti. Hún er ekki heldur sjálfsgöð, vegna þess að skynsemin hefði ekki getað séð þetta fyrir án skynjunar og reynslu. Vegna þess að þessi dómur, þótt synthetiskur sé, er ekki algildur eða sjálfsgöður, kallar Kant hann og aðra slíka ekki sanna þekkingu. Hin sjálfsgöða og algilda þekking á rætur sínar að rekja til skilningsins sjálfs, sem Kant heldur fram, að sé til (þótt óvirkur sé) á undan skynjun og reynslu. Dómur er þekk-

ing, en aðeins ef hann er dómur um samhengi hlutanna, og jafnvel sá dómur er ekki þekking, nema hann sé algildur og sjálf sagður, eigi með öðrum orðum rætur sínar að rekja til skilningsins sjálfs. Þetta er svar Kants við spurningunni: Hvað er þekking? – *Þekking er sjálfstæður og algildur dómur um samhengi hlutanna.* – Niðurstaða, sem er sérkennandi fyrir Kant, bæði að hugsun og framsetningu.

Hume neitaði, að sönn og algild þekking gæti verið til, þar sem allar hugmyndir manna byggðust eingöngu á skynjun og reynslu. Hlutverk Kants er að sýna fram á, hvernig slík vísindaleg þekking geti verið til, vegna þess að fleira tekur þátt í sköpun hugsunarinnar en skynjun og reynsla. Tökum dæmi: „Hlutirnir þenjast út við hita.“ Kant segir, að þetta sé vísindaleg þekking. Hvernig hefur þá þessi hugsun orðið til? Í fyrsta lagi getum við ekki hugsað, nema eitthvað sé til að hugsa um. Þetta umhugsunarefni leggur skynjunin til. Hún leggur hér til hugmyndirnar hita, útpenslu og hluti. Berkeley og hughyggjan (idealisminn) sem neita hinum ytri veruleika sem upphafi hugsunarinnar, gleyma því að dómi Kants, að blindur maður getur til dæmis aldrei fengið neina hugmynd um ljós eða liti. – Við þennan efni-
við, sem skynjunin leggur til, bætir skilningurinn hugmyndinni um orsakasamhengið milli hita og útpenslu hlutanna. Með því að neita því, að skilningurinn sjálfur leggi neitt til þessa efniviðar skynjunarinnar, gleymir David Hume og skynhyggjan því, að jafnvel hin fullkomnustu skilningarvit hins þroskahamlaða nægja ekki til að skapa hjá honum vísindalega hugsun. Það, sem á við um þennan dóm (hlutir þenjast út við hita), á við um alla vísindalega dóma. Til að skapa þá þarf bæði þekkjanda (subject) og eitthvað til að þekkja (object). Það þarf bæði skynjun, reynslu og skilning. Skynjun og skilningur eru grundvöllur allrar þekkingar. Skynjun án skilnings er blind, skilningur án skynjunar er

tómur. Þannig ræðst Kant að skynhyggju (sensationalisma) og hughyggju (idealisma), en sameinar um leið þá sannleikskjarna, sem hann telur sig finna í báðum þessum stefnum.

Kant hefur nú skilgreint, hvað vísindalega sönn þekking sé, og sagt, að hún verði til fyrir atbeina skilnings og skynjunar í sameiningu. Liggur þá næst fyrir að sýna ljóslega fram á, hvernig þessi þekking verði til, eða öllu heldur sýna fram á, hvers vegna hún getur verið til. Hann skiptir þessu verkefni í tvo kafla. Fjallar hinn fyrri um skynjun og reynslu, hinn síðari um skilninginn.

Sá, sem ekki hefur tamið sér að þenkja heimspekilega, efast ekki um, að veröldin sé eins og hann skynjar hana, – og ef til vill verða heimspekingar einhverntíma svo miklir heimspekingar, að þeir komist aftur til hinnar hversdagslegu einfeldni. En þannig var ekki um Immanuel Kant. Hann neitaði ekki hinni ytri tilveru, en taldi, að við gætum aldrei þekkt hana eins og hún er í sjálfri sér. Hin ytri tilvera er að vísu hráefnið í hugsun okkar, – en aðeins hráefni, og um það getum við ekki vitað neitt meir. Það er aðeins eitthvað dularfullt, sem öll skynjun byggist á, en birtist mönnum þó aldrei í sínu rétta eðli. Þetta dularfulla hráefni fellur í mót hinnar mannlegu skynjunar. Þar er þetta efni mótað og því breytt þannig, að hugurinn geti meðtekið það – sem hugmyndir. Skynfærin eru því ekki óvirk tæki, sem flytja mynd veraldarinnar eins og hún er inn í huga manns, heldur gefa þau henni lit og lögun og birta hana í sinni eigin mynd. Af þessu leiðir, að huganum er jafnörðugt að þekkja þessa ytri tilveru, hvernig hún er í sjálfu sér, og blóðinu til dæmis, ef það hefði vitund til að skynja allt, sem til þess bærisk, væri að skynja næringu sína eins og hún var, áður en fæðunni var breytt. Epli t. d. gerbreystist strax í munni manns og síðan enn meir, er það fer um meltingarfærin, og loks þegar þetta efni kemur til blóðsins, er það ekki á neinn hátt líkt epli. Eplið kemst ekki til blóðs-

ins, fyrr en það hefur fengið vissa eiginleika blóðsins og getur þess vegna orðið hluti þess. Þetta dæmi er alveg hliðstætt kenningu Kants um „meltingarstarfsemi“ skynjunarinnar, sem skilar hinu dularfulla, óþekkjanlega hráefni sínu til hugans í gerbreyttri mynd. Þ. e. a. s. þetta hráefni hefur fengið vissa eiginleika sjálfrar skynjunarinnar, og fyrst, þegar það hefur fengið þessa eiginleika, getur hugurinn veitt því viðtöku sem skynmynd. Þessar skynmyndir eru því veröldin eins og við sjáum hana, en ekki eins og hún er í sjálfri sér.

En hvað er það þá í skynjun okkar, sem meltir þetta óþekkjanlega hráefni, hina ytri náttúru, og gefur því eiginleika sína? Það er tvennt, svarar Kant. Annað er rúmið, hitt er tíminn. Þetta er hin mikla uppgötvun Kants: Bæði tími og rúm eru skuggsjá vitundarinnar. Tími og rúm voru til sem eiginleikar skynseminnar á *undan* skynjun og reynslu. Þetta er því manninum meðfætt, en ekki áunnið, eins og David Hume hélt fram. Kant rökstyður þetta þannig:

Kornabarnið veit án reynslu, að til er eitthvað fyrir aftan, fyrir framan og til hliðar. Það hefur meðfædda hugmynd um rúmið. Á sama hátt veit það, að eitthvað er til á undan og á eftir. Það hefur hugmyndina um tíma meðfædda.

Hvernig geta hugmyndirnar um tíma og rúm verið komnar frá reynslu okkar? Við höfum enga reynslu fyrir tíma eða rúmi. Að vísu skynjum við alla hluti í tíma og rúmi, en aldrei tímann eða rúmið sjálf. Lokaðu augunum og reyndu að hugsa þér tíma eða rúm, rúm eitt út af fyrir sig án þess að setja það í samband við nokkuð annað. Það getur skynsömum manni ekki tekist. Eiga menn sér þá þessi hugtök, tíma og rúm, vegna þeirra hluta, sem þeir skynja í rúmi og tíma? Slíkt er óhugsandi, segir Kant, hugmyndin um rúm t. d. mundi þá fela í sér minna en hugtakið, sem hún væri leidd af. Hver þorir að halda því fram, að rúm al-

heimsins, ónælið, feli í sér minna en sérstakt, afmarkað rúmtak? Þess vegna geta hugtökin tími og rúm ekki verið dregin af reynslunni, heldur eru þau eiginleikar, sem tilheyra vitund okkar, sem við erum fædd með.

Vísindagreinarnar rúmfræði, sem byggist á rúmi, og reikningslist, sem byggist á tíma, eru ekki algerlega háðar reynslu. Hver mundi t. d. í fullri alvöru staðhæfa: „Ég veit, að $125 \times 20 \times 10$ eru 25000, vegna þess, að ég hef reynslu fyrir því.“ Kant viðurkennir, að Hume hafi rétt fyrir sér, þegar hann segir, að reynsla okkar nái svo skammt, að hún geti aldrei fært okkur heim algilda, sjálfsgöða vísindalega þekkingu. En einmitt þetta, segir Kant, sannar, að þessi stærðfræðilega og vísindalega þekking getur ekki byggst á reynslu. Ef tími og rúm væru hugtök, sem við hefðum öðlast vegna reynslu okkar, þá væru þau vísindi (rúmfræði og reikningslist), sem byggjast á þessum hugtökum, óáreiðanleg. En nú hefur Kant sýnt fram á, að þau eru algild og sjálfsgöð. Þess vegna eru hugmyndirnar um tíma og rúm ekki byggðar á reynslu okkar, heldur eru þær eins konar gleraugu vitundarinnar, lituð sínum eigin litum. Annað glerið nefnist tími, hitt rúm.

Fyrst þetta er eðli tímans og rúmsins, þá er auðskilið, hvers vegna maðurinn getur ekki skynjað rúm og tíma eitt út af fyrir sig. Það er jafnerfitt og það er fyrir augað að sjá sjálf t sig. – Það getur í mesta lagi séð mynd sína í speglinum. Allt þetta ber að sama brunni: Við þekkjum aðeins das Ding an mich – veröldina eins og hún birtist okkur. En við getum aldrei þekkt hið dulrulla, das Ding an sich – veröldina eins og hún er í sjálfri sér.

Þannig takmarkast skynsemin hér af skynfærum, sem skynja ekki veröldina í sjálfri sér, og þeim eiginleikum sínum að skynja alla hluti í tíma og rúmi.

Það er ekki aðeins skynjunin, sem takmarkar svið skynsem-

innar, einnig skilningurinn hefur sínar takmarkanir. Og nú tekur Kant sér fyrir hendur að rannsaka og dæma eðli hans. Hann skiptir þessu verkefni í tvennt. Fyrri hlutinn fjallar um þá starfsemi skilningsins að tengja skynmyndir sínar saman og mynda úr þeim þekkingu, sem byggist á orsakasamhengi. Hið síðara viðfangsefni hans í þessu sambandi er að taka til meðferðar hinar erfðu ráðgátur um sálina, alheiminn og Guð.

Lítum fyrst á hið fyrra. Hugsum okkur einhverjar tvær skynmyndir, t. d. „Steinninn er heitur.“ „Sólin skín.“ Þetta eru tvær skynmyndir, sem berast til hugans. Og við drögum þá ályktun, að sólin hafi hitað steininn. Hvernig komumst við að þessari niðurstöðu? Hinar tvær skynmyndir hafa ekki einar út af fyrir sig nægt til að mynda þessa hugsun. Hin þroskahamlaði, sem sér bæði sólina og finnur, að steinninn er heitur, dregur ekki þessa ályktun. Hér kemur því fram nýr eiginleiki vitundarinnar: samhengi hlutanna. Hume segir, að það, að við þykjumst sjá orsakatengsl milli vissra hluta, sé ekki byggt á reynslu, heldur sé það aðeins venja að sjá vissa hluti saman, og menn kalli því hið fyrra orsök og hið síðara afleiðingu. Kant er á sama máli og Hume um það, að hugmyndin um orsakasamhengi sé ekki dregin af skynjun okkar. Hins vegar heldur Kant því fram, að orsakasamhengið sé staðreynd. – Og fyrst við lærum ekki þessa staðreynd af skynjun, hlýtur skilningurinn sjálfur að fræða okkur um þetta efni, – með öðrum orðum er orsakasamhengið manninum áskapað. Það er ekki þekkingaratriði, heldur eiginleiki skilningsins, alveg á sama hátt og tími og rúm voru eiginleikar skynjunarinnar. Og vegna þess, að orsakasamhengi er eiginleiki skilningsins, þá sjáum við alla hluti í tengslum við eitthvað annað. Þetta þýðir, að við sjáum veröldina ekki aðeins með lituðum gleraugum skynjunarinnar, heldur bætast hér við fleiri „glar“, sem vitundin verður að skynja veröldina gegnum. Skilningurinn raðar niður og

mótar þær skynmyndir, sem til hans berast, eftir sínum eigin lögmálum.

Hin æðsta starfsemi hans er að dæma. Skilningurinn getur raðað niður og dæmt á marga vegu. Dómar hans, segir Kant, skiptast í tólf flokka. Hver flokkur byggist á ákveðnum, meðfæddum eiginleika (kategóríu) skilnings. Þessir eiginleikar eru því einnig tólf, og vegna þess, að þeir eru manninum áskapaðir, eru þeir dómar, sem á þeim byggjast, sannir. Þessir tólf flokkar dóma eru:

- 1) Alkvæðir (universal) dómar: Allir menn eru dauðlegir.
- 2) Sumkvæðir (partikular) dómar: Sumir menn eru Þingeyingar.
- 3) Einkvæðir (singular) dómar: Napóleon var keisari í Frakklandi.
- 4) Jákvæðir (affirmativir) dómar: Hiti er hreyfing.
- 5) Neikvæðir (negativir) dómar: Hugsun er ekki víðátta.
- 6) Ómælis- (infinitir) dómar: Sálin er eilíf.
- 7) Fullyrðingar (kategórískir) dómar: Líkaminn er þungur.
- 8) Skilyrðingar (hypothetískir) dómar: Ef fjallið er bratt, verður förin erfið.
- 9) Skilgreiningar (disjunktívir) dómar: Annað hvort voru Grikkir eða Rómverjar öndvegisþjóð fornaldar.
- 10) Tvíræðir (problematiskir) dómar: Ef til vill er líf á öðrum stjörnum.
- 11) Fullvissandi (assertorískir) dómar: Jörðin er hnöttótt.
- 12) Ótvíræðir (apodeiktískir) dómar: Hver afleiðing hlýtur að eiga sér orsök.

Þessum tólf flokkum skiptir Kant í fjórar þrenningar. Þrír fyrstu flokkar þessara dóma fjalla um 1) heild, 2) fjölda, 3) ein-

ingu (þeir fjalla því um magn hlutanna). Næstu þrír fjalla um 4) það, sem er, 5) það, sem er ekki, 6) takmarkanir, (þeir fjalla því um eðli hlutanna). Þá koma þrír flokkar, sem fjalla um 7) íveru og tilveru, 8) orsakasamband og 9) gagnskiptileika, (þeir fjalla því um samhengi hlutanna). Þeir síðustu fjalla um 10) það, sem getur verið, og það, sem getur ekki verið, 11) veruna og ekki-veruna, 12) vissu og óvissu, (þessi flokkur fjallar því um hátt hlutanna).

Kant telur, að flokkurinn, sem fjallar um samhengi hlutanna, sé æðstur og allir hinir þrír séu honum háðir. Þetta eru meðfæddir eiginleikar skilningsins, segir Kant, og þetta verða því eiginleikar þeirrar veraldar, sem maðurinn skynjar og skilur. *Það er skilningurinn, sem býr sér þannig til alheim sinn, heim fyrirbrigðanna.* Sá alheimur er ekki alheimurinn eins og hann er í sjálfu sér, en samt er það hinn eini heimur, sem hann getur þekkt. Slík eru takmörk mannlegrar skynsemi.

Þegar við því látum skynsemina glíma við viðfangsefni eins og sálina, alheiminn eða Guð, lendir skynsemin í eilífum mótsögnum, vegna þess að þessi viðfangsefni eru ekki á hennar færi. Enginn má þó skilja Kant svo, að hann neiti tilveru guðs til dæmis. Þvert á móti, – hann tekur aðeins skýrt fram, að þessir hlutir heyra ekki undir svið mannlegrar skynsemi. Hún þekkir aðeins heim fyrirbrigðanna, en sálin, Guð og alheimurinn eru ekki fyrirbrigði. Menn geta myndað sér skoðanir um þessa hluti, en þær kenningar verða fullar af mótsögnum. Um þetta fjallar síðari hluti kaflans um skilninginn. Kant tekur þar til meðferðar gátunnar þrjár um sálina, veröldina og Guð. Við getum ekki sannað, segir Kant, að til sé ódauðleg sál. Skynjun mannsins flytur skilningnum röð af skynmyndum. Skilningurinn vinnur hugtök úr þessum skynmyndum og skynsemin kallar öll þessi hugtök einu nafni sál og býr til sálfræðivísindi. Einnig hér þekkjum við

aðeins fyrirbrigðin. Sú þekking réttlætir hvorki sállassa efnishyggju né örökstudda trú á ódauðleika sálarinnar – af þeirri einföldu ástæðu, að við getum aðeins þekkt fyrirbrigði. Í stað þess að eyða tíma sínum í ófrjóar deilur um þessi efni, bendir Kant mönnum á að snúa sér að heimspeki hinnar réttu breytni og verða með því betri þegnar í betri heimi.

Við getum ekki heldur, eins og áður er sagt, þekkt veröldina eins og hún er. Hin ytri skynjun mannsins sér gegnum „gleraugu“ sín tíma og rúm, ótal fyrirbrigði. Þessi fyrirbrigði berast til skilningsins, sem með eiginleikum sínum vinnur úr þeim hugtök og vísindi, og skynsemin kallar öll þessi hugtök og vísindi einu nafni veröld. (Veröld er hér notuð í merkingunni: Allt, sem þekkt er). Þessi veröld okkar er því aðeins heimurinn, eins og hann birtist okkur, ekki hinn raunverulegi heimur, sem er okkur óþekkjanlegur. Allar hugmyndir um hann verða því mótsagna-kenndar, vegna þess að þær er bæði hægt að sanna og afsanna. Það er bæði hægt að sanna, að veröldin sé takmörkuð og að hún sé ótakmörkuð í tíma og rúmi. Það er bæði hægt að sanna, að veröldin sé sett saman úr atómum, og það er einnig hægt að sanna, að þessi atóm sé hægt að kljúfa óendanlega. Það er bæði hægt að sanna, að viljinn sé frjálss og að gangur veraldarinnar sé óhagganlegur eins og sigurverk. Það er bæði hægt að sanna og afsanna tilveru guðs. En allar þessar mótsagnir heimspekinganna sýna það eitt, að þessi mál eru ekki á færi skynseminnar. Hins vegar hefur skynsemin engan rétt til að fullyrða, að ekki sé hægt að þekkja veröldina, þótt það sé ekki á hennar færi.

Kant ver 88 blaðsíðum í að ræða þau rök, sem lögð hafa verið fram til að sanna tilveru guðs, þótt allar slíkar sannanir séu dæmdar fyrir fram samkvæmt heimspeki Kants, því að þar er því haldið fram, að skynsemin skapi hugmyndina um Guð og guðfræði úr fyrirbrigðum. Með þessu er þó ekki sagt, að Kant

neiti tilveru guðs. Hann heldur því aðeins fram, að hún verði ekki sönnuð á grundvelli skynseminnar, þrátt fyrir allar þær tilraunir, sem til þess hafa verið gerðar.

Descartes hafði sagt: „Ég er til. Þess vegna er Guð til.“ Það, að ég hef hugmyndina um Guð, sannar eitt út af fyrir sig, að Guð er til. Þetta, segir Kant, er líkt og fátæklingur segði: „Ég á hugmyndina um milljón krónu seðil. Þess vegna á ég milljón krónu seðil í vasa mínum.“

Aðrir sögðu: Allir hlutir eiga sér orsök. Einhvers staðar hefst orsakakeðjan. Einhvers staðar er hin fyrsta orsök. Ef Guð er utan við heim fyrirbrigðanna, spyr Kant, hvernig getur hann þá verið hinn fyrsti hlekkur í orsakakeðju fyrirbrigðanna? Og jafnvel þó að hin fyrsta orsök sé til, hvernig er þá hægt að sanna, að sú orsök sé það, sem guðfræðin kallar Guð?

Sú kenning, að samræmi tilverunnar sanni Guð, er þyngst á metunum, en stenst þó ekki gagnrýni. Í fyrsta lagi rekja menn sig þar áfram frá hlutum, sem við skynjum, til einhvers, sem ekki tilheyrir heimi reynslunnar. Í öðru lagi: Með hvaða rétti líkja menn tilverunni við klukku eða hús? Er tilveran verk, sem hefur ekki getað orðið til án smiðs? Getur tilveran ekki verið eilíf og aldrei hafa verið sköpuð? Engar af þessum „sönnunum“ sanna tilveru guðs. Þessar niðurstöður staðfesta þó ekki sjónarmið guðleysingjans. Þær staðfesta ekki heldur sjónarmið trúmannsins. Kant vill með þessu aðeins enn einu sinni leggja áherslu á, að allt þetta sé ekki á færi skynseminnar. Það er ekki á hennar sviði, því að um það, sem ekki er fyrirbrigði, getur skynsemin ekki sagt neitt, hvorki staðhæft né neitað. Kant er hér aðeins að kanna takmörk skynseminnar og ef til vill um leið heimspekinnar.

Takmark Kants var í upphafi að andmæla heimspeki David Humes með því að sýna fram á, að maðurinn ætti sér meðfædd-

an skilning, og á hinn bóginn að deila á hina gömlu (dogmatisku) heimspeki, sem hélt, að hægt væri að þekkja veröldina eins og hún er. Kant líkir hinum síðarnefndu heimspekingum við ungl-ing, sem leggur af stað út að hinni ystu sjónarrönd, þangað sem himinninn mætir jörðinni, í þeim tilgangi að þreifa á himninum. En þótt heimspekin geti aldrei náð í regnbogafótinn eða þreifað á himninum, þá hafnar Kant henni þó ekki. Hún á sér sín sér-stöku viðfangsefni. Þau eru þessi að áliti Kants: 1) Rannsókn þekkingarinnar, 2) að uppgötva og skilja lögmál náttúrunnar, 3) að afla sannrar þekkingar um eðli viljans, sem siðræn heimspeki byggist á, 4) Kant telur einnig, að heimspeki megi fjalla um þær kenningar um veröldina, sálina og Guð, sem eru á vissan hátt sennilegar.

Þetta eru takmörk heimspekinnar, – og þetta er eyja þekkingarinnar í útsæ hins óþekkjanlega. – Og þó er allt landslag og gróður á þessari eyju aðeins til í manninum sjálfum.

Rannsókn hinnar virku skynsemi (Kritik der praktischen Vernunft) kom út 1788, sjö árum eftir *Rannsókn hinnar breinu skynsemi*. Hún fjallar um viljann.

Eftir lestur hinnar fyrri bókar gæti mörgum virst sem Kant hefði fengið efasemdamönnum hin öflugustu vopn í hendur. Þar er sagt, að skynsemin geti aldrei þekkt veröldina eins og hún er, ekki heldur sannað þau þrjú höfuðatriði, sem skipta menn öllu máli: frelsi viljans, ódauðleika sálarinnar og tilveru Guðs. Þrátt fyrir þessa niðurstöðu í Kritik der reinen Vernunft er það alvarlegur misskilningur að álíta, að sjónarmið efasemdamannsins eða efnishyggjan sé lokaniðurstaðan í heimspeki Kants. Segir Kant nokkurs staðar, að þetta þrennt geti ekki verið til? Í Kritik der reinen Vernunft hefur hann aðeins sýnt fram á takmarkanir skynseminnar og vanmátt hennar til að fjalla um þessi efni. Kant hefur vísað skynseminni til sætis í höll vitundarinnar, – leitt

hana til sætis sem drottningu – í hið óæðra öndvegi. Í hið æðra öndvegi vísar hann konungi þessa húss, *viljanum*. Það er viljinn, en ekki skynsemin, sem ræður ríkjum í manninum. Skynsemin getur ekki sannað, að til sé frjáls vilji, ódauðleg sál mannsins eða Guð. – Án þessa getur þá ekki verið um neina siðgæðisvitund að ræða. Hinn góði vilji er kjarni siðgæðisvitundarinnar. Lög hennar eru algild og sjálfsgöð, vegna þess að þau eru manninum ásköpuð. Það, að maðurinn þarf ekki að hlýða hinum góða vilja, sýnir, að viljinn er frjáls. Mönnum ber að hlýða hinum góða vilja aðeins vegna þess, að hann fær mann til að gera það, sem gott er og rétt, það, sem er skylda mannsins. Þessa skyldu verður að setja ofar eigingjörnum hvötum, – og það virðist því stundum sem menn verði að fórna hamingju sinni vegna þeirrar skyldu að fylgja hinu góða og rétta. En þeir, sem fórna hamingju sinni fyrir skylduna, eignast með því dýrmæt verðmæti, – „en til þess veit eilífðin alein rök,“ – Það þarf lengri tíma en mannsævina til að safna uppskerunni. Þess vegna, segir Kant, er til framhaldslíf og ódauðleg sál. En aðeins vakandi alheimsleg vitund, Guð, getur stjórnað slíkum hlutum. Þetta getur skynsemin aldrei sannað, eins og Kant sýnir fram á í *Kritik der reinen Vernunft*. Hér, í Rannsókn hinnar virku skynsemi, bætir Kant við, að þó að skynsemin geti ekki sannað þessa hluti, þá sanni viljinn þá, því viljinn er kjarni hins siðræna lögmáls, og þetta lögmál sannar, að Guð er til, einnig frjáls vilji og ódauðleg sál mannsins. Þess vegna stendur viljinn í nánum tengslum við trúina, og það er hann, en ekki skynsemin, sem skipar hið æðsta öndvegi í manninum. Skynsemin nær ekki til hins yfirskilvitlega, en viljinn er leiðarstjarna mannsins inn í heim leyndardómsins. Hann leiðir menn inn í ný lönd, sem geta verið jafnraunveruleg, hvort sem skynsemin getur sannað tilveru þeirra eða ekki.

Ílin virka skynsemi mannsins í líki hins góða vilja er raunar

rödd af himnum ofan, rödd guðdómsins. Hún er aðall mannsins og kjarni trúarinnar. Að fylgja þessari rödd er æðsta skylda mannsins, sem leiðir hann fram á við og upp á við. Síðasta orð Kants í þessu riti sínu er að minna kristindóminn á þessa skyldu sína, því að ef der gute Wille, hinn góði vilji, er ekki kjarni hans, kjarni, sem kemur fram í réttri breytni manna, er kristindómurinn aðeins nafnið tómt.

Rannsókn dómgreindarinnar, sem kom út 1790, er þriðja höfuðrit Kants. Það fjallar um tilfinningarar – og alveg sérstaklega um þann eiginleika mannsins að leita að tilgangi lífsins, síns eigin lífs og alls annars.

Í heimi tilfinninganna leitum við fegurðar og samræmis. En hvað er fegurð? Við sjáum fegurðina í veröldinni umhverfis okkur, en þessa veröld, segir Kant, er ekki hægt að þekkja eins og hún er. – Hvaðan kemur þá fegurðin? Vegna fegurðarskynsins, sem er í sál hvers manns, finnum við fegurðina. Án þessa fegurðarskyns er engin fegurð til. Líkt og tími og rúm eru, að áliti Kants, áskapaðir eiginleikar skynjunar okkar og eins og „kategoríurnar“ tólf eru áskapaðar skilningi okkar, eins er fegurðarskyn mannsins áskapaður eiginleiki. Og vegna þess, að hann er áskapaður, er fegurðin algild og sönn. Alveg eins og skynsemi og skilningur eru grundvöllur hins sanna og viljinn hins góða, eins er fegurðarskyn mannsins grundvöllur fegurðarinnar.

Fegurðarskyn mannsins sættir vit og vilja: Skynsemin leitar hins sanna, þess, sem er, og telur sig finna það í óhagganlegum lögmálum náttúrunnar. Viljinn leitar hins góða, þess, sem ætti að vera, og telur sig finna það í frelsinu. Skynsemin mælir mikilleik himnanna með kaldri ró. Hugarflug viljans sundlar og verður órótt yfir reginvíddum tilverunnar, sem standa andspennis smæð mannsins. En fegurð himinsins róar sálina og færir henni frið. Fegurðin liggur milli hins góða og hins sanna. Hún

þrengir víddir skynseminnar og eykur víddir hugarflugsins, svo að þetta tvennt verður ekki í ósamræmi lengur. Þess vegna fylgir samræmi allri fegurð. Og í samræmi fegurðarinnar leitar maðurinn ósjálfrátt hinnar æðstu einingar, – og trúnni er boðið heim.

Síðari hluti bókarinnar fjallar um tilgangsskenndina, sem er náskyld fegurðarskyni mannsins og manninum meðfædd. Þessi tilgangsskennd er tvenns konar. Hin fyrri er raunar sama og fegurðarskynið eða hinn hugræni grundvöllur fegurðarinnar. Sú tilgangsskennd vekur gleði og innra samræmi vegna einhvers fagurs, sem við skynjum. Hún vaknar, um leið og við sjáum t. d. fagurt blóm eða hvítt brimlöður. Hún byggist ekki á sérstökum skilningi eða niðurstöðu, heldur á beinni skynjun. Hin síðari tilgangsskennd er skilningsgleði okkar yfir að uppgötva hið hagkvæma eða notagildi hlutanna, uppgötva t. d., að blómið má nota sem læknislyf við vissri meinsemd, að brimið megi nota til að framleiða rafmagn o. s. frv. Kant hefur áður haldið því fram í *Kritik der reinen Vernunft*, að skynsemin geti ekki fundið neinn tilgang í lögmálum náttúrunnar, aðeins óendanlega margar orsakir og afleiðingar. Skynsemin getur aldrei þekkt *das Ding an sich*. Tími og rúm eru aðeins eiginleikar skynjunarinnar. Tilgangsskennd mannsins getur ekki heldur þekkt innsta eðli hlutanna. Hins vegar er þessi tilgangsskennd manninum ásköpuð, og hún er jafnraunveruleg og viljinn, Við komumst ekki hjá að álíta, að líffærin, t. d. augað og eyrað, séu gerð í ákveðnum tilgangi. Og við höfum enga ástæðu til að ætla, að þetta sé dulvitaður tilgangur blindra afla, því að hinn eini tilgangur, sem við þekkjum, er hinn meðvitaði tilgangur mannsins. Og hér fáum við aftur hugboð um það, sem Kant segir, að maðurinn geti aldrei þekkt með viti eða vilja, fegurðarskyni eða tilgangsskennd. Við höfum nálgast hina æðstu einingu, sem leiðir allt og þekkir hinn mikla tilgang alls.

En svið hugboðs og tilfinninga eru ekki svið skynseminnar. Þess vegna er heimspekin hér komin út á hálan ís. Hún, eins og skynsemin, er hér komin út fyrir takmörk sín. Kant hefur sann- að, að hún getur ekki þekkt das Ding an sich og guðdóminn. Og hér, þegar dýpstu tilfinningar mannsins fá hugboð um lönd leyndardómsins og þykjast sjá skugga guðdómsins í fegurðinni, er kominn tími til fyrir heimspekina að draga sig í hlé.

Kopernikus bylti hugmyndum manna um veröldina með því að gera sólina miðdepil hennar. Kant bylti heimspekiinni með því að gera hugann að miðdepli veraldarinnar, sem allar reiki- stjörnur fyrirbrigðanna snúast um. Öll heimspeki eftir hans dag ber merki hans að meira eða minna leyti. Heimspekingar hafa að vísu snúist með honum og móti, en telja sig þó allir eiga nokkurt erindi í smiðju Kants, – þó að þeir slái þar málminn hver með sínu lagi. Og einmitt það er tilgangur hins mikla fræðara: að kenna mönnum ekki heimspeki, heldur að hugsa heimspeki- lega.

Georg Hegel

Mánudaginn 13. október 1806 stýrði Napóleon herjum sínum að borgarmúrúm Jena, lítillar, þýskrar borgar. Herir Prússa höfðu skipað sér þar til varnar. Fall eða sigur Þýskalands var undir þessari orrustu komið. Fallbyssur Napóleons spúðu eldi og blýi, franskir hermenn, ölvaðir af nýjum hugsjónum og sigurvímu, ruddust inn í borgina. Eldar loguðu þar víða. Jena var þá háborg heimspekinnar í álfunni. Skammt þaðan stóð borgin Weimar, háborg skáldskaparins með Goethe og Schiller í öndvegi. Lengra burtu, en náskyld, stóð Vínarborg, háborg söngsins, þar sem sjálfur Beethoven réð ríkjum. – En hvar stóðu þessir forystumenn þýskrar menningar í þessari úrslitaorrustu milli Þýskalands og Napóleons? Þeir börðust ekki. Beethoven hafði ort til Napóleons eitt af meistaraverkum sínum, Hetjuhljómkviðuna. Goethe orti honum lof og fagnaði honum sem komu hinnar fyrstu miklu dögunar frelsisins. Og hvað aðhöfðust heimspekingarnir hér í Jena í þessari háborg sinni, meðan fallbyssur keisarans höfðu yfir trúarjátningar sínar? Næstum umkringdur logum hleypur ungur og upprennandi heimspekingur út úr húsi sínu með handrit undir hendi, síðasta blaðið varla þurrt, og leitar hælis í auðu húsi á afskekktum stað. Handritið er um heimsandann, hvernig hann vígir jörðina eldi og blóði, uns hann sjálfur getur birst í fullkomnun sinni. Heimspekingurinn horfir á eldinn með vissri velpóknun. Sannar þetta ekki það, sem hann hafði verið að skrifa um í bók sinni? Er fylling tímans ekki komin? Er það ekki einmitt sjálfur heimsandinn,

sem loks hefur birst hér í þessari blóðskírn og eldskírn á borg heimspekinnar? Þegar heimspekingurinn síðar sér úr griðastað sínum sjálfan keisarann Napóleon ríða hvítum fáki sínum um borgina, sannfærist hann enn betur um, að svo sé. Víst er Napóleon sjálf birting heimsandans, já, sjálfur „heimsandinn á hestbaki“! Hið eina, sem veldur þessum heimspekingi áhyggjum, er handrit hans, því að það eitt getur gefið heiminum hinn rétta, sögulega skilning á þessum Napóleon, hinum heimspekilega Napóleon. – En hér er engu líkara en að þessir logar og þetta stríð gleypi bæði hann og handritið, engu líkara en að Napóleon, stríðsmaður veruleikans, höggvi í hita orrustunnar hinn heimspekilega Napóleon banasári. En borgin fellur, eldarnir slokkna, og bæði þetta handrit og heimspekingurinn sjálfur sleppa undan eyðingunni. Nafn þessa manns er Georg Wilhelm Friedrich Hegel.

Hegel fæddist í Stuttgart, höfuðborg Württembergs, 27. ágúst 1770. Faðir hans var skattstjóri og sinnti lítt uppeldi sonarins. Móðir hans, sem var gáfuð kona, kenndi honum aftur á móti allt, sem hún gat, þar á meðal latínu. Sjö ára að aldri fór sveinninn í skóla og brautskráðist frá menntaskólanum í Stuttgart á nítjándá ári. Enginn þótti hann námsmaður, en hann las mikið utan námsgreinanna og hafði þann sið að skrifa hjá sér í sérstaka bók klausur upp úr blöðum og bókum, er honum þóttu þess virði, og raðaði þeim síðan upp í stafrófsröð. Á þennan hátt komst hann yfir meiri þekkingu en einkunnabókin benti til. Hann sökkti sér niður í rit Sófóklesar og annarra grískra höfundar og varð síðar með fróðustu mönnum um hellenska menningu.

Að loknu stúdentsprófi innritaðist Hegel í guðfræði við Tübingenháskóla. Til eru sagnir um, að forfaðir hans einn hafi á sinni tíð flúið land kaþólskra vegna trúarofsókna og sest niður

meðal trúbræðra sinna, mótmælenda. Eitthvað af þessum trúarárhuga hlýtur Hegel að hafa hlotið að erfðum, því að flest mælti gegn þessu vali. Hegel stamaði og átti erfitt með að flytja ræður. Auk þess varð guðfræðin að þoka fyrir áhuga hans á grískum bókmenntum og – heimspeki Immanuel Kants. Á þessum árum var Hegel enginn sérstakur bókaormur. Hann tók sinn þátt í glaðværð stúdentalífsins, stundaði bjórdrykkju eins og títt var um unga stúdenta, tók þátt í útreiðum og stundaði skýlmingar, – orti jafnvel ástarljóð um prófessorsdóttur eina, ungfrú Hegelmeier, sem þó fékkst ekki til að stytta nafn sitt. Þá leitaði Hegel sér einkum félagsskapar alvarlega þenkjandi unglinga eins og Schellings og Hölderlins, sem báðir urðu síðar heimskunnir menn. Hugsunarháttur þessara unglinga mótaðist mjög af hljómfalli frönsku byltingarinnar: Frelsi, jafnrétti og bræðralag. Sem tákn þessara hugsjóna gróðursettu Hegel og Schelling tré frelsisins í þýska mold. Andi þessara hugsjóna lyfti þeim yfir bönd umhverfis síns og þjóðernis, og þeir tömdu sér viðhorf heimsborgarans, sem lítur yfir heiminn, skilur, hvað er að gerast, vill eiga hlutdeild í framþróuninni og tilheyra vaxtarbroddi mannkynsins. Þess vegna átti Frakkland hug þeirra um þessar mundir.

Þrátt fyrir öll hin mörgu og ólíku áhugamál stúdentsáranna lauk Hegel loks lélegu prófi í guðfræði. Sá vitnisburður, sem hann fékk, var þó svo lélegur, að vonlaust var um, að hann kæm-ist að nokkru kalli. Sérstaklega er í vitnisburði þessum tekið skýrt fram, að þau fræði, sem Georg Hegel hafi minnsta hæfileika til að fást við, væri – heimspeki.

Sem fátækur menntamaður varð Hegel að feta í fótspor Kants og gerast heimiliskennari. Árið 1793 réðst hann sem slíkur til auðugar fjölskyldu í Sviss (Bern). Hann varð þó brátt leiður á því lífi, sem einangraði hann frá vinum sínum og fyrri félögum.

Tímann notaði hann þó vel til að kynna sér sem best frumtexta kristindómsins og tók að semja bók um ævi Krists. Í þeirri bók lítur hann á kristindóminn með augum heimspekingsins og reynir að sneiða hjá öllum frásögnum um kraftaverk og öðru, sem erfitt var að skýra. Kristur, í hans augum, var bestur góðra manna, ekkert meir. Síðar á ævinni komst Hegel að þeirri niðurstöðu, að Kristur væri meira en bestur góðra manna, hann væri birting hins guðlega, sjálfur Logos.— Um svipað leyti féll „heimsandinn“ Napóleoni af baki og varð eftir við veginn.

Vinur hans, Hölderlin, leysti Hegel úr útlegðinni með því að ráða hann heimiliskennara í Frankfurt hjá kaupmanni einum, Gogol að nafni. Hvattur af vinum sínum tók Hegel að leggja grunn að heimspeki, sem síðar átti eftir að gera hann einn mesta anda 19. aldar. Eftir þriggja ára dvöl í Frankfurt tæmdist honum arfur eftir föður sinn. Ritaði hann þá vini sínum, Schelling, bréf og tjáði honum, að nú hefði hann ákveðið að helga sig allan heimspekinni. Skömmu síðar hélt Hegel til Jena. Það var eins og dularfull öfl leiddu menn aldarinnar til þessarar borgar. Þar sveifandi Fichtes enn yfir vötnunum. Schelling skipaði þó öndvegið. Og návist skáldanna Goethes og Schillers brá mildari, næstum rómantískum blæ yfir heimspekina, sem léði skáldunum í staðinn dýpt og þunga.

Hegel gerðist fyrst í stað nemandi vinar síns, Schellings, og hófu þeir félagar útgáfu nýs tímarits um heimspeki. Þó voru Hegel og Schelling manna ólíkastir. Schelling var 5 árum yngri, en var svo bráðþroska, að hann hafði þegar getið sér alþjóðlega frægð. Hann hafði sett fram sitt eigið heimspekikerfi og hafði þá þegar lokið framlagi sínu til heimspekinnar. Hegel aftur á móti var mjög seinþroska. Hann var orðinn miðaldra maður, áður en hin fyrsta, frumlega ritsmíð hans sá dagsins ljós.

Í Jena hóf Hegel kennslu í heimspeki við háskólann, og mark-

ar það tímamót í ævi hans. Það komu að vísu örfáir til að hlýða á fyrirlestra hans, en Hegel hafði stigið á lægsta þrep hins akademíska frama, og þó að sá frami yrði ekki skjótur, þá jók Hegel þekkingu sína jafnt og þétt og þróaði hægt, en örugglega nýja, sjálfstæða heimspeki, sem leitaði á hann og krafðist túlkunar, en var enn ekki mótuð til fulls. Fyrirlestra sína flutti hann af innri þunga og ákafa manns, sem liggur mikið á hjarta, en hika og stamar vegna þess rfiðleika að finna orð yfir það, sem orð ná ekki yfir.

Fichte og Schelling yfirgáfu báðir Jena fljótlega, og Hegel tók sess þeirra. Árið 1805 var hann hækkaður í tign og gerður prófessor, en varð af stjórnmálalegum ástæðum að láta af því starfi ári síðar: Prússar höfðu sagt Napóleon stríð á hendur, en voru sigraðir í tveimur orrustum, við Jena og Auerstadt. Hegel, eins og fyrr segir, óskaði Napóleon sigurs, hann óskaði hinum ungu hugsjónum: frelsi, jafnrétti og bræðralagi sigurs yfir íhaldssemi, harðstjórn og spillingu Prússlands. Eftir sigurinn við Jena hélt Napóleon innreið sína í Berlínarborg og undirbjó meiri landvinninga. Tóku þá margir, sem áður höfðu litið á Napóleon sem boðbera nýs og betri tíma, að líta á hann sem ímynd nýrrar drottunar. Og Hegel, sem farið hafði hörðum orðum um Prússland og kallað Napóleon „heimsanda á hestbaki“, fann, að það andaði til hans köldu úr ýmsum áttum. Hann varð að láta af störfum sínum við háskólann og gaf sig þess í stað allan að þeirri bók, sem hann hafði lengi unnið að og sett fram í heimspeki sína. Bók þessi kom út 1807 og nefndist *Phanomenologie des Geistes*.

Með þeirri bók hefur Hegel vaxið frá því að vera lærisveinn þeirra Kants og Schellings til þess að verða frumlegur heimspekingur og þung undiralda í þeim straumrofum, sem leiða heiminn frá byltingu og umróti 18. aldar til þróunar hinnar 19.

Þessi bók – eins og *Kritik der reinen Vernunft* – lýsir kynnisför um veröld andans, þar sem saga og menning þjóða er rannsökuð, veikleiki þeirra og styrkleiki. Eins og rauður þráður gegnum allt þetta gengur þróun mannsins og þjóðanna til hins „algera“. Hið algebra er ekki „nótt, þar sem allar kýr eru svartar“, en þannig lýsir Hegel hugmynd æskuvinar síns Schellings. Hið algebra er virkt, en ekki ládeyða, og það þróast, – það er meira að segja sjálf þróunin og hið síkvika haf tilverunnar.

En Hegel tókst ekki að lifa á því einu að ígrunda hið algebra. Hann yfirgaf Jena og réðst til Bambergs sem ritstjóri *Bamberger Zeitung*. Þar fann Hegel ef til vill, að það var ekki andi frelsisins, heldur skuggi einræðisherrans, sem Napóleon hafði dregið yfir Suður-Þýskaland. Ritstjóri *Bamberger Zeitung* fékk þar ekki að skrifa ritstjórnargreinar frjáls manns. Skoðanafrelsið var glatað, og þessi mikli andi varð að láta sér nægja að hagræða blaðaklausum, sem valdhafarnir fengu honum í hendur. Hegel var þó ekki maður, sem skiptir fljótlega um skoðun, og aðdáun hans á Napóleon hvarf ekki fyrr en síðar. Samt tók hann fegins hendi tilboði, sem hann fékk ári síðar, um að gerast rektor *Ægidien*-menntaskólans í Nürnberg. Þau átta ár, sem hann starfaði við skólann, hvarf hann aftur til hagleiðinga sinna um hið algebra. Hann ritaði á þessum árum meðal annars *Logik* sína, sem er vafalaust mesta verk hans. Fyrirlestrar hans voru nú orðnir ákveðnir og fluttir með rólegum, öruggum rómi.

Í stað fárra manna, sem áður sóttu fyrirlestra hans, þyrptust nú til hans stórir hópar vakandi áheyrenda, sem töluðu um, að fram væri kominn nýr Immanuel Kant. Hafði honum tekist að finna orð yfir það, sem ekki verður sagt með orðum? Hafði hann ráðið gátu hins algebra? – Og mitt í þessum sigrum varð fátíður atburður í sögu heimspekinnar. Hegel kvæntist. Nær enginn hinna meiri heimspekinga 17. og 18. aldar, Descartes, Spinoza,

Leibniz, Hume og Kant, höfðu þorað að hætta heimspeki sinni í slíkt návígi við veruleikann.

Eftir að Logik Hegels kom út, fékk hann tilboð um prófessorsembætti í heimspeki frá þremur háskólum, Heidelberg, Erlangen og Berlín. Þegar hér var komið sögu, var Napóleon fangi á St. Helenu, og Hegel skildi, að Þýskaland var að taka forystuna í álfunni, og Berlín var kjarni þess. Samt fór Hegel til háskólans í Heidelberg til bráðabirgða. Tveimur árum síðar, 1818, var hann reiðubúinn til að halda til Berlínar, þessa nýja miðdepils í viðburðum sögunnar, og setjast þar að borði sinna fyrri fjandmanna, Prússanna, og skipa þar hásæti heimspekinnar á 19. öld. Hegel, heimspekingur framþróunarinnar og hins algera, fylgdi þróuninni og varð hluti kjarnans, sem hún spratt af. Þess vegna varð Hegel, prófessorinn við Berlínarháskóla, prússneskastur allra Prússa. Hann var vel kvæntur, átti mannvænlega syni, var frægur og auðugur og valdamikill. Honum var hampað jafnt af ríki og kirkju. Í Berlín skrifaði Hegel handbók um „heimspeki réttarins“ tvö fyrstu ár sín þar. Eftir það hætti hann að rita bækur. Hann varð íhaldssamur, taldi sig hafa sagt allt í bókum sínum og þoldi ekki, að haggjað væri við neinum af þeim niðurstöðum, sem hann hafði komist að: „Þekkingin,“ sagði hann, „hefur þróast upp á þetta stig.“ – Og lengra, áleit hann, að ekki yrði komist í bráð. Að andmæla Hegel var að kalla yfir sig reiði einvaldsins í gervi hins prússneska prófessors. Eitt sinn, er Hegel var sagt, að viss kenning hans stangaðist á við vissar staðreyndir, svaraði hann aðeins: „Það er verst fyrir staðreyndirnar.“

En hverfum frá hinum prússneska prófessor til þess Hegels sem í umróti mikilla viðburða og stórra drauma skrifaði sum af öndvegisritum 19. aldar.

Heimspeki Hegels

Immanuel Kant hafði komist að þeirri niðurstöðu, að skynsemin gæti aldrei þekkt *das Ding an sich*, – hina ytri veröld eins og hún er í sjálfu sér. Þegar menn því reyna að finna lausn á því, sem er fyrir utan svið skynseminnar, – hinu sanna eðli veraldarinnar, sálinni og guðdómnum, þá komast þeir í endalausar mótsagnir. Þessar mótsagnir, segir Kant, sýna getuleysi mannsins til að ráða þessar gátur. Þær sýna, að mannsandinn hefur farið út fyrir takmörk sín. *Das Ding an sich*, sem Kant telur, að liggi utan þessara takmarka, kallar Hegel hið algera. Hegel telur hið algera ekki aðeins þekkjanlegt, – heldur sé ekki hægt að komast hjá að þekkja það, þar sem eiginleikar hugans séu eiginleikar allheimsins og því ekki nein ástæða til að tala um hið ytra og hið innra sem óskylda heima. *Das Ding an sich* og *das Ding an mich* er raunar eitt og hið sama, séð af hinum hæsta sjónarhóli. Gáturnar um hið sanna eðli veraldarinnar, sálina og guðdóminn, sem Kant taldi óleysandi skynseminni, verða höfuðviðfangsefni þýskra heimspekinga, sem sigla í kjölfar hans og byggja á grunni hans.

Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), faðir þýskrar hughyggju, áleit, að *das Ding an sich* væri ekkert annað en sjálf mannsins, sem óafvitandi skapaði hinn ytri heim fyrirbrigðanna. *Das Ding an sich* væri hið innra með manninum, en ekki utan hans. – Villa Fichtes, segir Hegel, er fólgin í því, að hann gerir sjálf mannsins, sem er aðeins brot hins algera, að hinu algera.

Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854) segir, að *das Ding an sich* sé hvorki sjálfíð (þekkjandinn, sem kannar veröldina) né ekki-sjálfíð (veröldin, sem könnuð er). *Das Ding an sich*, leyndardómur veraldarinnar, er viljinn, sem er sameiginleg rót þekkjandans og hið þekkta og stendur að baki beggja. Og fyrst *das*

Ding an sich stendur að baki beggja, er það yfirskilvitlegt, óræður leyndardómur, þar sem allt rennur saman í eitt. – Hið algera, segir Hegel, er ekki yfirskilvitlegt. Það er ekki „nótt, þar sem allar kýr eru svartar“. Hið algera er ekki ládeyða. Það er líf og hreyfing. – Og það er ekki nótt dauðans. Það er andi, vitsmunir, sem stjórna tilverunni, gefa öllu tilgang og leiða allt til fullkomunar. Náttúran er ekki blind. Það er vit í byggingu og gangi stjarnkerfanna. Það er vit í gerð og starfsemi líffæra. Það er vit í byggingu og samræmi náttúruríkjanna. Vitsmunir stjórna öllum hlutum, – og einmitt þessir vitsmunir eru hið algera. Þeir eru jafnt í hinum ytra og hinum innra heimi. Eiginleikar hugans, sem Kant segir, að skapi veröldina í sinni mynd, eru hjá Hegel um leið eiginleikar alverunnar, og einmitt þess vegna getum við þekkt das Ding an sich (hið algera) eftir leiðum rökfræðinnar.

Þessar leiðir Hegels til hinna hæstu sanninda, eru þrjár. Förlin er hafin á ólíkum stöðum, en þær leiða allar að sama marki. Fyrsta leiðin liggur frá hinu myrkasta, einfaldasta og víðtækasta hugtaki rökfræðinnar, *verunni*, til hins fullkomna algera anda, heimsandans. Önnur leiðin liggur frá heimi fyrirbrigðanna og hinu frumstæða, eigingjarna og hvatvísa egói mannsins. Það víg-ist í eldi baráttunnar, uns það ber kennsl á sig sem birtingu hins algera.

Þriðja leiðin liggur frá upphafi sögunnar til hins unga Prússaveldis. Öll þessi saga er barátta andstæðra afla, og þessi barátta er fæðingarhríð hins algera, sem leitast við að birtast í veröldinni, þjóðfélaginu og mannlífinu.

En með hvaða aðferð ætlar Hegel að rekja sig áfram eftir þessum leiðum til veruleikans, hins algera veruleika? Það er hlutverk heimspekinnar að þekkja veruleikann. En hvað er veruleiki í heimi hverfulleikans? Grös jarðarinnar blómgast og fölna. Menn

fæðast og deyja, eru ungir og síðan gamlir. Hamingjan kemur og fer. Það, sem var veruleiki í gær, er ekki til í dag, og sumt, sem er í dag, verður ekki á morgun. Þannig birtist okkur allur veruleiki sem andstæður, líf og dauði, vöxtur og hnignun, æska og elli. Sá, sem lítur aðeins á æskuár mannsins, skilur ekki allt mannlífið, – ekki heldur hinn, sem lítur aðeins á ellina. Þannig er um allt. Ekkert stig í framvindu nokkurs hlutar er allur sannleikurinn um eðli hans. Til að þekkja tilgang og samhengi hlutanna og sjá allan sannleikann verður að raða andstæðum þeirra saman og gera úr þeim samræmda mynd. En hvernig eigum við að raða brotunum saman í þessa mynd? Með aðferð náttúrunnar sjálfrar, með aðferð heimsandans! – Hugsun hefst á hinum einföldustu og ófullkomnustu hugtökum, sem síðar leiða til flóknari hugtaka og fullkomnari hugsunar. Í þessari þróun eru alltaf þrjú stig. Hið fyrsta (thesis) er einfalt, almennt hugtak. Þetta hugtak á sér andstæðu (antithesis). Í baráttu þessara andstæðna myndast þriðja hugtakið (synthesis), sem sameinar andstæðurnar og lyftir þeim um leið upp í hærra veldi. En þessi niðurstaða verður aftur nýtt upphaf, sem á sér nýja andstæðu, og þannig heldur þróunin áfram.

Þetta er hið „díalektíska“ göngulag Hegels á vegunum þremur til hins algera. Þessi aðferð var ekki ný. Sókrates, Kant, Fichte og Schelling höfðu allir notað hana áður. En Hegel notar hana við alla sína heimspeki.

Þegar Hegel því á hinni fyrstu leið sinni rekur sig til hins algera, þarf hann samkvæmt þessari aðferð aðeins að byrja á rökfræðilega réttum stað (thesis) og rekja sig þaðan eftir braut hinna stríðandi andstæðna, sem síðar sameinast í æðra veldi. Með því að fylgja þessu lögmáli telur Hegel sig standa föstum fótum á bjargi veruleikans, því að einmitt þetta er aðferð sjálfrar framvindunnar.

Hegel leitar þessa upphafsstaðar, hins fyrsta hugtaks, til að rekja sig frá og finnur hinn sama stað og elstu heimspekingar Grikkja fundu og hófu heimspeki sína á. Þetta hugtak er veran. Parmenides hélt því fram, að veran væri óhagganleg og hreyfingin væri blekking (thesis). Herakleitos sagði, að öll tilveran væri líf og hreyfing og kyrrstaða ekki til (antithesis). Demokritos sagði, að tilveran stæði að sumu leyti kyrr og væri að sumu leyti á hreyfingu, væri að sumu leyti óumbreytanleg og að sumu leyti sífelldum breytingum háð (synthesis). Allt þetta er rétt, segir Hegel, – og þó er enn ósagt hið síðasta orð. Hið sama má segja um öll sannindi mótsagnanna. Þau eru sönn frá vissu sjónarmiði eða á vissu stigi, en þessi stig verður að sameina til að komast til hins algera sannleika. Það er rétt að byrja á hugtakinu verunni. Aðeins þetta hugtak er fléttað öllum öðrum hugtökum og er rót þeirra allra. Það er einfaldast og víðtækast allra hugtaka, en um leið algerlega tóm, nema það sé þrengt á einhvern hátt með öðrum hugtökum. Það er því hinn rétti grundvöllur heimspekinnar, sem reynir að takmarka hið ótakmarkaða (eða, eins og sumir hafa haldið fram, ótakmarkanlega). Veran án takmarkana er sama og ekki-veran, vegna þess að hugtak, sem hefur enga merkingu og á sér hvorki lögun né nokkurn eiginleika, er ekki neitt. Þannig felur þetta fyrsta hugtak, veran (thesis), í sér mótsögn sína, ekki-veruna (antithesis). Vegna þessara mótsagna er líf. Ef þessi mótsögn væri ekki, ríkti eilíf kyrrstaða, eilíf nótt. En veran getur orðið ekki-veran og öfugt. Þess vegna er til líf, hreyfing og framvinda. Mótsögnin leiðir til nýs hugtaks, og þetta nýja hugtak er *breytingin* (synthesis), sköpun og eyðing, vöxtur og hnignun. – Mótsagnirnar hafa sameinast í nýju veldi, og hið nýja hugtak breyting, felur þær báðar í sér (því að breyting felur í sér það, sem er, en var ekki, og það, sem var, en er ekki). – Um leið og mótsagnirnar sameinast, hverfa þær, og aðeins niðurstaðan (synt-

hesisinn) stendur eftir. — En jafnvel þessi niðurstaða er engin lokaniðurstaða. Hún hefur í för með sér ný vandamál, skapar nýja mótsögn, og barátta andstæðnanna skapar aftur nýja niðurstöðu.

Þannig er fyrsta skrefið, sem Hegel stígur í áttina til hins algera. Leið hans er löng, en aðferðin er alltaf hin sama og sú, sem lýst er hér að framan. Hegel lítur í fyrstu af himni sínum yfir heiminn og sér, að það hvílir myrkur yfir hugarvötnum alverunnar. En einnig það felur í sér andstæðu þess, og framvindan hefst. Tilgangur þessarar framvindu er, að heimsandinn vakni til fullrar sjálfsvitundar og nái algerum tökum á veröldinni og geri hana fullkomna. Öll barátta og umbrot í tilverunni eru svefnrof heimsandans, sem leitar hærri gerva í nýjum fæðingum, og þegar hann hefur birst í fullkomnun sinni, hverfa allar andstæður í hið fullkomna samræmi.

Heimsandinn er Logos, vitsmunir hans „logik“. Hinn sanni Logos og hin sanna „logik“ eru eitt. Vitsmunir, hinn lifandi andi, Logos, er kjarni tilverunnar. Og þó er ekki rétt að kalla hann kjarna hennar, því að hann er öll tilveran, bæði kjarni hennar og yfirborð. Hið ytra er hið innra. Andinn er efnið. Guð er alheimurinn, sem í heild sinni samræmir allar andstæður.

En hvað verður um þessa fullkomnu og samræmdu mynd tilverunnar í heimi okkar mannlegu reynslu? Til að svara þeirri spurningu verðum við að leggja upp frá okkar hversdagslega heimi í nýtt ferðalag, sem er önnur leið Hegels til hins algera.

Hegel viðurkennir, að við getum ekki séð hina fullkomnu mynd í brotaþekkingu reynslu okkar og skynjunar. Það væri þó alrangt að álíta, að Hegel neitaði staðreyndum skynjunar og reynslu. Sá heimur er honum verulegur og sannur, þar sem hið ytra er hið innra og veröldin er Guð. En í heimi reynslunnar

skynjum við ekki hin algildu sannindi, heldur aðeins hin „stríðandi sannindi“, sem Plató kallar hálsannindi. Hin stríðandi sannindi eru sannindi mótsagnanna (thesis gegn antithesis). Það sýnir, að þau eru ekki fullkomin, en það sýnir um leið, að þau þróast í áttina til hins algera sannleika, vegna þess að hin stríðandi sannindi skapa eftir lögmáli framvindunnar hærri og hærri niðurstöður (synthesis), uns þau enda í hinu æðsta veldi, sem er Logos. Þar er ekki lengur um neinar mótsagnir eða árekstra að ræða.

Þessi „þríhyrnda“ framvinda er ekki aðeins aðferð í rökfræði, hún er, að áliti Hegels, veruleiki í allri tilveru og birtist einnig í þróun náttúruríkjanna. Óskapnaðurinn, hinn ómótaði leir jarðarinnar efnið, er til dæmis „thesis“ náttúrunnar. Mótsögn þess (antithesis) er skapnaður þessa efnis, þegar það greinist í sundur og verður að ljósi, vatni, rafmagni o. s. frv. og mótast í ákveðnar myndir. Þessar andstæður sameinast í *lífinu* (synthesis).

Hámark lífsins á jörðinni aftur á móti er sköpun mannsins, birting mannsandans. Og þróunin heldur áfram. Þótt lífið sé hámark náttúrunnar og mannsandinn hámark lífsins, er sagan ekki á enda. Mannsandinn verður aftur hornsteinn (thesis) nýrrar þróunar. Hún byrjar á egói mannsins, sem fær hann til að hugsa aðeins um sjálfan sig. Á því stigi er maðurinn ófær um að lifa í samræmi við umhverfi sitt sem félagsvera. Hann lætur stjórnað mestu af hvötum sínum og einkennist af ágirnd og eigingirni. Andstæða egósins er samfélagið. Hegel álítur, að einstaklingurinn og samfélagið sé eitt, séð frá sjónarhóli hins algera. En einstaklingurinn gerir sér það ekki ljóst, fyrr en hann hefur öðlast sjálfsþekkingu. Egóinu virðist samfélagið sér fjandsamlegt, þar sem það takmarkar frelsi þess til að fullnægja ýmsum hvötum sínum og tilhneigingum. Þessi barátta einstaklingsins við samfélagið leiðir eins og öll barátta til nýs hámarks (synthesis), sem sameinar einstakling og samfélag.

Þegar einstaklingurinn hefur lært að lifa í samræmi við samfélag sitt, öðlast hann fullt frelsi, og það leiðir hann til hins algera: Heimsvitundin er hámark baráttu „égsins“ við þjóðfélagið.

Hegel skrifar þetta (*Phänomenologie des Geistes*), eins og áður er sagt, ekki í einveru fjallsins, heldur í ryki vígvallarins, þar sem herir Napóleons geysast fram til sigurs. Þess vegna verður sjóndeildarhringur hans ef til vill þrengri. Þess vegna sýnist honum hann sjá fullkomnun baráttu einstaklingsins við þjóðfélagið í Napóleon, sem hann í hrifningu sinni kallar „heimsandann á hestbaki“. Ef Hegel hefði staðið í heiðríkju fjallsins, hefði Napóleon sennilega orðið minni í augum hans, – ekki neinn heimsandi, heldur í mesta lagi eitt af peðunum á skákborði hans. Og það takmark, að maðurinn verði sér meðvitandi um, að hann sé birting hins algera, hefði þá ekki birst honum sem mátturinn til að drottna. En þó að hámark þessarar þróunar hafi ekki verið þar, sem Hegel um skeið hugðist sjá hana, kastar það engri rýrð á kenninguna. Það sýnir aðeins, að hún á lengra í land, því að enn berst einstaklingur og þjóðfélag, og Guðinn hefur enn ekki að fullu birst.

Þegar Hegel hefur sýnt, hvernig allt í heimi fyrirbrigðanna, náttúran og maðurinn, stefnir til hins algera, snýr hann sér að mannkynssögunni, sem er þriðja leið hans að marki. Hann gerir þar alla veröldina að leiksviði, þar sem einstaklingar, þjóðir og heimsveldi fara með hlutverk og skapa hinn mikla sjónleik sögunnar með réttri stígandi að lokapætti, þar sem hámarki er náð. En sá, sem sýningunni stjórnar, er heimsandinn. Í lokapætti birtist hann sjálfur til fulls í hinu þríeina eðli sínu:

Eðli hans er fegurð. Sú fegurð birtist í list, söng og ljóði. Um það fjallar saga listarinnar. Eðli hans er hið góða. Það eðli birtist í líki trúarinnar. Um það fjallar trúarbragðasagan. Eðli hans er

hið sanna. Það birtist í líki heimspekinnar. Um það fjallar saga hennar.

Alla þessa sögu rekur Hegel með hinni „díalektísku“ aðferð sinni, sem menn hljóta að dást að, jafnvel þó að þeir séu sannfærðir um, að Hegel reki sig ósjaldan á vegg staðreyndanna – og vaði jafnvel stundum reyk.

Andi framþróunarinnar skapar *ríkið*, því að án þess gæti heimsandinn aldrei birst í fullkomnun sinni. En þjóðfélögin eru í fyrstu ófullkomin og ólík hugsjón heimsandans um hið fullkomna þjóðfélag. Þess vegna er sagan barátta, þar sem ný þjóðfélög ryðja hinum eldri úr vegi og falla síðan sjálf. Þannig rís allt af betra og betra þjóðfélag. Það nálgast meir og meir hugsjón fullkomnunarinnar. (Á þessu byggir Karl Marx að verulegu leyti söguskoðun sína. Hann taldi, að þessi söguþróun væri um það bil að ná lokamarki sínu og að Marxisminn væri lokastigið – og að þessari baráttu andstæðra afla yrði með honum útrýmt í þjóðfélaginu að fullu og öllu.)

Hegel bendir á fjögur stig í þróun þjóðfélaganna frá elstu tíð fram á hans dag.

1) Hið fyrsta er hið austurlenska heimsveldi. Á því stigi er um algera einræðisstjórn að ræða. Konungurinn á landið og ræður yfir lífi og dauða þegnanna, sem stynja ánauðugir undir okinu.

2) Þetta stjórnarfyriðkomulag er leyst af hólmi af hinu gríska heimsveldi. Einvaldskonungum er þar velt af stóli og lýðveldi sett á stofn. Ríkið virðir þar rétt þegnanna sem einstaklinga, og þeir skynja samtakamátt sinn. En múgurinn reynist þó oft ófær um að stjórna vegna úlfúðar og sundrungar innbyrðis, sem verður þessu heimsveldi að falli.

3) Rómverska heimsveldið leggur bönd á sundrungaröflin, sem liðuðu sundur gríska ríkið, og lætur uppreisnarseggina hlýða. Öllum þjóðum er þar steipt saman í eitt heimsveldi, en

milli einstaklings og ríkis næst þó ekki það jafnvægi, sem veitir einstaklingnum frelsi og ríkinu styrkleika.

4) Það jafnvægi næst fyrst í hinu þýska heimsveldi, sem Hegel prófessor við Berlínarháskóla, taldi hátind sögunnar. – Ekki svo að skilja, að hann teldi þetta endamark söguþróunarinnar, fjarri því, heldur aðeins hið fullkomnasta, sem sagan þekkti fram á hans dag. Þessi barátta milli ríkjanna leiðir til hins algera, sem er hinir alheimslegu vitsmunir tilverunnar, heimsandinn.

Heimsandinn birtist sem fegurð, góðleiki og sannleiki. Guð fegurðarinnar birtist í listum, söng og ljóðum. –

Ef til vill hefur maðurinn fyrst skynjað þennan Guð í stjörnum himinsins á heiðu kvöldi. Tign og mikilleik þessarar sjónar reyndi hann síðan að greypa í svip hins egypska pýramída, hinnar austurlensku „pagóðu“, hins gríska musteris og hinnar kristnu kirkju. – Hann reyndi líka að flytja þessa tign og þessa fegurð niður til jarðarinnar með hinni fyrstu list sinni, byggingarlistinni. En þessi mikilleiki musteranna var óhagganlegur og þögull um litbrigði tilverunnar og straumkast mannlífsins. Þess vegna reyndi listamaðurinn að höndla fegurðina á annan hátt. Hann tók að meitla í stein, mál og marínara þessar iðandi myndir mannlífsins. Þannig komst hann til dýpri skilnings á guði fegurðarinnar. Og samt var myndin steinrunnin, – og hana skorti litbrigðin, sem augað sá. Þess vegna fór listamaðurinn að mála. Sléttur flötur léreftsins túlkaði í höndum listamannsins nýja heima, sem víddirnar þrjár og hið þunga efni höggmyndarinnar náði ekki til. Og þó gat málverkið aðeins höndlað augnablikið, sem kemur og fer. Málaralistin, eins og höggmyndalistin og byggingarlistin, var birting á hinum ytra heimi. Þess vegna leit aði listamaðurinn andstæðu hennar, listarinnar í hinum innra heimi, – og hljómlistin varð til. Í henni fann listamaðurinn Guð í sinni eilífu, hugrænu fegurð. – Og þó varð hann enn ekki

ánægður. Hljómlistin er hrein andstæða málalistar, höggmyndalistar og byggingarlistar. Andstæða (antithesis) getur ekki verið fullkomnunin (synthesis) í heimi listanna. Hin fullkomna list verður að samræma til fulls hinn ytri heim lita og forms (thesis) og hinn innri heim söngsins (antithesis). Þess vegna byrjaði listamaðurinn að yrkja. Hámark listanna er skáldskapurinn (synthesis). Í hinum sanna skáldskap birtist öll saga mannsins og eðli náttúrunnar, hinn ytri og hinn innri heimur. Í heimi listanna getur Guð fegurðarinnar aðeins birst til fulls í samræmi þessara andstæðna, hins myndræna og hins hljómræna, hins ytra og hins innra: skáldskapnum.

Eins og Guð fegurðarinnar birtist í listunum, eins birtist Guð hamingjunnar og góðleikans í trúnni. Hinn skapandi listamaður, sem finnur guðdóminn í list sinni á sínum bestu stundum, öðlast trú á þennan guðdóm. Þannig er listin systir trúarinnar. Í skurðgoðadýrkuninni á frumstæðasta stigi trúarinnar mætist trú og list. Á því stigi er byggingarlist, höggmyndalist, málalalist, hljómlist og skáldskapur að langmestu leyti trúarlegs eðlis: – Trúin birtist í listinni. Skurðgoðadýrkun er bönnuð í æðri trúarbrögðum, vegna þess að ekkert í hinum ytra heimi getur verið hin sanna mynd guðs. Samt héldu menn áfram að gera af honum mynd í hugarheimi sínum og skapa hann í sinni mynd. Hegel talar einkum um þrjú stig í sögu trúarinnar. Hið fyrsta stig, segir hann, er trúarbrögð Austurlanda (thesis). Þar, segir Hegel, er Guð allt, maðurinn ekkert. Þetta, segir hann, á við jafnt um íslam og trúarbrögð Indverja. Næsta stigið er trúarbrögð Grikkja (antithesis). Þar, segir Hegel, er maðurinn allt, Guð ekkert eða mjög lítið annað en maður. Þriðja stigið er kristindómurinn (synthesis). Hann felur í sér báðar þessar andstæður og sameinar þær. Þar sameinast Guð og maður. Hinn voldugi Logos birtir mönnunum Krist sem mann, en birtist um leið sjálfur í honum.

Þetta er í augum Hegels „lógik sögunnar“ um þróun trúarinnar.

Eins og Guð fegurðarinnar birtist í listum, eins og Guð hins góða birtist í trúnni, eins birtist Guð sannleikans í hinni sönnu heimspeki.

Hegel þýddi kristindóminn á mál heimspekinnar og útskýrði þrenninguna sem hin þrjú stig framvindunnar. Þessi stig eru: frummyndin Logos, náttúran og andinn. Hin sanna heimspeki flytur hinsama boðskap og hin sanna trú. Hún birtist aðeins í annarri mynd. Það, sem birtist hjá trúmanninum sem tilfinning, birtist sem hugtak og skilningur hjá heimspekingnum. Hin algeri logos verður hinn algeri hugur, þegar hinu efsta þróunarstigi er náð. Að því marki stefnir öll saga heimspekinnar. Þar er um sömu þróun að ræða og í sögu listanna og trúarinnar. Hvert heimspekikerfi, sem fram hefur komið, er þáttur í þessari þróun, sem verður til vegna baráttu andstæðra hugmynda, sem síðar sameinast í æðra veldi. Þannig er haldið áfram þrep af þrepi upp hallartröppur sannleikans, uns hinu efsta þrepi er náð (hinu efsta synthesis). Þar birtist hin algera vitund í heimspekingnum, sem veit, að hann þekkir sjálfan sig. Hegel leit á sitt heimspekikerfi sem efsta þrepið í hallartröppu sannleikans.

Í hrifningu æskunnar hélt Hegel, að Napóleon væri birting fullkomnunarinnar, sem stendur að baki þróunarinnar og leitast við að skapa allt í sinni mynd. En Napóleon féll af fáki sínum, og Hegel sjálfur, sem um skeið var einvaldur í heimi heimspekinnar, varð einnig að víkja úr sæti. Og enn hefur Guð fullkomnunarinnar ekki birst til fulls í manninum, þjóðfélaginu og veröld okkar. En þó að Hegel kunni að hafa skjátlást í mati sínu á Napóleon og sjálfum sér, kann hann þó að hafa eygt mikil sannindi: að allt stefni til fullkomnunar og að Guð fullkomnunarinnar sé að skapa manninn í sinni mynd. – Hið síðasta orð verð-

ur því, að enn sé maðurinn og veröld hans aðeins fóstur. Við
bíðum við læstar dyr. Gáta hins mikla leyndardóms er óráðin, og
enn halda heimspekingar okkar áfram að spá í stjörnur sínar.

Arthur Schopenhauer

I

Það leikur ekki á tveim tungum að þær hugsanir um gildi lífsins, sem oftast birtast okkur sem bölsýni, lífsafneitun og uppgjöf, eiga í ríkum mæli upptök sín í heimspeki Schopenhauers. Kynslóð hans var þreytt eftirstríðskynslóð, sem beðið hafði ósigur. Sjálfur þekkti Schopenhauer lengst af ekki annað en ósigra og vonbrigði. Hann var hunds- aður af starfsbræðrum sínum í heimspekinni, háskólarnir létu sem hann væri ekki til. Megnið af upplaginu af bestu bók hans var loks selt eftir sextán ár – sem notaður pappír. Hann var löngum einmana og vínafár, missti föður sinn ungur, og móðir hans hataði hann. Traustið á meðbræðrunum var á þann veg, að hann lagðist aldrei til svefns án þess að hafa byssu sér við hlið. Og kjarninn í heimspeki hans varð sá að lífið væri böll, sem maðurinn þyrfti að losna undan.

Arthur Schopenhauer fæddist í Danzig 22. febrúar 1788. Foreldrar hans voru af hollenskum uppruna. Faðir hans, Heinrich Floris Schopenhauer, var stórkaupmaður í Danzig. Hann hafði mikil umsvif, unni frelsishugsjónum og vildi bylta heiminum og velta okinu af einstaklingum og þjóðum. Þess á milli lá hann í þunglyndi og svipti sig loks lífi.

Móðirin, Jóhanna Henrietta, var þekkt skáldkona, tuttugu árum yngri en eiginmaðurinn. Hún var léttlynd kona og trúði líka á frelsið á sinn hátt. „Menn erfa skaphöfn föður síns og gáfur móður sinnar“, sagði Schopenhauer síðar og leit á þessa staðhæfingu sem almenna reglu.

Danzig missti sjálfstæði sitt og var lagt undir Pólland árið 1793. Faðirinn fluttist þá með fjölskylduna til Hamborgar og stundaði þar fésýslu sína. Ungi Schopenhauer varð hvergi mosa-gróinn. Nám hans var óreglulegt. Hann var tvö ár við nám í París, og faðir hans, sem dáðist mjög að Englendingum, kom syninum þar næst í læri til klerks nokkurs í Wimbledon. Árið eftir hafði sonurinn þó fengið nóg af Englendingum. Þar í landi fannst honum mannlífið einkennast öðru fremur af tilgerð og hræsni.

Eftir menntaskólanám í Gotha lagði Schopenhauer stund á náttúruvísindi og heimspeki, í Göttingen og Berlín.

Eftir dauða eiginmannsins fluttist frú Schopenhauer til Weimar á fund Goethe. Hún ákvað að „lifa lífinu lifandi“ og lagði stund á skáldskap og frjálsar ástir. Hún varð með ástsælli skáldsagnahöfundum um sína daga, en viðurkenning sonarins lét á sér standa. Hann var sjálfur farinn að semja heimspekilegar ritgerðir og dvaldist oft fram til 1814 í Weimar. En móðir og sonur þoldu hvorki ritsmíðar eða lífsvenjur hvort annars. „Það er mjög erfitt að búa undir sama þaki og þú“, skrifar móðir hans, „þínir góðu eiginleikar falla í skugga hrokans og njóta sín ekki, einfaldlega vegna þess, að þú getur aldrei hamið þá árattu þína að vera sífellt að níða annað fólk“.

Goethe var vinur beggja og spáði hinum unga Schopenhauer frægð og frama. En hatur móður og sonar magnaðist. Móðirin fór háðulegum orðum um fyrstu tilraunir hans til að gefaheiminum nýja heimspeki. Hún rak hann loks frá sér og hratt honum niður stiga til áherslu orðum sínum. Schopenhauer stóð upp og tilkynnti henni, að heimur framtíðarinnar mundi aðeins þekkja hana vegna sín. Síðan hvarf hann á braut og sá hana aldrei fram-ar.

II

Í Weimar kynntist Schopenhauer Austurlandafræðingnum F. Majer, sem opnaði honum innsýn í hina gömlu veröld indverskrar heimspeki. Í Göttingen hlýddi hann ráði heimspekingsins G. E. Schulze að leggja sérstaka áherslu á að kynna sér verk Platós og Kants. Í Berlín komst hann fljótt á öndverðan meið við leiðandi heimspekinga eins og Fichte. Á Hegel lagði hann hatur, en uppskar aðeins spott og spé frá hinum mörgu aðdáendum þessa Napóleons þýskrar heimspeki.

Á árunum frá 1814 til 1818 vann Schopenhauer af kappi við samningu ritsins „Die Welt als Wille und Vorstellung“. Í þessu riti liggur öll heimspeki hans og með því taldi hann sig hafa leyst öll helstu vandamál heimspekinnar og lyft henni upp á nýtt og æðra svið. Síðari rit hans eru aðeins skýringar á þessari bók. Hún kom út 1819 og vakti varla athygli nokkurs manns. En sú trú Schopenhauers, að sín biði mikil frægð haggðist ekki. Eftir langa utanlandsferð sneri hann aftur til Berlínar og fór að flytja fyrirlestra um heimspeki (1822). Hann vakti aðhlátur fyrir að ráðast gegn þristirninu Fichte-Schelling-Hegel. Og hann sýndi af sér þá ósvífni að flytja fyrirlestra sína sömu daga og á sama tíma og Hegel. „Ég get ekki séð“, prédikaði hann, „að neitt hafi skeð í heimspeki frá Kant til mín“. Háskólinn lét sem Schopenhauer væri ekki til, og hatur hans óx. Loks flúði hann Berlín undan kólerufaraldri. Hegel flúði líka, en sneri of fljótt aftur. Hann tók veikina og lést 1831. Schopenhauer settist þá að í Frankfurt am Main og bjó þar til dauðadags. Hann lifði þar í einsemd, og frægðin lét á sér standa. En loks kom hún, – í fyrstu frá Þrándheimi í Noregi. Þaðan barst honum 1839 heiðurspeningur úr gulli, verðlaun fyrir heimspekilega ritgerð, „La liberté est un mystère“. Schopenhauer var þá kominn á sextugsaldur og hafði aldrei fyrr hlotið viðurkenningu í neinni mynd. Eftir 1848

byrja menn fyrst að uppgötva heimspeki hans. Hann komst smám saman í tísku hjá listamönnum og menntamönnum og naut frægðar sinnar í ríkuin mæli þau fáu ár, sem hann átti eftir ólifuð.

21. september 1860 settist Schopenhauer einn að morgunverði og virtist hinn hressasti. Klukkustund síðar kom matseljan til hans. Hann var þá látinn, en sat enn í sæti sínu.

III

„Heimurinn er hugmynd mín,“ er upphafið á riti Schopenhauers, *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Þessi Weltanschauung eða heimsmynd Schopenhauers er annars hömruð í síniðju þriggja meistara, Gautama Búdda, Platós og Immanuel Kants. Schopenhauer kynntist heimspeki búddatrúarinnar, að svo miklu leyti sem hún var þekkt á Vesturlöndum í hans tíð. Varð hann einkum snortinn af kenningunni um Nirvana og kenningunni um viljann sem undirrót stríðs og þjáninga. – Í öðru lagi tileinkar Schopenhauer sér kjarnann úr heimspeki Platós, eða kenningu hans um „ríki frummyndanna“, sem standa að baki og eru orsök sköpunar hins ytra heims. Loks byggir hann heimspeki sína á öndvegisriti Immanuel Kants, *Kritik der reinen Vernunft*. En Schopenhauer túlkar Kant frjállega á þann veg, að tími, rúm og orsakasamhengi séu „heilafyrirbrigði“. Í þessu fræga riti kennir Kant, að veröld reynslu okkar og skynjunar sé algerlega mótuð af eðli hins mannlega skilnings. Tími, rúm og hinir 12 flokkar skilningsins eru allt eiginleikar manns hugans; mislit gler, sem hann skoðar tilveruna gegnum, eða öllu heldur mót, sem veröld hans myndast í.

Hvað heimurinn er í sjálfu sér, getur hugurinn aldrei greint. Við vitum aðeins, að hann er til, en hvernig hann er getum við

aldrei vitað þar sem ekkert af ytri eða innri skynfærum mannsins fellur að hinum raunverulega heimi, eins og hann er í sjálfu sér. Schopenhauer gerir þessa heimspeki að upphafi sinnar eigin, en hefur þó ýmislegt við hana að athuga. Hann sýnir fram á að hinir 12 flokkar Kants eru raunar aðeins einn: samhengið; hæfileikinn til að skynja fyrirbrigði sem orsök og afleiðingu.

Schopenhauer kennir að heimur mannsins sé sköpun hans sjálfs, og að heimurinn yrði allur annar, ef skynfæri mannsins og skilningur væru gerð á annan hátt. Hins vegar neitar Schopenhauer að þetta leiði það af sér að sá heimur, sem við höfum reynslu fyrir, sé óraunverulegur heimur. Að vísu getur hugurinn aldrei risið ofar sjálfum sér, eða borið kennsl á neitt í tilverunni sem ekki á sér hliðstæðu í honum sjálfum. Kant hefði því rétt fyrir sér, ef maðurinn væri ekkert nema hugur, sem skynjar (subject). En þessu er ekki þannig farið, Maðurinn er bæði skynjun og hið skynjaða, bæði „subject og object“. „Ég er,“ segir Schopenhauer, „jafnframt því sem ég er andi, efniviður hugsana minna. Ég og allir aðrir skynja sjálfan mig sem object.“ Kjarni allra hluta í náttúrunni er hinn sami og í mér. Maðurinn er hliðstæður náttúrunni og kjarni mannsins skilur kjarna tilverunnar. — Og enn fremur: „Dýpst í vitund minni stend ég augliti til auglitis við þennan innsta kjarna minn og allrar tilveru, veröldina eins og hún er í sjálfu sér. Þessi leyndardómur Kants, hinn innsti kjarni tilverunnar,“ segir Schopenhauer, „er ekkert annað en viljinn. Hann er das Ding an sich, upprunalegur og eilífur, á sér enga orsök og er óháður tíma og rúmi, en brýst fram í manninum og tilverunni sem tilhneigingar, hvatir, þrár og langanir, þannig þekki ég mig sem líkama og vilja. Viljinn er mitt raunverulega sjálf, en líkaminn er kraftbirting viljans.“

Þetta á ekkert skylt við þá niðurstöðu efnishyggjunnar, að við þekkjum heiminn réttilega sem efni og gagnvirkan efnis á efni.

„Efnishyggjan er hlægileg fjarstæða,“ segir Schopenhauer. „Við þekkjum ekkert efni. Þegar við höldum að við séum að hugsa um efni, þá höfum við í huga það sem skynjar efnið; augað sem sér það, höndina sem þreifar á því, skilninginn sem kortleggur það. Röksemdir efnishyggjunnar snúast í hring. Niðurstaðan verður allt í einu fyrsta forsendan. Þannig fer efnishyggjumaðurinn að eins og Münchhausen barón, sem sundhleypti hrossi sínu, dró það svo upp úr með fótunum og sjálfan sig á hárpísknum. Þessi heimska sem skýrir tilveruna einvörðungu út frá vélrænum, efnafræðilegum og eðlisfræðilegum öflum, blekkir sjálfa sig, nú á miðri nítjándu öld með því að hún sé frumleg.“ Sjálfur neitar Schopenhauer að trúa því, að hægt sé að skýra jafnvel hið einfaldasta efnasamband efnafræðilega, hvað þá ljós, hita og rafmagn.

IV

Kjarni mannsins er viljinn. Skynsemin er aðeins afleiðing hans, tæki hans í baráttunni fyrir tilveru sinni. Næstum undantekningarlaust, segir Schopenhauer, hafa heimspekingar gert hugsun og meðvitund kjarna andans. Þetta er reginvilla. Hugsunin er aðeins yfirborðið. Sá húsbóndi, sem öllu stjórnar, er viljinn meðvitaður og dulvitaður. Þótt skynjun og skynsemi sjái ekki heiminn eins og hann er, þá þekkjum við samt viljann eins og hann er. Í dýpsta skilningi er líkami og vilji eitt og hið sama, líkt og verkfæri og sá sem býr það til. Líkaminn er birting viljans. Við getum ekki viljað neitt án þess ósjáfrátt að framkvæma. Framkvæmdin, segir Schopenhauer, er ekki afleiðing viljans; hún er hið sama og viljinn. Þess vegna þekkjum við líka verknadinn eins og hann er. Viljinn er þannig lykillinn að allri þekkingu mannsins á sjálfum sér og veröldinni í heild, því að vilji

mannsins er aðeins ein af birtingum hins allheimslega vilja sem er kjarni tilverunnar. Viljinn til að lifa og viljinn til að skapa er eins og leynigöng, sem vitund mannsins getur smogið um undir hin sjö þokutjöld, sem Indverjar nefna maja, og séð tilveruna eins og hún er í innsta eðli sínu. Í hinni almennu reynslu mannsins verður sjáandinn og hið séða eitt. Að vísu birtist viljinn oft dulklæddur, en þó ekki betur en svo, að skynsemi og innsæi mannsins getur borið kennsl á hans rétta eðli. Það er hins vegar auðvelt að sjá, að það er viljinn en ekki skynsemin sem stjórnar manninum. – Virðið þið fyrir ykkur tvo menn í kappræðu. Á yfirborðinu láta þeir eins og þeir séu að leita hins sanna. Annar færir fram augljós rök, sem sanna málið, og það er auðvelt að skilja þau. Fellst hinn á þessi rök? Nei, varla ef um kappræðu er að ræða. Hvers vegna ekki? Vegna þess að hann stjórnast ekki af skynsemi eða skilningsþörf, heldur af vilja, vilja til að sigra. Það sem á yfirborðinu virðist sannleiksleit reynist viljinn til að sýna yfirburði. Rökin eru vopn í þessari baráttu. Takmarkið er ekki að skilja heldur að sigra.

Viljinn er ekki alsjáandi, leiðandi guðdómur. Í augum Schopenhauers er hann fremur blindur, skilningsvana, tillitslaus og siðlaus. Hann er „handan góðs og ills,“ eins og Nietzsche orðaði það síðar.

Viljinn til að lifa og sigra einkennir allt líf. Meðal manna gildir einnig reglan: Homo homini lupus – maðurinn er úlfur gagnvart öðrunum. Allir eru veiðimenn – og bráð.

Menn eru þrælar langana sinna, viljans, og viljinn þýðir stríð og þær hörmungar sem því eru samfara. Þannig er viljinn rót hins illa, tilveru sem ætti ekki að vera til. Lífið er fyrst og fremst þjáning og hún eykst en minnkar ekki við framþróunina. Hærri þróun þýðir aukinn næmleika til að þola leiðindi og þjáningu. Lífið er hungur sem aldrei fær nægju sína, þorsti sem aldrei

slokknar. Hamingjan verður aðeins lausn undan þjáningu. Og jafnvel þá fyllist maðurinn tómleika og leiðindum. Menn elta von, sem aldrei deyr og aldrei verður að veruleika.

Menn halda í einfeldni sinni að þeir grípi hamingjuna með því að safna auði og lifa í munaði, en uppskera aðeins tómleika og leiðindi. „Lífið er ævinlega harmleikur“. Maðurinn er vansæll, ef hann er kvæntur og vansæll innan um aðra menn. Og hann er engu síður vansæll einn og ókvæntur. Og ofan á allt annað verða menn að þola háðfugla eins og Leibniz sem kenna, að allt sé harla gott.

Hver er þá frelsunarleið mannsins? Á hann að fara að eins og Díogenes og hætta einfaldlega að anda? Frelsunarleið Schopenhauers er að afneita viljanum og afla sér vísðóms. Að deyja er engin lausn, því menn halda áfram að vera bundnir „hjóli endurfæðinganna“. Skynsemin, sem upphaflega var aðeins sköpuð sem tæki viljans, getur þrátt fyrir allt tekið völdin á heimilinu og sigrað harðstjóra sinn. Hún getur gert uppreisn og neitað að hlýða, – venjulega í áföngum. Aðeins með þekkingu á eðli hins illa getur maðurinn losnað úr tugthúsi viljans. Því meira sem við vitum um ástríður okkar þeim mun minna vald hafa þær yfir okkur. Uppspretta þjáninganna er viljinn; skilningurinn aftur á móti hefur enga þjáningu í för með sér. Þegar hinn upplýsti hugur kemur í stað fýsnanna, fær maðurinn frið og hjól endurfæðinganna stöðvast. Slíkur hugur skynjar „frummyndir“ tilverunnar og uppgötvar hin fornu sannindi sanskrítarbókmennta: „tat twam asi“ – (það ert þú). Þú ert eitt með öllu. Einstaklingsviljinn, sem er undirrót þjáninganna, leysist upp í hinu nýja andrúmslofti eilífðarhyggjunnar.

Þessi nýja framvinda hefst með uppreisn andans gegn viljanum. Þar næst fer maðurinn að játa að þjáningar allra manna séu hans eigin þjáningar. Þetta hefur í för með sér virkan kær-

leika sem leiðir loks til uppljómunar. Þetta er það sem kallað er að afneita sjálfum sér og heiminum vegna hærri vitundar.

V

Á lægstu sviðum lífsins ríkir viljinn einráður. Hin viljalausa þekking er hins vegar æðsta form lífsins, snillingurinn. En einmitt þess vegna er snillingurinn jafn illa settur í heimi viljans og raun ber vitni. Hann sækist ekki eftir neinu, hann á engar óskir og hann afneitar öllu sem getur litað hina hreinu ástríðulausu þekkingu sem fær hann til að sjá heiminn í réttu ljósi. Í svip flestra manna má sjá yfirráð viljans, enda nota þeir ekki skynsemina nema þegar viljinn býður þeim að nota hana og þá ævinlega til að ná í eitthvað sem hugur þeirra gírnist. Svipur snillingsins er hins vegar upplýstur af ástríðulausum skilningi. Og hlutverk hans er að sýna öðrum heiminn í sinni réttu mynd, frummyndir Platós eða kjarna hlutanna. En einmitt vegna þess hvað hann horfir langt og vítt á hann erfitt með að sjá það sem liggur honum næst, og hann á því oft erfitt uppdráttar í mannlegu samfélagi og er oft dæmdur til einangrunar. Samt er hann frjálssari í einangrun sinni en múgmennið í ánauð viljans. Og gleði hans er að iðka list sína og nota hana til að sýna hið raunverulega. Þegar snillingurinn málar andlitsmynd sýnir hann meira en venjuleg ljósmynd. Viðfangsefnið er að sýna í svipnum hinn sammannlega kjarna einstaklingsins. Ef hann málar mynd af Rín, þá sér hann ekki fljótið eins og það væri strik og brýrnar eins og þverstrik yfir þetta strik. Hann sér hana ekki heldur eins og eitthvað sem hann ágírnist og þarf að færa sér í nyt á einhvern hátt. Ósígirni hans fær hann til að sjá fegurð fljótsins og umhverfisins í sinni réttu og eilífu mynd. Næst sannleikanum kemst þó snillingurinn í tónlistinni. Í-ún er ekki „endurskin frum-

myndanna,“ hún er bein eftirmynd viljans sjálfs og talar beint til mannsins og veitir okkur ofar öðrum listum skilning á eðli viljans.

Schopenhauer fann einnig í kristindómi og búddisma fordæmingu á viljanum. Hvað er erfðasyndin annað en viljinn, og hvað er sáluljálp annað en að afneita honum og sigra sjálfan sig? Og hvað er kenning Krists um fánýti jarðneskrar „hamingju“ annað en afneitun á girndum og löngunum – viljanum? Kristur sjálfur neitar að berjast og afneitar viljanum. Búddisminn miðar alla lausn mannsins við útrýmingu viljans eða lífsþorstans.

Venjulega er afneitun Schopenhauers á viljanum til að lifa kölluð bölsýni. Ef mönnum líður sæmilega sjálfum, loka þeir gjarna augunum fyrir hinum ægilegu og óþolandi þjáningum varnarlausra manna og dýra og segja að lífið sé ekki svo slæmt. Þeir segja að það sé gott og karlmannlegt að berjast, hamingja mannsins sé fólgin í baráttunni, hvort sem menn vinni eða tapi. Maðurinn vilji fá að reyna sig og þjáningin sé ekki nema lítið gjald fyrir þá gleði sem lífið veiti. Þjáninguna á maður og dýr að þola með gleði. Í stuttu máli sagt: Þessir menn þola prýðilega þjáningar – annarra.

Satt er það, að maðurinn er naumast dómbær um, hvað er raunverulega gott og illt fyrir veröldina í heild. Samt er afneitun Schopenhauers og annarra á „viljanum“ eitt það besta og um leið furðulegasta sem mannlegur andi hefur gert. Hún er í innsta eðli sínu afneitun mannsins á manndýrinu. Heimspeki Schopenhauers væri óskiljanleg ef hann gerði ekki ráð fyrir vitund sem er æðri „viljanum“ til að „lifa“. Ef þessi svokallaði „vilji“ væri innsta eðli manns og heims, hvernig gæti þá maðurinn afneitað þeim vilja, og hvernig gæti þá annað og æðra leyst hann af hólmi?

Auguste Comte

I

„M. Comte hefur í hinu stóra verki sínu, sem ber nafnið Cours de philosophie positive lagt grundvöll að heimspeki, sem hlýtur loksins að fella endanlega af stalli alla guðfræði og háspeki í hvaða mynd sem er.“

Það er hinn frægi franskí málvísindamaður og hugsuður Littré, sem kveður upp þvílíkan dóm eftir að hafa lesið öndvegisverk Auguste Comtes. Rit þetta kom út í sex bindum á árunum 1830 – ‘42 og gerði höfund þess helsta talsmann þeirrar stefnu, sem nefnd hefur verið pósítívismi eða pósítív heimspeki. Þetta orð er fyrst notað af Saint-Simon (1766-1825), en það féll í hlut Comtes að gera það að herópi nýrrar krossferðar gegn trúarbrögðum og háspekilegum hugleiðingum.

Þeir sem aðhylltust þessa stefnu vildu umfram allt gerast merkisberar vísindanna. Hugsun mannsins átti eingöngu að beinast að hagnýtri rannsókn, en ekki að gátum sem engin svör fengjust við.

Heimspeki Auguste Comtes er öll spröttin úr jarðvegi upplýsingarstefnunnar og mótuð af uppeldi hans og umhverfi. Á nítjándu öldinni fara margir menn að snúa baki við trúarbrögðum og heimspeki og leita á vit vísinda, vongóðir um að fá hjá þeim skýr svör við spurningum sínum. Trúarbrögðin klofnuðu í óteljandi hópa, sem áttu í stöðugum erjum sín á milli, og enginn vildi viðurkenna skoðanir hinna. Heimspekin hafði ekki heldur veitt mönnum nein endanleg svör við þeim gátum, sem hún

glímdi við gegnum tíðina. Hún hafði ekki komist að neinni almennt viðurkenndri niðurstöðu. Þvert á móti virtist þeim, sem leituðu til hennar, svörin jafn mörg og sundurleit og prófessorarnir og heimspekingarnir. Á hinn bóginn virtist mönnum þá, að vísindin hvíldu á traustum grunni. Voru þau ekki loksins að reisa mannlega þekkingu á bjargi? Þó var einn galli á gjöf Njarðar: Vegna sívaxandi þekkingar verða vísindamenn að sérhæfa sig við þröngt þekkingarsvið. Hver þeirra þekkir öðrum betur eitt-hvert ákveðið brot vísindanna, en enginn myndina alla. Það var nauðsyn að reyna að skapa heild úr öllum þessum brotum.

Á liðnum tímum höfðu menn leitað slíkrar heildarmyndar og tekist að gera hana að almennri lífsskoðun. Þetta var auðvelt meðan þekkingin var fábrotin. En menn voru alltaf að finna ný sannindi og þekkingin varð margslungnari. Hver maður varð að einskorða sig við sitt svið, og enginn einn maður hafði yfirsýn yfir alla þekkingu.

Verkefnið sem Auguste Comte setti sér, var að sameina niðurstöður vísindanna í eina heildarmynd og móta um leið ákveðna lífsstefnu, sem byggðist á vísindalegum grunni, en hvorki á trú né háspeki. Þessi nýja lífsstefna var pósítívisminn. En hvað er hin jákvæða stefna, eða pósítívismi?

Comte notar orðið í þessari merkingu:

1. Hið raunverulega í mótsetningu við hugarflug og ímyndun.
2. Hið nytsama. Það sem hefur eitthvert gildi fyrir manninn, í mótsetningu við það sem er gildislaust og þýðingarlaust.
3. Það sem er öruggt og ekki verður véfengt.
4. Nákvæmni. Það sem er nákvæmlega framsett.
5. Siðrænt gildi. Það sem er manninum á einhvern hátt dýrmætt.

II

Auguste Comte er fæddur 19. janúar 1798 í Montpellier og innritast sextán ára að aldri í Ecole Polytechnique í París. Úr heimahúsum hafði hann í vega nesti kaþólsk lífsviðhorf strangtrúaðra foreldra sinna. Skólinn í París var hins vegar mótaður í anda frönsku byltingarinnar. Comte hafnaði fljótlega trúnni, en ekki grundvallarsíðalærdómi kirkjunnar. Trú hans varð „trú án Guðs.“ Öll áhersla var lögð á náttúruvísindi, stærðfræði og þjóðfélagsfræði. Vegna áhuga síns á þjóðfélagsfræðum komst Comte í kynni við Saint-Simon, sem hann fylgdi í fyrstu, en snerist síðan gegn. Comte fann hjá sér hvöt til að bæta úr því upplausnarástandi, sem fylgdi í kjölfar byltingarinnar, með heimspeikerfi, sem sameinaði menn á ný undir eitt merki. Hann vildi endurreisa trú mannsins á skynseni sína og getu – raunar hefja allt mannkyn upp á nýtt og hærra stig.

Comte hóf rithöfundarferil sinn og kvæntist skömmu seinna ungri Parísarkonu, Caroline Messin. Comte fór að flytja fyrirlestra í heimahúsum fyrir lítinn hóp valinna manna og setti þar fram skoðanir, sem síðar urðu alþjóðaeign. En tekjurnar voru litlar, og hann varð að búa við þröngan kost. Hjónaband hans fór út um þúfur eftir nokkra mánuði, þótt því væri ekki slitið formlega fyrr en fimmtán árum seinna. Comte tók sér þennan ósigur svo nærri, að hann reyndi að drekkja sér í Signu, en hermaður einn bjargaði honum á land. Um skeið dvaldist hann á geðveikrahæli. En Comte var samt þeirri gáfu gæddur að geta jafnan snúið mótlæti í ávinning. Hann sótti aftur í sig veðrið, gerði lífsvenjur sínar einfaldari og sterkari og hóf að rita öndvegisverk sitt Cours de philosophie positive. Hvert bindið rak annað, og bækurnar vöktu mikla athygli og höfðu mikil áhrif. Comte fór að gera sér vonir um betri daga og vonaðist til að sér yrði veitt prófessorsstaða í sögu málvísindanna, eða að minnsta kosti í stærðfræði,

við sinn gamla skóla École Polytechnique, en hann var rægður frá báðum þessum stöðum. Árið 1838 gengur Comte aftur í gegnum nýjar andlegar þrengingar. En aftur snýr hann ósigri í ávinning. Hann reynir enn að hefja lífsvenjur sínar upp á hærra stig, og sem tákni þess hættir hann alveg að nota tóbak. Hann lýkur stórvirki sínu 1842 og býður vongóður eftir sigurlauninum. Þau komu ekki.

Hann átti í stöðugum fjárhagserfiðleikum, og loks þremur árum seinna, þegar honum þykir sýnt, að ekki verði um neina stöðuveitingu að ræða, bilar geðheilsa hans í þriðja sinn. En í stað þess að láta bugast tekst Comte enn að hefja nýtt líf. Að þessu sinni hættir hann alveg að drekka vín. „Einn af mínum heim-
spekilegu leyndardómum“, skrifar hann í bréfi til vinar, „er fólgin í almennri forskrift, sem er þýðingarmeiri en hún virðist í fljótu bragði; til að festa og auðvelda andlega eða geðræna framför ættu menn alltaf að láta hana haldast í hendur við veraldlega framför, helst í líki bættra lífsvenja.“

Þetta nýja líf Comtes, eftir 1845 einkenndist af ást hans á ungri stúlku, Clotilde de Vaux. Öll heimspeki hans tekur nú gagnangerðum breytingum. Það er ekki lengur skynsemin sem á að ráða, heldur hjartað. Leyndardómur mannlegs velfarnaðar verður: *Vive pour autre, lifðu fyrir aðra*. Og Comte stofnar ný „trúarbrögð“ og skrifar um þau fjögurra binda bók.

Þessi sérkennilegu trúarbrögð Comtes voru einskonar kaþólska án Krists, trú á manninn án guðs. Hann nefndi þau trúna á hið mannlega.

Á efri árum myndaðist um Comte söfnuður og sjálfur leit hann svo á, að verk sín mörkuðu upphaf nýs þróunartímabils í sögu mannsins.

Hann lést 5. september 1857.

III

Sömu aðferð og notuð er í náttúruvísindum á að nota í allri þekk-ingarleit mannsins. Hin „deduktiva metóða“ raunvísindamannsins á að vera algild og almenn lífsafstaða. Menn eiga að beita henni í þjóðfélagsvísindum og sálarfræði, engu síður en í t. d. efnafræði eða líffræði. Eins og málsvarar pósitivismans segja, þá er engin ástæða til að ætla, að einhver ákveðinn hluti mannlegs veruleika sé „yfirskilvitlegri“ en annar.

En í hverju á þá hin vísindalega aðferð að vera fólgin? Hvernig á að rannsaka hlutina? Og menn geta líka spurt: Á að rannsaka alla hluti? Á að leitast við að svara öllum spurningum? Og ef ekki, hverjum á að svara og hvaða spurningum á ekki að svara?

Comte hefur skýr og ákveðin svör við þessu. Samkvæmt hinni „já-kvæðu“ vísindalegu aðferð á ekki að reyna að svara neinum spurningum trúarlegs eðlis. Ekki heldur háspekilegum spurningum. Ekki neinni spurningu, þar sem spurt er um uppruna-

legar orsakir – yfirleitt engri rétt orðaðri spurningu sem hefst á: hvað er? „Jákvæð“ vísindi taka ekki afstöðu til neins sem ekki er hægt að skoða. Hlutverk þeirra er ekki að útskýra, heldur að lýsa öllu af eins mikilli nákvæmni og unnt er. Þau eiga að rannsaka hið reglubundna innbyrðis ástand hlutanna eins og viðh öfum reynslu fyrir því. Viss skilyrði skapa alltaf sömu afleiðingu. Og með nákvæmri þekkingu á þessum skilyrðum er hægt að segja fyrir um afleiðingarnar; segja fyrir hvað muni gerast næst. Kjör- orð Comtes var: *Savoir pour prévoir pour pourvoir* – að vita til að sjá fyrir til að geta. Þetta er hinn eini sanni tilgangur þekkingarinnar. Með nákvæmri þekkingu var ekki aðeins hægt að reikna út hvað myndi gerast næst. Það var einnig hægt þegar aðstaða leyfði að stjórna því, hvað gerðist. Menntun þurftu ekki lengur að halda að sér höndum og vera aðeins áhorfendur; þeir gátu gripið fram í þróunina, breytt skilyrðunum og þar með afleiðingunum. Tilgangur hinnar jákvæðu þekkingar er þannig að breyta mannum úr leiksoppi í stjórnanda; láta hann ná valdi yfir lífi sínu og umhverfi.

Vísindin verða að takmarka sig við það að rannsaka hvernig hlutirnir gerast, en sleppa öllum vangaveltum um innstu orsakir þeirra. Þar með er ekki sagt að Comte neiti tilveru þeirra. Og hér skilur með Auguste Comte og David Hume. Þeir eru báðir sammála um það, að vísindin eigi ekki að leita orsaka hlutanna, heldur lýsa afstöðu þeirra, ekki að reyna að skýra fyrirbrigði með því að leita frumorsaka. Hume hélt því fram, að vísindin ættu ekki að leita þessara orsaka, einfaldlega vegna þess, að þær væru ekki til. Comte er hins vegar sammála Immanuel Kant um það, að fyrirbrigði sem við ekki skiljum, þurfi ekki nauðsynlega að vera óraunverulegt. Comte segir þess vegna ekki að vísindin eigi að neita öllum afskiptum af frumorsökum, vegna þess að þær séu tómur heilaspuni og ekki til. Hann heldur því hins vegar fram,

að vísindin eigi ekki að spyrja um frumorsakir, vegna þess að menn geti aldrei fengið nein svör við þeim, og auk þess segir hann, hafi slíkar spurningar ekki hagnýtt gildi og bæti á engan hátt stöðu mannsins gagnvart umhverfinu. En öll vísindastörf verða að vera nytsöm, að dómi Comtes. „Ég hef djúpa fyrirlitningu,“ segir hann, „á vísindastörfum sem ekki er hægt að sjá að geri gagn beint eða óbeint.“

Hvað er þá þekking? Þekking er lýsing á hlutum og afstöðu hluta. Lýsingin á afstöðu hluta er orðin að þekkingu, þegar hægt er að setja hana fram sem almennt lögmál. Því almennara gildi sem vísindalögmál hafa þeim mun betri grundvöllur eru þau fyrir önnur vísindi. Með þessa reglu í huga reisi Comte einskonar pýramída vísindanna. Neðst er stærðfræðin, þá stjörnufræði, eðlisfræði, efnafræði, líffræði og loks ný vísindi, *sociologi* eða þjóðfélagsvísindi, en Comte telur sig föður þeirra vísinda. Fyrir þessari skiptingu eru bæði sögulegar og rökfræðilegar ástæður. Það er söguleg staðreynd, að öll mannleg fræði byrja jafnan á því sem er einfalt, víðtækt og fjarlægt, og þau enda á því sem er margslungið og nálægt og liggur á einhverju þröngu sviði. Og það er rökfræðilega sjálfsagður hlutur, að fræði, sem byggjast ekki á neinu öðru, koma fyrst, en síðast þau vísindi, sem byggjast á öllum hinum. Stærðfræðin, segir Comte, er víðtækust vegna þess að hún er takmarkalaus og þarf ekki að byggjast á öðrum vísindum. Hún er nákvæmst og hún er einföldust vegna þess, að hún fjallar um einfaldasta þátt hlutanna, það er að segja stærð þeirra.

Þegar hærra dregur í pýramídanum þrengist vísindasviðið, og fyrirbrigðin, sem tekin eru til rannsóknar, verða færri, en sífellt flóknari og margbreytilegri. Stjörnufræði krefst stærðfræðiþekkingar. Eðlisfræði er óhugsandi án þekkingar í stærðfræði og stjörnufræði. Efnafræði er háð þessum þremur vísindagreinum,

og líffræðin byggist á efnafræðinni. Félagsvísindin, sem standa mannum næst, reka lestina. Þau byggjast á rannsóknum allra annarra vísinda.

IV

Með því að beita afleiðsluaðferð sinni (hinni „dedúktívu met-óðu“) taldi Comte, að sér hefði tekist að uppgötva nýtt lögmál, sem væri algilt og ætti við um þróun einstaklinga, þjóðfélaga, menningarskeiða og vísindagreina. Þetta lögmál taldi hann og lærisveinar hans svo mikilvægt, að það mundi hefja mannkyn allt upp á hærra stig og ganga af trú og háspeki dauðri, eins og fyrr segir. Samkvæmt þessu lögmáli er öll mannleg þróun í þrenur áföngum. Fyrst stendur maðurinn og fræði hans á hinu guðfræðilega stigi, þar næst á hinu heimspekilega og loks á hinu vísindalega.

Fyrsta stigið einkennist af lítilli þekkingu og mjög takmarkaðri reynslu. Öll fyrirbæri náttúrunnar eru þar skýrð með goðsögum. Maðurinn tekur trúarlega afstöðu til allra hluta. Þar er stjórn yfirvalda heilög, þar sem yfirvöldin hafa þegið vald sitt af æðri forsjón. Siðakröfur eru þar afdráttarlausar, þar sem þær eru boðorð guðs eða guða.

Á þessu stigi heldur maðurinn, að allir hlutir í náttúrunni hafi sál og dularfullan mátt. Andar og guðir taka sér bólstaði í allri náttúrunni. Maðurinn grípur alltaf til guðfræðilegra eða yfirskilvitlegra skýringa. Allt sem gerist í umhverfi hans er framkvæmt af náttúruöndum, guðum og gyðjum sem geta að vild sinni stjórnað öllu á hinni og jörðu. Þegar menn horfa á hamfarir náttúrunnar eða þola illt árferði, spyrja menn um orsökina, og svarið er jafnan á einn veg: Reiði guðs. Á sama hátt er góðæri

skýrt sem velþóknun guða eða náttúruanda. Þessi lífsaðstaða þróast snám saman. Í fyrstu hafa allir hlutir sál og dularfullan mátt, þar næst er þessi máttur eignaður hinum mörgu guðum, en í lok þessa frumstigs kemur fram hugmyndin um einn guðdóm, einn allsherjaranda lífsins, sem er yfirskilvitleg orsök og forsjón heimsins. Á þessu stigi er ekki um eiginlega þekkingu að ræða, því að sönn þekking verður að byggjast á staðreyndum. En þetta stig er samt nauðsynlegur áfangi þróunarinnar. Engin vísindi geta eingöngu byggst á rannsóknum. Menn verða að hafa einhverja vinnukenningu áður en þeir hefja rannsókn sína. Það er mannshuganum eiginlegt að byrja alltaf að glíma við hið óþekkjanlega. Sú glíma er ekki með öllu fánýt. Hún kennir manninum að þekkja takmörk sín. Fyrst þegar hann gerir sér grein fyrir takmörkunum sínum snýr hann sér að verkefnum sem hann getur leyst. Hann byrjar að afla sér þekkingar sem honum er unnt að höndla.

Af þessu er ljóst, að Comte og lærisveinar hans líta á trúarbrögð eins og gamalt fat sem maðurinn á að vera vaxinn upp úr. Sannur pósítívisti er hvorki trúmaður né guðleysingi. „Jákvæð heimspeki aðhyllist ekki guðleysi (apeisma), því að guðleysinginn er ekki raunverulega laus úr fjötruin. Hann er á sinn sérstaka hátt ennþá guðfræðingur.“ (Littré). Samkvæmt þessu á pósítívisti ekki að taka neina afstöðu til trúar á Guð eða æðri máttarvöld, – sem í reynd er sama og að afneita henni í hvaða mynd sem hún birtist.

Annað stigið í þróun mannsins, segir Comte, er stig heim-spekinnar. Goðsagnir missa gildi sitt sem skýringar á tilverunni. Fyrirmæli guða eða náttúruanda eru ekki lengur orsök allra hluta. Samt leita menn enn hins yfirskilvitlega. Persónulegir guðir og andar náttúrunnar breytast í háspekilegar hugmyndir og andleg öfl að baki hlutanna. Þetta er stig hinna langsóttu

hugmynda. Í sinni æðstu mynd birtist hin heimspekilega lífs-afstaða þegar hin ýmsu öfl eru gerð að einu alheimsafli, sem nefnt er náttúra eða líf. Hér er þó ekki um neina skýra og augljósa þekkingu að ræða, og Comte neitar að hafa nokkur afskipti af því sem í hans augum er þokukennt, einnig af öllu því, sem hann segir að sé tilbúningur, vegna þess að það hefur ekki verið sannað. Til hvers er líka að spyrja um innstu orsakir? Og hverju erum við líka nær, þótt okkur sé svarað með óljósum hugtökum um andleg öfl og ósýnilegan alheimslegan grundvöll tilverunnar? Comte hafnar öllum háspekilegum spurningum um öfl, orsakir og innsta eðli hlutanna. Þetta er þó að hans dómi nauðsynlegt stig. Bilið milli hinnar guðfræðilegu lífsafstöðu og hins vísindalega lífsviðhorfs er svo breitt, að heimspekin er nauðsynleg til að brúa það. Hlutverk hennar er að leiða manninn frá hinu yfirskilvitlega til hins raunverulega. Comte viðurkennir, að djúpstæðustu skilningsþörf mannsins sé ekki fullnægt nema hann fái svör við spurningum um orsakir, en um slíkt getur ekki verið að ræða.

Þriðja þróunarstig mannsins er hið jákvæða vísindalega lífsviðhorf. Þegar hér er komið, hefur maðurinn, að sögn Comtes, eftir árþúsunda villu gengið hinar tvær nauðsynlegustu blindgötur sínar á enda, leið trúarinnar og leið heimspekinnar. Og hann leggur nú upp í nýja ferð. Hann reynir þriðju leiðina, leið vísindanna. Hann hættir að spyrja um innstu orsakir. Hann lítur ekki lengur á háspekina sem þekkingu, vegna þess að hún liggur handan landamæra hinnar mannlegu getu. Hann hættir að gera sér von um algera þekkingu. Þekkingin er ævinlega afstæð og aldrei algjör, því að við getum aldrei rakið hana til rótar. Maðurinn verður að játa uppgjöf sína gagnvart hinum stóru spurningum og láta sér nægja að fást við það eitt, sem hann ræður við. Höfuðmarkmið hans verður nú að rannsaka fyrirbrigðin

sjálf, finna þau lögmál sem stjórna afleiðingum og innbyrðis afstöðu hlutanna. Maðurinn verður að halda sig eingöngu við staðreyndir og samhengi þeirra, ef hann á að geta gert sér vonir um að þekkja veruleikann í náttúrunni og mannfélaginu. Menn vinna úr reynslu sinni með aðferð vísindanna; um aðra þekkingu er ekki að ræða.

Þetta er í stuttu máli kenning Comtes um hina óhjákvæmilegu þriggja-þrepa-þróun. Eins og fyrr segir, á þessi þróun sér jafnt stað hjá þjóðum og einstaklingum. Og þessi þróun á sér óhjákvæmilega stað í hverri vísindagrein. Ef litið er til dæmis á stjörnufræði kemur í ljós að á frumstigi hennar beita menn yfirskilvitlegum og guðfræðilegum skýringum. Himintungl og hreyfing þeirra er jafnan háð persónulegum guðum. Á öðru stigi eru himintungl útskýrð heimspekilega á margvíslegan hátt. Það er ekki fyrr en á þriðja stigi, hinu jákvæða vísindastigi, sem þessi fræði verða raunveruleg þekking, þar sem menn með stærðfræði, eðlis- og efnafræði komast að hinu rétta eðli þeirra. —Aðrar vísindagreinar eru skemmra á veg komnar, t. d. veðurfræðin. Og einmitt vegna þess, hvað veðurfræði er skammt á veg komin, eru til menn sem biðja um gott veður. Sömu mönnum mundi aldrei detta í hug að fara með bænir til að breyta upprás sólarinnar eða til að hafa áhrif á sjávarföll. Vegna þess að bæði vísindagreinar og mannfólkið er komið misjafnlega langt í þessari þróun, getur sami maður beitt öllum þremur aðferðunum. Hann getur haft vísindalega afstöðu til eðlisfræðinnar og ekki viðurkennt þar annað en þau lögmál, sem stjórna hlutunum. Þessi sami maður getur haft heimspekilega afstöðu til líffræðinnar og velt fyrir sér orsök lífsins í stað þess að rannsaka staðreyndir og lögmál þess. Og loks getur sami maður haft trúarlega afstöðu til þjóðfélagsins.

Allt þetta skapar glundroða, sem ekki verður lagfærður nema

fylgt sé einni aðferð. Það er nauðsyn að leita hins eina sem sameinar. Á stigi trúarinnar er það Guð. Á stigi heimspekinnar náttúran. Á stigi vísindanna, segir Comte, verður það að vera hið *mannlega*. Menn verða að sameinast í hinni vísindalegu lífsafstöðu. Þegar hún verður almennt viðurkennd á öllum sviðum finnur maðurinn alla þá þekkingu, sem honum er unnt að öðlast, því að hin vísindalega aðferð er hin eina þekkingarleið mannsins.

V

„Alla sögu manna ætti að skoða sem sögu eins manns, – manns sem heldur áfram að lifa og læra.“

Comte þykist hafa sýnt fram á það með kenningu sinni um þriggja-þrepa-þróun, að framþróun mannsins stjórnist af föstu lögmáli. Það er ekki hægt að breyta því, en það er hægt að hagnýta það og flýta þróuninni með þekkingu á eðli hennar. Allar vísindagreinar rannsaka náttúruna. Félagsvísindin ein rannsaka manninn í þjóðfélaginu. Þau eru þrengsta vísindagreinin, en um leið flóknust og byggjast mest allra vísindagreina á reynslu. Comte beitir hér sömu aðferð og í náttúruvísindunum. Öll rannsókn er takmörkuð við að skilgreina fyrirbæri í samfélaginu sem fara saman eða koma hvert á eftir öðru á reglubundinn hátt. Þróun án þekkingar einkennist af töfum, hindrunum, styrjöldum og endalausri baráttu. Skilningurinn á hinni óhjákvæmilegu þróun flýtir henni og kemur í veg fyrir styrjaldir og alvarlega árekstra, sem hún annars hefur í för með sér. Hlutverk hins jákvæða lífsviðhorfs er því að upplýsa menn um þróunina og búa þá undir það sem koma skal.

Maðurinn er ekki síður félagsvera en einstaklingur. Fjölskyldan er hin fyrsta eining samfélagsins. Þar lærir maðurinn fyrst að

vera félagsvera og að taka tillit til annarra og vinna fyrir heill þeirra. Þessi andi fjölskyldunnar á síðan að ná út til þjóðfélagsins og loks alls mannkyns. Í draumi Auguste Comtes um hið jákvæða mannfélag ríkir samræmi, fegurð og jafnvægi. Maðurinn hefur í krafti hinnar jákvæðu lífsstefnu gert jörðina sér undirgefna, og með þeirri framsýni, sem þekkingin á manninum og þjóðfélaginu veitir, er hægt að komast hjá árekstrum og mistökum. Menn einbeita sér að skapandi verkum og halda áfram ótrauðir á braut sívaxandi þróunar. Comte ætlast til, að þekkingin á vandamálum mannsins virki aftur á aðrar vísindagreinar á þann veg, að þær taki rétta stefnu í þeirri viðleitni sinni að leysa þarfir mannsins.

Þetta, að hugsa um hag heildarinnar, blundar í eðli hvers manns. Það þarf aðeins að vekja það. En hvernig er það hægt? Með trú. Maðurinn getur ekki verið án trúar, Comte tók sér því fyrir hendur að stofna ný trúarbrögð sem gegna öll því hlutverki að vekja hið jákvæða eðli mannsins. Kjarni þessarar trúar var að skapa hið rétta lífsviðhorf. Og það er: Vivre pour autre, aðl ifa fyrir aðra.

Trúarbrögðin hafa á öllum tímum verið sameiningaraflið. Það var því eðlilegt að Comte spyrði sjálfan sig, hvað gæti sameinað menn á stigi hinna jákvæðu vísinda. Og svar hans var: Ný trúarbrögð. En á hvað á þá maðurinn að trúa? Allt, sem áhangendur fyrri trúarbragða trúðu á er samkvæmt kenningum hans yfirskilvitlegt eða háspekilegt og þess vegna í ósamræmi við lífsafstöðu hins pósitíva manns. Á hvað getur maðurinn þá trúað? Le grand être, hið stóra mannlíf, eins og það birtist í kynslóðunum, lifandi, dauðum og óbornum.

Í stað þess að dýrka Guð á að dýrka Le grand être, hina miklu veru. Og hin mikla vera er maðurinn í sinni víðtækustu merkingu.

Og Auguste Comte varð spámaður þessarar nýju trúar, sem brátt eignaðist sína eigin presta, helgisiði og helgidaga.

Þetta varð þó mörgum fylgjendum hans feimnismál. Þeir voru reiðubúnir til að líta á hina pósitívu heimspeki sem lokaorð hennar, en drógu fjöður yfir hin nýju trúarbrögð og kenndu um tilbeiðslu meistarans á ungfrú Clothildi de Vaux.

VI

Eins og að líkum lætur gerðust margir til að gagnrýna kenningar Auguste Comtes, og margir vísindamenn, sem geðjaðist vel að því að takmarka þekkinguna við vísindin, vildu ekki ganga undir merki hans og gera aðferð hans að algildri lífsskoðun. Sumir risu meira að segja öndverðir gegn honum. Þannig segir t. d. próf. Huxley í *Physical Basis of Life* (Edinborg, 1868) að lítið sem ekkert í heimspeki Comtes hafi vísindalegt gildi. Auk þess sé kjarni hennar tekinn frá David Hume.

Margir hugsuðir á 19. öld litu þó á pósitívisma Comtes sem endanlega niðurstöðu heimspekinnar, en tilraun hans til að mynda ný trúarbrögð var yfirleitt ekki tekin alvarlega. Svipuðu máli gegnir um þjóðfélagskenningar hans, jafnvel þótt hann megí með réttu teljast faðir félagsfræðinnar. Nú fer þeim einnig fækkandi, sem trúa á hið óskeikula lögmál, sem hann þóttist finna um þróun mannsins og þjóðfélagsins. Í augum margra eru allar tilraunir til að ákveða innri lögmál þróunarinnar vafasamar, ef ekki beinlínis barnalegar. Þetta á ekki aðeins við um þriggja-þrepa-þróunarlögmál Comtes, hina þrjá „þesa“ Hegels, dialektíska efnishyggju Karls Marx, lögmál Darwins um „Survival of the fittest“ og járnlæg Malthusar. Þetta á einnig við um margar nýrri tilraunir. Þegar menn hugsa um framþróun hættir mönnum til að reikna aðeins með tveimur eða þremur mögu-

leikum. Líffræðingar á minni tíð, sem velt hafa fyrir sér framvindu lífsins, fullyrða nú að líf okkar geti þróast áfram á „tólf billjón mismunandi vegu“. Spádómar um framþróunina geta því naumast verið meira en athyglisverður og oft skemmtilegur skáldskapur. Loks er sú bjartsýni hans, að halda að þekking á staðreyndum nægi til að fá menn til að breyta skynsamlega, naumast raunhæf.

Friedrich Nietzsche

I

Enginn veit fullkomlega hvað hann var, eða hvað hann vildi. Samt fór hann eins og óveður um hugmyndaheim manna, og það er langt frá því, að veðrinu hafi enn slotað. Nítjanda öldin hafði lítið álit á honum, og hann á henni. „Hin óþolandi sjálfs-ánægja meðalmennskunnar“ varð honum sífellt áráðsarefni. Að hans áliti voru auðhyggja og stjórnmál tvö ráðandi öfl, sem breyttu mönnum í hjarðmenn. Hið eina markmið þeirra var að safna peningum, – menningin aðeins notuð sem skraut til að hylja innri tómleika og dauða.

Nietzsche lifði tuttugustu öldina á hinni nítjándu. Hann er í bestu samræmi við heim þar sem los kemst á trú og siðferði, þar sem þjóðfélög eru í upplausn, þar sem hugsjónir eru að hverfa, þar sem fyrri viðmiðanir missa gildi sitt, svo að allt verður að hugsa að nýju og endurmeta. Sjálfur lifði hann þessa ringulreið minna tíma á öldinni sem leið, og hann fer snemma að líta á sjálfan sig sem upphafsmann nýrra tíma.

Nietzsche kennir, að fyrir hans dag hafi öll heimspeki villst í þrjár áttir: Fyrstu leiðina fara efnishyggjumenn sem hafa bæði þrengt og falsað mannlega reynslu og byggt úr henni steinrunna veröld, sem þeir kalla vísindi. Aðra leið halda hughyggjumenn sem gera sig seka um sömu yfirsjónir og hafa komið upp öðrum draumaheimi. Og þriðju leiðina villast svo hundingjarnir, sem hafna þessum draumheimum og hverfa aftur „til hinnar hunds-

legu náttúru sinnar“. Nietzsche byggir ekki fyrst og fremst upp kerfisbundna heimsmynd, heldur setur hann fram lífsskoðun. Hann hefur ótrú á „endanlegum niðurstöðum“ og lokuðu og „fullkomnu“ kerfi, sem þykist hafa á reiðum höndum svör við öllum spurningum. Þá, sem krefjast slíks kerfis, spyr Nietzsche: „Er lífið kerfi?“ og hann bætir við: „Það er fullkomlega ósannað mál, að tilveran (an sich) hegði sér í stíl við fyrirmyndar kontórista“. Og á öðrum stað segir hann: „Ég er ekki nógu þröngur fyrir kerfi, ekki einu sinni mitt eigið“. Ennfremur lítur hann á kröfu manna um örugga vissu sem veikleika. Hinn sterki óttast ekki að halda út í óvissuna og ævintýrið. Hann leitar fremur nýrra möguleika en bjargfastrar þekkingar: Lífið má túlka á óendanlega marga vegu, og hinar margslungnu skýringar eru einkenni hans. Við þetta bætist svo dálæti hans á dulbúningum. „Hvert orð mitt er gríma,“ skrifar hann, og enginn veit hve oft háð hans var dulbúin þjáning, hve oft viðkvæmni hans klæddist brynju, stundum quixotískum herklæðum. Enginn veit hve oft óendurgoldin ást hans birtist í dularklæðum hatursins.

Engan þarf að undra, þótt menn verði ekki á eitt sáttir, hvernig skilja beri höfund eins og Nietzsche. Þótt sumir aðdáenda hans haldi því fram, að rit hans myndi eina samræmda heild frá fyrstu tíð, þá er oft erfitt að sjá annað en hinar stuttu og spámannlegu hendingar hans séu, a. m. k. þegar höfundinum er mikið niðri fyrir, frjálsar og óbundnar af allri hugsun um heildarsamræmi. Það var sett saman síðar – af öðrum.

Fylgjendur Nietzsche skiptast einkum í tvo flokka, hina mildu og hörðu. Þessir flokkar skýra heimspeki hans á gjörólíkan hátt. Þessi munur kemur best fram þegar litið er á túlkun þeirra á skrifum hans um Krist. Fyrri flokkurinn, hinir mildu, reyna að mýkja skoðun heimspekingsins og sýna hann sem umbótamann, sem vill gera mennina góða, réttláta og mannúðlega. Árásir

Nietzsche á kristnina útskýra þeir á þann hátt, að hann ráðist aðeins á yfirborðsmennskuna. Þeir kalla hann „hinn kristnasta af öllum andstæðingum kristninnar“, mann sem ráðist á trúhræsnina eins og hinn sanni lærisveinn Krists hljóti alltaf að gera.

Síðari flokkurinn, hinir hörðu, virðist fljótt á litið a. m. k. eiga öllu léttara með að finna orðum sínum stað. Í þeirra fræðum er Nietzsche spámaður hins „andlega aðals“, sem er hafinn yfir múgmennsku og þrælasíðfræði fjöldans. Hann er sagður andvígur kristindómi vegna samúðar Krists með hinum veikum, og hinna spillandi áhrifa, sem kristnin hafi á hina sterku. En þessi spillandi áhrif eru sögð í því fólgin að grimmd mannsins og hið „díónýsíska frumeðli“ fái ekki að njóta sín. Með öðrum orðum – herrann hættir að vera herra. – Nietzsche, segja þeir, hefur hins vegar ekkert á móti kristindómnum sem huggun fyrir múgmenni, sem geta aldrei orðið annað en múgmenni.

II

Nietzsche er fæddur 15. október 1844 í þorpinu Rorken nálægt Lützen í Prússlandi. Faðir hans, sem var prestur í þorpinu, hafði kennt ýmsum úr konungsfjölskyldunni, og þar sem fæðingu sveinsins bar upp á afmælisdag Friedrich Wilhelms IV Prússakonungs, var hann látinn heita í höfuðið á þjóðhöfðingjanum. Síðar þótti heimspekingnum lítið til þessarar nafngiftar koma og breytti nafni sínu í Friedrich Nietzsche.

Í bók hans *Ecce homo* ber einn kaflinn heitið „Hvers vegna ég er svona vitur“. Þar telur Nietzsche sig vera kominn út af pólskum aðalsmönnum, og það mun hafa verið til að líkjast þeim sem hann lét sér vaxa hið fræga yfirskegg. En Nietzsche var hvorki pólskur né kominn af aðalsættum. Fyrir utan nokkra dropa af

tékknesku blóði var Nietzsche Þjóðverji í húð og hár, kominn af langri röð klerka í báðar ættir.

Eftir dauða föðurins fluttist fjölskyldan til Naumburg á bökkum Saalefljóts. Fritz var þá aðeins fjögurra ára að aldri. Með móður hans fór gamla frú Nietzsche, tvær föðursystur hans og loks Elízabeth eldri systir hans. Þessar fimm konur virðast allar hafa tilbeðið „mann fjölskyldunnar“ og drottnað yfir honum. Fritz varð kvenlega viðkvæmur og góður drengur. Hann las Biblíuna fyrir sjálfan sig og aðra. Hann fylgdi öllum reglum nákvæmlega, og hegðun hans var með ágætum. Kennararnir hældu honum, og skólasystkini hans kölluðu hann „litla prestinn.“

Þegar hann var fjórtán ára fór hann í menntaskólann í Pforta skammt frá Naumburg, og að því námi loknu hafði hann glatað trúnni á Guð feðra sinna. Hinn innri tómleika sem þetta nýja lífsviðhorf myndaði í sál hans reyndi hann að fylla með því að iðka tónlist, semja lög og ljóð, reyna við skáldsögu og leikrit. Og þegar þetta nægði ekki fór hann að venja komur sínar á vinstofur og iðka aðrar karlmannlegar íþróttir.

Tvítugur að aldri innritaði hann sig við háskólann í Bonn í heimspeki og guðfræði, sennilega til að standa við gamalt loforð og þóknast hinum fimm mæðrum sínum. Hann var þar aðeins eitt ár. Og sjálfur talar hann um það sem hið „glataða ár“ ævi sinnar. En Nietzsche geðjaðist ekki til lengdar að hinu lausbeislaða stúdentalífi. Hinar „gullnu stundir“ urðu honum viðurstygð. Hann hafði glatað trúnni á Guð, en hinn siðavandi prédikari Nietzsche-ættarinnar var honum runninn í merg og bein og yfirgaf hann aldrei.

Nietzsche fór frá Bonn og hóf nám í málvísindum við háskólann í Leipzig. Hann einangraði sig og einbeitti sér að námi sínu undir handleiðslu prófessors Friedrich Ritschl sem einnig hafði flúið frá Bonn. En fljótlega bættist Nietzsche nýtt tómstunda-

gaman. Á einni af hinum einmanalegu gönguferðum sínum um borgina rakst hann á rit Schopenhauers: Heimurinn sem vilji og hugmynd. Sú bók varð honum ný opinberun, sem sýndi honum veröldina og hann sjálfan í nýju ljósi, og um stund varð heimspeki Schopenhauers honum fullnægjandi lausn á lífsgátunni: Það var viljinn, sem sneri hjólum heimsins. Heimskur, gráðugur og grimmur vilji. Og frelsunarleið hins sterka var að afneita honum.

En þrátt fyrir allt átti Nietzsche áhrifaríka vini í Leipzig. Þar á meðal Ervin Rohde, sanskrítarfræðinginn Paul Deussen og Baron von Gersdorff, tvo þá síðastnefndu þekkti hann að vísu áður frá námsárunum í Pforta. Og í Leipzig komst hann fyrst í kynni við Richard Wagner. Aðeins 24 ára að aldri gaf Nietzsche út fyrsta rit sitt, bók um málvísindi, *De Laertii Diogenes fontibus*. Vegna þessa rits fékk hann strax sama ár með hjálp Ritschl prófessorsstöðu í málvísindum við háskólann í Basel í Sviss og það án þess að hann lyki prófi. Honum var í skyndi veitt doktorsgráða við háskólann í Leipzig, og næsta vor flutti hann sinn fyrsta fyrirlestur við háskólann í Basel um Hómer og klassísk málvísindi.

III

Skammt frá borginni Basel er þorpið Tribschen. Þangað hafði Richard Wagner leitað með eiginkonu eins vina sinna, Cosimu að nafni. Wagner var þá orðinn heimsfrægt tónskáld, en hann var ekki aðeins tónskáld; hann var heimspekingur, spámaður hins nýja þýska herveldis, og stefndi að því marki að verða páfi hinnar nýju þýsku menningar.

Þegar hinn ungi prófessor heimsótti hann í Tribschen var honum vel tekið. Wagner var ekki á móti skapi að láta slíka menn

sem Nietzsche draga hervagn sinn. Og hrifning Nietzsche átti sér engin takmörk. Hann hafði fundið nýjan Pindar, nýjan Æskilos. Var ekki hin sanna gríska menning að endurfæðast í Þýskalandi í mönnum eins og Schopenhauer og Wagner? Nietzsche gerðist ákafur fylgjandi Wagners, og sá tími sem hann dvaldist með honum í Tribschen voru bestu dagar ævi hans. Það fór vel á með þeim í hinum löngu samræðum um endurreisn menningarinnar. Þeir fóru báðir að fást við ritsmíðar og setja á blað það sem þeim lá þyngst á hjarta. Og svo samrýmdir voru þeir í hugsun, að ritsmíð beggja bar svo til alveg sama heiti. Og auk þess virðist Nietzsche hafa orðið ástfanginn af Cosimu.

Bók Nietzsche kom út 1872, og Wagner og stuðningsmenn hans veittu henni brautargengi, svo sem eðlilegt má teljast. Bókin nefndist „Fæðing harmleiks af anda hljómlistarinnar“ og fjallaði um það „besta í grískri menningu“ og hina nýju holdtekju hennar, Richard Wagner, sem gerður er að germönskum Diónýsos. Í honum birtist hinn upprunalegi og eilífi máttur listrænnar sköpunar.

Bókinni var illa tekið af hinu akademíska bræðralagi málvísindanna. Þessi andúð kom meðal annars fram í harðri árás Wilamowitz, ungs fræðimanns í málvísindum. Bæði Rohde og Wagner sjálfur komu honum til hjálpar, en það kom fyrir ekki. Heilsu Nietzsche hrakaði, og bæði starfsbræður og nemendur sneru við honum baki. Það kom jafnvel fyrir, að engir stúdentar sóttu hjá honum tíma. Samt hélt hann áfram störfum við skólann næstu sjö ár og komst þá á eftirlaun, aðeins hálfertugur að aldri.

Sextíu árum síðar hefur Wilamowitz enn ekki fyrirgefið Nietzsche og skrifar í endurminningum sínum: „Ég varð sannspár um Nietzsche. Hann varpaði fyrir róða kennarastarfi og vísindum og varð spámaður trúlausrar trúar og andheimspeki-

legrar heimspeki . . . Hvort sjálfsdýrkun hans og lastmæli um kenningar Sókratesar og Krists veita honum sigur, verður framtíðin að skera úr um.“

Þessi bók, „Fæðing harmleiks af anda hljómlistarinnar,“ er byggð á almennri og gamalli trú, eða hjátrú, að líf manna stjórnist af tveimur andstæðum skautum. Nietzsche kennir annað við Diónýsos, hitt við Apollo. Skaut Diónýsosar er hið góða að hans dómi, hinn jarðneski frumkraftur sem knýr manninn áfram til sigurvinninga. Skaut Apollós er hið illa. Það er leit mannsins að friði, viðleitni hans til að hætta hinu endalaus stríði sínu og leggja hömlur á dýrseðli í eigin brjósti: Hvað er athugavert við dýrseðlið? Hinn dýrslegi frumkraftur er lífið sjálf. Að afneita honum er að afneita lífinu. Þeir sem leggja hömlur á þetta eðli, menn eins og Kristur, Sókrates og Platón, og reyna að gera lífið milt, hógvært og fagurt, þeir drepa með því menninguna. – Þessi að vísu alltof einfaldi kjarni í heimspeki Nietzsche hverfur oft sýnum í hinum margslungna og litríka skáldskap hans, þar sem andstæðurnar Diónýsos-Apollón merkja stundum hið norræna sem andstæðu hins latneska, stundum hið rómantíska andstætt hinu klassíska, stundum vald sem andstæðu fegurðar, stundum raunsæi andstætt hughyggju, stundum hið náttúrulega í andstöðu við hið tilbúna, ellegar jafnvel hið karlmannlega sem andstæðu hins kvenlega. Þessi kjarni er enn betur dulinn með hugleiðingum um að báðir séu guðirnir nauðsynlegir; að hið besta í listinni sé til orðið fyrir einingu þessara tveggja andstæðu skauta. Tilhneiging „hinna mildu“ er því sú að loka augunum fyrir prédikunum Nietzsche um, að það verði að bjarga hinni „hreinu sál manndýrsins“ frá spillandi áhrifum Fjallræðunnar.

IV

Á árunum 1873-1876 komu út fjórar ritgerðir eftir Nietzsche undir nafninu „Unzeitgemasse Betrachtungen.“ Þar heldur hann áfram að lofa Wagner og Schopenhauer, en ræðst á flest annað. Allt er öfugsnúið á nítjándu öldinni. Hún er gegnumrotin af alls konar spillingu, efnishyggju og lýðræði og dæmd til glötunar. Þessi bók, og í enn ríkari mæli þær bækur, sem Nietzsche skrifaði síðar, einkennist af biturleika og ástríðunni til að vera á móti. Og það er ekki svo fátt sem Nietzsche er á móti í ritum sínum. Hann er á móti kristindómi: Kristindómurinn er uppreisn þrælsins sem krefst jafnréttis. Kristindómurinn styður hinn veika og leggur fjötur á hina sterku og eðalbornu og falsar matið á öllu sem er heilbrigt og gott. Góður var upphaflega nafn á hinum sterka, harða og sigursæla. Gott var notað um herrasiðfræði foringja, jarla og konunga. Þessa herrasiðfræði eyðilagði kristindómurinn.

Sókrates, Plató og Kristur eru aðalsökudólgarnir. Það er fyrst og fremst þeim að kenna að hið góða, viljinn til valda, fer að þýða hið illa, og hið illa – hógværð, mildi og mannkærleikur – fer að þýða hið góða. Kristindómurinn gerir hamingjuna að leiðarljósi, en hún er ekki hið rétta líf mannsins.

Nietzsche er á móti því sem menn kalla hamingju. „Mönnum, sem mér er ekki sama um,“ segir hann, „óska ég þjáninga, einmanaleika, sjúkdóms, misþyrminga og lítilsvirðingar . . . Ég hef ekki meðaumkun með þeim, því þetta sýnir að þeir eru einhvers virði.“

Nietzsche er því á móti meðaumkun. „Ekkert er sjúklegra á þessari sjúku öld,“ segir hann, „en meðaumkun kristinna manna.“

Nietzsche er á móti sósíalisma. Hann er sagður birtast í nútímanum sem úrkynjaðasta mynd kristindómsins. Þar eru þræll-

inn og hjarðmennið enn að verki; langeygt eftir þeim gæðum himnaríkis, sem kristnin boðar, vill hjarðmennið flytja þetta himnaríki niður á jörðina. En himnaríki sósíalismsans framleiðir engin ofurmenni.

Nietzsche er á móti mannúð af sömu ástæðum og hann er á móti kristindómi, lýðræði og sósíalisma. Talsmenn mannúðarinnar eru ekki nauðsynlega hræsnarar. Þeirra skilningur er einfaldlega ekki á hærri stigi. Tolstoy, til dæmis, er ekki nógu greindur til að vera hræsnari.

Nietzsche er á móti harðstjórnarsíðferði fornaldar sem er annað en herrasíðferði, og hann er á móti heildarhyggju í hvaða mynd sem er, – raunar verður ekki séð að hann hafi mætur á neinu stjórnarformi. Nietzsche er á móti klerklegri síðfræði. Hún er ekki guðleg boðorð, heldur er hún samin af klókum hræsnurum í eigingjörnum tilgangi; þeirra eini tilgangur er að ná valdi yfir samfélaginu.

Nietzsche er bæði á móti Rousseau og vísindastefnu: Að njóta er ekki sama og að þekkja. Að þekkja er ekki heldur að koma hugsun í orð. Að þekkja er að gera. Þekkingin er hin ómeðvitaða hæfni t. d. hins þjálfaða iðnaðarmanns. Þessi hæfni fæst þegar maðurinn hugsar framkvæmdina meðan hann framkvæmir. Hún fæst aldrei með því einu að hugsa um framkvæmd. Nietzsche geðjast ekki heldur að tilgerðinni sem felst í orðinu „vísindalegur“, eða yfirborðsmennskunni í orðatiltækinu „að vera algjörlega málefnalegur“, þar sem einstaklingsbundið mat og reynsla er dulbúið í gervi áferðarfallegrar rökfræði.

Nietzsche er á móti lýðræði, sem leiðir ekki lengur fram stóra anda, aðeins makráða og lítilsiglda auðhyggjumenn, sem haga sér eins og naut í haga og hugsa aðeins um grösug beitolönd.

Lýðræðið er bein afleiðing kristindómsins. Þar birtast spillandi áhrif hans í því, að þrællinn fer að ráða yfir húsbóndanum.

Þrælarnir eru fleiri. Þetta kom ekki að sök meðan þeir sváfu, en kristnin vakti þá og fyllti þá með hugmyndum um mildi, mann-úð og jafnrétti. Með þessar hugmyndir að vopni steypu svo þrælarnir hinum náttúrulegu herrum af stalli.

Nietzsche var á móti vísindalegum og tæknilegum framförum. Hugsunin á bak við þær er sama villan og sú sem liggur að baki kristindómi og sósíalisma: Að leitast við að aflétta eyndinni og skapa sem mest gæði fyrir sem flesta.

Tilgangur lífsins er ekki velferðarríkið, heldur ofurmennið. Múgurinn, „hinir allt of mörgu“, hafa ekki neinn tilgang, nema þann að hjálpa til við sköpun ofurmennisins.

Nietzsche var á móti Þjóðverjum: – „Það er satt, sem sagt er um mig, að ég fyrirlíti Þjóðverja meira en nokkuð annað. Þegar ég reyni að ímynda mér mann, sem er algjörlega andstæður öllu eðli mínu, þá er niðurstaðan Þjóðverji. Maður niðurlægir sjálfan sig með því að blanda geði við Þjóðverja . . . Ég þoli ekki þessa þjóð. Meðal hennar er maður ævinlega í slæmum félagsskap.

Nietzsche var lengi á móti sannleiksást, jafnvel sannleikanum sjálfum: „Hin einlæga leit að sannleikanum endar í örvæntingu.“ „Einlægur maður gerir sér að lokum ljóst, að hann lýgur alltaf.“ Og Nietzsche vitnar í Kleist: – „Við getur ekki vitað, hvort það sem við köllum sannleika er satt í raun og veru eða hvort okkur aðeins virðist það þannig.“ – Það er rangt að tala um endanlegan sannleika, vegna þess að veruleikinn er botnlaus og hinn algeri endanlegi veruleiki því ekki til. Hvers virði er sannleikur og það að leita hans? Það er engin endanlega sönnuð tilvera til, Og hér hafnaði Nietzsche í algerum efasemdum, bölsýni og tómhyggju: „Það er aðeins til einn heimur, jörðin. Þessi heimur er ósannur, grimmur, mótsagnakenndur, siðlaus og meiningarlaus. Vísindi, listir, heimspeki og trú er allt flótti frá þessum veruleika.“

Síðar á ævinni varð Nietzsche á móti bölsýni Schopenhauers,

og tómhyggju og efasemdaheimspeki: Það er hugleysi að stunda lífsflóttu eins og Schopenhauer leggur til. Menn eiga að viðurkenna sjálfa sig eins og þeir eru. Viðurkenna eðli tilverunnar eins og það er og leitast við að snúa hörmum sínum í ávinning. Hin harmræma bjartsýni kemur í stað böllhyggju og tómhyggju. Eðli lífsins er sífellt starf, sífelld útrás og árás til að notfæra sér ytra umhverfi sitt. Lífvera mótast ekki fyrst og fremst eftir umhverfi sínu, heldur lagar hún umhverfið eftir sér.

Nietzsche var á móti trú á annað líf og trú á Guð. Þetta viðhorf mótar að sjálfsgöðu öll önnur sjónarmið. „Þeir sem með einhverjum hætti hafa átt Guð að féлага, þeir þekkja ekki þann einmana-leika sem verið hefur hlutskipti mitt“. En prestssonurinn er fíorður um tilveru guðs og eilífðarmálin. Tilkynnir aðeins spámannalega: Guð er dauður.

Og loks varð Nietzsche á móti besta vini sínum, Richard Wagner.

V

Í félagsskap Wagners og Cosimu eyddi Nietzsche sælustu dögum ævi sinnar. Hann hafði af ákafa beitt sér fyrir stríðsvagni Wagners-hreyfingarinnar, – að vísu í þeim tilgangi að geta síðar notað hana „sem grímu sinnar eigin heimspeki“ og koma þannig hugsunum sínum í dulbúning inn í áhrifamikil og sterk samtök. En viljinn til valda var of sterkur hjá báðum til að annar fáist til að þjóna hinum, og því hlutu leiðir að skilja.

Vegur Wagners óx hröðum skrefum. Aðdáendur hans streymdu til Bayreuth, en Nietzsche hvarf í skuggann og Wagner hafði lítinn tíma til að sinna honum. Nietzsche ákærði hann um að svíkja hugsjón þeirra um grísk-germanska endurreisn og falla fyrir tísku og lýðhylli: Guðinn Wagner er einnig fallinn af stalli. Og með

honum allir aðrir listamenn. Í augum Nietzsche hættir listin að vera hinn skapandi máttur, sem vísar veginn: „Á öllum öldum,“ segir hann, „hafa listamenn verið þjónar siðalærdóma, heimspeki eða trúar . . . Þeir þurfa alltaf að minnsta kosti á að halda stuðningi frá viðurkenndum máttarvöldum. Listamenn standa aldrei á eigin fótum. Að standa einn er andstætt dýpstu hvötum þeirra. Þannig, til dæmis, valdi Richard Wagner heimspekinginn Schopenhauer . . . sem leiðtoga sinn . . .“

Nietzsche hvarf án þess að kveðja frá Wagnerhátíðarhöldunum og Bayreuth, vonsvikinn og sjúkur maður. Hann fór úr landi yfir til Frakklands. Löng ár vonbrigða, efasemda og meinlæta fóru í hönd. Eftir 1873 lágu þær bækur sem hann lét frá sér fara óseldar og ólesnar. Mörg af bestu ritum hans voru prentuð á kostnað höfundar og verk hans öfluðu honum ekki nýrra vina eins og hann hafði vonast til. Þetta skilningsleysi landa hans skýrir að nokkru biturleikann í síðari bókum hans. Hin algera hundsun á öndvegisriti hans, „Also sprach Zarathustra“, reið honum næstum að fullu.

Í Frakklandi las Nietzsche Montaigne, Pascal, La Rochefoucauld, Vanvenargues, Stendhal og aðra franska höfunda.

Árið 1878 sendi hann frá sér nýtt rit: „Mannlegt, allt of mannlegt.“ Það var tileinkað Voltaire, sennilega til að storka Wagner sem ráðist hafði hatramlega á franska menningu vegna þess, að Frakkar kunnu ekki að meta Tannhauser. Árið fyrir útkomu bókarrinnar hittust þeir Nietzsche og Wagner í Sorrento þar sem Wagner var að vinna að Parsifal. Nietzsche komst brátt að því, að þetta verk Wagners átti að verða lofsöngur um kristindóm og kristilegar dyggðir. Nietzsche varð svo hneykslaður að hann talaði aldrei orð við Wagner framar, en samdi um hann ádeilurit. Það var nú sýnt að Nietzsche hafði kastað frá sér allri rómantík og trú á æðra innsæi listamanns sem birst gæti í list hans. Í Frakklandi

kynntist hann Paul Rée sem var „raunsær“ efasemdamaður.

Eftir vonbrigði sín með Wagner féll honum þessi heimspeki Rées vel í geð, og tileinkaði sér hana um stundarsakir og hafnaði í vonlausri tómhyggju. Hann trúði því sjálfur að hann hefði lifað svartari örvæntingu en nokkur annar evrópskur bölsýnismaður. Hann lifði hina algjöru einsemd manns sem tapað hefur trú sinni og tilgangi, guði og sannleikanum, bestu vinum sínum og loks heilsu sinni. „Að finna að allt sé tilgangslaust og árangurslaust, það er að vera tómhyggjumaður“. – Nietzsche flúði til fjallanna í Sviss sumarið 1879. Þar náði hann sér fljótt og í „sex þúsund feta hæð handan manns og tíma“ hvarflaði sú hugsun að honum að eitthvað væri bogið við tómhyggjumanninn sjálfan fremur en tilveruna. Á rústum hins liðna hóf hann að byggja nýja lífsskoðun, – hugsa allt að nýju og endurmeta alla hluti. Næsta áratug var Nietzsche sískrifandi og lauk samningu öndvegisrita sinna við hinar verstu aðstæður.

VI

„Þessi veröld er viljinn til valda og ekkert annað. Þú sjálfur ert viljinn til valda og ekkert annað.“

Elíabeth Nietzsche, systir heimspekingsins, segir frá því hvernig hann fékk hina nýju hugmynd, sem leiddi til endurmats allra hluta. Nietzsche gegndi herþjónustu stuttan tíma sem sjúkraliði í stríðinu við Frakka 1870. Kvöld eitt horfði hann á herdeild fara hjá. Allan daginn hafði hann horft upp á hrylling stríðsins. Hann var dauðþreyttur og fullur af ógeði. Þá sér hann skyndilega nýja herdeild Prússa þjóta fram hjá, vígreifa og þyrsta í stríð. Þegar hann horfði á þetta flaug að honum sú hugsun, að lífið væri í innsta eðli sínu barátta til að öðlast vald.

Í æsku varð Nietzsche fyrir djúpum áhrifum frá Schopenhauer

og kenningu hans um viljann sem driffjöður tilverunnar. Þessa kenningu gerir Nietzsche líka að þungamiðju sinnar eigin heim-speki. Þó var afstaða þeirra til viljans gerólík. Schopenhauer kennir að þessi vilji sé rót alls ills og maðurinn eigi því að afneita honum. Nietzsche kennir hins vegar að maðurinn eigi að með-taka hann og játaast undir hann, – eigi raunar ekki annarra kosta vöð. En hvers vegna er viljinn kjarninn sem stjórnar manninum? Hvers vegna ekki vit eða tilfinningar?

Svar Nietzsche er að þetta sé röng spurning, eins og sjá má við nánari athugun á eðli viljans: Allir menn hafa langanir. Þessar langanir eru grundvöllur skynseminnar. Vitið stjórnar ekki þess-um löngunum. Þvert á móti nota þær vitið sem tæki sitt. Hugsun er aðeins öfugsnúin tilfinning eða hvöt. Vitið er aðeins afleiðing skapað af viljanum til valda. Hann er aflið sem liggur dýpst í öllum lífverum. Vitið stjórnar ekki hvötunum, en hefur oftast á þær spillandi og veikjandi áhrif. Maðurinn er ekkert annað en pýramídi hvata, sem ákvarða eðli og hegðun að mestu á dulvit-aðan hátt. Hugurinn er verkfæri þeirra líkt og maginn.

Það er rangt að spyrja hvers vegna maðurinn stjórnist aðeins af vilja, en ekki tilfinningunni og hugsun. – Þetta er rangt vegna þess, að það er ekki til nein hrein hugsun eða eintóm tilfinning. Jafnvel viljinn sem einangrað fyrirbæri er ekki til heldur. Í hverri hugsun eru margvíslegar tilfinningar og hvatir. Hver tilfinning felur í sér ákveðið magn rökhyggju og skynsemi. Hver tilfinning er í sjálfu sér ákveðin niðurstaða eða dómur. Viljinn felur auðvit-að í sér tilfinningu og hugsun.

Í hugtaki Nietzsche, „viljinn til valda“, felst miklu meira en það sem sagan um prússnesku herdeildina gefur í skyn, þótt stundum megi nota orðið vald í þessari venjulegu merkingu. Vald hjá Nietzsche merkir líka þekking, lýðhylli eða gleði. Í hinni dýpstu merkingu er vald sjálf uppspretta og meginfljót framþró-

unarinnar, en ekki ein af þverám hennar. Öll veröldin er sköpun þessa afls.

Orðið máttur hefur fernskonar merkingu í ritum Nietzsche. Það þýðir í fyrsta lagi afl til að beita ofbeldi og yfirbuga. Í öðru lagi líkamskraft, þrótt og styrkleika. Í þriðja lagi siðferðisþrek, þolgæði og andlegan þrótt. Og loks hvers konar yfirráð, andleg og veraldleg.

Nietzsche fordæmir allt sem reynir að leggja hemil á frjálsa birtingu þess krafts sem hann kallar vilja til valda. Því fer fjarri að vald þýði eingöngu harka og yfirgangur. „Þjóðverjar,“ skrifar hann, „ímynda sér að máttur birtist í hörku og grimmd. Fyrir þvílíku beygja þeir sig með gleði og aðdáun. Þeir eiga erfitt með að trúa því, að það sé máttur í mýkt og rósemi.“ Og enn fremur: „Ég hef fundið vald þar sem aðrir sjá það ekki, hjá einlægum, ljúfum og góðgjörnum mönnum, sem hafa enga löngun til að drottna yfir öðrum, og þótt undarlegt sé, þá hefur mér oft virst, að löngun manna til að ráða yfir öðrum sé merki um innri veikleika. Þeir óttast þræslund sína og vilja klæða hana í konungsskrúða.“ – Sá sem á andlegan auð og frelsi reynist alltaf hinn sterkasti. Sannleikurinn er sá að maðurinn berst með öllum vopnum til valda. Og ekki aðeins maðurinn, heldur hver einasta lífvera. Viljinn til valda og viljinn til að vaxa hefur sömu merkingu. Vöxturinn er í því fólgin að ná auknu valdi yfir umhverfinu. Jurtir berjast um loft og jarðveg. Dýr lifa á gróðri og hvert á öðru. Maðurinn bæði á jurtum og dýrum. Lítum við á samfélagið, sést fljótlega að öll mannleg viðskipti stjórnað mest af viljanum til valda, þar sem hver einstaklingur reynir að styrkja aðstöðu sína og ná auknu valdi og yfirráðum. Sama reyna borgir og þjóðfélög. Tæknin er vopn til að ná meira valdi. Hugsuðurinn reynir að ná valdi yfir verkefni sínu, presturinn reynir að ná valdi yfir sálum manna. Listamaðurinn reynir að ná valdi yfir list

sinni og starfsbræðrum, og loks að leggja heiminn að fótum sér. Eðli viljans til valda er að vera aldrei í kyrrstöðu, heldur í sókn. Meira, betra, hraðar og oftar eru kjörorð hans. En hvað þá um þá sem beygja vilja sinn og tilhneigingar til hlýðni? Nietzsche hefur svar við því: – Sjálf mannsins er eins og fyrr segir pýramídi af hvötum eða mismunandi vilja. Vilji til að bæla niður ástríður er því drottunarvilji annarrar ástríðu eða annarra ástríðna. Auk þess reynir hvöt, sem lýtur í lægra haldi, að fá útrás í óskum og draumum eða á annan hátt. Viljinn til valda birtist dulbúinn í ótal myndum. Maðurinn leitar að valdi, hann leitar ekki sällífis eða hamingju. Hann leggur fús á sig hvers konar þrautir til þess að öðlast meira vald. Hvorki sæla né vansæla er markmið viljans. Hins vegar er ánægja fyrst og fremst sú tilfinning að hafa sigrað og aukið vald sitt. Vald hefur þannig hamingju í för með sér, en hún er ekki markmið þess. Sæla og vansæla eru ekki andstæður, og hvorugt er hægt að nota sem mælikvarða á raunverulegt gildi. Baráttan til að ná auknu valdi hefur hvort tveggja í för með sér. Mótstaða skapar vansælu; að sigrast á mótstöðunni ánægju. Hinn sterki maður sækist ekki eftir sällífi. Það er sjúkdómseinkenni uppgjafar og hrörnunar sem leiðir til tómhyggju (nihilisma). Þannig verður valdið mælikvarði á manninn, ekki síst það vald sem maðurinn nær yfir sínu eigin lífi. „Ég met manninn eftir valdi hans,“ segir Nietzsche. „Ég met vald eftir því hve mikla mótstöðu það getur veitt, hve mikla þjáningu það getur þolað, – og hve mikla hæfni það hefur til að breyta tapi í ávinning.“

VII

Mælikvarðinn á mannlega fullkomnun, segir Nietzsche, er tilbúinn mælikvarði. Sama er að segja um matið, sem menn leggja á dyggðir, gott og illt, ellegar hvað sé verðmæti eða fánýti.

Eðlilegt er saníkvæmt vilja hverrar lífveru til valda, að þessir mælikvarðar verði tveir: Kvarði þeirra sem sigra og kvarði þeirra sem tapa. Þess vegna myndast tvennskona siðfræði, herrasiðfræði og þrælasíðfræði. Siðfræði herranna er viljinn til valda hömlulaus. Þetta eru menn að dómi Nietzsche, með hreinar hugsanir og gott siðferði, þótt hjarðmenn velji því ýmis ljót nöfn eins og stríð, grimmd, fýsn og græðgi. Siðfræði þrælsins er siðfræði þess sem hefur tapað og getur ekki unnið í beinum átökum. Viljinn til valda fær þó hjarðmennnið til að berjast áfram, en í nýjum hertygjum. Þessi nýju hertygi eru siðfræði sem fordæmir allt sem gerir herrana sigursæla og sterka, en leggur áherslu á frið, kærleika og hógværð. Og með þessum vopnum hafa þrælarnir skapað kristindóm, lýðræði og sósíalisma og fara að drottna yfir húsbændunum. Nietzsche útskýrir aldrei á sannfærandi hátt hvers vegna þrælarnir eru ekki herrar, fyrst þeir reynast sigursælli og sterkari. Hann verður að líta svo á að þessi ósigur herranna geti ekki verið endanlegur. Til að rétta aftur hlut þeirra og veita þeim það olnbogarými sem þeim ber, verður að smíða nýjan mælikvarða. Þegar Nietzsche veltir fyrir sér hinu nýja endurnati, segir hann: „Ég hef spurt sjálfan mig, hvað menn (vanalega hjarðmennin) hafa hatað, fyrirlitið og óttast mest. Og einmitt úr þessum málmum hef ég gert gull mitt.“ Hið nýja gull er gert úr því sem almúginn hefur óttast mest: Grimmd, yfirgangi, girnd og drottnunargirni. Því að einmitt þetta eru þær dyggðir sem gefið hafa herranum vald og yfirráð. Þetta er gott á kvarða Nietzsche. Illt eða öllu heldur verðlaust verður allt sem kalla má kristilegar dyggðir, úrkynjunarfyrirbrigði eins og mannúð og miskunnsemi. Grundvöllur hins nýja mats er sú hugsun að ekki megi fordæma veruleikann. Mælikvarði Nietzsche réttlætir hinn óhjákvæmilega ljótleika lífsins (eftir gamla kvarðanum) og sættir takmark mannsins og sterkustu langanir (svo oft fordæmdar eftir gamla

kvarðanum). Í stað þess að fordæma veruleikann verður maðurinn að ala upp með sér nýjan smekk, sem fær hann til að geðjast vel að því sem hann áður taldi óskapnað. Menn verða að elska lífið eins og það er, læra að elska örlög sín í hvaða mynd sem þau birtast. „Amor fati: Megi það vera ást mín héðan í frá! Ég ætla mér ekki að heyja neitt stríð gegn ljótleikanum. Ég ætla mér ekki að áfellast. Ég ætla mér ekki einu sinni að ásaka þá sem ásaka. Lát það að líta undan vera einu neitun mína.“

Mannkynið á ekki nema um tvær leiðir að velja. Hin fyrri er stöðnun, hin síðari ofurmennið.

Nietzsche lýsir mannfólkinu eins og það verður, ef leið stöðunarinnar er valin, á þessa leið:

„Sá tími kemur að meðal manna fæðast engar stjörnur framar. Þá koma tímar hins alfyrlitlega manns sem getur ekki fyrirlitið sjálfan sig.

Lítill eiturskammtur við og við, það skapar þægilega drauma. Og stór eiturskammtur að lokum til að fá þægilegt andlát.

Menn halda áfram að vinna, af því að vinnan er dægradvöl, en menn gæta þess að láta hana ekki þreyta sig.

Ein hjörð og enginn hirðir: Allir vilja fá það sama, allir eru eins. Finnist einhverjum hann vera frábrugðinn hinum fer hann á geðveikrahæli sjálfviljugur. Hér áður fyrr voru allir vitlausir, segja þeir klókustu og depla augum.“

Gegn þessari framtíðarsýn teflir Nietzsche fram hugsjón sinni um ofurmennið: Allar verur hingað til hafa skapað eitthvað sem er hærra en þær sjálfar. „Að skapa veru hærra en við erum sjálf, er *okkar* vera. *Skapa ofar* okkur . . . Eins og allur vilji felur í sér takmark, felst í manninum vera sem ekki er til, en er þó takmark tilveru hans.

Eins og hið indverska ofurmenni rís ofurmenni Nietzsche ofar bæði himnaríki og nirvana. En fleira eiga þessar tvær mannhug-

sjónir naumast sameiginlegt. Siðferði hins nýja ofurmennis er herrasiðferði í sinni æðstu mynd. Ofurmenni Nietzsche er enginn hirðir sem verndar sína hjörð og leiðir hana til fullkomnunar. Eini tilgangur múgsins er að sjá þessum ofurmennum farborða – líkt og aðlinum áður en kristindóminur og sósíalismi spilltu hjörðinni; en ofurmennum kemur hinn fyrirlitlegi manngrúi ekkert við: – „Hvað er api í augum manns? Viðundur, forsmán. Og nákvæmlega það er maðurinn í augum ofurmennisins: Viðundur, forsmán“.

Slíkt er eðli allrar þróunar, segir Nietzsche. Lífið getur aðeins þróast með því að lyfta hinum fáu á kostnað hinna mörgu, öll hámenning stendur sem pýramídi á afar breiðum grunni.

Ofurmennin verða hinir nýju lávarðar og löggjafar í heimisstjórn. Þeir eiga að hafa hin æðstu völd, – en láta sér þó nægja að standa að baki stjórnendum, sem þeir nota sem verkfæri sín. Ofurmennið, segir Nietzsche, er háandlegt, fagurt og gott. Það er enginn barbari. – En til að taka af öll tvímæli um það, að þessi orð eigi ekki að skilja á kristilega vísu, tekur Nietzsche það fram að ofurmennið muni líkjast meir Cesare Borgia en Parsifal. Í návist herrans ber hjarðmenninu að láta sem minnst fyrir sér fara, og taka eins lítið rúm, kraft og sólskin frá hinum eðalbornu og hægt er. Ofurmennið, segir Nietzsche, skilur raunveruleikann eins og hann er, og það er ekki eins og gestur í þessum heimi, það er ekki aðskilið frá hinu jarðneska. Ofurmennið er veruleikinn sjálfur. Það hefur í eigin brjósti hinar ægilegustu mótsagnir, en án þeirra getur maðurinn ekki náð mikilleika.

Þetta er leið hinna fáu. Sauðsvartur almúginn getur aldrei gert sér vonir um að hið háa takmark sé á nokkurn hátt tengt honum. „Grundvallarmisskilningur: að tengja markmiðin fjöldanum. Fjöldinn er hjálpargagn, ekki meir! En nú eru menn að reyna að líta á fjöldann eins og hann væri einstaklingur og veita

honum hærri sess en einstaklingnum – dýpsti misskilningur.“

Á öðrum stöðum tekur Nietzsche af öll tvímæli um, að eingöngu fáir útvaldir geti orðið ofurmenni. Hinir eru hjálpartæki sem sjálfsagt er að arðræna. „Nú eru menn alls staðar að gaspra um þjóðfélag án arðráns. Í mínum eyrum lætur það eins og mönnum væri lofað lífi án líffærastarfsemi.“

Það leiðir af kenningu Nietzsche, að arðrán og kúgun er nauðsyn, spröttin af sjálfu grundvallareðli lífsins.

Í fyrstu virðist Nietzsche halda að ofurmennið geti skapast með eðlilegri þróun, – framhaldi af þróun herrans. En seinna fellur hann frá því. Það er rétt hjá Darwin, að hugsunin sé tæki til sigurs í baráttunni fyrir lífinu, en það er rangt hjá honum að þetta tæki láti hina hæfustu sigra. Tegundir þróast ekki til fullkomnunar. Hinir veiku sigra hina sterku. „Hið herra“ er því ekki nauðsynlega hið sterka. Hinir smáu og mörgu sigra einfaldlega vegna þess að þeir eru fleiri. – Auk þess eru þeir brögðóttari og klókari. Ofurmennið kemur heldur ekki fram með því sem síðar var kölluð stökkbreyting. En hvernig kemur það þá fram? Svarið er ekki rökfræðilegs eðlis, heldur spámannlegt: Forlög. Ofurmennið er takmarkið, hinn eini tilgangur mannsins. Eitt af því sem hjá Nietzsche óneitanlega virðist þversögn, er að jafnframt því sem hann er alger byltingarmaður, boðar hann kenningu um eilífa endurkomu allra hluta. Í slíkri kenningu felst alger nauðhyggja: Allir hlutir koma fram á örlagabundinn óhagganlegan hátt. En þetta er raunar algeng mótsögn. Varði jafnvel hinn vísi Óðinn ekki öllum stundum til að undirbúa hina miklu orrustu ragnarök, þótt úrslit hennar væru kunn og óhagganleg örlög?

Saga mannsins rís hvert tímabil eins og sól sem nær hádegisstað og fer síðan að lækka uns hún sest og hverfur loks inn í heimsnóttina. Hádegi í sögu mannsins er ofurmennið. Þannig

hafa ofurmennin oft komið áður og Nietzsche sjálfur jafn oft til að boða komu þeirra. Þetta minnir á hina austurlensku kenningu um heimsdag og heimsnótt. Í þeim fræðum má líka finna kenninguna um endurkomu Vedabóka óbreyttra hvern heimsdag.

Nietzsche trúði því, að nú nálgast mannkynið hið mikla hádegi, þegar ofurmennið birtist.

Ein af ástæðum Nietzsche fyrir kenningum hans um hina eilífu endurkomu og að koma ofurmenna sé í nánd kann að vera sú, að hann hefur áhyggjur út af mönnum án trúarbragða. Hvað getur komið í stað trúarbragða? Nietzsche bendir á, að máttarstólpur fyrri menningarskeiða voru trúarbrögðin. Og þegar þau falla hefst hnignunin.

VIII

Í Torino á Ítalíu, í janúar 1889, bilaði geðheilsa Nietzsche endanlega. Hann hafði þá nýlega lokið við að skrifa aðalárásarrit sitt á kristindóminn, Antikrist. Eftir það þjáðist hann af ólæknandi geðveiki þar til hann lést aldamótaárið 1900.

Síðasta áratug starfsævi sinnar lifði hann á einmanalegu ferðalagi og varð að þola líkamlega og andlega vanheilsu. En þennan áratug skrifaði hann öndvegisrit sín við hina erfðustu aðstöðu. Hann var næstum blindur og þjáðist af sífelldum höfuðverk og öðrum kvillum. Alla vetrarmánuðina sat hann uppi nótt eftir nótt í óupphituðu kvistherbergi og gat hvorki lesið eða sofið. Hann var oft gripinn efasemdum og örvæntingu og stundum sótti að honum hugsunin um sjálfsmorð. Einmanaleikinn var þó verstur. – Nietzsche átti alltaf í erfðleikum með að umgangast annað fólk og ráða fram úr öðrum veraldlegum vandamálum.

Það er ekki erfitt að ímynda sér að þessar aðstæður hafi gert hann bitran. Því hefur stundum verið haldið fram að hann hafi varið svo miklum tíma í að lýsa hatri sínu og fyrirlitningu á samtíð sinni, að honum gafst enginn tími til að ljúka heimspeki sinni. En eins og fyrr segir er erfitt að vita hvað Nietzsche raunverulega var. Það er ekki einu sinni hægt að vita hvort afstaða hans stjórnaði af hatri eða ást. Hann gæti oft hafa tekið sér í munn hið forna máltæki: Odi, ergo amo. Ég hata, vegna þess elska ég. – Hvað var hatur hans á Wagner? Wagner sem beitti honum fyrir stríðsvagn sinn og vanrækti síðan, þegar hann í Bayreuth stóð á tindi frægðar sinnar umkringdur vinum og aðdáendum? „Wagner, það var vinur minn“, játaði hann að lokum. Hvað um hatur hans á Þjóðverjum – löndum hans sem lásu aldrei bækur hans að honum lifandi og létu eins og hann væri ekki til? Voru ekki „hin ljóshærðu dýr“ honum þrátt fyrir allt hugþekkust? Hvað um fyrirlitningu Nietzsche á konum? Í eina skiptið sem Nietzsche bað sér konu, Lou Salomé, fól hann meðbiðli sínum að bera fram bónorðið fyrir sína hönd.

Þrátt fyrir árásir Nietzsche á kristilegar dyggðir var hann sjálfur viðkvæmur og tillitssamur í umgengni við aðra menn. Og þrátt fyrir árásir hans á kristindóm átti hann margt sameiginlegt kristindómi. Dýrlingar kirkjunnar eru í ætt við ofurmennin. Nietzsche lofsyngur líka fátækt sem menn gangast undir af frjálsum vilja, sjúkdóma, meinlætaliðnað og þjáningar. Og eins og kristindómur kennir hann að verk manna teygji sig inn í eilífðina. – Og var árás hans á Krist nokkuð annað en öfugsnúin aðdáun? Þessum og mörgum öðrum spurningum í sambandi við Nietzsche verður aldrei svarað með neinni vissu, eins og deilur fræðimanna um hann sanna best.

IX

Bækur og höfundar eiga gengi sitt undir tísku og aldaranda. Meðan Nietzsche hélt lífi og geðheilsu sinni voru bækur hans næstum alveg hundsáðar. Hvert stórverkið eftir annað fékk sömu útreið: Gefið út á kostnað höfundar, óselt, ólesið. Hverri bók fylgdi sama von úr hlaði að valda því umróti, sem er undanfari nýrrar menningar, eignast vini og lærisveina. Og í hvert skipti uppskar hann sömu vonbrigðin. Sú litla frægð sem Nietzsche féll í skaut meðan hann var og hét var Wagner að þakka. Þegar Wagner sá hverjar undirtektir stórverkið „Menschliches, Allzumenschliches“ fékk, sagði hann: „Nú getið þið séð að Nietzsche er aðeins lesinn þegar hann styður okkar málstað, annars ekki.“

Sama ár og dyr geðveikrahælisins opnuðust honum kom fyrsta stóra viðurkenningin. Daninn Georg Brandes uppgötvaði Nietzsche og skrifaði um hann langa ritsmíð sem birtist á þýsku árið eftir. Nietzsche hafði sent honum og ýmsum öðrum menningarfrömuðum bók sína „Handan góðs og ills.“ Þeir tóku að skiptast á bréfum, og Brandes flutti um hann fyrirlestur í Kaupmannahöfn og fór að slá um sig með hugmyndum fengnum að láni hjá Nietzsche. Skömmu seinna var hann uppgötvaður af rit höfundunum Strindberg og Ola Hansson.

Það fóru að myndast litlir hópar sem tóku að kynna rit hans. Ein af þeim fyrstu til að kynna Nietzsche var Lou Salomé, sem skrifaði um hann greinaflokk 1891, sem síðan birtist í bók.

Systir heimspekingsins skrifaði ævisögu hans 1895, og um það leyti sem Nietzsche dó var nafn hans á hvers manns vörum. Nietzsche var orðinn tíska. Samskonar fólk og lyfti Wagner, og Nietzsche hafði hvað mesta fyrirlitningu á, lyfti nú nafni hans sjálfs. Jafnvel hjarðmennin voru farin að dýrka hann.

Bækur hans komu út í nýjum útgáfum, og blöð og tímarit voru full af sundurleitustu skýringum á þessum áður einskisvirtu ritum.

Nú á dögum hljóta menn að fara varlega út í ættfræði hugmynda. En engum blöðum þarf um það að fletta, að rit Nietzsche hafa komið miklu róti á hugi manna, og fjölmargir rithöfundar, ljóðskáld, stjórnmálamenn og aðrir hugsuðir hafa gengið í smiðju hans.

Í lok 19. aldar fundu menn einkum í Nietzsche byltingarmann gegn hefðbundnum venjum millistéttarinnar, sem þá virðist hafa verið meira en nafnið tómt. Annars eru engin takinörk fyrir því hvað menn gátu fundið í ritum Nietzsche. Frakkinn Charles Andler gerir úr Nietzsche sósíalista. Landi Andlers, Daniel Halévy gerir hann kristinn, nánast nýjan Lúther. Nasistar og nýnasistar hafa notað hann og misnotað hann sem sinn heimspeking, og kommúnistar hafa fordæmt hann sem einn af fyrirrennurum nasismans. Sagnfræðingurinn Franz Mehring gerir hann heimspeking stórkapítalismans, og þannig mætti lengi telja. Það er vandséð hverju af þessu Nietzsche hefði orðið reiðastur. En það er eins og list hans að dulbúa hugsanir sínar í ýmis sundurleit gervi hafi borið góðan árangur.

Það er auðvelt að nefna fjölda hinna ágætustu manna, sem orðið hafa fyrir áhrifum frá Nietzsche: Theodore Dreiser, Andre Gide, Luigi Pirandello, Gabriel d'Annunzio, Oswald Spengler, Havelock Ellis, – og sumir vildu bæta Adólf Hitler við þennan lista.

George Bernard Shaw var einn hinna fyrstu aðdáenda Nietzsche í Bretlandi. Shaw kynntist ritum hans um 1894, og þótt hann meðtæki ekki allar kenningar Nietzsche, þá er skyldleiki þeirra mikill þegar Shaw ræðir um millistéttina, konuna og kristindóminn. Og í frægum bréfaskriftum Shaw við Tolstoy virðist stjarna Nietzsche honum helsta leiðarljósið.

Tónninn í skrifum Nietzsche er dómharður, einstrengingslegur og alvitur. Þetta varð hinn almenni tónn gáfna ljósa á 20. öldinni.

Og í flestu tilliti er Nietzsche fremur maður tuttugustu ald-

arinnar en hinnar nítjándu. Mörg vandamál hans eru fyrst og fremst vandamál þeirra tíma, vandamál sem alltaf eru samfara samfélagi í upplausn, fallandi hugsjónum, siðgæði sem hefur ekki lengur neitt ákveðið leiðarljós og trú á undanhaldi. Á minni tíð var Nietzsche enn lesinn, jafnvel með vaxandi áhuga, af fólki, sem hafði síminnkandi áhuga á fortíðinni.

Viðfangsefni Nietzsche er hvorki meira né minna en að kortleggja alla vestræna menningu þrívegis. Á fyrsta kortinu á að sýna hana eins og hún er (á síðari hluta 19. aldar). Hin tvö eiga að sýna tvær hugsanlegar leiðir, aðra sem liggur til hruns, hina sem liggur til ofurmennis. Það er eins og Nietzsche gefi vandamálunum nýjar víddir. Árásir hans eru margslungnar og koma úr mörgum áttum að sama marki. Óttalaus og róttækur stefnir hann að algeru endurmati allra hluta. Takmark hans er að láta manninn deyja til að lifa, – enn einu sinni.

William James

Á sveitasetri heimspekingsins í New Hampshire voru fjórtán dyr, sem opnuðust allar út á við, – út í náttúruna, til hinnar ytri veraldar, sem er enn í sköpun, til mannfólks sem einkenndist af lífsorku og rótleysi og æddi fram í iðuköstum nýrrar menningar, sem ekki hafði mótað sér ákveðinn farveg.

William James var spámaður þessarar kynslóðar. Hann reyndi að finna lífi hennar heimspekilegan grundvöll og stjörnu til að stýra eftir: — Nýtt umhverfi, nýjar aðstæður og ný viðhorf í lífi manna hefur nýtt andlegt gildi sem aðeins „viss blinda manneðlisins“ fær flesta til að sjást yfir. Hinn nýi heimur, Ameríka, krafðist þess vegna nýrrar heimspeki, og William James opnaði allar dyr og glugga fyrir grósku hinnar líðandi stundar. Hann skildi fátækt mannsandans gagnvart auðlegð lífsins og'sá að vísindi og þekking voru aðeins á byrjunarstigi. Manni hins nýja tíma tjóaði því ekki að einblína á grafir feðra sinna.

William James er af mörgum álitinn mestur heimspekinga í Vesturheimi. – Þeim mælist vel, sem fjöldinn skilur, og síðan Emerson leið höfðu Bandaríkjamenn ekki átt heimspeking, sem skildi skapgerð þeirra og talaði mál, sem þeir skildu. Heimspeki hans er í dag snar þáttur í lífsskoðun Ameríkumanna og mótar á ýmsan hátt afstöðu þeirra til andlegra og veraldlegra mála.

Persónuleikinn, hinn gamli ásteytingarsteinn ýmsra viturra manna, varð James uppspretta sannleikans, – hins eina sem til var að hans dómi. Hann trúði framar öllu öðru á gildi einstaklingsins og hinn skapandi mátt hans til að breyta veröldinni.

Maðurinn getur aldrei runnið saman við neina hópál þar sem hann glatar sérkennum sínum: „Trésmiður, sem ég þekkti, sagði eitt sinn við mig: – Það er lítill munur á mönnum, en þessi litli munur skiptir mjög miklu máli. – Þessi munur nær niður í innstu rót lífsins“. Maðurinn er, segir James, frjáls einstaklingur og honum er í sjálfsvald sett að umskapa og móta veröldina og líf sitt – á sína eigin ábyrgð.

William James er fæddur í New York-borg 11. janúar árið 1842. Afi hans, William eldri, fluttist vestur um haf frá Írlandi 1789. Hann varð einn af hinum fyrstu auðkýfingum hins nýja heims og jafnframt höfuðmáttarstólpi kalvinstrúarinnar. Sonur hans, Henry James eldri, lagði aftur á móti niður alla auðsöfnun og lifði eingöngu fyrir andann. – Ralph Barton Perry sem skrifað hefur fræga bók um William James lýsir þeirri arfleifð, sem hann hlaut frá afa sínum og föður. Eitthvað á þessa leið: – „Þegar ólgandi (eða írsk) lund, kalvínsk guðrækni og eirðarlaus atorka mótast af auði og áhyggjuleysi verður niðurstaðan staðföst þúrit-anatrú í innbyrðis baráttu við góðmennskuna og reikult tilfínningalíf mildað af siðfágun“. – Viðhorf föðurins mótuðust af sterkri einstaklingshyggju og trúarlegri dulhyggju. Hann boðaði einskonar frelsis-, jafnréttis- og bræðralagssósíalisma og komu þúsundaráríkis. Hann hélt fyrirlestra um heimspeki og þjóðfélagsvandamál og skrifaði bækur, sem fáir lásu.

William James yngri var alinn upp í andrúmslofti frelsis og umburðarlyndis á heimili þar sem nám, skilningur og þekking var inntak lífsins. Þegar börnin, Alice, William og Henry James yngri (sem varð einnig þekktur rithöfundur), byrjuðu að stálpast tók faðirinn sig upp með fjölskylduna og fluttist til Evrópu til þess að börnin gætu notið fræðslu sem gerði þau „ekki alveg jafn andlega þröngsýn og skólar í Ameríku“. – Á uppvaxtarárum Williams var fjölskyldan á stöðugu ferðalagi um Evrópu og Am-

eríku í leit að nýjum hugnyndum og fróðleik. Hún hafði viðdvöl til skiptis í New York, París, Genf, London, Boulogne og Bonn. Hvar sem hún kom kynntist faðirinn hinum frægustu mönnum: Emerson, Wilkinson og Carlyle, Longfellow, dr. Holmes og Charles Eliot. Þannig komst William James strax í æsku í kynni við framandi tungur og ólík sjónarmið. Fjölskyldunni var ekkert mannlegt óviðkomandi og áhugi sveinsins beindist einnig að vísindum, og gerði hann margvíslegar tilraunir með dýr, rafmagn og efnablöndur. Báðir yngri bræðurnir lásu kynstrin öll af bókum. Henry James yngri byrjaði þegar að semja skáldsögur og leikrit, en William lét sér nægja að halda ræður um Schopenhauer og Renan.

Þegar William James náði átján ára aldri, ákvað hann að gerast listamaður. Öll fjölskyldan tók sig þá upp og fór frá Bonn til Parísar og þaðan heim til New York til þess að læra að mála!

James byrjaði nám í hinum fræga skóla William Morris Hunt og teiknaði og málaði af kappi við hlið John La Farge sem einnig var að hefja listamannsferil sinn.

En áður en árið var liðið hjaðnaði áhugi James á listinni skyndilega og hann sneri sér að vísindunum. En þessi kynni hans af myndlist urðu þó ekki með öllu árangurslaus. Hún æfði auga hans fyrir hinu myndræna, og þess vegna talar heimspekingurinn William James oft í litum og myndum og skrifar blæbrigðaríkan og auðugan stíl. Það er heldur ekki ósennilegt að viðhorf listamannsins til veraldarinnar hafi átt nokkurn þátt í að móta þá heimspeki hans, að lífið og tilveran sé leir í hendi manns til mótunar, – litir sem menn bera að hvítum striga.

Haustið 1861 innritaðist James í Harvardháskóla og hóf nám sitt í efnafræði og náttúruvísindum. Sama ár braust borgarastyrjöldin út, og faðir hans, Henry James, fullur af eldmóði gegn þrælahaldi og kúgun, fór í stríðið með tveimur yngstu sonum

sínum. Hvorugur eldri bræðranna, William og Henry, gátu gegnt herþjónustu sakir sjúkleika.

William James kembdist ekki hærurnar yfir sýrum efnafræðinnar. Áhugi hans snerist brátt að náttúruvísindum og þá einkum kenningum Darwins, sem teknar voru að grafa um sig og skapa andrúmsloft hinnar grimmilegu viðureignar milli „trúar“ og „vísinda“ sem braust út undir lok aldarinnar. Samtímis þessu hóf hinn ungi námsmaður nám í læknisfræði, með hálfum huga þó og trúlítill á tæki hennar. Auk námsins las hann bækur um ólíkustu efni; jarðfræði, dýrafræði, uppruna tungumála, frönsku byltinguna, sanskrítarþókmenntir og eðli syndarinnar.

Ári síðar, 1865, kvaddi hann skólabekkinn og tók þátt í vísindaleiðangri til Brasilíu. Hann hreppti veður stór: – „Þú fúla haf, þér fordæmingar álar!“ Enginn hefur leyfi til að skrifa um „eðli hins illa eða hafa nokkra skoðun um það mál, nema sá sem hefur verið til sjós”.

Eftir árs útivist í Brasilíu hóf James aftur nám sitt í læknisfræði við Harvard. Ekki staðfestist hann þó að þessu sinni heldur, og sigldi næsta vetur til Þýskalands.

Næstu tvö árin dvaldist James í Berlín og Dresden. Hann hugðist halda áfram læknisnámi sínu, en sóttist það seint sakir sjúkleika. Hann þjáðist af taugaveiklun, augnveiki og svefnleysi. Hann varð þunglyndur með köflum og vonlítill um að geta nokkurn tíma orðið starfandi læknir. Það langa svartnætti sálarinnar sem nú seig yfir vitund hans rændi hann voninni og veitti honum þá andlegu eldskírn, sem vígði hann til heimspekinnar. Hann dró sig inn í skel sína og gaf sig að mestu að heimspékiritum og sálarfræði.

Þegar James kom aftur heim til Bandaríkjanna lauk hann prófi í læknisfræði, en fékkst aldrei við lækningar. Heilsu hans hrakaði og þunglyndi hans náði hámarki. Hann lagði árar í bát

og lét reka: Hvaða tök hafði manneskjan á lífi sínu? Hvað var hún annað en hjól, sem snerist um sjálft sig í ráðleysi, leikbrúða, sem stjórnaðist af ósýnilegum þráðum í hendi forlaganna? Ákvarðaðist ekki allt líf hennar af uppruna og umhverfi, og hvað var hinn frjálsi vilji mannsins til að vera sinnar eigin gæfu smíður annað en ímyndun ein?

En einmitt um þessar mundir barst James í hendur rit hins franska heimspekings Charles Renouviere um frjálsan vilja mannsins.— 30. apríl skrifar hann í dagbók sína: „Ég álit að í gær hafi reynslutími minn í lífinu náð hámarki. Ég lauk við að lesa fyrri hlutann af annarri ritgerð Renouviere og get ekki séð hvers vegna sú skoðun hans á frjálsum vilja „að hugsun sé viðhaldið vegna þess að ég kys að svo sé, þótt mér sé í sjálfsvald sett að ala í hennar stað aðrar hugsanir“, þurfi að vera röng. Ég ætla a. m. k. að trúa því — þar til næsta ár — að hún sé rétt. Fyrsta verk hins frjálsa vilja skal vera að trúa því að viljinn sé frjálss.“

Hvort sem James misstilur Renouvier eða ekki, þá fann hann í þessu lausnina á sínu eigin vandamáli og lækningu við sjúkdómi sínum. Og þessi nýja hugmynd verður uppistaðan í allri hans heimspeki: — Hugsun hefur alltaf ákveðinn tilgang og miðast því við ákveðna framkvæmd. Um eðli og gildi hugsunar er ekkert hægt að segja fyrr en vitað er til hvers hún leiðir. Gildi hugsunarinnar hlýtur því að ákvarðast af afleiðingum hennar; — hinu hagnýta gildi verksins sem af henni leiðir.

Árið 1872 var James ráðinn sem kennari við háskólann í Harvard. Fyrst í stað kenndi hann líffræði og heilsufræði og síðar sálarfræði.

Árið 1878 kvæntist William James og byrjaði að kenna heimspeki. Sama ár samdi hann við bókaútgefandann Henry Holt um að skrifa bók um sálarfræði í bókaflokknum „Amerísk vísindi“. Holt krafðist þess að handritið yrði tilbúið árið eftir en

James taldi sig þurfa tvö ár til að ljúka bókinni, og var um það samið. Að tólf árum liðnum var bókin tilbúin til prentunar. Á þessum árum ferðaðist James til Frakklands, Englands og Þýskalandis til að kynnst mönnum og kenningum í þessum fræðum í Evrópu. Hann eyddi einnig allmiklum tíma í rannsóknir á dulrænum fyrirbrigðum og miðilsstarfsemi, en komst ekki að neinni niðurstöðu í þeim efnum. Þau aðeins styrktu hann í trú hans á, að öruggast væri að treysta ekki um of „óbyggjandi“ vísindalegum kenningum, því að alltaf gætu nýir hlutir gerst sem kollvörpuðu gömlum „sannindum“.

Rit James um sálarfræðina, „The Principles of Psychology“, skipaði honum í röð hinna þekktustu sálfræðinga með James Ward og Carl Stumpf. Sá kafli bókarinnar sem fjallar um vanann varð einkum víðþekktur, en kjarni hans var: „Sá sem sáir verki uppsker venjuna. Sá sem sáir venjunni uppsker eðlið. Sá sem sáir eðlinu uppsker forlög sín“.

Þegar James hafði lokið þessari bók ákvað hann að „snúa sér að allheiminum“, eins og hann orðar það í bréfi til bróður síns, og gera heimspekinni sömu skil. En hraði mannlífsins í hinum nýja heimi gaf honum lítinn frið til kyrrlátra hugleiðinga um hin dýpri rök viðburðanna. Hann eignaðist um þessar mundir fimmta barn sitt, og til að sjá sér farborða skrifaði hann í blöðin um dægurmál og flutti fyrirlestra um það sem hann var beðinn.

Tíu árum seinna komu frá hans hendi tvær bækur: „Talk to Teachers“ og „Will to Believe“. Þessi rit voru samsafn úr greinum og ræðum sem hann flutti í erli daganna, en ekki „bókin“ um heimspekina sem vera skyldi heilsteypt lausn á lífsundrinu. Sama máli gegndi um næstu bók hans sem fjallaði um trúmálin, „The Varieties of Religious Experience“. Hún var ekki það sem honum lá þyngst á hjarta. Eftir að hún kom út er hann óánægður með

verk sitt og skrifar: „Nú langar mig til, ef ég get, að skrifa eitt-hvað alvarlegt, kerfisbundið og rökfræðilega geirneglt. Ég hef haldið nóg af þessum glundurslegu fyrirlestrum – fyrir almenn-ing“.

En hin rökfræðilega geirneglda bók um heimspekina var aldrei skrifuð, – aðeins drög að henni, sem gefin voru út undir nafninu „Pragmatism“ og „A Pluralistic Universe“. Brúin yfir heimsfljót-ið var byggð frá tveim andstæðum sporðum og náði aldrei sam-an; hið síðasta orð var aldrei sagt.

Vorið 1910 sigldi William James sína síðustu för til Englands til þess að vera þar hjá bróður sínum sjúkum. James var sjálfur farinn að heilsu þegar hann lagði upp í þessa för og vissi að hann átti skammt eftir ólifað. Þeir sneru heim saman, bræðurnir, og William James náði landi til að deyja. – Hann lést á sveitasetri sínu í New Hampshire, þar sem fjórtán dyr opnuðust út – til veruleikans og lífsins,

Í fyrstu bók sinni „The Principles of Psychology“ styðst William James á sama hátt og Herbert Spencer við þróunarkenningu Darwins til að útskýra uppruna og eðli mannlegra hugsana. Herbert Spencer áleit umhverfið hið skapandi afl, sem mótaði huga mannsins. Hann kenndi að nýjar hugmyndir yrðu því til vegna þróunar eða breytinga umhverfisins, sem breyttu um leið manns-huganum. Þessi kenning Spencers var aðeins hálfur sannleikur í augum James. – Getur breyting þá aðeins orðið á umhverfi? Hvers vegna getur breyting ekki einnig átt upptök sín í mann-inum sjálfum? James neitar ekki áhrifum umhverfisins eða því, að þróun þess veki nýjar hugsanir. En breytingar gerast þó ekki síður í huga mannsins, breytingar í líki nýrra hugmynda sem eiga upptök sín þar – og breyta jafnvel síðar umhverfinu. James leit á mannshugann sem smiðju tilverunnar þar sem nýjar hug-

myndir og nýtt líf er hamrað úr deiglu hins óskapaða. Þannig er hugurinn skapandi gerandi, en ekki þolandi sem mótask aðeins af umhverfi. Hann er tæki sem ekki aðeins kennir manninum að aðlagast umhverfinu, heldur einnig að umskapa heiminn – sér í hag.

Kjarninn í heimspeki James hefur verið nefndur „pragmatismi“. Hann er aðferð til að meta sannleiksgildi hugmynda, kenninga og hugsjóna: – „Til þess að hugsa fullkomlega skýrt um einhverja skoðun þurfum við aðeins að athuga hvaða hagnýt áhrif og afleiðingar hún hefur í för með sér, hverrar reynslu sé að vænta af henni og hvaða ráðstafanir við þurfum að gera hennar vegna. Hugmynd okkar um áhrif hennar er ekki skoðunin sjálf, ef hún á annað borð hefur nokkurt gildi“.

Hin nánú kynni James af vísindum kenndu honum, að öllum vísindalegum sannindum er sífellt verið að kollvarpa, breyta og endurbæta. Hann komst því að þeirri niðurstöðu að engin óhagganleg og endanleg sannindi væru til. Sannindi breytast sífellt í samræmi við reynslu nýrra kynslóða. Tilveran er ekki óumbreytanleg. Það er, áleit James, alltaf eitthvað nýtt að skapast í alheiminum alveg eins og í manninum sjálfum. James neitar öllum algildum sannindum, sem til séu óháð mannlegri reynslu. Maðurinn verður því að láta reynslu sína vera mælikvarðann á hvað sé sannleikur og telja það satt sem vel reynist.

Eins og fyrr segir álítur James, að hugmyndir manna séu tæki í lífsbaráttunni. Tilgangur þeirra er annað hvort að samlagast betur umhverfi sínu eða breyta því og umskapa einstaklingnum í hag. Í samræmi við þetta verður það mælikvarðinn á sannleiksgildi hugmyndar eða skoðunar, hvort hún nær því takmarki sínu að verða okkur til nytsemdar og fullnægja andlegum og líkamlegum þörfum. – „Sannar eru þær hugmyndir, sem samrýmast okkur, sem við getum staðfest og *gert að veruleika*“. Í sjálfu sér

er engin hugmynd rétt eða röng. Hugmynd verður rétt ef hún nær tilgangi sínum og leiðir til hagsældar. Hugmynd verður röng ef hún nær ekki tilgangi sínum og leiðir til ófarnaðar. Lífið er ekki til vegna hugmynda mannsins, heldur eru hugmyndir manna og þekking til vegna lífsins, sem tæki í lífsbaráttunni. Sannleikurinn, jafnt sannleikur hinnar heilbrigðu skynsemi og sannleikur vísindanna, verður því margvíslegri stundarfyrirbrigði skapaður af manninum sjálfum, og utan hans eru heldur engin algild sannindi til. Og þess vegna eins og Goethe segir einhvers staðar: – „Was fruchtbar ist allein ist wahr“. – Ekki verður þó Goethe yfirleitt sakaður um að leggja mælistiku markaðstorgsins á hin æðri sannindi.

Pragmatisminn, þessi nýi mælikvarði á hvað sé sannleikur, kann að vera hagkvæmur að vissu marki og hefur óneitanlega nokkuð til síns máls. Samt virðist hann einnig eiga sínar takmarkanir: – Á miðöldum t. d. var jörðin talin flöt, og sú var tíðin að enginn áleit hana hnöttótta. Ef sannleikur er ekki til óháður skoðunum manna var það heldur ekki sannleikur á 15. öld að jörðin sé hnöttótt. Að koma fram með þá kenningu að jörðin snerist stríddi á móti trúnni og kenningum kirkjunnar og ógnaði veldi hennar og áhrifum. Gerum ráð fyrir að kirkjan hafi verið burðarás siðmenningarinnar. (Hvort svo var eða ekki skiptir hér ekki máli.) Kenning vísindamannsins um að jörðin snerist stuðlaði þá að því að kippa fótunum undan siðmenningunni sem hefði í för með sér hinar verstu afleiðingar. Pragmatisminn heldur því fram að kenning sé rétt ef hún leiðir til hagsældar, röng ef hún leiðir til ófarnaðar. Í þessu vandamáli hefði því pragmatismi á 16. öld tekið afstöðu gegn sannleiksgildi þeirrar kenningar að jörðin snerist – og einnig gegn afstöðu hins sama pragmatisma á 19. öld hvað þessa kenningu snertir. Þannig getur samkvæmt þessum mælikvarða á hvað sé sannleikur hið sama bæði verið satt

og ósatt, jörðin bæði verið flöt og hnöttótt, snúist og staðið kyrr. Annað hvort eru dyr opnar eða lokaðar. Við hljótum að krefjast samræmis í hugsun hjá heimspekingi engu síður en hjá skóara eða trésmiði. Og það eru fleiri ljón á veginum: – Það gæti t. d. óneitanlega verið okkur mjög svo hagkvæmt undir vissum kringumstæðum, að $2 + 2$ væru 5 eða $1000 + 1$ væri 0. En jafnvel hinn harðsvíraðasti pragmatisti mundi tæplega treysta sér að halda slíku fram.

James er allt þetta ljóst, og þótt hann virðist summs staðar ákveðinn í að sigla fram hjá öllum „intellektualisma“ sér hann sér ekki alls staðar fært að komast af án hans, nema eiga það á hættu að kenningin verði glórulaus. Þess vegna bætir hann við: – „Sannleikur í vísindum er það sem fullnægir okkur best, einnig smekk okkar, en höfuðmælikvarðinn er þó alltaf sá að hann sé í samræmi við *fyrri sannindi og nýjar staðreyndir*“. – Hér verður James að viðurkenna sannindi og staðreyndir sem ekki eru nauðsynlega mældar á hinn pragmatíska kvarða. Og í því er fólgin viðurkenning fyrir takmörkunum pragmatismans til að ákveða hvað sé sannleikur. Við gætum þá e. t. v. fallist á aftur á móti, að pragmatisminn sé sannur svo langt sem hann nær.

Heimspeki James gæti virst heimspeki manns sem hefur lesið of mikið um ólík viðhorf í vísindum, sálfræði, heimspeki og trúmálum til þess að geta unnið úr öllu þessu samrænda lífsskoðun. Jafnframt kenningu sinni um hið pragmatíska eðli sannleikans og empíriskum tilhneigingum, boðar hann trú á æðri vitund í manninum og æðri veröld en þá, sem menn þekkja. „Mannleg vísindi“, skrifar James, „eru dropi í hafi fáfræðinnar. Ef til vill það eina sem við getum verið viss um, er að sá heimur sem við nú þekkjum, er brot af stærri heimi, en um eðli þess heims getum við ekkert sagt“. – Hvernig getur þá William James verið viss um að algild sannindi óháð reynslu manna séu ekki til? Hin

stundlegu sannindi sem heimspekingurinn uppgötvar í skynheimi mannsins virðast þá naumast réttlæta neinn dóm um eðli sannleikans. Ef algild sannindi væru til þyrfti að sjálfsgöðu fullkomna vitsmuni og fullkomna þekkingu til að skilja þau í heild sinni. Og þar sem menn hafa hvorugt, virðast allar fullyrðingar um þetta efni vafasamar.

James hafnar bæði efnishyggju og hughyggju. Veröldin er að hans hyggju ekki af einni rót runnin, heldur mörgum jafnupprunalegum. – Menn greina ósjálfrátt milli hins ytra og hins innra, milli hugsana og hluta og hugsa sér þetta tvennt sem andstæður. Heimspekingarnir byggðu á þessum grunni kenningar sínar um sál og líkama, anda og efni, skynjun og hið skynjaða, veruleika og blekkingu. Efnishyggjumenn og hughyggjumenn, sem voru samnála um hina rökfræðilegu nauðsyn þess að veröldin væri af einni rót, litu annað hvort á efnið sem anda eða andann sem efni. Hinir sem viðurkenndu hvort tveggja litu á vitundina sem sjálfstæðan upprunalegan grunn jafnraunverulegan efninu. – William James gerir hvorki efnið að anda né andann að efni og er einnig andvígur hinni hefðbundnu tvíhyggju. Vitundin, segir hann, á sér ekki sjálfstæða tilveru. Hún sprettur af starfsemi líffæranna og gerir lífverunni unnt að samlagast umhverfinu og uppfylla þær kröfur, sem það gerir til hennar. Hið upphaflega er hvorki efni né andi, heldur eitthvað sem hvoru tveggja greinist frá. Þetta eitthvað nefnir James „hreina reynslu“. Þessi óskilgreinda „hreina reynsla“ er undirstraumur lífsins, sem flytur með sér jafnt efniviðinn í væntanlegar hugsanir og hæfileikann til hugsunar. Í manninum greinist þessi straumur í tvær kvíslar, þekkjandann og hið þekkta. En hvert er þá eðli hinnar hreinu reynslu? Getur í raun og veru nokkur skynjað hana? – Engir, segir James, nema „nýfædd börn og menn í svefnrofum eða milli vita sökum drykkju, sjúkdóms eða barsníða“. – Þau

sannindi sem af þessum grunni spretta eru engin varanleg sannindi því að þau eru sífelldum breytingum undirorpin. Mælikvarðinn á þau verður því einnig frá þessu sjónarmiði hið nýtsama. Hlutverk heimspekinnar verður aðeins að fjalla um hluti sem hægt er að skilgreina á grundvelli reynslunnar, en ekki með rökfræðilegu ályktunum. Þetta telur heimspekingurinn Alfred North Whitehead (*Science and the Modern World*) byltingu í sögu heimspekinnar, þetta að neita tilveru vitundarinnar sem sjálfstæðrar einingar í anda Descartes (*cogito*) en skoða hana í þess stað sem svar við umhverfinu. – Allt þetta er að finna í ritum James, – en þar er líka að því er virðist að finna sjónarmið andstæð þessu. Fróðustu menn um heimspeki James telja sig ekki umkomna þess að skera úr um hver niðurstaða James hafi í raun og veru verið í þessu máli. Þeir telja ummæli hins enska heimspekings Whiteheads byggjast á alltof einhliða túlkun eða misskilningi. Sést það best á því, að James hafnar alls ekki háspekinni, notar sjálfur rökfræðilegar ályktanir og telur jafnvel líkur fyrir framhaldslífi, að sjálf sögðu vitundar óháðri líffærafarfsemi.

Hér vantar hina samræmdu niðurstöðu. Brúin er byggð frá tveimur andstæðum stólpum og nær ekki saman.

Rit sitt um trúmál nefnir William James „*The Will to Believe*“. Ekki var hann þó fullkomlega ánægður með þessa nafngift. Hún fól í sér að trúin byggist á óskhyggju manna um að Guð væri til og að þeir ættu eilíft líf fyrir höndum. Þannig földust efasemdir og vantrú í þessum titli, þótt það væri ekki tilgangur James. Síðar meir kvað hann nafn bókarinnar hafa átt að vera „*The Right to Believe*“, eða Rétturinn til að trúa.

James reynir hér að leiða til lykta þær deilur sem risu milli trúar og vísinda á miðri 19 öld. Vísindin höfðu kollvarpað mörgum kennisetningum kristinnar, og þeir sem virtu sannleikann

gátu ekki lengur trúað ýmsu sem stóð í Biblíunni. Á hinn bóginn gat – jafnvel þótt allar kennisetningar kirkjunnar reyndust hjóm – trúin sjálf legið dýpra í eðli mannsins en skynsemin og átt a. m. k. jafnan rétt. – Trúarleg reynsla segir James, er staðreynd í lífi margra manna og henni er ekki hægt að neita fremur en annarri reynslu manna. – „Ef þú spyrð hvað þessi reynsla sé, þá er hún eintal við hið ósýnilega, raddir og sýnir, bænheyrsla, hugarfarsbreyting, frelsun frá ótta og hjálp í neyð“. Kjarni hinnar trúarlegu reynslu er, að maðurinn telur sig skynja ósýnileg máttarvöld. James taldi ekki ólíklegt að menn gætu öðlast þessa reynslu með tilstyrk æðri vitundar, sem dulin kynni að vera að baki hugans. Trú James á hin ósýnilegu máttarvöld fékk hann, árið 1849 t. d., til að hneyksla alla stéttarbræður sína með því að beita sér gegn lagafrumvarpi um að banna andlegar lækningar.

En James notar einnig pragmatismann sem mælikvarða á gildi trúarlegra hugmynda. Samkvæmt honum verða þær trúarhugmyndir sannar sem uppfylla andlegar þarfir manna og leiða til góðs. Þótt trúarlegar hugmyndir verði ekki sannaðar vísindalega, þá notar James samt sem áður í raun og veru tvo mælikvarða á sannleiksgildi þeirra: Annars vegar andlega skynjun eða innri reynslu fyrir tilstyrk vitundar sem er æðri skynseminni. Hins vegar pragmatismann, til að skera úr um það hvaða trúarlegar hugmyndir eigi rétt á sér í lífi manna með tilliti til þess gildis sem þær hafa fyrir okkur: Þar sem skynsemi mannsins og staðreyndin þrýtur, verða tilfinningar, trú og innsæi að taka við. Sá sem afneitar hinni trúarlegu reynslu vegna þess að hún verður ekki sönnuð vísindalega hefur aðeins tekið hina neikvæðu afstöðu. Skoðanir hans eiga sér hvorki vísindalegan né vitrænan grundvöll fremur en skoðanir trúmannsins. Trúmaðurinn byggir lífsskoðun sína á tilfinningum og innri reynslu. Hann öðlast trú á lífið og bjartsýni sem leiðir til aukinnar lífshamingju. Sá

sem velur hina *neikvæðu trú*, að ekkert sé til nema það sem hann sér og þreifar á, eða vísindin telja sig sanna, finnur oft engan tilgang með lífinu og fyllist beiskju og bölsýni sem leiðir til ófarnaðar, – án þess þó, að þessi afstaða hans réttlætist á nokkurn hátt af viti, reynslu eða andlegri þörf.

James gat ekki að hætti vísindamanna um miðja 19. öld litið á veröldina sem andlausa vél sem gengi af sjálfu sér. Hann gat heldur ekki sætt sig við að himinn trúarinnar væri aðeins „skál á hvolfi“. Og síst af öllu gat hann sætt sig við að ekkert réttlæti væri til annað en valdið. En einmitt það var rökrétt niðurstaða manns sem hafnaði trúnni og því siðferði sem henni er samfara. Eftir því sem James hugsaði meira um rök lífsins fannst honum „erfiðara og erfiðara að komast framhjá þeirri kenningu að til væri Guð“. „Ég ætla að kalla hin æðri svið tilverunnar Guð. Menn og Guð eru samherjar, og með því að opna vitund sína fyrir áhrifum guðs nær maðurinn sínu hinsta takmarki“.

Áhrif William James á amerískan hugsunarhátt hafa orðið mikil og víðtæk. Trúin á frelsi og sköpunarmátt einstaklingsins örvaði framtak og framfarir. Hinir athafnasömustu og frjálslyndustu forsetar Bandaríkjanna, Theodore Roosevelt, Wilson og Franklin D. Roosevelt, voru allir undir áhrifum pragmatismans. Vera má að margir sem trúa fyrst og fremst á auðsöfnun og veraldargengi, telji sig hafa fundið þá réttu heimspeki í pragmatisminum, en James sjálfur lagðist þó gegn hvoru tveggja: „Óttinn við fátækt er hættulegasti siðferðisveikleiki menntamanna. Löngunin til að græða fé og óttinn við að missa það gerir menn blauða og veldur spillingu. Við fyrirlítum þann sem kýs fátæktina fremur en glata sál sinni. Ef hann gengur ekki braut auðsins köllum við hann duglausan og metnaðarlausan“. – Þegar á allt er litið var heimspeki Williams James drengileg tilraun heiðarlegs manns til að svara þörfum aldarinnar og sjá henni fyrir stjörnu til að stýra eftir.

Henri Bergson

I

Henri Bergson er einn af áhrifamestu heimspekingum Evrópu á fyrri hluta 20. aldar.

Bæði hann og William James komust að þeirri niðurstöðu að rökfræðileg hugsun og mannleg vísindi náí ekki til innsta kjarna lífsins og til dýpsta grundvallarveruleika.

William James lítur á skynsemina sem nauðsynlegt tæki í lífsbaráttunni, sem einskonar þróun viljans. Bergson er á sama máli en ætlar skynseminni þó sérstakt hlutverk. Hún er fullgildur dómari um hina dauðu, kerfisbundnu og vélrænu veröld; hið steinrunna yfirborð lífsins, sem storknað hefur í ákveðin form. En gagnvart lífsundrinu, hinni eilífu sköpun framvindunnar, einstaklingnum og sál mannsins er skynsemin algerlega hjálparvana. Henni er um megn að skilja hinn óendanlega margbreytileika lífsins og sköpunarinnar. Skynsemin heldur sér því við hið steinrunna og dauða, og gerir það að grundvelli og orsökum tilverunnar. Hið skapandi líf, sem henni er um megn að skilja, álítur hún óraunverulega blekkingu.

Það verður aldrei hægt að marka lífinu og vitundinni bás með vísindalegum formúlum eða rökfræðilegum útmælingum. Þeir sem það reyna fara villir vega og á mis við veruleika lífsins og hina sönnu innsýn inn í eðli þess. En einmitt slíkt innsæi er hin sanna heimspeki að dómi Bergsons.

Heimspekin á að byggjast jöfnum höndum á skynsemi manns-

ins og innsæi hans, því að aðeins þegar þetta tvennt fer saman tekst okkur að þekkja sannleikann.

Hinn skapandi andi er það, sem einkennir líf og tilveruna öðru fremur, og innsæið kemst miklu nær því að skynja þennan skapandi anda tilverunnar en skynsemin.

II

Blómaskeið positívistanna, einkum hinna rétttrúuðu, var á síðari hluta 19. aldar. Þeir boðuðu kappsamlega þá kenningu *Comtes* að bæði trúarbrögð og heimspeki væru áfangar í þróun sem heyrði fortíðinni til, þar sem vísindin hefðu komið í þeirra stað: Með því að nota hinar ströngu og nákvæmu aðferðir vísindanna, sögðu þessir menn, má ná sömu þekkingu bæði á sálarlífi mannsins og þjóðfélaginu og menn hafa nú á náttúrunni. Öll tilveran var í þeirra augum eins og hjól í vél, og með nógu nákvæmri þekkingu mátti segja fyrir um gang hennar. Vélin var þannig hinn mikli lykill að öllum þekkjanlegum leyndardómum tilverunnar. Allar lýsingar vísindanna voru miðaðar við hana. Þær voru einfaldar eins og samband öxuls og hjóls. Hjól tilverunnar grípa hvert inn í annað, og alheimurinn varð þannig að gangverki, líkamir manna, dýra og jurta að lifandi vél. Inn í þennan þrönga stakk reyndi skynsemistrúin að troða öllum fyrirbærum náttúrunnar, mannlífsins og þjóðfélagsins. Þessi afstaða sigraði hjá vísindamönnum meðal annars vegna þess, hvað hún var einföld og hagnýt, og í annan stað vegna þess árangurs, sem menn náðu með henni við að reikna út gang himintungla. – En þrátt fyrir það, hvað þessi lífsafstaða hefur verið útbreidd og almenn, er ekki hægt að sjá að hún leysi neinn heimspekilegan vanda. Til þess eru skýringar hennar of einhliða og einfaldar.

Það hlaut að koma að því, að mönnum fyndist þessi stakkur

fullþröngur. Bergson og franska hugsæisstefnan eru jafnan nefnd í sama orðinu. Samt voru aðrir á undan honum. Fyrst Maine de Biarn (1824), síðan Ravaisson, Lachelier og Boutroux. Bergson var ungur að árum þegar hann fyrst teflir fram dynamisma og frelsi gegn mekkanisma og nauðhyggju sem voru allsráðandi í háskólum og á rannsóknarstofnunum. Dynamismi viðurkennir að til séu bæði frjáls öfl og náttúrulögmál, mekkanismi viðurkennir hins vegar aðeins tilveru náttúrulögmála.

Bergson fæddist 12. október árið 1859 í hjarta Parísar, *Rue Lamartine á Montmartre*. Foreldrar hans voru auðugir pólskir gyðingar. Hann var sendur til Lycée Condorcet og vakti snemma á sér athygli fyrir fjölhæfar gáfur. Hann átti erfitt með að velja sér viðfangsefni vegna þess að áhugi hans beindist jafnt að stærðfræði, náttúruvísindum, bókmenntum og heimspeki. Loks sigraði heimspekin og hana stundaði hann við École Normale Supérieure 1878-1881. Það var þar sem hann kynntist brautryðjendum hugsæisstefnunnar frönsku, sem mótuðu síðan allt líf hans.

Að námi loknu varð Bergson kennari við menntaskólann í Clermond-Ferrand, fæðingarbæ Pascals. Og hér hóf hann feril sinn sem heimspekingur með fyrirlestri um spurninguna: „Hvers vegna hlæjum við?“ Þar kemur strax fram árás á, la mécanisation de la vie, það sjónarmið að líta á lífið sem vél.

Árið 1889 sendi Bergson frá sér tvær doktorsritgerðir, aðra um hugtakið „stað“ í heimspeki Aristótelesar. Hin nefndist „Les données immédiates de la conscience“ og fjallaði um tímann og frjálsan vilja. Sjö árum seinna birtist „Matière et mémoire,“ – „Efni og minni.“

Aldamótaárið 1900 varð Bergson prófessor í heimspeki við Collège de France og gegndi því starfi í tuttugu ár. Á þessum árum (1907) gaf hann út öndvegisverk sitt „L'Evolution créatrice“

– „Hin skapandi þróun“. William James segir um bókina: „Hún er dásemd í sögu heimspekinnar. Þar er svo margt, sem er algerlega nýtt, að samtíðarmenn þínir verða lengi að melta hana.“

Bergson var vinsæll fyrirlesari, sem hafði til að bera geysilega yfirgripsmikla þekkingu. Hann setti hugmyndir sínar fram á nýstárlegan og djarfan hátt á glæsilegu máli. Það mynduðust biðraðir við fyrirlestrarsali hans, og heimspeki hans varð á allra vörum. Bergson varð tíska og meira en það. Hann hefur líklega haft meiri áhrif en nokkur annar heimspekingur sinnar aldar. – En Parísarbúar skipta snögglega um tísku. Þeir hófu Bergson til skýjaþna, en nokkrum árum seinna varð nafn hans nánast skammaryrði í munni „nú tímalegra“ gáfna ljósa, einkum við Sorbonne. Hvorttveggja lét heimspekinginn ósnortinn. Bæði skjall og skammir létu honum sem suð flugna í eyrum. Hann lifði kyrrlátu lífi djúphyggjumanns, og vann í friði að hugðarefnum sínum. Síðasta rit hans, *Les deux sources de la morale et de la religion*, „Hinar tvær uppsprettur siðgæðis og trúar“, komu út þegar hann var 73 ára að aldri. Átta árum seinna ruddist þýski herinn inn í Parísarborg. Nasistarnir gerðu öllum gyðingum í borginni skylt að láta skrásetja sig, en Vichystjórnin bað hinum aldna heimspekingi griða. Bergson, sem nú var kominn á níræðisaldur, hafnaði þessum forréttindum og stóð með þjáningarbræðrum sínum í hinum löngu biðröðum fyrir utan hús réttvísinnar. En biðin eftir að vera færður sem sakamaður inn á skrár lögreglunnar varð honum of löng. Hann veiktist og lést skömmu síðar, einn göfugasti maður í sögu heimspekinnar.

III

Bergson glímir við spurninguna: „Hvernig getum við skilið eðli mannsins, stöðu hans og þýðingu í veröldinni?“ Hann ætlar

heimspekinni það hlutverk, að koma inn hjá mönnum skilningi á reynslu, sem ekki er beinlínis hægt að túlka í orðum. Hann grípur því oft til líkinga og notar myndríkt og lifandi mál.

Hann byggir heimspeki sína einkum á sálarfræði og líffræði og setur hana jafnan fram í andstæðum. Efni og andi; hið lifandi og hið vélræna og dauða; tími og rúm; frelsi og forlög; skynsemi og innsæi. Þessi tvíhyggja verður best skýrð í sambandi við hinar síðast töldu andstæður.

Bergson spyr: Hvernig hefur skynsemi orðið til? Skynsemin skapast af hreyfingunni. Það líf, sem valdi þróunarleið jurtarinnar, þarf ekki á verulegri hreyfingu að halda til að afla sér fæðu. Öðru máli gegnir um dýrið, sem þarf að lifa á öðrum lífverum. Til að ná fæðu þarf það að hreyfa sig úr stað. Og þessi hreyfing til að afla sér fæðu skapar smám saman tæki til að gera það hæfara til að bjarga sér. Tækin sem hreyfingin skapar eru skilningarvitin og skynsemin. Þannig er skynsemin tæki, sem lífsbaráttan smíðar í þeim ákveðna tilgangi að afla fæðu og varast hættur. Meinloka skynsemistrúarinnar er sú, að gera skynsemina að dómara um hið innsta rétta eðli tilverunnar. En einmitt vegna þess, að skynsemin, líkt og t. d. maginn, hefur orðið til sem tæki í lífsbaráttunni til framdráttar einstaklingnum, miðast öll gerð heinnar við þetta hlutverk. Hún er ekki til þess gerð að þekkja tilveruna utan þess þrönga hrings, sem markast af þörfum dýrs og manns.

Og einmitt vegna þess, að skynsemin er ekki til þess gerð raunverulega að þekkja heiminn, sér hún alla hluti sem afstæða þekkingu. Skynsemin breytir öllu lífi í efni og vélrænt samhengi. Hún breytir hinum andlega veruleika tímans í stærðfræðileg teikn. Hún sér frelsið sem efnislegt orsakasamhengi. Í stuttu máli sagt: Hún reynir að skýra lífið sem efni, tímann sem rúmmál, hugsunina sem heilastarfsemi: Hún skilur hið dauða, fastmótaða

og steinrunna. En hún skilur ekki lífið. Þess vegna reynir hún að útskýra hreyfingu sem marga kyrrstæða punkta og lífið sem mismunandi stig af dauðu ástandi. Skilningsleið skynseminnar er að sundurgreina hið dauða og kyrrstæða í ótal smábrot og raða síðan þessum brotum í kerfi. Hinn lifandi veruleiki rennur eins og sandur um greipar hennar. Hún getur með engu móti haldið honum í hendi sér. Vísindin ganga einnig hina vanabundnu og hagnýtu skilningsleið skynseminnar, og þau eru því háð sömu takmörkunum og hún. Vísindin eru þess vegna léleg heimild um hinn lifandi veruleika. En hver er þá niðurstaðan af þessum þankagangi? Verðum við þá að efast um allt? Er mannum ekki unnt að þekkja veruleikann? Bergson kemst ekki að sömu niðurstöðu og efasemdamaðurinn. Kant hefur rétt fyrir sér að því leyti, að skynsemin ein getur aldrei þekkt veruleikann. En, segir Bergson, maðurinn getur eigi að síður þekkt veröldina eins og hún er, – hann getur þekkt hana með innsæi sínu.

Bæði innsæi og skynsemi rísa þó af sama grunni, og hin fullkomna skynsemi hlýtur að komast að sömu niðurstöðu og innsæið og leysa vandamálin á sama hátt. Skynsemin er miklu þýðingarmeiri í veraldarstríði mannsins og hefur því þroskast meir en innsæið. En svið innsæisins er miklu víðtækara og rætur þess liggja dýpra. Innsæið þekkir í raun og veru tilveruna eins og hún er og þarf ekki að breyta henni í myndir og tákn eins og skynsemin. Innsæið starfar þannig, að vitundin umlykur með samhug það sem hún beinist að og verður eitt með því. Raunverulegur heimspekilegur skilningur næst því aðeins með innsæi, – og þó ekki án hjálpar skynseminnar. Þetta tvennt verður að vinna saman. Skynsemin einangrar; innsæið sameinar. Efni hefur tilhneigingu til að mynda einangrað kerfi. Þess vegna er samskonar tilhneiging vísindanna til að einangra og loka kerfum eðlileg. Höfuðeinkennum efnisins er einmitt þessi tilhneiging að ein-

angra eitthvert svið og gera það að lokuðu kerfi. En menn verða að hafa í huga að þetta er aðeins tilhneiging. Ekkert kerfi getur nokkurn tíma orðið fullkomlega einangrað; það getur aldrei orðið fullkomlega lokað. Það eru alltaf þræðir sem binda það einhverju öðru – raunar alheimi. Kerfið, sem virðist í fljótu bragði lokað, er viðvarandi aðeins vegna þess, að það er tengt alheimi.

Þessir þræðir tengja hið stærsta og hið smæsta, – og þess vegna lifir allt hinn mikla leyndardóm, tímann, *Núfljótið*, sem hríslast um alheim og lætur ekkert ósnortið. Það ber í sér alla fortíð, en framrás þess þýðir ævinlega eitthvað nýtt, sköpun einhvers, sem er algerlega nýtt.

IV

Núfljótið er óslitin framrás fortíðarinnar sem fellur út í framtíðina með sívaxandi þunga. Fortíðin er alltaf með okkur. Hver tilfinning og hver hugsun er fortíð, sem knýr á dyr vitundarinnar. – Hvað erum við eiginlega, ef ekki það, sem við höfum lifað? Margt konar sendiboðar minna okkur á, að við berum fortíðina með okkur. Jafnvel þeir sem gera sér þetta ekki ljóst finna þó óljóst fortíðina í nútíðinni. En fæstir gera sér grein fyrir mætti hennar.

Öll fortíð okkar, þar á meðal hin upphaflega tilhneiging sálarinnar, stendur að hverri einustu löngun okkar, hverjum ásetningi og hverri framkvæmd. Með því að athuga hvöt mannsins má þekkja fortíð hans, þótt menn geri sér sjaldnast grein fyrir þessu nema að litlu leyti. Hin lifandi fortíð er þannig einnig nútíð – og framtíð. Því hvað þýða orðin: „Ég er til?“ Fyrir skyni gædda veru er það að vera til sama og að breytast, að breytast er að þroskast, að þroskast er að halda áfram að skapa sjálfan sig endalaust. Þú breytist. Eitt ástand tekur við af öðru. Þér er heitt

eða kalt. Þú ert hryggur eða glaður. Þú starfar eða gerir ekki neitt. Þú skoðar hlutina í kringum þig eða hugsar um eitthvað annað. Þetta er líf þitt. Skynjun, tilfinningar, vilji og hugmyndir. – En þetta er allt á hreyfingu. Það er ekki til nein tilfinning, hugmynd eða löngun sem tekur ekki breytingu hverja einustu stund. Ef hugarástand hætti að breytast þýddi það að sjálf lífself-an væri hætt að streyma og hefði numið staðar.

En þú tekur ekki eftir þessari sífelldu breytingu eins og hún er. Þú skynjar hana aðeins þegar hún hreyfir þig eða beinir hug-anum í aðra átt. Vegna þess að þú tekur ekki eftir breytingunni fyrr en hún verður nægjanlega mikil, talar þú um nýtt ástand, sem hafði skyndilega myndast og býst sennilega við að þetta nýja ástand haldist síðan óbreytt. Ekkert ástand er einangrað. En menn einangra það í ímyndun sinni og skapa sér þannig mörg einangruð tímabil, sem þeir síðan reyna að tengja saman á jafn yfirborðslegan og ímyndaðan hátt. Líf okkar er að vísu fullt af ófyrirsjáanlegum atvikum. Þúsundir atburða gerast, sem virðast óháðir fortíðinni og ekki í neinu sambandi við það sem síðar ger-ist. Samt er lífið órofinn straumur. Og einmitt vegna þess að fortíðin lifir í okkur getur vitund okkar aldrei verið tvisvar í sama ástandi. Hvert andartak bætist eitthvað nýtt við það sem áður var, – og ekki aðeins eitthvað nýtt, heldur eitthvað sem ekki var hægt að sjá fyrir, Við tökum ekki eftir þessu nýja fyrr en seinna, vegna þess að ósjálfrátt og óhjákvæmilega merkjum við það með gömlu tákni. Þannig er Núfljótið. Það *er* ekki neitt, allt *verður*. Sálfræðingurinn reynir að skilja það, hirðir upp einn og einn ís-mola sem fljótið ber með sér, en hann hefur aldrei kannað sjálft fljótið og getur það ekki með neinni sálgreiningu. La durée, tím-inn, er andlegur veruleiki sem skynsemin ein er ekki hæf til að kanna.

Hvað er þá tíminn? „Í allri sögu heimspekinnar,“ segir Berg-

son, „hafa tími og rúm verið sett í sama flokk og fjallað um þetta tvennt sem skyld fyrirbæri. Orð sem nota átti um tíma voru sótt til rúmfræðinnar. Þegar spurt var um tíma var svarað með rúmfræðilegu hugtaki.“ Þetta er meginatriðið í hugsun Bergsons, að tíminn sé allt annars eðlis en rúmfræðilegur veruleiki. Tíminn er andlegt ástand, og andinn er reynsla og minni. Hann er virkur veruleiki sem hefur mótað hið óvirka efni. Lífandi verur verða ekki til fyrir samruna anda og efnis. Andinn einn er lífið, og lífinu er lyft í hásetið. Vitanlega er enginn tími til án efnis, þar sem efni er óhugsandi án hreyfingar. En Bergson leggur áherslu á, að enginn tími sé til án vitundar. Hann greinir milli efnislegs tíma og sálfræðilegs tíma. Hinn efnislegi tími, segir Bergson, er tíminn mældur með klukku. Hinn sálfræðilegi tími er reynslan. Með því að sökkva sér niður í djúp síns eigin eðlis skynjar maðurinn la durée, Núfljótið, með innsæi sínu og skilur að nokkru leyti að minnsta kosti raunveruleika tímans, þennan eilífa síbreytilega straum tilverunnar, „sem þó er ekki líkt neinu öðru sem streymir“. En þegar hér er komið fer orðið að misþyrma veruleikanum og Bergson verður að hætta annarra djúphyggjumanna að tala í líkingum til að reyna að vekja hugboð um hluti, sem orð ná ekki yfir. Tíminn sem verðandi er hinn andlegi veruleiki; að skilja la durée er að skilja manninn og þróun alls lífs, því að allar lífsheildir eru samantengdar – í Núfljótinu.

V

Hugtak Bergsons, „la durée,“ fær ekki sína sérstöku merkingu nema það sé tengt öðru hugtaki hans, „élan vital.“ Élan vital er hið skapandi líf, driffjöður framvindunnar. Það er eins og spennit fjöður sem skyndilega er látin laus. Hún þýtur upp og fram og hið skapandi líf ryður sér braut gegnum tregðu hins dauða efnis.

Það lagar sig fyrst eftir því, hörfar aðeins til að gera nýtt og kröftugra áhlaup, yfirstígur að lokum allar hindranir og umskapar loks efnið og umhverfið við sitt hæfi.

Þessi framrás lífsins gerist þannig, að lífið greinist sundur á ótal vegu. Hver grein glímir við efnið og tregðuna á sinn sérstaka hátt, leysir sömu þrautina á ótal vegu. Þróunarstig hverrar lífveru markast af því í hve ríkum mæli henni tekst að sigrast á efninu og losna úr viðjum þess.

„Élan vital“ þróast í manninum í tvær áttir. Önnur þróunarleiðin skapar skynsemina, sem reynir að ná tökum á efnislegum hlutum og sigrast á umhverfinu. Hin þróunarleiðin skapar tilfinningar, eðlishvöt og síðar innsæi. Það er þetta innsæi sem leit-ar víðtækari vitundar, þeirrar vitundar sem getur þekkt veröldina eins og hún raunverulega er. Og aukið frelsi er ævinlega samfara víðtækari vitund. Maðurinn er ekki fullkomlega frjáls fyrr en verk hans streyma frá öllum persónuleika hans. Maðurinn og verk hans verða þá í fullu samræmi. Innsæið eitt getur þó ekki fullkomnað manninn. Það verður að vera jafnvægi milli hinna tveggja sköpunarverka „élan vital“ í manninum. Náist ekki þetta jafnvægi milli skynsemi og innsæis verður maðurinn einhliða.

En hvernig getum við sannað að nokkurt innsæi sé til? – Þetta er dæmigerð spurning skynseminnar. Það er ekki til neinn nákvæmur mælikvarði á andlegt ástand. Tilfinning er aldrei hin sama hjá tveim, aldrei hin sama hjá einum tvisvar. Á andlegt ástand er ekki hægt að bregða málbandi og það verður ekki sýnt í tölum. En það er eðli skynseminnar að segja að ekkert sé sannað nema það sé á einhvern hátt mælt eða vegið.

VI

Tilgangur mannsins er víðtækari vitund og frelsi úr viðjum efnisins. Maðurinn öðlast þetta tvennt með því að skapa. Sköpunin er því leyndardómur hamingjunnar og móðir gleðinnar. Sigurfögnuður lífsins er alls staðar fólgin í sigri andans yfir mótstöðu efnisins, og fullnaðarsigur hans er lokatakmarkið.

Við þetta á maðurinn að miða líf sitt. En maðurinn er einnig félagsvera og stjórnast því af tvenns konar siðferði, hinu lokaða og hinu opna. Hið fyrrnefnda siðferði kemur frá samfélagi og umhverfi, hið síðarnefnda úr djúpum sálarinnar. Hið lokaða siðalögmál eru lagabálkar, boðorð og bönn. Það er sprottið upp af vissri nauðsyn, en sú hættu er alltaf fyrir hendi að slíkum lögmálum sé þröngvað upp á einstaklinginn og siðferði hans verði vélrænt – dauðar reglur. Hið opna siðalögmál er hins vegar hið innra líf mannsins og hið sanna leiðarljós hans. Það birtist í lífi manna sem hugsjónir og köllun, rödd, sem talar til hans, þegar sálin opnar sig.

Bergson nefnir Fjallræðuna sem besta dæmið um hið opna siða-lögmál. Kristur segir aldrei „Þú skalt“, sem er boðorð hins lokaða siðalögmáls samfélagsins. Hann brýst einnig út fyrir takmörk hinna föstu steinrunnu boðorða, sem eru einkenni staðnaðrar trúar. „Þér hafið heyrt sagt... En ég segi yður“. Allt starf hans er að leiða menn frá hinu lokaða siðalögmáli til hins opna, þar sem siðgæðið er ekki utanaðkomandi þvingun, heldur innri hvöt. Hið opna siðalögmál í brjósti mannsins er það sem mestu máli skiptir, því að það er leiðarljósið til herra lífs. Það á að meta manninn meira eftir hugsjón hans en afrekum. Afrekin gerir tíminn oftast fljótlega að engu, en köllun mannsins og hugsjón hans lýsa langt inn í framtíðina. – Bergson skýrir trú á sama hátt og siðgæði. Trúarbrögðin koma utan að, frá kennisetningum, en trúin á upptök sín í hjarta mannsins. Djúphyggja eða dulhyggja

er æðsta mynd trúarinnar. Kristin dulhyggja er hin fullkomna dulhyggja. Styrkur hennar liggur í því, að hún sameinar best innri trúarlega reynslu mannsins, köllun hans og skapandi jákvætt starf út á við. Guð er yfirskilvitlegur veruleiki, sem maðurinn getur þó komist í snertingu við með innsæi sínu. Hann er lífið, hið skapandi starf, frelsi. Í honum eiga bæði la durée og élan vital upptök sín.

VIII

„Ekkert heimspekilegt vandamál verður það sama eftir Bergson.“ Það var John Davvey sem viðhafði þessi ummæli árið 1912. En síðar hefur heimspeki Bergsons orðið að þola harða gagnrýni. Harðast hafa þær kenningar hans orðið úti, sem byggjast á svikum grunni vísindanna. Bergson notar oft nýjustu niðurstöður tilraunavísinda, en reynslan er jafnan sú, að þær breytast fljótt aftur. Bergson er gagnrýndur fyrir að tala um allsherjaranda lífsins. Líf, segja gagnrýnendur hans, finnst aðeins í einstaklingum. Sumir gera lítið úr kenningum hans um vísdom innsæis, og aðrir telja að nútíma sálarfræði hafi eyðilagt grundvöll rits hans „Efnis og minnis“ með því að afsanna þá kenningu hans að „hreint minni“ sé ekki geymt í heilasellunum. En Bergson telur taugakerfið aðeins yfirborð vitundarinnar. Hún á sér að hans dómi breiðari grundvöll. Og hvað sannar það um eðli vitundarinnar, að hún er háð heila og taugakerfi? „Þó að hattur hangi á snaga, þýðir það ekki að tilvera hattsins byggist á snaganum, og snaginn segir ekki heldur neitt um eðli hattsins.“

Þeir menn, sem endilega vilja gera Bergson eins og alla aðra að safngrip og koma honum á rétta hillu í safni sínu, eru honum gramir fyrir þá sök að endanlegar niðurstöður hans eru ekki fyllilega ljósar og það er ekki alltaf gott að vita hvar hann stend-

ur. Þeir segja að hann sé með Janusarandlit og horfi samtímis í tvær áttir. Annars vegar ber hann öll einkenni dulhyggjumanns, hins vegar byggir hann öll þrjú öndvegisrit sín á vísindalegum tilgátum eða tilraunavísindum; þau hvíla öll á sálfræðilegum og líffræðilegum grunni. Gagnrýnendur hans krefjast þess að dulhyggja sé stranglega greind frá allri rannsókni á hlutveruleika. Í raun og veru er þetta ekki veigamikil gagnrýni, öllu fremur trúboð, þar sem gagnrýnandinn vill skipta á einni trú fyrir aðra.

Hvert er þá gildi Bergsons? Sumir fullyrða, að hann sé aðeins safngripur og hafi ekki annað gildi fyrir nútímafólk. En í hverju birtast þá þessir yfirburðir í lífsskoðun „nútímafólks“? – Í kjölfar efnislegrar nauðhyggju fylgdi félagsleg nauðhyggja og loks sálfræðileg nauðhyggja. Maðurinn varð sífellt háðari kerfum sínum og dáleiddur af „lögmálum“ sem hann gerði að nýjum trúarbrögðum. Þessum fjötrum er hinn dæmigerði „nútímamaður“ á síðari hluta 20. aldar bundinn.

Heimspeki Bergsons hefur ekki leyst hann, en hún hefur að minnsta kosti fengið hann til að líta upp og gefið honum hugboð um annan og stærri heim. Bergson hefur sýnt fram á, að lífið sé óendanlega stærra en mannleg vísindi og að það rúmist ekki í stakki skynseminnar. Hann hefur gert tilraun til að frelsa hið skapandi afl mannsins undan fargi nauðhyggju og efnishyggju, og hann hefur mótmælt kröftuglega sjónarmiðum manna sem hafa skynsemi – og ekkert annað. Og því verður aldrei neitað að kenningar hans hafa haft mikil áhrif, ekki aðeins á heimspeki, heldur einnig á trúarhugmyndir og bókmenntir. Rit hans urðu efniviður fyrir evrópskan existentialisma og áhrif hans má sjá hjá mönnum eins og Sartre, Heidegger, Max Scheler eða Gabriel Marcel. Enn þýðingarmeira er þó, að Whitehead og fylgjendur hans hafa haldið áfram að þróa hugmyndir Bergsons um hina skapandi framvindu. Bergson á enn erindi til okkar. Hin miklu

heimspekilegu vandamál mannsins eru aldrei útrædd – og verða því ekki úrelt. Þau birtast ævinlega á ný; heimspekingar og forðæmd sjónarmið rísa á ný úr ösku tímans. Og nákvæm endurskoðun sýnir þá oft, að þessir menn voru ranglega dæmdir. Henri Bergson er ekki safngripur. Hann heyrir til hinni lifandi fortíð, og hún er þrátt fyrir allt kjarninn í andlegu lífi nútímamannsins á 21. öld.

Existentialismi

Hvað er existentialismi? Það er rétt að taka það strax fram, að það er ekki til neitt hugmyndakerfi sem allir existentialistar aðhyllast. Jean-Paul Sartre segir: „Orðið existentialismi er farið að nota um svo marga hluti að það hefur ekki lengur neina merkingu.“ Það eykur enn erfiðleikana að skilgreina þessa stefnu að höfundar hennar neita því að hægt sé að setja raunveruleikann í fastmótað kerfi. Slík kerfi, segja þeir, eru ekki í samræmi við reynslu okkar. Eigi að síður hafa existentialistar reynt að samræma hugsanir sínar svo að heimspeki þeirra verður með allskýrum einkennum sem skilja hana frá öðrum stefnum. Þrátt fyrir allt verður hún því að vissu marki kerfisbundin. Kierkegaard, Sartre og Heidegger hafa ólíkar skoðanir. En það sem þeim er sameiginlegt gerir þá að existentialistum. Þeir sneiða hjá mörgum eldri vandamálum heimspekinnar eða innleiða önnur ný: Hvert er frelsi mannsins? Hvernig á hann að velja og hafna? Hvernig á hann að bregðast við þeirri ábyrgð sem fylgir því að vera smiður gæfu sinnar og örlaga? Hvernig stendur á sektartilfinningunni? Hverjar eru takmarkanir mannsins? Hvað gerir hann einangraðan? Hver er rót óttans? Hvað á að segja um angist og dauða? Allt eru þetta vandamál mannsins. Höfuðeinkenni existentialista er að hugsun þeirra beinist fyrst að manninum og síðan að náttúrunni. Þetta eru hin sameiginlegu einkenni þeirra. Hugsun þeirra beinist fremur að hinu hugræna en hinu hlutlæga. Með hinu hugræna er átt við alla reynslu mannsins. Maðurinn gerir meira en að hugsa. Hann er vilji sem framkvæmir og

hann er líka miðstöð tilfinninga. Maðurinn sjálfur, eins og hann hugsar, framkvæmir og finnur til, er kjarninn í þessari heimspeki.

Existentialistar byggja hugmyndir sínar á tveimur þýskum orðum: existenz og dasein. Dasein þýðir blátt áfram: það sem er þarna; það sem er til. Existenz er flóknara hugtak. Það felur í sér alla veru, líka hið ókomna; það sem getur orðið; framtíð sem þegar er til með vissum hætti í nútímanum. Í Hjá Kierkegaard tákna orðið hinn guðlega neista í manninum sem skapar honum framtíð. Annars geta existentialistar ekki komið sér saman um hvað þetta lykilorð þeirra þýðir. Það er þó algengast að þeir gefi því merkinguna *mannleg tilvera*.

Tilvera mannsins, – er hún ekki fyrst og fremst maðurinn sjálfur? Hvað er maðurinn? Sartre segir: „Við höldum því fram, að maðurinn hafi fyrst af öllu verið til. Hann berst sinni baráttu og nær miklum þroska, – skilgreinir sjálfan sig síðar. Ef maðurinn, eins og existentialistinn sér hann, er ekki skilgreinanlegur, þá er það vegna þess, að í upphafi er hann ekki neitt. . . Seinna verður hann sinn eigin smiður“. Samkvæmt þessu er ekki hægt að ákveða eðli eða kjarna mannsins og byggja síðan á þeim hugmyndum. Það er þessi fjarvera kjarnans sem veldur því, að erfitt er að líta á existentialismann sem ákveðið heimspekerfi.

Tilfinningalíf mannsins, sem eldri heimspekingar fela oftast sálfræðingum og skáldum að fjalla um, er stór þáttur í heimspeki existentialista og sennilega sá þýðingarmesti. Rannsókn þeirra á angist, leiðindum og kvöl mannsins tengist hugmynd þeirra um að maðurinn sé einn í tilverunni. Vegna þess að hann stendur einn án æðri forsjónar, verður hann sjálfur að taka ákvarðanir og bera ábyrgð á vali sínu. Hann verður að standa frammi fyrir veröldinni. Hann er ekki aðeins hluti af henni,

hann verður að berjast við hana. Afleiðingin er oft vonbrigði og einangrun. Og að lokum bíður maðurinn ósigur í dauðanum. Svartsýni er því einkenni margra existentialista. Þetta á ekki við um alla existentialista fremur en annað. Sumir varðveita von sína og trú. Eins og fyrr segir, einkennist þessi hópur hugsuða af lífsstíl og vali viðfangsefna. Innbyrðis greinir existentialista á um flest. Jafnvel um það hvort þeir séu existentialistar. Enginn getur rætt um þessa stefnu án þess að minnst t. d. á Heidegger, Jasper og Marcel. Samt hafa allir þessir hugsuðir neitað þessum stimpli sem á þá er settur. Og þeir eru ekki þeir einu. Sartre telur orðið nánast merkingarlaust, og Roger L. Shinnu bætir við: „Næstum hver einasti existentialisti með nokkra sjálfsvirðingu neitar að kalla sig existentialista!“ Sumir existentialistar eru guðleysingar eins og Sartre og Camus; aðrir játa kristna trú eins og Kierkegaard, Unamuno, Marcel og Dostojevsky. Karl Jaspers og Martin Heidegger trúa báðir á æðri forsjón, þótt þeir séu ekki kristnir í venjulegri merkingu orðsins. Martin Buber tekur mið af gyðingdómi. Existentialistar eru jafn sundurleitir í stjórnmálaskoðunum. Þeir hafa fylgt marxisma, nasisma og öllu þar á milli.

Existentialisminn hefur af mörgum verið nefndur svartsýnisstefna: – Maðurinn stendur einn, án guðs og án vonar. Hugsuðir þessarar lífsstefnu hafa einnig verið sakaðir um neikvæða afstöðu til nútímalífs og sagt að þeir komi ekki auga á þau fyrirheit sem felast í vísindaafrekum okkar tíma. Þá er sagt að þeir séu á móti tækni, líti þjóðfélagslegar framfarir smáum augum og hafi ótrú á lýðræði. Með því að leggja aðaláherslu á gildi einstaklingsins gefi þeir hugmyndinni um ofurmennið byr undir vængi: Maðurinn sigrar sem einstaklingur, ekki sem hópur. Slík afstaða geti leitt til þess, að gildi fjöldans sé vanmetið. Bölsýni og neikvæð afstaða til tæknilegrar og félagslegrar þróunar veldur vissri uppgjöf. Mennt fara að flýja þær skyldur og þær síauknu byrðar sem

hröð framvinda leggur þeim á herðar. Menn vilja flýja frá tækninni og hinu flókna samfélagi til einfaldara lífs og jafnvel taka aftur upp frumstæða lifnaðarhætti.

Allt er þetta rétt að vissu marki. Hinu má ekki gleyma, að bjartsýn strútfuglapólitík er ekki alltaf sjálfsögð dyggð.

Existentialistar hafa oft verið sakaðir um að gera lítið úr rökhyggju og skynsemi. – Og menn spyrja. Eiga þeir menn sem það gera rétt á að kallast heimspekingar? Þegar Pýþagóras fann upp orðið fílósóf, notaði hann það um þá menn sem voru áhorfendur að því sem fram fór og reyndu að skilja það og skilgreina. Sannleiksástin var einkenni þeirra, hlutverk þeirra var að sjá hið sanna og skilja rétt. Nú þarf heimspekingur ekki lengur að vera aðeins áhorfandi, hann þarf ekki lengur að vera hlutlaus. Hann þarf ekki lengur að einskorða sig við skynsemina. Enn stendur þó óhaggað, að heimspekingi er ætlað að leita hins sanna og virða rökhyggju og skynsemi. Það er að sjálfsögðu hætta á ferðum þegar menn láta stjórnast af blindum hvötum fremur en skynsemi. Það er auðvelt fyrir lýðskrumara að reka fólk eins og sauðkindur með því að skírskota til tilfinninga. Þegar blindar hvatir koma í stað skynsemi og skilnings, skapa þær ekki aðeins meinlausa trúða, heldur líka grimma stjórnendur. Það er áhætta að hossa þversögnum og mótsögnum en hafna skynseminni. Existentialistar sem leggja áherslu á að menn séu virkir þátttakendur og baráttumenn, ekki hlutlausir áhorfendur, hljóta að eiga það á hættu að baráttan fari að skipta meira máli en sannleikurinn. Það væri ekki nema mannlegt.

Því fer fjarri að allir existentialistar verði með réttu sakaðir um þessi sjónarmið. Bestu hugsuðir þessarar lífsstefnu hafa aldrei neitað gildi skynseminnar og mannlegrar rökhyggju. Þeir hafa aðeins bent á, að lífsreynsla manna sé miklu viðtækari en þröng rökhyggja. Gildi existentialismans er ekki fólgið í árásum á rök-

hyggjuna eða dálæti á því fjarstæðukennda. Gildi hans er fólgið í því að víkka svið mannlegrar reynslu. En það hefur kennt öðrum hugsuðum að hætta að einskorða kerfi sín við hið steinrunna og við kyrrstæða hluti. Lífið er víðtækara, og alla reynslu verður að virða, ekki síður þá sem erfitt er að túlka í stærðfræði og rökfræði. Niðurstaðan gæti því alveg eins orðið sú, að existentialisminn hefði stækkað svið rökhyggjunnar, en ekki hafnað henni.

Algeng mótbára gegn existentialisma er sú staðhæfing að hann grafi undan almennt viðurkenndu siðgæði. Sumir segja að þessi lífsstefna leiði til siðleysis. Aðrir ganga lengra og segja að existentialistar séu með öllu siðblindir. Þetta eru auðvitað alhæfingar, en þessa ákæru verður samt að skoða nánar. – Hvernig vita menn hvað er rétt og röng breytni? Menn verða að spyrja samvisku sína. En hvað er samviska? Er hún lögin? Er hún skráð og óskráð lög siðmenningarinnar eins og hún er á hverjum tíma? Er hún veruleiki í brjósti þínu? Hafa sumir samvisku og aðrir ekki? Eða er hún til í öllum, dulvituð í sumum, en meðvituð í öðrum? Margir existentialistar virðast aðeins viðurkenna samvisku einstaklingsins. Heidegger ræðst á „samvisku múgsins“, sem er ekki annað en safn af viðteknum venjum. Hann hvetur menn til að leita í eigin brjósti að rödd hinnar sönnu samvisku. Þá rödd er ekki að heyra í ræðu múglífsskvaldrarans á torginu. Hún opinberast þér í hljóðri einveru. Og þessi rödd getur stundum knúið manninn til að gera annað en fjöldinn telur rétt.

Hjá Sören Kierkegaard kemur fram sams konar klofningur. Menn verða að velja milli eigin samvisku og „siðfræði múgsins“. Kierkegaard fjölyrðir um þetta val sitt í sambandi við Reginu Olsen. Kierkegaard er trúlofaður Reginu og hefur heitið að kvænast henni. Að brjóta slíkt heit var meiri háttar hneyksli á þeirri tíð. Kierkegaard telur sig staddan í svipuðum vanda og Abraham forðum þegar honum var skipað að fórna syni sínum.

Maðurverður að gera skyldu sína, en hver er þá skylda mannsins? Kierkegaard svíkur hjúskaparheit sitt, væntanlega til að fylgja köllun sinni. Er ekki köllun hans rödd guðs og samviskan í brjósti hans? Er það ekki skylda hans að hlýða henni?

Nietzsche talar af opinskárri fyrirlitningu um „samvisku múgsins“: – Það verður að hefja manninn upp á hærra stig. Það er aðeins samviska „ofurmennisins“ sem er hin sanna samviska.

Afstaða existentialista til hefðbundinnar siðfræði getur vafalaust haft ýmsar hættur í för með sér – og hvenær hefur maðurinn ekki verið hættulegur sjálfum sér? Viðhald og breyting er hvorutveggja jafnnauðsynlegt. Í náttúrunni virðast tímabil endurtekninga og viðhalds vera mjög löng, en breytingar fáar og góðar. Þar er næstum takmarkalaus íhaldssemi forsenda góðrar byltingar. En auðvitað veit maðurinn allt betur en „blind“ náttúran. Hjá manninum gerast nú breytingar æ tíðari og „róttækari“. Auðvitað eru breytingar nauðsynlegar. Auðvitað verður maðurinn að taka áhættu. Ef sú áhætta, að rísa gegn ríkjandi siðum og ástandi, væri aldrei tekin, stæði maðurinn alltaf í stað. En hættan er fólgin í því, að þessi áhætta sé tekin of oft, af röngum mönnum á skökkum tíma. Slíkar breytingar leiða auðveldlega til upplausnar og hruns, jafnvel sjálfseyðingar. Sennilega er ekki til betra leiðarljós en hrein samviska í brjósti góðs manns. Á þá skoðun er auðvelt að fallast. En einnig hér er hætta á ferðun. Hún er fólgin í því, að samviska allra er ekki eins hrein og þeir halda. Eins og dæmin sanna liggja hér leiðir í tvær áttir. Annars vegar eru þeir sem breyta siðgæðinu og hefja það á hærra stig með uppreisn sinni. Hins vegar þeir sem fremja ill verk vegna hvata sem þeir nefna innri samvisku, jafnvel rödd guðs.

Loks hefur existentialisminn oft verið gagnrýndur fyrir þrönghyggju og einföldun. Margir hugsuðir þessarar stefnu eru sakaðir um að hafa lítinn áhuga á viðfangsefnum raunvísindanna, og

sagt er að þeir gefi of litlar skýringar á veröldinni í kringum okkur: – Maðurinn sjálfur er eitt og allt. Hann er notaður sem mælikvarði á alla hluti og allar skýringar eru mótaðar í hans mynd. Allt sem ekki snertir manninn er sagt að falli út úr heimsmynd þeirra. Við þetta bætist svo ásökun um sjálfsdýrkun. Menn hafa sagt um Kierkegaard, að hann hafi naumast hugsað um neitt annað en sjálfan sig. Svipuð ummæli hafa verið látin falla um Sartre. Að vissu marki eiga þessar ásakanir við rök að styðjast, þótt leggja verði áherslu á að alhæfingar standast ekki þegar um jafn sundurleita og yfirgripsmikla lífsstefnu er að ræða og existentialismann. Sá heimspekingur sem ákveðnast mundi neita þessari ásökun er Heidegger. Hann tekur skýrt fram, að heimsmynd sín byggist ekki á manninum. En jafnvel hann hefur verið sakaður um áhugaleysi á náttúruvísindum og fræðum sem ekki snerta sérheim mannsins. Þessi ásökun í garð Heideggers og annarra existentialista er mjög vafasöm. En lítum fyrst á hvað þessi ásökun felur í sér: Ef maðurinn hættir að hafa áhuga á öðru en sérheimi sínum, hefur það tvenns konar hættu í för með sér.

Hin fyrri er, að allt gildismat hans verði einhæft og heimsmyndin takmarkaðri en hún þyrfti að vera. Augljóst er að hver sérstök vitund skapar sinn sérstaka heim. Heimar ígulkers, fisks, fugls og manns eru fjórir mjög ólíkir heimar. Landamerki þessara heima eru hugsun eða vitund hverrar veru. Enginn þessara heima er stærri en vitund þess sem þá skynja. Maðurinn á að leitast við að víkka vitund sína og stækka á þann hátt heim sinn. Hann á ekki að setta sig við að vera það sem hann er. Hann á að reyna að verða það sem hann getur orðið.

En hin síðari hætta er meiri. Hún er sú, að maðurinn snúist gegn sjálfum sér. Það gerist með því móti, að maðurinn fer að líta á sjálfan sig sem herra allrar sköpunar. Hann fer að halda að heimurinn sé handa honum einum til að ráðskast með. Um-

hverfið þarf að „sigrá“ og breyta því eftir „þörfum“ mannsins. Þessi ranga heimsskoðun leiðir til rangrar breytni, verka sem raska jafnvægi náttúrunnar. Að „sigrá“ og „nýta“ heiminn hefur í för með sér ný vandamál. Maðurinn spillir umhverfi sínu í stað þess að bæta það. Hann talar um ást sína á ættjörðinni og segist vilja helga henni líf sitt, en hann eittrar samt umhverfi sitt og fer að lifa í menguðum heimi. Þannig rís maðurinn að lokum gegn sjálfum sér vegna sérhyggju sinnar.

Hefur existentialisminn orðið til að ýta undir þessa þróun? Segja má að sú heimspeki sem lítur á manninn sem nafla alverunnar renni einhverjum stoðum undir sérhyggju hans. Spurningunni verður samt að svara neitandi. Gagnrýni existentialista á nútímalíf, tækniþróun, „velferðarríki“ og „hagvöxt“ hefur ekki aukið sérhyggju mannsins. Hún hefur þvert á móti stuðlað að umhverfisvernd og fengið menn til að sjá betur hvar þeir eru á vegi staddir.

Sören Kierkegaard

Sören Kierkegaard er í vitund flestra manna viðkvæmur og þunglyndislegur einfari. En svo hugleikinn hefur þessi danski hugsuður verið mönnum, að hann er nú orðinn fastur í sessi í sögunni sem fyrsti existentialistinn sem nær verulegri frægð.

Kierkegaard hlaut strangt trúarlegt uppeldi, og faðir hans, Mikael Kierkegaard, kenndi honum grísku og latínu og innrætti honum lífsafstöðu heittrúarmanns.

Í háskólanum í Kaupmannahöfn las hann Hegel, en fann hvorki í honum né lútherskum rétttrúnaði „hugsjón til að lifa og deyja fyrir“. Stundum eiga menn þeim mest að þakka sem þeir gagnrýna ákafast. Hegel er helsti skotspónn Kirkegaards. Samt lærir hann málið af Hegel og notar hugtök hans. Einkum ræðst hann á Hegel fyrir það að raða hugmyndum sínum í kerfi. En má þá ekki finna slík kerfi hjá Kierkegaard? Hermann Diem segir: „Ef Kierkegaard hefði lifað öld seinna, það er að segja á okkar dögum, þegar orðið kerfi er notað í miklu lausari merkingu, þá hefði hann getað teft fram heimspekikerfi existentialismans gegn heimspekikerfi Hegels.“

Kierkegaard sneri baki við heimspeki Hegels og rétttrúnaði. Hann reyndi að sigrast á þunglyndi sínu með því að fara að lifa í vellystingum og leita veraldlegrar gleði. Afleiðingin varð sektarvitund og örvænting. „Syndin er verri en þjáningin“, skrifar hann. – Hann sneri aftur til lærdómsiðkana og ákvað að gerast prestur. Hann tók vígslu og trúlofaðist síðan sautján ára stúlku, Reginu Olsen. „Heilabrot leiða manninn óhjákvæmilega út í alls

konar mótsagnir“, varð ein af heimspekilegum niðurstöðum hans. Og eftir að hafa hugleitt um stund hið nýja líf sitt hafnaði hann bæði konu og kalli og gerðist rithöfundur. „Maðurinn er sérgóður“, skrifar hann, „og þess vegna hlýtur breytni hans að leiða til örvæntingar.“

Heimspeki Sörens Kierkegaards snýst fremur öllu öðru um valfrelsi. Maðurinn hefur frelsi til að velja og hafna. Þetta er þýðingarmeira en allt annað, vegna þess að maðurinn verður að miklu leyti það sem hann velur. Flestir menn eru þess vegna hræddir við að taka ákvarðanir og reyna að fresta þeim eins lengi og þeir geta. Hver ákvörðun breytir lífi okkar. Hver ákvörðun útilokar vissa möguleika og skapar aðra nýja. Hver ákvörðun er bindandi fyrir okkur í framtíðinni, framtíð sem við ekki þekkjum. Auðvitað erum við sífelld að taka nýjar ákvarðanir og sífelld að endurskoða fyrri afstöðu. En það minnkar ekki áhættuna sem fylgir vali. Valfrelsi fylgir alltaf sú tilfinning sem existentialistar nefna „angist“. Þessi tilfinning er sérkenni mannsins. Kierkegaard segir að dýrið þekki hana ekki vegna þess að það stjórnast aðeins af hvötum sínum. Æðri verur en maður þekkja hana ekki heldur, vegna þess að líf þeirra stjórnast af hreinum vitsmunum. En maðurinn stjórnast bæði af ástríðum og skynsemi; stjórnast bæði af líkama sínum og sál sinni. Hann á því stöðugt í innri baráttu: Hann á um margt að velja og ráðgjafarnir eru margir. Þetta ástand hefur í för með sér friðleysi og angist. Syndin og fall mannsins eru tengd þessu vali. En valfrelsi mannsins er einnig dýrmæt gjöf í augum Kierkegaards. Hann segir: „Manninum er gefið val. Hvílík gæfa fellur ekki þeim í skaut sem velur rétt. Val! Getur þú nefnt nokkurt orð sem er dýrlegra?“ Satt er það að vísu, að hin eina hamingja er að velja rétt, en valið sjálft er þó það sem allt byggist á. Maðurinn verður að velja. – Hafi Guð stigið niður til að vera það sem hægt er að velja, þá hlýtur maðurinn einnig að verða að velja.

Kierkegaard áleit það helsta viðfangsefni sitt að útskýra hvað felst í því að vera kristinn. Prestar eru ekki æðstu dómarar í því máli: „Klerkar eru embættismenn ríkisins“, segir hann, „og embættismenn ríkisins eru kristindómi óviðkomandi“. En sannleiki Krists er reistur á bjargi. Guð er fræðari mannsins, og til þess að maðurinn skilji hann, verður hann að birtast sem maður. Sannleikurinn er ekki í brjósti okkar. Við verðum að læra hann. Kristur er heimsfræðarinn sem flytur okkur sannleika guðs. Hann breytir okkur úr mönnum sem ekki þekkja sannleikann í menn sem hafa kynnst sannleikanum. Þetta er þversögn sem skynsemin skilur ekki. Mannleg skynsemi getur ekki skilið Guð. Kristinn maður beygir skynsemi sína undir leiðsögn guðs og hún opinberast í boðskap Krists. Allur annar sannleikur er sannleikur sem maðurinn hefur sjálfur skapað með vali sínu. Siðfræði kristindómsins er eilífðarstjarnan sem stýra verður eftir. Eilífðin skiptir meiru máli en hið stundlega. Og maðurinn getur ekki náð takmarki sínu nema í eilífðinni. Þannig er heimurinn í augum Sörens Kierkegaards þversögn og andstæða kristindómsins.

Kierkegaard óttaðist, að rit sín lentu í höndum hinna kerfisbundnu prófessora í heimspeki; hann óttaðist að þeir mundu dæma þau stranglega vegna mótsagna þeirra. En lífið er fullt af mótsögnum, og Kierkegaard óttast þær ekki. – Hann skrifar undir mörgum nöfnum og ræðst stundum á eigin skrif undir öðru nafni. Það leiðir af sjálfu sér, að þessi afstaða gerir ýmsar skoðanir hans óljósar. Eftir að hafa lesið heimspeki hans eru það einkum tvær spurningar sem menn hljóta að spyrja, þótt lítið verði um skýr svör: Fyrri spurning er: Er nokkur grundvöllur fyrir lífsskoðun manna annar en val? Hin síðari er: Hvernig getur maðurinn með vali sínu höndlað hina sönnu trú?

Niðurstaða Kierkegaards virðist vera sú að maðurinn velji alla

hluti að eigin geðþótta, þangað til hann fær fasta og ákveðna viðmiðun. Þessi viðmiðun er opinberun og hún byggist ekki á vali. Maðurinn verður að þekkja takmörk sín. Viðfangsefni heimspekingsins er að skýra líf mannsins sem einstaklings, en hvorki að skilgreina hugtök né raða hugsunum í kerfi.

Martin Buber

Martin Buber er þekktastur þeirra existentialista sem leggja megináherslu á samband mannsins við annað fólk: Maðurinn er félagsvera. Grundvallarveruleiki hans er einmitt sá, að hann er aldrei einn. Einstaklingur er aðeins einstaklingur vegna þess, að hann tengist öðrum einstaklingum. Hvorki Buber eða Marcel eru þó með öllu lausir við þá einstaklingshyggju sem einkennir existentialista. Báðir ræða þeir oftast um samband manns við annan einstakling, en minna um samband einstaklings við hóp, stéttarfélag, söfnuð eða samfélag. Martin Buber er gyðingur, og heimspeki hans er samofin heimsmynd feðranna. Hann eins og allir aðrir existentialistar, sækir hugmyndir til fortíðarinnar. Segja má, að hinar þrjár fornu meginrætur þeirra séu spámenn Ísraels, grísk fornmenning og austurlensk trúarheimspeki. Í bókinni „Trú spámannsins“ sýnir Buber fram á skyldleika existentialisma og hinna fornu spámannanna Ísraels. Meginatriði í boðskap þeirra er orðið „teshuvah“ sem er útlagt „iðrun“. Buber telur rétta merking orðsins: að snúa við öllu lífi mannsins. Þetta hugtak er undirrót byltingar sem fer fram í manninum sjálfum: Maðurinn veit að hann er afvegaleiddur. Hann viðurkennir sekt sína og vill hverfa frá villu síns vegar, axla nýja ábyrgð gagnvart guði og meðbræðrum sínum. Maðurinn snýr frá staðnaðri veröld þar sem sömu atburðirnir endurtaka sig ár eftir ár og öld eftir öld: koma árstíða, sáning, uppskera o. s. frv. Skyndilega hafnar hann þessari veröld og snýr til nýrrar framtíðar. Þannig felur orðið „teshuvah“ í sér byltingu. Og þau vandamál sem

Þessi bylting hefur í för með sér eru flest hin sömu hjá existentalistum og gömlu spámönnunum. Það mætti jafnvel gagnrýna hina fornu spámenn Ísraels fyrir það sama og existentialista: Þeir fóru einförum um eyðimörk og sneru til hins einfalda lífs. Þeir voru andfélagslegir. Þeir voru andsnúir félagslegum og efnahagslegum framförum sem slíkum. Jafnframt þessu voru þeir að skapa nýtt þjóðfélag.

Eins og fyrr segir er Martin Buber helsti félagshyggjumaðurinn í hópi existentialista: Maðurinn er aldrei einn. Hann hefur samband við hlutveruleikann, samband við annað fólk og jafnvel samband við andlegar verur. En hvernig er þessu sambandi háttað? – Í bók sinni „Ég og þú“ setur Buber fram kenningu um „frumhugtök“, sérstaklega hugtökin „ég – þú“ og „ég – það“. Hugtakið „ég“ þýðir í sjálfu sér ekki neitt. Það getur ekki myndast nema á undan fari hugtökin „ég – þú“ og „ég – það“. Hugtakið „ég“ fær þá fyrst merkingu þegar það tengist hugtökunum „ég er með öðrum“ og „ég er í heiminum“. Hugtakið „þú“ felur í sér hugtakið „ég“. Hin rétta lífsafstaða er „ég – þú“, hin ranga „ég – það“. Sá sem hefur „ég – þú“ – afstöðu til heimsins tjáir sig allan, en sá sem hefur „ég – það“ – afstöðu gerir það hins vegar aldrei. Buber nefnir „ég – þú“ hugtakið á undan vegna þess að það er mikilvægara. Hin réttu mannlegu samskipti eru „ég – þú“. Það táknar jákvæða og persónulega afstöðu, bræðralag og gagnkvæma virðingu. En hvað gerist þá þegar „ég – þú“ breytist í „ég – það?“ Þá fer maðurinn að líta á aðra menn sem tæki, og við það skapast arðrán, þrælahald, vændi og önnur ópersónuleg afstaða manns til manna. „Ég – það“ – hugtakið getur einnig breyst í „ég – þú“ – hugtak. Slíkt samband getur ekki aðeins myndast milli manna. Það getur einnig myndast milli manns og náttúru, milli manns og guðs og milli manns og andlegrar veru.

Buber kennir að menn eigi að leggja rækt við „ég – þú“ – af-

stöðu til meðbræðra sinna. Annars er „ég – þú“– afstaðan í sífelldri hættu að sökkva niður í „ég – það“ afstöðu. Hin sönnu og hreinu mannlegu samskipti eru sjaldgæf blóm og visna auðveldlega.

Karl Jaspers

Karl Jaspers er Þjóðverji, fæddur 1883, sonur bankastjóra í Oldenburg. Hann stundaði lögfræðinám í Heidelberg og München. Árið 1916 varð hann prófessor í sálarfræði við háskólann í Heidelberg og fimm árum síðar prófessor í heimspeki við sama háskóla. Árið 1932 birtist aðalheimspekiverk hans í þremur bindum „Philosophie“. Nasistar ráku hann úr starfi, en hann fékk það aftur, eftir að stríðinu lauk. Frá árinu 1948 kenndi hann heimspeki við háskólann í Basel í Sviss.

Fyrstu rætur hinnar existentialisku heimspeki sinnar finnur Jaspers á 5. öldinni fyrir Krist. Þessi öld er að hans dómi öxullinn í hjóli heimsmenningarinnar. Þá gerist margt samtímis í sögu mannsins í fyrsta sinn. Í fyrsta sinn stendur maðurinn augliti til auglitis við sjálfan sig og uppgötvar sínar eigin takmarkanir. Hann skynjar þá fyrst tilveruna sem eina heild. Hann stendur augliti til auglitis við tómið, skelfist getuleysi sitt og fer að leita að frelsun sálarinnar og friðþægingu. Hann setur sér ný og háleit markmið. Og á sama tíma vaknar efi hans og hann fer að spyrja gagnrýninna spurninga. – Þessi „öxulöld“ er venjulega kennd við 5. öldina f. Kr., þótt hér sé raunar um 300 ára tímabil að ræða. En hvað gerist á þessari „öxulöld“? Það sem gerist er það, að tímabili goðsögunnar lýkur og annað og nýtt tekur við. Þá fara að streyma fram þrjár meginlindir heimsmenningarinnar, 1) trúarbrögð Hebraea, 2) grísk menning og 3) austræn trúarheimspeki. Hér er að finna rætur skynsemistrúar og existentialisma, trúleysis jafnt og hinna æðri trúarbragða, og hér er lagður

hinn fyrsti grundvöllur náttúruvísinda, þjóðfélagsvísinda og sál-
arfræði. – Andlegir leiðtogar, sem enn þann dag í dag hafa ekki
sleppt tökum sínum, koma hér fram á sjónarsviðið frá Kyrrahafi
til Miðjarðarhafs: í Kína koma þá fram þeir Konfúsíus og Lao-
Tze. Í Indlandi höfundar upanishada og síðar Gautama Búdda.
Í Ísrael spámenn Biblíunnar. Í Íran Zarabústa. Í Grikklandi
fyrstu heimspekingar Vesturlanda. Heimspekingar, spámenn,
skáld og vísindamenn leggja hér þann grundvöll sem heims-
menningin byggist enn á. Þetta tímabil er Jaspers mikil ráðgáta.
Fyrir þetta tímabil hugsar mannkynið enga stóra hugsun, – og
fáar eða engar síðan!

Heimspeki Karls Jaspers er hvorki fólgin í skilgreiningum á
orðum né háspeki. Samt er hann sennilega einna næst því af
þessum hópi hugsuða að setja kenningar fram á kerfisbundinn
hátt. Viðfangsefni hans eru tími, rúm, ritmál, frelsi og mann-
legar takmarkanir sem ekki verða yfirstignar. Jafnframt þessu
fjallar hann um stjórnmálaleg vandamál nútímans. Öll þessi
vandamál vaxa fram í lífi einstaklingsins og hann verður að lifa
heimspeki sína líkt og Kierkegaard og Nietzsche. Heimspeki, að
dómi Jaspers, er ekki að hlaða saman staðreyndum. Hin heim-
spekilega sigling hans hefst þar sem skip skynseminnar strandar.
Það er ekki skynsemin sem stjórnar tilveru okkar. En hvað er það
þá? Hlutverk heimspekinnar er að svara þessu, og svörin er að
finna á „útjöðrum vitundarinnar“. Heimspeki Jaspers byrjar því
á einhverju ástandi á „landamærum mannlegrar tilveru“. Þetta
ástand skapast þegar maðurinn rekur sig á vegg hins óyfirstíg-
anlega. Það getur verið dauðinn, eða nærvera dauðans, angist,
sekt sem óhjákvæmilega leiðir af frjálsu vali, barátta, breyting
eða þjáning. Hvað gerist þegar maðurinn kemur að þessum
landamærum eða takmörkunum sínum? Ævinlega hið sama.
Tökum dauðann sem dæmi. Þegar komið er að honum breytist

maðurinn. Venjuleg afstaða gagnar hér ekki lengur. Maðurinn skelfist að vísu, en gerir sér um leið ljóst, að tilvera hans er gjöf. Að skilja þetta vekur ekki aðeins örvæntingu, heldur líka skilning og þá upphafningu sem jafnan er samfara nýjum skilningi. Maðurinn reynir að víkka þessi takmörk eftir bestu getu, en síðan að sætta sig við þau. Við þessi takmörk öðlast maðurinn nýja reynslu sem ekki er ólík lausn eða trúarlegri frelsun. Með öðrum orðum: maðurinn vex. Hann kemst í snertingu við það sem er handan þessara landamæra, við það sem er upprunalegra en bæði sá sem hugsar og það sem hugsað er, hið eilífa og óumbreytanlega; – lindina. Þetta verður hvorki skilið né hugsað. Orð eins og vera, ekki-vera, eilífið, hið óumbreytanlega hafa hér misst alla merkingu. Hvers vegna þá að vera að velta þessu fyrir sér? Hvað varðar manninn um það sem er handan mannlegra takmarkana? „Það varðar manninn svo miklu“, segir Jaspers, „að engin önnur uppspretta Íj óssins upplýsir meir tilveruna, þar á meðal okkar eigin tilveru“. Þótt „hið yfirskilvitlega“ verði ekki hugsað rökfræðilega, þá mega menn ekki halda að það sé eitthvað sem ekkert auga sér og engin hugsun nær. Það er ekki véfrétt, enda þótt menn setji hugsun sína um það fram í véfréttastíl. Hugur okkar ræður einfaldlega ekki við þennan veruleika, vegna þess að „hann er eitthvað sem við getum ekki hugsað en verðum að hugsa, – eitthvað sem er jafnt vera og ekki-vera“ (Heimspekileg trú og opinberun). Er þetta þá að vita eða vita ekki? Þetta er ekki þekking sem hægt er að setja í hugtök, þaðan af síður að sanna. Samt bendir þetta að dómi Jaspers til veruleika handan mannlegra takmarkana og er þekking á vissu stigi. Öll vitund er ævinlega háð túlkun. Menn vita ekkert með vissu, hvorki í heimspeki né vísindum. Vísindin eru full af órannsökuðum og oft villandi fullyrðingum. Ein rannsóknaraðferð getur auðvitað aldrei nægt til að fá fullkomna heimsmynd. Auk þess útiloka vísindin vís-

indamanninn úr heimsmynd sinni. Af þessum sökum fóðra vísindin okkur á yfirborðspekkingu sem er, þegar best lætur, aðeins nytsöm goðsögn. Heimsmynd skynseminnar er ekki þekking. Hún verður aldrei annað en guðspjall sem þarfnast skýringa.

Eins og Heidegger verður Jaspers tíðrætt um „dasein“ og „existenz“. Dasein notar Jasper í allt annarri merkingu en Heidegger. Dasein notar Jaspers um þá eðlisþætti mannsins sem hægt er að lýsa. „Existenz“ hjá Jasper merkir „hið innra sjálf“ mannsins, og því má ekki rugla saman við „dasein“. „Existenz“, hið innra sjálf, er opið fyrir allri sköpun. Það verður ekki mælt eða vegið, ekki rannsakað með venjulegum aðferðum vísindamanna, en menn geta engu að síður fengið ljósa reynslu af veruleika þess. Menn upplifa það. Það er öll reynsla mannsins. Það er hinn eilífi maður. Það er gróf villa efnishyggjumanna, segir Jaspers, að halda að „existenz“ sé aðeins „dasein“. Sú villa leiðir til ófarnaðar. Það er líka villa að neita „dasein“. Sú villa leiðir til tómhyggju. Best er hér að fara hinn gullna meðalveg.

Karl Jaspers aðhyllist trúarheimspeki sem sver sig í ætt við frjálslynda mótnælendatrú. Hann hafnar jafnt guðstrú, algyðistrú, trúarlegum opinberunum og guðleysi. Jaspers kallar trú sína „heimspekilega trú“. Hann segir að maðurinn sé opinn gagnvart hinu yfirskilvitlega og þrái hið eilífa. Þessa eilífðarþrá mannsins verður að virða. Að neita trúnni er hið sama og að fullyrða að skynsemin sé hið eina sem er til, að framtíð mannsins sé að öllu leyti ráðin, að maðurinn sé einn í heiminum, sjálfum sér nægur og hafi orðið allt af sjálfum sér. En lengra nær hin „heimspekilega trú“ Jaspers ekki. Hið yfirskilvitlega uppgötvar maðurinn vegna efans, ekki með opinberunum. Guð Jaspers er allt hið óhugsanlega.

Frelsið er kjarni mannsins. Að velja táknar að maðurinn er frjáls. Að vera er að vita að maðurinn er frjáls. Frelsi er andsvar

og framkvæmd. Þegar maðurinn framkvæmir tekur hann áhættu og axlar nýja ábyrgð. Það er þýðingarmeira að framkvæma en að vera aðeins áhorfandi að þessari för mannsins frá myrkri fortíð inn í óráðna framtíð.

Að lifa er að vaxa, og maðurinn getur vaxið á ýmsan hátt: Með því að kanna heiminn vísindalega getur hann skapað ákveðna heimsmynd. Með því að kanna sambandið milli manns og heims getur hann öðlast skilning á „existenz“. Í þriðja lagi getur maðurinn leitað guðs. Maðurinn verður að reyna að upplýsa tilveru sína, og með því fær hann þann eina skilning á sjálfum sér sem hann getur fengið.

Karl Jaspers hefur orðið fyrir mestum áhrifum frá þýsku heimspekingunum, löndum sínum, Immanuel Kant og Husserl.

Gabriel Marcel

Franski heimspekingurinn Gabriel Marcel fjallar á undan Heidegger og Jaspers um mörg vandamál existentialismans. Samt er heimspeki hans næstum hrein andstæða við heimspeki Sartre. Andstætt svartuþýni Sartre og Camus, setur hann fram „heimspeki vonarinnar“, sem byggist á trúnni á Guð. Andstætt kenningu Sartre um, að maðurinn sé alltaf einn, leggur Marcel áherslu á mannlegt bræðralag.

Marcel er fæddur í París og varð prófessor við Sorbonne. Hann varð umsvifamikill rithöfundur, leikritaskáld og gagnrýnandi. Helstu heimspekirit hans eru *Journal Metaphysique*, 1925, *Être et avoir*, 1935, og *Les hommes contre l'humain* 1951. Í heimsstyrjöldinni var hann sjúkraliði Rauða krossins, og reynsla hans á vígvellinum færði honum heim sanninn um, að þegar í nauðir rekur, reynist von og trú mannum meiri styrkur en köld rökhyggja.

Orðið „vera“ er lykilorð í heimspeki Marcel, en það er erfitt að skilgreina notkun hans á orðinu. Það táknar hvorki grundvöll allra einstakra hluta né summu þeirra. Það er öllu heldur einskonar eilífur og óförgengilegur guðdómur. Að eignast hlutdeild í „verunni“ er einskonar sáluhjálp. Sá sem nær sambandi við hana sigrast á einsemd, örvæntingu og óhamingju. Hún er uppspretta sköpunargleði, ástar og trúar. Sá sem ekki nær sambandi við hana verður tómhyggjumaður, og í augum hans verður allt hégómi.

Franski heimspekingurinn Maurice Blondel hafði í bók sinni *L'Action* haldið því fram, að heimspeki eigi ekki að byrja á hug-

taki Descartes „ég hugsa“, heldur á hugtakinu „ég framkvæmi“. Og hér hefst heimspeki Marcells. „Ég hugsa“, segir hann, er óhæf upphafssetning í raunhæfri heimspeki. Heimspekin verður að byrja á hugtakinu „vera“ og „tilvera mannsins“. Hún á að vísu ekki að byrja á hugtakinu „ég er“, heldur á hugtakinu „við erum“. Að vera er fyrst og fremst að framkvæma. Hugtakið framkvæmd felur í sér allan leyndardóm mannlegrar tilveru. Maðurinn er homo viator; sá sem leitar sífelld út fyrir sjálfan sig og upp fyrir sjálfan sig. Í þessu felst, að lífið er þýðingarmeira en rökfræðileg ályktun. Menn hafa reynslu fyrir mörgu sem hvorki er hægt að efast um né útskýra. Andleg reynsla manna er í eðli sínu órök-rétt. Heimspeki er því andstæða „vísindalegrar hugsunar“. Vís-indin skoða hlutveruleikann, en fjalla ekki um hið innra andlega líf, sem þó er kjarni hvers manns. Marcel talar um tvö stig hugsunar. Á fyrra stiginu er hugsunin hlutlæg, rökræn og gagnrýnin. Hún fjallar um ýmis konar vandamál, tækni og vísindi. En það er hugurinn einn sem er hér að verki, ekki allur hinn mannlegi einstaklingur. Viðfangsefnið er ráðgáta hugans. Forvitni, efi og eftirvænting knýr manninn til að leysa gátuna. Þegar lausn eða skýring hefur verið fundin hverfur forvitnin og eftirvæntingin fjarar út. Með þessari tegund af hugsun hefur maðurinn unnið flesta sigra sína á sviði tækni og vísinda. Þess vegna er þess oft krafist að öll hugsun okkar sé hlutlæg og glími við vandamál. En þessi krafa er röng, vegna þess að hin óendanlega mörgu litbrigði andans eiga ekki að víkja fyrir rökfræði sem sér allt í hvítu og svörtu. Auk þess hefur þessi krafa í för með sér siðferðilega og vitsmunalega ringulreið.

Síðara stig hugsunarinnar er ekki bundið við hlutveruleika, heldur reynsluveruleika. Þessi tegund hugsunar er einstaklingsbundin og raunhæf. Á fyrra stiginu hefst hugsunin með efa eða forvitni. Á síðara stiginu hefst hún með undrun og hrifningu.

Vitund mannsins er þar opin fyrir því sem hún skynjar „líkt og ástfanginn maður fyrir því sem hann elskar“. Eða hún er eins og vitund manns sem er að búast við að verða fyrir nýrri reynslu. Þessi hugsun leitar að alnánd. „Ég vænti þess að verða mér algerlega meðvitandi um það sem hugsun mín beinist að, hvort heldur það er minn eiginn líkami, önnur manneskja, heimurinn eða Guð.“ – Í stuttu máli sagt: Fyrsta stigs hugsun fjallar um hlutveruleikann. Annars stigs hugsun um það sem maðurinn reynir og hið dulda. Þegar Marcel talar um hið dulda, á hann ekki við gátu sem erfitt er að leysa. Hann á við vitundarstig þar sem hugsun og hið hugsaða verður eitt. Raunar verða menn, segir Marcel, að beita báðum þessum stigum hugsunarinnar til að þekkja hið dulda. „En það getur maðurinn aðeins með ást, trausti og trú, – og öðrum raunhæfum aðferðum.“ Það er aðeins í gegnum andlega reynslu sem hægt er að skilja Guð. Rökfræðilegar sannanir eru þar út í hött og hafa ekkert gildi.

Gabriel Marcel hefur unnið brautryðjendastarf í könnun á sambandi einstaklingsins við annað fólk. Orðin sem hann notar mest þegar hann talar um mannleg samskipti eru *hjálpsemi* og *trúnaður*: Maðurinn á að koma út úr skel sinni og tjá sig öðrum, einlægur og óttalaus. Hann á að gefa af sjálfum sér og vera reiðubúinn að taka þátt í lífi annarra. Samfélag manna byggist á hjálpsemi, hollustu og trúnaði, og þessar dyggðir, segir Marcel, leiða manninn að lokum til guðs. Margir menn eru þannig gerðir að þeir líta á alla hluti sem eignir. Og þessar eignir þurfa þeir sífellt að vera að verja fyrir öðrum. Þessi afstaða gerir menn tortryggna og veldur því, að þeir verða lokaðir gagnvart öðrum mönnum. – Í riti sínu „Être et avoir“, („Að vera og að eiga“) rannsakar Marcel sambandið milli þessara hugtaka. Þegar menn segja að þeir eigi eitthvað, eru þeir um leið háðir eign sinni. Eignin hefur áhrif á eigandann. Og stundum snýst þetta alveg við:

Eignin fer að eiga eigandann og gera hann að þjóni sínum. Og stundum gerist það jafnvel að eignin gerir eigandann að þræli sínum. Á maðurinn t. d. tækni sína? Er hann herra hennar, er hann þjónn hennar eða er hann þræll hennar? –Auðvitað getur skorturinn engu síður gert manninn að þræli. Einhver lágmarks eign er nauðsynleg til að lifa menningarlífi. Tæknin færir þessi gæði fleirum en áður. En með vaxandi auðlegð og síaukinni tækni getur dæmið alveg snúist við. Auðurinn og tæknin geta þá orðið til þess að smækka manninn og ræna hann frelsinu. Maðurinn villist frá sínu rétta eðli og hættir að eiga hlutdeild í „verunni“, sem er uppspretta allra góðra hluta. Hann verður einmana og óhamingjusamur. – Í leikritum sínum fæst Marcel oftast við „sálir í útleð“. Persónur hans eru ringlaðar. Þær sitja fastar í gildrum, og þurfa að berjast við margvíslegan vanda. Allt þetta er, að dómi Marcels, hið óhjákvæmilega hlutskipti þess manns sem misst hefur samband við Guð og sitt rétta eðli.

Gabriel Marcel er talinn helsti talsmaður kaþólskra existentialista. Sjálfur neitar hann því að vera existentialisti og telur sig fremur ný-platónista. Hann hafnar að vísu heimspekikerfum, en hefur þó jafnan í huga ákveðna heildarsýn. Kjarni hennar er heimspeki Platós og kenning Krists.

Martin Heidegger

Martin Heidegger (1889-1975) er einn áhrifamesti heimspek-ingur Þjóðverja á 20. öld. Þungamiðjan í heimspeki hans er gömul og að því er virðist einföld spurning: „Hvað getur dauð-legur maður skilið í þessari tilveru og hvað ekki?“ Til að skapa grundvöll fyrir svari við þessari spurningu býr Heidegger til fræði sem hann nefnir „fúndamental ontólógi“. Af þeim grund-velli rísa svo ný fræði sem hann nefnir „uníversal fenómenológ-isk ontólógi“. Þau eiga að lýsa mannlegri reynslu og mannlegum takmörkunum. Heidegger er erfiður höfundur. Hann merkir mörg heimspekileg hugtök með nýju tákni til að auðvelda skiln-ing. En slík nýsköpun virðist jafnlíkleg til að valda misskiln-ingi.

Martin Heidegger er fæddur af fátækum foreldrum í sveita-þorpinu Messkirch við Bodenvatn nálægt Svartaskógi. Hann ætlaði sér í fyrstu að verða prestur, en hætti við það og sneri sér að heimspekinámi. Hann varð fyrir mestum áhrifum frá læri-föður sínum Husserl, sem kenndi heimspeki við háskólann í Freiburg í Breisgau. Heidegger skrifaði doktorsritgerð sína um Duns Scotus, varð prófessor í heimspeki í Marburg 1923, og síðar eftirmaður Husserls í Freiburg.

Í fyrstu fylgdi Heidegger nasistum, og árið eftir valdatöku þeirra var hann settur rektor í Freiburg. En hann sneri fljótt baki við nasistum og áhrif nasisma er hvergi að finna í ritum Heidegg-ers. Hann var settur af sem rektor strax eftir fyrsta árið, en hélt þó áfram heimspekifyrirlestrum sínum við háskólann.

Heidegger skrifaði fjölda heimspekirita, og áhrif hans urðu mikil víða um heim. Talið er að um þúsund bækur hafi verið skrifaðar um Heidegger í Evrópu, Ameríku og Japan. Þeir eldri heimspekingar sem einkum lifa í ritum hans eru gömlu grísku heimspekingarnir, Plató, heilagur Ágústínus, Descartes, Kant, Hegel, Kierkegaard og Henri Bergson. Þekktasta rit Heideggers er „Vera og tími“, sem kom út árið 1927.

Eins og Sartre leggur Heidegger áherslu á ábyrgð mannsins á þróun sem getur legið til allra átta. En hann neitar þeirri staðhæfingu, að maðurinn sé mælikvarði allra hluta. Maðurinn hefur ekki skapað veruna eða sjálfan sig. Hann, eins og allt annað, er kominn frá verunni.

Heidegger segist byggja heimspeki sína á gömlu grísku heimspekingunum, hugleiðingum Brentanós um hugtakið „tilvera“, og þó framar öllu öðru á fyrirbrigðisfræði Husserls, en honum tileinkar hann bók sína „Vera og tími“.

Heidegger neitar því, að hann eigi samstöðu með existentialistum, sérstaklega Sartre. – Aðrir benda á það, að í „Veru og tíma“ fjallar Heidegger á áhrifamikinn hátt um helstu viðfangsefni existentialism-ans: Sekt mannsins, angist, ást og umhyggju, dauðann og mannlegar takmarkanir. Og þeir sem flokka Heidegger með existentialistum vitna gjarnan í skólasetningarræðu hans í Freiburg 1929, þar sem hann segir að heimspeki sé viðhafnamikill málatilbúningur um ekki neitt. – Þegar Heidegger ræðir um heimspeki, talar hann meira um sjálfan sig en raunverulega hluti, að hætti existentialista, en hann notar öðrum fremur hefðbundnar aðferðir við að kryfja vandamál sín og setja hugsun sína fram: samhengi.

Segja má að allar heimspekistefnur séu svar við spurningunni: „Hvað er?“ Heimspeki Heideggers hefst einnig á þessari spurningu. „Hvað er?“ Og hann svarar: „Maðurinn er allt og allt það

sem hann lifir, skynjar og skilur.“ Og nú eru leikreglurnar settar. Annað en þetta er manninum hið mikla ekkert. Frá þessu sjónarmiði verður að lýsa því sem er. Hvernig er hægt að skilja veruna, hinn sameiginlega jarðveg allra fyrirbrigða? Og hvað er slíkur skilningur? Í hverju er hann fólgin? Þessi skilningur er skilningur mannsins. Maðurinn verður vegna takmarkana sinna að sjá sannleikann í einstökum fyrirbrigðum. Fyrirbrigðafræði (fenóménólógi) gerir meira en að lýsa á einfaldan hátt því sem við skynjum. Hún reynir einnig að færa út skynsvið mannsins og sýna kjarnann fremur en umbúðirnar. Hlutverk hennar er ekki að sýna hlut sem einangrað fyrirbæri, heldur í samhengi við annað. Orðið er sett saman úr grísku orðunum „lógos“ og „phenómen“. Fenómen merkir það sem kemur í ljós. Þótt að sjálfsgöðu sé fleira til en augað sér, þá neitar Heidegger að fallast á kenningu Kants um „das Ding an sich“ að baki hins skynjaða. Orðið lógos, segir Heidegger, merkir hér: Það sem hið talaða orð birtir. Hlutverk þess er að birta það sem áður var hulið; gerð og tengsl hlutanna. „Universal fenóménológisk ontólógi“ er það sem maðurinn í veröld sinni getur skilið með hugsun sinni. En hvað er hugsun? Nú er hugsun með mörgu móti. Hún getur verið á mörgum stigum. Það sem Heidegger kallar „útreiknaða hugsun“ getur tæplega talist nein hugsun að hans dómi. Tölvur nútímans hafa náð lengst í þessari tegund af hugsun. Og ekki má gleyma því, að einmitt þetta er hin viðurkennda hugsun náttúruvísindanna. Bók Heideggers „Hvað kallast hugsun“ hefst á orðunum. „Við komumst að því hvað það er að hugsa, þegar við reynum það sjálf.“ Aðeins í djúpri hugsun birtist veruleikinn í sinni sönnustu mynd. „Hin útreiknaða hugsun“ er hávaðasöm og virk. Hin djúpa hugsun er raunveruleg hugsun, hljóðlát, óvirk og opin. Hún sprettur fram úr hugardjúpum mannsins, úr allri reynslu hans og frá allri veru hans. Hún er bein snerting við hinn sanna veruleika.

Í síðari ritum sínum virðist Heidegger komast að þeirri niðurstöðu að dulspekileg hugleiðsla sé leiðin til að skynja veruleikann og rökfræðilegar reglur missa gildi sitt. En má þá hafna þessum reglum? Þarf ekki heimspekingur að hugsa rökfræðilega? Heimspeki hefur alltaf gert kröfur til rökfræðilegrar hugsunar, og rökfræði setur hugsun ákveðnar reglur. Sumir existentialistar og hugsuðir nútímans svara þessu þannig: Það er til fleiri en ein tegund af rökfræði. Sérstök tegund af rökfræði hefur ráðið ferðinni í hefðbundinni heimspeki. Nútíminn hefur leitað nýrrar heimspeki. Hún er mótuð af rökfræði sem lýtur nýjum reglum. Leikirnir eru margir, og hver leikur hefur sínar sérstöku leikreglur. – Auðvitað getur þetta líka boðið þeirri hættu heim, að menn með þokukennd sjónarmið þykist kafa dýpra en venjuleg rökfræði nær.

Maðurinn leitar að tilgangi. Það fer eftir tilgangi mannsins, hvaða gildi hlutirnir hafa. Um þetta virðast Sartre og Heidegger sammála, en það er þó aðeins á yfirborðinu: Heidegger segir að kjarni (essenz) mannsins liggi í framkvæmdum (existenz) hans. Framkvæmd merkir hér einnig hugsun og allar lífshræringar mannsins. Sartre segir að framkvæmdir (existence) komi ekki aðeins á undan kjarna (essence) mannsins. Þær skapa hann. Fljótt á litið virðast þeir sammála um, að maðurinn hafi engan fastan kjarna. Milli þeirra er þó djúpur ágreiningur. Í fræðum Sartre er því algerlega hafnað að um nokkra handleiðslu æðri forsjónar geti verið að ræða. Heidegger segir að vísu, að kjarni mannsins liggi í framkvæmd hans. En hann gefur um leið vísbendingu um að viss forsjón og vernd sé falin í vali mannsins og framkvæmdum. Það er einmitt vegna þessarar forsjónar og verndar sem Heidegger telur framkvæmd og val mannsins kjarna hans. Blint val leiðir ekki til skipulagðrar tilveru. En einmitt vegna þess að viss forsjón stjórnar vali mannsins, segir Heidegger að maðurinn stefni til mannlegrar fullkomnunar.

Siðgæðisvitundin er dýpsta eðli mannsins. Þessi frumhvöt er umhyggja og áhyggja. Upp af þessu sprettur mannleg tilvera.

Hinar þrjár staðreyndir mannlegrar tilveru eru, að dómi Heideggers, þessar:

Maðurinn er alltaf í veröld sem hann er settur í án þess að eigin vilji hans ráði. Orðið *veröld* táknar hér heim einstaklingsins. Hann er þar háður tíma og aðstæðum, en getur um leið beitt áhrifum sínum til að breyta samfélagi og umhverfi. Eins og hjá Bergson er maðurinn homo faber, hinn skapandi maður, áður en hann er homo sapiens. Heidegger hefur þó enga trú á að maðurinn geti endurskapað heim sinn að eigin vild með skynsemi sinni. Maðurinn skapar ekki þann heim sem honum er kastað út í. Maðurinn verður ævinlega háður takmörkunum allrar tilveru þrátt fyrir athafnir sínar og sköpun.

Athafnir mannsins miða að því, að maðurinn komist upp fyrir sjálfan sig. Manninum er eðlilegt að vera á undan sjálfum sér, þar sem hann lifir með vissum hætti framtíðina í nútíðinni. Maðurinn berst fyrir því að verða það sem hann getur orðið, stefnir að því að verða það sem hann er ekki ennþá. Samt væri rangt að segja að maðurinn sé einn höfundur og skapari framtíðar sinnar. Maður og heimur verða aldrei skildir sundur.

3. Maðurinn lifir með öðrum og fyrir aðra og fjarlægist því oft aðalhlutverk sitt að verða hann sjálfur. Hugur hans beinist óhjákvæmilega að hversdagslegum hlutum. Hann tileinkar sér safn af viðteknum venjum. Maðurinn lifir í gerviheimi sem Heidegger kallar „þeir“. Þannig getur maðurinn fjarlægst sjálfan sig, skipt á „samvisku múgsins“ og rödd samviskunnar í eigin brjósti og drekkt eigin eðli sínu í hávaða torgsins.

Dauðinn, að dómi Heideggers, er hinn mikli fræðari mannsins. Andspænis dauðanum skynjar maðurinn best sannleikann um sjálfan sig. Þar sér hann að hann er ófullkominn og takmark-

aður. Sá skilningur gerir manninn hljóðan og kennir honum að þegja í „hinu nafnlausu“. Og í þessari þögn rennur upp fyrir honum guðdómlegt ljós: Maðurinn hefur ekki skapað sjálfan sig eða heiminn. Hann veit ekki hver eða hvað ákvarðar skilning hans og sannleika. Samt er þessi þögn dýpsti skilningur mannsins. Í henni lifir hann hinn „nafnlausu leyndardóm“, þar sem orð verða haldlaus. Þessi reynsla er óskiljanleg. Það er ekki hægt að skilja leyndardóminn. – Í þessum heimi skilja menn sannleikann gegnum einstaka hluti. Samt er „hinn nafnlausu leyndardómur“ kjarni hlutanna sem gefur þeim gildi og gerir þá sanna.

Vitund mannsins um „hið stóra Ekkert“ fyllir hann „angist“. Hún eins og dauðinn er fræðari hans. Angist vekur okkur upp frá blekkingum, draumum og ímynduðu öryggi. Hún kallar hvern mann til ábyrgðar og fær hann til að sjá hið raunverulega sanna í lífi sínu. Samt ónáðar hún manninn ekki oft, að dómi Heideggers. Menn reyna að bæla hana niður, með því að flýja sjálfa sig inn í veröld blekkinganna. En þótt hún sé sjaldgæf reynsla, er hún eigi að síður dýrmæt, því að hún fær manninn til að sjá líf sitt í réttu ljósi. Hún vekur líka samúð og umhyggju. En umhyggjan fyrir sjálfum sér og öðrum er sterkasta aflið í lífi hvers manns.

Heidegger segist hvorki vera guðstrúar né guðleysingi. Það er viss ljóðræn dulhyggja í afstöðu hans til verunnar. Þótt sum ummæli Heideggers virðist benda til tómhyggju (nihilisma) þá er slíkt fjarri sanni. Orðið „ekkert“, hjá Heidegger merkir ekki „tóm“. Hann notar orðið um sjálfan grundvöll tilverunnar. „Ekkert“ er því viss tegund af veru sem er „ólík allri annarri veru“. Heidegger afneitar að sjálfsögðu ekki vísindunum, en hann afneitar hinni „vísindalegu lífsafstöðu“, sem vegna þrönghyggju sinnar lætur menn fara á mis við hin mikilvægustu lífssannindi. Margir existentialistar taka undir orð Berdyaevs: – „Nútímasag-

an með allri sinni skynsemistrú, vísindatrú og „pósitívisma“ hefur fremur verið nótt en dagur“.

Andstætt Sartre boðar Heidegger hinn opna húmanisma: Maðurinn ber ábyrgð á tilverunni, en hann er líka ábyrgur gagnvart henni. Maðurinn hefur ekki skapað veruna. Hann er sjálfur frá henni kominn. Mannlegt líf er hluti af hærri tilveru.

Albert Camus

Albert Camus er einn þekktasti heimspekingur, söguskáld og leikritaskáld Frakka á 20. öld. Hann er fæddur í Mondovi í Alsír 1913 og lést í bílslysi skammt fyrir utan París árið 1960.

Camus missti föður sinn ungur og ólst upp með móður sinni. Hann átti við vanheilsu að stríða og kynntist fátæktinni betur en þeir, sem hafa aðeins lesið um hana í bókum. Síðar benti Camus á, að fátæktin hefur tvær hliðar. Önnur er neikvæð og öllum ljós. Hin hliðin er jákvæð. Hún ræktar með mönnum hjálpsemi, skilning og samúð. Þessir eiginleikar einkenndu Camus öðru fremur.

Camus stundaði heimspekinám við háskólann í Alsír og hóf feril sinn sem rithöfundur með því að skrifa fyrir leikfélag, sem hann stofnaði sjálfur (1934-1939). Á stríðsárunum gerðist hann blaðamaður, fyrst í Alsír og síðan í París, en þangað flyst hann 1940. Hann tók þátt í neðanjarðarhreyfingu frjálsra Frakka. Að stríði loknu varð hann aðalritstjóri blaðsins Combat.

Frægð Camus hófst 1942 með skáldsögu hans „Útlendingurinn“ (L'Étranger) og ritgerð, sem hann nefndi Goðsögnina um Sísýfos (Le Mythe de Sisyphe). Í kjölfar þessara bóka komu öndvegisritin Plágan (La Peste) 1947, Uppreisnarmaðurinn (L'Homme révolté) 1951 og Fallið (La Chute) 1956. Heimspeki Camus kemur skýrast fram í Le Mythe de Sisyphe, L'Homme révolté og leikritunum Caligula 1938 og Le Malentendu 1945. Albert Camus fékk bókmenntaverðlaun Nóbels árið 1957.

Er Camus existentialisti? Sjálfur svarar hann þessari spurn-

ingu ekki játandi, nema þá með fyrirvara. Áhugi hans á heim-speki er fyrst og fremst siðfræðilegur. Camus varð aldrei fyrir sterkum áhrifum frá Husserl, Heidegger eða Sartre. Miklu fremur mætti kalla Sókrates, Pascal, Spinóza og Nietzsche andlega feður hans. Eigi að síður hafa Camus og Sartre jafnan verið nefndir í sama orðinu í sambandi við existentialisma, og engin alvarleg umræða um þau fræði getur farið fram án þess að fjallað sé um Camus.

„Lífið er absurd“. Í upphafi rithöfundarferils Camus felst allur lífsskilningur hans í þessari setningu, og honum fylgdu fjölmargir existentialistar. Þessi skilningur hefur orðið skáldum á 20. öld óþrjótandi yrkisefni. Menn eins og Beckett, Ionesco og Genet hafa sviðsett tilgangsleysi og fjarstæðu mannlífsins í frægum leikverkum. Samtölin á leiksviðinu í „absurd-leikhúsinu“ einkennast af setningum sem hver um sig fær vel staðist, en samtalið verður samt vitleysa, vegna þess að það er ekkert innbyrðis samræmi milli þeirra. Það er ekki heldur neitt samræmi milli samtalsins og þeirra atburða sem eru að gerast. Þannig hrynur allt hið gamla gildismat, og líf mannsins í þessum heimi verður „absurd“. – Orðið „absurd“ er latneskt orð og þýðir eiginlega *hjáróma*, allt sem er í ósamræmi. Hið „absurda“ er árekstur milli einhvers sem ekki er samræmanlegt. Hið „absurda“, sem menn hafa þýtt með orðinu „fáránleiki“, verður til við áreksturinn. Þegar menn segja að tilveran sé „fáránleg“ merkir það í raun og veru ekkert annað en það, að lífið kemur ekki til móts við kröfur, óskir og drauma mannsins. Það verður árekstur milli „vilja lífsins“ og „vilja mannsins“. Manninum, sem kemur ekki fram kröfum sínum og óskum, finnst hann ekki eiga heima í tilverunni.

Camus lítur á dauðann sem endanlega sönnun fyrir tilgangsleysi og fáránleika manns og heims. Dauðinn sýnir, að allt verð-

ur að lokum jafnt. Allt reynist að lokum hégómi og eftirsókn eftir vindi. Hjá mörgum valda slíkar hugsanir vonleysi, uppgjöf og örvæntingu. En þessi harða staðreynd, dauðinn, verkar þveröfugt á Camus. Dauðinn er ekki aðeins kjarninn sem heimspeki hans er sprottinn úr. Dauðinn fyllir hann krafti til heimspeki-legrar uppreisnar gegn þessum grimma, vitfirrta og blinda heimi mannsins, sem í algjöru tilgangsleysi fellur að lokum eins og fljót út á eyðimörku. Maðurinn er alltaf í fáránlegu ástandi og á valdi fáránleikans, afbrýðisemi, metnaðar, sjálfselsku o. s. frv. Og Camus spyr sig þeirrar spurningar, hvort nokkurt vit sé í að lifa þessu tilgangslausa lífi. Eins og fyrr segir þá er ástæðan til þess, að Camus telur lífið fáránlegt sú, að þessi veröld verður ekki við kröfum mannsins og samræmist ekki sjónarmiðum hans um rétt og rangt.

Í fyrstu bókum sínum, „Útlendingnum“ og „Goðsögninni um Sísýfos“, setur Camus fram sjónarmið tómhyggjunnar (nihilisma). Síðar gerir hann sér grein fyrir þversögninni sem felst í nihilisma: „Ég lýsi því yfir, að ég trúi ekki á neitt og álít að allt sé fáránlegt, en ég get ekki dregið í efa vitið í þessari yfirlýsingu minni og ég verð að minnsta kosti að trúa á mótmæli mín.“ (Uppreisnarmaðurinn 1951). – Ef allt er gildislaust í þessum heimi, þá ætti maðurinn og skoðanir hans að vera það líka. En Camus segir okkur að uppreisn mannsins sýni, að hann neitar að láta fara með sig eins og dauðan hlut. Það jafngildir því, að maðurinn trúi á sæmd sína og gildi sitt. Hvernig getur maðurinn þá verið öruggur um gildisleysi alls annars? Hugtak Camus „absurd“ er annað en hugtak Sartres „Ekkert“. „Absurd“ þýðir ekki markleysa, heldur ósamræmi. Guðleysi Camus er einnig annars eðlis en guðleysi eins og það var skilgreint á 19. öld. Þá er guðleysi nauðhyggja (determinismi). Camus segir hins vegar, að það sé frelsi. En hvað er frelsi? Kristindómurinn og önnur austurlensk

trúarbrögð skilgreina frelsið sem sannleika og lausn mannsins úr fjötrum hins illa. Lýðræðisríki Vesturlanda leggja áherslu á trúfrelsi og tjáningarfrelsi. Í stofnskrá Sameinuðu þjóðanna er frelsið: 1) frelsi frá skorti 2) frelsi frá ótta 3) málfrelsi 4) trúfrelsi. Í ríkjum sósíalismans töldu menn, að frelsið væri fólgið í heildarsamræmi sem tryggi sem mest gæði fyrir sem flesta. Þar er frelsi skilgreint sem frelsi frá skorti og lausn úr ánauð. – Camus neitar allri guðlegri forsjón: Maðurinn er frjáls. Hann getur sjálfur samið leikreglur sínar og ákveðið gildi hlutanna. En Camus reynir hins vegar ekki að skilgreina hvað hann á við með orðinu frelsi. Ef til vill telur hann, að það sé eðli frelsisins að sprengja af sér fjötra, líka fjötur orðsins, fjötur hugtaksins og fjötur skilgreininganna.

Í „Goðsögninni um Sísýfos“ setur Camus fram sjónarmið tóm-hyggjumanna. Mannkynið hegðar sér eins og hin forna gríska hetja Sísýfos. Sísýfos var dæmdur til að eyða ævi sinni við að velta sama steininum upp á hæðarbrún. – Og alltaf valt steinninn aftur niður brekkuna.

Sami andi svífur yfir vötnunum í L'Étranger, Útlendingurinn. Sú bók fjallar um mann sem einkennist af áhugaleysi og sljóleika. Hann lifir óvenjulega viðburðalaus lífi, sem endar á því að hann fremur morð og er dæmdur. – La Peste, Plágan, lýsir á yfirborðinu borg þar sem drepsótt hefur komið upp. Dýpri merking bókarinnar er mannlífið í landi sem er hernumið af Þjóðverjum. Hana má jafnvel túlka sem dæmisögu um mannlegt líf.

Hugmyndin um firringu mannsins á rætur sínar í marxisma. Í marxisma er maðurinn framandi, útlendingur, í hinu kapítalíska iðnaðarþjóðfélagi. Hjá Camus er hann framandi í sjálfri tilverunni. Camus var „vinstri maður“, en hann snerist gegn marxisma og fyrirleit Marx, Hegel og Nietzsche, sem hann kallaði

„hina illu anda nútíma Evrópu“. Í öðru orðinu kallar hann þó Nietzsche „einn minna andlegu feðra“, eins og fyrr segir.

Það er lítill vafi á því, að ranglætið og grimmdin sem fylgdi í kjölfar tómhyggjunnar í Evrópu fengu Camus til að skipta um skoðun fljótlega eftir útkomu Goðsögunnar um Sísýfos. Með ritsmíð hans Uppreisnarmaðurinn (*L'Homme révolté*) hefst nýtt tímabil í ævi Camus. Það er raunar óbrúandi djúp milli skoðana hans í Goðsögninni um Sísýfos og Uppreisnarmanninum. Hugsuðum er eiginlegt að breytast og þróa hugmyndir sínar. Segja má að þroskaskeið Camus hafi legið frá tómhyggjunni í Goðsögninni um Sísýfos til mannúðarstefnu eins og hún birtist í „Uppreisnarmanninum“. Mannúðarstefna var þó raunar leiðarljós Camus frá upphafi, en segja má að hún hafi farið vaxandi eftir því sem árin liðu. Camus er mannvinnur. Leit hans að hamingju fyrir manninn sem einstakling birtist í umhyggju hans sjálfs fyrir náunganum, umhyggju sem jaðraði við sjálfsfórn.

Í *L'Homme révolté* fjallar Camus um fátíðleikann (hið afsúrda). Hin fyrsta og eina greinilega niðurstaða í sambandi við reynslu okkar af fátíðleikanum er uppreisn okkar gegn honum. Frá þessari miðborg hugsunarinnar liggja allar leiðir. Með Descartes í huga ályktar Camus: „Ég geri uppreisn. Þess vegna erum við til. . . Ég get ekki efast um mína eigin andstöðu. Éger neyddur til að trúa á mín eigin mótmæli.“ Einstaklingurinn gerir uppreisn gegn fátíðleikanum, og þessi uppreisn fær hann til að leita annarra manna, vinnáttu og samstöðu. Þessi mannlega samstaða er hrein andstaða við byltingarhugtakið „alræði“. Harmleikur tuttugustu aldarinnar er einmitt sá, samkvæmt Camus, að uppreisn fer að þýða bylting. Tómhyggja aldarinnar fer að birtast sem ill valdbeiting, bæði hjá einstaklingum og þjóðum. Ógnarstjórn, spunnin af þessum toga, birtist ýmist sem vitleysa, eins og nasisminn, eða hún íklæðist gervi skynseminnar, eins og

marxisminn. Sönn uppreisn beinist gegn þessum goðsögnum og velur hinn þrönga milliveg milli tveggja öfga. Fyrri öfgarnar eru leið hins innhverfa yoga sem hafnar heiminum. Seinni öfgarnar eru leið kommisarsins og hins kommúníska byltingarmanns. Þessar hugmyndir leiddu til frægra deilna milli Sartre og Camus 1952. Camus endurtekur þessar hugmyndir í bók sinni *L'Été*, 1954.

Eins og fyrr segir gerir Camus skýran greinarmun á hugtökunum bylting og uppreisn. Uppreisn í fræðum Camus merkir uppreisn einstaklings sem reynir að brjótast út úr einangrun sinni og losna úr fjötrum „fáránleikans“ („hins absurda“). Slík uppreisn þýðir einnig, að ekki getur allt verið tómur hégómi. Sumt er þessi virði, að fyrir því sé barist. Bylting, sem gerð er í nafni goðsagna og hugmyndakerfis, táknar í raun aðeins morð, hryðjuverk og eyðingu. Slík bylting taldi Camus að gæti aldrei leitt til bræðralags, heldur leiddi hún til nýs þrælahalds. Þessi róttæka endurskoðun á fyrri afstöðu myndar óbrúandi djúp milli þeirra hugmynda sem koma fram í fyrstu bókum Camus og „Uppreisnarmanninum“.

Í fyrstu virðist Camus halda, að hætti margra existentialista, að uppreisn gegn stöðu mannsins í tilverunni væri eðlilegur undanfari uppreisnar gegn þjóðfélagslegu ranglæti. Síðar þóttist hann sjá, að þetta væri misskilningur. Smám saman komst hann að þeirri niðurstöðu, að hin furðulegu mistök rússnesku byltingarinnar lægju einmitt í því, að rússneska byltingin væri framhald af uppreisn mannsins gegn því lífi sem náttúran skapaði honum. Camus fjarlægðist meir og meir pólitíska valdbeitingu og þá hugmynd að hægt sé að bæta heiminum með illum verkum. Síðasta stórverk Camus, „Fallið“, gefur vísbendingu um að gömul hugtök eins og „mann fjandsamleg náttúra“ og „þjóðfélagslegt ranglæti“ hverfi í skuggann fyrir nýrri viðmiðun. Lokaniðurstaða

Camus í „Fallinu“ virðist vera sú, að það sem öllu máli skiptir sé baráttan milli góðs og ills, – barátta sem fer ekki síst fram í manninum sjálfum.

Jean-Paul Sartre

Existentialistar kenna að maðurinn sé sinnar gæfu smiður. Hann ræður sjálfur ferð sinni. Samt líta menn ólíkum augum á þessa ferð. Samkvæmt Heidegger og Jaspers komst maðurinn til þroska með því að hlýða kalli alverunnar. Samkvæmt Kierkegaard stefnir þróun mannsins til guðs. Samkvæmt Camus og Sartre rís tilvera mannsins út í tómið.

Jean-Paul Sartre er eitt þekktasta nafn aldarinnar í franskri bókmenntasögu. Hann hefur lengi verið í sviðsljósinu í stjórnmálum, félagsmálum og menningarmálum, og hann er þekktasti talsmaður þeirrar greinar existentialismans sem kennd hefur verið við guðleysi. —Sartre er fæddur í París 1905. Hann missti ungur föður sinn og eftir dauða hans bjó hann með móður sinni hjá afa sínum, Charles Schweitzer (föðurbróður Alberts Schweitzers). Þau bjuggu fyrst í París og síðan í La Rochelle. Hann stundaði nám við École Normale Supérieure 1924-28 og kynntist þar Simone de Beauvoir. Á árunum 1931—1933 kenndi hann heimspeki í Le Harve. Næsta ár notaði hann til að kynna sér þýska heimspeki í Berlín og Freiburg, einkum heimspekingana Edmund Husserl og Martin Heidegger. Að því loknu kenndi hann heimspeki í Le Harve, Laon og Neuville þar til heimsstyrjöldin síðari hófst. Sartre var tekinn til fanga af Þjóðverjum 1940, en látinn laus eftir fall Frakklands 1941. Sartre fór til Parísar og kenndi þar heimspeki til stríðsloka. Hann tók þátt í frönsku andspyrnuhreyfingunni og vann jafnframt að útgáfu bókarinnar *L'Être et le néant* (1943), *Veran* og *tómið*. Önnur þekktustu

heimspekiverk hans eru: *L'Existentialisme est un humanisme* (1947) og *Critique de la raison dialectique* (1960). Eftir að stríðinu lauk hætti Sartre kennslustörfum og hóf útgáfu tímaritsins *Les Temps Modernes*. Auk þessara starfa skrifaði hann leikrit og skáldsögur sem gerðu hann heimsfrægan.

Sam heimspekingur hefur Sartre aðallega mótask af Husserl, Heidegger og Kierkegaard.

Sartre hefur kallað heimspeki sína húmanisma. En hvað á hann við með því orði? Existentialistinn Roger Shinn gerir greinarmun á opnum húmanisma og lokuðum. Hinn fyrrnefndi leggur áherslu á manninn, stöðu hans og gildi í heiminum. En lokaður húmanismi gengur miklu lengra. Samkvæmt honum er það maðurinn einn sem ákveður hvað hafi tilgang og gildi í veröldinni. Húmanismi Sartres er greinilega hinn lokaði húmanismi. Og hann felur það í sér að enginn Guð eða æðri öfl séu til (apeismi).

Frægasta setning Sartres er : Athöfn kemur á undan grundvallareðli. Hvað manninn snertir kemur athöfn hans fyrst. Hún skapar síðar tilveru hans. Athöfn felur hér einnig í sér hugsun, skynjun og ásetning. Hvernig kemst Sartre að þessari niðurstöðu? Hann byrjar að hugsa um hugtakið vitund, sína eigin vitund, og spyr: Hvað er þessi vitund? Það eina sem ég þekki er vitund mín. Ég veit ekki um neitt sem er utan hennar, það er augljóst mál. En þekki ég þá sjálfa vitund mína og er hún í sjálfu sér til? Spurningin er: Hvað er vitund? Er hún vitund um ekkert, eða er hún vitund um eitthvað? Vitund um ekkert er engin vitund. Vitund hlýtur alltaf að beinast að einhverju. Hún er alltaf vitund um eitthvað. Hvað þýðir þetta? Þetta þýðir að vitundin í sjálfu sér er ekki neitt. Hún verður til við að hugsa eða skynja eða finna eitthvað sem er ekki hún sjálf. Sartre kaus sjálfur að orða þessa niðurstöðu sína þannig: „Vitundin er það sem hún er ekki og er ekki

það sem hún er.“ Það má eins segja: „Við erum það sem við erum ekki og við erum ekki það sem við erum.“ – Heidegger taldi að þessi fræga setning Sartres hefði orðið til vegna þess að Sartre hefði misskilið sig og heimspeki sína. Einkum túlkun sína á „existenz“. Hjá Heidegger merkir orðið „ekkert“ aldrei „tóm“. Hann notar það um sjálfan grundvöll tilverunnar. „Ekkert“ er viss tegund af veru, „sem er ólík allri annarri veru“. Hvað sem þessu líður, þá verðum við að virða röksemdafærslu Sartres og líta á hana sem sjálfstæða heimspeki.

Tilvera (existence) þýðir oftast hjá existentialistum sú tegund veru sem maðurinn hrærist í. En helstu hugsuðir þeirra hafa ekki komið sér saman um merkingu þessa lykilorðs. Þeir eru yfirleitt sammála um, að ekki sé hægt að skírskota til „das Ding an sich“ að baki skynheims okkar eins og Kant gerir. Þeir eru líka mótfallnir tilraunum Hegels til að finna staðreyndir rökfræðilega, og eins kenningu hans um heimsandann. – Heimsmynd Sartres er bundin mannlegri tilveru. Hjá honum þýðir orðið „existence“ raunverulegur einstaklingur eins og hann er hér og nú. Við þetta má bæta hugtökum hans pour-soi (fyrir sjálfan sig) og en-soi (í sjálfu sér). En-soi er veran í sjálfri sér. Pour-soi skilur sig með frjálsu vali frá þessari veru og verður með þeirri athöfn að tilveru mannsins. Heimur hlutveruleikans er heimur nauðhyggju og þversagna. Heimur hinna mannlegu athafna er hins vegar frjáls og byggist ekki á vélrænum lögmálum hlutveruleikans. Kjarni mannsins er frelsið. En maðurinn er frjáls vegna þess að hann er ekki. Hann er ekki veran. Frelsi og vera standa hjá Sartre í öfugu hlutfalli hvort við annað.

Við þetta vaknar spurningin: Hver verður grundvallartilfinning mannsins í þessum sjálfskapaða heimi? Svarið er eitt af eftirlætisorðum existentialista: Angist. Þetta orð má þó ekki skilja í bókstaflegri merkingu. Fyrst það táknar grundvallartilfinningu

mannsins, hlýtur það að fela í sér meira en kvíða, þjáningu og ótta. Það merkir öðru fremur óróa, – þessa undarlegu tilfinningu sem læsist um vitundina í hvert sinn sem maðurinn stendur framni fyrir vali og tekur á sig ábyrgð í sambandi við sína eigin velferð eða velferð annarra. Þessi tilfinning, sem jafnan er samfara ákvörðun, einkennir líf mannsins öðru fremur. Í fræðunum Kierkegaards stafar hún fyrst og fremst af valfrelsi mannsins. Samkvæmt Heidegger stafar hún einkum af því, að maðurinn rekst alls staðar á vegg sinna eigin takmarkana. Þeir hafa báðir rétt fyrir sér, segir Sartre. „Hún stafar af því, að ég vantreysti sjálfum mér og mínum eigin viðbrögðum.“

Maðurinn hefur vitund um sumt og annað ekki. Þetta „annað“ nefnir Sartre einu nafni tómið (*L'être et le néant*, „Veran og tómið“. 1956). Það er allt það sem vitund mannsins nær ekki til. Maðurinn verður að greina sig frá hlutunum til að geta gefið þeim merkingu og gildi. „Sú staðreynd, að hvorki hlutveruleikinn né mannleg tilvera hafa í sjálfu sér neina merkingu, þýðir það, að maðurinn hefur frelsi til að „verða“, fyrst hann „er“ ekkert. Þeir sem taka sjálfstæðar ákvarðanir njóta þessa frelsis. Flestir vilja þó „vera“ eitthvað sem aðrir hafa valið fyrir þá“.

Fyrirfram er manninum ekki úthlutað neinum veruleika. Hann býr veruleika sinn til. Maðurinn skapar gildi sitt með vali sínu. Við veljum ekki eitthvað sem er gott. Við gerum það gott með því að velja það. Sartre bætir að vísu við, að við getum ekki ákveðið að eitthvað sé betra en annað, nema það sé betra fyrir alla. Sartre segir: Þú ert frjáls. Veldu þess vegna. Það er að segja: skapaðu. Engin regla í almennri siðafræði getur sagt þér hvað þú átt að gera. Engin tákni eru heilög í þessum heimi. Frelsið er eðli okkar. Maðurinn verður ekki fyrst til og verður síðan frjáls. Að vera maður er að vera frjáls. – En hvernig er hægt að tala um frelsi? Og hvernig er hægt að setja því skorður með því að skil-

greina það? Hvað er það sem Sartre kallar frelsi? Frelsi, segir Sartre, verður þannig til að maðurinn afneitar „verunni eins og hún er í sjálfu sér“. Við það fær maðurinn frelsi til að skapa heim handa sjálfum sér. Sá heimur er ekki vera. Hann er í leit að veru. Frelsi Sartres hefur þannig tvær hliðar. Það er raunar þversögn: Við erum neydd til að vera frjáls. Við erum neydd til að skapa okkar eigin framtíð. „Maðurinn er dæmdur til að vera frjáls og bera allan heiminn á herðum sér. Hann ber ábyrgð á heiminum og sjálfum sér“ (Veran og tómíð). Maðurinn kemur í stað guðs. En þetta hlutverk er honum ekki fagnaðarefni, því að löngun mannsins til að vera Guð er í eðli sínu ný þversögn, sem veldur fyrst vonbrigðum og síðan vonleysi. Allar eilífðarstjörnur slokkna og hætta síðan að vísa veginn.

Sumir hafa sagt, að það skipti engu máli, hvort Guð er til eða ekki. Sartre er þessu ekki sammála. Fyrir hann skiptir það öllu máli. Það gjörbreytir afstöðu manna til lífsins. Ef Guð er til, þá er hann grundvöllur tilverunnar og andleg forsjón. En fyrst hann er ekki til, segir Sartre, þá hefur heimurinn í sjálfu sér enga merkingu og maðurinn verður því að gefa honum merkingu. Í stað guðs kemur ábyrgð mannsins. „Þegar maðurinn tekur ákvörðun gerir hann sér ljóst að hann er ekki aðeins að velja það sem hann vill sjálfur verða. Hann er um leið löggjafi að taka ákvörðun fyrir allt mannkynið. Á slíkum stundum kemst maðurinn ekki hjá því að finna til djúprar ábyrgðartilfinningar.“ – Margir existentialistar tala um upphafningu sem eitt af einkennum mannsins. Hann finnur þessa upphafningu, og ekki aðeins á hinum stóru stundum í lífi sínu. Það er eðli hans að leita út fyrir sjálfan sig og upp fyrir sjálfan sig. Þetta þarf ekki nauðsynlega að skilja í guðfræðilegri merkingu. Eðli mannlegrar tilveru er einfaldlega það að hverfa frá því sem hann er, til breyttrar tilveru. Hjá sumum existentialistum stefnir þessi upphafning í átt til guðs, – hjá Sartre stefnir hún út í tómíð.

Eins og fyrr segir er miðdepillinn í heimspeki Sartres tilvera mannsins sem einstaklings. „Í raun og veru er ekki til neitt nema fólk“, segir hann í einu leikrita sinna. Þegar um er að ræða samskipti einstaklinga við annað fólk, hafa existentialistar greinst í tvo hópa. Annar hópurinn álítur, að uppreisn einstaklings, gegn samfélagi, sem er þröngvað upp á hann, sé fyrsta skrefið í átt til sannra mannlegra samskipta. Sartre heyrir til síðari hópnum, en sá hópur álítur að allar tilraunir til að mynda raunverulegt og ósvikið samband við annað fólk séu dæmdar til að mistakast.

Existentialistar hafa rætt meira um mannlegar tilfinningar en flestir aðrir heimspekingar. Ekki má þó líta á existentialismann sem tilfinningaheimspeki. Sartre kennir að vit, tilfinning og vilji séu alltaf samanþrinnuð í allri reynslu okkar. Það er aðeins gamaldags „deildarskipt sálfræði“ að greina þetta sundur. Enginn einn þessara þátta er til án hinna. Tilfinning er ekki andstæða skynsemi og hugsunar. Tilfinningar eru stór hluti mannlegrar tilveru, og þær eru einskonar þekking, visst innsæi og óþrjótandi lind heimspekilegrar hugsunar. Það er jafn tilgangslaust að ræða um tilfinningu sem einangrað fyrirbæri án vits og vilja og að ræða um vitsmuni á þann sama hátt.

Trúr þeirri skoðun sinni að maðurinn eigi að vera þátttakandi í því sem fram fer, en ekki aðeins hlutlaus áhorfandi, hefur Jean-Paul Sartre jafnan staðið í sviðsljósinu og tekið virkan þátt í „að skapa heiminn“. Hann er einn þekktasti andófsmaður síns tíma. Hann barðist gegn nasistum og nýnasistum, gegn stefnu frönsku stjórnarinnar í málefnum Indó-Kína og Alsír, gegn innrás Rússa í Ungverjaland 1956 og Tékkóslóvakíu 1968, og gegn afskiptum Bandaríkjanna í Víetnam. Hann fékk bókmenntaverðlaun Nóbels 1964, en neitaði að taka við þeim. – Sartre hefur hallast að marxisma eins og existentialistarnir Camus og Berdyaev. Samt er erfitt að finna skæðari gagnrýni á marxisma en einmitt frá

Þessum mönnum. En aðalgagnrýni þeirra á marxista er sú, að líkt og nasistar setji þeir ríkið ofar einstaklingnum. Sú hugmynd, segja þeir, að ríki sé einskonar persóna, er afskræming á veruleikanum. Ríkið er tilbúningur sem ekki er hægt að setja ofar raunverulegu lífi mannfólks. Existentialistar hafa yfirleitt varið mannréttindi og barist gegn stjórnmálalegri kúgun. Sartre ræðst gegn viðleitni valdhafa til að skerða mannlegt frelsi meira en þörf er á, og hann er á móti því að setja kerfi ofar velferð þess fólks sem það á að þjóna. Segja má, að Sartre hafi stutt marxista öðru hverju og skammað þá þess í milli. Öll afstaða hans verður því mótsagnakennd. Hann vann um hríð með franska kommúnistaflokknum, en það stóð ekki lengi. Sartre hefur alltaf haft tilhneigingu til að samræma skoðanir sínar nýjum aðstæðum. Auk þess urðu vinslit með honum og Camus eftir að Camus gaf út „L'homme révolté“, en Sartre leit á þá bók sem árás á sig. Vandamál Sartres hefur verið að halda sjálfstæði sínu án þess að einangrast. Í því skyni gerði hann misheppnaða tilraun 1948 til að stofna óháðan vinstriflokk, sem átti að vera lengst til vinstri án þess að vera kommúnistískur. Víða í ritum sínum reynir Sartre með vafasömum árangri að sanna existentialisma sinn með aðstoð marxískrar heimspeki. Sartre hefur verið „einskorðaður við sinn tíma“, eins og segir í stefnuskrá Les Temps Modernes.

Sartre hefur verið sakaður um svartsýni, tvíhyggju og mótsagnir. - Og hann hefur verið sakaður um að spilla siðferði með kenningum sínum.

Fyrsta skáldsaga Sartres, La mausée, lýsir bölsýni og ógeði manns sem finnur engan tilgang með lífi sínu og ekkert vit í tilverunni yfirleitt. Existentialistar virðast margir líta á þessa tilfinningu sem grundvallartilfinningu mannsins. En er þá þessi tilfinning: angist, einangrun, fíring, leiðindi afskiptaleysisins

eða jafnvel la nausea Sartres grundvallarsannleikur um hið rétta eðli og ástand mannsins? Er þetta frumeðli veruleikans. – Það eitt, að þessar tilfinningar stangast á við jákvæðar tilfinningar, samúð, von, gleði, góðan félagsanda og umhyggju fyrir velferð annarra, gæti bent til þess að engin þessara tilfinninga gæti kallast grundvallareðli. – Nema menn vilji halda því fram að sjálft grundvallareðli tilverunnar sé þversögn.

Heimspeki Sartres hlýtur að verða tvíhyggja vegna þess að það er óbrúandi bil milli hugtakanna pour-soi og en-soi. Hvað á að segja um fullyrðingar um að ekkert vit sé í tilverunni, að lífið hafi engan tilgang, að tilvera mannsins rísi út í tómið?

Það má staldra við og virða fyrir sér mynd af heimspekingi sem segir: „Ég hef tilgang með lífi mínu, og það er mikið vit í heimspeki minni, – hins vegar er ekkert vit í tilverunni og mannlífið hefur engan tilgang. – Ef veröldin er án vits og án guðs þá eru endanleg örlög mannsins óráðin. Þá er ekki hægt að fullyrða hvert vegurinn liggur. En sé veröldinni stjórnað af æðri forsjón, þá mætti ætla, að það sem hefur raunverulegt gildi glattist ekki.“

Margir mundu hallast að því, að aðskilnaður Satres milli manns og veru sé aðeins tilbúinn aðskilnaður. Auðvitað verkar heimurinn á sjálfið engu síður en sjálfið á heiminn. Tilvera sjálfsins verður auðvitað alltaf háð verunni. Löngun mannsins til að vera Guð er fáránleg.

Þeir sem ásaka Jean-Paul Sartre um siðleysi segja meira en sanngjarnt er. Sartre og aðrir hugsuðir existentialismans sverja af sér allan skyldleika við æsku á villigötum í næturklúbbum Parísarborgar. Sartre er umfram allt maður hins stranga siðgæðis. Öll barátta hans beinist að því takmarki að gefa mannum gildi með því að skapa á ný þau siðferðislegu verðmæti sem vísindaleg nauðhyggja hefur rænt frá honum. Ábyrgð mannsins vex að dómi Sartres, en minnkar ekki við það að hann er einn í heiminum.

Sartre hefur sjálfur sýnt í verki skilning á því, að það er nauðsynlegt að taka tillit til velferðar annarra. Hitt er annað mál, hvort manninum tekst að gegna hinu nýja hlutverki sem Sartre úthlutar honum: að vera einn í heimi án guðs. Og auðvitað eru líka til menn sem líta svo á, að þetta hlutverk sé gervihlutverk sem byggist á misskilningi á stöðu mannsins í alverunni. Þeir trúa því, að maðurinn sé aldrei einn í þessum stóra og opna heimi.

Nokkur heimildarrit

- Ahlberg A. *Filosofiens historia*, 1931
Allen, E. L. *Existentialism from Within*, 1953
Ayer: *Language, Truth and Logic*
Barrett, W. *Irrational man*, 1958
Bauch, B. *Immanuel Kant*, 1923
Bergson, H. *L'Évolution créatrice*, 1907
Berkeley: *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge*
Blackham, H. J. *Humanism*, 1968
Six Existentialist Thinkers, 1951
Buber, M. *Ich und du*, 1923
Camus, A. *L'Homme révolté*, 1951
Comte, A. *Cours de philosophie positive*, 1830-42
Copieston, F., *A History of Philosophy*, 1946-59
Dunner, J. *Baruck Spinoza and Western Democracy*, 1945
Durant, Will: *Story of Philosophy*
Föster-Nietzsche, Elísabeth. *Das Leben Friedrich Nietzsches*, 1912-14
Gibson A. B. *The Philosophy of Descartes*, 1932
Gibson, J. *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, 1917
Gueroult, M. *Descartes selon l'ordre de raison*, 1953
Haeckel, E. *The Riddle of the Universe*
Hampshire, S. *Spinoza*, 1953
Hegel, G. W. F. *Phänomenologie des Geistes*, 1807
Heidegger, M. *Sein und Zeit*, 1927
Hocking W. E. *Types of Philosophy*
Husserl, A. J. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, 1973
Huxley, T. *Ethics and Evolution*
Höföding, H. *Sören Kierkegaard som filosof*, 1919
Jaspers, K. *Der geistige Situation der Zeit*, 1931
Josiah, Royce: *Spirit of Modern Philosophy*
Kant, I. *Kritik der reinen Vernunft*, 1781
Kritik der praktischen Vernunft, 1788
Kritik der Urteilskraft, 1790

Kingston, F. French Existentialism, 1961
 Kierkegaard, S. Enten - Eller, 1843
 Larsson, H. Spinoza, 1931
 Lewis, J. Introduction to Philosophy
 Marvin, F. S. Comte the Founder of Sociology, 1936
 Meyer, H. Thomas von Aquin, 1938
 Moore: Philosophical Studies, 1948
 Nietzsche, F. Also sprach Zarathustra, 1883
 Unzeitgemässe Betrachtungen, 1874
 Der Wille zur Macht
 O'Connor, D. J. The Philosophy of Education
 Ortega y Gasset, J. En torno a Galileo. I
 enskri þýðingu eftir M. Adams: Man in Crisis, 1959
 Petersen, O. Fra Kierkegaard til Sartre
 Perry, R. B. The Approach of Philosophy.
 Defence of Philosophy
 Rand: Modern Classical Philosophers
 Randall: Making of the Modern Mind
 Reburn: Nietzsche. The Story of a Human Philosopher, 1948
 Ricoeur, P. L'Homme faillible, 1960
 Rogers, A. K. Students History of Philosophy
 Runes, D. D. The Dictionary of Philosophy, 1942
 Twentieth Century Philosophy, 1943
 Gabriel Marcel et Karl Jaspers, 1947
 Sartre, J. P. L'être et le néant, 1943
 Scheler, M. Mensch und Geschichte, 1930
 Schopenhauer, A. Die Welt als Wille und Vorstellung, 1819
 Shinn, R. L. Man: The New Humanism, 1968
 Sorley, W.R. A History of English Philosophy
 Tillich, P. Theology of Culture, 1959
 Thilly, F. History of Philosophy
 Unamuno, M. El sentimiento trágico de la vida, 1913
 Weber, A. and Perry, R. B. History of Philosophy
 Wiener, P. Evolution and the Founders of Pragmatism, 1949
 Willoch, H. A. Bergson, 1945

Nokkur heimspekirit Íslendinga fram til 1980

- Björn Gunnlaugsson: Njóla. Boðsrit. Bessastaðaskóla, 1842. Reykjavík, 1853 og 1884.
- Brynjólfur Jónsson: Skuggsjá og ráðgáta eða hugmynd um Guð og verk hans, 1875. Saga hugsunar minnar um sjálfan mig og tilveruna, 1912.
- Helgi Hálfðanarson: Kristileg siðfræði, 1895.
- Eiríkur Briem: Hugsunarfræði, 1897.
- Matthías Jochumsson: Karma, 1900 (Eini-reiðin), Bréf, 1935.
- Oddur Björnsson: Vegurinn frá mannlífi til heimslífs, 1904.
- Ágúst H. Bjarnason: Yfirlit yfir sögu mannsandans, 1905-15. Jean-Marie Guyau, Kbh. 1911. Almenn rökfræði 1913, 2. útg. 1925. Almenn sálarfræði 1916, 2. útg. 1938. Siðfræði I. Forspjöll siðfræðinnar, 1924. Heimsmynd vísindanna, 1928-29. Vandamál mannlegs lífs, 1943. Saga mannsandans I-V, 1949-54.
- Guðmundur Finnbogason: Den sympatiske forstaelse, Kbh. 1911. Í-lugur og heimur, L'intelligence sympathique, Paris, 1913.
- Vit og strit, 1915. Frá sjónarheimi, 1918. Land og þjóð, 1921. Samlíf-þjóðlíf, 1932. Den islandske naturs indflydelse på folkelynnet 1932.
- Jón Helgason: Almenn kristnisaga I-IV, 1912-30.
- Sig. Kristófer Pétursson: Forn guðspeki í ásatrúnni, 1922. Skiptar skoðanir, 1918. Við straumrof, 1918.
- Helgi Pjeturss: Nýall, 1922. Ennýall, 1929.
- Opinberun, Völuspá og stjörnulíffræði, 1933. Über Wesen, Ursprung und Zukunft des Lebens, Leipzig, 1933. Framnýall, 1941. Viðnýall, 1942. Sannnýall, 1943. Þónýall, 1947.
- Halldór Laxness: Kapólsk viðhorf, 1925.
- Einar Benediktsson: Alhygð, 1926. Laust mál, 1952.
- Björg C. Þorláksson: Le fondement physiologique des instincts, Paris 1926. Svefn og draumar, 1926.
- Halldór Friðleifsson: Ráðgáta lífsins 1937. Fyrsta bygging í Alheimi, 1939. Friðarboðinn er fagur, 1945.
- Sigurjón Friðjónsson: Skriframál einsetumanns, 1929.
- Grétar Fells: Á vegum andans, 1938. Ilmur skóga, 1939. Hin andlega kreppa nútímans, 1943. Framþróun og fyrirheit, 1948 Leyndardómur lífs og dauða, 1965. Andlit regnbogans, 1966. Það er svo margt, 1961-1970.
- Jóhannes Eiríksson: Eigingirni í ýmsum myndum, 1939.
- Broddi Jóhannesson: Eidetische Untersuchungen in Island. Leipzig, 1939. Vergleichende Untersuchungen über die Verschmelzungsfrequenz in verschiedenen Sinnesgebieten und ihre Bedeutung für die Struktur der Persönlichkeit.

Leipzig, 1944.

Sigurður Nordal: Líf og dauði, 1940.

Áfangar, 1944. Skiptar skoðanir, 1960. Síðustu dagar Sókratesar, 1973.

Þorsteinn Jónsson: Samtöl um íslenska heimspeki, 1940.

Gunnar Gunnarsson: Siðmenning og siðspilling, 1943.

Ásmundur Guðmundsson: Þor og þróttur, 1944.

Símon Jóh. Ágústsson: Mannþekking, 1945. Rökfræði, 1948. Skilningstréð góðs og ills, 1951. Hagnýt sálarfræði, 1956.

Sálarfræði 1967.

Sigurjón Jónsson: Lífsskoðun - trúarbrögð - siðfræði, 1948.

Ármann Snævarr: Almenn lögfræði, 1952, 1962, 1972.

Stefán Einarsson: Um upptök Njólu, 1952.

Kristinn E. Andrússon: Skulu braður berjast? 1952.

Jóhann Hannesson: Friðarhugsjónir og friðarstefnur, 1953. Existensiell hugsun og existensheimspeki, 1970. Heidegger og frumatriði existensheimspekinnar, 1971. Verkefni og stefnur heimspekinnar, 1972.

Jón Jónsson og Þorsteinn á Úlfstöðum: Tunglsgeislar, 1953.

Sigurbjörn Einarsson: Trúarbrögð mannkyns, 1954. Helstu trúarbrögð heims, 1962.

Gunnar Dal: Þeir spáðu í stjörnurnar, 1954.

Sókrates, 1957. Grískir heimspekingar, 1963 og 1975. Indversk heimspeki, 1972. Existentialismi, 1978.

Brynjólfur Bjarnason: Forn og ný vandamál, 1954. Filosofskije study. Moskvu, 1955.

Gátan mikla, 1956. Á mörkun mannglegrar þekkingar, 1965. Lögmál og frelsi, 1970.

Vitund og verund, 1971.

Ólafur Hansson: Ágrip af trúarbragðasögu, 1955

Einar H. Kvaran: Skiptar skoðanir, ritdeila.

E.H.K. og Sigurður Nordal, 1960.

Jónas Gíslason: Kristnisaga, 1960.

Jóhann M. Kristjánsson: The almighty and evil. Madras, 1963.

The man and the Universe. Port Louis, 1967.

Life dormant and active. Lakemont, 1973.

Ólafur Tryggvason: Hugsað upphátt, 1965.

Sigurjón Björnsson: Úr hugarheimi, 1964.

Unglingsárin, 1974. Sálarfræði, 1973-75.

Páll S. Árdal: Passion and value in Hume's Treatise, Edinburgh, 1966.

Matthías Jónasson: Mannleg greind, 1967.

Frumleg sköpunargáfa: vaxtarsproti og aflvaki í þróun menningarinnar, 1976 .

Sigvaldi Hjálmarsson: Eins og opinn gluggi, 1968. Eins konar þögn, 1973.

Í haf í dropa, 1976.

Gaukur Jörundsson: Um vernd mannréttinda og náttúrurétt (TJlf. 1. tbl.) 1966.

Þorsteinn Gylfason: Tilraun um manninn, 1970.

Ætti sálarfræði að vera til? 1976.

Gaðar Gíslason: Í leit að eðli réttarins (Úlf. 2. tbl.) 1970 .

Um réttarreglur og siðferðisreglur (Úlf. 4. tbl.) 1971.

Nokkur viðfangsefni réttarheimspeki. (Tímarit lögfræðinga) 1972.

Eru lög nauðsynleg (Úlf. 1. tbl.) 1977.

Jóhann Páll Árnason: Von Marcuse zu Marx, 1971.

Zwischen Natur und Gesellschaft. Frankf., 1976.

Geir Vilhjálmsson: Mannleg menntun, 1971.

Um mannúðarstefnu, 1971. Vitund og breytingar á henni, 1971. Stjórn vitundarinnar og sálræn lyf, 1975.

Þorsteinn Guðjónsson: Líf á öðrum stjörnum, 1973.

Astrobiology. The Science of the Universe, 1976.

Páll Skúlason: Heimspeki og vísindi í mannlegri tilveru, 1974 (endurpr. 1975).

Um siðvísindi og læknisfræði. Hugsun og veruleiki, 1975. Um ríkishugtakið, 1979.

Guðmundur Arnlaugsson: Rökfræði, 1974.

Jón Hnefill Aðalsteinsson: Hugmyndasaga, 1975 og 1978.

Elsa G. Vilmundardóttir: Þættir um heimsfræði Helga Pjeturss (Tekið saman af E. G. V. og Þorsteini Þorsteinssyni í samvinnu við Hauk Matthíasson o. fl.) 1975.

Guðmundur Sveinsson: Hugmynda- og samtímasaga, 1978.

(Skrá Landsbiblíókasafnsins)

Atriðisorðaskrá

- A Discourse concerning Reason with regard to Religion 653.
 A Discourse of Freethinking 653.
 A Pluralistic Universe 785.
 A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge 655, 854.
 A Treatise on Human Nature 671, 672.
 Abdera 311, 312, 314, 322.
 Abelard, Pierre 8, 565, 567, 568, 569, 571, 573, 575.
 Abhava 154, 155, 160, 213, 240.
 Absurd 839, 840.
 Absurd-leikhús 839.
 Abubacher 565.
 Acheláos 325.
 Adam 244, 549, 564, 567.
 Addison 656.
 Adeimantes 401.
 Adeodatus 556, 557.
 Adharma 158, 213, 214.
 Aditi 41, 46, 240.
 Aðleiðsla 151, 478.
 Aðleiðsluályktun 151.
 Aðleiðsluályktunum 212.
 Agapon 343, 345.
 Agni 37, 38, 39, 45, 51, 108, 162, 240.
 Agóra 7, 319, 321, 323, 324, 328.
 Agrippa 530.
 Ahlberg 256, 854.
 Ahriman 63.
 Ahura Mazda 63, 85.
 Aischines 322.
 Ajakos 411.
 Ajantodoros 401.
 Ajax Telamonsson 411.
 Akadēmía 326, 532.
 Alademos 326, 418.
 Akasa 155, 156, 157, 158, 159, 166, 202, 240.
 Akkilles 466, 469.
 Albaníus 539.
 Albertus Magnus 473, 579, 581.
 Alciphron 660.
 Alexander frá Afródisi 502.
 Alexander mikli 67, 513.
 Algebra 30.
 Algyðistrú 136, 139, 456, 529, 534, 565, 825.
 Alkaios 335.
 Alkamaion frá Krótonu 354.
 Alkibiádes 323, 342, 344, 346, 362, 363.
 Alkvæðir (universal) dómar 701.
 Also sprach Zarathustra 765, 855.
 Alypius 557.
 Amalric frá Bennes 565.
 Amasis 285.
 Ambrosius 556, 557.
 Amcinías 292.
 Ameríus 540.
 Amipsías 331.
 Ammónías Saccas 539, 540.
 Amor fati 771.
 Amyntas 459.
 An Essay towards a New Theory of Vision (Dublin) 655.
 Anaxagóras 7, 14, 291, 309, 310, 321, 322, 333, 351, 391, 415, 499.
 Anaximander 7, 14, 268, 269, 272, 279, 280, 281, 282, 285, 289.

- Andersen, H.C. 30.
 Andinn 100, 127, 173, 209, 223, 227,
232, 234, 276, 279, 280, 283, 285,
288, 290, 298, 301, 302, 303, 310,
316, 354, 355, 370, 374, 428, 438,
439, 440, 441, 442, 443, 478, 488,
489, 529, 531, 533, 543, 544, 545,
546, 561, 584, 607, 608, 632, 633,
676, 721, 727, 801.
 Andler, Charles 777.
 Andrógeos 329.
 Andrónikos frá Rhodos 472.
 Angist 807, 808, 816, 823, 832, 836,
847, 851.
 Animismi 40.
 Annikeres frá Kýrenu 417.
 Anselm, erkibiskup í Canterbury 568,
571, 607.
 Anthonius 557.
 Antifón 322, 401.
 Antipater 467, 470, 471, 513.
 Antispenes 416.
 Anuiksik 24, 147, 240.
 Anúmana 149, 150, 240.
 Anytos 368, 379, 387, 389, 393, 395,
396, 401, 404.
 Apas (vatn) 155, 240.
 Apellion frá Teos 472.
 Appolló 258, 357, 517.
 Apurva 211, 213, 215, 216, 240.
 Apúmana 149, 240.
 Aquinas, Tómas 15, 271, 503, 508,
568, 577, 579, 580, 581, 583, 584, 585,
586, 606.
 Arbuthnot 657.
 Archelaos 322.
 Arhat 110.
 Aristoteles 323, 326, 340, 341.
 Aristippos 323.
 Ariston 413.
 Aristófanes 331, 343, 345, 355, 357,
364.
 Aristóteles 11, 14, 266, 267, 271, 277,
285, 312, 333, 374, 418, 440, 459,
460, 461, 462, 463, 464, 465, 466,
467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474,
475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482,
483, 485, 486, 487, 488, 490, 491,
492, 493, 494, 495, 496, 497, 498,
499, 500, 501, 502, 503, 504, 505,
507, 508, 511, 513, 531, 547, 549, 560,
566, 580, 583, 588, 590, 594, 638.
 Arius 559.
 Arjuna 129, 130, 131, 133, 134, 135,
138, 141, 142, 143, 145, 240, 243.
 Arkytas frá Tarent 417.
 Arnald 1612-1694 628.
 Asamavayi 152.
 Asamskrita dharma 122.
 Ashe biskup í Clogher 658.
 Asklepeios 329, 352.
 Askley lávarður 640.
 Astrallíkaninn (Linga Sharira) 227.
 Asurar 52.
 Asúri 162.
 Athanasius 560.
 Atharva-Veda 34.
 Atman 7, 41, 42, 57, 61, 133, 134, 138,
139, 155, 159, 160, 169, 175, 175, 179,
188, 221, 222, 234, 235, 237, 241.
 Atmavidya 147.
 Atóm 155, 156, 160, 161, 227, 235,
245, 311, 312, 493, 523, 703.
 Attalus 530.
 Atterbury, Francis, biskup í Rochester
661.

Auklides 271, 416.
 Auluka 155, 243.
 Aurora 37.
 Avenpace 565.
 Averoes 473, 502.
 Averroes 565, 580.
 Apeismi 846.
 Aþena Nike 329.
 Aþena Pólias 329, 331.
 Ágústínus 8, 553, 563, 553, 554, 555,
556, 557, 559, 560, 561, 562, 563, 564,
832.
 Áhrif og hugsanir 626.
 Bacon, Roger 565, 627.
 Badarayanas 28.
 Bagavad Gita 39, 101, 129, 130, 131,
132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 143, 144, 145.
 Bakkus 39.
 Bakri 130, 136, 140, 143, 144, 145.
 Bakri-Yoga 140.
 Baldur 258.
 Bamberger Zeitung 715.
 Barbarossa 577.
 Baron von Gersdorff 758.
 Barrabas 369.
 Baruch Despinoza 610, 613.
 Bay reuth 764, 765, 775.
 Beckett 839.
 Beethoven 710.
 Berdyaev 850.
 Berkeley, George 9, 649, 653, 654, 655,
656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663,
664, 665, 666, 667, 676, 693, 696,
854.
 Bhoja 181.
 Blondel, Maurice 827.
 Boccaccio 30.

Bodhinanda 107.
 Bodhisattva 110, 111.
 Boethius 567.
 Bollstad, Albert (1206-1280) 579.
 Borg guðs 6, 61, 557, 563, 635.
 Borgia, Cesare 772.
 Boutroux 795.
 Bók hinna dauðu 33.
 Bókmenntaverðlaun Nobels 838, 850.
 Brahe, Tycho 589.
 Brahma 46, 162, 163, 180, 218, 241,
242, 247, 249.
 Brahma Sūtra 218.
 Brahman 50, 220, 222, 241.
 Brahmatrú 146, 180.
 Brahmömur 34, 35.
 Brandes, Georg 776.
 Brasidas 364.
 Browne, Peter 654.
 Browning 68.
 Bruno, Giordano 2, 68, 587, 588, 589,
590, 591, 592, 593, 596, 601.
 Brutus 531.
 Buber, Martin 2, 809, 819, 820, 821,
854.
 Buckle, H. 256, 259.
 Búddatrú 27, 136, 148, 155, 212.
 Burnet, John 256, 257, 312, 371, 549.
 Búdda 210, 255, 265, 287, 299, 333,
540, 732, 823.
 Búddisminn 103, 117, 738.
 Byking og uppreisn 843.
 Byron 657.
 Caligula 838.
 Campanella 627.
 Camus, Albert 2, 809, 827, 838, 839,
840, 841, 842, 843, 844, 845, 850,
851.

- Canterbury Tales Chaucers 30
 Carlyl 281.
 Carracci 658.
 Caró 531.
 Chairefön 323, 357, 382, 383.
 Champeaux, William 569, 570, 575.
 Chandogya upanishad 52, 56.
 Charlemont lávarður 672.
 Charmides 323, 365, 413, 549.
 Christianity not Mysterious 653.
 Chuang Tzu 300, 333.
 Chubb, Thomas 653.
 Cicero (Ciceró) 68, 472, 512, 530, 535, 627, 670.
 Cimon 328.
 Clairvaux, Bernard 574.
 Clarke, Samuel 656.
 Cleon 364, 413.
 Clotilde de Vaux 743.
 Cogito, ergo sum 594, 600, 601, 605, 619.
 Collins, Arthur 653.
 Combat 838.
 Comte, Auguste 2, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 854.
 Contarini 654.
 Cornutus 531.
 Correggio 658.
 Cosima 758, 759, 764.
 Cosmos 598.
 Crates 528.
 Critique de la raison dialectique 846.
 Cusanus 588.
 Cuvier 498.
 D'Alembert 674.
 Dalton 312.
 Dante 68, 471, 581.
 Darsana 25, 27, 28, 241, 245, 246.
 Darwin 498, 773.
 Das ding an mich 166, 224, 683, 699, 717.
 Das ding an sich 166, 224, 683, 699, 708, 709, 717, 718, 733, 833, 847.
 Dasein 808, 825.
 Davids, Rhys 120.
 Dawey, John 804.
 De Laertii Diogenes fontibus 758.
 De Witt bræðurnir 616.
 Decameron 30.
 Decameron 30.
 Dedalos 329, 330, 331.
 Delfi 258, 259, 357, 358, 359, 374, 382, 383, 466.
 Demetrios frá Falerum 340.
 Demiurge 441, 442, 443, 456.
 Demospenes 468, 471, 509.
 Demospenes 471, 509.
 Demókritos Z 14, 311, 312, 495, 720.
 Demókritos Z 14, 311, 312, 495, 720.
 Demókrstos Z 14, 311, 312, 495, 720.
 Denis Areopagit 328.
 Denis Areopagit 328.
 Descartes, René 594-608 2, 580, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 610, 611, 613, 614, 615, 617, 619, 620, 622, 623, 624, 627, 628, 632, 636, 639, 645, 649, 650, 651, 666, 670, 681, 687, 692, 704, 715, 790, 828, 832, 842, 854.
 Deus 35, 241, 619.
 Deussen, Paul 100, 249, 758.
 Deussen, Paul 100, 249, 758.
 Deva 35, 241.
 Dhammapada III, III2.

Dharma 122, 158, 211, 212, 213, 214,
215, 216, 217, 241, 242.
 Dharmakirtti 150.
 Dharmata Búdda 127, 128.
 Dialektísk efnishyggja Karls Marx 17.
 Die Welt als Wille und Vorstellung
731, 732, 855.
 Diem, Hermann 815.
 Dignaga 150.
 Dik 155, 156, 242.
 Discours de la Méthode 594, 598, 599.
 Divina Commedia 581.
 Dialektik 430, 438, 572.
 Diógenes frá Appolloníu 282, 283,
322.
 Diógenes Laertius 299.
 Díon 417, 419, 420, 421, 422.
 Dionysíus 417, 419.
 Dionysíus II 417, 420, 421.
 Díonýsos 328.
 Díonýsos, senator 328.
 Díotíma frá Mantíneiu 344, 346.
 Díónýsískt frumeldi 756.
 Don Quixote 659.
 Dostojevsky 802.
 Dr. Holms 281.
 Dr. Jung, Carl 170.
 Dravidar 34.
 Dravya 154, 155, 156, 157, 159, 160,
213, 242.
 Dreiser, Theodor 777.
 Dulspekileg hugleiðsla 834.
 Duns Scotus Erigena 568.
 Duns Scotus, John 568.
 Dynamismi 795.
 Dýrkun fegurðarinnar 144.
 Dæmisagan um hellinn 8, 433, 435.
 Ecce homo 756.

Echekrates 323.
 Eckhart, Meister 565.
 Edda 35.
 Eddukvæði 35.
 Eðlishvatir (Kama rupa) 228.
 Efnisheimurinn 74, 100, 235, 456,
544, 546, 547, 583, 624, 632, 633.
 Egeus 329, 330.
 Einar Benediktsson 633, 856.
 Eingyðistní 6, 50, 136.
 Einkvæðir (singular) dómur 701.
 Ekki-Veran 124, 155, 160, 720.
 Elea 291, 292, 295, 297, 298, 305, 321,
322, 475.
 Eliot, Charles 781.
 Elisabeth Nietzsche 854.
 Ellurur 136, 137.
 Emerson 30, 68, 779, 781.
 Emile 686.
 Empedokles Z 14, 305, 306, 307, 309,
312, 349.
 Endurfæðingarkenning (reinkarnation)
64.
 Endurholdgunarkenningin 27.
 En-soi 847, 852.
 Eos 37, 248.
 Epignes 322, 401.
 Epiker 531.
 Epikúr 8, 15, 509, 510, 511, 512, 513,
514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521,
522, 523, 524, 525, 526, 528, 530.
 Epistola de tolerantia 642.
 Er veröldin blekkíng? 100.
 Eros 419, 510, 530, 670.
 Erófil 357.
 Ervin Rohde 758.
 Esra 333.
 Essais Philosophiques 598.

Essay concerning Human Understanding 641, 642, 650.
 Essay Essay on the Human Understanding 630.
 Essenz 834.
 Eubulos 461.
 Eudemos 274, 474.
 Eudoxas 461.
 Euenos frá Paros 382.
 Eukleides 323.
 Eupólis 331.
 Euphyfrón 332, 549.
 Evolution and Ethics 71.
 Existencialismi 9, 807, 809, 811, 812, 813, 814, 857.
 Existenz 808, 825, 826, 834, 847.
 Ég og þú 820.
 Élan vital 801, 802, 804.
 Être et avoir 827, 829.
 Faíðros 65, 66.
 Fainarete 341.
 Faíðros 255, 325, 343.
 Fallið (La Chute) 838.
 Faustus 555, 556.
 Fenimen 833, 854.
 Fenómenólogi 831, 833.
 Fichte, Johann Gottlieb (1762-1814) 68, 636, 713, 714, 717, 719, 731.
 Filippus Makedóníukonungur 463.
 Filokles 328, 331.
 Fimm skilningarvit 165, 166.
 Fídias 328, 329.
 Fjallræðan 760, 803.
 Fjölgyðistni 6, 40, 50, 535.
 Flammarión 68.
 Florence Nightingale 144.
 Forn-Egyptar 45, 66.
 Forspjall guðfræðinnar 576.

Frelsi sálarinnar 214, 219.
 Friðrik Barbarossa 577.
 Friedrich Wilhelms IV Prússakonungs 756.
 Friedrichs, Jóhannes 629.
 Frummyndir (universalia) 566.
 Fulbert 572, 573.
 Fullvissandi (assertorískir) dómar 701.
 Fullyrðingar (kategorískir) dómar 701.
 Fundamental ontólógi 831.
 Fæðing harmleiks af anda hljómlistarinnar 759, 760.
 Fæðing og dauði 64, 77.
 Gabriel d'Annunzio 777.
 Galileo 589, 598, 627, 855.
 Gallienus 540.
 Gamla testamentið 611.
 Gandhi, Mahatma 134.
 Garutman 45.
 Gasœndi 524, 601.
 Gautama Búdða 103, 104, 111, 112, 120, 123, 132, 181, 210, 255, 265, 299, 333, 732, 823.
 Genet 839.
 Gervi mannsins 82.
 Gesta Romanorum 30.
 Gide, Andre 777.
 Ginnungagap 43, 439, 440.
 Giordano Bruno 9, 68, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 611.
 Glaukon 415, 433, 436.
 Goðsögnin um Sisýfus 838.
 Goethe 30, 68, 691, 710, 713, 730, 787.
 Gogol 713.
 Goldsmith 654.
 Gordian 540.
 Gorgías 322, 368, 381, 483, 549.

Gotama 27, 146, 148, 149, 150, 242.
 Grayeff, Felix 473.
 Gregorius páfi X 580.
 Grímun 30.
 Guercino 658.
 Guna 154, 155, 157, 159, 176, 242.
 Gúlliver 656.
 Hades 350.
 Halévy, Daniel 777.
 Handan góðs og ills 735, 776.
 Haner, J.W. 129.
 Haoma 39.
 Haylock, Ellis 777.
 Hávamál 6, 35, 129, 131, 133, 135,
137, 139, 141, 143, 145, 241.
 Hávamál Índlands 6.
 Hegel, Georg 2, 710, 711, 712, 715,
717, 719, 721, 723.
 Hegelmeier 712.
 Heidegger, Martin (1889-1975) 2, 809,
831, 833, 837, 845.
 Heimsdagur 164, 222, 235, 242, 243.
 Heimsnótt 157, 161, 164, 167, 222,
223, 235, 236, 245, 247, 534, 774.
 Heimsorkan 236.
 Heimspeki Descartes 2, 599, 602, 607,
614, 622.
 Heimspeki vonarinnar 827.
 Heimspekileg trú 824.
 Heimssmiðurinn 154, 441, 442.
 Heine (1799-1856) 690, 691.
 Hekademos 326.
 Hekataios 281.
 Hektor 323.
 Helgivald ritninganna 153.
 Henri Bergson 2, 654, 793, 795, 797,
799, 801, 803, 805, 806, 832.
 Henrietta, Jóhanna 729.

Henry Holt 783.
 Hephæstíon 320, 469, 470.
 Hera 325.
 Herakleitos 720.
 Hermakos 516.
 Hermakos G.
 Hermes 488.
 Hermogenes 322.
 Heródótus 66.
 Herrasiðfræði 761, 770.
 Hesíódós 411, 512.
 Hetu 150, 242.
 Héloise 569, 571, 572, 573, 574.
 Hið dauða efni 94.
 Hið lokaða siðalögmál 803.
 Hið opna siðalögmál 803.
 Hið rétta dharma 217.
 Hið síðasta orð 220, 237, 586, 666,
720, 727, 785.
 Hið stóra Ekkert 836.
 Hin deduktíva meðóða 743.
 Hin djúpa hugsun 833.
 Hin eilíf endurkoma 774.
 Hin fimm þróunarstig 139.
 Hin útreiknaða hugsun 833.
 Hin ytri veröld 100, 212, 222, 224,
289, 626, 649, 650, 662, 664, 665.
 Hin æðri vitund 7, 61, 85, 92, 232,
233, 503, 504.
 Hin æðsta viska 127, 245.
 Hinar fimm tanmötur 224.
 Hindúar 136.
 Hindúismi 129, 180, 249, 250.
 Hinir þrír gúnar 163, 164, 209.
 Hinn alheimslegi skilningur 237.
 Hinn gullni frjóangi 242.
 Hinn gullni meðalvegur 109, 257, 505.
 Hinn hvítu lótus 61, 80.

- Hinn innsti veruleiki 101, 237, 619, 625.
Hinn ópersónulegi og óræði brahman 237.
Hinn persónulegi Guð 136, 138, 237, 242.
Hipparchos 334.
Hippias 322, 334, 381.
Hippókrates 353, 499.
Hippókrates frá Kos 353.
Hiranyagarbha 46, 242.
Hitler, Adólf 777.
Hjól endurfæðinganna 736.
Homo homini lupus 735.
Homo viator 828.
Hopkins, prófessor 135, 136.
Hómer 30, 33, 141, 291, 335, 350, 367, 370, 402, 411, 435, 512, 758.
Hradamanþys 411.
Hugenottar 590, 597.
Hugo St. Victor 565.
Human Understanding 630, 641, 642, 643, 650.
Hume, David 2, 607, 651, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 686, 687, 693, 696, 699, 700, 704, 716, 744, 752, 857.
Huxley, Aldous 129.
Huyghen 1628-1693 628.
Hvað er Nirvana 6, 119, 121, 122, 123, 125, 127.
Hygieia 329.
Hyperbolos 413.
Höfuðeinkenni existentialista 807.
Höfundar upanishada 48, 50, 51, 823.
Hölderlin 305, 712, 713.
Iamblicus 539.
Iktinos 328.
Indra 37, 39, 45, 51, 240, 242.
Indverskt stéttaþjóðfélag 117.
Innri skilningarvir 181.
Innsæisvitund mannsins 139.
Innsæisþekking 151, 178, 430, 431.
Introductio ad theologiam 576.
Ionesco 839.
Ishwara 124.
Íkaros 330.
Ísvarakrishna 162.
Jacobi, prófessor 34.
Jaimini 28, 86, 146, 211, 212, 214, 215, 242.
Jakob II 643.
James, Henry eldri 780, 781.
James, William 2, 39, 779, 787, 788, 789, 780, 781, 782, 783, 785, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 796.
Jaspers, Karl 2, 809, 822, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 845, 854, 855.
Jákvæðir (affirmativir) áémar 701.
Járnlög Malthusar 752.
Jesaja 333.
Jesús Kristur 2, 84.
Jnana-Yoga 140, 143, 144, 243.
Joachim ábóti í Flóris 565.
Johnson, Samuel 660.
Journal Metaphysique, 1925 827.
Jóhann, barón von Boineburg 627.
Jól heiðingjans 138.
Justinian 67.
Jústíníanus keisari 419.
Kala 155, 156, 243.
Kallípenes 463, 469, 470.
Kallías 381.
Kallíkles 368.
Kallíkrates 328.

Kama 54, 229, 243.
 Kama rupa 76, 226, 228, 228, 229,
 230, 231, 232, 233, 243.
 Kanabaksa 155.
 Kanabhuja 155.
 Kanada 27, 28, 146, 155, 156, 157, 158,
 159, 160, 243.
 Kant, Immanuel 100, 508, 607, 677,
 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689,
 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696,
 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703,
 704, 705, 706, 707, 708, 709, 715, 716,
 717, 718, 719, 731, 732, 733, 744, 798,
 826, 832, 847, 854.
 Kapila 28, 130, 146, 162, 166, 181,
 223, 225, 243.
 Kapilavastu 103.
 Karika 162, 181.
 Karl I Englandskonungur 608.
 Karl II 640, 641.
 Karla-Magnús 565.
 Karma 6, 27, 28, 70, 79, 81, 82, 83, 85,
 86, 87, 88, 89, 140, 141, 142, 143, 145,
 154, 155, 159, 186, 189, 191, 192, 199,
 206, 209, 213, 214, 223, 243, 245,
 856.
 Kata upanishad 53.
 Katrín Svíadrottning 608.
 Kebes 323, 349.
 Kenningin um fortíilveru og annað líf
 6, 62.
 Kepler 589.
 Kerestrata 511.
 Kesava 218.
 Kierkegaard, Mikael 815.
 Kierkegaard, Sören 2, 811, 815, 817,
 854.
 Kipling, Rudyard 22, 68.

Kirkjubíngin í Nícau 559.
 Kjarni mannsins 52, 82, 85, 170, 531,
 733, 734, 825, 834, 847.
 Kleist 763.
 Klispeñes 320.
 Klýtemnestra 327.
 Knutzen, Martin 684.
 Konfísíus 823.
 Koperníkus 270, 496, 589, 598, 689,
 702.
 Kólófón 291, 513, 514, 515.
 Kólumbus 588.
 Kóraninn 85.
 Kratýlos 415.
 Kríśna 39, 101, 129, 130, 131, 133,
 134, 136, 137, 138, 142, 143, 145, 240,
 243.
 Kríśnaísmi 135.
 Krístilegar dyggðir 765, 770, 775.
 Krístin dulhyggja 804.
 Krístindómur 136, 531, 553, 707, 726,
 761, 772, 775, 840.
 Krístur 2, 67, 84, 132, 135, 136, 558,
 713, 738, 760, 761, 803, 817.
 Krítik der praktischen Vernunft 689,
 692, 705, 854.
 Krítik der reinen Vernunft 689, 692,
 693, 694, 705, 706, 708, 715, 732,
 854.
 Krítik der Urtheilskraft 689, 692.
 Krítías 365, 413, 549.
 Krító 332, 328, 332, 340, 341, 352,
 401, 407, 549.
 Krítóboulos 322, 407.
 Krótóna 270, 287.
 Krýsíppos 511, 528, 529, 530, 536,
 537.
 Krössos 273.

- Ktesippos 323.
Kuruga 129.
Kúmarila 211, 212, 213, 214, 215, 216.
Kærleikur 241, 245, 548, 563, 761.
L'Action 827.
L'Évolution créatrice 795, 854.
L'Existentialisme est un humanisme 846.
L'Été 843.
L'Étranger, (Útlendingurinn) 838, 841.
L'être et le néant (1943) 845, 848, 855.
La durée 800, 801, 804.
La Farge, John 781.
La liberté est un mystère 731.
La Matrice 607.
La nausée 851.
La Rochefoucauld 765.
Lachelier 795.
Lady Masham 639, 643, 644.
Laehaise, Père 575.
Lakkes 549.
Lampe 687, 688, 691.
Lamprokles 341.
Lampsakos 309, 515.
Landúlfur greifi 527.
Lankavatara Sutra 122.
Lao Tze (Laó Tze) 24, 38, 174, 255, 265, 278, 287, 300, 333, 533, 540, 823.
Lavater 68.
Le grand être 751.
Le Malentendu 838.
Leibniz, Gottfried William 2, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 651, 655, 666, 684, 687, 692, 716, 736.
Loon frá Salamis 365, 392.
Lcó páfi XIII 581.
Les deux source de la morale et de la religion 796.
Les données immédiates de la conscience 795.
Les hommes contre l'humain 827.
Les Temps Modernes 846.
Lessing 68.
Leukippos 311, 312.
Linnaeus 498.
Lífshvötin 55.
Lífsoðkan 226.
Locke, John 2, 524, 637, 638, 639, 640, 641, 643, 644, 645, 647, 649, 651, 652, 662, 692.
Loðvík XIV Frakklandskonungur 616, 626.
Logaritmátechnica 629.
Logos 266, 267, 275, 278, 282, 300, 303, 304, 423, 477, 534, 537, 558, 576, 713, 721, 722, 726, 727, 833.
Lokaður húmanismi 846.
Longfellow 68, 781.
Lou Salomé 775, 776.
Lucan 531.
Lugi Pirandello 777.
Lullus 588.
Lykon 387, 404.
Lysanías 401.
Lysimakkos 340.
Mac Donald 33.
Madhva 218.
Maeterlinck 68.
Magellan 589.
Mahabharata 30, 241, 243, 244.
Mahamati 122, 126.
Maharaja 104.
Maimonides, Moses 565.

Maine de Biarn 795.
 Mainz 627.
 Majer, F. 731.
 Malebranche 628, 657.
 Mammón 316.
 Manas 7 42, 155, 157, 159, 165, 166,
167, 181, 224, 230, 236, 244.
 Manichædan 555.
 Manilius 531.
 Mannlegt allt of mannlegt 765.
 Mannssálin 112, 134, 139, 142, 230,
230, 231, 232, 233, 234, 237, 300,
302, 444, 450, 535, 546, 548.
 Mantras 34, 212.
 Mara 112, 113, 115.
 Marcel, Gabriel 9, 805, 827, 829, 830,
855.
 María von Herbert 683.
 Markgreifinn af Annandale 627.
 Markús Árelius 530, 531, 533, 538.
 Marx, Karl 724, 752, 841, 858.
 Masfield, John 68.
 Matarisvan 45.
 Matière et mémoire 725.
 Max Schele 805.
 Maya 6, 27, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 99,
100, 101, 102, 139, 163, 236, 237, 241,
244, 245.
 Maya-heimspekin 10.
 Mehring, Franz 777.
 Meimonides 473.
 Meletos 7 380, 381, 386, 387, 388,
389, 390, 391, 392, 393, 396, 398,
401, 403, 404, 406.
 Mendelsohn 693.
 Menexenes 323, 341.
 Menokeves 512.
 Mensius 333.

Mentar 465.
 Messalina 530.
 Messin, Caroline 741.
 Metródoros 516, 517.
 Micon 321.
 Milesos 269, 270, 272, 273, 277, 280,
282, 283, 284, 285, 287, 288, 289,
290, 299, 311, 312, 322.
 Millistig hinnar æðri og lægri tilveru
236.
 Milton 671.
 Mimamsa-heimspekin 7 28, 210, 211,
212, 213, 215, 217.
 Minni og Imyndun 676.
 Minos 259, 272, 329, 330, 331, 411.
 Mitra 38, 45, 244.
 Mínotár 329, 330.
 Monika 554, 556, 557.
 Montaigne 600, 765.
 Mousaios 327.
 Mónadar 632, 633, 634, 635.
 Móses 67, 558, 565, 611, 612.
 Mukti 27, 53, 244.
 Müller, Max 31, 33, 45, 120, 249.
 Münchhausen, barón 734.
 Musajos 411.
 Múhammed 24, 85.
 Múslímar 84.
 Myers 68.
 Myrta 341.
 Nachikeras 53.
 Nafolausi leyndardómurinn 836.
 Nagarjuna 150, 181.
 Nagasena 121.
 Napóleon Bonaparte 686, 710, 711,
714, 715, 716, 723.
 Navsifanes 514.
 Neikvæðir (negatívir) dómar 701.

Neleus frá Soeopsis 472.

Neókses 511, 513.

Neró 530.

Newton 16, 629, 684.

Nibbana 119.

Niekham, Alexander 565.

Nietzsche, Friedrich 2, 754, 756.

Nigamana 150, 244.

Nikómakos 459, 474.

Nikóstratos 401.

Nirmita 152, 244.

Nirisvara Samkhya 181.

Nirvana 6, 27, 106, 109, 111, 112, 119,

120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,

127, 128, 244, 245, 732, 772.

Nirvikalpaka 149, 245.

Nisheda karma 82, 245.

Niskam 82, 245.

Nova Methodus decendi discendique
juris 627.

Nótt 37, 62, 104, 222, 239, 294, 410,
411, 572, 573, 715, 718, 720, 774, 832.

Nürnberg 627, 715.

Núfljórið 799, 800, 801.

Nyaya 27, 146, 147, 148, 150, 151, 152,
153, 154, 157, 211, 212, 242, 245, 248,
475.

Nyaya-Bhasya 148.

Nýplatonismi 531, 539, 541.

Odi, ergo amo 775.

Ofurmennid 763, 771, 772, 773, 774,
809.

Okeanos 274.

Oldenberg, prófessor 120.

Oli Hansson 776.

Oliver Cromwell 638.

Olsen, Regin 811, 815.

Opinn hūmanismi 846.

Orestes 327.

Orfeus 349.

Organon 473, 475, 476, 477, 479, 480.

Origenes 559.

Owen, John 639.

Oxfordháskóli 638, 643.

Ódysseifur 411.

Óðinn 39, 773.

Ólympa 405, 467.

Ómælis- (infinitir) dōmar 701.

Ómælisgeimur stjarnanna 27.

Órvræðir (apodeiktiskir) dōmar 701.

Padarthas 154, 245.

Palamedes 411.

Pallas Athena 283.

Pamfilos 512, 513.

Pancasikha 162.

Pandava 129, 240.

Paninis 30.

Panætius 530.

Paraclete 574.

Paralos 401.

Paranirvana 127.

Parmenides 7, 14, 291, 292, 293, 294,
297, 315, 321, 322, 351, 549, 720.

Parsifal 765, 772.

Pascal 765, 839.

Patan 276.

Patanjali 28, 131, 133, 146, 170, 174,
178, 180, 181, 245, 250.

Patrókles 341.

Patróklos 393.

Pausanias 343.

Páll postuli 324, 328, 558.

Peckham, John 565.

Pell 629.

Perictiona 413.

Perikles 309, 320, 321, 322, 323, 326.

328, 329, 334, 362, 363, 413.
 Perry, Ralph Barton 780, 855.
 Peterborough lávarður 657.
 Phänomenologie des Geistes 714, 723.
 Philo 67.
 Philolaos 323.
 Philos 552.
 Philosophia 24.
 Philosophie 249, 250, 549, 739, 741,
822, 854.
 Philotheos 592.
 Phocylides 335.
 Physical Basis of Life 752.
 Pindar 759.
 Pisistratos 334, 349.
 Pílarus 83.
 Platón 66, 68, 255, 256, 266, 267, 271,
290, 294, 303, 304, 309, 310, 312,
313, 315, 321, 322, 323, 326, 331, 332,
333, 338, 339, 340, 341, 343, 345,
347, 351, 353, 354, 359, 363, 368, 370,
371, 372, 407, 413, 414, 415, 416, 417,
418, 419, 420, 421, 422, 423, 424,
425, 426, 428, 429, 430, 431, 437,
438, 439, 440, 441, 442, 444, 445,
446, 447, 449, 450, 451, 452, 453, 454,
455, 458, 460, 461, 462, 475, 483,
486, 491, 493, 496, 502, 506, 507, 511,
512, 513, 515, 520, 521, 523, 533, 540,
544, 546, 549, 560, 561, 567, 594,
607, 627, 645, 722, 760, 761, 832.
 Plágan (La Peste) 413, 838, 841.
 Plótínus 8, 68, 539, 540, 541, 542,
543, 544, 545, 546, 547, 548.
 Plútarkos 531.
 Poietikos nous 501, 502, 503.
 Pontitianus 557.
 Pope 656, 657.
 Porfyríus 539, 541, 567.
 Pour-soi 847, 852.
 Pólemós 528.
 Pólycnos 516.
 Pólygnótos 321.
 Pólykrates 285.
 Pósitivismi 739, 740.
 Pósdónfus 530.
 Pragmatismi 786, 787, 788.
 Prakriti 152, 162, 163, 164, 165, 167,
168, 182, 192, 207, 222, 223, 224,
235, 245, 247.
 Pralaya 157, 161, 164, 212, 243, 245,
247.
 Prampanasatra 148.
 Prana (lífsorkan) 196, 226, 227, 234,
236, 237, 245.
 Pratyakasa 149.
 Praxifanes 514.
 Prédikarinn 62.
 Prémontré, Norbert 574.
 Proklos 539.
 Proxenos 460.
 Prof. Huxley 252.
 Prótagóras Z 309, 314, 315, 322, 549.
 Purva Mimamsa 82, 146, 147, 210,
211, 215, 216, 218, 242.
 Pusan 38, 246.
 Púrúsa 35, 36, 37, 162, 163, 164, 165,
166, 167, 168, 169, 183, 185, 192, 193,
201, 203, 204, 207, 208, 209, 214,
222, 223, 246.
 Pyrilampes 413.
 Pyrrhos 329.
 Pýpía 357.
 Pýpagoras Z 11, 12, 14, 19, 66, 68,
266, 270, 271, 285, 286, 287, 288,
289, 290, 323, 333, 345, 353, 370, 371,

417, 423, 492, 632, 810.

Quadrium 565.

Rabindra Nath Tagore 2, 76.

Raja 70, 104, 223.

Rajamartanda 181.

Rajanyar 37, 246.

Raja-Yoga 70.

Ramanuja 218.

Rand, prófessor við Harvardháskóla

660, 885.

Rangri spurningu (Röng spurning) 6,
22, 93.

Raphael 658, 711.

Ravaisson 795.

Ra 259.

Renan 781.

Reni 658.

Renouviers, Charles 783.

Rée, Paul 766.

Rétt breytni 53, 238, 247, 257, 526.

Rétt hugsun 109, 448, 479.

Rétt löngun 239.

Rétt tal 109.

Réttlát stríð 131, 133.

Rig-Veda 6, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40,
41, 42, 43, 44, 45, 47, 100, 180, 246,
278.

Risis 147, 855.

Rita 26, 38, 47, 129, 181, 246, 416,
491, 496, 498, 580, 594, 598, 644,
716, 741.

Ritschl 757, 758.

Roger L. Shynu 809.

Romanorum 30.

Roosevelt, Franklin D. 792.

Roosevelt, Theodor 792.

Roscellinus 569, 570, 575.

Rosetti, Gabriel 68.

Rousseau 686, 762.

Royal Society 639.

Rubens 658.

Russell, Bertrand 275, 294.

Rustikus 531.

Rúmið 97, 98, 121, 155, 156, 178, 242,
457, 493, 561, 620, 624, 664, 666,
698.

Rödd samviskunnar 346, 835.

Sabara 13.

Sad darsanas 146.

Sadba 152, 153.

Saddúleear 62.

Sadhyun 36.

Saint Victor 571.

Saint-Simon 739, 741.

Salómon 62, 558.

Salónina 540.

Samanya 154, 155, 159, 213, 246.

Samavaya 154, 155, 160, 213, 246.

Sama-Veda 34.

Samhita 34, 45, 246.

Samkar 161, 218.

Samkhyā 146, 147, 152, 158, 161, 162,
168, 181, 182, 245, 246, 250.

Samkhyā Karika 162.

Samkhyā-heimspekin 6, 28, 152, 162,
163, 164, 166, 167, 168, 181, 182, 240,
243.

Samskara 158, 159, 160, 246.

Samviska múgsins 811, 812, 835.

Sandilya 57.

Sankaracharya, Shri 218.

Sanskrit 50, 79, 119, 120, 144, 170,
245, 249.

Sarchel, Alfred 565.

Sartre, Jean-Paul 2, 805, 807, 808,
809, 813, 827, 832, 834, 837, 839, 843.

845, 846, 847, 848, 849, 850, 851,
 852, 853, 855.
 Satapadha Brahman 42.
 Savikalpaka 149, 247.
 Savitr 38, 247.
 Savoir pour prevoir pour pourvoir 744.
 Sálir í úrlegð 830.
 Schelling, Wilhelm Joseph. (1775-
 1854) 712, 713, 714, 715, 717, 719,
 731.
 Schiller 710, 713.
 Scholasticus 565.
 Schopenhauer, Arthur 2, 68, 100, 101,
 120, 139, 608, 636, 729, 730, 731,
 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738,
 758, 759, 761, 764, 765, 767, 781, 855.
 Schultz, F.A. 684.
 Schulze, G.E. 731.
 Schweitzer, Albert 845.
 Schweitzer, Charles 845.
 Science and the Modern World 720.
 Seifur 35, 65, 241, 344.
 Seneca 68, 530, 535.
 Senófanes 627.
 Sesvara Samkhya 181.
 Sextus 600, 670.
 Sextus Empirikus 512.
 Shabaka 275.
 Shakespear 30.
 Shaw, George Bernard 777.
 Siddhartha 103.
 Siðgæðisvitund 706, 835.
 Sie et non 574.
 Simmias 323, 349.
 Simon de Vries 617.
 Simone de Beauvoir 845.
 Simonides 335.
 Simplicianus 556.

Sir Francis 643.
 Sivaditya 155.
 Siðasti leyndardómurinn 7, 235.
 Sísýfos 411.
 Sjálf mannsins 88, 131, 717, 769, 825.
 Sjálfsvitundin 157, 224, 601, 603, 604.
 Sjálfsþekking 50, 53, 89, 92, 107, 126,
 144, 170, 172, 186, 219, 234, 239, 257,
 259, 375, 377, 490, 634, 722.
 Skilgreiningar (disjunktívir) dómar
 701.
 Skilningarvitin 157, 166, 167, 169, 196,
 203, 224, 293, 426, 524, 647, 650,
 797.
 Skólastik 566.
 Skynjun án orða 149.
 Skynjun og tilfinningar 676, 677.
 Skynsemissirfi 794, 797, 822, 837.
 Smalridge 656.
 Sociologi 745.
 Sófistar 296, 314, 315, 322, 326, 336,
 372, 419, 428, 479.
 Sófócles 331, 335, 711.
 Sófrónískos 339, 340, 341.
 Sókrates 2, 7, 14, 68, 255, 257, 266,
 271, 288, 290, 291, 294, 296, 297,
 299, 303, 304, 305, 306, 309, 310,
 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318,
 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326,
 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335,
 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343,
 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350,
 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358,
 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365,
 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372,
 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379,
 380, 381, 382, 383, 385, 386, 387,
 388, 389, 391, 393, 395, 397, 399, 401.

- 402, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 411, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 423, 433, 437, 462, 463, 475, 479, 483, 505, 512, 520, 521, 527, 536, 540, 549, 567, 572, 601, 645, 646, 690, 694, 719, 760, 761, 839, 857.
- Sólon 530.
- Sóma 34, 39, 40, 247, 345.
- Spámennt Biblíunnar 823.
- Spencer, Herbert 785.
- Spencer, Jakob 684.
- Spengler, Oswald 777.
- Speusippos 418, 461, 462, 463, 467, 491, 492.
- Spinoza 9, 508, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 627, 629, 632, 633, 636, 642, 650, 651, 655, 666, 687, 692, 715, 839, 854, 855.
- Sri Vyasa 129.
- Sridhara 155.
- St. Clairs 72.
- St. Denis 574.
- St. Gildas 574.
- St. Maria Trastevere 137.
- Steele, Richard 656.
- Stendhal 765.
- Stéttarskipting 111.
- Stillingfleet biskup yfir Worcester 643.
- Stilpó 528.
- Stock, Joseph 657.
- Stóá Poikiles 321, 529.
- Stóuspekingar 8, 518, 526, 527, 529, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 543, 545, 547.
- Strindberg 776.
- Stumpf, Carl 786.
- Sumkvæðir (partikular) dómur 201.
- Summa contra gentiles 580.
- Summa teologiae 580, 586.
- Surangama Sutra 111.
- Survival of the fittest 752.
- Surya 38, 247.
- Súfismi 63, 565.
- Súlla 472.
- Súttar 37, 247.
- Svartnætti sálarinnar 134, 782.
- Svetaketu 58, 59, 60.
- Swan, Sir William 14.
- Swift 656, 657, 659.
- Swinburne 68.
- Systema 25, 27, 630.
- Systema Theologicum 630.
- Takmark Vedanta 221.
- Takmarkaður persónulegur Guð 139.
- Talk to Teachers 784.
- Talmud 67, 610.
- Tannhauser 765.
- Tao (Taó) 2, 38, 267, 278, 300, 340, 533, 710.
- Tarbo 151.
- Tarkavidya 148, 247.
- Tauler, Johannes 565.
- Taylor, A.E. 338, 349, 549.
- Tejas 155, 247.
- Telesio 588.
- Tennyson 68.
- Terpsion 323.
- Teshuvah 819.
- Teutonicus, Jóhannes 579.
- The Principles of Psychology 784, 785.
- The Right to Believe 790.
- The spacious Firmament 657.
- Theodóra greifynja 577.
- Three Dialogues between Hylos and Philonous 656.

Tilvera sálarinnar 157, 560.
 Titian 658.
 Tími 8, 29, 124, 155, 156, 157, 166,
204, 209, 243, 412, 417, 424, 476,
493, 495, 544, 561, 583, 617, 662, 670,
688, 698, 699, 700, 707, 708, 709,
732, 759, 771, 775, 797, 800, 801,
803, 823, 832.
 Toland, John 653.
 Tolstoy 2, 762, 777.
 Tórnhyggja (nihilismi) 842.
 Transmigration 65.
 Tribschen 758, 759.
 Triptolemus 411.
 Trivium 565.
 Trú spámannsins 819.
 Turgot 44.
 Tvíhyggju Samkhya 168.
 Tvífræðir (problematiskir) dómur 701.
 Týr 35, 241.
 Udayana 155.
 Um hugtakið „stað“ 795.
 Unamuno 809, 855.
 Universal fenómenológísk ontólógi
831, 833.
 Universalia 159, 160, 566.
 Universalia ante rem 160.
 Universalia in re 159.
 Unzeitgemasse Betrachtungen 761,
855.
 Upanishadar 54, 55, 121, 131, 180.
 Uppreisnamaðurinn (L'Homme
 révolté) 838, 842.
 Uppruni lífsins 90.
 Uppruni veraldarinnar 96.
 Ushas 37, 248.
 Uttara Mimamsa 28, 146, 218, 248.
 Úpadana 151, 248.

Úpanaya 150, 248.
 Úranus 38.
 Útlendingurinn (L'Étranger) 838, 841.
 Vaisesika 6, 27, 146, 147, 154, 155,
156, 157, 158, 159, 160, 161, 212, 213,
216, 242, 243, 245, 248, 312.
 Vaisesika-heimspekin 6, 27, 154, 155,
156, 158, 160.
 Vaisesika-Sótra 155.
 Vaisyar 37, 248.
 Valentinianus yngri 556.
 Valhöll 42.
 Vallabha 218.
 Van der Ende 611.
 Vanvenargues 765.
 Varuna 38, 45, 248.
 Vasco de Gama 588.
 Vatsyayana 148, 248.
 Vaya 155.
 Vedabækur 27, 105, 135, 147, 169, 212,
213, 215, 216, 218.
 Vedanta 7, 28, 146, 160, 161, 168, 215,
216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
225, 226, 227, 229, 231, 233, 234,
235, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 245,
248.
 Vedanta-heimspekin 7, 160, 168, 218,
219, 220, 221, 222, 223, 225, 226,
227, 229, 231, 233, 235, 237, 239.
 Vegurinn til frelsunar 108, 305.
 Vera 2.
 Vera og tími 832.
 Veran 124, 155, 160, 298, 302, 311,
439, 446, 544, 625, 720, 845, 847,
848, 849.
 Veronese, Paul 658.
 Vilhjálmur af Óraníu 643.
 Viljinn 166, 227, 567, 606, 634, 679.

703, 706, 707, 708, 717, 733, 734, 735,
736, 737, 738, 758, 761, 764, 766, 767,
768, 769, 770, 783.
Viljinn til valda 761, 764, 766, 767, 768,
769, 770.
Viraj 36.
Virocana 52.
Visesa 154, 155, 157, 159, 160, 213, 248.
Visnu 38, 51, 162, 241, 243, 244, 247,
248.
Vitið 116, 224, 303, 342, 350, 383, 396,
410, 501, 767, 840.
Vive pour autre 743.
Vísindaleg lífsafstaða 748, 749, 750,
836.
Voltaire 686, 765.
Vritra 39.
Völuspá 35, 856.
Wagner, Richard 758, 759, 761, 764,
765, 766, 775, 776.
Ward, James 784.
Westfalen 626.
Whitehead, Alfred North 13, 422, 481,
790, 805.
Whitman, Walt 68.
Wilamowitz 759.
Wilkinson 781.
Will to Believe 784, 790.
Wilson 792.
Witel 565.
Wood, Anthony 638.
Xanþippa 341, 342.
Xenókrates 418, 461, 463, 467, 468,
528.
Xerxes 311.
Yajur-Veda 34.
Yama 40, 42, 45, 170, 171, 172, 173,
179, 193, 194, 245, 248.

Yíma 42.
Yoga-heimspeki 130, 170.
Yoga-Sútra 2, 6, 180, 181, 183, 185, 187,
189, 191, 193, 195, 197, 199, 201, 203,
205, 207, 209, 211.
Ysta yfirborð mannsins 226.
Zarabústra 823.
Zend Avesta 33, 42, 85.
Zenó frá Elea 321, 322.
Zenó frá Kýpur (Stóuspekingur) 321.
Zeus (Seifur) 35, 241.
Zoroaster 63, 84, 85.
„Það“ 41, 44.
Pales Z 14, 255, 259, 268, 269, 272,
273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 282.
Peages 401.
Peir 857.
Peódorakopoulus 277, 388.
Peódóros 416.
Peódóros 401.
Peófrastos 464, 472, 528.
Peseifur 330, 334.
Pescion 320.
Petis 393.
Þriggja-þrepa-þróun 749, 750.
Þrjár vitundir 77, 234.
Þrælasíðfræði 756, 770.
Þú ert það 238.
Æskilos 759.
Æskines 401.
Öxulöld 265, 822.